

КІЕВСКАЯ СТАРИНА.
ЕЖЕМЪСЯЧНЫЙ
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ.

1906 г.

СЕНТЯВРЬ.

Кіевъ.

Типо-литографія Т-ва Н. А. Гиричъ. Трехсвятительская у., № 14.
1906.

СОДЕРЖАНИЕ 94-го ТОМА.

Сентябрь, октябрь и ноябрь—декабрь.

Книга первая—сентябрь.

О т д ё л ь I.

I. МАЛОРОССИЙСКОЕ КОЗАЧЬЕ ОПОЛЧЕНИЕ ВЪ 1812 ГОДУ ПО АРХИВНЫМЪ ДАННЫМЪ. <i>И. Фр. Павловского.</i>	1—20
II. КРИТИЧНИЙ РОЗСЛІД НАД ТЕКСТОМ „КОБЗАРЯ“ ШЕВЧЕНКА. <i>В. Доманицького.</i>	21—82
III. М. М. КОЦЮБИНСКІЙ. (Опытъ критического очерка). <i>Л. Старницкой-Черняховской.</i>	83—123
IV. ВОСПОМИНАНІЯ и АВТОБІОГРАФІЯ ОДЕССКАГО ПРОТОІЕРЕЯ НИКОЛАЯ ИВАНОВИЧА СОКОЛОВА. (Продолженіе)	124—136

О т д ё л ь II.

I. БІБЛІОГРАФІЯ: а) Іванъ Абрамовъ. Черниговскіе малороссы. Быть и пѣсни населенія Глуховскаго уѣзда (этнографический очеркъ). С.-Петербургъ. 1905. Владимира Данилова; б) А. Г. Авчинниковъ. Первые народные представители Екатеринославской губерніи В. Д—овъ. . . .	1—4
II. ДОКУМЕНТЫ, ИЗВѢСТИЯ и ЗАМѢТКИ: а) До бібліографії літератури про Т. Шевченка В. Доманицького; б) Сонъ Пресвятой Богородицы (по списку начала 18 вѣка). Сообщ. А. Шрамченко; в) Изъ истории борьбы малороссийского духовенства за свои права въ 18 вѣкѣ. Сообщ. Вл. П—ко. г) Як сатана збирав закони по землі (изъ народныхъ усть) Сообщ. Ілв. Біньковскій. д) Приведеніе въ порядокъ могилы Т. Г Шевченка. В. Науменко.	5—20

Книга вторая—октябрь.

I. МАЛОРОССИЙСКОЕ КОЗАЧЬЕ ОПОЛЧЕНИЕ ВЪ 1812 ГОДУ ПО АРХИВНЫМЪ ДАННЫМЪ. <i>И. Фр. Павловского</i> (Окончаніе).	155—197
II. ВОСПОМИНАНІЯ И АВТОБІОГРАФІЯ ОДЕССКАГО ПРОТОІЕРЕЯ НИКОЛАЯ ИВАНОВИЧА СОКОЛОВА. (Продолженіе).	198—268
III. КРИТИЧНИЙ РОЗСЛІД НАД ТЕКСТОМ „КОБЗАРЯ“ ШЕВЧЕНКА. <i>В. Доманицького.</i> (Продолженіе).	269—330
IV. М. М. КОЦЮБИНСКІЙ. (Опытъ критического очерка). <i>Л. Старницкой-Черняховской.</i> (Окончаніе).	

Книга третья и четвертая—ноябрь-декабрь.

I. КРИТИЧНИЙ РОЗСЛІД НАД ТЕКСТОМ „КОВЗАРЯ“ ШЕВЧЕНКА. <i>В. Доманицкого</i> . (Окончаніє)	331—564
II. ВОСПОМИНАНЯ И АВТОБІОГРАФІЯ ОДЕССКАГО ПРОТОІЕРЕЯ НИКОЛАЯ ИВАНОВИЧА СОКОЛОВА. (Конецъ)	565—588
III. КЪ ИСТОРИИ ЕВРЕЙСКИХЪ ЗЕМЛЕДѢЛЬЧЕСКИХЪ КОЛОНІЙ ВЪ ПОЛОВИНѣ XIX СТ. <i>И. Фр. Павлов- скаго</i>	589—597
IV. НОВЫЙ ХРАМЪ ВЪ СТАРОМЪ УКРАИНСКОМЪ СТИЛѢ. <i>Ор. Левицкаго</i> (съ рисункомъ).	598—610
V. СИМВОЛИКА ПТИЦЪ И РАСТЕНИЙ ВЪ УКРАИН- СКИХЪ ПОХОРООННЫХЪ ПРИЧИТАНИЯХЪ. <i>Влади- міра Данилова</i> .	611—628

Малороссійське козачье ополченіе въ 1812 году по архивнымъ даннымъ.

Въ тяжелую годину нашествія французовъ въ Россію правительство рѣшило обратиться за помощью къ населенію. Въ началѣ юля 1812-года былъ изданъ извѣстный манифестъ съ призывомъ всѣхъ и каждого „съ крестомъ въ сердцѣ и съ оружиемъ въ рукахъ“ ополчиться на защиту отечества. Россія съ энтузіазмомъ откликнулась на этотъ призывъ и выставила добровольно 320000 ратниковъ ополченія. Такія ополченія были организованы и въ Малороссії. Но еще раньше, до вступленія Наполеона въ предѣлы Россіи, у русскаго правительства возникла мысль — воспользоваться извѣстною склонностью малорусскаго народа къ военному дѣлу и пробудить въ немъ еще незаглохшія въ то время вѣковыя козацкія традиціи. Первый опытъ въ этомъ родѣ почему то былъ предпринятъ не въ собственной Малороссіи, а въ старой Украинѣ. Въ іюнѣ 1812 г. за недѣлю до объявленія войны, полковнику графу Витте высочайше повелѣно было въ предѣлахъ бывшей польской Украины, заключающейся нынѣ въ 12 уѣздахъ кіевской губерніи да 4-хъ каменець-подольской, сформировать украинское конное войско, въ числѣ четырехъ козацкихъ полковъ, куда доступали мѣщане, помѣщицы, казенные, ранговые и старостинские крестьяне, изъ 150 ревизскихъ душъ по одному человѣку, съ обязанностью имѣть лошадь, конскую сбрую и мундириную одежду по данному образцу. Для командованія въ эти полки приглашались отставные офицеры и унтер-офицеры, служившіе какъ въ русской, такъ равно и въ бывшей польской арміи. Опытъ вполнѣ удался: полки были быстро сфор-

мированы, въ числѣ 3600 человѣкъ, и подъ именемъ украинскихъ козачьихъ полковъ поступили въ армію Тормасова.

Что удалось въ Украинѣ, гдѣ козачество исчезло еще въ нача-
лѣ XVIII ст., то еще съ большимъ успѣхомъ должно было удастся
въ бывшей гетманщинѣ, большинство населенія которой соста-
вляли малороссійскіе козаки, отцы и дѣды коихъ еще числились
въ составѣ Войска Запорожскаго. Рескриптомъ 25 іюня 1812 года
повелѣно было бывшему тогда малороссійскому генералъ-губер-
натору князю Я. И. Лобанову-Ростовскому приступить къ соста-
вленію такихъ же козачьихъ полковъ въ Малороссіи, т. е. въ
губерніяхъ полтавской и черниговской. Вотъ этотъ рескриптъ,
„Князь Яковъ Ивановичъ!.. Извѣстное ваше усердіе и ревность ко
всему, что нужно для блага и защиты отечества, побуждаютъ
меня возложить на васъ попечение о сформированіи козачьихъ
полковъ въ губерніяхъ, начальству вашему вѣренныхъ, и объ
отправлениіи онъхъ по мѣрѣ готовности въ Калугу и Тулу; вы
можете въ семъ случаѣ соображаться съ настоящими надобно-
стями, зная, сколь нужно умноженіе числа войскъ противъ не-
пріятеля многочисленнаго... сіе сформированіе можетъ замѣнить
въ Малороссіи обыкновенный рекрутскій наборъ съ прочихъ гу-
берній къ осени приготовляемыхъ. Отечество въ надеждѣ на вашу
дѣятельность ожидаетъ отъ Васъ сей немаловажной услуги, въ
прочемъ пребываешь въ благосклонномъ. Александръ.

Іюня 25. 1812 г. Главная квартира, м. Бельмонтъ.

Къ руководству въ этомъ дѣлѣ были предложены „предва-
рительныя распоряженія къ образованію украинскаго козачьяго
войска“, высочайше утвержденныя 5 іюня — тѣ самыя, какими
руководствовался полковникъ Витть, формировавшій козацкіе
полки въ кievской и подольской губерніяхъ. По этимъ правиламъ
каждый полкъ долженъ состоять изъ 8 эскадроновъ, а эскадронъ
изъ 150 козаковъ, а всего въ полку полагалось 1200 человѣкъ.
Во главѣ полка былъ, конечно, командиръ, назначаемый высо-
чайшею властью. При каждомъ полкѣ должно быть два батальон-
ныхъ командира, два адютанта, казначей и „штатный трубачъ“.
Командиромъ батальона былъ ротмистръ или штабъ-ротмистръ, а
при немъ состояль поручикъ, два корнета, вахмистръ, 10 унтеръ-
офицеровъ и два трубача.

Таковъ былъ штатъ служащихъ при каждомъ полкѣ. Въ
виду недостатка офицеровъ, проектировалось назначать изъ от-
ставныхъ. Вахмистры и трубачи назначались на первое время
изъ ближайшихъ кавалерійскихъ полковъ. Надо сказать, что офи-

церовъ найти было не легко: желающихъ поступить вновь на службу было немного, хотя со стороны князя Лобанова-Ростовского и лицъ, формировавшихъ полки, было приложено не мало старанія. И за все время существованія ополченія, никогда не было полнаго, полагаемаго по штату, комплекта офицеровъ. На это обстоятельство обратилъ вниманіе главнокомандующій, Кутузовъ, о чемъ и писалъ кн. Лобанову.

„М. Г. Князь Яковъ Ивановичъ! Во всѣхъ малороссійскихъ козачьихъ полкахъ, которые прибываютъ къ предводительствуемой мною арміи, почти совсѣмъ нѣть офицеровъ, да и унтеръ-офицеровъ совсѣмъ недостаточно. Принимая во уваженіе, что недостатокъ сихъ чиновъ противопоставляетъ большія затрудненія для прочнаго образованія и употребленія сихъ полковъ, я обращаюсь къ вашему сіятельству, покорно прося Вашъ, милостивый государь мой, недостающихъ въ малороссійскихъ полкахъ офицеровъ выбрать изъ дворянъ ввѣренныхъ вамъ губерній, посредствомъ вызова и приглашенія ихъ къ означеннымъ мѣстамъ, унтеръ-офицеровъ стараться согласить изъ старыхъ отставныхъ унтеръ-офицеровъ, въ Малороссіи проживающихъ, и какъ три полка оставлены при предводительствуемой мною арміи, а прочие всѣ обращены къ генераль-лейтенанту графу Гудовичу, которому приказано идти къ бѣлорусскому Могилеву, то я и пропшу ваше сіятельство отправить ихъ къ назначеннымъ полкамъ, сколько можно поспѣшнѣе. Съ истиннымъ почтеніемъ и проч. Князь М. Кутузовъ. Октября 31. 1812 года.“

Кн. Лобановъ-Ростовскій на это письмо послалъ отвѣтъ Кутузову 18 ноября того же года.

М. Г. Князь Михаиль Илларіоновичъ! Замѣченній Вашею Свѣтлостью въ малороссійскихъ козачьихъ полкахъ недостатокъ чиновниковъ пополнить было и наиприлежанѣйшимъ моимъ пощеченiemъ, но истиннаго успѣха не совсѣмъ ожидать можно, ибо за составленіемъ въ здѣшнихъ двухъ губерніяхъ милицій, изъ 42182 ч. состоящей, и укомплектовать еще 18000 крестьянъ полнымъ числомъ офицерамъ мало предстоитъ удобности повторяю я одвако, согласно воли, вызовъ о томъ къ дворянству; оказавшіеся же старой конной службы унтеръ-офицеровъ и рядовыхъ способныхъ 162 чел., находятся всѣ къ тѣмъ полкамъ не токмо причисленными, но и снабжены лошадьми и одеждой и съ пожертвованныхъ здѣсь суммъ, о всемъ томъ и поставляю долгомъ донести, имъя честь быть съ совершеннымъ глубочай-

шимъ почтенiemъ и преданностью Вашей Свѣтлости. М. Г. Князь Лобановъ-Ростовскій. 18 ноября 1812 г. Черниговъ.“

Кн. Лобановъ-Ростовскій считалъ необходимымъ просить командировъ полковъ пріискивать себѣ офицеровъ, о чемъ и писалъ графу Гудовичу.

„М. Г. мой графъ Николай Васильевичъ! Имѣль я на сихъ днѧхъ Его Свѣтлости, главнокомандующаго арміями кн. М. Л. Голенищева-Кутузова отношеніе, въ коемъ приглашаетъ онъ меня заняться всѣми возможными мѣрами къ наполненію недостающихъ въ малороссійскихъ козачьихъ полкахъ чиновниковъ, отвѣчаль я, что пополнять тотъ недостатокъ было и будетъ особымъ попеченіемъ моимъ, а поелику тѣ полки состоять нынѣ подъ начальствомъ Вашего Сіятельства, дабы благоволили поручить полковымъ начальникамъ стараться и съ своей стороны пріискивать въ козачьи полки, чтобы тѣмъ совокупными нашими съ вами силами желаемой цѣли достичь; по мѣрѣ успѣховъ извѣщать не буду медлить, причислять ихъ по документамъ, согласно предписанію. При семъ, прийтите повтореніе отличнѣйшаго почтенія и преданности, съ коими имѣю честь быть и проч...¹⁾ Кн. Лобановъ-Ростовскій, ноября 12, 1812 года.“

Всѣ офицеры, поступившіе въ ополченіе, пользовались содержаніемъ и всѣми правами офицеровъ уланскихъ полковъ. Они считаются на службѣ и послѣ того, когда будутъ распущены козаки по домамъ, такъ какъ обязанность ихъ тогда будетъ „имѣть полное свѣдѣніе о состояніи и занятіяхъ подчиненныхъ имъ козаковъ“. Отставные военные, поступившіе на службу въ ополченіе, получаютъ чинъ при отставкѣ. Дворяне, служившіе въ милиціи, опредѣлялись въ козачье ополченіе первыми офицерскими чинами, если они ихъ не имѣли. Дворяне, не имѣвшіе никакихъ чиновъ, принимались унтеръ-офицерами, ихъ содержало само правительство. Вольноопредѣляющіеся изъ другихъ сословій должны были содержать себя на свой счетъ, а также имѣть лошадь, вооруженіе²⁾ и т. п.

Таковы были условія поступленія офицеровъ въ ополченіе. Но недостатокъ въ нихъ постоянно ощущался. Въ 4-мъ полтавскомъ полку совсѣмъ долгое время не было штабъ-офицеровъ, и ба-

¹⁾ Арх. г. правл. 1812 г. № 1.

²⁾ Арх. г. правл. 1814 г. № 44; л. 145.

тальонами командовалп поручики и подпоручики и нерѣдко одинъ поручикъ двумя батальонами.¹⁾ Въ 6-мъ полтавскомъ десять гражданскихъ чиновниковъ исполняли обязанности офицеровъ²⁾. Это наблюдалось и въ другихъ полкахъ, гдѣ не мало было титулярныхъ совѣтниковъ, коллежскихъ и губернскихъ секретарей, коллежскихъ регистраторовъ, исполнявшихъ обязанности офицеровъ. Ощущался недостатокъ и въ унтеръ-офицерахъ и очень часто приходилось назначать ихъ изъ ополченцевъ—козаковъ. Въ 4 полтавскомъ полку было унтеръ-офицеровъ 56, вместо 86. Въ 6 полтавскомъ было произведено изъ козаковъ 121 ч.³⁾. Всѣ унтеръ-офицеры получали по сто рублей на лошадь⁴⁾.

При наборѣ козаковъ въ ополченіе не строго соблюдались требования относительно возраста, роста и т. п. Предписывалось не обращать вниманія, „ниже на маловажные тѣлесные недостатки, но съ единственнымъ наблюденіемъ силы и способностямъ къ службѣ сего рода“. „Качество людей, читаемъ далѣе въ этихъ распоряженіяхъ, опредѣляется одной способностью къ верховойѣздѣ безъ всякаго другаго ограниченія лѣтъ, роста и статей“. Форма ополченцевъ была: короткій безъ поль суконный полукафтанъ, холщевыя или суконныя шаровары. Всякій козакъ долженъ былъ имѣть 3 рубахи, 2 пары сапогъ. 2 п. обвертокъ суконныхъ и столько же холщевыхъ, шапку, въ 6 вершковъ вышины изъ рѣшетиловскихъ смушекъ, черную бурку изъ „добротнаго крестьянскаго сукна“; на подкладку бурки — 4½ сѣраго крестьянскаго сукна, суконный галстукъ, нагайку, два пояса изъ выбѣленнаго холста. На обмундированіе козаковъ взималось по 1 р. 50 к. съ каждой ревизской души!⁵⁾

У каждого козака должна быть лошадь, на покунку которой ассигновывалось 100 р., что вносило козацкое общество. При ней должно быть сѣдло, уздеchка, баклажка для воды, саква для фуража, скребница и щетка. У всякаго козака долженъ быть чемоданъ. Изъ оружія всякой козакъ долженъ имѣть пику, саблю и пистолетъ. Помимо этого, въ каждомъ эскадронѣ предписывалось имѣть 16 штуцеровъ или ружей, хотя бы разнаго калибра.⁶⁾

1) Арх. г.-правл. 1812. № 12.

2) Арх. г. правл. 1812. № 19.

3) Арх. г. правл. 1813. № 19.

4) Распор. Лобанова-Ростовскаго отъ 7 сент. 1812 г. № 29681.

5) Арх. г. правл. 1813. № 40.

6) Во всѣхъ полкахъ не было полнаго комплекта оружія, трудно его было достать, многое было пожертвовано ранѣе на „милицию“ въ 1806 году.

Патроны для ружья, числомъ 25, а для пистолетовъ—16, выдавались „отъ артиллерии“, т. е. изъ казны, изъ кременчугского и киевского комиссариатского депо и киевского артиллерийского гарнизона. Одежду и оружіе козаки должны имѣть собственные, а также и лошадь. Все это доставляло козачье общество. Наборъ производился изъ козачьяго сословія по 4 ч. съ каждой сотни ревизскихъ душъ. Всѣхъ козаковъ въ старой Малороссіи въ 1812 году было 454983 д.

Всѣ козаки были освобождены отъ платежа оброчныхъ статей (6 р. асс. съ каждой души), была оставлена только подушная подать. Льгота эта была результатомъ ходатайства кн. Лобанова-Ростовскаго. По этому случаю, 30 августа въ день тезоименитства Александра I, въ нѣкоторыхъ полкахъ былъ прочитанъ высочайший указъ и отслуженъ молебенъ¹⁾. Многія козачьи общества выставили и болѣе 4 человѣкъ съ каждой сотни ревизскихъ душъ. Жители города Пирятинъ просили дозвolenія о поставкѣ отъ каждыхъ 20 душъ одного человѣка; но просили снабдить ихъ ружьями, такъ какъ достать ихъ въ Пирятинѣ невозможно. Земскій комиссаръ остерскаго уѣзда увѣдомилъ, что имъ „довольнымъ внушеніемъ и вразумлѣніемъ“ объявлено козакамъ о сформированіи ополченія и „они восторгомъ чувствъ увѣряясь“ положили съ 212 душъ поставить 14 человѣкъ. Всѣхъ козаковъ въ этомъ повѣтѣ было 8537 ч. Но были козачьи общества, которыхъ не поставили требуемаго числа, такъ лубенское заявило желаніе поставить съ 200 душъ 3 человѣка, всѣхъ козаковъ въ этомъ повѣтѣ было 15862 ч., а городъ Лубны, „споѣшествуя съ усердіемъ монаршей воли“, порѣшилъ уменьшить и поставить съ 141 душъ двухъ козаковъ. Роменцы, какъ увѣдомлялъ земскій комиссаръ, пожелали только двухъ человѣкъ отъ сотни ревизскихъ душъ. Зѣньковцы — по одному, жители Миргорода по 2 ч. „съ полнымъ одѣяніемъ и безъ оружія.“ Жители города Кобелякъ порѣшили съ козаковъ, жившихъ въ этомъ городѣ, съ 4725 д. поставить съ каждыхъ 200 душъ по 3 человѣка, такое же число поставлено было и въ уѣздѣ. Въ мглинскомъ повѣтѣ по 2 человѣка съ сотни, не смотря на то, что здѣсь, какъ и во многихъ городахъ, городничіе объявляли указъ „съ точнѣйшимъ внушеніемъ и вразумленіемъ“²⁾.

1) Арх. г. правл. 1812. № 12.

2) Арх. г. правл. 1812. 1. Въ этомъ дѣлѣ есть указанія на количество козаковъ въ нѣкоторыхъ уѣздахъ; такъ въ хорольскомъ уѣздѣ ихъ было 16286 ч. новгородъ-сѣверскомъ 2942 д., въ Пирятинѣ—319 д., въ Золотоношѣ 608, въ Ко-

Формированиe полковъ велось очень спѣшно, оно должно было закончиться спустя мѣсяцъ послѣ объявленія о наборѣ. Всѣ земскіе комиссары, нижніе земскіе суды, городничіе были привлечены къ этому. Волостныя правленія, въ теченіе пяти дней, должны были представить списки козаковъ, пред назначенныхъ къ ополченію. Для оповѣщенія населенія о предстоящемъ наборѣ изъ Полтавы были отправлены три курьера съ предписаніями генераль-губернатора: одинъ поѣхалъ на Зеньковъ, Гадячъ и Ромны, Лохвицу и Миргородъ, другой — Кобеляки, Кременчугъ, Золотоношу и Переяславль, и третій на Лубны, Пирятинъ, Нѣжинъ и Черниговъ. Первый получилъ прогоновъ 28 р. 25 к. асс., второй—38 р. 25 к., а третій 48—50 к. асс. Въ означенныхъ предписаніяхъ кн. Лобановъ-Ростовскій, перечисляя главныя положенія, изложенные въ „предварительныхъ распоряженіяхъ“, относительно устройства козачьихъ полковъ, въ заключеніе обращается къ национальнымъ традиціямъ малорусскаго козачества, стараясь пробудить въ немъ былую воинственность предковъ.

„Таково сихъ полковъ устройство столько близко или похоже съ древнимъ состояніемъ малороссийскихъ козаковъ, что нѣть сумнѣнія, что здѣшнее козачество не представить однимъ избраниемъ пользоваться, а пользтится употребить сей случай доказать многочисленной формировкой, что они всѣ достойны получить навсегда право составлять изъ себя защиту и служить не по очреди рекрутской, а по усердію къ царю и ревности къ ремеслу, въ коемъ отличаться они всегда умѣли; ибо кто не вѣдаетъ, что быть дома и быть на войнѣ было сущее дѣло предковъ ихъ и потому ожидать можно, что и безъ наряду отъ меня представится изъ каждой сотни больше одного охотника. Послѣ чего, доведется мнѣ донести царю, отцу Россіи, что всѣ козаки равно на злодѣя готовы и потомуказать повели, всемилостивѣйшій Государь, быть имъ въ свободное время дома и отъ рекрутства свободными,

белякахъ 4725 д., въ уѣздѣ кобелякскомъ 18969 д., въ Городнѣ—137 д., въ Острѣ 445 д., въ Суражѣ — 47. въ козелецкомъ уѣздѣ 16231 ч., въ Новгородѣ-Сѣверскѣ 4859 д., а въ самомъ городѣ 157 д., въ остерскомъ уѣздѣ 8537 д., въ мглинѣскомъ 8238 ч., въ борзенскомъ 20774 ч., въ новозыбковскомъ 15679, въ лохвицкомъ 19476 д., въ Хоролѣ 638 д., въ городницкомъ уѣздѣ 5919, въ Сосницѣ 734 д., въ Переяславскомъ уѣздѣ 880 ч., въ лохвицкомъ 19476 д., въ глуховскомъ 9595 д., а въ Глуховѣ 508 ч., въ конотопскомъ уѣздѣ 16657 д., въ прилукскомъ уѣздѣ 13826 д., черниговскомъ повѣтѣ 13904 д., въ Конотопѣ 850 д.

Въ эти данныя вошли и почтальоны, которыхъ всегда въ то время вербовали изъ козаковъ.

ибо на оборону царства твоего составлять они всегда цѣлое войско“.
Въ послѣднихъ словахъ оповѣщенія кн. Лобанова-Ростовскаго, какъ видимъ, заключается косвенное обѣщаніе относительно возможности возстановленія въ Малороссіи прежняго козачества. Не знаемъ, на сколько кн. Лобановъ-Ростовскій былъ уполномоченъ давать населенію такое обѣщаніе, но что у императора Александра I, дѣйствительно, была мысль учредить въ Малороссіи постоянныя козачьи полки, на это имѣются положительныя указанія. Это видно изъ письма сенатора М. П. Миклашевскаго Аракчееву¹⁾: „Съ того часа, писалъ Миклашевскій, какъ вашему сиятельству угодно было удостоить меня открытиемъ священнѣйшей для наасъ высочайшей Его И. Величества воли обѣ учрежденіи въ Малороссіи козачьихъ полковъ, мысль моя не была спокойна и стремилась къ изобрѣтенію средствъ, какъ бы лучше и съ пользою могла она быть приведена въ исполненіе“. Миклашевскій желалъ и казенныхъ крестьянъ наименовать козаками, а ихъ было въ Малороссіи до 170 тыс., четыре хозяина, по его проекту, должны содержать одного козака, прокормить его и проводольствовать его лошадь, но это не на первыхъ порахъ, потому что они приведены въ бѣдность“ (разумѣеться ихъ участіе въ ополченіи), но впослѣдствіи они, несомнѣнно, могутъ своимъ коштомъ ремонтировать, какъ лошадьми, такъ и конскою збруею“. При этомъ Миклашевскій проектировалъ освободить козаковъ отъ всѣхъ податей. Въ военное время, онъ предполагалъ издать особые положеніе о повинностяхъ козаковъ. Былъ ли проектъ представленъ императору, неизвѣстно²⁾. Возможно допустить, что подобныя обѣщанія, какъ освобожденіе отъ рекрутскихъ наборовъ и службы въ мѣстномъ козачьемъ войскѣ, по старинѣ, болѣе всего содѣйствовали успѣшному формированию козачьихъ полковъ въ Малороссіи 1812 году. Народъ, по свидѣтельству поэта И. П. Котляревскаго, „поступалъ въ козаки съ удовольствиемъ, охотностью и безъ малѣйшаго унынія“.

Всѣхъ полковъ было сформировано въ Малороссіи 15: въ полтавской 9 и въ черниговской 6.

1) М. П. Миклашевскій, тайный совѣтникъ, сенаторъ, богатый помѣщикъ черниговской губерніи (1756—1847). О немъ см. біографію, написанную Чижомъ, въ Рус. Бесѣдѣ. 1856 кн. I. Послѣ него осталась большая переписка, сохранились письма къ нему Репнина, Безбородко, Кочубея и др. Письма Репнина см. Киев. Старина 1890. I. 121—124, письма Кочубея, тамъ же, кн. 2-я.

2) Киев. Старина 1890. I. 119—120 стр.

Первый полтавский полкъ формировался въ Голтвѣ, мѣстечкѣ кобелякскаго уѣзда. Къ нему было причислено 892 козака изъ полтавскаго уѣзда, 16 ч. изъ константиноградскаго и 292 изъ кобелякскаго. Формировалъ его маіоръ Куклярскій, онъ же и повель его въ походѣ, но 13 апрѣля 1813 г. онъ скончался. Преемникомъ его былъ маіоръ Щекутинъ.

Второй полкъ также формировался въ Голтвѣ. Командовалъ имъ полковникъ Лукьяновичъ. Къ нему были причислены козаки кобелякскаго уѣзда, 657 ч., и кременчугскаго 543 (за исключениемъ 337 ч., причисленныхъ къ хорольскому уѣзду).

Третій полкъ былъ составленъ въ м. Камышна, миргородскаго уѣзда. Шомимо козаковъ миргородскаго уѣзда (563 ч.), къ этому полку были причислены козаки лубенскаго уѣзда, въ числѣ 637 ч. его формировалъ маіоръ Кулябка. Къ началу сентября, полкъ этотъ былъ готовъ къ выступленію, но Кулябка отказался по болѣзни отправиться въ походъ. Онъ написалъ объ этомъ письмо кн. Лобанову - Ростовскому. „Употребивъ всѣ мои послѣднія силы, писалъ онъ, остающіяся во мнѣ за истощенiemъ уже въ продолженіе 30-лѣтняго моего въ военной службѣ служенія и отъ понесенныхъ мною безпрерывно движений и отъ причиненнаго мнѣ при обозрѣніи и пріемѣ въ полкъ лошадей, свирѣпая лошадь нечаяннаго ногу удара, въ обѣихъ ногахъ и рукахъ моихъ, возобновилась сильная боль и отъ прежде бывшихъ у меня припадковъ и отъ поломанныхъ во время продолженія мною 30-ї службы въ ногахъ костей, открылась ломота и самыя раны, за каковыми тяжелыми припадками, а не меныше того и за старостью лѣть, никакъ не въ силахъ я не только продолжать далѣе службу, но и двинуться съ полкомъ съ выборнаго мѣста Камышной не могу, о чёмъ изъясняюсь въ самой истинѣ вашему сіятельству и представляя къ милостивому воззрѣнію вашего сіятельства о продолжаемой мною до сего ревностной службы, коею истощены всѣ мои силы, документъ, аттестующій меня къ награжденію, всенижайше прошу меня объ увольненіи отъ службы и о сдачѣ сформированнаго мною полка“. Кн. Лобановъ благодарили маіора за службу, что, вѣроятно, и было его наградой. Просьба его была исполнена; вмѣсто него былъ назначенъ ш.-капитанъ Овернъ, а послѣдняго замѣнилъ кн. Лобановъ-Ростовскій. Въ этотъ полкъ пожелалъ опредѣлиться на службу студентъ харьковскаго университета Сиробаба - Яковлевъ. Вотъ интересное его письмо генераль-губернатору, гдѣ онъ объясняетъ, почему онъ опредѣляется на службу. „Долгъ и обя-

занность, пишеть онъ, и самъ гласъ природы внушаетъ вся-
кому любовь къ отечеству. Я также сынъ Россіи, также люблю-
мое отечество, также пылаю, какъ и другіе, заслужить мое къ
Монарху усердіе, но способы къ сему для меня невозможны.
Армія паходится очень далеко. Состояніе моего Родителя не
позволяетъ мнѣ ея достигнуть. Ваше Сіятельство! простите моему
дерзновенію, что смѣла прибѣгаю къ вашему покровительству.
Добродѣтели и слава имени Вашего позволяютъ мнѣ надѣяться
быть соучастникомъ третьяго полтавскаго козачьяго полка; бу-
дучи удостоенъ сего, буду помнить ваше благодѣяніе во вѣки и
почитать всегда счастливымъ". Патріотическое чувство студента
послужить въ арміи княземъ было удовлетворено: онъ былъ на-
значенъ въ этотъ полкъ унтеръ офицеромъ.

Четвертый и пятый полки были formedированы въ Горо-
шинѣ¹⁾. Къ первому были причислены козаки хорольского
и золотоношского уѣздовъ, а ко второму — кременчугского,
хорольского и миргородскаго (12 лишнихъ изъ хорольского
были причислены къ черниговскому полку). Первый формиро-
валъ штабъ - капитанъ Копцевичъ²⁾, а второй — извѣстный
малорусскій поэтъ И. П. Котляревскій³⁾. Копцевичъ не желалъ
отправиться въ походъ со своимъ полкомъ и написалъ письмо
кн. Лобанову. „Умилосердитесь, писаль онъ, надъ несчастнымъ
семействомъ, коему я только булъ подпорою. Три брата рѣжутся
съ французами, а я одинъ оставался въ нераздѣльномъ имѣніи
нашемъ, имея въ попеченіи своеимъ четырехъ дѣвицъ, помилуй,
сіятельныйшій князь, сие нещастное семейство, отъ пустите мене
къ нему увольня меня вовсе отъ службы, я буду считать сіе на-
градою за все понесеніе мною труда при съ формированіи полка⁴⁾".
Онъ былъ уволенъ, его мѣсто занялъ въ ноябрѣ 1813 года пол-
ковникъ М. Муравьевъ.

И. П. Котляревскій также отказался вести полкъ, и его за-
мѣнилъ шт.-капитанъ Рудницкій, рекомендованый князю са-
мимъ поэтомъ. Но онъ командовалъ временно, командиромъ былъ
назначенъ подполковникъ Санковскій. Этому полку пришлось въ
походѣ испытывать многое. Въ дѣлѣ мы нашли данныя, рису-

¹⁾ Мѣстечко, въ хорольскомъ уѣздѣ.

²⁾ Копцевичъ — дворянинъ Переяславскаго уѣзда; родъ этотъ вымершій.

³⁾ О формированиі И. П. Котляревскимъ см. нашу статью въ Киевской Старинѣ 1905. Июнь.

⁴⁾ Арх. г. правл. 1812. № 12.

ющія, съ какимъ вниманіемъ относились къ ополченію уѣздныя власти и жители. Ш.-кап. Рудницкій отправилъ заранѣе въ сосницкій уѣздъ коллежскаго регистратора Свириденко для устройства переправы черезъ рѣку Десну, но когда послѣдній явился къ назначенному мѣсту, то паромъ, арендованый евреемъ, былъ снятъ; сняты были столбы, канаты, и все забралъ еврей, вѣроятно, желавшій получить хорошее вознагражденіе. Свириденко обратился за содѣйствіемъ къ засѣдателю нижняго земскаго суда, но тотъ отвѣтилъ, что „у него есть исправлять казенные бумаги, а полкъ и самъ можетъ переправиться“. Рудницкій только „чрезъ велику силу истребовалъ у еврея канаты и утвердилъ столбы“, устроилъ переправу. И обо всемъ этомъ пришлось хлопотать Рудницкому съ его козаками „безъ всякаго содѣйствія со стороны мѣстнаго земскаго начальства“. А между тѣмъ генераль-губернаторомъ было предписано полиції оказывать всякое содѣйствіе ополченію во всемъ, въ чёмъ окажется нужда. Въ Сосницѣ козаковъ ожидала другая непрѣятность. 15 сентября 1812 г. въ 1 ч. дня полкъ вступилъ въ городъ, но мѣстный городничій не встрѣтилъ козаковъ, что не мало удивило штабсъ-капитана. Но не въ этомъ еще была бѣда. Городничій назначилъ квартиры командиру и его козакамъ, но „по упорству жителей не только меня, доносиль Рудницкій, но и козаковъ даже не пущаютъ, и хоть обязанность была городничаго встрѣтить полкъ, но не было его.“ Городничій понуждалъ жителей дать отведенныя квартиры, но они не пускали козаковъ. Одинъ обыватель угрожалъ даже зарѣзать того, кто займетъ его домъ. Шт.-кап. Рудницкій предполагалъ устроить въ Сосницѣ дневку, но долженъ былъ двинуться далѣе, такъ какъ жители не дали козакамъ ни сѣѣстныхъ припасовъ, ни пастибища для лошадей. Для объясненія столь неожиданного враждебнаго отношенія къ ополченцамъ приходится сдѣлать предположеніе, что среди послѣднихъ не было должной дисциплины и они дозволяли себѣ разныя на-силія по отношенію къ обывателямъ.¹⁾.

Шестымъ полкомъ командовалъ надворный совѣтникъ Свѣчка. Хотя онъ и былъ въ гражданскомъ чинѣ, но онъ служилъ въ л. г. Измайлловскомъ полку, затѣмъ въ конной гвардіи и остал-

1) Въ архивѣ Кіев. Губ. Правленіи имѣется дѣло 1847 года, № 1335 „о взысканіи денегъ съ чиновниковъ бывшаго малороссійскаго ополченія за ограбленіе жителей могилевской губерніи“.

вилъ службу въ 1795 г., когда опредѣлился „къ статскимъ дѣламъ“. Онъ служилъ затѣмъ по почтамту. При формированиі въ 1806 г. милиціи, былъ назначенъ начальникомъ 3 батальона 1-й бригады. Здѣсь отличлися и получильчинъ надворнаго совѣтника. Полкъ формировался въ Яготинѣ. Свѣчка жаловался на пирятинскаго городничаго, не доставлявшаго ему продовольствія, почему и просилъ о переводаѣ полка въ сосѣднія села. Городничій отговаривался, такъ какъ это было обременительнымъ для жителей; „отягощеніемъ жителей заготовлять фуражъ, что служить, писалъ онъ, къ обывателямъ стѣсненію“.¹⁾). Но дѣятельностью земскаго комиссара Горбовскаго Свѣчка былъ очень доволенъ, о чемъ и донесъ генералъ-губернатору.

Седьмой и восьмой полки формировались въ м. Срибномъ.²⁾ Въ первый вошли козаки лохвицкаго уѣзда (820 ч.) и часть роменскаго (380 ч.); другая часть роменскаго (623 ч.) и часть прилукскаго (577 ч.) составили восьмой козачій полкъ. Седьмымъ командовалъ маіоръ Александровичъ, а послѣднимъ—бывшій командръ Кінбургскаго драгунскаго полка, полковникъ де-Коноръ. Наконецъ, девятый формировался въ гадячскомъ уѣздѣ, м. Веприкѣ. Въ составъ его вошли: козаки гадячскаго повѣта и (584 ч.) и зѣньковскаго—616 ч. Формировалъ его маіоръ Товбичевъ. Въ черниговской губерніи было сформировано, какъ мы уже говорили, шесть полковъ. Первый формировался въ самомъ Черниговѣ полковникомъ Семекой. Въ его составѣ были козаки черниговскаго и нѣжинскаго повѣтовъ. Второй въ с. Семеновкѣ.³⁾ Въ его составѣ вошли: козаки черниговскаго, городницкаго, сосницкаго, новгородъ-сѣверскаго и стародубскаго уѣзовъ. Формировалъ полковникъ Потрасовъ. Третій въ с. Коропѣ⁴⁾ изъ козаковъ кролевецкаго (540 ч.) и суражскаго уѣзовъ (660 ч.). Командиромъ былъ капитанъ Шапошниковъ. Четвертый въ м. Воронежѣ⁵⁾, изъ козаковъ остерскаго уѣзда (795) и глуховскаго (405), командовалъ имъ маіоръ Мокіевскій. Пятый—въ селѣ Кошицѣ⁶⁾, изъ козаковъ козелецкаго уѣзда (667), суражскаго—61 и причисленныхъ отъ конотопскаго и мглинскаго—200 ч., имъ ко-

1) Арх. губ. правл. 1812, 19 л. 186.

2) Большое мѣстечко, въ прилукскомъ уѣздѣ.

3) Новозыбковскаго уѣзда.

4) Кролевецкаго уѣзда.

5) Глуховскаго уѣзда.

6) Козелецкаго уѣзда.

МАЛОРОССИЙСКОЕ КОЗАЧЬЕ ОПОЛЧЕНИЕ ВЪ 1812 ГОДУ.

мандовалъ подполковникъ Шейнерть. И наконецъ, шестой въ Черниговѣ, изъ козаковъ стародубскаго уѣзда (213) мглинскаго (374) и козаковъ, оказавшихся излишними изъ уѣздовъ хорольскаго, пирятинскаго и зѣньковскаго. Командовалъ имъ ротмистръ Барсуковъ.¹⁾.

Полки имѣли знамя. Въ 4 черниговскомъ полку изъ за него произошелъ инцидентъ между батальоннымъ командиромъ Храпачевымъ и командиромъ полка. Не имѣя еще знамени, Храпачевъ самъ его изобрѣлъ. Онъ доносилъ командиру, что козаки жаловались ему, „что не имѣютъ никакого святого изображенія, которое бы напоминало бѣ о душевной вѣрности къ благочестивой нашей вѣрѣ, усердія и любви къ государю и отечеству“, и потому онъ для „сугубой вѣрности къ благочестивой нашей вѣрѣ, усердія и любви къ любезнѣйшему нашему самодержцу и отечеству, сдѣлалъ на свой коштъ, отъ чувственныхъ душъ и собственного обѣщанія жертвы, знамя, изображающее на себя крестъ, вензель милостивѣйшаго государя Александра и надъ крестомъ приличная надпись: Съ нами Богъ! разумѣйте языцы и покоряйтесь, яко съ нами Богъ“. Командиръ полка ему это разрѣшилъ, но вскорѣ, поссорившись съ нимъ, сдѣлалъ ему за это выговоръ въ приказѣ, запретивъ употреблять это знамя. Храпачевъ жаловался кн. Лобанову-Ростовскому. „Командиръ, писалъ онъ, вспомнивши давнее партикулярное ко мнѣ неудовольствіе, сдѣлалъ мнѣ за мое усердіе полковымъ приказомъ выговоръ“. Помимо этого, у Храпачева было отнято командованіе батальономъ, который былъ переданъ командиромъ своему родственнику, „чѣмъ, писалъ Храпачевъ, отнималъ природную охоту къ службѣ Его Императорскаго Величества“. Кн. Лобановъ-Ростовскій предписалъ Храпачеву повиноваться распоряженіямъ своего начальника. Впослѣдствіи, впрочемъ, Храпачевъ получилъ свой прежній батальонъ²⁾.

Всѣ полки были сформированы ранѣе мѣсячнаго срока и въ половинѣ сентября мѣсяца двинулись въ походъ. Всѣ эти полки направлены были въ Калугу и Тулу, въ распоряженіе генералъ-лейтенанта графа Гудовича, откуда уже они распределены были въ разныя мѣста, о чѣмъ-екажемъ послѣ. Слишкомъ поспѣшное формированіе полковъ было причиной, что полки отправились въ

1) Барсуковы — дворяне гадячскаго уѣзда. Данныя о сформированіи этихъ полковъ см. Арх. П. Г. Правленіи 1812. № 1.

2) 1812. № 14. л. 159.

походъ далеко не въ хорошемъ видѣ, о чёмъ есть данная генерала Кудашева, осматривавшаго ихъ нѣсколько разъ. Осмотрѣвъ въ февралѣ 1813 г. вскорѣ по прибытии полтавскій 7 полкъ, онъ нашелъ большой недостатокъ въ командахъ. Что касается людей, то въ немъ числилось всего 686 козаковъ, умершихъ за это время было 294, больными числилось 220 ч.¹⁾). Ранѣе мѣсяцемъ, 20 февраля того же года, генералъ Цорнъ писалъ: „коzаки были въ старыхъ мундирахъ изъ суконъ разнаго цвѣта. Пѣшая и конная аммуниція въ хорошемъ видѣ, лошади въ хорошемъ видѣ“. При этомъ генералъ сдѣлалъ интересное замѣчаніе: „продажа фуражана не открылась“.²⁾). Генералъ Корецъ, осматривая бѣчерниговскій полкъ, остался имъ недоволенъ. „Разнообразіе одѣянія ихъ (т. е. коzаковъ), истасканное, теряетъ весьма людей, почему необходимости нахожу предложить вашему сіятельству собрать съ коzаковъ нѣкоторую сумму денегъ для сдѣланія положенія годового каждого изъ полковъ, которую сумму, по извѣстности вашему сіятельству состоянія коzаковъ обоихъ губерній назначить удобнѣе вамъ сammимъ“. Въ другомъ письмѣ онъ проситъ о скорѣйшей высылкѣ лошадей. „Многія остающіяся при полкахъ едва доташутся до пред назначенныхъ имъ мѣстъ“. Было отправлено ему по 40 р.—50 к. на каждого коzака, на что были многимъ куплены сапоги, бурки, мундиры и т. п. Изъ нихъ 8100 р. былодержано на исправленіе сбруи³⁾). Полковникъ де-Конноръ, командовавший бригадой изъ 1 и 8 полковъ, сообщаетъ въ 1813 году: „въ силу постоянныхъ походовъ вся одежда и обувь пришла въ обветшальность, часть оныхъ совсѣмъ безъ сапогъ, нѣть куртокъ, шароваръ и чекменей.“ Указываетъ на необходимость, въ виду приближенія холоднаго времени, поспѣшить съ заготовкой аммуниціи. „Зброя, продолжаетъ онъ, не годится и болѣе вредитъ, чѣмъ служить“. Это онъ писалъ въ январѣ 1813 года, спустя менѣе чѣмъ полгода послѣ выступленія полковъ въ походъ. За это время умерло 286 коz.; лошадей пало 132, и до 250 лошадей было негодныхъ къ работѣ. Въ апрѣль мѣсяцѣ у него въ бригадѣ было 696 больныхъ лошадей.⁴⁾ О шестомъ бѣчерниговскомъ полкѣ Кудашевъ писалъ, что онъ въ немъ нашелъ „великія недостатки“. Забраковалъ не мало лошадей и предписалъ устроить одежду, по образцу

¹⁾ Арх. Г. Правл. 1814. № 43.

²⁾ Арх. Г. Правл. 1813. № 34.

³⁾ Арх. Г. Правл. 1812. № 9.

⁴⁾ Арх. Г. Правл. 1813. № 36.

донскихъ козаковъ, изъ синяго сукна съ бѣлыми кушаками.¹⁾. Тому же Кудашеву очень понравился 6 полтавскій полкъ, который онъ нашелъ „удивительно хорошимъ“, какъ писалъ онъ кн. Лобанову. Особенно часты были просьбы о замѣнѣ лошадей. Кн. Кудашевъ, осматривая полки, находилъ ихъ негодными, старыми и малаго роста. Негодныхъ лошадей продавали; такъ было продано въ 1814 г. 176 лошадей, за 3245 р.²⁾. Въ 1813 г. въ 5 черниговскомъ полку было продано 567 л. за 1876 р. $47\frac{1}{2}$ к.; по цѣнѣ отъ 2 р. до 12 р. за лошадь.³⁾.

Полковой командиръ Свѣчка въ рапортѣ кн. Лобанову сообщаетъ о 6 полтавскомъ полку слѣдующее: „козаки отправились въ походъ въ лѣтнемъ одѣяніи, не было теплой одежды, почему появилась „горячка съ поносомъ“. О заготовленіи продовольствія по пути заботились мало, почему Свѣчка проситъ разрѣшенія „на марше довольствовать отъ обывателей, хотя по прежнему на счетъ казны“. На это кн. Лобановъ отвѣтилъ, что „объ отпускѣ суммъ на продовольствіе полка не есть дѣло печности моей, по елику возлагаемаго на меня составленіе оныхъ полковъ и отправленіе по назначенію, что бывъ выполнено, не оставилъ я тогда на щотъ продовольствія ихъ отнести въ киевскую провіантскую коммиссію и предложилъ имъ самимъ входить въ ближайшія сношенія съ начальниками“. Свѣчка проситъ выслать ему полу-шубки для козаковъ, на что кн. Лобановъ отвѣтилъ: „хотя по-лушубки не положено, но по елику всякой обыватель ихъ имѣть, то каждый козакъ свой собственный изъ дома требовать можетъ и семейству или обществу его легче дать оный, нежели новаго человѣка, который потребоваться можетъ на щотъ того, который отъ стужи изуродованъ будетъ, что и велѣль я черезъ коммисаровъ пояснить тѣмъ волостямъ“.⁵⁾. Таковы были полки по снаряженію, амуниціи, качеству лошадей и т. п. Въ этомъ отношеніи, интересно мнѣніе генерала Рота, въ распоряженіи кото-раго было много полковъ, расположенныхъ въ герцогствѣ Вар-шавскомъ.⁶⁾. Для пополненія убыли въ людяхъ и лошадяхъ, ко-мандиры полковъ отправляли кого-либо изъ своихъ офицеровъ въ тѣ уѣзды, козаки которыхъ входили въ тотъ или другой полкъ,

¹⁾ Арх. Г. Правл. 1812. № 20.

²⁾ Арх. Г. Правл. 1814. № 43.

³⁾ Арх. Г. Правл. 1813. № 33.

⁴⁾ Арх. Г. Правл. 1813. № 29.

⁵⁾ См. приложеніе, гдѣ помѣщены его письма къ Лобанову-Ростовскому.

согласно распределенію при формированиі этихъ полковъ. Командиръ 6 полка командировалъ маіора Левченка; который былъ крайне небреженъ въ дѣлѣ приема козаковъ. Кн. Лобановъ-Ростовскій обратилъ на это вниманіе. „Нахожу нужнымъ, писалъ онъ, сказать о медленности, происходящей при приемѣ людей и лошадей на мѣсто убыльхъ и что если отъ полученія сего, въ самомъ ближайшемъ времени не получу я отъ васъ донесенія, что приемъ оконченъ и вы готовы къ выступленію, не останутся безъ должнаго отъ меня дѣйствія, кое неминуемо навлечетъ для васъ непріятныя послѣдствія.“¹⁾. Злоупотребленія бывали при приемѣ нерѣдко. Поручикъ 4 полтавскаго козачьяго полка Вороной вступилъ въ сдѣлку съ „датчикомъ“ и отнялъ у него 1180 р.; онъ же избилъ одного изъ должностныхъ лицъ, за что былъ устраниенъ отъ должности и былъ обвиненъ его въ жестокомъ обращеніи съ козаками.²⁾. Многіе изъ офицеровъ эксплуатировали козаковъ; вымогали у нихъ деньги, какъ дѣлалъ это поручикъ того же полка Клипашъ; о чёмъ кн. Лобанову-Ростовскому доносится командиръ полка полковникъ Муравьевъ. Этотъ поручикъ отобралъ у козаковъ 2474 р. Помимо денегъ, онъ отбиралъ вещи у козаковъ и продавалъ ихъ „тайнымъ образомъ“. Онъ отобралъ у козаковъ 18 лошадей и часть ихъ отправилъ въ свое золотоношское имѣніе. Поручика этого немедленно удалили отъ должности.³⁾. Съ цѣлью вымогательства, поручикъ Вязовскій умышленно при приемѣ браковалъ лошадей, не принималъ и козаковъ, если они не были 7 вершковъ роста. Браковалъ и аммуницію, не принималъ шапокъ, придинаясь къ мѣркѣ ихъ и т. п. Обо всемъ этомъ донесъ кобелякскій городничій, но для поручика Вязовскаго всѣ его дѣянія прошли благополучно; въ апрѣлѣ мѣсяца 1814 года онъ возвратился въ свой полкъ.⁴⁾. Но иначе окончились для поручика Санковскаго его преступныя дѣянія. Этотъ поручикъ былъ командированъ въ Гадячъ для вербовки козаковъ. Его преступная дѣятельность скоро была обнаружена. Полтавскій губернаторъ Тутолминъ донесъ о немъ, что онъ „съ такою строгою браковкою, какъ будто бы рекрутъ, въ сущее обывателямъ отягощеніе; причиною коею становится имъ одѣяніе на каждого человѣка, въ одномъ болѣе 100 руб., а лошадь сама по себѣ 120 р.,

¹⁾ Арх. Г. Правл. 1813, № 29, л. 86.

²⁾ Арх. Г. Правл. 1812, № 12. -

³⁾ Арх. Г. Правл. 1813, № 30; донесеніе №

⁴⁾ Арх. Г. Правл. 1813, дѣло № 34.

дѣлая за всѣмъ тѣмъ непростительное затрудненіе". Въ его преступной дѣятельности, его помощникомъ былъ гадячскій комиссаръ Велецкій. Этотъ комиссаръ заранѣе получилъ предписаніе закупить въ екатеринославской губерніи сукно, холстъ и лошадей, но Велецкій все это сдалъ "еврею—рядчику", за хорошую цѣну „обременительную для козаковъ“. Помимо этого, Санковскій получалъ отъ тѣхъ семействъ, которыя поставляли за себя козаковъ, отъ 35 р. до 100 р. за человѣка. Козаки жаловались на его дѣянія земскому комиссару, не подозрѣвая, что онъ въ стачкѣ съ офицеромъ. Козаки угрожали комиссару жалобой генераль-губернатору, но за это, по его приказанію, были высѣчены. Но о его дѣяніяхъ узналъ кн. Лобановъ-Ростовскій, сдѣлавшій ему строгое внушеніе, угрожая отстранить его отъ должности. Въ то же время, князь поручилъ гадячскому маршалу С. Вайнѣ произвести разслѣданіе, приведшее къ открытию многихъ злоупотребленій этого поручика. Оказалось, что дѣйствительно были договорены, безъ всякаго письменнаго условія, два еврея, Ицко Рабиновичъ и Абрамъ Крачевскій, для закупки матерьяловъ для обмундированія, при чемъ съ каждого козака было взято по 85 р. На поставку сѣдель былъ договоренъ купеческій сынъ Осипъ Шатуновъ, жившій въ Полтавѣ. Онъ обязался поставить сѣдло по 35 р., лошадь по 110 р. (отпускалось по закону только 100 р.). Всѣ эти деньги давало козачье общество, съ котораго собрано было до 16 тыс. Выдача этимъ подрядчикамъ денегъ была пріостановлена, до окончательного разслѣданія дѣла нижнимъ земскими судомъ, о чёмъ просилъ уѣздный предводитель дворянства. Разслѣданіе обнаружило, что со всякаго козака взыскивалось на одежду и лошадь по 250 р. Въ дѣлѣ вербовки козаковъ на службу въ полкъ не соблюдалась очередь, брали не по общественному приговору, а большей частью, изъ малосемейныхъ и даже такихъ семействъ, которыя закономъ освобождались отъ поставки козаковъ. Все это дѣгалось съ цѣлью получить откупъ. Мы уже знаемъ, что по законоположенію о зачисленіи въ ополченіе не слѣдовало обращать строгое вниманіе на тѣлесное наказаніе, но Санковскій даже считалъ „аубы во рту“. На его дѣянія обратилъ вниманіе и уѣздный стряпчій, донесшій о нѣмъ кн. Лобанову-Ростовскому и предложившій образовать комиссію изъ засѣдателей нижняго земскаго суда для разслѣданія его злоупотребленій. Каждаго козака Санковскій обложилъ въ свою ~~половину~~ до 7 руо., что стряпчимъ было воспрещено. Кн. Добановъ-Ростовскій, принявъ донесеніе о дѣяніяхъ этого по-

ру чика, устранилъ его отъ должности и, по принятіи отъ него дѣлъ, приказалъ его арестовать. Должность отъ него принялъ нѣкто Амбодикъ. Суммъ, по донесенію, не оказалось; не было и обуви, и купленныя лошади не соотвѣтствовали заплоченнымъ за нихъ деньгамъ, отъ 110 р. до 115 р., а лошадей—было куплено 525. Непонятно, почему командиръ этого поручика, маіоръ Товбичевъ, въ виду очевидныхъ злоупотребленій, защищалъ его передъ кн. Лобановыемъ-Ростовскимъ. Очъ писалъ ему о своемъ разслѣдованіи дѣяній Санковскаго, и никто изъ козачьяго общества ему не сказалъ ничего дурного. Впрочемъ, это было уже въ концѣ 1813 года, когда полкъ возвратился „въ дому свои“.¹⁾ Бравовалъ, какъ людей, такъ и лошадей, шт.-кап. Забѣлло, отправленный отъ 4 черниговскаго полка. Кн. Лобановъ-Ростовскій писалъ ему: „вы обнаружили явную преклоность вашу къ незаконной браковкѣ, дабы тѣмъ, отяготивъ общества, получить отъ нихъ за всѣ вещи деньгами въ удвоенной цѣнѣ“. Шт.-капитанъ не хотѣлъ принимать шапокъ, по его мнѣнію, построенныхъ не изъ рѣшиловскихъ смушекъ, не бралъ холста, будто бы плохо выѣленнаго и т. п. Кн. Лобановъ-Ростовскій нашелъ всѣ его дѣянія незаконными и присланную шт.-капитаномъ Забѣлло шапку, не соотвѣтствующую данному образцу, кн. Лобановъ нашелъ вполнѣ годной и приказалъ шапки принять. Борзенскому комиссару князь предписалъ „имѣть неослабное наблюденіе, дабы никакихъ притѣсненій обществу отъ Забѣлло не было чинимо“. Этотъ же самый Забѣлло, какъ донесъ прокуроръ, не уплатилъ 2585 р. 15 к. за продовольствіе 255 козаковъ, за $3\frac{1}{2}$ мѣсяца, и выступилъ въ походъ. Въ такомъ родѣ было преступленіе и подпоручика Носика. Этого подпоручика его командиръ, полковникъ Муравьевъ, командировалъ сопровождать плѣнныхъ въ Гродно. При немъ было 2 унтеръ-офицера, 80 козаковъ. Получая на нихъ полностью провіантъ, онъ выдавалъ имъ только $\frac{1}{4}$ часть, на лошадей же выдавалъ по 2 гарнца овса на три дня, а сѣна почти не давалъ, отчего лошади пришли „въ худобу“, и четвертая часть ихъ пала. Объ остальныхъ онъ рапортовалъ генералу Крейцу, какъ о негодныхъ, и просилъ ихъ замѣнить. Предчувствуя бѣду, онъ, какъ оказалось впослѣдствіи, нарочно прострѣлилъ себѣ правую руку и показалъ, что онъ будто-бы раненъ подъ Презденомъ, о чёмъ представилъ пѣсколько фальшивыхъ свидѣ-

¹⁾ Арх. г. правл. 1813 № 41.

тельствѣ отъ разныхъ „докторей“. Оправившись отъ раны, онъ все-таки явился въ полкъ. Командиръ полка „дабы,—какъ онъ писалъ,—сей интересъ общественный не оставить безъ взысканія, собралъ полкъ и всю команду, съ которой такъ много лошадей пало, спросилъ, отчего сіе произошло и они единогласно при немъ сказали, что на трое сутокъ было отпущаемо по два гарніца, а съна иногда ничего, за каковой противозаконный поступокъ онъ его арестовалъ и донесъ главнокомандующему генералу Бенигсену¹⁾. Въ преступныхъ дѣяніяхъ былъ обвиненъ стоявшій во главѣ полка, шт.-ротмістръ Барсуковъ, помѣщикъ гадячскаго повѣта. Онъ самолично распоряжался всѣмъ въ полку, не допускалъ, какъ это требовалось закономъ, эскадронныхъ командировъ, не велъ никакихъ отчетностей. Козакамъ началъ выдавать продовольствие только съ 3 октября, а по закону, они должны были его получать съ момента выступленія въ походъ. У козаковъ онъ отбиралъ съно и овесь, купленныя ими на свой счетъ, и продавалъ въ свою пользу. Этотъ командиръ изобрѣлъ еще источникъ дохода. Онъ, увольняя въ отпускъ козаковъ, при томъ въ военное время, бралъ съ нихъ по 25 руб. И отпустилъ такъ много, что не могъ даже двинуться въ походъ. Съно покупалъ возами, на которыхъ было 9 пудовъ, но считалъ ихъ за 15, что и обнаружили офицера его же полка. Два офицера, Клопотовскій и Соболевскій, жаловались на Барсукова, требовавшаго отъ нихъ счеты на большую сумму сравнительно съ выдачей денегъ. Генераль лейтенантъ Ротъ „за поступившіе отъ офицеровъ и козаковъ великие претензіи“ и за несдачу маюру Турчанинову полка, предалъ его военному суду. Генералъ Ротъ просилъ кн. Лобанова наложить на него имѣніе, въ гадячскомъ повѣтѣ, „секвестръ“.

Барклай де-Толли, на основаніи Высочайшаго манифеста, освободилъ его отъ слѣдствія и суда, но приказалъ ему представить отчетъ о своихъ дѣйствіяхъ. На него былъ сдѣланъ начетъ въ 6152—87½, который Барсуковымъ не былъ признанъ. Въ своемъ донесеніи Барсуковъ оправдывался, что на эти деньги онъ приобрѣлъ музыкальные инструменты, платилъ капельмейстеру за обученіе трубачей, покупалъ козакамъ сапоги, потники и т. п. Въ силу этого, Барсуковъ не пожелалъ представить какой либо отчетъ. Но генералъ Ротъ все-таки предалъ его военному суду, вѣроятно, за отказъ доставить отчетъ. Тогда Барсуковъ прибѣгнулъ къ иному средству. Онъ „объявилъ на членовъ комиссіи,—

¹⁾ Арх. г. правл. 1813, дѣло № 30.

разбираючої його діянія,—подозрінніе“ і єтимъ заставиль перемѣнить составъ комісії. Барсуковъ все-таки настаивалъ на своєй невиновності, обвиняя въ незаконныхъ требованияхъ своего преемника по командованію полкомъ, маюра Турчанинова. Въ результатѣ, чтобы избавиться отъ суда, видя, что всѣ его ухищренія не удаются, далъ обѣщаніе внести требуемую сумму и представить отчетъ¹⁾.

Капітанъ Власенко, командуя батальономъ 9 пѣхотного полка, при стоянкѣ его въ селеніяхъ Протасовкѣ и Томашевкѣ, забиралъ у жителей фуражъ и ничего не платилъ, о чёмъ было возбуждено дѣло въ роменскомъ нижнемъ земскомъ судѣ полтавскому вице-губернаторомъ Бояриновымъ²⁾.

Таковы даннія о злоупотребленіяхъ, сохранившіяся въ архівныхъ дѣлахъ, рисующія вымогательство и эксплоатированіе козаковъ, шедшихъ на защиту Россіи жертвовать своею жизнью. Есть даннія, какъ относилось цѣлое учрежденіе, напр. зѣньковской нижній судъ, въ то время, когда нужно было, съ возможною поспѣшностью, вербовать козаковъ взамѣнъ умершихъ, больныхъ. Когда явился сюда офицеръ для вербовки козаковъ, то не нашель никого въ земскомъ судѣ: одинъ засѣдатель уѣхалъ въ Одессу и Тирасполь, другой отправился въ Глуховъ, третій въ Веприкъ и т. п. Самъ же земской комиссаръ былъ боленъ лихорадкой. Кн. Лобановъ сдѣлалъ замѣченіе суду,—„составить обвиненіе, писаль князь, въ небрежности издавна сего повѣта замѣченное, изъ за чего остается ему охранить себя отъ предстоящаго ему уже не суда, а строгаго осужденія“.³⁾ Нѣкоторые изъ командировъ не представляли никакихъ отчетностей, на что жаловался провіантскій комиссіонеръ 10 класса Трипольскій. Онъ писаль, что полки получили болѣе 310 тысячъ, и нѣкоторые командиры не представили отчета въ расходованіи, а другіе, если и доставляли, то, какъ пишеть Трипольскій, „не поясняю куда, сколько людей и лошадей, на сколько времени сдѣлано чего и какъ закупка и употреблены деньги, а только безпрестанно требуютъ денегъ, кратко говоря, что сумма вышла“. Онъ просить князя побудить ихъ представить отчеты, но князь Лобановъ отказался, рекомендую обратиться къ графу Гудовичу. Это было въ первые же мѣсяцы по выступленіи полковъ въ походъ.⁴⁾.

Окончаніе слѣдуєть.

І. Фр. Павловскій.

¹⁾ Арх. п. г. правл. 1813. № 30, 1814. № 48.

²⁾ Арх. губ. правл. 1812. № 16, л. 146.

³⁾ Арх. г. правл. 1813, № 31, л. 26.

⁴⁾ Арх. г. правл. 1812, № 24.

Критичний розслід над текстом „Кобзаря“ Шевченка.

Уже літ з двадцять чути в літературі нашій голоси про те, що пора уже взятися до критичного видання поезій Шевченка, що треба переглянути та перевірити усі видання „Кобзаря“ та рукописи (оригінали – автографи та усякі копії з них), переглянути усе, що тільки де писалося про Шевченка та з приводу його творів, і скомбіувавши увесь той матеріал, реставрувати поетичний скарб найбільшого поета не тільки українського, але й в цілій Славянщині... Та про те рія desideria ці й досі застаються не тілько не здійснені, але не помітно навіть, щоб десь відповідні заходи до того робилися. А тим часом уже й півстоліття з дня смерти поета не за горами. Промиле ще одних лишень 5 літ, і поетичний скарб поета нашого стане вільним добром кожного громадянина: кожен матиме право друкувати чи цілого „Кобзаря“, чи частину його яку небудь, по своїй охоті, не питуючись дозволу нічного і друковатиме на підставі тих некритичних, неперевірених, значно неповних, а часом і поплутаних редакцій текстів, які стрічаємо ми зараз по всяких росийських та заграничних виданнях,—на підставі того цілком вільного, дуже непевного, дуже неправдивого хронологичного розпорядку поезій, який мають усі видання „Кобзаря“, почавши з р. 1867 (видання Кожанчука в Петербурзі) і кінчаючи виданням р. 1902 (видання „Просвіти“ у Львові зредаговане д. Ю. Романчуком). Усякі хиби, усякі неправдивости, хоча б напр. не Шевченкові вірші, яких за 40 літ перебувало в „Кобзарях“ до десятка, і навіть в останньому виданню Ю. Романчука є їх ще двоє,—усе те назавжди стане невіральним, освяченим традицією, і боротися з цим сумям зъявищем не буде змоги... От тим-то безперечно потрібно за цей короткий

час, що лишився до року 1911, потурбоватися українському громадянству про найповніше, найправдивіше, критичне видання поезій Шевченка—попереду всього популярне, а потім і критично-наукове. А для цього мусить бути зроблено те, про що говорить д. В. Науменко:

„1) Текст має бути критично перевірений та обслідований по багатьох варіантах рукописів та по друкованих виданнях. 2) До кожного твору мусить бути додучено усі потрібні справки бібліографічні, біографічні та історично-літературні, а також коментарії. Тільки тоді, як доконано буде усього цього, можна сподіватися справді наукового розроблення та оцінювання діяльності і—головно—знаття поета; тільки тоді, коли буде оттак основно освітлено окремі твори письменника, можно буде скласти і повну біографію його“¹⁾.

Теж саме читаемо і у д. В. Мировця, в його статті, спеціально присвяченій справі потреби критичного видання „Кобзаря“. „Приступаючи до наукового видання творів Шевченка, ми перш за все мусимо подбати про те, щоб дати повний і непопсований текст Кобзаря... Отже перш за все треба вдатись до всього українського громадянства, щоб усі, в кого є які-небудь рукописи Шевченкових творів, обізвалися й дали свої рукописи на перевідгляд тямущим людям... Маючи на увазі видати критично перевірений текст Шевченкових творів,—доведеться переглянути та порівняти їх ріжні тексти попередніх видань „Кобзаря“, особливо перших, які робились під доглядом самого автора або його близьких приятелів і звірялись по рукописах... Другою метою наукового видання творів якого небудь письменника є—дати змогу читачеві, як слід, зрозуміти не тілько самі твори письменника, але й їх значення. За для цього, видимо, треба дати цілій ряд історико-літературних коментаріїв, у яких критично розглядались би окремі твори і говорилось би взагалі про значення діяльності письменника, про вплив його на дальшу літературу, про звязок його літературної діяльності з попередньою літературою і т. інше. Але перше ніж робити такі наукові примітки, треба дати кожному творові відповідне йому місце,—треба подбати про гарний, систематичний розпорядок окремих творів у виданні (хронологічний)²⁾.

¹⁾ Кіев. Старина, 1892, II. Докум. стр. 314: „Къ вопросу о научномъ изданіи „Кобзаря“ Т. Г. Шевченка“.

²⁾ Нова Громада 1906, № 2. Чому нам так сумно згадувати про Шевченка.

Таким чином, головне, з чого мусить початися робота над критичним виданням поезій Шевченка—це те, щоб було зібрано і до-купи зведено увесь матеріал що до тексту. А у нас, мусимо це з жалем признати, і на цім полі не гурт було праці,—і тільки останніх кілька літ почали з'являтися частіше статті та замітки, де подаються або нові матеріали (новознайдені поезії та варіанти), або критичні уваги з приводу нового і старого матеріалу,—згадаємо хоча б праці: *O. Кониського*. Варіанти на декотрі Шевченкові твори та „Недруковані поезії Шевченка“ (в „Записках Наук. Тов ім. Шевченка“, т. т. XXXIII та XXXIX), *Ю. Романчука*. Де які причинки до поправнішого видання поезії Т. Шевченка (*Ibid.* т. XXXIV), *Мик. Кр—ського*. Замітки до поправнішого видання поезії Ш. та „Уваги“ до тих заміток Ю. Романчука (*ibid.* т. LV), *Єфремов*. Де-що з приводу нового видання „Кобзаря“ (Літер.-Наук. Вістник, 1899, № 8), мої дрібні уваги в „Кіевск. Старині“ (1904, кн. 3, рецензія на „Зап. Н. Тов. ім. Шевченка“). Нарешті цей год, разом з скасуванням ганебного указу р. 1876 та з початком нового життя для українського слова, прynіс нам несподівано ще один гостинець: в Петербурзі, в архіві департамента поліції, в так званому „ІІ отдѣленії“, де ще з р. 1847 знаходиться „дѣло“ про Шевченка, знайдено кінець „Єретика“ (Івана Гуса) та три нових поеми: „Сова“ і „Дівочій ночі“ та „Черниця Мар’яна“ (уривок з поеми) (писані р. 1844)¹⁾ в велику руконосові, що має заголовок „Три літа“.

Але увесь цей свіжіший матеріал і давніший (чимало його знайти можно хоча б у „Кіевской Старинѣ“ та „Зап. Наук. Товар.“)—і досі ніхто не зібрав до-купи, не оголосив його в цілості для ужитку наукових сил українських,—і новим видавцям „Кобзаря“ або дослідникам тексту доводиться кожен раз починати спочатку ту саму роботу. Правда, д. Романчук зробив уже початок в цьому напрямі і, виготовивши своє видання (р. 1902), видруковав де які свої уваги, часом досить цінні, але разом з тим велика хиба з його боку буде в тому, що він в статті своїй не показав, через що він бере скрізь той, а не інший варіант якої небудь поезії, і свої субективні вражіння чи сімпатії не подав на увагу критики²⁾. До такої

1) Кінець „Єретика“ надруковано в VI кн. журнала „Былое“, а нові поеми досі ще не подано друком... Вони увійдуть в повне видання поезій Шевченка, що друкується зараз у Петербурзі.

2) В статті своїй д. Романчук лише висловлює надію, що згодом він це має зробити, а в листі до мене з 24 липня 1906 згадує, що матеріали для критич-

работи, як нас повідомляють, узялося тепер „Наукове Товариство ім. Шевченка“ у Львові, приступаючи до нового повного критичного видання усіх творів Шевченка (прозових, драматичних, дневника, рецензії на гру Піунової та інше], і роботу почато з порівняння усіх текстів, які мають критичну вартість, тоб то або видані буди за життя Шевченка, або на підставі автографів його.

Одночасно з критичним виданням творів Шевченка у Львові,— цього року має вийти повне видання „Кобзаря“ і в Петербурзі, на яке, в тому обемі, що в виданні д. Романчука, есть дозвіл цензури [з кінця минулого року]. Бажаючи, щоб видання це було як найкраче, мало яко мога найпевніший, найправдивіший текст і уложене було як слід хронологично, видавці „Кобзаря“ допомогли мені здійснити мое давнє бажання—узятися до перегляду текста „Кобзаря“ спеціально *по автографах*, для чого я обслідовував увесі Шевченківський матеріал в музею імені В. Тарновського в Чернігові, а крім того, користувався матеріалами [автографами та копіями] приватних людей, а найголовніше—дорогоцінним скарбом, що мається у редактора „Кіевской Старины“ В. П. Науменка:—власними рукописами Т. Г. Шевченка, тими автентичними книжечками, які Шевченко нищечком „мережав“ га „начиняв віршами“ на засланні в р.р. 1847—1850, та ще одною його ж таки, Шевченка, книжкою — альбомом, куди поет попереписував більшу частину своєї невільницької поезії і вписував усі свої поетичні твори з р. 1857 аж до р. 1861. Ці матеріали, що стають основою принаймні для трьох четвертин „Кобзаря“, мають незвичайно велику вагу і ціну, і вони помагають нам, як буде видно далі, встановити і правдиву хронологію, і правдивий текст для всіх поезій Шевченка, почавши з р. 1847 (для де яких навіть з р. 1846)... До речі буде сказати, що цими автографами користувалися свого часу і видавці Пражського двох-томового „Кобзаря“ (р. 1876), але, як буде видно далі, вони, крім того що не скрізь уважно переписали їх для друку, де-що опустивши або недоглядівши, але ще Й стали жертвою одної, незалежної од них, помилки, через яку мало не півсотні поезій неправдиво датували, помиляючися часом на 2 роки, а часом і багато більше,—так що поезії стоять з датою, напр., року 1860, тоді як в дійсності вони мають бути року 1849, або що... Або ще краще: половина вірша датована р. 1850 [, „Буває,

ного видання „Кобзаря“ збирає вже 4 годи і хотів помістити їх в „Записках. Наук. Товар.“ з своїми увагами: „і з них міг би вийти досить значно —також в порівнянню до моого видання з 1902 р.—поправлений текст“.

в неволі іноді згадаю“], а кінець її, як тепер виясняється [„Не знаю, як тепер ляхи живуть“]—роком 1848. Ці-ж рукописи, маючи в собі безперечно *все*, що було написане на засланні, і мало не все [за дуже незначними виїмками,—двома, о скілько мені відомо] з того, що написано в р.р. 1857—1861, дають нам право одкинути, як не Шевченкови вірші—„Ой у саду, у саду гуляли кокошки“ та „Не журюсь я, а не спиться часто до півночі“,—які задержалися ще навіть в останньому виданню „Кобзаря“ — Ю. Романчука; про інші ж, як от „До сестри“, „В Альбом“, „Полуботко“ „І драгуни і піхота“—їх також колись вважали за Шевченкові та подавали в „Кобзарях“ — вже й не згадую.

Крім цих дуже цінних Шевченкових автографів, д. В. П. Науменко ласкаво дозволив мені покористуватися для моєї праці де-яким матеріалом для критичного видання „Кобзаря“, що, при його близькій участі, зібрано було громадкою київських українських діячів, ще при кінці 80-тих років, а також і де-якими копіями з автографів, які знайдено було в паперах М. Максимовича та здобуто з приватних рук. Про ці та інші рукописні джерела буде мова далі, в своїм місці. Перегляд усього цього численного рукописного матеріалу дав врешті те, що лишилася неперевіrenoю,—бо немає або не довелося мені використати автографів, —зовсім невелика частина „Кобзаря“, а власне ось які поезії: 1) Причинна, 2) Вітре буйний, 3) На вічну пам'ять Котляревському, 4) Тече вода в сине море, 5) Утоплена, 6) Н. Маркевичу, 7) Тяжко, важко, 8) Великий льох, 9) Вітер в гаї нагинає, 10) Щепкину (Пустка,) 11) Юрдивий, 12) Черниця Мар'яна, 13) Чого мені тяжко, 14) За думою дума (як вияснилося, вірш цей написано до Н. В. Гоголя), 15) Не завидуй багатому, 16) Минають дні і 17) Чи не покинутъ нам, небого; але ще й тут—для №№ 10 12—16 знайдено тепер в Петербурзі автографи разом з кінцем „Єретика“ та двома новими згаданими вже поемами, і єсть надія, що мало не нарівні з автографами я ставлю також „Чигиринський Кобзарь“ (р. 1844) з „Гайдамаками“ та „Гамалією“ (вид. р. 1844), які Шевченко oprавив був заразом в одній книзі, значно виправив (р. 1858) для новогоВ видання і дàв цій книжечці заголовок:, Поэзия Т. Шевченка, том I. ¹⁾

¹⁾ Книжка ця зберігається в музею імені В. В. Тарновського в Чернігові.

Не знати, з якої причини, з цих поправок,—дуже цінних, як побачимо,—взято було на увагу при виданні „Кобзаря“ 1860 р. далеко не все,—велика більшість їх так і лишилася незнаною в літературі і досі. Книжечка ця цінна ішо й тим, що вона побувала в цензурі, і цензор Беклемишев походив в ній своїм синім олівцем, про що також буде на своєму місці мова.

Отже увесь той чималий матеріал, що назбирався у мене під час перегляду рукописів та давніших видань „Кобзаря“ та який використав я для нового повного видання поезій Шевченкових, що друкується тепер у Петербурзі, я й подаю у отсії статті для того, щоб ясно було знати мотиви кожної зробленої мною в новому виданні одміни, для того, щоб кожен бачив, де правда на моїм боці, або де я помилився.

Приступаючи зараз до перегляду тексту усього „Кобзаря“ в тому хронологичному порядку, який вияснився для мене за найсправедливіший¹⁾, вважаю за конешній і приемний обов'язок скласти щиру подяку д.д. О. І. Лотоцькому, В. П. Науменкові та П. Я. Стебницькому за ту велику поміч, якої вони уділяли мені своїми вказівками та матеріалами для моєї праці,—д. В. П. Науменкові подяку тим більшу, що без його щирої мені допомоги всім, що стосувалося до „Кобзаря“, не було б і цієї моєї праці.

I.

До заслання.

Попереду всього „Кобзарь“ мусить починатися з передмовою, — тієї передмови, яку Шевченко виготовав був в березні р. 1847 для тих поезій, що мав подати тоді в цензуру під заголовком „Три літа“ (тоб то роки 1844 — 1846, але переважно лише, бо де-що там єсть і з р. 1843). Рукопис з тими поезіями (брульон, а також і переписаний чистіше) знайдено цього року в архіві Департамента поліції у Петербурзі. Передмову ту бачив і списав був літ з 10 назад небіжчик проф. Н. И. Стороженко, і навіть прислав був до редакції „Кіевской Старини“, але через цензурні умови тогочасні вона не могла з'явитися на світ в Росії. Вперше вона була видрукована небіжчиком О. Кониським р.

1) Про подрібніші мотиви хронологичного розкладу поезій в „Кобзарі“ маю надію незабаром говорити в спеціальній статті.

1901 в його великий праці „Тарас Шевченко—Грушевський, хроніка його життя“, т. II, стр. 204—205, прим. 2., а в Россії передрукована вона мною в часоп. „Громадська Думка“, ч. 162 в статті „Новознайдені твори Шевченка“; нарешті тільки що видруковано її і в журналі „Былое“ (1906, VIII кн., стр. 1—3,—Неизданныя произведения Шевченка, II Предисловие къ „Кобзарю“), і видруковано найближче до правди: „совершенно буквально... съ подлинника“,—як зазначено в журналі „Былое“.

Далі мусить іти:

I. Причина.

Автографа немає. Відміни [усякі поправки і уваги] въ інших виданнях проти видання Ю. Романчука [*„Поезії Тараса Шевченка. у Львові 1902“*], яке я взяв за об'єкт для своєї праці як найостанніше і найповніше, зазначую такі¹⁾:

Стор. 136, ряд. 14: та ясенъ—Шевченко скрізь уживає форми ясен, і ця ж форма і в „Ластівці“ р. 1841, де видруковано „Причинну“ вперше.

Стор. 137, 15 знизу: дармо... форма не східно-українська, і Шевченко не ужив би такої форми; у „Ластівці“ та в „Кобзарі“ р. 1860, який друкувався за життя Шевченка і, певно, під його доглядом²⁾—стóть, як і скрізь в рукописах його,—дарма.

Стор. 137, зн. 12—привитає... Зазначую раз на завжди, що у Шевченка, в автографах, один—единий раз трапляється, і то мабуть через помилку: „привытае“, —а скрізь липче: „вітає, привітає“ [тоб то писав він витає, привитає, а не вытає, прывытае].

Стор. 138, 9: — і хто тес знає.

1) Повинен застерегти, що не маю спеціальної мети порівнювати *усі* друковані варіанти,—головно тому, що це буде зроблено редактором Львівського критичного видання поезій Шевченка д. Франком, а подаватиму такі варіанти найбільше тоді, коли в мене трапиться новий рукописний варіант, або постане вагання що до якого-небудь тексту.

2) Що Шевченко наглядав за друком „Кобзаря“ р. 1860, знаємо з оповідання Ф. Дейкуна—Мовчаненка, який р. 1860 зайшов якось в друкарню Куліша і застав там Шевченка. Шевченко звелів видрукувати на листочках ті уступи з „Катерини“, які опущено в „Кобзарі“ і визначено ті рядки крапками. Листочки ці він поналюлював в де яких примірниках, що мав презентувати де яким високим особам. Один такий листочек випросив собі і Дейкун, і через нього ми знаємо тепер, що то за опущені в „Катерині“ уступи. [К. Стар. 1885, III, 521—522. Ф. Каминський Ещо щепотка на могилу Шевченка].

В „Ластівці“ стоїть *зна*—і чи не правдивіше буде так? Мені здається певним, що це *зна* рифмується з дальшим „коня на-пуга“, бо як що ми лишимо „знає“, то матимемо аж у трьох рядках підряд однакові закінчення: „запитає“, „знає“ і „гаю“... Навряд чи не зауважив цього Шевченко, коли писав і дав рукопис у „Ластівку“. В „Кобзарі“ р. 1860, правда, стоїть „знає“, але це могло статися і через недогляд.

Стор. 140, ряд. 6: ворожка. Д. М. Кр—ський [Зал. Н. Тов. т. LV] зауважає, що легче читалось би *ворожбà*. В „Ластівці“ та Кобзарі р. 1860 — ворожка,— і поки не матимем певности, що в автографі стоїть *ворожбà* — не маєм ніяких підстав переиначувати текст.

Стор. 142, 5: ідуть, під дубом — після „ідуть“ краще не [ ], а ...., як це і есть в „Ластівці“ та Кобзарі р. 1860.

Стор. 142, 13: збиралися. — слід зауважити те саме, що й про „привітає“: Шевченко вживає тільки „збіралися“.

Стор. 142, 16: та яму копають. Д. М. Кр—ський [loc. cit.] справедливо зауважає, що треба *ямі*... Очевидно, що козака і дівчину поховано не в одній ямі, бо далі говориться:

„Насипали край дороги
Дві могили в житі“.

Дійсно, *ями* бачимо і в „Ластівці“ та „Кобзарях“ р. 1860 та 1867.

Дата цієї поезії, написаної ще в Літньому саду,—1838 рік.

2. Вітрє буйний..

Автографа немає. Вперше видруковано в „Ластівці“.

На стор. 83, після слів „Втоплю свое горе“ — д. Романчук викинув рядок „Втоплю свою недоленьку“. За цим опущеним рядком у Шевченка в „Ластівці“ поставлено ще рядок крапок [....]

Стор. 84, 6: „Коли ні, співаю,“ — треба „Коли ні — співаю“. Так і в „Ластівці“.

Дату для цього вірша вважаю невідішою не р. 1839, а 1838.

3. На вічну память Котляревському.

Теж немає автографа. Вперше видруковано в „Ластівці“.

Стор. 214, 16 зн.: згадай добре, серце вяне — треба після „добре“ —

Стор. 215, 7: *пійде на шлях*. — Шевченко ніде і ніколи не вживає *пійде*, а лише *піде*, і з наголосом, переважно на е.

Стор. 215, 1 зн.: Злодій *заплаче*. — Д. М. Кр—ський радить по-правити на *плаче*, бо того вимагає ритм. В „Ластівці“ *заплаче*. Не бачу рації до такої заміни, тим більш, що цей рядок зовсім добре рифмується з попереднім третім: „вигляне сонце. Рай та й годі!“, і ніякої зміни ритму не помітно:

Вигляне сонце. Рай та й годі!

. . . . .
Злодій *заплаче*, дàрма що злодій.

Дата вірша — р. 1838 (в жовтні того року помер Котляревський)

4. Тече вода в синє море.

Автографа немає. З цим віршом, що до його хронольогії, вийшов курьоз. Як відомо, по давніших виданнях, (напр. Пражське р. 1876, або Київське р. 1899) вірш цей датувався просто „до 1847 року“ Д. Романчук спробував означити його певніше і поставив: [1845 ?] Тим часом справа з ним простіша: його вперше видруковано теж у „Ластівці“ р. 1841, але не більш — не менш як ніби-то кінець вірша „На вічну память Котляревському“. В такому вигляді, як додаток до іншого вірша, він виступає і в Кожанчиківськім „Кобзарі“ р. 1867, і аж у Львівському виданню р. 1867 його виділено, як окремий вірш (т. I, стр. 217, Думка). Очевидно, що датувати його можна або кінцем р. 1838, або початком 1839, але певніш — тим самим роком, що й „На вічну память К—му“.

5. Катерина.

„Катерину“, як відомо, вперше видруковано в „Кобзарі“ р. 1840 і окремо теж р. 1840, а потім заведено її в „Чигиринський Кобзарь“ (у Петербурзі, р. 1844), де крім неї уміщено (вище): „Думи мої, думи мої“, „Перебійдя“, „Тополя“, „Думка“ (На що мені чорні брови), „До українського писаки“ (До Основяненка), „Іван Підкова“, „Тарасова ніч“, („Катерина“ — остання, — на стр. 42—74). В Чернігівському музею імені В. Тарновського зберігається книжка в оправі, в якій заразом спалятуровано два видання: отсей самий „Чигиринський Кобзарь“ (р. 1844, разом з передруком „Гайдамаків“;

першого видання) та „Гамалія“ (з р. 1844). Шевченко оправив їх разом для того, щоб подати заразом у цензуру. Він думав видати цілий томик своїх поезій, і на першій вкладній сторінці, закресливши давніший заголовок: „Чигиринський Кобзарь и Гайдамаки“, надписав чорним олівцем: „Поэзия Т. Шевченка том 1“.

Але згодом і цей заголовок він закреслив червоним олівцем, а знаком ~~~~~~ полишив знову „Чигиринський Кобзарь“.

На 2-й білій картці стоїть цензорський дозвіл — чорним чорнилом віндерек сторінки: „печатать позволяет, съ тѣмъ чтобы по отпечатаніи было представлено въ ценсурный комитетъ узаконенное число экземпляровъ. С.-Петербургъ, 28 Ноября 1859 года. Цензоръ В. Бекетовъ. При этомъ считаю нужнымъ замѣтить типографіи, чтобы она зачеркнутыя мѣста не печатала.“ Нижче я винотую, які були тут „зачеркнутыя мѣста“.

Повинен зауважити, що перед тим як подати книжку у цензуру, Шевченко заходився перечитувати весь оригінал, і поробив де-які чималі зміни, особливо в „Гайдамаках“, з яких одначе, чомусь не дуже багато взято до нового видання, р. 1860 (коштом Платона Семеренка). Що поправки пороблено до того, як подавати цензуру, знати з того, що виправлено і усі ті уступи, що цензор позакреслював. Додам ще, що на цензорському дозволові Шевченко, віндерек його, червоним олівцем надписав „печатать 6½ тысячи Т. Шевченко“ (число це не зразу з'явилось — знати, ІІ. вагався, скілько друковати, і спочатку здається, було 13, чи щось подібне до цього).

Поправки в поданій до цензури р. 1858 книзі (решту поезій подано було, очевидно, в рукописові) пороблено, здається, у квітні р. 1858 — про це ми довідуємося з Шевч. „Дневника“: 11 квітня записано там, що того дня ІІ. передав Каменецькому вибрані поезії і прохав його клопотатися про дозвіл надруковати їх під фірмою „Поэзии Т. Ш.“ Правда, це говориться про переписані (Кулішем) поезії, але можна думати, що тоді ж передано було Каменецькому і друковану частину.

На стор. 282, 6: „Там занапостила.“ В Чигиринськ. Кобзарі стояло *так*, і Шевченко не поправив його; це „*так*“ стоїть і в „Кобзарі“ р. 1860.

Цю форму я вважаю за автентичну Шевченкову, —тай сенс не вимагає неодмінно „Там“:

В садочек ходила,
Поки себе, свою долю
• *Так* занапостила.

— то б то занапастила оттак, не слухаючи ні батька, ні неньки та ходячи в садочок.

Стор. 282, 17... „*то й* не, чує, — знову таки і в „Чигиринському К.“ і в К. 1860—стоіть „*ї* не чує,“ — Шевченко не правляв на „*то й*“.

Стор. 282, 9 зн.: „Любо *й* потужити“ — в Чигир. К. нема *й*.

Стор. 282, 6 зн.: Обішався вернутися. Тогді... — в Чигиринському К. після „вернутися“ стоіть „—тоді...“ Зауважу принагідно, що Шевченко ніколи не уживає прийнятої в літературі форми *togdi*, а все *toidi*...

Стор. 283, 5: не журиться Катерина, вмиється... — в Чигир. К. після „Катерина“ знак ?, і це, здається, буде правдивіше, бо 4 рядки вище вже раз згадувалося, що не журиться Катерина, а тут Шевч. хотів мабуть цею формою запитання (контрастом) підкреслити, як саме вона не журиться...

Стор. 283, 14 — аж *калина* плаче.

Тут ми стрічаемо цікаву варіацію. В Чигир. К. стоіть „аж *коли не* плаче,“ і Шевченко так і лишив, коли поправляв року 1858; але в К. 1860 вже — *калина*... Безперечно, що остання редакція краща, — і вважаючи, що Кобзарь р. 1860 як не як, а друковався на очах Шевченка, мусимо прийняти цю поправку.

Стор. 283. 17 і 18: Не журиться Катерина,
І гадки не має,...

Тут маємо ствердження нашої думки, що в рядку 5 (вище була мова про це) справді Шевченко ужив форми запитання: в Чигиринськ. К. стоіть так:

Не журиться Катерина ?
І гадки не має !

Цей знак (!) показує, яку власне думку хотів підкреслити поет.

Стор. 283, 5 — матері.—Наголос тут матері... Раз назавжди зазначую, що як nominat. plural., так і genet. та dat. singul. в цьому слові у Шевченка обовязково закінчується на *i*, а не, на *и* (=*ы*)... — — —

Стор. 284, ряд. 7—3: Як ту матір, що вам на сміх
Сина породила, —

в Чигир. Кобзарі зовсім немає, а стоіть два рядки кра-
коп. Так само, і в Кобз. р. 1860. Вперше видруковано в Пражськім

Кобзарі, де подано примітку, що „ці дві строки додписані рукою Ш. на власнім його екземплярі вид. Семеренка р. 1860“.

Стор. 284, 4 зн.: „З муштри виглядала“, — в Чигир. К. не-правильво ужито: „на муштру,“ — і Ш. не поправив був. В К. 1860 уже: „З муштри.“

Стор. 284, 8 зн. Зайде сонце, Катерина. — в Чиг. К. після „сонце“ —.

Стор. 285, 15: Милий, чорнобривий, — в Чиг. К.: *Милий — чорнобривий*.

Стор. 285, 5 зн.: Нема нігде Катерини;—в Чигир. замість (;) стоїть —.

Стор. 286, 11: Сидить батько *кінець* стола — в Чигир. Кобз. було *в кінці*, але в К. р. 1860 — *кінець*.

Стор. 286, 19: весільле — у Ш. тут, як і в інших закінченнях на льле, ньне, те — тільки лля, ня, тя...

Стор. 286, 13 зн.: Де світилки з друженьками,
Старости, бояре?

В Чигир. Кобз. стоїть: світилка; але в К. 1860—світлки, і з того часу ця форма її задержалася по всіх виданнях „Кобзаря“.

Шевченко ужив в Чигир. К.—і взагалі уживає в писаннях своїх—plural. бояра, тим більш, що рифма до цього: *пара*.

Стр. 286.; 4 зн. Була б утопила. В Чигир. К. було б утопила, а після слова *утопила*, не (.), а (:)

Стор. 287, 8: „моїх речей“ (як і в К. 1860), а в Чигир. К.: річей моїх. До речі: Шевченко уживає в цьому значенню тілько: речей.

Стор. 289, 8: серце *ниє*. Так і в Чигир. К. Не знаю, звідки ваялося в Пражськ. К. р. 1876: *мліє*.

Стор. 289, 14: „янголятко“, у Чигир. і К. 1860—янгелятко...

Стор. 290, 11 зн.: та з горем (як і в К. 1860), в Чигир. К. з немає, хоч воно дуже потрібне:

З нудьгою та з горем
Жупан надівають.

Стор. 291, 7: сияють—у Ш. обовязково скрізь: сіяють.

Стор. 291, 9: ховрашки, — так в К. 1860, так і в Чигир. К., хоча в останньому Ш. своєю рукою виправив на: хаврашки.

Стор. 291, 5 зн: зима — у Ш. скрізь тільки: зіма.

Стор. 291, 4 зн: а той чи зостріне,—в Чиг. К. після „*а той*“ знак —.

Стор. 292, 6: розпитаю — у Ш. скрізь перед к, п, т—не з, а с.
 Стор. 292, 3: лучше — Ш. звичайно уживає: *лучче*.

Стор. 293, 1: За Києвом... До повороту з заслання Ш. на письмі уживає скрізь Київ, або Кіев, але з р. 1857 у нього по-мітно переміну, і з того часу скрізь уже він пише *Київ*; цеї форми і треба держатися. Так само аж з р. 1857 Ш. починає писати скрізь замість *ио* — *ио*, зам. Польша — Польща.

Стор. 293, 9: в Чигир. К. неправильно: у „латаній свитотці“ зам.: свитиночці (як в К. 1860).

Стор. 293, 17: *отсей* — Шевч. дуже рідко уживає форми *сей* (і то тільки в nominat), а звичайно цей, оцей, а вже в інших відмінах, напр. *genet* *съого.*, або що—то сливе не стрічається...

Стор. 293, 12: а дитина ? В Чигир. К. знак. (?) — і так буде, мабуть, правдивіше.

Стор. 294, після ряд. Знизу — в Чигир. К. стойть рядок крапок.

Стр. 294, 1: кинув Катруся *москаль*. По всіх виданнях, почавши з К. 1860, ці рядки (2 та 1 зн.) опущено. Вперше правильно подано текст в виданні д. Романчука „кинув Катруся *москаль*“, бо навіть в Пражск. Кобз., як і в Чигир. Кобзарі — *свою*¹⁾. І далі д. Романчук подає 6 рядків, яких ні в одному „Кобзарі“ досі не було, а звичайно визначалося 6 рядками крапок (так от в К. 1860, а в Чигир. К. тільки два рядки їх). Уступ цей узято з „Кіев. Старини“, з статі Ф. Каминського, про яку вже була мова²⁾.

295, стр. 7: де ж Катруся блудить? Д. Кр—ський (л. с.) радить не друковати цього рядка, „бо він исує форму“. — Мотив не з надто переконуючих.

295, 12: завірюха — Ш. уживає: заверюха.

295, 9 зн.: *не* надуют — в Чигир. К. та інших вид.: *не*.

Стор. 296, 8: Ще-б плакала Катерина, та сліз більш не має. — В Чигир. теж так, а в К. 1860: *немає*. І те і друге може бути, — хоча останнє, здається, було б правдивійш.

Стор. 296, 4 зн.: собакі злі, покусають. В Чигир. К. після злі знак —.

Стор. 297, 3: Сирота *собака* має свою долю, — л. Кр—ський висловлюєв здогад, чи *не усяка* (зам. собаки), але з дальшого знати, що дійсно має бути *собака*. Цим рядком кінчачеться 3 розділ

1) Зауважу, що в Кобзарі р. 1840 цього рядка теж немає.

2) 1885, III, 520—21.

в Чигир. Кобз. ¹⁾, хоч в дальших виданнях, почавши з р. 1860 — його викинуто. Дальших 10 рядків д. Романчук завів в „Кобзарь“ вперше ²⁾, так само як і 11 рядків далі (початок розділа IV до слів „Реве, свище завірюха“)...

Стор. 298, 11: Де москалі, лебедики? Поставивши між цими словами знак (,), д. Романчук (так само як і в К. 1860) прикладає епітет *лебедики* до карбівничого і Нечипора, що вийшли з хати, тоді як в Чигир. К. стоїть знак —, і тут „лебедики“ вже — епітет до „москалі“: Москалі — лебедики; останнє певніше, бо й далі [300, 15 зн.] Катерина зве москалів *лебедиками*.

Стор. 298, 6: де ти так барився? — в Чиг. К.: *деж* ти так.

Стор. 299, 14 та 18: вазьміте проч (як і в К. 1860), — в Чиг. К.: „возьміте“.

Стор. 299, 16 зн.: за що ж? скажи, мій голубе! В Чиг. К. та в К. 1860 правильніше: за що ж, скажи мій голубе?

Стор. 299, 10: братику — у Ш. скрізь: братіку.

Стор. 300, 13: деж ти? заховався? (як і в К. 1860), — тим часом в К. 1860 просто: *деж ти заховався?*

Стор. 302, 12: змалювала,—зауважу лише, що Ш. скрізь пише: малъovalа, як і вважалі в глаголах на: *ювати*.

Стор. 302, 6: що зосталось байстрюкові? В Чигир. К.: „осталось,“ а замість „байстрюкові“ було рядок крапок,—слово це з'явилося аж в К. 1860.

Стор. 302, 10 зн.: Хто бублик, хто гроші (як і по інш. виданнях, почавши з р. 1860). В Чигир. К. варіант інший: *то* бублик, *то* гроші. Здається, я не помиляюся, що Ш. уживав „То-то“ — замість: те-те, напр. в новознайденому кінцеві „Єретика:“

Свари, гомін:
To реве, то вие, —
Як та орда...

Стор. 303, 10: *tui* кари очи — Ш. дуже рідко (після твердих співзвуків) уживає *ti*, а звичайно — *ii* і скрізь також очі, ночи, — а не очи, ночи.

Стор. 303, 16: мілай (як і в К. 1860), — в Чигир. К. звичайна форма томусь: *мілій*.

¹⁾ В Кобз. р. 1840 цього рядка зовсім немає.

²⁾ З'явилися вони друком вперше в „Кіев. Стар.“ 1885, II, 521.

На прикіці мушу зняти з цензорської души В. Бекетова, здається, зайвий гріх, що накинув йому небіжчик О. Кониський, слідом за проф. Н. Стороженком: „Кобзарь“ пішов на розгляд до цензора Бекетова, — пише О. К-ий, — котрий глянув на його вельми суворо і замазував такі вірші, в яких не було нічого нецензурного. Нарешті дозвіл „28 листопада 1859“ вийшов з під пера цензора Бекетова ¹⁾). І далі він подає усі три оті, рядків по 8—12, вставки, які узяв д. Романчук з „Кiev. Starini“ та про які ми згадували. Тим часом, як ми вже бачили, в тому „Чигир. Кобз.“, що читав Бекетов і на якому резолюцію свою поклав, — нічого цього не було: „Чигир. Кобз.“ виглядав так скромно, що навіть слово „байстрюк“ визначено було крапками. То що там було замазувати? Хіба може Ш. давав Бекетову ще й інший рукопис читать, де може й „Катерина“ була в повній редакції? Але про це ми нічого не знаємо, і дуже сумнівно, щоб можна було тому самому цензорові подати ті самі поезії вдруге, повніщими... Найпевніш, що Ш. подавав в цензуру тільки „Чигир. Кобзарь“, де тих вставок одразу не було; а що він не хотів, щоб вони загинули, то це ми знаємо з того, що коли друкувався вже „Кобзарь“ р. 1860, то Ш. сказав одбити на окремих смужках паперу кілька примірників тих вставок і поналіплював їх на місцях, визначених в „Кобзарі“ крапками. Ш. мав презентувати ті „повні“ примірники де яким „високопоставленим“ особам, між іншим міністрові Н. Пр. Ковалевському. ²⁾)

Дата написання — р. 1838. Автографа немає.

6. На що мені чорні брови (*Думка*).

Вперше видруковано в Кобзарі р. 1840 (стр. 83—87) під титулом „Думка“ і передруковано без усіяких змін в Чигир. К. 1844 стр. (26—27), теж під титулом *Думка*. Поправок Ш. в цьому виданню не поробив ніяких.

До стор. 83, 11 вид. Ю. Романчука зауважу, що Ш. ніколи не писав голснійше, жалібнійше, а тільки на *інше*. Цікаво теж, що він не любить *i*, що постало з *o*, і переважно уживає: жалобний, ізогнувшись, дріжить.

Рік написання — 1839. Автографа не бачив.

¹⁾ Т. Шевченко. Хроніка. т. II, 331.

²⁾ К. Стар. — 1885, Ш. 520.

7. Іван Підкова.

Вперше видруковано в Кобз. р. 1840 (стр. 97—103), вдруге — в Чигир. Кобз. (стр. 32—35). Поправок Шевченка немає. Уваги до стр. 207, 5, а також 208, 1:

Було колись — в Україні
Ревіли гармати

(як і в К. 1860), а в Чигир. К.:

„Було колись в Україні —
Ревіли гармати...“

Стор. 207, 8 і 9: панували, панувати. Шевченко не любив форм на увати, а мало не скрізь уживав: овати.

Стор. 206, 10: по полю. Так і в Чигир. Кобз. (рифма волю). В Кобз. 1860: по полі; Ш. звичайно уживав і теї і другої форми.

Стор. 207, 4 зн.: съвідок слави дідівщини,—(так і К в 1860); в Чигир. К. після слави стойть (,) — отже інша думка виходить. До речі: Ш. ніколи не мягтить с перед в, завжди свідок, світ, свят...

Стор. 208, 5: було колись добре! — (так і в К. 1860), а в Чигир.: добре колись. Пізніша перестановка краща.

Стор. 209, 3: підняв шапку; човни стали. Д. Романчук тут зіпсовав думку автора: і в Чигир. К., і в К. 1860 не (,), а знак —, а це зовсім інша річ: човни стали, як наслідок того, що отаман підняв (як гасло, як команду) шапку.

Рік написання 1839. Автографа немає.

8. Тополя.

Вперше з'явилася в Кобз. 1840 (71—82), вдруге — в Чигир. Кобз. (15 — 25). Шевченко в своєму примірнику, що був в цензаурі, поробив чимало змін, на які варто звернути увагу та на які, на жаль, не звернули уваги під час видання Кобзаря р. 1860.

Стор. 146, 10: на-що зелені? Шевч. поправив марне: (Ш. уживає в цьому слові на кінці e, а не o).

Стор. 146, 9 зн.: пострівайте, все роскажу, — Ш. уживає тільки: стривайте. Після: „постривайте“ — в Чигир. К. стойть не (,), а — .

Стор. 147, 13: після слів „кого любить“ в Чигир. К. (:), а не (.).

Стор. 147, 7: виспіве — в Чигир. К. стойть: співа собі, але ІІІ. поправив там на *виспівє*. Цю поправку стрічаємо і в К. 1860.

Стор. 148, 8—9: в Чиг. К. (і К. 1860):

*Воно чуло недоленьку,
А сказати не вміло, —*

ІІІ. поправив: *Чуло серце...
Сказати....*

Стор. 148, 16 зн: ... як *сирота* (так і в К. 1860), — попр. ІІІ—ом на: *сиротою*.

Стор. 148, 15 зн: після *світом нудить* в Чиг. К. (:), а не (.).

Стор. 148, 14 зн: *без милого...* З приводу цього слова зауважу лише, що цікаву подробицю, що ІІІ. скрізь, де тілько стояло в Чиг. Кобзарі: *мылого* — посправляв чомусь на *милого* [= мілого].

Стор. 148, 8 зн.: *минув другий*, — в Чиг. К. не [,], а —.

Стор. 148, 5 зн.: *ніхто не питає*. ІІІ. поправив: *мати* не пи-тає, і знак [:], не [.].

Стор. 148, 3 зн.: *мати* не спитала — ІІІ. попр.: *стара* не спитала.

Стор. 148, 2 зн.: за *старого...* — ІІІ. попр.: за *сивого*.

Стор. 148, 1 зн.: *нищечком* — ІІІ. попр.: *тихеніко*.

Стор. 149, 10: А дружки *поплачуть* (:) (так і в К. 1860). Уже М. Кр—ський здогадувався, що треба б: *заплачуть*. І справді, ІІІ. виправив *поплачуть* на *заплачуть*, — так як це стойть і в Кобз. Кожанч. 1867 р., тілько після „*поплачуть*“ в Чиг. Кобз. знак —.

Стор. 149, 11: легше *мені* — ІІІ. попр. на: *легше, мамо*.

Стор. 149, 12: *ніж його побачить* (так. і в К. 1860). В Чиг. К. стойть: *як його*, — ІІІ. попр. на: *ніж його*, а в Кожанч. звідкіляється уже: *а ніж його бачить*.

Стор. 149, 15: *все бачила* (так і К. 1860 та Кожанч.), — ІІІ. попр.: *дивилася*.

Стор. 149, 16 і 15 зн.: *На сім світі
Без милого жити*

(так і в К. 1860 та 1867), — Шев. попр. на:

*Одинокій
На сім світі жити.*

Стор. 149, 5 і 4 зн.: *Скажи, коли знаєш!*
Бо видає мене мати

(так і по інших Кобзарях), — Ш. поправив:

Бо ти знаєш!
Хоче дати мене мати...

Безперечно, цей варіант найкращий, — його й треба приймати, через те що й не важко розвязувати питання про те, чи *видає* (як по всіх виданнях, крім Київських), чи *віддає* (як радить д. М. Кр—ський, та як стоїть, мабуть випадково, в Київськ. виданню р. 1899).

Стор. 150, 13: після *минулося* не (,), а —, як це і в Чигир. К. і в К. р. 1860 та Кожанч.

Стор. 151, 14: спасибіг, — у Ш. ніколи не стрічав я г на кінці, а тільки спасибі.

Стор. 151, 18 зн.: *пішла*, вмилась (так і скрізь), — Ш. попр. *прийшла*....

Стор. 151, 17 — 15: *Мов не своя стала;*
Вдруге, втретє, та мов сонна,
В стену заспівала:

(так по всіх Кобзарях). В Чигир. К. другий рядок читається так: *Побігла та її стала*, — Ш. зразу був поправив його на: *зарего-тала*сь, а тоді ще раз на: *тихо усміхнулась*. І зрештою увесь цей уступ, з дальшими додатками, виглядає у нього так:

Прийшла, вмилась, напилася,
Тихо усміхнулась;
Вдруге, втрете напилася
I не зоглянулась.
Полетіла, мов на крилах,
Серед стену пала —
Пала, стала, заплакала
I.... i заспівала:

а далі, так як і в Кобзарях: „Плавай, плавай, лебедонько!“

Стор. 151, 10 зн.: *тонка* та *висока* — Шевч. попр. на: *гнучка* та *висока*.

Стор. 151, 8 зн. — в Чигир. К. було: чи *діждуся*, але Ш. поправив: *чи діжду я*, — і в такій формі бачимо по всіх Кобзарях.

Стор. 151, 1 зн.: *по полю* гуляє, — Ш. попр.: *співає*, гуляє.

Стор. 152, 7: Сама хоче мене мати... В Чигир. Кобз. стойти: мене мати сама хоче, але в К. 1860 поправлено так, як в вид. Ю. Романчука.

Стор. 152, 14, — в Чигир. К. дальші рядки відділено.

Стор. 152, 12-8 зн. значно переіначено; замість:

Таку пісню чорнобрива
В степу заспівала.
Зілле дива наробило —
Тополею стала, —

Шевченко поправив на:

Оттак тая чорнобрива
Плакала, співала
I на диво — серед поля
Тополею стала,

а дальших 4 рядки: „Не вернулася додому“ викреслив зовсім, і зразу по тому кінець: „По діброві вітер вие“... Така редакція мені здається значно кращою, і цю редакцію я й радив би приймати для „Кобзаря“.

Рік написання — 1839. Автографа немає.

9. Перебіння.

Вперше надруковано в Кобзарі р. 1840 (стр. 15—20), вдруге в Чигир. Кобз. [стр. 11—15].

Стор. 143, 8: *та* на кобзі — Шевченко попр.: *i* на кобзі.

Стор. 143, 3 зн.: *Веснянку* — по всіх Кобзарях, з Чигиринск. почавши стоять: *веснянку*.

Стор. 144, 3: про тополю, лиху долю — в Чигир. Кобз. не [,], а сполучено через — .

Стор. 144, 15 зн.: *За* могилою могила, — в Чигир.: за *моги-*лою — могила.

Стор. 144, 13 зн.: Сивий ус [так і скрізь]. — в Чигир. К. було: „*білий* ус“, але Ш. поправив на: *сивий*.

Стор. 145, 1: літає, *ширяє* — Ш. поправив на *гуляє*. — Поправка не удачна, бо вже в попередньому рядку: на хмарі *гуля*.

Стор. 145, 6: *чого ти німа*, — Ш. поправив на: *чому ти німа*.

Стор. 145, 11: на *сім* світі,—д. М. Кр—ський радить: на *всім*. Нема жадної рації: попереду Ш. тут говорить, що думка літає *на небо*, бо на *сім* світі всезнаючих не приймають.

145, 12: один він між *ними* — Ш. попр. на: *між нами*, і це більш зрозуміло, як *між ними* (між ким?).

Стор. 145, 15 — в Чигир. К. після: *розмовля* знак —, а не (,).

146, 2: А на *журбу* зверне, — Ш. попр.: *на слози...*

Заголовок: *Перебендея* Ш. в Чигир. Кобз. був поправив на *Кобзаръ*, але потім лишив, як було.

Рік написання — 1839. Автографа немає.

10. До Основяненка.

Перший раз надруковано в Кобз. р. 1840 (стр. 89 — 96) під титулом „До українського писаки“, а вдруге в Чигир. Кобз. (стр. 28 — 32), де заголовок змінено на „Основяненкови“.

Стор. 217, 1 зн.: на стеду козачім,—в Чигир. Кобз. не українська форма: „на стеді козачій“. Ця ж сама помилка, чи недогляд, — там таки і в другому зараз рядку.

Стор. 218, 14 — до 4 знізу — вперше видруковано у Львівськ. Кобзарі р. 1867. В Чигир. Кобз., К. 1860., Кожанч. 1867 та інших російських — немає, без чайменьших „незалежних“ причин.

Стор. 218, 15: *Загуло* — в Пражск. вид. згадується про якийсь, *власний рукопис* Шевченка (очевидн. раніша редакція), де є варіант: *заграбло*. Хоч д. Романчук і обстоює „заграбло“ — але „загуло“ не поправив Ш. ні р. 1858, ні в Кобз. 1860, та й воно більш похоже на відповідь: „Не вернуться!“ *загуло*, сказало сине море.

Стор. 218, 14 зн.—*козаччина*. Д. Романчук (З. Н. Т.—XXXIV, 13) зауважає, що по інших виданнях трапляється: *козачизна*. Можу завірити, що у Ш. такої форми не стрічав я а пі разу.

Стор. 218, 5 зн.: Смійся, *лютий* враже,
Та не дуже, бо все гине, —

в Пражськ., з того ж власного рукопису, подано варіант:

Смійсь, *поганцю*, враже,
Та не дуже, бісів сину, —

очевидно, так стояло в непоправленій початковій редакції.

Стор. 219, 3: Наша дума, наша пісня
Нé вмре..., —

в Чигир. Кобз. стоїть: „*Наш завзятий Головатий* не вмре..., але уже в вид. р. 1860 виправлено на: Наша дума...

Стор. 219, 11: батьку, отамане, — треба або без (,) як в К. 1860, або сполучити через —, як в Чигир. Кобз.

Стор. 219, 15 — 16 — по всіх російських „Кобзарях“ немає.

Стор. 219, 13 зн.: жити з ворогами,—по всіх рос. вид. цього рядка немає; в Чигир. К. 1844 дописано його рукою Ш.

Стор. 219, 12 зн.: Поборовся *b* з *Москалями*... По всіх російських Кобзарях немає, з ким „и поборовся б...“ В Чигир. Кобз., подаючи його до цензури, Шевч. дописав: „*i я може*“; в заграничних Кобзарях вставка тут не однакова: у Львівськ. К. 1867 та Пражськ. 1876: „*з кацапами*“, але в Пражському таки подано примітку, що у власн. рукописові Ш.: *з Москалями*, що й можна за найпевніше вважати.

Стор. 219, 9 зн.: *з'їли*—Шев. завжди пише: *ззіли*.

Стор. 220, після рядка 12, — в Чигир. К. поставлено, два рядки крапок.

Рік написання—1839. Автографа немає.

II. Тарасова ніч.

Вперше видруковано в Кобз. р. 1840 (стр. 105 — 114), а потім в Чигир. Кобз. (стр. 36 — 42).

Посвяти *Мартосу* в Чигир. Кобз. немає, — вона з'являється вперше в Кобз. Кожанчикова.

Стор. 209, 11 зн.: в Чигир. К. стоїть *розцвітає*, але Ш. по правив на *процвітає*, як тепер в вид. Романчука і скрізь.

Стор. 209, 10 та 2 зн.: *виспіве*; в Чигир. К.: *приспівує*, а в К.—1860 — *виспівує*. Цей варіант прийнято по всіх виданнях.

Стор. 209, 6: *Як збіралась громадонька*, в Чигир. К.: *Як збіралася громада*, але прийнято, почавши з К. 1860, версію, ту, що і в вид. Романчука.

Стор. 210, 1 — 26: по всіх російських виданнях немає. Вперше видруковано у „Вечерницях“ (1862, № 34), а звідти у Львівськ. К. р. 1867. В „Вечерницях“ подано примітку, що цей уступ „нам переслав наш галицький чоловік зостаючій тепер у Празі (чеській“).

Стор. 210, 8: Ненько моя, ненько, — в Пражск. К., в примітці — *Серце мое, ненько* (з власн. рук. ІІІ.).

Стор. 210, 9 — 10: Як згадаю тебе, краю,
Завяне серденько,

у власн. рукоп. ІІІ.. як читаемо в Праж. К., стойть:

„Як згадаю твою долю,
Заплаче серденько.

Стор. 210, 13: де поділась доля, воля,—у „Вечерницях“: *воля, воля* (так і у Львів. К.); поправлено *волю* на *долю*,—не знаю, на якій підставі,—в Пражск. Кобзарі.

Стор. 211, 10 — 11: ... уніати налітають,—в Чигир. К. навпаки: ... Налітають уніати.

Стор. 211, 13 зн. після слів: „стоптана Ляхами“ в Чигир. К. та К. 1860 — 4 рядки крапок.

Стор. 211, 11 зн.: — обізвався, орел сизий, — знака (,) не треба. Нема його і в Чигир. К. 1844.

Стор. 211, 3 зн.: од Лимана до *Трубайла*, — а в Чигир. К. стойть *Трубежсу*. Цю поправку мабуть зробив, чи порадив зробити ІІІ—ві Куліш, у якого Трубайлло згадується в писаннях.

Стор. 212, 16: *нехай кляті...* (як і в К. 1860) — в Чигир. К.: *нехай собі.*

Стор. 212, 5 зн.: після слів „Козак Ляха знайде“ в Женевск. вид. р. 1890 та Львівск. 1893 — вставлено цілих 36 віршів (д. Романчук подає їх не в тексті, а в „Примітках“ до Кобзаря, на стр. 60 — 681) Ось вони:

А поки що, одпочиньмо!
Чи багато наших?
— Трохи, пане-отамане,
Та й ті щось ледачі!
— Зледаціли? Побачимо!
Нема чого ждати!
Бенкетуйте ж, вражі Ляхи!
Прийду помагати;
Прийду, Ляхи, почастую
Не медом-ситою, —
Ні, прокляті католики,
Кровю червоною

Почастую за Павлову
 Праведную душу;
 А коли ні, Боже милий,
 Сам випити мушу!
 Боже, нехай пропадає
 Голова Тараса!
 Дай то тілько, щоб та шляхта
 Кровю упилася!
 Тогді й мою головоночку
 Нехай ворон будить:
 Не прокинусь! — Товариши!
 Що буде, то й буде;
 Сю ніч Ляхів католиків
 Ходім частувати!..
 Чи так, брати — отамани?
 -- Що маєм казати?
 Роби пане-отамане,
 Як сам добре знаєш,
 А ми будем помагати,
 Поки силу маєм.“
 — Добре хлопці!“ Пішов нишком,
 Люлечку смакує,
 Дума думку, поглядає...
 Доля ж бенкетує.

Стор. 212, 5 зн.: та *й* не повставали — і так скрізь. В Чигир. К. Шевченко „*й*“ закреслив.

Стор. 212, 4 зн.: *Ляшки-панки*
Покотом лежали, —

в загріянишніх виданнях стрічається варіант:

До одного
Покотом лежали.

Стор. 213, 1 — 2: Щоб летіли крюки з поля
Ляшків панків їсти, —

в загріян. вид. єсть версія:

„Через степи щоб летіли
Крюки Ляхів їсти.

Стор. 213, 3: Налетіли чорні крюки, — Шевч. поправив на „гайвороння,” так само, як і нижче, в рядку 7 — на: гайворони. В рядку 3 в загр. вид. стрічаємо ще й: крюки з поля.

Стор. 213, 4: велиможних будити, — в Чигир. К. стойть: *Ляшеньків*; але велиможних прийнято скрізь, почавши з К. 1860.

Стор. 213, 14 зн.: сидить ворон, — в загр. вид.: *крячик*.

Ст. 213, 12—11 зн.—в рос. виданнях немає; після цих рядків в Женев. вид. 1890 та Львів. 1893 вставлено:

Була колись козацькая
І слава, і воля;
Слава сяє, а воленьку
Спіткала недоля.
Було колись — панували,
Та більше не будем,
Тії ж слави козацької
По вік не забудем!

Ст. 214, 4 : з ворожен'ків покепкую,—мало не скрізь по „Кобзарях“ так читається. Шевч. поправив: *та з ворогів*. Цей варіант трапляється подекуди і в загріяніших виданнях.

Рік написання—1839. Автографа немає.

12. Думи мої, думи мої.

Вперше видруковано в Кобз. р. 1840 (стр. 5 — 11), потім в Чигир. К. (5—10).

От в цьому віршові цензор Бекетов справді з олівцем додяду походив: більшу, центральну частину його, від слів: „За карії оченята“ і кінчаючи „Хто ж сироті завидує, карай того Боже“, він закреслив зовсім. І справді, в Кобзарі р. 1860 нічого цього ми не бачимо, і лише в Кожанчиківському виданню через 7 літ „Думи мої“ надруковано цілі.

Ст. 11, 14 зн.: з бунчуками — Ш. уживає: з бунчугами... Взагалі у нього помітно змішування κ з ε, і одного разу у нього замість *колега* — стойть (в автографі) *голега...*

Ст. 11, 2: Засівала трупом поле,
Поки не ростило.

По всіх виданнях, російських і загріянічних, стойть; *ростило*. Д. Романчук, згадуючи про свої записи, „доповнення до видання

Семеренка¹⁾ [1860] поправляє на: *ростило*: „Се, здається мені, дає ліпше, і навіть єдино добре значине“, — каже він. А нам воно зовсім не здається добрим, а прямо таки неможливе. На се звернув увагу і д. М. Кр — ський, але він також, здається мені, помилюється, пояснюючи, що: „*остило*“ — узято Шевченком з російського і значить: захололо. *Остило* у ІІІ. трапляється досить часто і значить тільки: надокучило, наїло:

„Нудно йому на чужині,
І добро *остило*“

[„Між скалами, неначе злодій“], „Хоч вам, знаю, і остило на кров та на слізози дивитися“ [Гайдамаки 1 вид. 1844 р. стр. 104], „*Остило* волочить кайдани“ [Заступила чорна хмара], „Мені сидіть уже *остило*“ [„Назар Стодоля“]. Так само і тут говориться про козацьку волю, що вона доти засівала трупом поле, поки їй не остило. А що б мало значити: поки *не ростило* — не можу зрозуміти, бо од *рости* — *ростило* не було б по українськи.

Ст. 11, 5: *Лягла спочитъ* [тоб-то та сама козацька воля],

[а тим часом] Виросла могила,
А над нею *Орел* чорний
Сторожем літає...

Шевченко в Чигир. Кобзарі не поправив цього великого *O* в слові *орел*, і здається мені, ще без причини... Мені здається, що цей *орел* з великої букви має тут символичне значення; що чи не мало воно часом значити: „двоголовий орел“, що літає сторожем над колишнім козацьким полем, засіяним козацьким трупом.

Ст. 11, 13: слізози за *Вкраїну*, — в Чигир. К. і в вид. Ко-
жанчикова: за *Україну*, а Львівське [р. 1867] уже має „*Вкраїну*“.

1) Про ці записи д. Ю. Романчук, на мій запит до нього, в листі до мене од 24 — VII 1906 лише ось що: „Тут [в Галичині] були в 60-х роках відписи ненадрукованих нецензурних поезій Шевченка, котрі поезії або частини їх друкувалися в літературному тижневнику „Вечерниці“ [1862 і 1863] і в Львівськім виданню з р. 1867; де які відписи мав і я тай вписав їх до моого примірника Кобзаря з 1860 р. або до окремої книжочки; де який відпис і затратився у мене, але лишився в моїй памяті, і я подав його до „Правди“ з 1873 р. [частна „Івана Гуса“. В. Д.]. Се все використане мною в моїм виданю з 1902 р.; не використав я лише значно відмінного та цікавого [в дійсності мало інтересного, бо це одна з перших редакцій,— В. Д.] тексту Неофітів“, поданого в „Вечерницях“ з 1863 р.“

Очевидно, це накручування з боку видавців, і цілком даремне, бо у Ш. дуже часто доводиться стрічати форму: „За або на Україну“...

Ст. 11, 18 зн.: *a надто той...* В Чигир. К.: *за то* той, але Ш. виправив на: *надто*. Цікаво, що в Кобз. р. 1840 стойть теж: *надто*.

Ст. 11, 4: *кряче*. У Ш. частійше в такім разі мягкий самозвук: *кряче*, *грязь*, *рятуй*, але зрідка уживає він і твердаго *a*.

Ст. 12, 6: Поки попи не засиплють
Чужим піском очі.

По всіх виданнях, навіть в К. р. 1840: *попи*, але в Чиг. Кобз. Ш. поправив був *попи* на друге: *поки*, так що читається: *поки, поки* не засиплють...

Рік написання—1839. Автографа не бачив.

13.

В. І. Штейнбергу (*На незабудъ*).

*Поїдеш далеко,
Побачиш багато;
Задивишся, захуршишся —
Згадай мене, брате!*

Коротенький цей віршик написано власноручно Шевченком на незабудь приятелеві своему В. І. Штейнбергові, як автограф на книзі [перше видання „Кобзаря“ р. 1840]. Із змісту цього вірша знати, що дата автографа має бути весна року 1840, коли Штейнберг разом з Айвазовським на одному пароході виїхав заграницию, і вже більше не вертався звідти: помер у Римі р. 1847... „Поїдеш далеко, побачиш багато“—це й єсть натяк на ту заграничну подорож. „Кобзарь“—примірник Штейнберга з автографом Ш. купив багато літ тому на толкучці в Петербурзі М. Левченко. Вперше опубліковано в „Кіевской Старинѣ“, 1902, кн. 2, отд. II, стр. 73.

Цікаво, що це єдиний поетичний твір Ш. за увесь рік 1840...

14. Гайдамаки.

Вперше видав їх Шевченко р. 1841 окремою книжечкою: „Гайдамаки“ Поэма Т. Шевченка, С.-Петербургъ,

1841.¹⁾ Цензор Бекетов заголовок „Гайдамаки“ у власноручному примірникові Ш., що єсть в Черниг. музею імені В. Тарновського, перехрестив, як крамольний, а крім того закреслив увесь початок поеми аж до Інтродукції [тоб то стр. 7—18 в вид. 1841 р.]. І дійсно, в Кобз. р. 1860 „Гайдамаки“ починаються з „Інтродукції“. Це перше видання „Гайдамаків“, що вийшло без догляду автора, має в собі велику силу помилок; часом можна лише здогадатися, що хотів автор сказати. Вдруге „Гайдамаки“ видруковано разом з „Чигир. Кобзарем“, як додаток до нього [ст. 1—131]. В цьому виданню Шев. поробив [в тому примірнику, про який вже згадувалося] дуже цінні поправки, які ми зараз і винотуємо.

Автографа мені не довелось бачити; звістки, що він єсть в Румянцівському музеї в Москві, непевні.

Стор. 304, 7: ти вічний, без краю! — після *вічний* зовсім зайва [,].

Стор. 305, 10: а тут, а тут... тяжко, діти! — треба, як от напр. в Чигир. Кобз. або вид. Кожанчикова: а *тут....* а тут...

Стор. 306, 9: пане брате, — треба: *пане-братье*.

Стор. 306, 7 зн: а я дурень, один собі, — треба після *дуренъ* не [,], а [:].

Стор. 307, 5: Аж до моря Запорожці
Степ широкий *вкрили*.

В 1 вид. „Гайдамаків“ дійсно було *вкрили*, але Ш. в закреслив, і таку поправлену форму бачимо в Кобз. Семер. і Кожанч.. а Львівське (1867) має *вкрили*.

Стор. 307, 3 зн: В Польщі. Шевченко до заслання завжди уживав Польща, та й потім не дуже часто: Польща.

Стор. 308, 15: навприсідки. Шевченко уживає цієї форми, а також іншої: навприсядки...

Стор. 308, 19: *бенкет*. Так. і Ш. уживає цього слова, а не *бенъкет*.

Стор. 308, 9: після: *слъзами* не [,], а [,—].

Стор. 309, 17: *сидя кінці стола*, — Ш. поправив: *в кінці*, а в вид. Кожанч.. бачимо навіть: *кінсць*, — не знати через що.

¹⁾ А ще раніш—а власне II розділ поеми (Галайда)—видруковано в Гребінчиній „Ластівці“ на р. 1841.

Стор. 309, 8—7 зн.: Благослови, кажуть, батьку,
Поки маєш силу.

По всіх, здається, виданнях стоїть: *маєш*, крім найпершого [р. 1841], де: *маєм*. І так, справді й повинно бути: річ не в тім, що привідця гайдамацький [в даннім разі ніби-то сам автор] має до якогось часу силу, а в тім, що мають її сами гайдамаки... Відкіля-ж бо то вивести можна, що вони: „сумно, сумно... похи-лились“ і просять благословенства батька-отамана, почиваючи, що *отаман* їхній скоро „не матиме сили“? Аналогичний уступ можна бачити в одному варіанті до „Тарасової ночі“ [Примітки, стр. 681 в вид. Ю. Раманчука], де стоїть:

Роби, пане-отамане,
Як сам добре знаєш,
А ми будем помагати,
Поки силу *маєм*“.

Стор. 310, 8—10: Бо й мене хоч били,
Добре били, *не багато*
Де-чому навчили.

Така версія—справжнє псування твору Шевченка. Шевченко ужив тут іронії над учителями своїми і над самим собою, кажучи, що його хоч і добре били, „*a багато* де чому навчили!! Гма, мна знаю, а оксю не втну таки й досі“.—і таку форму бачимо не тільки в 1 вид., але і в Кобзарі Кожанч., а д. Ромачук вибирає невдалу концепцію. Львівськ. вид. (р. 1867): *не багато*,—суху, прозаічну. Така сама пригода з д. Романчуком і на стор. 310, ряд. 13: Ходіть, сини,— замість: ходім, сини... —І в 1 вид., і в Кожанчиківськім — *ходім* (та це очевидно і з дальнішого: *ходімо, попросим!*), але д. Романчук волить версію Львівськ. вид. (1867 р.) — *ходіть*.

Стор. 310, 5 і 3 зн.: Любіть ї... Любіть ї..., — цілком правильно і тут, і в інших виданнях, і я не можу збагнути, чому д. Креському здається, ніби треба: любить її (обидва рази). До речі, у Львів вид. (1867) через щось ці два рядки.

Любіть ї, думу правди,
Козацьку славу--

опущено зовсім.

Стор. 312 12: *творилося*. В 1 вид., в вид. Семеренка і у Львівск. К. 1867 — стойть: *робилося*, а почавши з вид. Кожанчикова пішло: *творилося*. Хто таку поправку зробив — не відаю. І чи Шевченкова вона, хоча й краща?

Стор. 312, 11 зн.: *Шляхта сказилася*, — скрізь такий варіант, хоча відомо, що у виданні 1860 р. Шевченко поправив: *панки сказалися* [див. прим. у Пражськ. виданні].

Стор. 313, 8: *Галайда* (заголовок розділу), — в 1 вид. ІІІ. поправив на: *Ярема*, бо й справді — про Галайду коли то ще буде мова! А в цьому розділі читачі бачать лишень злиденного Ярему.

Стор. 313, 17: упоравшись, біжи в Вільшану, — у „Ластівці“, в 1 вид. р. 1841, в вид. Семеренка і у Львів. 1867 стойть: *підеши упоравшись в Вільшану*, — поправлена версія починається з вид. Кожанчик. Але ще важніш поправка самого Шевч. в 1 виданні. Почавши з цеї поправки, ми бачимо далі, що Шевч. року 1858, коли він виправляв до цензури „Гайдамаків“, добре розумів свою історичну помилку про смерть титара. Титара в його поемі вбивають конфедерати у Вільшаній, тим часом, як документально відомо, що ця подія відбулася у Мліїві. Шевченко р. 1841, коли написав своїх „Гайдамаків“, признається (в „Передмові“), що „надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого ..... А смерть вільшанського титара — правдива, бо є люде, котрі його знали“. Згодом ІІІ. читав багато з української історії, і р. 1858 хотів вже позбутися своєї давнішньої помилки, а через те виправляв (хоч, на жаль не скрізь) Вільшану на Мліїв... І от в цьому рядку ми читаемо:

Упоравшись, у Мліїв підеши.

Ця і даліші такі історичні поправки здіймають також з. ІІІ. ті закиди, які робилося йому пізніше істориками за неправдиве освітлення історичних подій. Дуже жаль, що на ці поправки за 50, без малого, літ ніхто не звернув уваги...

- Стор. 314, 3: у порога, — а треба, безперечно, — у порогу, як це ї бачимо скрізь у „Ластівці“, вид. 1841 р., Семеренка, Кожанч., навіть Львівськ. 1867. Звідкіля у д. Романчука узялося: у порога — не відаю.

Стор. 314, 4: не клене долі, — в одному лишень 1 вид. стойть: долю.

Стор. 314, ряд. 17—14 зн.: з цих 4 рядків треба зробити 8,— як це і бачимо в 1 вид. р. 1841, а до них варто додати ще 4

рядки, які ІІ. дописав у виданню Семеренка (див. прим. в Пражск. вид.):

Що плаче, сміється,
І мре й оживає,
Святым духом серед ночі
По-над ним вітає...

Стор. 314, 11 зн.: Колись то був, — то есть, скрізь крім „Ластівки“.

Стор. 314, 5: не вітало... В „Ластівці“, через помилку: *не видало*.

Стор. 315, 9: та прокляте лихо, злидні
Кому не завадить,—

так і скрізь, крім „Ластівки“, де: *завадять*. Зауважу лише, що навіть при кількох ім'ях властивих ІІ. часто ставить singular, а не pluralis, звязуючи глагол звичайно з останнім властивим ім'ям.

Стор. 316, 11: а пазуха, — так і скрізь, тільки в „Ластівці“ помилка: *пазухи*...

Стор. 316, 14 — 16: Мабуть душно
На перині спати
Одинокій, молоденькій;
Ні з ким розмовляти...

така інтерпункція скрізь, окрім 1 вид. (р. 1841), де це речення розбивається надвое:

Мабуть душно
На перині спати , —
Одинокій, молоденькій
Ні с ким розмовляти.—

Стор. 316, 10: Взявши торбу
Потяг у Вільшану.

Такий кінець розділа „Галайда“ (чи краще „Ярема“) по всіх виданнях, але ІІ. так виправив його, пам'ятаючи про Вільшану:

Потяг *безталанний*
Аж у Мліїв.

316, 5: старий паскуда, — так і скрізь. А в 1 вид., замість того: вікна посипались, стривай, — і далі опущено: „постривай“...

317, 15 зн.: *ій Богу*. По всіх давніших виданнях, аж до Пражського, стойть: *ей Богу*. Шевч. уживав виключно: *ей-Богу*, і ніколи: *ій-Богу*.

317, 9 зн.: *як би жива?*—так скрізь, крім 1 вид., де—*коли*; розуміється: *як би* — краще.

317, 6 зн.: *літанью* співає.—В 1 вид., Семер., Кожанч. і Львів. 1867 замість: *літанью*—стояло ..... , аж в Пражск. це слово вставлено, і то через те, що догляділи його в дописці Ш. у виданню р. 1860.

318, 11 зн.: *I жид* гляне, — так скрізь по всіх виданнях, тільки Ш. виправив в 1 вид. на: *A жид* гляне, — і це значно краще.

Стор. 318, 5: була *собі* Гандзя, — це тільки в 1 вид., а в інших: *колись...*

Стор. 318, ряд. 3 зн. — зробити з нього 2, як в 1 вид.

Стор. 319, ряд. 2: — зробити з нього 2, як в 1 вид.

Стор. 319, 9: ходить жид ходором [так скрізь], — 1¹ вид. має інакшу версію: *ходить жид, ходить*, і цей самий рядок додано ще раз після: перед паном Хведорком (за рядком 12-им). Усі шість рядків в 1 вид. видруковано курсивом, як позичані з людських уст.

319, 16 зн.: не жартуєм.—Скрізь так, крім 1 вид., де „не жартую“, і це дуже правдиво, що конфедерат, на запитання Лейби: „жартуєте, пане?“ — одказує: „не жартую“...

Стор. 320, 8—11—через неправдиву інтерпункцію зіпсовано цілком думку автора по всіх виданнях, почавши з найпершого і кінчаючи вид. д. Романчука. По всіх їх стойть так:

Ні, я кажу, що в Вільшаній...
Вільшанські схизмати
По три сімі, по чотири
Живуть в одній хаті*.
— „Ми це знаєм...

Виходить, що Лейба оповідає нащось конфедератам зовсім для них *не цікаві* речі про те, як тісно живуть у Вільшаній схизмати, і конфедерати одповідають, що вони це знають... А воно так просто і зрозуміло виходить, коли як слід поставити інтерпункцію, як це зроблено Шевченком в поправленому їм примірнику:

(Лейба каже):

... в Вільшаній ...

Вільшанські схизмати...

(Конфедерат перебиває) — „По три сімї, по чотири
Живуть в одній хаті?
Ми це знаєм...

На жаль, аж у чотирох місцях Ш. не виправив тут *Вільшани* на *Мліїв*, через що доводиться зректися по всій поемі цієї дуже потрібної поправки.

Стор. 320, 9 зн: а щоб *певна* була правда, — так скрізь, крім 1 вид., де: а щоб *більше* була правда.

Стор. 320, 1: *п'яний i веселий*. — у Львівськ. (1867): *та* веселий, а далі в 1 вид., Семеренк. та Львів. 1867 стоїть 2 рядки крапок. В тому виданню, що поправляв його Шевч., ці крапки виповнені, але не рукою Ш., а, як я здогадуюся,—М. Лазаревського. А стоїть там ось що:

*My zijemu, my zijemu,
Polska ne sginela.*

Стор. 322, 2—5. д. Романчук узяв з 1 вид. В. Черниг. примір. Шевч., правда, не поправив цього уступу, але в К. 1860, Кожанч. та Праж. стоїть варіант інший, і через що ми мусіли вертатися до 1-ї редакції, не розумію. Подаю обидва варіанти.

В 1 вид. (i у Романчука):

На що мені вродя,
Коли нема щастя, коли нема долі?
Літа молоді марно пропадуть;
Один я на світі — стебло серед поля!
Його буйні вітри полем разнесуть.

В К. 1860 та інших:

На що мені вродя,
Коли нема долі, нема талану?
Літа молоді марно пропадуть;
Один я на світі, без роду і долі --
Стеблина-билина на чужому полі;
Стеблину-билину вітри рознесуть.

Щоб варіант у Кобз. р. 1860 був гірший -- цього не можна сказати та й не це керувало д. Романчуком, коли він вернувся в

цьому місці до 1 варіанту видання, а—побаювання, що ті одміни, які ми бачимо в Кобз. р. 1860 проти 1 видання — пороблено не Ш., а Кулішем, і в згаданому вже листі до мене д. Романчук радить редакції нового Петербургського видання звернути увагу „особливо на Гайдамаки, в котрих, на мою гадку, треба би привернути в уступах „Титар“ і „Бенкет у Лисянці“ первістний текст, „поправлений“ нещасливо Кулішем для Петербургського видання з 1860 року“. Щоб поправки були *нешасливі* — з цим тяжко згодитися; а як би їх навіть поробив дійсно не Шевченко, а Куліш, то у всякім разі він цього не робив без відома і згоди автора (як далі будемо бачити, чимало поправок Ш. з Чернігівського примірника єсть і в вид. Кобз. з р. 1860, — тим часом д. Романчук готов і їх покласти на карб Кулішеві).

322, 13: красчого, — у Шевч. звичайна форма: *краличого*, а в останні роки — *крацього*.

323, 16: *зоре* моя, — так скрізь, крім 1 вид., де стоїть: *крихто* моя.

323, 17: де се ти зоріла? — в 1 вид.: „знову полилися“ [власне: *полися*], хоча нема ніде й мови про те, що власне мало полилися: чи слова, чи слізозі?

323, 18: — я сьогодня забарилась,—1 вид. стоїть: „Ти сьогодня забарилась“, і це там має бути кінцем запитання Яреми, а не відповідю Оксани.

323, 15 зн.: а мене *й* байдуже? — в 1 вид. *й* немає.

323, 13 зн.: і *слози* блиснули, — скрізь так, крім 1 вид., де стоїть: „*слізоньки* блиснули“.

324, 5: як паву, — в 1 вид.: *мов* паву.

324, 10 зн.: *вели таку мову* — в вид. 1860 Ш. поправив свою рукою: „меж мови - розмови“ [прим. в Праж. вид].

325, 10: Слухать таку мову,—Ш. в 1 вид. поправив: *на такую мову*.

325, 4 зн.: після „зійшлися“ не (,), а (:).

327, 4—після „упав сердега“, має бути не (,), а (—), як в 1 вид.

327, 10: *поміркуєм*, —так скрізь,—але в 1 вид. стоїть: *поміркуйте*, та Ш. там таки виправив на: *поміркуєм*. Це вже безпекенно не Кулішева поправка.

327, 17: Оксана *в двері*:—в 1 вид. стоїть: *в хаті*. Але це було б неправдою, бо її в хаті ще не було, а *в двері*—виразніше.

327, 18: *та й пада крижем*,—в 1 вид.: *мліє та й пада* [так і в загрян. вид. трапляється]. Шевч. попр. на: *та й пала в хаті*.

327, 12 зн.: де *ж* ти,—цього *ж* в 1 вид. немає.

327, 10: а він мандруючи співа,—в 1 вид. стоїть: „може мандруючи“, а Ш. попр.: *мандруючи може*“...

327, 8 зн.: *не жива*,—так поправл. Ш—ом в 1 вид., де стоїть: *чуть жива*. І знов Куліш нічого тут не винен.

328, 2: I сумно, сумно,—Ш. попр.: *темно*, сумно.

328, 14 зн.—по всіх виданнях цей рядок визначено крапками.

Контекст такий:

А те, що минуло,
Не згадуйте, пани—брати

· · · · ·

В цьому рядку в 1 вид. Ш. власноручно вписав: *Бо щоб не почули*. Не знаю, звідки д. М. Кр—ський уявив, що цей рядок має бути: *На віки заснуло*.

Ст. 329, 2 зн.: *нехай* не вадить, як не чує,—в 1 вид. надруковано курсивом.

Ст. 330, 7: *тихенько* ходя,—в 1 вид.: *нищечком*.

Ст. 330, 13: а *дивишися*,—в 1 вид.: *дивися*. Постає питання, який тут льогичний наголос: чи *дивися*[==*сся*,—як пише Ш.], чи *дивишися*. По Кобзарях стоїть перша форма. Здається, так воно і більше на правду похоже.

330, 5 — після „треба взісти“, не (;), а [:].

330, 4 — після „що куповала“, не [:], а [,—].

330, 3: *ні в голос*, ні мовчки,—така версія почалася з Кобзаря р. 1860, бо в 1 вид.: *ні в слух* [на росийський штиб].

331, 2: он, чуєте? співають,—треба: *он, чуєте, співають?* (так в 1 вид.)

331, 7: *нехай собі* співає,—це *собі* додано Ш—ом в 1 вид.

331, 12: *підкрадъмось*,—скрізь, а в 1 вид.: *підкрадемось*.

331, 15: а що ж? то й *ходімо!*—в 1 вид. тільки: *ходімо!*, а далішого: „*добре, ходімо*“ немає зовсім.

331, 16: Кобзарь співає з повагою і не голосно,—так скрізь, крім 1 вид., де стоїть просто: *голосно*.

332, 8 і 9, — тут інший склад, і ці 2 рядки треба посунути вліво.

332, 13: правду *старий* співа,—*старий* дописано Ш—ом в 1 вид.

332, 16—15 зн.: сам не знаю за що,—в 1 вид. зовсім немає, а Ш. дописав в 1 вид.: *i сам не знаю, за що*.

332, 14—13 зн.: в 1 вид. вставлено: *та* [перед „дарма“] і „*ли-и-мень*“ [після „*а ну*“], та ще на кінці (після *ушквар*)—*яку небудъ* [цього останнього по Кобзарях немає].

332, 3: *та ось що*—Шев. вставив був: та *щє* ось що, але в Кобзарях *щє* немає.

333, 2: Брехня! співай, старче Божий, — в 1 вид. стойть: брехня! Співай, яку знаеш, — а Ш. так поправив: *Брехня, старче Божий!* Співай, яку знаеш.

333, 3: поснемо.—в 1 вид.: *заснемо*.

333, 6: *Кобзар (співає)*—в 1 вид. зовсім немає.

333, 9: Гуля Максим, гуля батько, — Ш. попр. (не зовсім добре): *Гуля наш батько Максим*.

333, 11: орел сизий,—в 1 вид. *сизокрилий*, і без „ой“.

333, 13: гуля Максим *гуля*, батько—Ш. попр.: „*Ой гуля Максим батько*“.

333, 19—то й ушкварить,—так і в 1 вид., але в Семер., Ко-жанч., Львів 1867: ушкварять. Як знати з дальнього: „заспіває—заспівають“ можна з певністю прийняти: „ушкварять“.

333, 15 зн.: заспіває, заспівають, а треба: заспіває—заспівають.

333, 11 — 10: А ворога заплюїцившись,
Ката не минає.—

Коли так лишити слово „ката“ без наголосу і без (,) після нього, то можна читати так: „ворога... ката не минає“... Тому-то по інших Кобзарях (Семер., Ко-жанч.) стойть наголос: „ката, не минає“, — очевидно, що тільки так розумів Шевченко це місце, бо „заплюїцившись минати ката“—нічого не означало б...

333, 3: степ і море; скрізь битий шлях,—так всюди. А тим часом Ш. хотів сказати, що перед Залізняком степ і море були немов битим шляхом, і тому і інтерпункцію треба тут інакшу, а власне:

Степ і море — скрізь битий шлях.

Зрештою, за таке тлумачення міцно не обстоюю. В 1 вид. стойть так:

Степ і море...скрізь битий шлях.

334, 12: бевзъ—Ш. в 1 вид. попр. на: *бевз* (закреслено ь).

334, 14, бо йде Залізняк,—Ш. попр.: бо йде, *бачин*, Залізняк,—але в Кобзарях нема цієї вставки.

334, 18 зн.: і вішати, і мордувати!—в 1 вид.: вішатъ, мордуватъ. Взагалі Ш. має нахил до глагольних форм на *ть*, а не на *ти*.

334, 12 зн.: до грошей я не дуже ласий,—в 1 в. перед цим стойть ще: „цур йм“.

334, 10 зн.: ледащи~~ці~~-живиці, як-то кажутъ,— підкреслені слова дописано Ш. в 1 вид.

335, 7: молітесь—в 1 вид.: „молітсья“ (власне: моліця).

335, 18: I гич не до речи,—в 1 вид.: курникає і гич не до речи... Що власне має означити цей вираз—для мене не зовсім ясно; ще раз стрічається він в „Сотникові“ (стр. 54), 17): „не женися, і гич не до речи!“

336, 9, 10—12: ти-ни-ни... — треба ставити наголос: на останньому *ни*.

336, 14: кричать гайдамаки—дописав Ш. в 1 вид.

336, 12, 11, 10, 3 і 2 зн.: панну, панно—в 1 вид. Ш. поправив скрізь на: ляшку, ляшко,— але в Кобзарях поправки цієї не прийнято.

337, 1—7: ці 7 рядків в 1 вид. надруковано курсивом, як узяті з народньої пісні.

337, 13: аж церков бачать. Дяк сніва,—в 1 вид.: бачать, що церков.

337, 11 зн.: з того світу,—скрізь у, крім 1 вид., де: світа. I справді. genet. на *a* (зам. у) у Шевч. значно частіше трапляється.

337, 4 зн.: конають,—в 1 вид. канают (так і в Кожанч. та Льв. 1867), а в інших: конають. Зауважу, що Ш. писав тільки *канати*, *докнати*.

337, 1 зн.: землі козацької краса,—в 1 вид.: краю козацько-го,—і Ш. в 1 вид. не поправив; так і в Кобз. Семеренка, але в Кожанч. та Львів. уже: *землі*...

338, 3: стидом січеться, карі очі,—треба: січеться... карі очі.

338, 17—16 зн.: Інгул що-зіму замерзає,
Богун не встане загатить...

Д. М. Кр — ський радить поправити тут інтерпункцію так:

Інгул, що зіму замерзає,—
Богун...

В 1 вид. після *Інгул* немає ніякого знака. Справу з цим уступом може вияснити лише автограф.

.338 9—8 зн: „Я сохну, сохну; де Тарас?
„Нема, не чуть, не в батька діти!“ —

Д. М. Кр — ський, зауважує що словами „де Тарас?“ починається знову *власна мова благочинного*, а через те правдивіше було б так:

„Я сохну, сохну....“ — „Де Тарас?
Нема, не чуть — не в батька діти!
Не плачте, братія...

Але, коли покладатися на 1 вид., то ми мусимо прийняти звичайну версію, бо там для нашої гадки доказів немає, — там стоять:

„Я сохну... сохну... де Тарас?! —
„Нема, не чуть... не в батька діти! —

і це все говорить Алъта, а не благочинний.

339, 1: широ як діти, — так скрізь, почавши з 1 вид., але ІІ. виправив [і то на краці]: „як діти, широ“

339, 2: гадали тее... — в 1 вид.: думали тее [так і в Семер. вид.], але в Кожанч. та Льв. 1867 уже: *гадали*.

339, 6: знімуть, — у ІІ. тільки : знімуть.

339, 4 зн: вже їм завтра, — в 1 в. стойть: вже ніколи,—але ІІ. поправив на: „їм завтра“:

339, 2—1 зн.: Ще лічать гроші у-ночі,
Без світла лічать бариші.

Так скрізь, крім 1 вид., якому я в сім разі даю пайбільшу віру, а там так:

Ще лічать гроші, — у ночі
Без світла лічать бариші.

340, 1: щоб не побачили, бач, люде, — так скрізь. Але ІІ. почував незручність двох слів з одним корінем [бачиш, бач], і поправив *бач* на *злі*: щоб не побачили *злі* люде.

340, 8: *про те* росказати, — так скрізь, а ІІ. поправив був: *тес* росказати.

440, 17 зн.: слухайте *ж* — це „*ж*“ додано ІІІ—ом в 1 вид.

440, 14 зн.: за те, що не вміла в добрі панувати, — так почалося з Семер. видання, і значно краще, ніж версія 1 вид.: „Щоб не забували Ляха проклинать“

341, 7: жито собі сіють, — ІІІ. поправив значно краще на: *панам жито сіють*.

341, 12: Де Залізняк, — ІІІ. попр.: „*Залізняк де*“,

341, 14 — 15: Кат панує,
А їх не згадають.

Ці два рядки стоять ще в 1 вид., але для цензури [р. 1858] ІІІ. сам викреслив їх. І ото їх і немає ніде в російських виданнях, а також у Льв. 1867 та Пражськ. 1876, аж уже д. Романчук пригадав знову про них.

342, 3: іде смутний, — попр. ІІІ. в 1 вид.: смутний іде.

342, 12: чого *ж* смутний чорнобривий,—ІІІ. попр.: смутний, *невеселий*.

342, 12 зн.: десь далеко *сіроманці*, — так пішло з Семер. Кобз., а в 1 вид. стоять: десь далеко *сумно, сурно*.

342, 14: байдуже! Іде Ярема, — так і скрізь, крім 1 вид., де просто: байдуже іде Ярема... ІЩоб воно було так правильно, я не певен.

343, 1: а сю ніч упешся. Пекельнєє свято...—так і скрізь, крім 1 вид., де зовсім одмінна версія, і до того цілком правдива,—там не: *упешся, а упеться*,—поет прикладає це слово не до Дніпра, [а цю ніч *упешся*], а до понереднього речення, де мова йде про синє море. Таким чином цілий контекст мусить бути такий:

Червонів ти сине, та не напоїв,
А сю ніч упеться..... Пекельнєє свято
По всій Україні цю ніч зареве.

343, 9: так думав, ідучи, — в 1 вид.: ідуши думав.

343, 9 зн.: А тим часом *із* байраку
Півень „кукуріку“!

в 1 вид.: *з-за* байраку, — мені не зрозуміло, через що *із байраку* має бути краще...

343, 5 — заголовок розділу: „Червоний бенкет“ Шевч. поправив на: *Галаїда*, і це знов таки правильно, особливо коли згадаємо, що уже в II розділі ІІІ. заголовок *Галаїда* змінив на *Ярема*.

344, 6: *небо* нагріває, в 1 вид. теж *небо*, а в вид. 1860: *хмарі*; однака у власн. примірн. цього Кобзаря ІІІ. зробів олівцем поправку: *небо* (див. Пражськ. кобзарь, примітки до Гайдамаків). В Кожанч. та іншіх знову *хмарі*,—очевидно, що мусить буди *небо*.

344, 12—14 — цікаві поправки з історичного боку. Замість:

І кров полилася
Аж у Волинь. По Полісся
Гонта бенкетує,

як це по всіх Кобзарях. ІІІ. поравив в 1 вид. на:

Аж у Умань. По Подолі
Гонта бенкетує.

344 16: *дамаску* гартує, — у власн. примірнику Кобзаря, Семер. як це знаємо з примітки в Пражськ Кобзарі, додано рукою Шев.: „до *маху*“, що, очевидно, а ні трохи не краще од *дамаску*, бо тоді не знати, що власне Залізняк готує до *маху*:

А Залізняк в Смілянщині
До *маху* готує
У Черкасах, де й Ярема
Пробує свячений.

Хіба що це приклади до *свяченого*?.. Але *свячений* (ніж, кінджал) зовсім не замашний!..

344, 9 і 5: добре *сину*
Гуляй, *сину*,

в 1 вид. стоять: *хлопче*.

344, 7: *мордуй, мордуй!* ІІІ. попр. в 1 вид.: *отак, отак.*

345. 4: *у літці...* Криліть трупом, — в 1 вид. неправильно: *крили*. Цього не може бути через те, що далі йде: *пили кровю*,— вийде, що улиці хлопці, гайдамаки крили трупом і [сами] пили кровлю...

345, 18—16 зн.—Я, пане, з Вільшани“.

— З вільшаної, де титаря
Пси замордували?

Ш. виправив був, бажаючи позбутися історичної помилки, на:

*Із Мліва, пане.
Там титаря позавчора
Пси замордували.*

345, 14: -- „У Вільшаній“, — стоїть: *у Мліві*.

345, 12—10: Дочку його коли знаєш.“
— „Дочку у Вільшаній?“
— „У титаря, коли зневав.“

Поправлено так:

*Дочку його: чи не зневав?
Отамане-пане,
Пусти мене!!! Тай заплакав.*

345, 8 зн.: Ледве вимовив Ярема, — в 1 вид. (і тілько там) стоїть: „Де ти, серце мое, де ти?!“

345, 7 зн.: Та й *упав* до долу,—в 1 в.: та й *пада* (тілько там).

345, 6 зн.: Еге! *ось що!*—в 1 в.: еге! знаю... (тілько там).

346, 2: *Тряслося* та *мліло*,—в 1 в.: *затряслось* (тілько там).

346, 3: добре, *сину...*, — в 1 в.: добре, *хлопче* (тілько там).

346, 4: на святе діло,—1 в.: *аби щоб хотілось* (тілько там).

346, 5: *Ходім* з нами, — 1 в.: *хочеши* з нами (тілько там).

346, 6 — 11 — цих рядків в 1 вид. немає зовсім, — з'являються вони в вид. Семеренка.

346, 14: *не найду Оксани*, — Ш. попр. на: *сироту Оксану*.

346, 15: може й *найдеш*.—Ш. попр. „*вирвеш*“, але це було б до речі тоді, коли б Ш. був вставив ті 6 рядків, що добавив в Семер. виданні, — там справді Галайда говорить: „з пекла вирву, — і Залізняк мав би рацію одказати йому: „може й *вирвеш*.“ Далі, в Кобзарях стоїть в цьому рядку і даліше так: А як тебе зовуть? Я не знаю,—Шевч. поправив отак:

*Може й вирвеш.
Ходім з нами!
Я все забиваю,
Як зовесся.*

346, 18 — 17 зн.: — „А прізвище?“
— „Прізвища немає?“ —

Ш. поправ. корочче:

„Прізвище?“ — „Не маю!“ —

і це надає більшої жвавости розмові між ними.

346, 16 зя.: „Хиба байстрюк? Без прізвища —
Запиши, Миколо,
У реестер.

Такої інтерпункції тут не можна допустити (на це звернув увагу і д. М. Кр—ський), бо виходило б, що Залізняк зразу каже записати Ярему в реєстр без прізвища. Очевидно, що після: „без прізвища“ повинно бути знак [?], або хоч ряд крапок [...], — у всякім разі треба oddілити од дальнього речення, де йде мова про запис у реестер.

346, 14: У реестер! Нехай буде... — в 1 вид.: *есаулом*. Без прізвища...

346, 12: Так і пиши; — в 1 в.: *бач, обідраний!*

346, 10: „Ну хиба Бідою?“, — Ш. попр.: „Запиши Бідою!“

346, 9: „І це не так“, — в 1 в.: „ні, погано!“

346, 6: *Записали*. — Ш. поправив, значно краще, на: *записано*.

346, 2 — *Рушайте, хлопята*, — Ш. поправ. на: *кончайте, хлопята!*“

346, 1 зн. і далі — великі одміни. Рядок 1-й Шевченко викреслив зовсім, а за те зробив таку чималу вставку:

*Та й рушили до схід сонця
У Лисянку хлопці
На ярмафок. Зібралися
Хлопці, по толоці
Помолились гарно Богу
Та й рушили з Богом
У дорогу. Мов і справоді
Не було нічого
У Черкасах... І Яремі,*

а далі — 1-й рядок на стор. 347, а рядки 2—4 на стр. 347:

*Усміхнувся на воронім
Та й знову у слізозі.
Виїхали за царину, —*

ІІІ. теж поправив, і з поправками початок стор. 347 читається так:

Зайвого з обозу
Дали коня. Усміхнувся
Ярема кріз слози
Та й поїхав за царину.

348, 4 — 6: ... Змія люта
Жадно випиває
Його сліози....

в вид. Романчука та і в інших, крім 1-го, та Семеренкового, зроблено помилку: не *жадно* має бути, а „*жадна*“... В 1 вид. зовсім правильно стоять:

Змія люта
Жадна, випиває
Дрібні сліози...

348, 17.: моя ти едина! — В 1 вид. гірший варіант: моя сиротино!

348, 15 зн.: Клене, умірає—в 1 вид.: по Польші блукає.

348, 13 зн.: У склепу конає, — Шев. попр.: *В склепу пропадає*.

348, 11 зн.: згадує Вільшану, — Ш. попр.: згадує і *Мліїв*.

348, 10 — 7, — ці рядки:

Кличе його: „Серце мое!
Обніми Оксану!
Обнімемось, мій соколе!
На віки зомліем! —

Шевченко закреслив і, до попереднього: Згадує і Мліїв“, — додав лишень два рядки:

*Може каже: „обнімімось,
На віки зомліем!“*

348, 6 — 5: Нехай Ляхи згнущаються —
Не почуем!“ —

ІІІ. поправив так:

*Мій соколе! Нехай ляхи
Згнущаються!*

348, 1: *куди* — Ш. попр.: *куда*, — і взагалі треба сказати, він в цьому слові він уживає такої форми.

349, 3: у жупані сама пані,—так поправив Ш. варіант 1-го видання, де стоїть: „у будинку господина“.

349, 9—10: Карай серце! розірветься,
Хоч би було камінь. —

Так скрізь. Ш. поправив на: *роспадеться* камінь.

349, 12—13: Оксано, Оксано! —
Де ти ділася, поділася?

Так поправив Ш. в 1 вид., де стоїть: Чом ти не в Вільшаній? За цим рядком в 1 виданню єсть ще три, яких немає по інших „Кобзарях.“

А може й там!
Може плаче,
Тяжко ій, небозі,
Може з батьком вигладає...

Але як Галайда уже чув про смерть Оксаниного батька, то останній рядок не до речі, — хіба що прийняти, що в душі Галайди на час закралася непевність: а може ще те й не правда, що він чув?

349, 16 зн.: *каже* опиниться, — в 1 в. стоїть: кричить опинитись, і Ш. поправив на: „*велить опинитись*“: З такою поправкою бачимо в Семер. Кобзарі, але в Кожанч. (та Льв. 1867) відкіляється *уже: каже* опиниться.

349, 13—12 зн.: І тихенько
У лісі сковались, —

так пішло начавши з Семер. Кобз., а в 1 вид. стоїть:

Повернули
У ліс та їх сковались.

349, 5—після: *навішано* трупу—треба не (,), а — (як це в 1 вид.)

350, 12: *жити б*, — і по всіх Кобз. теж: *жити б*, тільки в 1: *житъ би*, і це дає легший склад.

350, 15: треба крові, брата крові, — інтерпункція неправдива: (,) мусить бути аж після „*брата*“ (як це і в 1 вид. і в К. Семеренка):

Треба крові брата, крові.

350, 8: болить серце, як згадаєш, — Ш. попр.: *серце въяне, згадуючи*.

351, 1—11 Шевч. зразу був лишив так, поправивши тільки у рядку 8: „Вільшану“ на „Мліїв“, але потім закреслив усі 11 рядків, а збоку приписав таке:

*Минули Гоноратку [попереду стояло Кумейки,
 Байбузи минають,   але він поправив]
 Уже ѹ Мліїв... Про титаря
 Ярема питас
 У хлопчика: -- Чи титаря
 Ляхи ще не вбили?
 „Ні, не вбили: каже батько,*

а далі так, як в р. 12: що його спалили і т. д.

351, 19 зн.: поховали, — тільки в 1 вид.: заховали.

351, 14 зн.: коли ѹ умру, — це ѹ дописав Ш. у 1 вид.

351, 12 зн.: Ляхів мучить. Серце мое, — Ш. попр.: *Шукатъ тебе. Мое серце!*

351, 7 зн.: тяжко, важко, — а в 1 вид.: тяжко *йому* (Шев. писав, звичайно, єму)

351, 6: боротись, — в 1 вид. і в Семер. К. — „бороться“ (власне — *боротьця*, — як і скрізь в словах на *ться*).

352, 1: після: „тяжко осміхнувся“ не (.), а (:).

352, 2—4: перед *оттут* і після: „*а сьогодня*“ — треба „“, бо це слова Яреми, хоча ѹ до себе самого.

352, 6: Гайдамаки понад яром, — в 1 вид. досить не поетичний варіант: „Цабе яром Гайдамаки“...

352, 12: стрівай лишенъ, — в 1 вид.: пострівай лиш!

352, 14: я, як бачте, гайдамака, — „як бачте“ вставлено вже в Семеренк. Кобзарі.

352, 15: з *Кирилівкі*, — така форма більш літературна, але народ в Звенигородщині вимовляє *Керелівка*, і Ш. так писав (так і мало не не всіх Кобзарях стойть).

352, 8 зн.: за-теж *ix i* били, — в 1 вид. стойть: *за-теж ми ix били*.

352, 3 зн.: ось на *ж* тобі, — „*ж*“ в 1 вид. немає (єсть в Семеренк. К.)

353, 6: ѹ ліс, — в „*й*“ в 1 вид. немає (єсть в Семер. К.)

353, 11 зн.: після *нівроку*, очевидно, треба не (.), а (:).

353, 9: У Ляхів кишлені, — в 1 вид. (тілько там): „У мертвих кешені“ (Ш. уживає скрізь кешеня).

353, 7: Ще карать мерзених, — Ш. в 1 в. поправив: *карати*, — і така поправлена форма по всіх Кобзарях. А д. Романчук до свого Кобзаря узяв варіант з 1 видання, і не добавив після „*карати мерзених*“ — у *Лисянку*; додаток цей зробив Ш. у власно-ручному своему примірнику Кобзаря (див. прим. до Гайдам. у Пражск. Кобзарі). У д. Ром. при слові „мерзених“ опущено: 15 (примітку Шевченка).

353, 6 зн.—заголовок розділу: *Бенкет у Лисянці* Ш. поправив на: *Старосвітський будинок*.

353, 3 зн.: ото Гонта з Залізняком, — (так скрізь), — Ш. попр. на: „ото Гонта та Залізняк.

353, 1: страшно, страшно закурили! — так по всіх виданнях; Ш. поправив цей рядок, і взявши ще один попередній рядок (люльки закурили), треба читати так:

Люльки закурили
З гайдамаками. Аж страшно!

354, 2: оттак курить, — в 1 вид.: так закурить.

354, 4: шляхетською, жидівською,—в 1 вид.: шляхетською *й* жидівською.

354, 11: кричать: „Ляхам кари!“ — Ш. поправив так: *Кричать „дітям“: кари!*

354, 16 зн.: не вважають, — в 1 вид.: „не минають“.

354, 15 зн.: *на* літа, на вроду, — в 1 вид.: „*ні* літа, *ні* вроду“, але „не минати літа та вроду шляхтяночки“ не дуже гаразд виглядало б.

354, 12-11 зн.: *Ні* каліка, а *ні* старий,
Ні мала дитина,—

в 1 вид.: „*ні* мати, дитина“, — та крім 1 вид. ніде такого варіанта немає, і вважаючи на попереднє „старий“, якось мимохіть напрошуються антитеза — *мала* дитина.

354, 6 зн.: шляхетської *й* жидівської, — Ш. поправив на: „*не осталось* у *Лисянці*“, може вважаючи на те, що не дуже давно перед тим у нього траплялось вже речення: шляхетською *й* жидівською.

355, 9—10: „Де ти?“ Крикне *й* сковаться
В полом’ї, пожарі.—

в 1 виданні інакший варіант:

Томъ 94. — Сентябрь. 1906.

1—5

„Так Галайда кричить, шука
Ляхів по пожару.

355, 16: „Гуляй!“ загукали, — в 1 вид., очевидно, помилка:
„загуляли“.

355, 12 зн.: пийте, діти! — в 1 вид.: *гуляй*, діти!

355, 2—1 зн. і далі 26 рядків на стор. 356 Шев. закреслив, а замість них поставив:

*Випем, друге, погуляєм
У купочці, в парі...
А де ж Волох? заспівай лиши,
Поганий кобзарю!*

От з такими змінами й надруковано „Гайдамаки“ в вид. 1860 р., тільки в останньому рядку: *Поганий кобзарю*—поправлено: „Грай, співай, кобзарю!“ В цілості знову (так як в 1 вид.) видруковано в обох Кобзарях р. 1867.

357, 1: *Кобзар* (грає й приспівує) — дописав. Шев. в 1 вид.

357, 5: *Маю* черевики — Іл. попр. (на краще): *Куплю...*

357, 10 зн: черевичкам, — в 1 вид. (тілько там): *черевикам*.

375, 4—3: „Нумо, Гонто!“
— Нум, брате Максиме!

В 1 виданні: „*А ну*, Гонто,
— *Ну*, брате Максиме!

358, 10 — з цього рядка треба зробити два, як і в 1 вид. Зауважу, що в 1 виданні куплети: „Не дивуйтесь, дівчата“ і „Отак чини, як я чиню“—надруковано іншим шрифтом, бо вони позиченні з народніх уст.

358, 14: Сидить собі кінець стола, — в 1 вид.: сидить один кінці стола.

358, після рядка 11 („Мусить пропадати“), в 1 вид. стойть ще:

Та й заплакав... Всі танцюють,
А Галайда плаче,
Нудно йому,

а тоді вже аж рядок 14 на стор. 359 (A із яру в киреї козачій):—
23 рядки від „А того й не знає“ і до „А із яру“ --- в 1 вид.
немає, — вони з'являються вперше в вид. р. 1860.

359, 10 зн.: Ось копійка, подивися! — в 1 вид. так: „Ось . . . . . копійка“, — і іншою рукою (мабуть М. Лазаревського) вписано тут: *царинина*.

359, 8 зн.: знаю, знаю, — ІІІ. попр.: знаю, *каже*.

359, 6: признавайсь, проклятий живе, — тут ІІІ. поробив великі зміни. Попереду всього тут зробив вставку таку:

Признавайсь, лукавий живе:
Ти привів у Мліїв
До титара Ляхів п'яніх?
Я, Лейбо, не вмію
Жартувати! Я Ярема,
Твій наймит поганий, —
Чи не пізnav? Признавайся ж...

359, 3 після слів Лейби:— „Ховай Боже!“ ІІІ. знову зробив таку вставку.

Нічого не знаю...
Ніогісінько, ій Богу!“
 — „Не знаєш? то як знаєш,
Так і роби.. I знову ніж
Ярема виймає...

Далі ІІІ. наближається до того, що в рядку 359, 2: „В будинку“..., тільки він так переробив:

— „У будинку... На тім боці...
(Стривайте!)... з панами
У покоях, у золоті,
Як найкраща пані
Ваша ... тає...

Як знати, цей уступ ІІІ. багато разів переробляв, бо й у 1 виданню зовсім не так воно стоїть, як згодом ми бачимо в Семер. виданні. В 1 виданні, після слів: „ось . . . . . копійка“, стоїть так:

„Не бреши проклятий!
 Признавайся! Я Ярема...
 Ти конфедератів
 Із хутора до титара
 Шовів у Вільшану?
 Признавайся! я все знаю...

Де діли Оксану?“
 Махнув ножем...
 — Ховай Боже!“
 — „Я тебе сковаю!“
 — У будинку на тім боці“...
 — Виручай, як знаеш!
 Нà золото!“... сипле йому
 Жменею з кешепі.
 — „Треба Гонту...“ — „Потім, потім...
 А не то — свяченім...
 „Добре, добре! постривайте!...“
 — „Ніколи, проклятий!
 Ходім вкупі!“ — „Які ж бо ви...

Далі так, як 360, 3 і далі, тілько зам. 360, 5:

Іду зараз і виручу, — в 1 вид:
 „Вам не треба — один піду“...

360, 15—16: у Лебедин!
 У Лебедин!

так почалося з вид. Семер., тоді як в 1 вид. було:

В Майданівку!
 В Майданівку!•

360, 11: *по* базару, — в 1 вид. стойть: *вздовж* базару. Поправка пішла з вид. Семеренка.

360, 8 зн: *на городі* пустирнак, — Ш. уживає звичайно: *на вгороді...* Щож до — „постирнак“, то в 1 вид. стойть „постирнак“.

361, 3, 13 та 7 і 4 зн: з кожного рядка треба зробити два.

361, 7: цей рядок посунути вправо.

361, 10—7 знизу в 1 вид. надруковано курсивом, як слова, узяті з народньої пісні.

361, 7: то кивне, *то моргне*, — так пішло з вид. Семеренка, а в 1 вид. стойть, зам.: моргне — *махне*.

361, 6 зн: в кватирочку виглядаю (так і в Семер. вид.), а в 1 вид.: у кватирочку моргаю.

362, 3—4 — скрізь 2 рядки крапок, через нецензурність (моральну) тексту. В 1 вид. не рукою Ш. (мабуть, того ж таки М. Лазаревського) дописано:

*Скажи, скажи, старо суко,
 Кому давала спершу...*

362, 14 — з цього рядка зробити два.

362, 1 зн.: погасає, — так почавши з Семер. вид.; в 1 вид: гасне, гасне.

363, 1: каганець козачий, — в 1 вид.: *Великденъ* козачий.

363, 10: в потайники *пустіть* огонь,—так поч. з Семер. вид.; в 1 вид.: *пустить* огонь...—Може бути і така форма *inperativa* через *infinitivum*, але чи буде вона українська?

363, 8 зн.: найдеш *иншу* — так почавши з вид. Семеренка, а в 1 вид.: другу.

363, 5: ревуть гори, — після *гори* краще поставити — (так і в 1 вид.)

364, 2—7: цих рядків в 1 вид. немає,—дописано їх там рукою ІІІ. олівцем; з'явилися вони вперше в вид. Семеренка.

364, 15: не розпитуй,—так почавши з вид. С., але в 1 вид.: не питайся.

364, 15—14 зн.: Ох, як би я знала,
Що побачу знову...

З цим уступом сталася сумна пригода: почавши з обох видань р. 1867 загублено один рядок, а другий через те переіначенено. Д. Романчук не поглянув в видання Семеренка та в 1 вид., де зовсім правильно стоять:

„Що побачу *його* ще раз,
Що обніму знову...,

без чого не виходить розмір, бо до рядка „що побачу знову“ єсть далі відповідний: „за єдине слово“, тоді як для „вдвое втрое витерпіла б“ (попереднього перед тим)—рифми уже не стає... Д. М. Кр—ський здогадувався, що тут чогось бракує і радив: „ох як би я тоді знала“... Але тепер справу вже вияснено...

364, 9: Бог за те *й* карає, — так скрізь, почавши з вид. С., але в 1 вид. *й* немає.

365, 6: може б, може ... — по всіх давніших виданнях, почавши з 1-го і кінчаючи Пражським, — може б .... може.

365, 17: добре слово скаже, — так почавши з вид. С., а в 1 вид: „люблю тебе“ скаже...

365, 12 зн.: мене вірно любить,—у вид. С., а в 1 вид: *один мене* любить.

365, 9: так я думала, — у вид С., а в 1: *я так* думала.

365, 7: не прибуде, — С., а в 1: *не приде*.

366, 17: Раю міш, покою!—у вид. С., а в 1: серденько загоїть.

366, 8 зн.: хто такий і відкіля він, — у вид. С., а в 1: хто Ярема, відкіля він.

366, 4 зн: мій соколе, — у вид. С., а в 1: мій орлику.

366, 3 зн.: мій голубе сизий, — у вид. С., а в 1: мій соколе мицій.

367, 4—5; загрібай, мамо, жар, жар, — в 1 вид. цей рядок двічі; як цей, так і дальший в 1 вид. надруковано курсивом, як слова з народньої пісні.

367, 13: задавонили, — у вид. С., а в 1: піду, дзвонять.

367, 19—17 зн.: Оксана осталась,
А черниця, помолившись,
В храм пошкандибала, —

так у вид. С., а в 1 вид. повніше:

Оксана осталась,
Пожурилась, усміхнулась,
Пала на коліна,
І молиться за Ярему
Щиро, як дитина.

367, 16 зн.: в Лебедині, — так у вид. С., а в 1: старі сестри.

367, 10 зн.: отамана, — так у вид. С., а в 1: Залізняка.

367, 7—1 знизу та 368, 1—4 — зовсім інший варіант, — в 1 виданні він значно довший і відмінний, а власне:

Ляхів конча; з Залізняком
а тоді (в 1 вид.): Часом наїжає (так в 8 ряд. ст. 367), а далі в 1 в.:
Бряди-годи, — та вдвох собі...
Ну, це всякий знає!...
Вернімось ж до свячених.
Що вони зробили?
Чи всі вони ще як бритва,
Чи перещербили?
Хоч вам, знаю, і остило
На кров та на слізни
Дивитися, а Оксані!...
Оксані небозі —
Ій аж нудно, бо Ярема
Весілля гуляє
З ножем в руках, на пожарах...

Вона виглядає
До півночи, а іноді
Помолиться Богу,
Та й спать ляже, одна собі...
Умер би, ей Богу!

368, 12: по селам плачуть малі діти, — так почалося з вид. Семеренка, але форма: по селам—не українська,—повинно бути: по селах, що ми й бачимо в 1 вид., тільки там перестановлено: плачуть по селах малі діти; та Ш. поправив цей рядок на: *по селах* плачуть *голі діти*.

368, 17: звір тілько вие, йде в село, — 1 вид. та в вид. С. стойт: тілько звір, а вже видавці Кожанчик. К. переставили. До того, в 1 вид. Шев. поправ. „Йде в село“ — на: *по селу*.

368, 18: де чує трупи, — так скрізь. Ш. поправ. на: *гризучі* трупи.

368, 15 зн.: поки їх снігом занесло,—так всюди. Шевченко в Черніг. примірнику надав цьому реченню іншу форму:

*Аж поки снігом занесло
Огризки вовчі.*

369, 18: де проїдуть, земля горить,—по всіх „Кобзарях“, кінчаючи Пражським, інтерпункція: де проїдуть—земля горить,

370, 1 зн.: убийте пса!—у вид. С., а в 1 вид.: вбийте його!

371, 2—3: Признавайтесь:
Що ви? католики!—

Почавши першим виданням і Пражським кінчаючи [тоб то в пяти давніших виданнях], інтерпункція така:

Признавайтесь,
Що ви католики?

Ясно, що Ш. логичний наголос клав на „Признавайтесь“... Тим часом д. Романчук перебудовує речення наново, і тим надає йому зовсім інший сенс, якого немав на думці поет.

371, 4: католики, бо нас мати,—теж по всіх згаданих тілько що „Кобзарях“ стойт: католики... бо нас мати.

372, 4 зн.: валіть стіни!—В 1 вид. (в одному лишень) стойт: бийте стіни!

373, 16 зн.: горе мені, горе!— В 1 вид. [в одному лишень]: горе *моє*, горе!

376, 1: й не дивиться... — в 1 вид. [в одному]: аж труситься.

376, 16: на чужому *полі*,—так і скрізь, крім 1 вид., де: *полю*.

376, 4 зн.: без васильків і без рути, — скрізь, крім 1 вид., де: і без *труни*.

378, 7: а батько вже вмер,—скрізь, крім 1 вид., де: а *другий* вже вмер.

378, 16: у куточку плаче,—скрізь, крім 1 вид., де: за *коміном*.

379, 2: доведу, спочину, — скрізь інтерпункция: доведу — спочину.

379, 13: та й замовкли,—скрізь після „замовкли“ не [.], а —

380, 9—10: Нема *міста*,

Нема міста, волі.

Рядок 9-ий єсть по всіх „Кобзарях“, а рядка 10 — немає ні в одному,—самі крапки; д. Романчук вперше подав цей текст із своїх рукописних дописок до Кобзаря р. 1860, а власне: *нема міста, волі*,—що дійсно рифмується з попереднім (через одинрядок): на чужому полі... Одно тільки не гаразд: *міста*, бо треба писати: *місця*, щоб не було плутанини з „місто“ (гірд).—і дійсно в 1 вид. так і стоїть: *місця*. Форму: *міста* прийнято в „Кобзарі“ Семеренка, і з того часу вона й лишилася по всіх виданнях.

381, 5: ревуть собі *й* ревітимуть,—не правильно. В вид. Семеренка: ревуть собі *i* *ревітимуть*,—і так воно й повинно бути. Форму „*й* ревітимуть“, надзвичайно тяжку для вимови, вперше ужито в „Кобз.“ Кожанчикова, і з того часу вона й прийнялася. В 1 вид. так стоїть, як і в К. Кожанчикова та д. Романчука, тільки без „*й*“...

381, 11: не чуть плачу ні гармати, — після „плачу“ опущено (,).

381, 16: така божа воля,—скрізь, крім 1 вид., де: „на тे божа воля“.

381, 11—10 зн.: з цих двох рядків треба зробити 4. Зауважу ще, що в 1 вид. рядки 12—10 („А в нашого Галайди“...) надруковано курсивом, як слова з народньої пісні.

382, 5: щоб, знаете, не було і кривди, не було і правди, — після „кривди“ у д. Романчука опущено „щоб“ (як це єсть в 1 вид. та в Пражському), але д. Романчук посилається на свої рукописні додатки (рукопис), в якому „щоб“ немає.

382, 9: начнем же *уже* начало...—Вважаючи на те, що це речення—наслідовання церковно-слов'янського речення, думаю, що повинно бути не *уже*, а *убо*...

382, 10: на *старого* Кобзаря... В 1 вид.: *слітого*. Але д. Романчук в своєму рукописові має: *старого*.

Дата Гайдамаків.—р. 1841, 7 квітня (тоді їх викінчено).

15. Черниця Мар'яна.

Автографа не бачив, а єсть він у родини А. Корсуня, що видавав у Харкові „Сніп“¹⁾ Хоча поему написано ще р. 1841, а почато мабуть ще раніш, та проте видруковано вперше аж в „Основі“ (1861, IX, 1—12). Варіантів до поеми не маемо ніяких.

В „Основі“, единому джерелі для нас поки що, єсть чимало одмін (поправок Куліша).

383, 8 зн.: Хлопців кинули, побігли—в „Основі“: Кинули — побігли.

383, 6 зн.: діду серце, — в „Основі“: діду—серце.

383, 4 зн.: я шага дам, я черешень,—в „Основі“: я—черешень.

384, 2 зн.: Ой осталась удовою,—вставив Куліш сам,—через те, певно, що Ш. опустив цілий рядок.

385, 3 — 9. Романчук уявив варіант, виправлений Кулішем (в „Основі“), а не текст самого Ш., справді чи не найбільш непоправний (в цій поемі) з усього того, що написав за своє життя

¹⁾ На мій запит до родини А. Корсуня, син його А. А. Корсун (мировий суддя в Ростові на Дону) одповів мені з 24/VIII 1906, що дійсно в їхній сім'ї зберігається, серед інших автографів усіх письменників, також „аркуш початового паперу (а може їх і два!), на якому списано не тільки „Черницю Мар'яну“, але й малюнки на боках, пером, рукою самого Тараса Григоровича; малюнки ці зроблено на швидку: це лише легенік контури; належать вони до тексту і, можна думати, Шевченко робив їх, обмірковуючи „перший починок“ цеї поеми, — машинально, а може просто „прикрасив“ рукопис, переписаний досить пильно і чистенько; вірші починаються з малої букви. На прикінці рукопису, на ньому ж лист до моого батька,—надпис про те, що Ш. отдає йому на власність ці твори (Мар'яну і Човен). Дописка ця — рядків на 7 — 9.... Автограф *Мар'яни*, скільки памятаю, одрізняється од друкованого тексту.

Про те, що Ш. послав був А. Корсунові якийсь вірш *Човен* знаємо з *Маяка* (1843 р.), де в оповістці про другий том „Снопа“ (який не вийшов), згадується про те, що прислано редакторові *Черницю Мар'яну* і *Човен*. (докладніше див. в моїй статті „Новознайдені твори Шевченка“, в журналі „Нова Громада“, 1906, VIII).

тя Шевченко¹⁾. Ріжниця тексту Куліша проти Шевченкового в цих рядках ось яка:

Росла дочка Марьяна	(у К.: Марьяночка)
А виросла, як панна	(у К.: виросла, як панна).
Чорнобрива, уродлива,	
Хоч за пана гетьмана.	(у К.: хоч би й за гетьмана),
Стала мати гадати	(у К.: стала мати <i>міркувати</i>).

Розуміється, що це вже виходить не Шевченків, а Кулішів текст. Таке саме і далі, в рядках 10—14:

Виходила стояти	(у К.: ходила стояти)
Не до пана товстого,	(не до пана <i>усатого</i>)
Усатого, старого,	(Сідого, старого —)
До Петруся, в гаю, в лузі,	(До Петруся, що-вечора,)
Що вечора святого	(Вечора святого.)

386, 9: усміхнуся, скажу йому, — в „Основі“: усміхнуся... скажу йому.

386, 2 — 1: Знатъ забула, що колись же
Сама діувала.

Спочатку Шевченко написав був:

Знатъ забула, що минуло,—
Чи не діувала?

але послі поправив. Однаке в „Кобзарях“ Львівськ. 1867 та й у київських (р. 1894 та 1899) узято першу редакцію.

387, 4: З Петром *не розлучать*, — це також Кулішева поправка, а у Шевченка стойть в автографі, як свідчить сам Куліш: „з Петром не рознятъ —“.

387, 12: серде не заснуло, я вас не забув.“ — Після: не *заснуло*“ треба поставити знак (—), так само як і в рядку 12 зн. після „минулося“.

387, 7 зн.: утер сліпі очі,—у Ш. (та і в „Основі“) узято ці слова в ( )

¹⁾ Д. Романчук, беручи текст з Львівськ. видання р. 1867, вихваляє його, не знаючи, що кращим проти тексту Кожанч. вид. зробив його як раз Куліш, якого він попрікає за псування тексту.

388, 13: Треба старостів нам ждати, —теж поправка Куліша, а у ІІІ: треба буде старостів ждати.

388, 17: я вже думаю, що бачиш, — у ІІІ. спочатку було: я вже думаю, що.... тее, — але потім він поправив на: *бачиш*; тільки треба писати: що.... бачиш,—а то виходить таке: „я думаю те, що (accusat.) ти бачиш“....

392, 10 зн.: пішла в садок; серце мліє, — після „садок“ у ІІІ. не (,), а.....

392, 4 зн.: не про „Гриця“, про „Петруся“, — і тут через неправильну інтерпункцію неможна добре зрозуміти, про що йде мова: чи „Гриця“ та „Петруся“ поставлено тут поруч, чи „Петруся“ поставлено, як антitezу до „Гриця“. Очевидно, що тут антitezа, а тому після „про Гриця“ неодмінно треба не (,), а—.

393, 8 зн.: прийшла в хату; спала мати, — і тут після „в хату“ треба знак —.

Дата, як вже згадувалося — р. 1841.

16. Тяжко, важко в світі жити.

Надруковано вперше в „Молодику“ на р. 1843, на якому цензорський дозвіл 10/ІХ 1842. Автографа немає. В виданню Романчука ніяких одмін проти „Молодика“ не помітно, так само, як і в „Кобзарі“ з р. 1860.

Дата — кінець р. 1841.

17. Н. Маркевичу.

(Бандуристе, офрле сизий).

Надруковано вперше в „Молодику“ на рік 1843. Автографа немає. В виданню Романчука есть дрібні відміни.

Стр. 13, 12: одинокий? а Вкраїна? — в „Молодику“ після „одинокий“ немає (?), а поставлено..... , і так тут і треба.

Стр. 13, 9 зн.: полетів би я, послухав, — поправка, зроблена Романчуком (по всіх „Кобзарях: полетів би, послухав би“), але зроблена на підставі рукописних записок (копії поправок ІІІ. в Кобзарі з р. 1860), а в тих замітках стоїть: полетів би я, послухав, — і це, безперечно, краще. Дата — р. 1841.

18. Утоплена.

Вперше надруковано в „Молодику“ на рік 1843. Автографа немає. Дата -- 8/XII 1841. Це є єсть та „невідома поема“ „Ган-

нуся“, про яку Ш. писав 8/XII 1841 р. до Квітки: „я Ганнусю сьогодня на швидку скомпонував, — та й сам не знаю, чи додаду, чи ні“...¹⁾ Ш. сам пише, що скомпонував її на швидку, і через те додає в тому ж листі: „як побачите, що вона дуже вже безецна (бо вона такою мені здається), то не давайте її друковати; нехай іде, звідкіля взялася“. Варіантів, крім деяких відмін в „Кобзарі“ з р. 1860, поправленому самим Шевченком, немає ніяких.

Стр. 155, 2 зн.: Хто се? хто се? — в „Молодику“ стоїть: „що се? що се?“ але в вид. Семер.: „Хто се? хто се?“; та очевидно, що „що се?“ не може бути, бо річ іде про живих істот, що по цім та по тім боці ставка чешуть та рвуть на собі коси.

156, 4: на Вкраїні, — в „Молодику“ стоїть: „в Україні,“ але в Кобз. 1860 — „на Вкраїні“.

157, 6: Співає матуся, — в „Молодику“ стоїть: „матуся співає,“ але в вид. Семеренка — перестановлено.

157, 7—8: А козаки, як хміль оттой,
В'яться круг Ганнусі.

Цей варіант д. Романчук уявив з Кожанчиківського Кобзаря, де він з'являється вперше, бо в „Молодику“, Кобз. 1860 та 1867 (Львівському) стоїть інакше, а власне:

А козаки сміються їй,
Ганнусі моргають.

Хоч цей варіант, дійсно, гірший, але він безперечно Шевченків, а які підстави для свого варіанта мали видавці Кожанчиківського Кобзаря — не відаю.

157, 15: розхристана,—знов те саме: в „Молодику“, в „Кобз.“ 1860 та Львів. 1867 — *розтріпана*, а в Кожанч.: *розхристана*.

157, 15 зн.: Мене зневажаеш? — знов те саме: в „Молодику“, Кобзарі 1860 та Львів. 1867 — „занехаеш?“, а поправка пішла з вид. Кожанчикова.

157, 11 зн. оттака то була мати! — В „Молодику“ стоїть: *бува* мати, але в вид. 1860 та й дальших — уже „була.“

157, 6 зн.: а *серия* не мати! — Розуміється: „серця“, а не *серце*, як це в вид. з р. 1860. Характерно взагалі для Шевч., що він страшенно любить форму nominat. чи accusat. навіть там,

1) Кіев. Стар. 1894, IV, 323.

де *genetiv* буває, от як тут, не кажучи вже про: люде, пâпи — зам. людей, пâпів.

158, 6 — 7: свое дитя без сорома
Байстрям нарікає,

скрізь так, крім „Молодика“, де після „без сорома“ поставлено (,). Чи дійсно ІІІ. хотів тут речення („байстрям нарікає“) виріжнити, як це в Молодику, чи може хотів він сказати, що мати нарікає дитя своє байстрям *без сорома* (як що не поставити [,])?

158, 4 зн.: купаться, — в Кобз. 1860 та Кожанч.: „купатись“, а в „Молодику“ — купаться.

159, 13: то жовтіє то синіє, — опущено [,] після „жовтіє“.

159, 15: з роту піна, мов скажена, — після „піна“ має бути —.

159, 8 зн.: пірнув, — в „Молодику“ — „нірнув“, але це не буде по українські, і в Кобз. 1860 уже *пірнув*, а в Кожанчик. навіть: *пурнув*.

160, 1: не хочеш? не хоче! — По всіх Кобзарях, і в „Молодику“, обидва рази: не хочеш? Це вже поправка самого д. Романчука, який зробив її для того, що так, мовляв, ліпше буде рифмуватися з попереднім „карі очі“

160, 4: *по тім* боці, — срізь так, крім „Молодика“, де „на тім боці“.

19. Гамалія.

Видруковано вперше окремим виданням в Петербурзі р. 1843 [цензорський дозвіл позначено 7/ІІІ 1843]. Цим роком звичайно й датується поема. В Чернігівському музею імені В. Тарновського єсть перше видання, разом з „Чигир. Кобзарем“ та „Гайдамаками“, поправлене рукою Шевченка.

Відміни в виданні Романчука проти інших:

Стр. 221, 5 зн.: у туркині, — як тут, так і скрізь далі [222, 1, 6 і 2 зн.] ІІІ. уживає: „туркеня“. Та так власне стойть по всіх „Кобзарях“.

221, 3 зн.: море грай! — після „грай!“ має бути не [], а [,], — як це і стойть, крім 1 вид., ще в вид. 1860 та Кожанчик.

222, 13 та 1 зн.: в *гаремі*, — по всіх Кобзарях — принаймні кінчаючи Пражським, — стойть: в *харемі*.

223, 11: в залізах руки принести, — по всіх „Кобзарях“ так. В 1 вид. ІІІ. поправив: „в залізі“. Та форма: „в залізах“ ще раз стрічається в „Кобзарі“.

223, 9 зн.: — тут починається новий розмір; так само і 224, 18.

224, 9 зн.: козацтво сміливо літає, — так скрізь, крім 1 вид., де: козацтво сміливе. Здавалося б, що версія 1 вид. дужче має козаків, говорячи, що не в Скутарі лише козацтво сміливо поводилося, а взагалі воно сміливе. Та знов же за таку версію неначе б трохи промовляє і допущена поетом паралель: „неначе птахи чорні в гаї, козацтво сміливо літає... Чи справді ж птахи чорні сміливо літають в гаї?

224, 3 зн.: горить Скутар, — попереду всього у Ш., як тут, так і в інших словах з *ρ* — на прикінці, стоїть *ъ*: Скутаръ, царь, кобзарь. Тут треба б зберегти *ъ* через те, що Скутаръ — *femininum*, і далі Шев. уживає: *Скутара*. Що ж до „горить“, то з'явилася воно почавши з вид. 1860, а в 1 вид. було: *палá*.

225, 3 — тут новий розмір.

225, 17: брати запорожці, — так воно скрізь, крім 1 вид., де: „брати — запорожці“.

225, 11 зн.: оксамитом, — Ш. довго, навіть ще на гасланині, — писав переважно: *аксамитом*.

225, 6 зн.: слава тобі, Гамаліє, — так воно стоїть скрізь, так і повинно бути. А в 1 вид. не до речі: Гамалію (так само і на кінці поеми: Гамалію, вітер віє), немов би nominativ був Гамалій.

225, 2 зн.: що не дав ти *товариству*, — так і скрізь, почавши з вид. Семер., а в 1 в. стоїть: запорожцям.

225, 16 — 17: і сковалися за хвилі,
За рожевi гори, —

так скрізь, але Ш. власноручно опоправив в 1 вид. за *живiй* гори, — і поправку цю варто прийняти.

20. Розрита могила.

Вперше видруковано р. 1859 в книжечці „Новыя стихотворенія Пушкина и Шевченка“ (Лейпциг, вид. В. Гергарда, стр. 19 — 21), потім у Львівськ. „Кобзарі“ р. 1867. Датовано її до сього часу роком 1845, але з того зошита, який знайдено цього року в Петерб. в Департ. поліції д. Щоголевим, знаємо тепер певну

дату: 9/X 1843, Березань...¹⁾ Крім теї редакції, яку звичайно маемо по „Кобзарях“ та яку взяв і д. Романчук для свого видання, єсть ще варіанти з рукопису Ш. (перша редакція) подані в примітках в Пражск. Кобз., та ще у д. В. П. Науменка єсть коція, писана рукою М. Максимовича, знайдена в його паперах. Копія ця—зошит з 10 листочків початкового паперу великого формату, де крім „Розритої могили“ списано, ще: „Послані до живих і мертвих“, „Холодний яр“, частину „Сна“ (У всякого своя доля) і „Заповіт“. Якого вона часу: чи з кінця п'ятьдесятих років (але не раніш), чи десь з шістьдесятих років, — не можу напевне сказати. Характер паперу немов би то промовляє за пізніші часи²⁾. Що ж до змісту цієї копії, то варіанти її, проти тексту видрукованого в Лейпцигу р. 1859 та тексту рукописних приміток в Пражск. Кобзарі промовляють за те, що ця редакція найпізніша з них.

До речі, і текст, знайдений цього року в арх. Департ. поліції — найближчий до цієї копії. Між іншим зауважу, що заголовок поезії в копії Максимовича не „Розрита могила“, як звичайно скрізь прийнято, а „Роскопана“.

Зазначимо усякі особливості:

Стр. 229, 11 — 12: за що тебе *сплюндровано?*
за що, мамо, гинеш?

в копії Максимовича: *сплюндровали*, а замість „мамо“ — *марне*. В тому рукописові, про який згадує Пражськ. видання, стоїть також: *сплюндровали*, але „мамо“. Через що у Львівськ. та Пражск.: *мати*, тоді як в Лейпцигск.: *мамо* — не збагну.

229, 15: діточок *непевних*, — в коп. Макс.: *невмитих*.

229, 16 зн.: молилася я, турбувалась, — в такій формі не стоїть ніде в тих перших виданнях, на які мусимо обиратися: скрізь: *молилася*, турбувалась... Так і в копії Максимовича... А в примітк. Пражск. Кобзаря, замість *турбувалась* — *журбувала...*

¹⁾ Приватні відомості. Також саме приватно мені відомо, що редакція цього вірша в тому зошиті має незначні варіанти проти видання д. Романчука.

²⁾ Можна думати, що Максимович списував з якогось не дуже виразного оригіналу, бо між іншим „Заповіт“ переписано заразом з „Роскопаною могилою“, як оден вірш, і дату поставлено ту, що має цей останній: 25 студня 1845 р., а не дату „Роскоп. могили“ (9/X 1843).

229. 14 зн.: *моїх діток доглядала*, — в коп. Максим.: *малих діток...*, а в початковій редакції в приміт. Пражськ. Коба.... „своїх діточок маленьких“...

229, 12 — 11 зн.: виростали мої *dīti*,
Мої добре *kvīti*, --

в коп. Максим. спершу *kvīti*, а потім *dīti*, — і це краще.

229, 5: на свою *Vkraīnu*—в Лейпцигськ. стоїть: *kraīnu*. Треба зазначити, що Шевченко дуже часто в поезіях навіть 1849—1850 рр. вживає *kraīnu*, а видавці все виправляли на *Vkraīnu*, як це згодом буде видно. Але в копії Максимовича в цім разі стоїть виразно: *Vkraīnu*.

229, 3 зн: про свою *недолю*, — так і в коп. Максим., а в Пражск. К.: *неволю*.

229, 1 зн.: виглядала волю, — так і в коп. Макс., а в Пражск. вар.: проклинала долю. У Львівськ. 1867: виглядала волі, але ми вже бачили, що Ш. пе терпів в такому разі *genetiv'y*.

230, 6: *Жидовій* німоті — очевидно, у д. Романчука помилка: він мабуть хотів написати: *жайдові й німоті*, — але це зовсім неправдиво: скрізь і в друкованих, і в рукописних варіантах: *жайдові*, при тім ще, очевидно, з наголосом на *i*: *жидові* (*жидова*, *німota*).

230, 11: *A* могили мої....—Шо всіх друкованих і рукописних варіантах стоїть: I могили,—д. Романчук поправив сам на: *A*, бо йому здавалося, що „так лішче було би“ (див. його статтю у З. Н. Т., стр. 21).

230, 14: після „шукає“ не (,), а (.....), як це в Лейпцигск. вид.; так само і в рядку 18-м після „господарювати“ (.....).

230, 13 зн.: сорочку *здіймати*, — так і в коп. Макс., а в примітк. Пражск. Коба.: *здірати*.

230, 12 зн.: *помагайте, недолюдки*,—в примітк. Пражск. вид.: *поспішайтe, недолюдки*, а в Лейпциг.: *помагайтe, недовчодны*,—очевидно, що не зуміли прочитати: „недолюдки“... А що видавці розуміли, що тут не може бути: „недовчені“—свідчать літери *đ i y* при кінці... В коп. Максимовича: *помагайтe, недолюдки*, так як прийнято скрізь. В прим. в Пражск. вид. даліші 4 рядки, що скрізь „по Кобзарях“ стоять окремо, складають одну цілість з попереднім, і контекст там такий:

Поспішайте ж, недолюдки,
 Матір катувати,
 На чतверо розкопати,
 Розсипать могили!
 Чого ж вони там шукають,
 І що заховали?

230, 10 зн.: На четверо розкопана
 Розрита могила,

так скрізь в друкованих виданнях, тілько в коп. Максимовича зовсім справедливо після: *розкопана* поставлено (,).

230, 6 — 1 зн. Ці останні 5 рядків мають дуже багато варіантів. Рядок 6: Ех, як би то,—так і скрізь, тілько в прим. в Пражск. К.: ех, як би *ж* то! А в копії Максимовича: *От, як би то*, — і це буде, здається, найкраще.

Рядки 5 — 1 у Романч. так, як у Львів. вид. 1867 та Пражск. (основному):

Як би то,
 Як би то знайти те,
 Що там поховали,
 Не плакали б діти,
 Мати б не ридала...

Очевидно, варіант цей узято з Лейпцигск. редакції, але там зам. „поховали“ — *схоронили...* Через що зробили тут поправку видаці Кобзаря р. 1867, не відаю,—може для рифми до: не „ридала“ та щоб двічі не було „схоронили“. В копії Максимовича з цих 4 рядків зроблено лишень два (так як і в Лейпцигск. виданню) і читаються вони так:

*Як би знайшли те, що там схоронили,
 Не плакали б діти, мати не журилась.*

В першому рядку, очевидно, не стає після „як би“ частини „то“, яка єсть в Лейпцигск. вид. Мені здається, що цю останню редакцію і треба прийняти, вставивши лишень ту опущену частину „то“: „*Як би-то знайшли те, що там схоронили...*“, бо очевидно в обох разах Ш. спинився на цьому глаголі (*схоронили*),

а *поховали* — підправлено пізнішими інтерпретаторами. Зазначу нарешті і початковий варіант кінця цієї поеми (з приміток у Пражск. Кобзарі):

Як би були знали,
Що там заховали,
Не плакали б діти,
Мати не тужила.

(*Далі буде*).

В. Доманицький.

М. М. Коцюбинский.

(Опыт критического очерка).

Если кто либо задастся цѣлью прочесть всѣ произведенія Коцюбинскаго и, пробѣжавши послѣднюю страницу, захочеть дать себѣ отчетъ въ пережитомъ впечатлѣніи,—то первая мысль его будетъ:—это талантъ, и слѣдующая:—это человѣкъ. И первая мысль возникаетъ въ мозгу его потому, что все, о чёмъ пишеть Коцюбинскій, необычайно ярко встаетъ передъ глазами читателя, а вторая потому, что все это необычайно глубоко трогаетъ сердце его. Спѣшимъ замѣтить, что такой выводъ можетъ быть сдѣланъ только читателемъ, познакомившимся со всѣми произведеніями вышеизваннаго автора, въ противномъ случаѣ онъ рискуетъ раскрыть именно тѣ страницы, которыхъ будутъ полнымъ противорѣчіемъ высказанному нами мнѣнію, такъ какъ слѣдуетъ имѣть вѣвиду, что, къ сожалѣнію, не всѣ произведенія Коцюбинскаго написаны одною рукою, не всѣ продиктованы однимъ сердцемъ. Впрочемъ, даты, поставленныя подъ болѣе слабыми произведеніями, показываютъ намъ, что они суть продукты болѣе ранняго периода творчества Коцюбинскаго, и самый фактъ существованія ихъ убѣждаетъ насъ въ несомнѣнномъ ростѣ таланта почтеннаго писателя.

Определеніе степени эстетического достоинства должно быть первымъ дѣломъ критики. Когда произведеніе не выдержитъ эстетического разбора, оно уже не стоитъ исторической критики — говорить Бѣлинскій. И дѣйствительно, если-бы мы взяли какое-либо произведеніе искусства, прокникнутое самыми современными,

самыми жизненными идеями, но лишенное печати творчества и вдохновенья, мы убѣдились-бы въ томъ, что и жизненность идей, втиснутыхъ въ уродливую, безжизненную форму, теряетъ свое значеніе и, не затрагивая нашего чувства, не заинтересовываетъ и нашъ умъ. Въ нашемъ очеркѣ мы будемъ руководствоваться выше приведеннымъ принципомъ. Мы разсмотримъ сперва материалъ, изъ котораго строить свое зданіе г. Коцюбинскій, познакомимся со способомъ его кладки, а затѣмъ постараемся определить, какой храмъ возводить художникъ, какому Богу молится онъ въ немъ.

I.

Вся психическая жизнь человѣка находится въ непрерывной и причинной связи съ совершенствомъ анатомического строенія его нервной системы. Миръ, какъ раскрытая книга, лежитъ передъ всѣми живыми существами, но не всякой можетъ прочесть се, и не всякой читающїй ее въ одинаковой степени постигается ея смыслъ. Не говоря уже о дѣтяхъ и людяхъ психически недоразвитыхъ, но и въ сознаніи взрослыхъ, нормальныхъ представителей человѣческаго рода миръ отражается далеко не тождественно: одни и тѣ-же ощущенія вызываютъ не однѣ и тѣ-же эмоціи, не однѣ и тѣ-же мысли. „Врожденная большая чувствительность и возбудимость клѣтокъ, говорить проф. Сикорскій, обеспечиваетъ субъекту быстроту узнаванія, на подобіе той быстроты, какая наблюдается у геніальныхъ и талантливыхъ людей; она облегчаетъ и сокращаетъ имъ распознаваніе и пониманіе явлений (чуткость, проницательность поэтовъ, художниковъ, выдающихся ученыхъ“). Эту, часто встрѣчающуюся въ литературѣ мысль подтверждаютъ анатомическія вскрытия мозговъ выдающихся людей, доказывающія, что ассоціативные центры ихъ развиты въ гораздо большемъ объемѣ и организованы детальнѣе въ сравненіи съ таковыми обыкновенныхъ людей (напр. мозгъ Тургенева, Гельмгольца, Гамбеты). Это преимущество даетъ обладателямъ подобныхъ мозговъ возможность болѣе широкой и полной умственной работы.

Но не одно анатомическое устройство нервной системы и кровообращеніе мозга имѣть огромное влияніе на ясность и быстроту психическихъ процессовъ. Рѣзкое, напр., малокровіе мозга, обморокъ, вызываетъ потерю сознанія, прекращеніе всякой психической дѣятельности и т. д. Даже такое возвышенное настроение

ніє поета, какъ вдохновеніе, имѣть своимъ основаніемъ измѣненіе кровеобращенія въ мозгу. Мы не говоримъ, конечно, что измѣненіе кровеобращенія въ мозгу непремѣнно порождаетъ вдохновеніе:— у большинства людей оно можетъ ограничиться только головной болью; мы только утверждаемъ, что вдохновеніе сопровождается извѣстнымъ измѣненіемъ кровеобращенія, а именно особой гиппереміей мозга, дающей возможность поэту черпать свои образы изъ всѣхъ областей познанья, дарующей особенную силу и яркость его воображенію. Конечно, между гиппереміей мозга, вызывающей патологическая явленія, и гиппереміей, обусловливающей вдохновенное творчество — существовать должна основная разница, но рѣшеніе этого вопроса принадлежитъ специалистамъ,— мы же въ данномъ случаѣ хотимъ отмѣтить только тотъ фактъ, что и столь высокій подъемъ психическихъ силъ человѣка находится въ прямой зависимости отъ кровеобращенія мозга.

Такимъ образомъ, врожденное совершенство анатомического строенія мозга является первымъ условіемъ для болѣе тонкаго воспріятія вѣшняго мира и болѣе полной и широкой обработки впечатлѣній, является, словомъ, первымъ и главнымъ основаніемъ потенциальнай силы творчества, и мы можемъ повторить слова проф. Сикорскаго: „высокая художественность произведенія стоитъ въ полной гармоніи съ идеальной тщательностью физиологической работы мозга поэта“.

Нельзя однако на основаніи этихъ словъ полагать, что художественность произведенія является непосредственнымъ слѣдствиемъ совершенства строенія нервной системы поэта, подобно тому какъ теплота является слѣдствиемъ движения. Человѣческій разумъ не можетъ допустить непосредственного перехода матеріи въ мысль, измѣримаго, въсомаго въ неизмѣримое, нематеріальное, неподчиненное никакимъ физическимъ законамъ. Надъ этой пропастью въ человѣческомъ познаніи нѣтъ моста и не намъ его возстановлять. Но если для каждого явленія въ мірѣ познанія существуетъ соотвѣтствующее явленіе въ мірѣ матеріи и наоборотъ, то мы можемъ утверждать, что извѣстное совершенство строенія нервной системы человѣка является непремѣннымъ условіемъ, при которомъ психическая жизнь его можетъ проявиться въ той или иной степени и формѣ.

Итакъ, и талантъ, и творчество, и самое вдохновеніе человѣка связано въ большой мѣрѣ съ анатомическимъ и физиологическимъ совершенствомъ его нервной системы. Какія же проявленія человѣческаго духа являются непремѣннымъ слѣдствиемъ

столь тонко организованной нервной системы и обуславливаютъ ту психическую силу, которую мы опредѣляемъ словомъ талантъ?

Безспорно, первыми свойствами человѣческаго духа, обуславливающими существованіе таланта, слѣдуетъ считать способность воспринимать впечатлѣнія и силу, дающую возможность воспроизводить ихъ. Подъ силой воспроизведенія мы разумѣемъ, конечно, не только силу, дающую возможность вызвать съ точностью разъ пережитое впечатлѣніе, но и силу, съ помощью которой мы можемъ вызвать эти впечатлѣнія и на основаніи ихъ составить новые, быть можетъ никогда и неиспытанные нами. Какъ бы ни было тонко и вѣрно полученное нами впечатлѣніе вѣшняго міра, этого еще мало: повторяемъ, у писателя-художника должна быть способность воспроизвести его въ своемъ сознаніи, вызвать его и по прошествіи значительного времени изъ бездны забвенія и воспроизвести передъ своимъ умственнымъ взоромъ съ такой яркостью, съ какой оно поступило изъ вѣшняго міра. Эта способность основывается на особомъ свойствѣ нашей нервной системы, заключающемся въ томъ, что разъ полученное впечатлѣніе производить известную перемѣну въ нашемъ мозгу, оставлять въ клѣточкахъ его свой слѣдъ. Способность сохранять этотъ слѣдъ и вызывать его къ дѣйствію по нашему желанію и отличать новое впечатлѣніе отъ пережитаго и называется памятью. Это свойство нервныхъ элементовъ сохранять на долго разъ полученное впечатлѣніе проф. Корсаковъ сравниваетъ съ фосфоресценціей, благодаря которой многія тѣла получаютъ возможность свѣтиться сами, долгое время послѣ того, какъ на нихъ подействовалъ свѣтъ. Безъ памяти немыслима никакая интеллектуальная дѣятельность, тѣмъ болѣе необходима для творчества сильная память. Но память не есть нечто абсолютно тождественное для каждого индивидуума. Память Гоголя, Гамбеты, Эйлера и Моцарта не представляютъ изъ себя тождественныхъ силъ: тождественна въ нихъ будетъ только способность сохранять впечатлѣнія; но тогда какъ память одного жадно ловить слуховая впечатлѣнія, память другого совершенно глуха къ нимъ: она ихъ не воспроизводить, а запечатлѣваетъ зрителныя впечатлѣнія и т. д.

Эта разница во впечатлѣніяхъ, преимущественно сохраняемыхъ памятью, соответствуетъ профессіи или особымъ способностямъ даннаго лица и даетъ намъ память художника, поэта, оператора, ученаго или музыканта. Такимъ образомъ, память каждого специально одареннаго человѣка какъ-бы вылавливаетъ изъ впе-

чатліній вищняго міра тѣ характерныя стороны, которыя соотвѣтствуютъ наиболѣе развитымъ психическимъ даннымъ извѣстнаго субъекта.

Кромъ спеціальной, художественной памяти, вторымъ базисомъ, на который опирается творческая сила литературного таланта, является несомнѣнно „непроизвольное вниманіе“, внимание, независящее отъ нашей сознательной воли. Если-бы для питанія своей памяти художнику приходилось сознательно направлять свое внимание на тѣ или иные стороны жизни, то какъ-бы ни была грандіозна сила ея, запасъ впечатліній такого субъекта быль бы весьма невеликъ. Непроизвольное-же внимание, помимо нашего сознанія, подобно моментальной фотографії, снабженной часовымъ механизмомъ, снимаетъ съ полей вищняго міра снимки и запечатлѣваетъ ихъ безпрестанно, безостановочно въ тайникахъ намъ самимъ невѣдомаго безсознательнаго.

Въ предыдущихъ строкахъ мы старались выяснить, что одними изъ главныхъ свойствъ тонко организованной первной системы художника являются сильная спеціальная память и непроизвольное внимание. Безъ содѣйствія этихъ силъ невозможна и высшая, объединяющая работа мысли, но яркость, художественность изображенія находится въ прямой зависимости отъ нихъ. Такимъ образомъ въ самыхъ первыхъ произведеніяхъ художника мы можемъ, безъ сомнѣнія, открыть проблески истиннаго таланта.

Обратимся теперь къ произведеніямъ разбираемаго нами автора.

У Коцюбинскаго есть одинъ небольшой очеркъ „Цвіт яблуні“, пріобрѣтающій чрезвычайно важное значеніе въ виду своего психологическаго характера. Писатель рисуетъ намъ моментъ смерти своей единственной любимой дочери (разсказъ ведется отъ первого лица) и свое настроеніе, вызванное этимъ ужаснымъ событиемъ. На болѣе художественной стороной этого произведенія является то, что, рисуя свое душевное настроеніе, художникъ съ удивительной вѣрностью отмѣчаетъ вмѣстѣ съ тѣмъ параллельную работу своей памяти и непроизвольнаго вниманія, которыя не прекращаютъ своей работы и въ эту ужасную минуту. Отецъ убитъ горемъ. Вотъ что говорить онъ о себѣ. „Я хожу по своему кабинеті, хожу вже третю безсонну ніч, чуткий, якъ настроена арфа, що гучить струнами одъ кожного руху повітря. Мені дивно, що я усе помічаю, хоч горе забрало мене цілкомъ, полонило.“ Сознаніе художника захвачено страшнымъ горемъ, а

память все работает! И какъ она самостоятельно работает,— видно изъ нижеслѣдующихъ строкъ. Отецъ стоитъ у постели уже умирающаго ребенка. „Я бачу скляний уже погляд на-пів закритих очей, а мої очі, мій мозок жадібно ловлять усі детали страшного моменту і все записують. Щоб не забути, щоб нічого не забути ні тих ребер, що з останнім диханням то пидіймають, то опускають рядно: ні тих мертвих уже, золотих кучерів, розсипаних по подушці, ані теплого запаху холодіючого тіла, що виповяє хату.“ „Хтось мені говорить про се, хтось другий, що сидить в мені. Я знаю, що то він дивиться моими очима, що то він ненажерливою памятью письменника всичує в себе всю цю картину смерті на світанні життя. (129) Ох, як мені гидко, як мені страшно, як ця свідомість ранить мое батьківське серце!“ И далъє, отецъ не выдергавшій первого зрељища, убѣжалъ въ садъ, и вотъ, вернувшись, въ первой-же комнатѣ наталкивается онъ на столъ, на которомъ положили уже убранное къ смерти дитя его. Прикованный страшнымъ зрељищемъ, онъ останавливается у стола, не отрывая глазъ отъ дорогого маленькаго „безвладнаго“ тѣльца. „А моя память, продолжаетъ авторъ, той нерозлучний секретарь мій вже записує і цю безвладність тіла, серед цвіту яблуні, і гру світла на посинілих лініяхъ, і мій дивний настрій. Я знаю, на що ти записуеш усе те, моя мучителько! Воно здастся тобі колись як материал!“ Все записываетъ память художника: и образъ, и мысль, пробуждающую страшной картиной, и новизну въ первый разъ переживаемаго настроения. Трудно было бы опредѣлить болѣе точно самостоятельную работу памяти и непроизвольнаго вниманія въ душѣ художника. Даже въ тѣ минуты, когда она приносить ему душевную муку, когда онъ употребляетъ всѣ силы, чтобы удержать ее,—онъ не въ силахъ сдѣлать это. *C'est plus fort que lui*, какъ говорятъ французы. И это выраженіе какъ нельзя болѣе подходитъ въ данномъ случаѣ. Въ одномъ изъ романовъ Гонкуровъ, а именно „Жюльеттъ Фаустенъ“, мы находимъ также интересную подробность, показывающую намъ, съ какой неослабѣвающей енергіей работаетъ безостановочно непроизвольное вниманіе художника. Жюльетта Фаустенъ, извѣстная артистка французскаго театра, присутствуетъ при агоніи своею обожаемаго возлюбленнаго. Сердце ея растерзано горемъ, она жадно слѣдить за послѣдними искрами жизни несчастнаго. Лице его уже искашаетъ предсмертная судорга, но вдругъ онъ открываетъ глаза и въ ужасъ вскрикиваетъ.—Всѣ мускулы лица Жюльетты повторяютъ тѣ-же гримасы, которые искашаютъ его лицо. Все это продѣлала Жюльетта без-

сознательно; наклонность къ подражанію, составляющая зародышъ сценическаго таланта, работала самостоятельно и въ ту минуту, когда душа была убита горемъ. Сила творчества подавляетъ силу воли художника.

Приведенный нами выше разсказъ „Цвіт яблуні“ — относится къ послѣднимъ произведеніямъ Коцюбинскаго; такого-же рода психологическій материалъ даетъ намъ одинъ изъ первыхъ его очерковъ — „На крилахъ пісні“. Память художника не только воспроизводить образы, даруемые жизнью, но и образы, порождаемые словами. Случайно брошенное слово часто образомъ своимъ, какъ огненной искрой, зажигаетъ все воображеніе художника и является толчкомъ къ творчеству. Такое вліяніе слова на чуткое воображеніе художника прекрасно охарактеризовано въ этомъ небольшомъ разсказѣ Коцюбинскаго. Авторъ (разсказъ ведется отъ лица автора), гуляя по степямъ бессарабскимъ, заходитъ въ шалашъ, въ которомъ укрылись отъ дождя наши украинскіе рабочіе. Они поютъ пѣсню о путешествіи чумаковъ въ Крымъ за солью, и подъ звуки этой пѣсни передъ глазами автора рисуется цѣлая эпопея чумацкой жизни. „Не знаю чи то з усіма такъ діється, чи то лише зо мною.—говорить авторъ,—але згуки пісні, що торкалися моого вуха, лягали передъ очима фарбами, малювали мені з дивною яскравістю ціли образи. Я перелітав на крилахъ пісні въ давно минулі, я жив у минулому, я бачив, чув з тріпотіннямъ сердечнимъ, відчував смутокъ, радість, та всі періпетії тихъ почувань“. „Пісня замовкла,—кончаетъ Коцюбинскій свой разсказъ,— але я бувъ ще въ степу, бачив червоне проміння пожежи, бачив чумацький таборъ зъ чорними мажами, зъ кривавимъ бойовищемъ, зъ чумаками, гордими перемогою своею, й до вуха моего ніби долітав рикъ волівъ, сполоханихъ нічною колотнечою“. И все это породила пѣсня: сплетеніе словъ и музыкальныхъ звуковъ. „Ну щобъ здавалося слова? Слова та голос—більш нічого... А серце рвется, ожива, якъ іхъ почує,“ какъ говорить Шевченко.

Эти-то слова, которые быть можетъ, въ душѣ каждого породили бы лишь смутное чувство тоски или навѣяли-бы тихое раздумье,—въ воображеніи художника вызываютъ цѣлый рядъ живыхъ, прекрасныхъ образовъ, цѣлый разсказъ, трепещущій жизненной правдой. Въ этомъ сказывается, по всей вѣроятности, и особенность восприятія словъ, свойственная художникамъ, и заключающаяся въ томъ, что художникъ слова какъ бы вылавливаетъ изъ каждого слова его внутреннюю форму, чувственный образъ, заключающійся въ немъ.

Но главнымъ образомъ это основывается, конечно, на способности художника *переживать* не только свой собственный творческій замыселъ, а и все то, что говорить о людяхъ, о жизни, о природѣ. Слова пѣсни, чужія слова приводятъ поэта въ такое возбужденное состояніе, что онъ не только видить всѣ события, о которыхъ говоритъ пѣсня, онъ переживаетъ ихъ; онъ переживаетъ каждый оттѣнокъ чувства героевъ, вызванныхъ къ жизни его собственной фантазіей. Такъ безконечно чутко воображеніе поэта.

Немногочисленными строками, приведенными нами выше, Коцюбинскій безсознательно показалъ намъ, что онъ обладаетъ однимъ изъ могущественнѣйшихъ свойствъ таланта, гарантирующихъ силу и яркость творчества—а, именно, способностью переживать свои произведенія.

Итакъ, на основаніи приведенныхъ нами выдержекъ, имѣющихъ автобіографическій характеръ, мы можемъ заключить, что разбираемый нами писатель отличается большой силой не-произвольного вниманія, художественной памятью, чуткимъ воображеніемъ и способностью переживать всѣмъ своимъ существомъ образы и мысли, зарождающіеся въ его мозгу,—словомъ, всѣми качествами, составляющими базисъ таланта.

Но правъ-ли авторъ въ собственной характеристицѣ?

II.

Всякое лирическое произведеніе только тогда сильно, только тогда заражаетъ читателя, когда оно въ дѣйствительности пережито авторомъ. Произведеніе беллетристическое, заключающее въ себѣ лирическій и вообще психологический материалъ, естественно должно отвѣтить этому же требованію. Но лирические элементы соединены въ произведеніи беллетристическомъ въ большой мѣрѣ съ элементомъ эпическимъ, требующимъ только глубокаго, спокойнаго созерцанія.

Начнемъ свой разборъ съ этого второго элемента беллетристическихъ произведеній.

Если писатель обладаетъ въ дѣйствительности большой силой впечатлѣнія и здоровой художественной памятью, то всѣ впечатлѣнія вицѣнія міра,— какъ образы, такъ и чувства человѣческія, проявляемыя во вицѣ,— должны отразиться въ его творчествѣ съ такой-же яркостью, съ какой они были проявлены во вицѣніемъ мірѣ. Яркость изображенія является непремѣннымъ

свойствомъ истиннаго таланта. Многіе писатели указываютъ намъ сами на эту характерную черту ихъ воспроизводительной способности. Короленко, напр., говоритъ о себѣ: „когда я что-либо описываю, ясно вижу всю картину. Однажды, работая надъ очерками Сибири, я вдругъ замѣтилъ, что пересталъ писать и рисую потому тутъ пейзажъ, о которомъ шла рѣчь“, и т. д.

Яркость описанія будетъ зависѣть, конечно, отъ вѣрности дѣйствительности и, главное, отъ типичности изображенія.

Передать полученное впечатлѣніе вѣрно дѣйствительности можетъ только человѣкъ, обладающій здоровой памятью. Существуетъ много лицъ весьма впечатлительныхъ, въ передачѣ которыхъ дѣйствительность, пережитая ими,—при самомъ ихъ искреннемъ желаніи оставаться рабски вѣрными полученному впечатлѣнію,—принимаетъ самыя чудовищныя, небывалыя формы. Къ разряду подобныхъ лицъ относятся, безъ сомнѣнія, люди, страдающіе истеріей и другими нервными болѣзнями. Быть можетъ, многія сверхъ-естественные формы литературныхъ произведеній, окрещенныхъ широкой публикой однѣмъ общимъ имѣніемъ декаденства, объясняются этимъ простымъ, физическимъ недугомъ ихъ авторовъ. Вотъ почему мы имѣемъ на ряду съ здоровымъ и больное творчество.

Съ другой стороны, можно и вполнѣ вѣрно передать полученная впечатлѣнія, и они не заставятъ третье лицо почувствовать дѣйствительность передаваемыхъ сценъ или картинъ. Зависѣть это будетъ отъ того, что субъектъ, передающій намъ тѣ или другія, полученные имъ, впечатлѣнія, хотя и передаетъ ихъ вѣрно, но при передачѣ своей запомнить массу мелочей, деталей, а забудетъ или упустить самое типичное, именно то, что давало интенсивность данному впечатлѣнію. Обыкновенный человѣкъ прекрасно воспринимаетъ, и различаетъ всѣ явленія и образы вѣчнаго міра,—талантъ не только различаетъ ихъ, но онъ угадываетъ, въ чемъ именно заключается ихъ коренная особенность, и потому, воспроизводя ихъ путемъ своего творчества, онъ воспроизводитъ именно эти существенные, коренные признаки, и мы, сталкиваясь съ ними, тотчасъ же узнаемъ тѣ типичные признаки явленій, которые производили на насъ известное впечатлѣніе въ соответствующихъ явленіяхъ жизни. Вотъ почему истинный талантъ не нуждается въ многословіи: ему достаточно намѣтить двѣ—три типичныя черты, и передъ нами встаетъ весь рисунокъ. Возьмемъ, напр., видъ неба. Небо, какъ известно, имѣеть, сообразно временамъ года, различные оттенки; разница

эта знакома всѣмъ, хотя, быть¹ можетъ, не всякий улавливаетъ сущность ея. Вотъ почему, глядя на иную картину, мы говоримъ: „картина хороша, но это совсѣмъ не весеннее небо“, хотя въ картинѣ будуть участвовать всѣ традиціонные атрибуты весны; глядя же на зимній пейзажъ, мы можемъ сказать: небо слиш-комъ тепло, и т. д. Мы чувствуемъ ошибку художника, но въ чёмъ заключается его промахъ, -- не можемъ сказать. А между тѣмъ въ живописи существуетъ цѣлая гамма теплыхъ и холодныхъ тоновъ, при помощи которыхъ художники придаютъ небу же-лаемый тонъ. Художникъ слова, не-знакомый съ *теоріей красокъ*, описывая зимнее небо, не забудеть его холодный зеленоватый горизонтъ, а говоря о лѣтнемъ небѣ, онъ упомянуть о мягкой фиолетовой дали.

Обратимся къ разбираемому нами автору.

Коцюбинскій любить описывать картины природы и умѣеть это дѣлать. Природа въ его словѣ жива, какъ въ моментѣ, такъ и въ дѣйствії. Мало того, онъ умѣеть заставить насъ почувствовать каждый моментъ жизни природы.

Остановимся хотя-бы на картинахъ весны.

Должно быть, нѣть такого писателя, который не описывалъ бы картинъ весенней природы, и потому въ такихъ описаніяхъ чрезвычайно легко впасть въ банальный тонъ, — у Коцюбинскаго нѣть и тѣни банальности, нѣть ни одного чужого, избитаго или вымученного сравненія, онъ пишеть такъ просто и вмѣстѣ съ тѣмъ такъ образно, какъ будто бы просто подводитъ читателя къ открытому окну. Приведемъ два-три отрывка подобныхъ описаний. „Раїса задивилась, якъ курився надъ землею, немов дим, білий пісок і пеленою закривав далеку смугу чорного бору. Чепурні берези маяли на вітрі, якъ русалки зеленими косами, кострубаті й присадкуваті верби з обохъ боків дороги міцно чиплялися оголенним корінням за землю, немов хижий птах загнав пазурі уздобич. Було, не вважаючи на травень, душно, якъ у літку. По гарячому небові повзали довгі й білі, якъ павутиння, хмарки, а на заході вставало щось грізне і росло, і сварилось далеким гуркотомъ.“ (стр. 44).

Кто когда-либо видѣлъ эти круглые вербы, усѣвшіяся по сторонамъ окопаной дороги, тотъ сейчасъ замѣтить, что сравненіе ихъ съ хищной птицей, запустившей когти въ добычу, чрезвычайно образно и мѣтко. Такжѣ *колоритна* вся картина: этотъ бѣлый песокъ, закрывающій полосу далекаго чорнаго бора, и горячее небо, съ ползущими по немъ тонкими, какъ паутина, бѣлыми облачками, — все полно свѣта и весенніяго тепла.

Возьмемъ еще другой весенний моментъ, моментъ первой весны. „Весняний вітер стиха віяв над виноградниками і охоложував зігрітих працею робітників. Вонка земля мліла въ гарячому золоті соняшного проміння, вільна від тіней і холодків. Голі дерева немов курилися сизозеленим димом, щось, наче мрія про роскішну літню одіж, обгортало їх сповнені соком віти. Скрізь було так багато світла й радості, так виразно відчувався трепетний віддих поновленної землі, повітря було таке п'яне і повне щебетання, що мімохіть бажалось руху, крику, реготу.“ Какъ типична эта картина! Какой существенный признакъ весенней земли приводить авторъ! Она была свободна отъ всякихъ тѣней, и поэтому въ воображеніи своемъ поэтъ придаетъ ей свойство одушевленного существа, какъ будто сознательно сбросила она съ себя всѣ одежды и нѣжилася въ горячемъ золотѣ солнечныхъ лучей. Голая деревья¹ точно дымились сизо-зеленымъ дымомъ, словно мечта какая то окружала ихъ: наполненная сокомъ вѣтви. И это сравненіе не только передаетъ удивительно вѣрно зрительный образъ весеннихъ деревьевъ, но оно захватываетъ въ себя и то душевное настроение, какое вызываютъ они въ человѣкѣ. Смутный приливъ творческой силы, ощущаемый во всей природѣ, передается и человѣку. Такъ-же вѣрно сквачено и то настроение, какое невольно охватываетъ весной всякаго здороваго, спокойнаго душей, человѣка: невольная жажда движенія, крика, смѣха, объясняемая, по всей вѣроятности, возбуждающимъ дѣйствіемъ весеннаго воздуха на нашъ организмъ.

Остановимся еще на одной маленькой картинкѣ весеннаго утра въ саду. „Вишня була вся в цвіту, як букет. Ми держались за руки, підняли до гори голови і слухали, як грають в цвіту бджоли. Крізь білий цвіт виднілось синє небо, а на травиці гralось весняне сонце“. Эта рисунокъ такъ-же легокъ и прозраченъ, какъ легки и прозрачны абрисы весеннаго дня. Въ немногихъ строкахъ собрано снова все самое типичное для данного момента.

Попробуемъ расчленить всѣ эти образы.

Цвѣтущее вишневое дерево, дѣйствительно, видомъ своимъ болѣе всего напоминаетъ букетъ цвѣтовъ. Изъ всѣхъ звуковъ весеннаго утра авторомъ приводятся самые типичные для даннаго момента: жужжаніе пчель, копошащихся въ цвѣту. Да-лѣе авторъ говоритъ: „Крізь білий цвіт виднілось синє небо, а на травиці гralось весняне сонце“, и этими двумя фразами вполнѣ дорисовываетъ картину. Представьте себѣ, что мы стоимъ лѣтомъ подъ деревомъ, — тогда эти черты совершенно немыслимы:

они возможны и необходимы только для данного момента. Сквозь густую листву, покрывающую деревья лѣтомъ, нельзя было бы видѣть небо, развѣ небольшіе клочки его. Даѣ, — поразили бы насъ такъ своей синевой небо лѣтомъ, какъ и весной? Никогда небо не глядѣть такъ ярко, какъ сквозь чистый весенний воздухъ, еще лишенный паровъ и мглы, порождаемыхъ жаромъ лѣтняго дня; бѣлый же цвѣтъ вишень, яблонь, груши еще болѣе подчеркиваетъ синеву небесъ. И наконецъ, заключительная фраза — „на травицѣ гралось весняне сонце“, — она удивительно ярка. Почему?

Авторъ говоритъ — „гралось.“ Въ чемъ-же проявлялась эта игра солнечныхъ лучей? Въ быстромъ перебѣганіи легкихъ тѣней, отбрасываемыхъ лишенными листьевъ вѣтвями и округленными гроадями цвѣтовъ. Солнечные лучи свободно лились сквозь прозрачную корону деревца на зеленую травку, вѣтеръ свободно схватывалъ его вплоть до самого ствола, и отъ малѣйшаго дыханья вѣтра трепетали тонкие лепестки цвѣтовъ, а отъ ихъ трепета перебѣгали легчайшіе абрисы тѣней, упавшихъ на залитую солнцемъ траву. Эта быстрая смѣна тѣневыхъ узоровъ на залитомъ солнцемъ фонѣ и породила въ представлѣніи автора образъ беззаботной и веселой дѣтской игры. Возможна-ли подобная картина лѣтомъ, осенью или зимой?

Лѣтомъ густая корона дерева отбрасываетъ у подножья его почти сплошную тѣнь; лучи солнца, прорвавшіеся сквозь этотъ зеленый сводъ, падаютъ отдѣльными свѣтыми бликами. Если легкій вѣтерокъ и колеблетъ верхніе листья деревьевъ, то нижніе, по большей части, остаются неподвижны, и потому свѣтъ и тѣни не мѣняются такъ быстро, легко и непрерывно, какъ подъ весеннымъ деревцомъ. Они мѣняются отъ передвиженія солнца и отъ порывовъ болѣе сильного вѣтра, и потому не могутъ вызвать образа легкой, беззаботной, дѣтской игры. Осенью и зимой хотя вѣти деревьевъ и обнажены отъ листьевъ, но ихъ длинныя, прямые тѣни, не смягченныя округленными очертаніями группъ цвѣтовъ, образуютъ у подножья дерева слишкомъ прямо-линейную сѣть, притомъ-же, хотя и обнаженные отъ листьевъ, вѣти не могутъ такъ легко и безпрерывно колебаться, какъ лепестки цвѣтовъ, а потому опять таки мы не можемъ наблюдать у подножья дерева такой безпрерывной смѣны солнечнаго свѣта и легкихъ прозрачныхъ тѣней. Такимъ образомъ мы видимъ, что приведенная выше картинка можетъ относиться только къ веснѣ, къ тому именно моменту, который изображенъ авто-

ромъ. Но сколько словъ пришлось намъ потратить, чтобы уяснить себѣ, что только этимъ образомъ можно было передать типичную черту подобной картины, и какъ мало словъ понадобилось автору, чтобы воскресить передъ нами этотъ радостный моментъ.

Еще рельефнѣе выступаетъ художественность, типичность описаній Коцюбинскаго при сравненіи одного момента, описанаго имъ въ различныя времена года. Возьмемъ напр., ночь и посмотримъ, какъ она вырисовывается у него въ разныя поры года.

Вотъ лѣтняя ночь.

„Була чудова майова ніч. На вулиці було темно, аж чорно. Крізь чорну баню верховіття де-не-де прордерся срібний промінь місяця і ліг на чорну землю срібною плямою. Вийшовши з вулички, Гнат неначе впірнув у море білого світла. Те біле, трохи блакітне світло, тихо лилось з гори, зачарована земля неначе купалась в фантастичному сяєві... по сріблястій землі лягли чорні тіні... Тихо... і земля, і вода, і повітря — все поснуло...“ (233).

И вотъ зимняя ночь, тоже лунная.

„Місяц вже зійшов. На снігу блищали зорі, немов посыпались з неба. Контури різкі. Дерева, будинки, тіні — такі тверді, мов висічені з мармура, дивно спокійні, дивно міцні. Блакітне світло гостре, колюче, немов замерзло.“ Если отбросить одну фразу во второмъ отрывкѣ, а именно — фразу, говорящую о звѣздахъ, сверкающихъ на снѣгу, — то въ обоихъ описаніяхъ участвуютъ однѣ и тѣ-же элементы: контуры земли, деревьевъ и домовъ, тѣни и лунное сіянье, — признаки, равно примѣнимые ко всѣмъ ночамъ, и вотъ этими, казалось-бы, совершенно общими признаками, авторъ вызываетъ художественный эффектъ, и не глядя на землю, мы видимъ фразу, что въ первомъ случаѣ описывается лѣтняя, во второмъ зимняя ночь.

Начнемъ сравненіе съ описанія лунного свѣта.

Въ первомъ случаѣ авторъ говоритъ: „Те біле, трохи блакітне світло тихо лилось з гори, і зачарована земля, неначе купалась в фантастичному сяєві.“ Во второмъ: — „Блакітне світло гостре, колюче, неначе замерзло.“ Эта разница въ характерѣ лунного свѣта вполне вѣрна. Но можетъ быть насъ обманываетъ наше воображеніе? Отъ какихъ реальныхъ причинъ можетъ зависѣть такая разница въ характерѣ лунного свѣта? Почему въ первомъ случаѣ авторъ называетъ его — бѣлимъ слегка голубоватымъ, фантастическимъ сіянемъ, а во второмъ — голубымъ, острымъ, колючимъ?

Несомнѣнное присутствіе извѣстной доли паровъ въ лѣтнемъ воздухѣ придаетъ свѣту луны бѣловатый отгѣнокъ, тогда какъ въ ясную, холодную зимнюю ночь воздухъ совершенно лишенъ паровъ. Кромѣ того, лѣтомъ темная, шероховатая поверхность земли поглощаетъ свѣтъ луны и потому ослабляетъ его интенсивность, тогда какъ зимой гладкая, снѣжная поверхность земли отражаетъ отъ себя лунные лучи и, благодаря этому рефлексу, и, вообще, болѣе свѣтлому общему фону, свѣтъ луны кажется такимъ рѣзкимъ, такимъ интенсивно голубымъ. Далѣе, — лѣтній лунный свѣтъ представляется автору фантастичнымъ, а зимній — острымъ, колючимъ. Гдѣ все ясно, все рѣзко опредѣлено, тамъ нѣть мѣста фантастичности. Фантастичность предполагаетъ въ себѣ присутствіе чего-то туманного, не вполнѣ опредѣленного, дающаго просторъ всякаго рода предположеніямъ. Поэтому естественно, что какъ солнечный свѣтъ, такъ и острый лунный свѣтъ холодной, зимней ночи, не могутъ породить впечатлѣнія чего-то фантастического. Воздухъ, насыщенный парами, а можетъ быть и мельчайшими частями пыли, разсѣиваетъ свѣтъ, придаетъ ему мягкой, туманный и, если можно такъ выразиться, — волнистый отгѣнокъ.

Представимъ себѣ зимнюю ночь, туманную, деревья покрытыя пушистымъ инеемъ — и мы сразу получимъ фантастическую картину, и свѣтъ луны уже не будетъ голубой, колючій, острый, а какъ прекрасно опредѣлилъ его Пушкинъ, онъ будетъ — „печальный“. Печальнымъ кажется онъ поэту потому, что онъ лишенъ яркости и рѣзкости, — онъ тусклый.

Тѣни и полутѣни играютъ также немаловажную роль въ опредѣлениіи свѣта. Въ лѣтній ночи Коцюбинский говорить такъ: „по сріблястій землі лягли довгі чорні тіни;“¹⁾ въ зимней же ночи контуры кажутся ему „рѣзкими“, деревья, дома, тѣни — словно выѣченными изъ мрамора. Почему контуры видимыхъ предметовъ и тѣней кажутся автору такими рѣзкими? Весьма просто — тѣни зимней ночи падаютъ на блестящій и гладкій снѣжный покровъ,

1) Слѣдуетъ замѣтить, что выраженіе „чорний“, употребленное авторомъ, для опредѣлениія тѣни, крайне неудачно и вызываетъ въ нашемъ представлѣніи не образъ тѣней, а образъ разлитаго чернила или чорныхъ листовъ бумаги, наклеенныхъ на землю. Всякая тѣнь заключаетъ въ себѣ свѣтъ, а потому и не можетъ представляться намъ въ видѣ какого-то непроницаемаго тѣла, поглощающаго всѣ лучи. Тѣнь можетъ быть глубокой, густой, темной, но отнюдь не чорной.

естественно, что контрастъ между гладкой, бѣлой поверхностью и тѣнью придаетъ контурамъ ея значительную рѣзкость. Между тѣмъ лѣтней ночью тѣни стелются по темной шероховатой поверхности земли, и этотъ темный фонъ смягчаетъ рѣзкую границу свѣта и тѣней. Кромѣ того, округлые контуры деревьевъ, глубокая тьма широкихъ тѣней, пронизанная въ разныхъ мѣстахъ лунными лучами, порождаютъ также впечатлѣніе чего-то таинственного, фантастического, тогда какъ тѣни зимнихъ деревьевъ преимущественно рѣзки, прямолинейны и представляютъ изъ себя только прозрачную сѣть пересѣченныхъ линій.

Такимъ образомъ, мы видимъ, что существенный признакъ зимней лунной ночи и лѣтней лунной ночи вполнѣ вѣрно и типично переданы авторомъ.

Вотъ еще двѣ ночи — весенняя и осенняя, обѣ темныя, беззвѣздныя.

„Вона відчиняє вікно своїї хати. Щіле море дерев у цвіту. Мягкими, чорними хвилями котиться навколо. Спить містечко, як купа чорних скель. Ні згука, ні блика під хмарним небом. Тільки запахи душать груди, та тріпочется отдалъ глухе калатало, пемов перебої серця незримого велетня.“ И вотъ осенняя ночь. „Густа мряка чорним запиналом еднала з небом спалену сонцем полонину. У долині на виднокрузі сіріло щось широкою смugoю і роспливалось у пітьмі. То був Дунай.“ (149)

Обѣ эти ночи туманны, беззвѣздны, беззвучны. Но въ первомъ случаѣ читатель сразу чувствуетъ нѣжную теплоту туманной весенней ночи. Темное небо... воздухъ, переполненный сладкимъ ароматомъ цвѣтовъ, порождающимъ какую-то смутную тоску и тревогу въ сердцѣ. Первая-же фраза второго описанія сразу вызываетъ въ нашемъ воображеніи суровый, мрачный образъ безпросвѣтной осенней ночи. Эти двѣ фразы, составляющія во второмъ случаѣ все описаніе, удивительно художественны еще и тѣмъ, что настроениемъ своимъ вызываютъ у читателя сразу представление огромнаго пустого пространства, обширнаго поля или степи. Художникъ намѣщаетъ только три черты: вверху — небо, внизу — сожженную солнцемъ полонину, и сѣрѣющую въ глубинѣ полосу рѣки. Небо и землю соединяла черная завѣса сырой мглы. Эти три черты сразу вызываютъ въ нашемъ воображеніи образъ огромной высоты пролета между небомъ и землей. Авторъ заставляетъ насъ смотрѣть съ такой высоты, съ которой исчезаютъ всѣ мелкія подробности картины. Если-бы онъ упомянулъ еще о какихъ нибудь мелкихъ чертахъ, о виднѣющихъся

гдѣ нибудь селахъ, или группахъ деревьевъ.—впечатлѣніе было бы разбито и нарушено.

Подобное же описание, дающее одной фразой впечатлѣніе необъятнаго пространства, находимъ мы въ романѣ Гонкуровъ— „Жюльеттъ Фаустенъ“: — „Между звѣзднымъ небомъ и фосфори-ческимъ моремъ висѣла темная почь,“ пишутъ большие художники слова и этими немногими чертами вызываютъ въ нашемъ воображеніи грандіозную картину.

Вообще Коцюбинскій, подобно всѣмъ истиннымъ художни-камъ слова, обладаетъ счастливой манерой одной двумя чертами вызвать въ нашемъ воображеніи цѣлую картину. Вотъ, напр., картинка, состоящая всего изъ двухъ чертъ: „Коли сонце погідно сідало, церква здавалась рожевою, а вершечки дерев золотими“, — и образъ мирнаго лѣтняго вечера передъ нами.

Приведемъ еще два, три примѣра для уясненія художествен-ной манеры письма разбираемаго автора. Полдень въ нашихъ мѣстахъ и полдень въ Крыму. „Сонце стояло середъ неба і страшенно пекло. Над зеленими нивами трептіло гараче повітря, не-наче хто тряс перед очима блескучим серпанком. Хвили світла лились з неба, і гарні тіні десь посchezли, неначе сояніе сяйво загнало їх у землю“. И вотъ другой полдень: — полдень въ Крыму.

„Круг нейтиша і мертвота, як на землі, так і на небі. Сонце стоїть високо, роспечена земля пашить кожною грудочкою, кожним камінчиком. Рівний, гарячий, мов з велетенської печі, дух іде від землі з неба, з моря, од сірих кам'яних громад Яйлы. Блідий широколистий тютюн насичує повітря наркотичною парою. В самому повітрі розлита нуда; про нуду тихо дзюрчить струмок по камінчиках подвірря; од нуди скаче на ланцюгу старий пес, і глухо побрязкуючи залином, хрипливим голосом скаржиться не-бові: — алла! алла! алла! Одиночка жаба вилізла з калабатини і зрідка меланхолійно кумкає. На темних лапатолистих фігах за-вято, мов сотні тріскачок, до одуру, до самозабуття тріщать ціка-ди. А про те—тихо, а про те—нудно од тих одноманітних згуків“ (303).

Первая картина, не смотря на жаръ, дышетъ бодростью, — вторая-же, отъ первой до послѣдней строки, говорить намъ, о разслабляющемъ жарѣ, о лѣнивой скучѣ, вѣющей отъ всей, ис-томленной жаромъ природы.

Вотъ еще двѣ картины, — разсвѣтъ въ полѣ и разсвѣтъ въ степи.

„Світало. На блідому небі ясно горіла зірниця. Колосисте море синіло під росою в тмяному свіtlі. Од свіжого подиху ранку злегка тримтіли жита. З рум'яного сходу липуло світло й мягкими хвилями роспливалось поміж небом і землею. Над полем у висоти співали вже жайворонки“.

И вотъ разсвѣтъ, въ степи.

„Широкий, необмежний, незайманий степ. Передранишній вітер злегка хвилює тирсу. Бліде небо мигти зірками по блаќиті, що оповила степову далечінь. У синьому тумані ледве мріють могили. Чорніють здалеку лози. Межи небом і землею якась таємна змова. Чи то вони чаклють у двох, чи що, бо якоюсь таємницею віє від них, чарами віє від того необмежного синього простору“. (421)

Одинъ моментъ, но какъ разно выраженъ онъ въ этихъ двухъ прелестныхъ картинахъ. Какъ вводить насъ авторъ въ то настроение, какое вызываетъ видъ степи на разсвѣтѣ. Каждое слово въ этомъ описаніи постепенно пробуждается въ нашей душѣ чувство чего-то таинственного, и мы начинаемъ чувствовать вмѣстѣ съ авторомъ, что въ миганіи этого свѣтлаго предразсвѣтнаго неба и въ молчаніи необъятной синѣющей мглою степи чутется какая-то тайна, какой-то заговоръ.

Мы говорили выше, что Коцюбинскій не только умѣеть мастерски писать картины природы, но онъ вселяеть душу въ каждый свой мазокъ; онъ заставляетъ и насъ переживать настроенія и чувства, пробуждаемыя тѣмъ или инымъ моментомъ жизни природы.

Не только потрясающія, величественныя явленія природы, но и самыя обычныя картины, кромѣ извѣстнаго зрительнаго образа, запечатлѣваемаго въ нашей душѣ, порождаютъ и извѣстное чувство, настроеніе. Поэты, подобно музыкантамъ и живописцамъ, склонны уходить въ ощущенія.¹⁾ И тогда какъ, напр., для ученаго (наблюдателя, естествоиспытателя) ощущенія имѣютъ значение только въ томъ случаѣ, если ихъ можно узнавать и классифицировать,—для поэта они цѣнны тѣмъ, что будятъ его чувство, порождаютъ извѣстнаго настроенія. Вотъ почему мы полагаемъ, что способность чувствовать природу развита у поэтовъ больше, чѣмъ у другихъ людей. Возьмемъ, напримѣръ, извѣстное стихотвореніе Шевченка—Тополя.

¹⁾ Гефдингъ. Очерки Психологіи. 147.

По діброві вітер віє,
 Гуляє, по полю,
 Край дороги гне тополю
 До самого долу.
 Стан високий, лист широкий
 На що зеленіє?
 Кругом поле, як те море
 Далеко синіє.

Кажется, самая заурядная картина украинской природы, а между тѣтъ она будить грусть въ душѣ поэта. „Чумак іде, подивится, та й голову схилить“, пишетъ Шевченко и такимъ образомъ влагаетъ въ серце чумака ту грусть, которую будить въ его сердцѣ образъ одинокой тополи.

Все то-же одухотвореніе природы, та-же инстинктивная жажда единства міровой матерії. Поэтъ снимаетъ нить съ веретена природы и тчеть изъ нея волшебную ткань.

Уже по приведеннымъ выше отрывкамъ видно, что Коцюбинскому свойственна и эта черта поэтическаго творчества, но возьмемъ еще два—три примѣра, чтобы показать, какъ умѣеть Коцюбинскій сообщать и читателю настроеніе, вызываемое той или иной картиной природы.

„Далеки поля рожевіли. З низин летіли в село бусли і поблискували білими крилами. Весняний вечір навів думи“.

Какія думы? Читатель чувствуетъ, что эти думы были изъ разряда тѣхъ думъ, которая авторъ въ другомъ мѣстѣ такъ мѣтко называлъ „солодким сумом“.

А вотъ осенняя картина, хватающая за сердце.

„Ідуть дощі холодні; осінні тумани клубочатся в горі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірі безвисті нудьга, пливе безнадія і стиха хлюпae сум. Плачуть голі дерева, плачуть со-лом'яні стріхи, вмивається слезами убога земля і не знає, коли осміхнеться. Сірі дні зміняють темній ночи. Де небо? Де сонце? Міріади дрібних крапель, мов вмерлі надії, що знялись занадто високо, спадають до долу і пливуть змішані з землею брудними патьоками. Нема простору, нема розваги. Чорні думи, горе серця круться тут над головою, висять хмарами, катятся туманом і чуешь над собою тихе ридання немов над вмерлим.“ Это уже чистая поэзия въ прозѣ.

Насколько жива природа въ описаніяхъ Коцюбинскаго въ моментѣ, настолько-же жива она и въ дѣйствії. Въ подтвер-

жденіе нашихъ словъ мы приведемъ два отрывка,—описаніе бури на морѣ и грозы.

„Море де далі втрачало спокій. Чайки знімались з одиночних берегових скель, припадали грудима до хвилі і плакали над морем. Море стемнилось, зміцнилось. Дрібні хвилі зливались до купи і, мов брил зеленкуватого скла, непомітно підкрадались до берега, падали на пісок і розбивались на білу піну. Вода при березі починала каламутніти і жовкнути. Разом з піском хвиля викидала з дна моря на берег каміння і, тікаючи назад, волікла їх по дні з таким гуркотом, наче там щось велике скриготало зубами і гарчало... Тим часом море йшло. Монотонно ритмичний гомін хвиль перейшов у бухання, спочатку глухе, як важке сапання, а далі сильне й коротке, як постріл гармати. На небі сірим павутинням снувались хмари. Розгойдане море, вже брудне й темне, наскачувало на берег і покривало скелі, по яких потому стікали патьки брудної, запіненої води.“ Дальше буря разыгрывается все больше. „Над берегом висів вже солоний туман од дрібних бризків. Каламутне море скаженіло. Уже не хвилі, а буруни вставали на морі, високі, сердиті, з білими гребнями, од яких з лускутом одривались довгі китиці піни і злітали до гори“¹⁾.

Изъ приведенного нами отрывка видно, съ какой художественной послѣдовательностью воспроизведены всѣ мгновенія аффекта величественной стихіи. Здѣсь, какъ и въ природѣ, одинъ образъ объясняетъ предыдущій и порождаетъ слѣдующій. Нѣть ни одного лишняго слова; фразы коротки, просты, нѣть даже величественныхъ уподобленій, а картина, вызываемая авторомъ, величава и грозна.

Вотъ еще одинъ отрывокъ описаній подобнаго рода,—гроза. „Після завзятої спеки якось швидко смерклся і запав морок. Небо і земля стемніли, на обрію з'явилася чорна смуга. Скоро на смузі тій щось блимнуло, немов спалахнув сірник і погас. Трохи згодом показався світ у другому місті, а далі знов спалахнув на першому. Небо переморгувалось. Проблиски світла, спочатку такі бліді й тихі, чим далі розросталися, потужніли. Пояшло здаватись, що за чорною смugoю хмари то здіймається, то падає, щоб піднятись на другому краю, хвиля вогненнего моря... Та ось у новому місті щось моргнуло. Світло блискавки притирнулось, зате вибухи прискорили темп. Чорне небо без пере-

¹⁾ Оповідання 7, 8.

станку моргало блискавкою, осміхалось кривим усміхом. Чорні хмари росли на крайнебі... І враз сталося щось незвичайне: тихе повітря стрепенулось, скрутнулось, шарпнулось в бік, знялося над землею і з божевільним жахом кинулось тікати. Воно мчалось на осліп у темряві, з свистом і сичанням перестраху, розбиваючи груди об стіни і баркани, пориваючи за собою пісок, листя, дерева і все, що лежало на его дорозі. А наздогін за ним так само мчалася чорна потвора, нависала над землею і позіхала полум'ям.¹⁾

Не говоря уже объ общей красотѣ и силѣ этого описанія, замѣтимъ только, какъ художественно воспроизведенъ Коцюбинскимъ моментъ первого порыва урагана. Какъ красиво и образно уподобленіе этого страшнаго порыва мчащемуся наослѣпъ, обезумѣвшему существу; и опять, какъ образно олицетвореніе грозы въ видѣ какого-то чернаго чудища, которое мчится вслѣдъ за ураганомъ, нависаетъ надъ землей и дышеть пламемъ.

Повторяемъ, всѣ описанія Коцюбинскаго сильны своимъ короритомъ, изящнымъ, легкимъ, художественной типичностю, а также разнообразiemъ впечатлѣній.

„З одного боку дрімав таємний світ чорних велетнів гір. З другого, лягло долі погідне море і зітхало крізь сон, мов мала дитина і тремтіло під місяцем золотою дорогою.“

Въ этомъ маленькомъ эскизѣ соединены и слуховыя впечатлѣнія (вздохи моря), и зрительныя (золотая дорога мѣсяца на морѣ), и чувство таинственного, порождаемое грядой темныхъ великановъ-горъ.

Или вотъ еще небольшая картинка. Татаринъ узналъ объ измѣнѣ своей жены, высакиваетъ на крышу своего дома и начинаетъ, какъ изступленный, созывать своихъ родственниковъ; снизу же кричитъ товарищъ оскорблennаго мужа. Вся деревня всполошилась.

„Сполох літав над селом. знімався в гору до верхніх хатин, скочувався вниз, скакав з покрівлі на покрівлю і збирав народ.“

Какое красивое соединеніе зрительного и слухового образа! Мы уже говорили выше, что художникъ обладаетъ болѣе восприимчивой натурой, что онъ больше другихъ людей отдается ощущеніямъ. Талантливые люди являются вообще людьми одарен-

¹⁾ Оповідання 53

ными; талантъ ихъ можетъ проявляться не только въ одной узкой области. Поэтъ, напр., совмѣшаетъ въ себѣ вмѣстѣ съ талантомъ поэта и талантъ музыканта, живописца или ученаго. Многочисленныя біографіи выдающихся людей подтверждаютъ высказанную нами мысль. Перевѣсь одной изъ способностей опредѣляетъ дѣятельность, въ которой талантъ находитъ лучшее выраженіе своей личности. Такимъ образомъ, кромѣ главной способности, направляющей дѣятельность поэта, есть у него еще и другія, способности,—всѣ способности поэта участвуютъ въ со-зданіи его поэтическихъ образовъ. Если мы возьмемъ, напр., поэта съ музыкальной натурой, то образы его будутъ слагаться въ большинствѣ случаевъ изъ слуховыхъ воспріятій. Если поэтъ будетъ художественной натурой, то въ его образахъ возьмутъ пе-ревѣсь зрительная впечатлѣнія и т. д.

Остановимся на ближайшемъ для насъ примѣрѣ.

Въ личности Шевченка поэтъ соединился съ художникомъ, и образы поэзіи Шевченка преимущественно зрительные образы. Въ стихотвореніи „Тарасова ніч“ Шевченко даетъ намъ такой поэтический образъ:—„Червоною гадюкою несе Альта вісти, щоб ле-тіли крюки з поля ляшків-панків їсти“. Этотъ образъ рожденъ воображеніемъ художника. Если-бы поэтъ съ музыкальной натурой захотѣль сдѣлать рѣку страшнымъ вѣстникомъ, онъ создаль-бы свой образъ изъ зловѣщаго рокота волнъ, несущихъ ужас-ную вѣсть, но Шевченко, какъ художникъ, однимъ мазкомъ даетъ намъ понятіе о совершившемся событиї.

Или вотъ другой, на удачу вырванный, примѣръ: „не спа-лося, а ніч як море. „Это снова образъ поэта—художника. Поэтъ, одаренный музыкальнойатурой, создаль-бы образъ безсонной ночи изъ звуковыхъ впечатлѣній и т. д.

Хотя Коцюбинскій пользуется для своего творчества обра-зами всѣхъ воспріятій, но все таки преобладающую роль играютъ у него зрительные образы.

Приведемъ нѣсколько примѣровъ.

„Раїса заживала проскурку з такимъ настріемъ, немов святний день далекого дитинства кидав на неї свою тінь“ (70). „Досвітчане світло вдалекихъ хатахъ бдимало, як вовчи очі“. „Оновідання“ Тетянину, як хвилі од вкинутої в воду каміння, все ширшимъ й ширшимъ кругами росходилось по селі.“ Раїса таяла,—„разомъ з весняними водами спливало її здоров'я“. Настя, героїня раз-сказа „На віру“,—„слухає, що говорять други, і осміхається очима, та кутиками вуст. Але якъ скаже слово, то так і влетить ластив-

кою те слово до серця і мов крильцями розмає тугу". Думи її літали, як білі голуби на сонці (Х. М. 20): „З правого боку горбатою тінью ліг в море Аюдаг, і, мов спраглий у спеку звірь, припав до води", и т. д.

Коцюбинський самъ говорить намъ о томъ, что слова и звуки ложатся передъ его глазами красками, и приведенные нами выше примѣры, вырванные наудачу, подтверждаютъ его слова.

III.

Но если въ описаніяхъ Коцюбинскаго преобладаютъ зрительные образы, то и слуховая впечатлѣнія играютъ въ творчествѣ его не менѣе важную роль: они выразились въ музыкальности его рѣчи.

„Мелодія, опанувавши душою, загніздившись тамъ, не хутко німіє,— пишеть Коцюбинскій,— вона виповняє груди, рвется наверх і, прибравшись въ поетичні шати слова, вільно як пташка, шукає простору.

Если-бы мы и не имѣли этого брошенаго всколъзь выраженія, поясняющаго, какое впечатлѣніе производитъ музыка на разбираемаго автора, то только на основаніи его стиля мы-бы а ргорі заключили, что Коцюбинскій обладаетъ музыкальнымъ ухомъ: писать такимъ слогомъ, легкимъ, плавнымъ, такъ мелодично звучащимъ, можетъ только человѣкъ, обладающій способностью ловить гармонію звуковъ.

Ни одно искусство не имѣть такого непосредственнаго влиянія на чувство, какъ музыка. „Музыка (говорять) ударяетъ по нервамъ.“ Это описательное выраженіе по всей вѣроятности имѣть большую долю физической правды. Быть можетъ, извѣстные толчки, получаемые нервами отъ ударовъ звуковыхъ волнъ, производятъ особое раздраженіе нервовъ, обусловливающее то или иное настроеніе духа. Не смѣемъ, конечно, настаивать на основательности нашего предположенія, но въ подтвержденіе его приведемъ только тотъ общепризнанный фактъ, что высокіе тона (т. е. быстрая колебанія звуковой волны) веселять и возбуждаютъ насъ, — глубокіе (т. е. болѣе медленныя колебанія звуковой волны) вызываютъ сезевность и тоску.¹⁾ Такъ или иначе,

---

¹⁾ Геффингъ 265 стр.

остановимся только на той неоспоримой истинѣ, что ни одно искусство не заражаетъ насъ такъ непосредственно извѣстнымъ чувствомъ, какъ музыка.

Чувства человѣческія имѣютъ способность охлаждаться и угасать: какъ-бы ни было остро и глубоко чувство, потрясающее душу человѣка въ данный моментъ, съ теченіемъ времени оно стушевывается, слабѣеть, и, наконецъ, въ душѣ остается одно *воспоминаніе* о чувствѣ. Только исключительныя натуры, и въ исключительныхъ случаяхъ, обладаютъ способностью сохранять на долгія времена силу пережитаго чувства. Вообще-же легче вызвать снова представленія, чѣмъ чувства, связанныя съ ними. Мы можемъ вызвать передъ собой изъ нашего прошлаго картины, положенія и, только далеко несовершенно, тѣ настроенія, которыя насъ одушевляли. ¹⁾ Музыка-же обладаетъ величайшей способностью будить наше чувство, сообщать намъ его снова съ пережитой когда-то силой.

Возьмемъ-ли мы историческія пѣсни народа, — творцы ихъ давно уже уснули непробуднымъ сномъ, а чувства, одушевлявшія ихъ, перелились въ пѣсни и живутъ среди насъ.

Такъ дарить музыка безсмертіе чувствамъ человѣческой души. Принимая во вниманіе это свойство музыки оживлять и воскрешать чувства, мы поймемъ, какое огромное значеніе имѣеть и музыкальность рѣчи для полноты художественнаго впечатлѣнія.

Существенными элементами музыки, оказывающими вліяніе на наше чувство, являются темпъ и тонъ (ладъ) ея, а также высота и тембръ звука. Слово прежде всего есть также звукъ, звукъ менѣе подвижный, чѣмъ звукъ музыкальный, но все-же подчиненный тѣмъ-же самымъ законамъ, какъ и музыка; рѣчь человѣческая обладаетъ подвижнымъ темпомъ, высотой и глубиной звука, тембромъ и тономъ, мажорнымъ или минорнымъ. Значеніе темпа, высоты звука и тона рѣчи въ передачѣ чувства такъ велико, что, слушая даже незнакомую рѣчь талантливаго исполнителя или искренно чувствующаго человѣка, мы по звуку и тону ея можемъ понять, какія душевныя движенія породили ее. Но и темпъ и высота рѣчи еще не опредѣляютъ признаковъ минорнаго или мажорнаго тона. И та и другая рѣчь могутъ быть произнесены, напр., шепотомъ, и ухо наше отличить радостный шепотъ

¹⁾ Ibidem 277.

оть шепота печального. Разница нашихъ впечатлѣній будетъ зависѣть въ такомъ случаѣ не оть высоты и темпа рѣчи, а еще оть чего-то другого. Постараемся-же уяснить себѣ, что обусловливаетъ это свойство рѣчи?

Въ музыкѣ минорный тонъ обусловливается первой терціей. Минорный аккордъ отличается оть мажорнаго только тѣмъ, что его терція лежитъ на полѣ тона ниже.

Рѣчъ, подобно музыкѣ, есть сплетеніе звуковъ, т. е. извѣстное колебаніе звуковыхъ волнъ. Она также не стоитъ неизмѣнно на высотѣ одного тона; мажорная или минорная, — рѣчъ человѣческая состоить изъ извѣстныхъ повышеній и пониженій звуковъ. Подтвержденіе высказанной нами мысли мы находимъ у извѣстнаго ученаго проф. Гельмгольца. Полѣ-столѣтія тому вазадъ онъ уже заявилъ въ своемъ замѣтительномъ трудѣ: — *Die Lehre von den Tonempfindungen*, что самая обыденная рѣчъ человѣческая состоить изъ извѣстныхъ паденій и повышеній тоновъ, основанныхъ на правильныхъ музыкальныхъ интервалахъ.¹⁾ Эта средняя человѣческая рѣчъ, произносимая безъ всякой аффекціи, по Гельмгольцу имѣеть свой средній тонъ, и только слова, облеченные ударениемъ, и окончанія фразъ выдѣляются перемѣнной тона. Окончаніе утвердительного предложения падаетъ на кварту оть средняго тона; окончаніе вопросительного предложения часто подымается на квинту оть средняго тона.

Не останавливаясь, въ данномъ случаѣ, на этомъ крайне интересномъ вопросѣ, мы замѣтимъ только, что впечатлѣніе, производимое на душу человѣка минорной музыкой, аналогично впечатлѣнію, производимому минорной рѣчью.

Впечатлѣнію тона рѣчи способствуетъ, какъ и въ музыкѣ, въ большой степени и тембръ ея. Слово, какъ и музыкальный звукъ, имѣетъ свою звуковую окраску или тембръ. Тембромъ, слѣдя за опредѣленіемъ проф. Ландуа, слѣдуетъ считать такое свойство звуковъ, по которому ихъ можно отличить другъ отъ друга, совершенно независимо оть ихъ высоты и силы. Музыканты-композиторы специально пользуются тембрами тѣхъ или иныхъ инструментовъ. Также пользуются и поэты тембрами словъ для приданія извѣстной окраски своей рѣчи.

Не вдаваясь въ специальныя разъясненія, оть какихъ причинъ зависитъ разница звуковой окраски звуковъ одной высоты,

¹⁾ Стр. 364

скажемъ коротко: такъ какъ для произношенія каждой гласной, полость рта принимаетъ совершенно своеобразную форму (характерную конфигурацію), установленную на извѣстную гласную, то въ данныхъ случаяхъ ее можно сравнить съ разными музыкальными инструментами, звуки которыхъ обладаютъ различными тембрами. Гласный звукъ, слѣдовательно, представляетъ тембръ звука, прошедшаго въ голосовомъ органѣ. Словомъ, тембръ звука *а*, открытый, мягкий, сильно разнится отъ звука *и*, рѣзкаго и сдавленнаго. Но не только гласныя имѣютъ свой тембръ, согласные шумы также не чужды его. Не говоря уже о согласныхъ звучащихъ, какъ *л. с. ф.* и др., и согласные шумы, самостоятельно не-звукашіе, придаютъ сильную окраску слѣдующей за ними гласной. Такимъ образомъ, при всемъ желаніи произнести пѣвуче и плавно слова: трескъ, визгъ, мы этого сдѣлать не можемъ въ силу самого тембра этихъ словъ. Возьмемъ, напр., слова: бѣніе, преніе, встряхиваніе, сверленіе — и мы получимъ звуки рѣзкие, неблагозвучные. Сіянье, радость, ласка, — вотъ пѣвуче, мягкие звуки. Громъ, грязь, позоръ, срамъ, гнѣвъ — звуки рѣзкие и сильные.

Такъ какъ для произнесенія звука *ф* требуется извѣстная затрата энергіи, равно какъ и для произнесенія двухъ подрядъ стоящихъ согласныхъ, какъ напр., въ словахъ — гнѣвъ, громъ, то слова эти получаютъ еще особый энергичный оттѣнокъ. Есть наконецъ, какъ говоритъ Горкій, слова простыя, тяжелыя точно камни.

Слѣдуетъ еще замѣтить, что тембръ, высота и темпъ слова зависятъ не только отъ звуковъ, составляющихъ ихъ, но и отъ самого значенія слова. Слова: громъ, трескъ, напр., произносятся всегда энергично, слова: блескъ, крикъ — быстро, слова: тоска томленье — уныло и медлительно.

Вотъ отъ какихъ многочисленныхъ и разнообразныхъ причинъ зависитъ то свойство языка человѣческаго, которое мы называемъ музыкальностью рѣчи.

О томъ, какое громадное значеніе приобрѣтаетъ музыкальность рѣчи въ поэзіи, говорить нечего, но и художественная проза дѣйствуетъ также на чувство человѣка своей гармоніей; иная проза бываетъ даже много гамоничнѣе стиха, какъ напр., проза Тургенева. Происходитъ это оттого, что проза состоитъ изъ тѣхъ же элементовъ, изъ которыхъ слагается и стихъ, т. е. изъ тѣхъ же ямбовъ, хореевъ, дактилей; мы ими говоримъ и пишемъ. Слѣдовательно, и проза, подобно поэзіи, имѣть свой музыкальный ритмъ, только онъ не заключенъ въ тѣсныя, одно-

образныя рамки; ритмъ прозы свободенъ, какъ вътеръ, но и многозвученъ, какъ онъ.

Какъ поэтъ, сообразно общему характеру своего произведенія, выбираетъ для него тотъ или другой размѣръ, такъ и прозаикъ инстинктивно выбираетъ для своего произведенія тотъ или иной темпъ рѣчи. Слогъ автора заставляетъ насъ регулировать темпъ рѣчи, сообразно строенію періодовъ, предложеній.

Если говоря о какомъ либо сильномъ моментѣ жизни, мы не можемъ употребить темпъ рѣчи замедленный, вялый, — то и описывая его, мы не можемъ употребить фразъ длинныхъ, тягучихъ, какъ-бы угасающихъ къ концу, — мы невольно начинаемъ писать фразами короткими, ясными, сильно звучащими. И обратно,—если, говоря о грустныхъ, глубоко-печальныхъ событияхъ, мы не можемъ употребить сильный, энергичный тѣмпъ рѣчи,—то и описывая печальные чувства души человѣческой, мы придаемъ своей рѣчи темпъ замедленный, плавный, однообразнымъ понижениемъ окончанія каждой фразы вливающей тоску въ нашу душу. Если при разсказѣ о какомъ либо потрясающемъ событии голосъ наппъ рвется отъ волненія, то и при описаніи подобнаго события мы употребляемъ короткія, отрывистыя, такъ сказать, оборванныя предложенія. Скажемъ, напр., такъ: „Бѣгу... кричу... бросаюсь... и вижу... кровь!“ Эти фразы нельзя прочесть медленно и плавно: прерывистый темпъ ихъ даетъ намъ представление о чувствѣ чего-то потрясающаго, ужаснаго. Но мы можемъ придать этому-же выраженію болѣе плавный и медленный (холодный) темпъ. Скажемъ такъ: „тогда я побѣжалъ, закричалъ, бросился и увидѣлъ кровь“. Настроение ужаса, охватившее данное лицо, утеряно, и предложеніе получило извѣстную долю холода и спокойствія.—Словомъ, темпъ рѣчи вполнѣ зависитъ отъ предмета рѣчи, и темпъ рѣчи устной находитъ свое выраженіе въ періодѣ рѣчи письменной¹⁾). Также точно авторъ можетъ придать звукамъ своей рѣчи характеръ мажорный или минорный.

Мы уже говорили выше, что особое колебаніе музыкальныхъ тоновъ настраиваетъ насъ извѣстнымъ образомъ.

Рѣчь человѣческая, подобно музыкѣ, состоить изъ разнообразныхъ паденій и повышеній тона; такимъ образомъ извѣстная смѣна тоновъ музыкальныхъ звуковъ рѣчи даетъ нашему

¹⁾ Сравнить хотя-бы извѣстнѣйшіе отрывки Гоголя: „Чуденъ Днѣпръ“ и его же „Дорога“.

уху впечатлѣніе характерного свойства минорной или мажорной музыки.

Тонъ рѣчи не есть метафизическое выраженіе; это вполнѣ реальное свойство ея хорошо извѣстно всякому писателю. Короленко, напр., замѣчаетъ: „когда первая фраза написана въ надлежащемъ тонѣ, тогда пишется быстро и легко“. Возьмемъ хотя бы такую фразу, — „томить меня тоска“; передадимъ эту-же мысль другими словами, хотя бы такъ: „меня давить грусть“, Не смотря на тождество понятій, впечатлѣніе отъ двухъ этихъ фразъ различно, — въ первомъ предложеніи фраза звучитъ уныло, во второмъ болро. Въ данномъ случаѣ разность впечатлѣній вполнѣ зависитъ отъ различныхъ интерваловъ звуковъ, составляющихъ эти фразы. Понятіе „давить“ даетъ намъ еще болѣе реальное представлѣніе страданія, чѣмъ слово „томить“, также какъ и слово „грусть“, почти тождественное со словомъ „тоска“, даетъ намъ понятіе не менѣе тягостного состоянія духа человѣка,—и не смотря на это логическое равенство двухъ предложеній, звуки ихъ вызываютъ въ насъ разныя настроенія. Слово *грусть* даетъ рѣзкій, усѣченный звукъ, слово-же *тоска*, оканчивающееся долгимъ, протяжнымъ, неразрѣшеннымъ звукомъ, весьма напоминающимъ вдохъ, звучить томительно, протяжно и порождаетъ у насъ въ душѣ соответствующее смутное настроеніе. Тоже можно сказать и относительно словъ „томить“ и „давить.“ Тогда какъ слово *томитъ* мы произносимъ протяжно, слово *давитъ*, и въ силу своего ударенія, и въ силу своего логического значенія, произносится съ большимъ энергическимъ удареніемъ и поэтому получаетъ слишкомъ рѣзкій звукъ. Такимъ образомъ писатель подборомъ извѣстнаго колебанія тоновъ и звуковъ придаетъ своей рѣчи тотъ или иной отпечатокъ.

Что сказано о тонѣ и темпѣ, то-же слѣдуетъ сказать и о тембрѣ рѣчи. Поэты—художники слова—всегда пользуются этимъ звуковымъ свойствомъ слова, чтобы придавать своей рѣчи тотъ или иной тембръ.

Читая „Русалку“ Лермонтова, мы восхищаемся музыкальностью рѣчи этого произведенія, если-же мы постараемся уяснить себѣ, что порождаетъ это впечатлѣніе, если мы попробуемъ разложить его на элементы, — то увидимъ, что оно является слѣдствиемъ трехъ причинъ: прежде всего темпа этого стихотворенія; умѣренно медленнаго, затѣмъ его тона, порождающаго своимъ равномѣрнымъ подъемомъ и понижениемъ впечатлѣніе мѣрно колеблющейся волны, и въ третьихъ—отъ самого тембра звуковъ,

изъ которыхъ слагаются строки этого произведенія. Вспомнимъ хотя-бы первыя четыре строки, посвященные описанію рѣки, и мы увидимъ въ нихъ преобладаніе звука л... пл... придающаго рѣчи характеръ особой плавности.

Безъ всякаго сомнѣнія слова, отдѣльно взятыя, имѣютъ свои особые звуки, и соединеніе ихъ, подобно мелодіи, представляющей послѣдовательное теченіе звуковъ, можетъ порождать въ нашей душѣ тѣ или иные настроенія. Этимъ свойствомъ слова, какъ звука, и злоупотребляютъ поэты декаденты. Сочетая тѣ и другія слова лишь какъ звуки, они безспорно достигаютъ извѣстнаго звукового эффекта; но такъ какъ каждое слово, помимо своего звука, несетъ извѣстное понятіе нашему сознанію, — то соединеніе наугадъ собранныхъ понятій, не связанныхъ логической связью, поражаетъ своей безмыслиемъ, и это впечатлѣніе, какъ болѣе сильное, заслоняетъ совершенно впечатлѣніе мелодіи рѣчи.

Только въ гармоніи мысли, образа и звука заключается] сила слова.

Обращаясь къ разбираемому нами автору, мы должны замѣтить, что въ его рѣчи найдутся всѣ особенности, образующія то характерное свойство, которое мы называемъ музикальностью рѣчи.

Мы уже говорили выше, что темпъ рѣчи долженъ всегда соотвѣтствовать предмету рѣчи, — и именно этимъ свойствомъ и обладаетъ рѣчь Коцюбинскаго: темпъ ея весьма подвиженъ и въ высшей степени выразителенъ.

Возьмемъ для примѣра отрывокъ лирическаго описанія осени, проникнутаго насквозь грустью и тоской.

Ідуть дощі, холодні осінні тумани клубочатся в горі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірі безвісті нудьга, пливе безнадія і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається слезами убога земля і не знає, коли осміхнеться. Сірі дні зміняють темній ночі. Де небо? Де сонце? Миріади дрібних крапель, мов вмерлі надії, що знялись занадто високо, спадають до долу і пливуть змішані з землею брудними патьоками. Нема простору, нема розваги. Чорні думи, горе серця крутяться тут над головою, висять хмарами, котятся туманом і чуеш коло себе тихе ридання, немов над вмерлим.“ (30)

Какъ характеренъ темпъ этихъ угасающихъ фразъ. Но рѣчъ Коцюбинскаго не всегда характеризуется такой тихой плавнотью: сообразно чувству, владѣющему настроениемъ автора, мѣняется и темпъ ея. Вотъ другой отрывокъ. Авторъ описываетъ намъ радостное настроение размечтавшейся бабы.

„Передъ очіма въ Маланки встала левада,—зелена, весела надъ рѣчкою. Вони зъ Гафійко плоскінь беруть. Така гарна молодиця зъ Гафійки. Голова повязана хусткою. Бере вона плоскінь і ви-співеу. У колисці дитина спить. Прокіп привізъ ячмінь, въ стіжок складає. І такъ ій весело, старій, такъ легко, наче вона помолода-шала. Стоять городи, мов у віночку. Капуста въ головки звивається. Квасоля вже пожовкла, вітеръ щумить іноміжъ маківками; гарбузи розляглись, мов годовані кабани; а картопля зародила, аж гич сплітається“ (Х. М. 10).

Какъ не похожъ темпъ этой бодрой, веселой рѣчи на темпъ рѣчи, приведенной нами выше, и какъ соответствуетъ онъ настроению Маланки!

Приведемъ еще нѣсколько строкъ. Соломія тонеть (героиня рассказа „Дорогою ціою“); она употребляетъ всѣ усилия, чтобы доплыть до противоположнаго берега.

„Приходитъ смерть, але вона не дается. Вона має сильні руки, а до берега недалеко. Вона чує за собою якісь крики... Останівъ голос, та ій не до нихъ. Вона мусить поспішатися, поки не змерзло тіло. Дики, невгамовані сили життя встають і прутся і роспирають груди, зростають у лютість... Всю силу добути... всю теплу кровь... всю волю... Ось близьче до берега... ось берег видкю... а тамъ такъ гарно, тамъ сонце сяє, тамъ зелено, тамъ небо сине, тамъ радість життя“.

Всѣ предложения здѣсь коротки, оборваны. Темпъ рѣчи еще быстрѣе, чѣмъ въ предыдущемъ примѣрѣ. Эти отрывистыя предложения такъ вѣрно передаютъ намъ то состояніе человѣка, когда у него нѣть силъ, когда онъ не можетъ уже спокойно развивать мысли, а только вырываетъ главныя ихъ части, почти не соединяя ихъ между собой. Рвуційся темпъ рѣчи, словно напоминающій прерывистое дыханіе охваченнаго смертельнымъ ужасомъ существа, какъ-нельзя болѣе соответствуетъ судорожному проявленію жажды жизни борющагося со смертью здороваго тѣла.

А вотъ еще совершенно другой, своеобразный темпъ рѣчи. „Що зробить Мемет, якъ насъ побачить? — Що вінъ скоче. — Вінъ насъ забъє, якъ побачить. — Якъ вінъ скоче.“ Темпъ этой рѣчи совершенно уподобляется темпу однообразной восточной мелодіи.

Такъ тонко соотвѣтствуетъ темпъ рѣчи Коцюбинскаго его настроенію, такъ музыкальна рѣчъ его!

Музыкальность рѣчи зависитъ въ значительной мѣрѣ и отъ благозвучности каждой отдѣльно взятой фразы. Фраза Коцюбинскаго ясна, благозвучна и ритмична. Ясность ея зависитъ въ болыпей мѣрѣ отъ ея краткости. Въ общемъ она коротка, но не отрывиста, не суха; она коротка какъ разъ на столько, чтобы вполнѣ выразить мысль автора. Периодъ Коцюбинскаго въ самыхъ исключительныхъ случаяхъ состоить изъ трехъ-четырехъ предложеній, а въ большинствѣ случаевъ ограничивается однимъ, двумя, и потому мысль его воспринимается легко, безъ всякихъ усилій. Кромѣ того, фраза Коцюбинскаго сама по себѣ чрезвычайно мелодична. Нечего говорить, конечно, о томъ, что въ ней вполнѣ соблюдены всѣ элементарныя правила благозвучности, но кромѣ того звуки слова и удареній распределены въ ней такъ удачно, что образуютъ правильную цезуру и придаютъ теченію его рѣчи большую ритмичность. Возьмемъ наудачу нѣсколько отрывковъ, изображающихъ самыя заурядныя минуты жизни.

„Настя стояла біля печі, осяяна рожевим світлом. Її повні, трохи бліді щоки спалахнули румянцем, въ тихихъ очахъ світились спокій та щастя, обсипана рожевим світлом, свіжа, та гарна, Настя здавалась запашною трояндою. Гнат порався коло шлеї, та часомъ поглядавъ на Настю. Він чувъ, що йому добре.“

„Вона біжить що сили, хоч ноги під нею тремтять і вгинаються. Вона не вірить, що добіжить, і посилає наперед свою душу. Вона певна, що варто їй добігти — і станеться чудо: він оживе і одужає.“

„Дні минали за днями. Настала осінь. Подихнули морози, сушили землю, звяяли гаї, та діброви; річка стялась і заблизьшла скломъ межи чорними берегами. Випав перший сніг, земля побіліла, неначе завилась білою габою.“

Эти отрывки, взятые наугадъ изъ первыхъ листовъ раскрывшейся книги, иллюстрируютъ высказанныя нами выше мысли о ритмичности рѣчи Коцюбинскаго.

Та-же музыкальность проявляется и въ тонаѣ, и въ тембрѣ ея.

„Поэзія по отношенію къ прозѣ, говоритъ Гюо,¹⁾ есть почти тоже, что крики и стоны по отношенію къ членораздѣльной мысли“. Говоря иначе, если проза является выразительницей наше-

¹⁾ Задачи современной эстетики. 181.

го отвлеченного, логического мышления, то поэзия, имеющая причиной своего возникновения чувство, является выразительницей сильных душевных движений. Подъ вліяніемъ сильнаго возбужденія чувства, слово и приобрѣтаетъ особую силу и ритмъ. Такимъ образомъ, весьма естественно, что рѣчь поэтическая въ гораздо большей мѣрѣ обладаетъ извѣстнымъ тономъ, чѣмъ рѣчь прозаическая. Смѣшино было бы искать минорнаго или мажорнаго тона въ протоколѣ судебнаго засѣданія, или въ какомъ либо научномъ сочиненіи; но когда рѣчь прозаическая является слѣдствиемъ глубокаго возбужденія, когда она приобрѣтаетъ характеръ лиризма, она становится въ высшей степени ритмичной и получаетъ окраску того или иного тона.

Сказанное нами выше вполнѣ относится къ прозѣ Коцюбинского. Вслушаемся хотя-бы въ звуки этихъ строкъ. „Пливе у сїрі безвісті нудьга, пливе безнадія і стиха хлипає сум“ и т. д. Весь этотъ отрывокъ можетъ служить образцемъ художественной, музыкальной рѣчи. Звуки каждой фразы какъ-бы нарстаютъ къ серединѣ и замираютъ къ концу, подобно упывающимъ съ рояля звукамъ тончайшаго *pianissimo*. Переставьте въ этихъ фразахъ хоть одно слово — и гармонія нарушена. Стоитъ только сказать такъ: нудьга пливе у сїрі безвісті, безнадія пливе і сум хлипає стиха, — и впечатлѣніе, которое хотѣлъ произвести на насъ авторъ созвучиемъ словъ, утеряно безвозвратно. Логически фраза получила слишкомъ рѣзко опредѣленный смыслъ, а благодаря перемѣнѣ удареній, т. е. иной разстановкѣ тоновъ, совершенно утратилась минорная музыкальность рѣчи. Или хотя-бы слѣдующая фраза того-же отрывка: „Чорні думи, горе серця круятся тут надъ головою, висять хмарами, катятся туманомъ, і чуеш коло себе тихе ридання, немов над вмерлим.“ Чувствуется вначалѣ подъемъ тона, словно послѣдняя вспышка чувства, и затѣмъ она постепенно угасаетъ, и заключительныя слова фразы „немов над вмерлим,“ звучать, какъ тихій замирающей реіgrain. Такъ-же минорно звучить и слѣдующій отрывокъ.

„Тяжно въ халупці. Цідять морок маненькі вікна; хмуряются вохкі кутки, гнітить низька стеля і плаче зажурене серце. З цимъ безконечнимъ рухомъ, з цимъ безупиннимъ спаданнямъ дрібнихъ крапель пливуть ї-згадки. Як краплі ці, упали й загинули въ болоті дні життя, молоді сили, молоді надії. Все пішло на другихъ, на сильнішихъ, на счастливішихъ, немов так і треба... Немов так і треба. (Х. М. 30). Повтореніе заключительной фразы

въ данномъ случаѣ вполнѣ уподобляется грустному, музыкальному отзвуку. И снова впечатлѣніе этой минорной мелодіи звуковъ даннаго отрывка зависитъ отъ комбинаціи высоты и долготы звуковъ. Возьмемъ хотя-бы первую фразу: — „тмяно въ халупці,“ и переставимъ эти два слова въ другомъ порядкѣ, — „в халупці тмяно.“ И впечатлѣніе уже нѣсколько нарушено. У автора эта фраза написана въ размѣрѣ трехстопнаго стиха, дактиля. (Тмяно в халупці). Въ нашей-же перестановкѣ предложенію приданъ ритмъ ямба, имѣющій болѣе быстрое теченіе, и болѣе мажорный (важный, торжественный) тонъ.

Приведемъ теперь отрывокъ въ другомъ родѣ.

„А в неї серце розмякло, в неї все співало. Співала колосом власна нива, співали жайворонки над нею, співав пісню серп, підрізуючи стебло, лунали співи по покосах, співало врешті серце, повне надій. Доля осміхалась, не тільки власна, а й Гафійчина. В ногах чулась міць, в руках сила: чорні жилави руки були наче з заліза. (Х. М. 21) и т. д.

Если-бы прослушать эти отрывки человѣкъ, не знакомый со значеніемъ украинскихъ словъ, невольно сообщающихъ намъ смыслъ данной рѣчи, то и онъ, вѣроятно, заключиль-бы, что само повышеніе и пониженіе тоновъ образуетъ въ данномъ случаѣ минорный или мажорный тонъ рѣчи.

Что касается третьяго свойства музыкальности рѣчи, т. е. ея тембра, — то слѣдуетъ замѣтить, что вообще рѣчъ Коцюбинскаго отличается чрезвычайно мягкимъ, пѣвучимъ тембромъ; приведенные нами выше примѣры вполнѣ характеризуютъ это отличительное ея свойство. Но когда предметъ рѣчи требуетъ звуковъ рѣзкихъ, жесткихъ, — тогда тембръ рѣчи Коцюбинскаго измѣняется сообразно требованію содержанія „Пожаръ въ плавняхъ.“

„Соломійно вухо ловить вже далекий лускіт сухого комишу, невиразне гудіння... наче звір-велет трошить щось, жвакує, і важко сопе.“ Этими умышленно собранными звуками авторъ какъ-бы желаетъ дать намъ понятіе о трескѣ горящаго, сухого камыша.

Праздничный день, выходъ крестьянъ изъ церкви: „з гори аж до греблі суне поволі хмара народу. Гупаютъ сільскі чоботи, лопотять підтички і тріпотять на вітрі стрічки дівчат.“

Зачѣмъ автору понадобилось ввести такие грубые звуки въ свою изящную, музыкальную рѣчъ?— „Суне, гупаютъ, лупотять“.

Потому-что эти грубые звуки характеризуют намъ шумъ движенія тяжелой, неуклюжей деревенской толпы.

Мы старались разсмотрѣть музыкальные свойства рѣчи Коцюбинскаго. Но слово производить на насъ троекратное впечатлѣніе: оно даетъ намъ извѣстное понятіе, опредѣленный звукъ, и въ большей части словъ—зрительный образъ. Это послѣднее свойство слова, которое вслѣдъ за проф. Потебней принято называть „внутренней формой слова“, производить на насъ не менѣе сильное впечатлѣніе: оно всегда улавливаетъ существенный признакъ предмета и такимъ образомъ живописуетъ передъ нами самыи предметы. Если извѣстнаго рода змѣю мы называемъ—удавъ, мы характеризуемъ этимъ главнымъ признакомъ животныхъ подобнаго рода. Называя особаго жучка — свѣтлякомъ, мы опять даемъ однимъ его названіемъ понятіе о существенномъ свойствѣ этого насѣкомаго. Существенные признаки, сохраняющіеся внутренней формой слова, могутъ быть и прямые, какъ въ приведенныхъ нами выше примѣрахъ, и переносные. Называя, напр., какого нибудь взрослого человѣка молокососомъ, мы не подразумѣваемъ, что онъ въ данное время питается грудью матери,—мы только уподобляемъ его сосущему младенцу. Говоря о комъ нибудь—отщепенецъ, мы образомъ щепы, отколотой отъ дерева, олицетворяемъ его отдѣленность отъ родной среды.

Въ далекой мглѣ доисторического прошлаго, вѣроятно, всѣ языки состояли изъ словъ, обладающихъ внутренней формой; народъ въ своемъ творчествѣ, создавая и теперь новыя слова, наименованія предметовъ, не бывшихъ доселѣ въ его употреблѣніи,—и теперь стремится придать имъ „внутреннюю форму“. Намъ самимъ пришлось слышать, какъ обитатели глухой деревни создавали новыя наименованія предметамъ, имъ неизвѣстнымъ доселѣ; въ эти новыя слова они влагали существенные признаки предметовъ. Такъ: „мячъ“ былъ названъ „плыгало“, зонтикъ—на-пытало, вѣръ—віяло, и, наконецъ воаль—олосиння.

Конечно, подобныя слова, встрѣтившись въ обращеніи со своими синонимами, получившими уже право гражданства, должны очевидно быть вытѣснены, но мы приводимъ ихъ лишь какъ примѣръ принципа народнаго творчества. И обратно, встрѣчаясь съ чуждымъ ему словомъ, народъ также понимаетъ его сообразно его внутренней формѣ. Возьмемъ, напр., слово—воспитаніе; внутренняя форма этого слова говорить намъ о питаніи; предлогъ—

вс. какъ-бы опредѣляеть дѣйствіе, доведенное до законченности, такимъ образомъ, слово это въ первоначальномъ своемъ употреблениі обозначало питаніе ребенка вплоть до его зрѣлаго возраста, такъ что слово воспитать—было синонимомъ слова вскормить. Между тѣмъ въ нашемъ современному употреблениі слово вскормить обозначаетъ поддержку и развитіе физической жизни ребенка, слово-же воспитать обозначаетъ развитіе въ желанномъ направленіи духовныхъ силъ ребенка. Въ нынѣшнемъ году мы сами слышали, какъ 60-тилѣтняя старуха, обращаясь съ просьбой о пособіи къ мировому судью, заявляла, что сына ея взяли на войну и ей теперь нечѣмъ „воспитуватись“. Очевидно, женщина понимала слово сообразно его внутренней формѣ.

И такъ и въ современныхъ языкахъ есть еще много словъ, обладающихъ доступной нашему пониманію внутренней формой. Такія художественные слова оживляютъ передъ нами образы предметовъ и придаютъ нашей рѣчи живыя краски и народный колоритъ.

Конечно, словами, окончательно лишенными какого-бы то ни было образа, будуть слова иностранныя и неудачно составленные новыя слова. Присутствіе такихъ безцвѣтныхъ, безличныхъ словъ въ художественной рѣчи донельзя отягчаетъ и безобразитъ ее. Въ газетной статьѣ мы можемъ свободно употребить выраженіе—ренегать, но внутренній такъ не позволить намъ употребить подобное выраженіе въ рѣчи художественной, и мы скажемъ не ренегать, а отщепенецъ—слово, дающее намъ сразу чувственный образъ, а потому и усиливающее впечатлѣніе нашей рѣчи. Въ обычномъ разговорѣ мы скажемъ, напр., недобросовѣстное дѣло; но желая придать своей рѣчи больше силы, сдѣлать ее ближе, доступнѣе всѣмъ, мы скажемъ—„грязное дѣло“. Не смотря на то, что въ первомъ случаѣ, въ смыслѣ опредѣленного понятія, фраза гораздо полнѣе,—она звучить сильнѣе во второмъ, потому что слово „грязный“ въ самомъ звукѣ своемъ имѣеть что-то рѣзкое, сильное и, главное—тогда какъ слово „недобросовѣстное“, представлять изъ себя абстракцію, тяжело составленную изъ двухъ отвлеченныхъ понятій,—слово „грязный“ сразу даетъ намъ опредѣленный чувственный образъ. Слова, соединяющія въ себѣ вмѣстѣ съ известнымъ понятіемъ и чувственный образъ и соответствующій звукъ, производятъ на насть болѣе сильное впечатлѣніе, чѣмъ беззвучныя и безцвѣтныя слова.

Изъ сказанного нами не слѣдуетъ однако выводить заключенія, что художникъ специально подбираетъ для своей рѣчи осо-

быя слова. Это происходит само собою. Какъ пишеть, глядя въ ноты, не смотрить на клавіатуру, а находить всѣ нужные для исполненія звуки и тона, такъ и художникъ, проникаясь лишь идеей своего произведенія, находить въ языкѣ человѣческомъ всѣ клавиши, заставляющія звучать струны человѣческаго сердца.

Въ этомъ процессѣ заключается таинственная, безсознательная, но все-же строго логическая дѣятельность таланта.

Вотъ почему, повторяемъ, если для произведеній строго-научныхъ еще могъ-бы служить какой-либо всѣмѣрный языкъ, то материаломъ художественной рѣчи всегда будетъ языкъ народный, въ каждомъ словѣ котораго отразилась жизнь столѣтій, въ каждомъ оборотѣ котораго чуется духъ народа, создавшаго его.

Пока существуетъ въ мірѣ поэзія, до тѣхъ будуть жить въ мірѣ и народные языки.

Кромѣ словъ образныхъ, есть въ каждомъ языкѣ значительное число словъ почти равнозначущихъ, синонимовъ; особенно много подобныхъ словъ существуетъ въ языкахъ русскомъ и украинскомъ, такъ какъ въ нихъ входитъ составною частью славянскій языкъ. Конечно, значеніе каждого синонима имѣть свой едва уловимый оттѣнокъ, и каждое изъ этихъ словъ имѣть опредѣленный звукъ, а потому выборъ словъ свидѣтельствуетъ намъ о художественномъ чутьѣ, обѣ изящномъ вкусѣ автора. Вотъ почему одинъ и тотъ-же языкъ подъ перомъ одного писателя можетъ звучать прекрасно, подъ перомъ другого — невыносимо тяжело.

Пользоваться богатствомъ и красотою языка можетъ, конечно, только тотъ, кто хорошо съ нимъ знакомъ. О томъ, что Коцюбинскій хорошо знакомъ съ подлинной народной рѣчью, свидѣтельствуетъ множество меткихъ народныхъ словъ и оборотовъ, разсыпанныхъ въ его произведеніяхъ, а также образовъ. Такія выраженія, какъ напр.: „і меніта самота налилась за три роки вухами“, „сонце було як у два чоловіка од землі“, „така лиха, що аж вогню креше“, „купить шапку, аби голова не боса“, „ти вже десь шлюб узяла у заячому холодку“, „солодко спав десь на вулиці, загорнувшись небомъ“, и т. д. Подобныя выраженія можетъ употреблять только человѣкъ, хорошо знающій народную рѣчь. Основательное знаніе народнаго языка придастъ рѣчи г. Коцюбинскаго необычайную сочность, колоритность, а художественный вкусъ — изящество. Въ его словарѣ нѣть неудачныхъ, безжизненныхъ словъ и весьма мало иностранныхъ; онъ допускаетъ ихъ очень рѣдко, въ видѣ легкой ироніи: „ї високі, добре сконсервовані перса“. Въ общемъ Коцюбинскій умѣть обходиться формами народнаго языка и для

выраженія самыхъ сложныхъ чувствъ и психологическихъ движений души. Его обороты, фигуры построены на основаніи чисто народныхъ представлений и потому придаются его рѣчи особый, национальный характеръ. „На небі сіrim павутинням снувались хмари“. Передайте это выраженіе по русски, — двигались сюда и туда, — оно теряетъ свой образъ.

„Скоро в тіні кам'яних осель, перетканних блакитним світлом, починалась забава“.

Опять тоже. Передайте иначе это слово „перетканних“, взятое изъ выражений ткацкаго ремесла и придающее въ данномъ случаѣ рѣчи такой красивый образъ, — и красота украинскаго образа будетъ утеряна.

Коцюбинскій пишеть не только изъ украинской жизни, но также изъ жизни татаръ, цыганъ, молдаванъ. Описывая сцены изъ жизни той или иной народности, онъ не отягчаетъ своей рѣчи изобилиемъ иностранныхъ словъ. Мѣстныя, иностранныя слова мелькаютъ лишь искорками въ его рѣчи, но самий темпъ и тонъ ея придаютъ ей тотъ или иной колоритъ.

Вотъ небольшой отрывокъ изъ жизни крымскихъ татаръ.

„Зорі висять над землею, місяць над морем...“

— Ти здалеку? — Али здригнувся. Голос йшов зверху, з даха, і Али підняв туди очі. Фатъма стояла під деревом, тінь од якого вкривала Али. Він спаленів і заікнувся.

— З під Смірни... далеко звіде...

— Я з гір.

Мовчанка.

Кровь бухала Йому до голови, як морська хвиля, а очі полонила татарка і не пускала від своїхъ.

— Чого забився сюди? Тобі тут сумно.

— Я бідний... ні зірки на небі, ні стебла на землі. Заробляю.

— Я чула, як ти граєш.

Мовчанка.

Ти не боїшся Ханим розмовляти зо мною? Що зробить Мемем, як нас побачить?

— Що він схоче.

— Він нас заб'є, як нас побачить.

— Як він схоче“.

Это другіе люди, другіе темпераменты, другія міровозрѣнія, и одинъ и тотъ-же украинскій языкъ звучить въ этой сценѣ совершенно иначе. Во всей сценѣ есть только одно татарское слово, а между тѣмъ языку приданъ тонъ восточной рѣчи. Такъ умѣеть

Коцюбинскій проникаться духомъ того народа, о которомъ онъ пишеть.

„Чи знайоме вам те гостре, до физичного болю гостре почуття нудьги за рідною країною, яким обкипає серце від довгого пробування на чужині, — пишеть Коцюбинскій въ одномъ изъ своихъ произведеній. „Чи відомий вам такий психічний стан, коли за один рідний згук, один образ рідний ладен буваешь заплатити роками життя?“ (419).

Душа поэта впитала въ себя навсегда родные образы, родные звуки, и потому творчество его можетъ процвѣтать только на почвѣ родной рѣчи. Потому и Коцюбинскій остается вездѣ и всегда глубоко-национальнымъ украинскимъ поэтомъ.

IV.

Еще однимъ большимъ достоинствомъ, характеризующимъ истинныхъ художниковъ, обладаетъ Коцюбинскій — своимъ оригинальнымъ стилемъ.

Стиль Коцюбинского не столько художественъ и изященъ, но онъ имѣть свой особый характеръ, свойственный только ему и характеризующій его, какъ украинского писателя.

Что собственно требуемъ мы отъ хорошаго стиля?

Первое и главное условіе хорошаго стиля со стороны художественной полагается въ „изобразительности или живописности рѣчи“. (Соколовъ 35). Въ другихъ опредѣленіяхъ эти свойства перечисляются подробнѣе; они включаютъ „ясность и объективную правду, стройность и убѣждающую силу рѣчи, умѣніе пользоваться богатствомъ языка и тонкостью чувства для выраженія разнообразныхъ настроеній“ и т. д. (Энциклопедический словарь.) Но какое-бы изъ выше перечисленныхъ свойствъ „хорошаго стиля“ мы не отмѣтили у данного автора, оно не поможетъ намъ уяснить свойства *его* стиля.

Рѣчь двухъ авторовъ можетъ обладать всѣми перечисленными выше свойствами и вмѣстѣ съ тѣмъ совершенно не походить одна на другую, подобно тому какъ два человѣка могутъ обладать носами одинаковой формы, черными глазами, выющимися волосами и одинаково румянымъ лицемъ,—и вмѣстѣ со всѣмъ этимъ имѣть совершенно различныя физіономіи. Это будетъ зависѣть въ данномъ случаѣ отъ различныхъ выражений лицъ, и отъ сово-

купности другихъ, быть можетъ на первый взглядъ незначительныхъ, чертъ, мѣняющихся лица.

Изъ такихъ же на первый взглядъ ничтожныхъ, но въ сущности существенныхъ чертъ, придающихъ тотъ или иной характеръ рѣчи, и составляется стиль писателя.

Не смотря на то, а можетъ быть именно благодаря тому, что выраженіе это крайне распространено и, казалось бы, вполнѣ понятно всякому, оно не имѣетъ своего точного определенія.

Казенное определеніе стиля сводится къ слѣдующему. „Одинъ (писатель) чаще употребляетъ картины выраженія, другой рѣже; въ сочиненіи одного преобладаетъ рѣчь отрывистая, въ сочиненіи другого периодическая, въ сочиненіи третьаго короткія предложения и периоды чередуются другъ съ другомъ; у одного рѣчь дышитъ народностью, у другого она слишкомъ искусственна; одинъ щедро пересыпаетъ свою рѣчь непозволительными варваризмами, другой заботливо ихъ избѣгаетъ. Отъ всего этого зависитъ тотъ или иной характеръ изложенія, который называютъ слогомъ, или стилемъ“. (Смирновскій. Теорія словесности 43 — 44.)

Въ этомъ обширномъ определеніи захвачены признаки, опредѣляющіе не только стиль, но и степень таланта писателя. Но попробуемъ разобраться въ нихъ.

Всѣ они касаются двухъ свойствъ рѣчи: музикальности и живописности ея, короче — темпа и колорита.

Предметъ рѣчи, какъ мы уже говорили выше, обусловливаетъ темпъ ея. Нельзя себѣ представить такого писателя, который заковалъ-бы свою рѣчь въ одинъ размѣръ, т. е. писалъ-бы, выражаясь словами г. Смирновскаго: „рѣчью отрывистой или периодической, или всегда чередовалъ-бы короткія предложения съ периодами“: Несостоятельность этого утвержденія такъ очевидна, что не нуждается и въ возраженіи.

Что-же касается колорита рѣчи, т. е. того свойства ея, которое г. Смирновъ характеризуетъ „народностью, искусственностью, присутствиемъ или отсутствиемъ варваризмовъ, провинціализмовъ или архаизмовъ“, то слѣдуетъ замѣтить, что и колоритъ рѣчи въ значительной мѣрѣ обусловливается предметомъ ея.

Вотъ строки одного и того-же автора.

Птичка Божія не знаетъ ни заботы, ни труда.

Хлопогливо не свиваетъ долговѣчнаго гнѣзда.

— Царю, едину зrimый, явился мужъ необычайно свѣтель,
Зане святый владыка предъ Царемъ во храминѣ тогда не
находился.

Сравнимъ еще слѣдующія строки стихотворенія Лермонтова,— „И скучно и грустно, и некому руку подать“ съ его-же описаніемъ Москвы въ пѣснѣ о купцѣ Калашниковѣ.

Надъ Москвой великой, златоглавою,
Надъ стѣной Кремлевской бѣлокаменной,
Изъ-за дальнихъ лѣсовъ, изъ-за синихъ горъ,
По тесовымъ кровелькамъ играючи,
Тучки сѣрыя разгоняючи,
Заря алая подымается.
Разметала кудри золотистыя,
Умывается снѣгами разсыпчатыми,
Какъ красавица, глядя въ зеркальце,
Въ небо чистое смотрить; улыбается.

Такъ мѣняютъ писатели колоритъ своей рѣчи, сообразно предмету ея.

Что же касается образности рѣчи, то свойство это въ значительной мѣрѣ зависить отъ таланта писателя. Такимъ образомъ, приведенное нами выше широкое опредѣленіе г. Смирновскаго не улавливаетъ существеннаго признака стиля писателя, который долженъ проявляться вездѣ и всегда, какъ въ рѣчи возвышенной, такъ и при описаніи заурядныхъ явлений жизни, какъ въ рѣчи, приближающейся къ народному складу, такъ и въ рѣчи литературной.

Рѣчь писателя состоитъ изъ предложенийъ, предложеніе изъ словъ, изъ частей предложенийъ. Привычное расположение частей предложения и составляеть по нашему мнѣнію первый и основной признакъ того, что мы называемъ въ тѣсномъ смыслѣ стилемъ автора. Исключеніемъ, конечно, является рѣчь, требующая именно особеннаго однообразнаго расположения частей предложения (эпическая, старо-народный складъ рѣчи).

Возьмемъ какую-нибудь несложную фразу, хотя бы слѣдующую: на берегу моря росло дерево.

Эту самую фразу можно изгнать много разъ. Можно сказать такъ: „дерево росло на, берегу моря“ или „на берегу моря

росло дерево“, „росло дерево на берегу моря“, или, наконецъ, такъ: „на берегу моря дерево росло.“

Каждая изъ этихъ фразъ не смотря на тождество звуковъ и понятій, составляющихъ ее, звучить иначе и производить разное впечатлѣніе.

Въ первой комбинаціи,—„дерево росло на берегу моря,“—она звучить неблагозвучно, потому что слишкомъ сильное ударение на первомъ словѣ дѣлить предложеніе, какъ известное сплетеніе звуковъ, на двѣ неравныя части; въ смыслѣ же литературномъ фраза получаетъ какую-то непріятную грамматическую опредѣленность. Во второй комбинаціи,—„на берегу моря росло дерево,“ фраза звучить уже благозвучнѣе и производить нѣсколько иное впечатлѣніе; вниманіе читателя сосредоточивается главнымъ образомъ на словахъ,—„на берегу моря“, и передъ глазами его сразу выплываетъ картина морского берега. Въ третьей комбинаціи—„росло дерево на берегу моря“ фраза получаетъ эпическій тонъ. Въ этомъ началѣ чутется что-то неопределеннное и продолжительное во времени: звучить она благозвучно; но стоитъ намъ переставить слова хотя-бы въ слѣдующемъ порядкѣ,—„росло на берегу моря дерево“—и уже фраза звучить не такъ благозвучно и прочесть ее труднѣе,—и наконецъ въ четвертой комбинаціи,—„на берегу моря дерево росло,“—фраза получаетъ пѣвучій, пѣсенный тонъ.

Отъ такихъ, казалось-бы, ничтожныхъ причинъ зависить весь характеръ рѣчи, подобно тому какъ отъ микроскопического строенія тканей зависятъ свойства тѣхъ или другихъ ограновъ.

Значеніе той или иной разстановки частей предложения должно быть хорошо знакомо человѣку, привыкшему работать перомъ. Если-бы мы задали, напримѣръ, нѣсколькимъ писателямъ выразить одну опредѣленную мысль, предоставивши имъ для этого даже опредѣленное количество одинаковыхъ словъ—каждый изъ нихъ выразилъ-бы ее иначе.

Писатель разставляетъ части предложения, повинуясь какому-то внутреннему ритму. Иначе выраженное предложеніе тревожить его: оно, такъ сказать, противно его натурѣ. Должно быть, на этомъ свойствѣ психики писателя и основана чрезвычайно мѣткая французская поговорка:—*le style c'est l'homme*. Эта-то привычная разстановка частей предложения и составляетъ, по нашему мнѣнію, главное и существенное отличіе стиля одного писателя отъ другого.

У Коцюбинскаго есть именно своя манера разстановки частей предложения, придающая его рѣчи особый, мягкий, пѣвучій, слегка

печальный отгънокъ. Каждая фраза какъ бы стушевывается къ концу. Она не отчеканивается, въ ней нѣтъ рѣзкой опредѣленности. Одна за другою льются онъ плавно и мѣрно, оставляя въ душѣ впечатлѣніе тихой, минорной мелодіи.

Въ подтвержденіе нашихъ словъ приведемъ нѣсколько наудачу взятыхъ фразъ:

„Не мов сподівається, що побачить його очі, великі, чорні, гарячі, які ій сняться“. (15)

Поставьте только эти эпитеты впереди подлежащаго—и фраза сразу измѣнитъ свой характеръ: „немов сподівається, що побачить його великі, чорні, гарячі очі, які сняться ій“. Это уже звучить совершенно иначе. Мягкій, пѣвучій, если можно такъ выразиться, слегка задумчивый тонъ рѣчи утерянъ.

Или вотъ другая фраза: „Там, на піску, над морем зацвіла тепер її любима квітка, -- гірський кронось. Зорі висять над землею, місяць над морем“. Тотъ-же мягкій, пѣвучій тонъ. Переставимъ слова въ слѣдующемъ порядкѣ: „Над землею висять зорі, над морем місяць“, — утеряна и музыкальность рѣчи, и образъ какъ-то съуженъ.

Приведемъ еще рядъ наудачу фразъ.

„Рій згадок тихо бренів у хаті під веселій клекіт самоваря і викликав у пам'яті давно забуті обличчя й події, колись пережиті почуття, колись пещені надії“. (57) „Хай будетиша і невпинний щемлячий біль одинокого серця. Хай воно сходить кровью“. „Жовте, каламутне світло потиху лине до гори. Згадки життя займаються як іскри і гаснуть, попеліють як іскри“. (149). „Сіри тіні блукають по хаті, вікно гасне, росплівається... вечірній морок лягає на серце; навколо нікого й нічого“. (214) „День довгий, безконечний, тривожний“ и т. д.

Всюду тотъ-же мягкій, пѣвучій тонъ. И этотъ тонъ, напоминающій задумчивую, стиха-печальную украинскую пѣсню, придаетъ стилю автора чисто национальный характеръ.

Рѣчь Коцюбинского струится легко и мелодично, подобно бисернымъ нитямъ свѣтлаго, весенняго дождя.

Л. Старицкая-Черняховская.

(Окончаніе сльдуетъ).

Воспоминанія и Автобіографія Одесского Протоієрея Николая Ивановича Соколова.¹⁾

Послѣдній мой курсъ въ Орловской д. Семинаріи.

(1825 — 1827 гг.).

Увлеченіе идею подвижничества и стремленіе къ отшельничеству.—Путешествіе пѣшкомъ въ Киевъ—на богомолье въ іюлѣ 1826 года.—Духовный восторгъ при видѣ Киева.—Встрѣча съ молодымъ монахомъ, нарушившая идеальное настроеніе автора.—Приключенія въ лаврѣ.—Посѣщеніе Киевской Академіи и свиданіе со студентами земляками.—Историческое свѣдѣніе о частицахъ мощей въ церквахъ г. Киева.—Переворотъ въ духовномъ настроеніи автора.—Приключенія на возвратномъ пути.—Малорусскія корчмы.—Переводъ семинаріи изъ Сѣвска въ Орелъ.—Мечты о женитьбѣ.—Посѣщеніе Сѣвска Императоромъ Александромъ I.—Окончательный экзаменъ и неожиданное назначеніе въ Киевскую Академію.—Прощаніе съ родителями предъ отъездомъ въ Академію.—

Въ высшемъ отдѣленіи семинаріи я шелъ не отставая отъ первыхъ учениковъ. Оставалось время и для чтенія книгъ; но намъ не позволяли читать свѣтскія книги, а все духовныя. Я дома на карникулахъ много читалъ житій святыхъ изъ Четыи-Минеи, но они не производили на меня такого впечатлѣнія, какъ попавшійся подъ руку въ семинаріи *Лѣстничникъ*, а потомъ *Патерикъ*. Прочитавши Лѣстничника, я убѣдился, что всѣ люди, какихъ я зналъ, погибшіе, потому что они не совершаютъ покаянія въ такомъ скрушеніи сердца, какъ совершили подвижники, изображеные въ этой книжѣ, и поэтому участъ всѣхъ будетъ гибель и вѣчное му-

---

1) См. Кіев. Стар. 1906 г. 7—8.

ченіе во адъ. Когда я прочиталъ Патерикъ, у меня родилось сильное желаніе спасаться въ Киевской лаврѣ. Тамъ — пещеры, мощи святыхъ, тамъ икона Успенія Божіей Матери, полученная изъ пречистыхъ рукъ Ея, тамъ и церковь, построенная чудеснымъ образомъ. Я рѣшился бѣжать изъ міра и съ трудомъ могъ открыться товарищу моему и другу *Веселову*. Зачѣмъ бѣжать? — лучше увильнуться изъ Семинаріи, взять билетъ и итти себѣ въ любимый монастырь. — Вотъ я, не говоря никому и даже Веселову, пошелъ сказать о своемъ намѣреніи ректору семинаріи. Тогда былъ ректоромъ у насъ *Гавріилъ*, глазами косой; онъ послѣ былъ преподавателемъ философіи въ какомъ-то университетѣ, загнанный архіепреемъ Гавріиломъ.¹⁾ Онъ былъ большой мастеръ говорить проповѣди экспромтомъ, что сначала слишкомъ удивляло нась, пока не нашелся одинъ изъ учениковъ, *Вознесенскій*, ловкимъ подражателемъ ему. — Когда я трепещущимъ голосомъ объявилъ ректору свое намѣреніе и просилъ увольнительного билета, онъ отъ души захототаль. „А ктожъ тебя станетъ удерживать? — сказалъ онъ, — вотъ почти только годъ остается до окончанія курса; окончи—и съ Богомъ, иди на всѣ четыре стороны!“ Знаніе не спасаетъ, — возразилъ я, — а подвиги, и всякое знаніе теперь я обращаю во уметы. — „Какъ? — вскричалъ онъ, — и знаніе ученія Христова? вѣдь въ Богословіи излагается ученіе Христово. Дуракъ! пошелъ въ классъ!“

1) Тогдашній ректоръ Орловской семинаріи, архимандритъ *Гавріилъ Воскресенскій*, былъ магистромъ Москов. Духовной Академіи выпуска 1820 г. Сначала онъ былъ преподавателемъ философскихъ и богословскихъ наукъ въ Московской же Академіи, а затѣмъ съ 1824 г. переведенъ въ С.-Петербургскую д. Академію — профессоромъ богословія и инспекторомъ. — Отсюда 2-сентября 1825 былъ назначенъ ректоромъ Орловской д. семинаріи. — Въ 1829 г. онъ переведенъ былъ въ Казань — и здѣсь вполнѣ раскрылись его ученые таланты.. Здѣсь онъ преподавалъ богословіе и церковное право въ духовной семинаріи, богословіе и философію въ Казанскомъ университѣтѣ, а также издалъ нѣсколько капитальныхъ сочиненій, имено: *Исторію философіи* (въ 6 частяхъ); *Философію права; Понятіе о церковномъ правѣ* и другія. — Кромѣ того былъ ревностнымъ церковнымъ проповѣдникомъ. Подобно другому вѣспитаннику Московской Академіи, своему младшему сверстнику, *Г. И. Надеждину*, архим. Гавріилъ. Воскресенскій оставилъ замѣтные слѣды въ исторіи русского просвѣщенія: онъ былъ пionerомъ въ насажденіи въ Россіи философскаго образованія. Его „Исторія философіи“ была очень популярна въ свое время. Но точно также какъ Надеждинъ, онъ подвергался преслѣдованіямъ. Изъ Казани его гнали то въ одинъ, то въ другой монастырь. Тогда въ Россіи было по истинѣ *горе отъ ума*. Скончался архим. Гавріилъ въ 1868 г. — въ Муромскомъ Спасскомъ монастырѣ — Л. М.

До каникулъ оставалось не много. А тутъ пришла мать одного изъ товарищѣ моихъ *Азбукина*, чтобы, взявъ съ собою сына, по обѣту итти въ Киевъ. По окончаніи экзаменовъ я взялъ билетъ, и увязался съ ними. У меня, кромѣ сертука, который былъ на мнѣ, и кромѣ 3-хъ рублей, никакой ноши не было. Я взялся нести провизію, которой было въ мѣшкѣ до одного пуда. Первую станцію прошелъ безъ большого утомленія; но до другой едва могъ дотянуться, и когда завидѣлъ ее, присѣть и не могъ ити далѣе. Съ меня сняли ношу; я полѣзъ уже четверикомъ и чуть только доползъ, растянулся на сухомъ навозѣ и заснуль мертвѣцкимъ сномъ. Компанія моя тоже утомилась и беспокоилась, какъ я буду продолжать путь. Но проснувшись утромъ, я былъ бодрѣе ихъ. Другіе богомольцы объяснили намъ нашу усталость тѣмъ, что мы въ одинъ день прошли 40 верстъ, а слѣдовало первый день пути до обѣда пройти 15 верстъ, послѣ обѣда—10, и итти самыемъ тихимъ и короткимъ шагомъ. Мы послушались. На другой день шли очень тихо и до обѣда прошли 18 верстъ, а по обѣдѣ 12. На третій и четвертый день мы проходили уже по 40 верстъ, но должны были кожаную обувь перемѣнить на лапти и на каждой станціи перемѣнять постилку въ нихъ, потому что подошвы у насъ отстали отъ тѣла и налились влагою. Мы прокалывали волдыри и спускали эту влагу.

Послѣдній привалъ или отдыхъ были *Бровары*. Когда вышли мы изъ Броваровъ и отошли версты три, предъ нами открылся Киевъ съ Лаврою, церквами и возвышающимися надъ ними необыкновенными колокольнями. Мы остановились въ восторгѣ и благоговѣніи, и минутъ нѣсколько молились. Не знаю, съ какимъ ли благоговѣніемъ и восторгомъ я увидѣлъ бы Иерусалимъ, съ какимъ смотрѣлъ тогда на Киевъ. По мѣрѣ приближенія нашего, Лавра и рядъ церквей поднимались все выше и выше. Оказалось, Лавра и старый Киевъ стояли на горѣ, выше которой я дотолѣ не видалъ. Открылся и Подоль съ церквами. Перешли мы мостъ черезъ Днѣпръ и расположились пообѣдать у подошвы горы на берегу рѣки противъ Дальнихъ пещеръ. Мои сопутники перемѣнили бѣлье, а я, какъ умѣющій хорошо плавать, скучался, вымылъ бѣлье, которое было на мнѣ, и, выкрутивъ его покрѣпче, развѣсилъ на кустѣ. Сопутники торопились въ Лавру, и я, не дождавшись высушки бѣлья, надѣль его почги сырьмы.

Шли берегомъ, какъ вдругъ является монахъ, молодая женщина и вдали отъ нихъ кто-то третій. Монахъ былъ въ чер-

номъ шолковомъ подрясникѣ, подпоясанный кожанымъ поясомъ, безъ камилавки, но въ скуфейкѣ. На видъ ему было не болѣе 30 лѣтъ. Круглая черная бородка окаймляла бѣлое лицо. Онъ выказывалъ предъ женщиной свою силу, поднимая большія каменья и катая ихъ внизъ къ рѣкѣ. Женщина смеялась. Третій компаньонъ былъ дьячекъ, какъ показывала одежда его. Видъ монаха въ сообществѣ съ женщиной слишкомъ смущилъ меня...

Въ Лавру вошли мы при закатѣ солнца и расположились въ гостиницѣ. Клопы не дали мнѣ спать на нарахъ. Я оставилъ гостинницу и рѣшился провести ночь съ другими богомольцами посреди монастыря на травѣ. Но была холодная ночь; я сильно продрогъ. Я рѣшился возвратиться въ гостиницу; ворота заперты. Пошелъ къ святымъ воротамъ, чтобы выйти въ городъ и въ немъ найти пріютъ; но и св. ворота были заперты. Я сталъ усиленно бѣгать, чтобы согрѣться, но это мало помогало. У воротъ я разбудилъ привратника, чтобы онъ или отворилъ ворота, или принялъ меня въ келью. Но это былъ не изъ числа тѣхъ привратниковъ, о которыхъ я читалъ въ Патерикѣ. Онъ грубо откасалъ мнѣ и въ томъ, и въ другомъ. Наконецъ въ самую полночь раздался гулъ колокола въ 2000 пудовъ. Отворили и св. ворота. Я выскочилъ изъ Лавры, думая, что вступиль въ городъ; ань нѣть: предо мною огромное зданіе съ часовыемъ у воротъ. Я направо. Стоитъ церковь, сзади ея крѣпостные вали. Я замѣтилъ у самаго вала домикъ и туда сталъ стучаться; но, видно, отъ нетерпѣнія стучаль слишкомъ безцеремонно. Слышу женскій голосъ въ сѣняхъ: „кто такой?“—Пустите переночевать. Видно отъ дрожанія голосъ мой былъ подозрителенъ... — „Пошелъ прочь! тутъ не постоянный дворъ...“ Чрезъ нѣсколько минутъ я опять сталъ стучать. Тогда раздался крикъ: „что ты за нахаль? Не хочешь ли въ полицію?“ — Тогда я скорымъ шагомъ опять въ Лавру. Продолжалась въ Соборной церкви утреня. Я вошелъ въ церковь,—въ церкви было тепло. Я помолился и хотѣлъ было выйти, чтобы возвратиться въ гостиницу; но вдругъ вижу—сидѣлки вокругъ стѣнъ. Въ нихъ сидѣли не одни монахи; много было порожнихъ. Я сѣлъ въ одну изъ нихъ и тотчасъ заснулъ. Передъ утромъ разбуженъ быль съ такою грубостью, съ какою будятъ пьяного, и высланъ изъ церкви. Возвратившись въ гостиницу, я узналъ, что мои компаньоны вовсе не спали, проводя время то на дворѣ, то въ гостиницѣ. Сейчасъ они пошли искать другого пріюта. Возвратясь, они хвалились, что заняли квартиру за оградой Лавры у дьячка церкви Спаса на Бору. Иду съ ними на квартиру и

что же оказывается? это—тотъ самый домикъ, куда я стучался ночью, и это тотъ самый дьячекъ, а дьячиха, жена его, та самая женщина, которыхъ наканунѣ видѣли мы гуляющими на берегу съ монахомъ. Они рассказывали, какъ ночью кто-то врывался къ нимъ и сильно перепугалъ; а какъ я видѣлъ, что они не узнавали меня, то ни гу-гу даже и своимъ компаньонамъ...

Въ обѣднѣ не были, спали. Пошли къ вечернѣ. Но я, не выстоявъ вечерни, вышелъ изъ церкви и осматривалъ наружность храма, повѣряя сказанія о немъ *Патерика*. Фигура храма оказалась знакомою; я видѣлъ его въ нѣсколькихъ церковныхъ книгахъ. Обошелъ кругомъ храма. Длинная и узкая окна, а равно входъ въ него какъ въ погребъ подтвердили, что храмъ дѣйствительно при постройкѣ входилъ въ землю и только послѣ вышелъ изъ земли, оставшись въ ней только на аршинъ.

На другое утро я ходилъ по пещерамъ и въ тотъ же день отправился въ Академію къ землякамъ: *Остромысленскому, Амфитеатрову и Переферезу* (впослѣдствіи *Мелитону*¹⁾). Добрый дьячекъ указалъ мнѣ дорогу. Земляки ахнули, когда увидѣли меня и я рассказалъ, зачѣмъ я въ Киевѣ. Остромысленскій уже не смотрѣлъ внизъ, понуря голову, но держалъ себя прямо и весело смотрѣлъ своими большими глазами. Амфитеатровъ остался безъ перемѣны,—такой же искренній и простодушный, какъ былъ. Съ Переферезомъ я мало былъ знакомъ въ Семинаріи: онъ квартировалъ все на Слободкѣ. Но онъ ближе былъ ко мнѣ по мѣсту родины. Отецъ его священникъ былъ человѣкъ богатый и полный тѣломъ, даже съ брюшкомъ. Но священники не очень жаловали его, ставя ему въ безчестіе то, что онъ женатъ былъ на холопкѣ, т. е. на дочери богатаго управителя крѣпостнаго какого-то вельможи. Амфитеатровъ ругалъ монаховъ и монашество, а Переферезъ трунилъ надъ частицами мощей, которыхъ множество выставлено было въ серебрянной ракѣ въ Братскомъ монастырѣ. Объ этихъ частицахъ говорилъ онъ съ крайнимъ неуваженіемъ. По его словамъ, эти частицы были

²⁾ Эти Орловцы были старше автора сихъ *Воспоминаній* на одинъ курсъ (по тогдашнему на два года) и поступили въ Киевскую Академію въ 1825 г. Окончили ее въ 1829 г. и вѣсъ троє лучшими изъ магистровъ. Яковъ Козымичъ Амфитеатровъ и Михаилъ Осиповичъ Переферезъ (впосл. іеромонахъ *Мелитонъ*) оставлены были при Академіи бакалаврами (доцентами), а Ефимъ Андр. Остромысленскій возвратился на родину, гдѣ прославился какъ просвѣщенійшій протоіерей-законоучитель и проповѣдникъ Л. М.

когда-то отобраны у одного монаха, принесшаго цѣлый мѣшокъ ихъ изъ Палестины. Послѣ я узналъ вотъ что: лѣтъ за 80 одинъ монахъ, пришедши изъ Турціи, дѣйствительно продавалъ богатымъ людямъ частицы св. мощей съ подписью Святого, тѣлу которого принадлежали онъ. Его схватили и отобрали у него цѣлый ящикъ, требуя отъ него указанія, отъ кого и гдѣ пріобрѣлъ ихъ. Монахъ бѣжалъ, ящикъ вмѣстѣ съ дѣломъ о немъ сданъ былъ въ архивъ. Въ правленіе кіевскаго митрополита Серапіона архиваріусъ доложилъ консисторіи, а консисторія митрополиту объ ящикѣ съ мощами. Доказательствъ подложности ихъ не было, и подлинность ихъ ничѣмъ не доказывалась. Основываясь только на томъ, что столько десятковъ лѣтъ онъ оставались невредимыми, не смотря на сырость мѣста, гдѣ хранились, консисторія рѣшила раздать ихъ для храненія по церквамъ. Митрополитъ утвердилъ, и вотъ онъ появились не только въ Братскомъ монастырѣ, но и въ приходскихъ церквяхъ Кіева.

Земляки просили меня бывать въ Академіи, тѣмъ болѣе, что у нихъ были каникулы и каждый изъ нихъ на койкѣ проводилъ время, наслаждаясь кейфомъ, или перелистывая какуюнибудь книжку изъ академической библіотеки. Но я уже ни разу послѣ не былъ. Возвратясь на квартиру, рѣдко ходилъ въ церковь и все время проводилъ или шатаясь по городу, или лежалъ на валу съ книгою, какую могъ дать лаврскій книгопродавецъ. Однажды книгопродавецъ далъ мнѣ для чтенія избранныя слова Златоустовы. Слово на изреченіе апостола: *Аще ясте, аще піете, аще ино что творите, вся во славу Божію творите*—при сравненіи съ ученіемъ Лѣстничника пришлось какъ разъ по состоянію моей души. Всѣ дни лежа на валу, я размышлялъ о спасеніи тѣхъ добрыхъ и простыхъ людей, какихъ я видѣлъ въ дорогѣ и которые не вели подвижнической жизни. Ужели они обречены на вѣчныя муки? Не вездѣ скиты и монастыри, а въ селахъ и въ городахъ только церкви. Не достаточна ли для спасенія мірянъ той честной и трудолюбивой жизни, которую они проводятъ, и тѣхъ молитвъ, которыя совершаются и дома — въ будень, и въ церкви—по воскреснымъ и праздничнымъ днямъ?—Послѣ того какъ въ другой, и послѣдній, разъ обошель я пещеры, мнѣ пришелъ въ голову вопросъ: ужели тѣ только святые, которые теперь почтены нетлѣніемъ тѣлъ? Зачѣмъ это преждевременное нетлѣніе? Со вторымъ пришествиемъ Господа всѣхъ умершихъ ожидаетъ воскресеніе и нетлѣніе... Въ головѣ моей сталъ хаосъ. Я рѣшилъ перечитать Евангеліе и Посланія Апостола.

ловъ съ цѣлію точнѣе опредѣлить, что необходимо для спасенія и вѣчной жизни, и какъ устроить временную жизнь, чтобы она соотвѣтствовала вѣчной, вела къ ней...

Какъ дорогою, такъ и въ Лаврѣ я питался сухою пищею; только разъ пошелъ въ обжорный рядъ и полакомился горячою пищею. На двѣ копѣйки купилъ блюдцо супу или борщу съ рубцами, т. е. мясомъ изъ желудка.

На возвратномъ пути изъ Киева я былъ уже не богомольцемъ, а туристомъ. Меня не занимали воспоминанія о Кіевѣ и святынѣ его, а малороссійская природа и люди. Чрезъ черниговскую губернію дорога шла лѣсомъ съ дикими плодовыми деревьями. Когда шли въ Кіевъ, по совѣту богомольцевъ мы по мѣстамъ, набравъ грушъ, зарывали ихъ десятками въ землю, и замѣчали мѣста нашего клада; теперь, на возвратномъ пути, открывали запасъ, и груши, тогда не спѣлые, теперь улеживались. На тогдашній аппетитъ и желудокъ они служили намъ порядочнымъ лакомствомъ. Матушка Азбукина и я разрѣшили на водочку — и товарищъ мой Азбукинъ пробовалъ съ разрѣшенія матушки. Это дѣжалось нами не только предъ обѣдомъ и ужиномъ, но приходилось и предъ завтракомъ и полдникомъ. Постоялые дворы назывались въ Малороссіи *корчмами*. Это были два домика, соединенные одною повѣтью, или крышею, между ними были ворота — и въ одномъ домикѣ открытое окно, на которомъ красовались штофы, полуштофы и чвертки съ бѣлою водкою, настойкою и наливками, особенно вишневкою. Чвертка или четверть кварты водки стоила 4 копѣйки мѣдью, вишневки — восемь и десять копѣекъ. Въ Малороссіи тогда не было откупоръ. Тамъ пить водку не считалось безчестіемъ и пьянствомъ. Почти подлѣ каждой корчмы встрѣчаешь кружокъ женщинъ и даже дѣвокъ, которая, взявъ чвертку, потчуютъ маленьkimъ стаканчикомъ и каждая изъ нихъ не вдругъ выпиваетъ чарку, а, безпрестанно припрашиваемая подругою, отпиваетъ изъ неї понемногу. Вслушаваясь въ ихъ разговоръ, я мало понималъ. Пьяныхъ впрочемъ не видаль — не только между женскимъ поломъ, но и мужескимъ. Корчма не то, что нашъ кабакъ, куда входять не крестясь и гдѣ сидять или стоять въ шапкахъ; корчма тогда служила и заѣзднымъ домомъ, и поселянскимъ клубомъ. Разъ случилось видѣть передъ корчмою танцующихъ — подъ игру на скрипкѣ. Въ корчмѣ и при корчмѣ не слышно было сквернословія. Малороссія съ дешевою водкою начиналась въ 40 верстахъ отъ Сѣвска, и богомольцы великороссійские иногда до того на-

пивались, что, какъ говорили тамъ, проснувшись часто идуть обратно въ ту сторону, изъ которой пришли, особенно когда за ноги перевернуть ихъ въ другую сторону.

Компаньоны мои Азбукины вздумали зайти къ своему родственнику—священнику—помѣщику. Дворъ у него былъ большой, въ избахъ на дворѣ помѣщалась дворня и сверхъ того было 4 двора принадлежащихъ ему крестьянъ. Мы нашли его въ великомъ горѣ. Онъ былъ подъ запрещенiemъ за что-то столь маловажное, что разскaзть его о поступкѣ не остался въ моей памяти, кажется за то, что ъездилъ въ другую епархию на ярмарку, не испросивши разрѣшения и билета консисторiи. Хоромы его — барскie; въ первый разъ я видѣлъ такие зеркала и диваны, какie были въ этихъ хоромахъ; хоть мы попрятали лапти свои въ сумки и были въ кожаной обуви, но платье наше было слишкомъ не чисто, а мой сюртучишка — сверхъ того порваный. У него были двѣ дочери, по одеждѣ настоящiя боярыши. Старшая говорила даже по русски съ малороссiйскимъ акцентомъ, а меньшая — по малороссiйски, какъ мать ея. Когда усадили насъ за столъ, съ хорошимъ приборомъ и чистыми салфетками, я такъ конфузился, что рубашка стала мокрою отъ поту. Священникъ замѣчалъ это и ласково относился ко мнѣ и товарищу моему, какъ къ богословамъ. Я ободрился, и сталъ говорить о Мценскихъ и Болховскихъ нравахъ, обычаяхъ и костюмахъ. Послѣ обѣда дѣвицы насѣли на меня и просили разсказывать: отъ нечего говорить, я сталъ разсказывать о штукахъ семинаристовъ, о томъ, какъ я засталъ въ Киевѣ земляковъ—студентовъ академiи. Оказалось — это имъ болѣе нравилось, чѣмъ этнографическiя описанiя. Священникъ не пустилъ насъ пѣшкомъ, а далъ прекрасный рессорный экипажъ въ четверо лошадей, убѣдивъ матушку Азбукину, что она вполнѣ исполнила свой обѣтъ и возвратилась пѣшай если не въ домъ свой, то въ домъ родственника своего. Этотъ экипажъ доставилъ насъ въ Сѣвскъ. Отсюда я за пустякъ, кажется — полтину, доѣхалъ до Орла, а тутъ нашелъ своихъ мужиковъ и возвратился домой къ Успенiю.

Еще въ Сѣвскѣ говорили мнѣ, что семинарiя переводится въ Орель. Въ Орлѣ узналъ объ этомъ больше и видѣлъ издали новый корпусъ семинарiи. Дома же увидѣлъ указъ семинаристамъ болѣе неѣхать въ Сѣвскъ, а въ октябрѣ явиться въ Орловскую семинарiю¹⁾). Не столько я, сколько родители мои были ра-

¹⁾ То есть въ октябрѣ 1826 года. П. М.

ды перемѣщенію семинаріи въ Орелъ. Меня экипировали съ ногъ до головы. Сшили новый сюртукъ сатиновый, панталоны полевой нанки, бѣлый жилетъ и черный шелковый галстукъ. Купили пуховую шляпу. мнѣ оставалось годъ до священства. Родители готовили мнѣ невѣstu. Сестра моя Катя хвалила дѣвицу—дочь зятя Везилковскаго священника. Сестра моя жила въ Везилкахъ—верстъ 20 отъ Спасскаго—у свекра, заштатнаго діакона, а мужъ ея дѣячекъ Иванъ Николаевичъ служилъ въ сосѣднемъ селеніи верстъ за восемь и каждый день ъездилъ на должностъ¹). Въ Везилкахъ 8-го сентября былъ храмовой праздникъ, и я рѣшился быть на этомъ праздникѣ. Везилковскій священникъ былъ или слыть богачемъ. У него была единственная дочь за Каравескимъ священникомъ. Дочь съ мужемъ и невѣстою пріѣхали къ отцу въ коляскѣ. Домъ Везилковскаго священника былъ барскій, у него же было нѣсколько душъ дворовыхъ крестьянъ. Красавицу невѣstu я видѣлъ въ обѣдни. Не знаю, почему въ полночь священникъ просилъ меня на чай. Да, — по совѣту сестры я отъ обѣдни заходилъ поздравить старика съ праздникомъ. Тогда у него было много постороннихъ. Дѣвица не выходила. Мать ея и бабушка приглашали меня на вечерній чай. Оба священника повторили приглашеніе. Передъ вечеромъ я пришелъ. Старого не было дома. Но зять его и женщины приняли меня ласково; тутъ была и дѣвица. Меня разспрашивали дамы, а съ дѣвицею не пришлось и слова сказать. Но я внимательно слушалъ, какъ она говорила съ другими. Голосъ былъ у нея пріятный. Она понравилась мнѣ, но я не могъ представить себѣ, чтобы такую дѣвицу, пріѣхавшую въ коляскѣ, согласились выдать за меня. Сестра моя послѣ разунала какимъ-то образомъ, что я понравился семейству, и если получу хорошее мѣсто, могу свататься. Это обстоятельство заставило меня стараться окончить курсъ въ первомъ разрядѣ. Но какъ я ни бился, а все стоялъ во второмъ разрядѣ...

Корпусъ семинарскій въ Орлѣ строилъ архіерей Гавріилъ чрезъ эконома—не подряднымъ, а экономическимъ образомъ; и надо отдать справедливость, какъ находили знатоки, строилъ хо-

¹⁾ Мужъ сестры автора Екатерины—Иванъ Николаевичъ Владиміровъ—былъ дѣячкомъ въ с. Насѣдкинъ, Болховскаго уѣзда.—Почему онъ принужденъ былъ ъздить на свою должностъ изъ отцовскаго дома въ с. Везилкахъ, —объ этомъ рассказало авторомъ раньше—въ статьѣ: „Жизнь моего отца”. —Л. М.

ропло и прочно. Не помню, съ какою церемоніею заняли мы этотъ корпусъ. Кажется, профессоры еще во время вакацій первые поселись въ немъ—съ ректоромъ и инспекторомъ. Только ректоръ оставался прежній, а профессоры и инспекторъ были новые. Инспекторъ *Лаковъ Вечерковъ* поступилъ ректоромъ въ Екатеринославскую семинарію. Профессоръ *Подлитовскій* получилъ священническое мѣсто въ Ливнахъ и былъ тамъ смотрителемъ ученицъ. Прочie, боясь архіерея, разсѣялись по другимъ епархіямъ и семинаріямъ.

Въ началѣ моего богословскаго курса черезъ Сѣвскъ проѣзжалъ государь Александръ Павловичъ¹⁾. Онъ ѿхалъ въ открытой коляскѣ самою малою рысью; по правую руку съ нимъ сидѣлъ невзрачный собою Дибичъ. Странное было сдѣлано тогда распоряженіе. Каждый священникъ съ причтомъ въ облаченіи при проѣздѣ государя долженъ былъ стоять противъ своей церкви. Еще за Морицею по дорогѣ была одна церковь: государь остановился, слѣзъ съ экипажа и, приложась ко кресту, принялъ окропленіе св. водою. Въ городѣ—въ соборѣ ожидалъ его архіерей Гавріилъ. Я успѣлъ пробраться въ соборѣ прежде государя. Архіерей встрѣчалъ не въ церкви, а на паперти. Да томилъ же онъ государя своею рѣчью, продолжавшеюся едвали не полчаса. Я стоялъ на два аршина сзади государя; меня поразила его слишкомъ полная шея, перевязанная галстукомъ: она свѣшивалась нижнею частію на воротникъ вицъ-мундира, а верхнею—на галстукъ. Архіерей въ своей рѣчи часто выкрикивалъ слово: *городокъ*. Это—небольшая частица города, отдѣленная отъ него рвомъ и окруженная валами, съ церковью по серединѣ. Это древняя крѣпостенка, современная Самозванцу.

Въ декабрѣ мѣсяцѣ ректоръ нашъ Гавріиль со слезами возвѣстилъ намъ смерть Александра. Послѣ класса я отклонился отъ товарищѣй,—я долго и горько плакалъ, какъ никогда. Я тогда много зналъ изъ исторіи его царствованія. *Пльвица въ станѣ русскихъ воиновъ* я зналъ наизусть; были подъ руками и книжки журнала Глинки²⁾). Тогдашніе разсказы и изображенія входа

¹⁾ Это было въ началѣ сентября 1826 года.—Л. М.

²⁾ То есть Сергія Николаевича Глинки, который съ 1808 года сталъ издавать журналъ подъ заглавіемъ: *Русскій Вѣстникъ*, съ патріотическимъ направленіемъ. Журналъ этотъ имѣлъ тогда громадное вліяніе на умы и подготовилъ отпоръ французамъ и подъемъ духа въ 1812 году.—Онъ издавался Сергіемъ Глинкой до 1824 г.—Л. М.

въ Парижъ и мира Европы, гдѣ Александръ рисовался первымъ между двумя другими государствами; пѣсни на его любовь и кротость, въ родѣ: *красны какъ прошли денечки*—все это пробуждало во мнѣ благоговѣніе и любовь къ нему до экстаза. Большое знакомство съ событиями его царствованія и критической взглѣдъ на нихъ не много поохладили чувство мое къ нему; но и теперь—спроси меня, чье царствованіе было лучше?—Скажу въ отвѣтѣ: Александра I.

Мы присягали сперва Константину, а потомъ Николаю. Потомъ ректоръ, прия въ классъ, больше говорилъ о событияхъ, слѣдовавшихъ за смертію государя, чѣмъ о предметахъ Богословія. Мы съ страшнымъ негодованіемъ произносили имена *Рильцева, Бестужева* и другихъ, покушавшихся, какъ намъ говорилъ ректоръ, раздѣлить Отечество на части, чтобы самимъ господствовать въ нихъ.

Цѣлый вѣкъ мой меня тревожило сомнѣніе въ естественной смерти Благословленнаго. Но записки доктора Тарасова совершенно успокоили меня¹⁾. Неразрѣшимою задачею осталась для меня смерть супруги Александра—Елизаветы Алексѣевны. Допустимъ, что она возвращалась изъ Таганрога больная и никогда не принимала встрѣчи; но какъ она за Болховомъ на пути къ Бѣлеву объявлена умершею, между тѣмъ какъ она въ проѣздѣ черезъ Орель была не въ постели?! Правда, въ Орль она никого не принимала; но архіерей Гавріилъ какъ-то успѣлъ пронести въ ея квартиру,—и она приняла его. Она была одѣта, четверть часа говорила съ нимъ... Жаловалась на слабость здоровья, но не была въ такомъ состояніи, чтобы можно было ожидать смерти ея, которая послѣдовала черезъ одни сутки, какъ въ 40-хъ годахъ высказывался архіерей Гавріилъ въ Одесѣ, на обѣдѣ у священника *Михаила Карповича Павловскаго...*²⁾.

1) „Записки“ лейбъ медика Тарасова, бывшаго въ Таганрогѣ при Императорѣ Александрѣ 1-мъ, во время болѣзни и кончины его, напечатаны въ *Русской Старинѣ* 1872 года.

2) Бывшій орловскій архіерей Гавріилъ Розановъ съ 1837 г. былъ архіепископомъ херсонскимъ и таврическимъ и имѣлъ мѣстопребываніе въ Одесѣ.—Священникъ, а впослѣдствіиprotoиерей *Михаилъ Карп. Павловскій*,магистръ Киевской Академіи—выпуска 1833 года, былъ тогда профессоромъ богословія въ Одесскомъ Ришельевскомъ Лицѣ.—О встрѣчахъ своихъ съ Императоромъ Александромъ I—сначала въ Орль въ 1823 г., а потомъ въ Сѣвскѣ въ 1825 г., а также о свиданіи съ Императрицей Елизаветой Алексѣевной, возвращавшейся изъ Таганрога, въ Орль 3 мая 1826 г.,—Архіепископъ Гавріилъ Розановъ разсказываетъ въ своей *Автобіографіи*, напечатанной послѣ его смерти въ Херсонскихъ Енарахъ. Въдомостяхъ 1861 года, въ № 23-мъ. Л. М.

Какъ я провелъ послѣдній годъ семинарскаго курса въ Орлѣ, не могу дать подробнаго отчета. Помню только, что я занимался прилежно, даже читалъ журналъ *Христіанское Чтеніе*¹⁾. Ходилъ въ церковь, гдѣ служилъ ректоръ нашъ Гавріилъ, чтобы слышать, какъ онъ говорилъ экстримомъ проповѣди. Я удивлялся этой способности, пока товарищъ мой *Александръ Семеновичъ Вознесенскій* на одномъ экзаменѣ, по вызову ректора: „кто можетъ сказать экстримомъ проповѣдь?“, сказалъ почти такъ же, какъ и ректоръ...

Приближался окончательный экзаменъ. Требовалось, чтобы каждый, оканчивающій курсъ, представилъ разсужденіе на одну изъ заданныхъ темъ. Я искалъ образца. Въ *Христіанск. Чтеніи* попалось мнѣ разсужденіе и по его постройкѣ я построилъ свое. Оно удалось, и ректоръ назначилъ его для чтенія на публичномъ экзаменѣ. По выпускному списку прочли меня въ концѣ первого разряда. Получивъ аттестатъ, я съ восторгомъ бросился домой. Всѣ радовались. Но каково было изумленіе и горе, когда, спустя недѣлю, получено было черезъ благочиннаго предписаніе о явкѣ моей въ правленіе семинаріи для поступленія въ Академію... Чтобы такое это значило?.. А то, что первые ученики, кромѣ Вознесенскаго, откупились у ректора. Развѣдавъ это, отецъ мой самъ пошелъ къ ректору ходатайствовать объ увольненіи меня и не пожалѣлъ поднести ему бѣленькой ассигнаціи—25 рублей. Онъ принялъ со словами: „Охотно принимаю даръ вашъ; я устроилъ такъ, что сынъ вашъ будетъ человѣкомъ, будетъ твоимъ кормильцемъ, и въ послѣдствіи больше будетъ благодарить меня“. Онъ усадилъ отца и такъ красно говорилъ съ нимъ, что отецъ, возвратясь отъ него, сказалъ мнѣ: „Что жъ? Видно—воля Божія, иди въ Академію, будешь протоіереемъ“. Но я рѣшилъ самъ дѣйствовать. Я объявилъ себя больнымъ грудью. Меня—къ медику. Семинарскій медикъ замѣтилъ только, что плеча не ровны, одно ниже другаго, но прибавилъ: „это—ничего“. Когда мы, назначенные въ Академію, получили приличную одежду—суконные сюртуки и панталоны,—ректоръ велѣлъ намъ ити къ архіерею, а самъ поѣхалъ къ нему впередъ. Я и у

1) Журналъ *Христіанское Чтеніе* былъ тогда новинкой въ духовномъ мірѣ. Онъ стаіль издаваться при С.-Петербургской д. Академіи съ 1821 г. Въ періодъ 1823—1829 гг. журналъ этотъ славился трактатами и статьями *Иннокентія Борисова*, впосл. архіепископа ѿріонскаго.—Л. М.

хирея началъ говорить о своей болѣзни и въ доказательство указалъ на неравнѣя плеча. Я даже рассказалъ, отчего это. Назадъ тому годовъ за шесть, учениковъ заставили переносить тонкія бревна съ одного мѣста на другое. Когда я несъ однімъ ученикомъ бревно, оно сорвалось съ плеча его и ударило объ землю. При этомъ послѣдовало такое потрясеніе въ моемъ плечѣ, что я упалъ наземъ и на нѣсколько минутъ прекратилось дыханіе.—Архіерей терпѣливо выслушалъ и обратился къ ректору съ серіознымъ видомъ; но ректоръ сказалъ: „вѣдь это было давно—шесть лѣтъ назадъ, а теперь онъ такъ здоровъ, какъ никто изъ насъ“. И это сказалъ онъ такимъ веселымъ голосомъ, съ такимъ полу-смѣхомъ, что архіерей сказалъ: „пошелъ, пошелъ,—почувствуешь слабость, пойдешь въ монахи“,—и отпустилъ насъ, благословивъ на дорогу.

Вознесенскій, Лавровъ и Спасскій-Автономовъ, получивъ прогонные деньги, уѣхали; а я и *Переверзевъ*, по совѣту брата его Переверзева, смотрителя училищъ, должны были выѣхать 1-го сентября съ *Никонофомъ Васильевичемъ Доброхотовымъ*, (въ послѣдствіи архіепископомъ *Николаемъ*), который, окончивъ курсъ въ Кіевской Академіи и подавъ прошеніе въ монашество, теперь гуляя по знакомымъ, прощаюсь съ міромъ; онъ увѣрялъ, что въ Кіевской Академіи пріемные экзамены начинаются не раньше 10-го сентября.—Я еще успѣлъ съѣздить домой, чтобы проститься. Съѣхались сестры замужнія и всею семьею провожали меня до самой Оптихи, останавливаясь при каждомъ лѣскѣ. Много было пролито слезъ, но это были уже не слезы скорби, а родственной любви. Отецъ и мать помирились съ моей судьбою и утѣшили меня хорошею будущностію; мать даже подчиваляла меня настойкою...

(Годолженіе слѣдуетъ).

БИБЛІОГРАФІЯ.

Іванъ Абрамовъ. Черниговскіе малороссы. Быть и пѣсни населенія глуховскаго уѣзда. (Этнографический очеркъ). С.-Петербургъ 1905.

Приступая къ настоящей рецензіи на статью г. Абрамова, мы не можемъ скрыть того, что чувствуемъ иѣкоторое пристрастіе къ подобнымъ ей порайоннымъ этнографическимъ наблюденіямъ надъ жизнью украинскаго народа. Хотя они очень часто обладаютъ повторяющимся и однообразнымъ материаломъ, тѣмъ не менѣе намъ интересно наблюдать жизнь народа въ различныхъ мѣстахъ его территории, останавливаясь даже на извѣстномъ. Поэтому мы не станемъ давать научную оцѣнку названному очерку, а укажемъ лишь на его содержаніе.

Послѣднее гораздо ужѣ заглавія статьи, такъ какъ авторъ въ своемъ изложеніи имѣеть въ виду преимущественно одно мѣстечко глуховскаго у.—*Воронежъ*. Это мѣстечко относится къ числу довольно культурныхъ поселеній. Въ немъ имѣется 6 православныхъ церквей, почтовая станція, свеклосахарный и рафинадный заводы бр. Терещенко, кирпичный заводъ, и три раза въ году здѣсь устраивается ярмарка.¹⁾ Авторъ ничего не говоритъ объ этомъ и вообще не указываетъ на вліяніе культурныхъ условій жизни на населеніе, останавливаясь только на археологической этнографії.

Книжка г. Абрамова начинается историческими свѣдѣніями о мѣстечкѣ Воронежѣ и одежду его населенія.

Кратко авторъ указываетъ на мѣстный говоръ, отличительную особенность котораго отъ южно-украинскаго говора онъ видить въ за-

---

¹⁾) „Россія“, подъ ред. В. П. Семенова; т. VII, Малороссія, 434.

мѣнѣ звука *i*, нѣкогда образовавшагося изъ дифтонга, звукомъ *у*. При этомъ г. Абрамовъ не соглашается съ авторомъ статьи о черниговскихъ говорахъ въ „Черниговскихъ Губ. Вѣд“ 1854 года, въ которой указывается, что въ Воронежѣ говорятъ: *куунь*, *вуулѣ*, *луожка* и пр.—„Авторъ,—говорить по этому поводу г. Абрамовъ,—ошибается, передавая ясно произносимый звукъ *у* черезъ дифтонгъ; интересуясь миѣніемъ академика А. И. Соболевскаго, я произносилъ ему нѣкоторыя слова, какъ произносятъ ихъ въ Воронежѣ, и онъ нашелъ, что въ словѣ. положимъ, „*вунъ*“ слышится чистое *у*, а не дифтонгъ, и не двойное *у*“. Для нась ссылка на акад. А. И. Соболевскаго совершенно не убѣдительна, такъ какъ одно дѣло теоретическое знаніе языка, и другое дѣло чутье въ области народной рѣчи, которая обусловливается иногда совершенно посторонними научнымъ знанію обстоятельствами.

Года четыре тому назадъ, по предложенію проф. русскаго языка и словесности Института кн. Безбородко, М. Н. Сперанскаго, авторъ настоящей рецензіи принималъ участіе вмѣстѣ съ другимъ лицомъ въ записываніи репертуара извѣстнаго бандуриста Т. М. Пархоменка изъ мѣстечка Мены, сосницкаго *у*. Авторъ и указанное лицо оба практически были знакомы съ различными украинскими говорами. И вотъ что изъ этого получалось: „Индивидуальные черты говора обоихъ записывавшихъ вели къ спорамъ о фонетикѣ того или другого слова: одному слышался звукъ екатеринославскаго говора, другому нѣжинскаго; я слова проф. Сперанскаго) часто ульшалъ еще третье; путемъ повѣрки у самого Пархоменка (заставляли его пропеть спорное мѣсто или „проказать“) устанавливался правильный обликъ слова—еще примѣръ того, какъ здѣсь важно было бы механическое воспроизведеніе пѣсни и рѣчи. ¹⁾

Однако мы и въ настоящее время сомнѣваемся, чтобы тогда, несмотря на совмѣстную работу трехъ человѣкъ, намъ удалось установить дѣйствительный говоръ Пархоменка. Тѣмъ не менѣе, съ относительною опредѣленностью можно сказать, что особенностью его сосницкаго говора были слѣдующіе дифтонги на мѣстѣ *i*: *гриховъ*, *поудбигае*, *тернуовъ*, *муий*, *суйль*, *вуинъ*, *бѣудный*. Приблизительные дифтонги, изображаемые группой *ui* (близкое къ *ы*): *суйль*, *куинъ*, *гүистъ* характерны также для сѣвернаго говора нѣжинскаго *у*. Указанные говоры намъ приходилось наблюдать самимъ, и мы ясно слышали дифтонгъ, но лишь съ преобладаніемъ того или другого гласнаго.

¹⁾ Южно-русская пѣсня и современные ея носители. Материалъ собралъ М. Сперанскій, стр. 11.

Такъ, авторъ твердо помнить и можетъ воспроизвести въ живомъ произношениі дифтонгъ уй на примѣрахъ: гуйсть и суйль, слышанныхъ имъ въ с. Хибаловкѣ нѣжинскаго у. Въ первомъ случаѣ дифтонгъ былъ ближе къ звуку у, который значительно преобладалъ, покрывая второй слагаемый звукъ; во второмъ случаѣ было наоборотъ. Мы склонны думать, что разнорѣчіе относительно говора м. Воронежа есть результатъ такого же неяснаго выраженія одного изъ слагаемыхъ дифтонга. Во всякомъ случаѣ, подобные фонетические вопросы можно решать лишь на мѣстѣ путемъ многократнаго опыта нѣсколькихъ лицъ.

Далѣе г. Абрамовъ останавливается на лирическихъ пѣсняхъ глуховскаго у. Между прочимъ, онъ приводитъ слѣдующую пѣсню, отрывокъ из „Коробейникъ“ Некрасова:

Вотъ полна, полна коробушка,
Есть ситецъ и перьча,
Пожалѣй моей зазнобушки
Молодецкаго плеча.
Вижу въ полѣ рожь високую,
Я всю ночку провожу.
Якъ завижу чорноокую,
Всѣ товари разложу.
Торгуй, мила, не скучись,
Ближе къ милому садись...

Затѣмъ слѣдуетъ описание „обжинокъ“ и нѣсколько заживныхъ пѣсенъ. Послѣ этого авторъ описываетъ свадьбу, приводя соответствующія обряду пѣсни. Замѣтимъ тутъ кстати, что обычай выбрасывать во время „весилля“ красный флагъ на высокомъ шестѣ въ знакъ дѣвической чистоты невѣсты до свадьбы, на который указываетъ авторъ, сохранился и въ нѣжинскомъ у. Мы наблюдали его въ с. Андреевкѣ, гдѣ такой флагъ носятъ по улицамъ, идя съ музыкою изъ церкви послѣ обряда „скрыванія“ невѣсты. За описаніемъ свадьбы слѣдуетъ описание крестинъ; далѣе идутъ колядки и щедривки; краткое упоминаніе о кумедії: „Царь Максимиленъ“, о засѣваніі, совершающемъ цѣльми на новый годъ; дѣтскія побасенки и свѣдѣнія о лирникахъ. Относительно послѣднихъ врядъ ли вѣско показаніе автора, что они промышляютъ больше зімбю, чѣмъ лѣтомъ. Наоборотъ, только въ лѣтнєе время, особенно рано по утрамъ, вы услыпите на деревенской улицѣ духовный стихъ и звуки лиры старца, идущаго по улицѣ села и никогда не заходящаго въ хаты, какъ городскіе нищіе. Хозяйки же, слыша пѣніе и игру, выносятъ слѣпцу хлѣбъ, а чае всего муку. Говоря о лирникахъ

авторъ приводить варіантъ п'єсни о Хомѣ и Яремѣ. Затѣмъ слѣдуетъ такоє содержаніе: масленица, весною, примѣты, сувѣрія и заключеніе.

Несмотря на отрывочность сообщаемыхъ авторомъ свѣдѣній и недостаточность ихъ, очеркъ г. Абрамова не можетъ быть не встрѣченъ съ удовольствиемъ любителями украинской этнографіи.

Владиміръ Даниловъ.

А. Г. Авчинниковъ. Первые народные представители Екатеринославской губернії.

Не успѣла первая Дума вполнѣ расцвѣсть и развить свою дѣятельность, какъ она пошла въ область прекрасныхъ воспоминаній. Досужие люди даже подвели итогъ, сколько рѣчей и рецликъ произнесъ Муромцевъ, сколько разъ говорилъ гр. Гейденъ и т. д. Государственная Дума, которую такъ недавно жила Россія, уже возбуждаетъ исторический интересъ. Такой интересъ внушаетъ и лежащая передъ нами брошюра о первыхъ народныхъ представителяхъ одной изъ обширныхъ украинскихъ губерній, важной по своему промышленному характеру, и славной историческими воспоминаніями о чубатахъ рыцаряхъ запорожцахъ, такъ твердо стоявшихъ на стражѣ народной воли.

Надо признать, что выборъ представителей въ Екатеринославщинѣ, за однимъ лишь исключеніемъ, вполнѣ соотвѣтствовалъ значенію губерніи. Были выбраны лица передового направленія и при томъ большею частью мѣстные уроженцы. Къ послѣднимъ принадлежать крестьяне Л. Ф. Бабенко, А. И. Возовикъ—трудовики, С. М. Рыжковъ (к.-д.), а также представители интеллигенціи—проф. П. И. Новгородцевъ и В. Н. Радаковъ, оба конституціоналисты-демократы. Изъ немѣстныхъ уроженцевъ были выбраны въ Думу к.-д.: крестьянинъ И. И. Лысенко и М. Е. Земцовъ, на трудъ которого обѣ экономическомъ положеніи населенія Мариупольскаго у. мы указывали въ октябрьской книжкѣ „К. Старина“ 1905 г., и известный всей Россіи соціалъ-демократъ М. И. Михайличенко, выбранный рабочими. Не указана въ брошюрѣ родина депутата М. И. Шефтеля, кон.-дем. Также не принадлежать вполнѣ къ мѣстнымъ людямъ депутатъ г. Екатеринослава И. В. Способный, членъ союза 17 октября, защищавшій въ Думѣ смертную казнь.

Названная брошюра знакомить съ представителями Екатеринославской губ. въ краткихъ біографіяхъ и портретахъ. Издание по своему характеру относится къ популярнымъ и снабжено словаремъ политическихъ терминовъ, встрѣчающихся въ брошюрѣ.

В. Д-овъ

ДОКУМЕНТЫ, ИЗВѢСТИЯ И ЗАМѢТКИ.

До бібліографії літератури про Т. Шевченка. Бібліографії матеріалів для розсліду про життя та твори Т. Шевченка д. М. Комаров присвятив спеціальну книжку—покажчик „*Т. Шевченко въ литературѣ и искусствѣ*“ (Одесса, 1903), але, на жаль, не тільки неповний (за що автора не можна винуватити), але і з чималими хибами, яких найбільше виказав д. І. Франко в своїй великій рецензії¹⁾). Ці останні (особливо неповнота і часом неправдивість змісту книжки), дуже утруднюють роботу кожному, хто заходиться розслідувати літературу про Шевченка, і коли він покладатиметься на покажчик д. Комарова, то зробить не одну чималу помилку. Возьмімо хоча б розділ IV („Малоруськія произведенія Т. Г. Шевченка, помѣщенныя въ сборникахъ и журналахъ“).

№ 1. *Ластобвка*. Собрание сочиненій на малорусскомъ язы-
кѣ, собралъ Е. Гребенка. С.-Петербургъ, 1841. Отрывокъ изъ поемы Т. Шевченка „Гайдамаки“.... Та й годі? А *Причинна, Віtre буй-
ний, На вічну память Котляревському, Тече вода в синє море?* Про
них не згадується. А як би автор розглянув був цю книжку (зрештою,
не такий уже й раритет великий), то може б зауважив і одну цікаву
особливість: що вірш „Тече вода в синє море“ надруковано разом з
„На вічну память Котляревському“, як один вірш, що до дуже пізнього
часу й було по „Кобзарях“.

№ 2. *Молодик*. Українскій альманахъ на 1843 г..... Три пісні
Т. Шевченка. Н. Маркевичу, Тяжко важко і *На що мені чорні брови...*“
І не так воно зовсім!.. Дійсно, в *Молодику*—три пісні, але третя—
Утоплена, а не *На що мені чорні брови*, бо цей останній вірш видру-

---

1) Зап. Н. Т. т. L. VII; передруковано мною в „Кіевск. Старинѣ“, 1904, мартъ.

ковано ще р. 1840 в 1 вид. Кобзаря (див. хоча б і у М. Комарова, III. вид., № 1).

№ 4. *Народное Чтение*. 1859 г. № 2, 3 и 4 и *Русская Беседа* 1859, № 3. Несколько пісень Т. Шевченка съ русскимъ переводомъ".— Уже д. Франко справедливо зауважив, що під один № вставляти два періодичних видання — не годиться, не кажучи вже про те, що не позначено, які ж саме там пісні і чий то переклад.

Заглянувши в *Народное Чтение* в показані книжки, бачимо, що в № 4 немає нічого з Шевченка, а в № 3: *Вечір* (Садок вишневий) та *Хустина* (Чи то на те Божа воля), а поруч — переклад россійський без підпису перекладача.

№№ 7 і 9 „Основа“ 1861 та 1862 — не визначено дрібніших поезій, а просто під обома № стоїть: *Думи і пісні*. Це теж не зручно. Щоб виповнити цей дефект, подаю повний перелік творів Шевченка, видрукованих в „Основі“ за обидва роки.

1861 I. Не для людей і не для — слави (12), Посланіє славному П. І. Шафаріку (2—4), Ой три шляхи (5—6), Пустка (М. С. Щепкину) (6), Чернець (7—10); II. Москалева Криниця (р. 1857) (1—13); III. Минають дні (1—2), Не женися на багатій, Не завидуй багатому (2), Ой крикнули сірі гусі (3), Чого мені тяжко, Вітер в гаї нагинає (4); IV. Неволиник (1—20); V. Минули літа молодії (1—2), І тут, і всеюди — скрізь погано (2), В ноці і ожеледь і мряка (2—3), І день іде, і ніч іде (3), Чи не покинуть нам, небого (3—5), Дневник Т. Гр. Шевченка (6—13), В неволі тяжко (14); VI. Не нарікаю я на Бога (3—4), Як би з ким сісти (4), Дневник Т. Гр. Шевченка (5—16), Сестрі (47—48), Тече вода з під явора (48); VII. Ой чого ти почорніло (1—2), Ой умер старий батько (2—3), На городі коло броду (3), Дневник (7—18); VIII. І широкую долину (1), Зійшлись, побрались (1—2), Не вернувся із походу (2), Титарівна—Немирівна (2), Дневник (3—15), Частина поеми: „Еретик Іван Гус“ (15—16), І небо невмите (16); IX. Частина поеми: „Черниця Мар'яна“ (1—12), Дневник Т. Гр. Шевченка (13 — 24); X. Мій Боже милий! як то мало (1), Чи ви ще зійдетеся знову, Над Дніпровою сагою (2); XI—XII. Учітесь, брати мої (1—2), Прочитавши главу 35 Ісаї (2—3), І досі снится (3—4), За сонцем хмаронька пливе (4—5), Як маю я журитися (5), Дневник (6—15).

1862. I. Не додому вночі йдучи (1—2), Породила мене мати (2—3), По улиці вітер віє (3), Закувала зозуленька (3—4), Ой сяду я під хатою (4), Туман, туман долиною (4—5), Ой люлі, люлі (5), Завцвіла в долині (5—6), Колись дурною головою (6), Дневник (7—16); II. На великдень, на соломі (1), Як би мені черевики (2), Подражаніє польському поетові Антонію Сові (2), Дневник (3—29); III. Моїм со-

узникам (Згадайте, братія моя (1—2), Дневник (20—33); IV. Неофіти (1—17), Дневник (31—45); V. Росли у купочці (1), ** Моя ти любо! (1—2), Н. Я. Макарову (Барвінок цвів) (2), Поставлю хату і кімнату (3), Дневник (14—25) (тут „Доля“, „Муза“, і „Слава“); VI. Епілог до „Невольника“ (1—2), Дневник (3—14); VII. З поеми „Петрусь“ (1—5), Суботів (6—7). В неволі, в самоті немає (7), За думою дума (8), Дневник (17—29); VIII Мати покритка (1—3), Ой одва я, одна, Мов за подушне (4), Дневник (5—20), (тут „Сон“); IX. Коло гаю в чистім полі (1—2), Назар Стодоля (3—39); X. А. О. Козачковському (1—5), По над полем іде (5—6).

№ 10. „Вечерници“ на р. 1862.“ В № 21—23 показано „Гамалля“, тим часом він є тільки в ч. 23, а в ч. 21,—Чи не покинуть нам, небого“, (не показано у М. Комарова), а в № 34 поміщене не усю *Тарасову ніч*, а тільки уступ (26 рядків), якого немає в російських виданнях і досі.

№ 13. *Мета*, Львівський журнал 1863 р. № 4. Поезія Т. Шевченка. Въ неволі.—Що це за вірш? Може це в „В неволі, в самоті немає?“ Ні, це: *Мені однаково...* А заголовок в *Меті* поставлено невідповідний через те, що взято два вірші (*Мені однаково*“ і „Костомарову“) з пілого ціклу (13 поезій), написаних до 30/V 1847 року в *неволі*, в Петропавловській цітаделі. Цім 13 віршам, згодом, р. 1858, Шевч. дав заголовок „Моїм соузникам“, який видавці усіх „Кобзарів“ неправильно прикладають спеціально до „Згадайте, братія моя“¹⁾.

„24. Правда 1873 року, № 15 и 16. Частына поэмы Иванъ Гусъ“.— Як би д. М. Комаров заглянув був в це видання, то побачив би, що до початку „Івана Гуса“ приточено тут вірш: „Світе ясний, світе тихий“, не мов би то — протяг „Ів. Гуса“...

Це те, що мені впало в око що до розділу IV....

Перейду до розділу VIII („Переводы малорусскихъ произведеній Т. Шевченка“), а ще спеціальніше: „б) на польскій языку“ (стр. 38—39, №№ 49 —59). Тут багато бракує №№ і де-які (до р. 1884) зараз можна буде виказати²⁾, а де що поправити.

№ 49. *Hajdamaky*. T. Szewczenko. Studium przez L. Sowinski. Z dol\u0144czeniem przek\u0144adu „Hajdamaków“. Wilno 1860 roku, 127 st. 8°., — так у М. Комарова, — а має бути: *Taras Szewczenko. Studyum przez Leonarda Sowińskiego z dol\u0144czeniem przek\u0144adu Hajdamaków. Wilno, 1861, in 8° (Studium LVIII str., Hajdamacy 127 str.)*. І дійсно,

1) Про це — в моїй статті „Критичний розслід над текстом „Кобзаря“ Шевченка“.

2) З листу якогось поляка — учня гімназіального в Варшаві, од 10/III 1884 надісланого до когось з київських громадян. (З матеріалів В. П. Науменка).

в відділі XIV („Сводъ статей о Шевченкѣ и его произведеніяхъ“) сту-
дія Л. Совинського стоїть датована р. 1861 (№ 50)

Додати треба, що цю статтю Л. Совинського передруковано потім
в *Bibliotece Mrówki*, томик 67 і 68 (р. 1883).

№ 50. *Hamalei*. Poemat. Napisał T. Szewczenko. Na polski
język przełożył Chojeski, Kijów, 1861 г.—має бути: *Hamalej...* потім
Alfred Ghajeski. Kiów, 1861, in 16°.

№ 51. *Przekłady pisarzów malorusskich*. Т. I. Т. Szewczenko.
A. Gorzałczynskiego. Kijow, 1862 r., — має бути: *Przekłady pisa-
rzów małorosyjskich* A. J. Gorzałczyńskiego. Tom I. Kijów. Nakład
A. Maracewicza, 1862, in 8°. Z portretem.

№ 52. *Kobzarz T. Szewczenki*. Z malorusskiego spolzyl d.
Syrokomla. Wilno, 1863, — та й усе. Тим часом повніще буде так:
„*Kobzarz* (tlومaczony w r. 1861 na Borejkowszczyźnie) wynieśł nakła-
dem A. Assa w Wilnie r. 1863. Зміст: Od tlومacza, Przygrywka, Pe-
rebenda, Topol, Lunatyczka, 4-y Dumki, Iwan Podkowa. Noc Ta-
rasowa, Gamalej, Katarzyna, Najemnica.

Все це передруковано в *Poezyach Kondratowicza* t. X, Warszawa,
r. 1872 (у М. Комарова стоїть за № 54, де показано й зміст, але не
згадано про: Od tlومacza, Przygrywka, Lunatyczka i Najemnica).

Зауважу, що цей переклад (*Кобзарь*) ще раз передруковано в *Bib-
liotece Mrówki* у Львові, томик 66, про що у М. Комарова немає згадки.

Так само нема у М. Комарова згадки про переклад:

Poezye T. Szewczenki. Tom I, wypusk 1—3. Lwów. Nakład K.
Szukiewicza. W zakładzie Ossolińskich. 1866, in 8°.

№ 53 у М. Комарова: *Najemnica*, poemat T. Szewczenki, prze-
kład L. Sowińskiego, Lwów. 1871 г. 40 st. 8°. Z port. avtora,—де як
можна здогадуватися, і есть той переклад, що вийшов 1 виданням в
Bibliotece Mrówki, але не р. 1871, а 1870; другим виданням цей пере-
клад вийшов у томику 22 *Biblioteki*.

Далі, у М. Комарова не згадується, що ця сама „*Najemnica*“ ви-
друкована була ще раз в томі I „*Poezye S(owińckiego)*“. Poznań, 1875,
(на стр. III—143), а також і *Pustka* (Rankiem rano gorść rekru-
tow)...

Цю *Пустку*, крім того, що подане було в студії Л. Совінського
(Wilno. 1861), видруковано було в *Kalendorzu Jana Jaworskiego*,
році 1877, pod redakcją Wincentego Korotyńskiego.

Крім того, у М. Комарова немає згадки про:

1) *Urzeczona* (коротенький віршик) в *Kurjerze Warszawskim*,
1882, № 1. (В тім же році був ще якийсь дрібний вірш III.—„jakı,—
nie pomnię“, — додає кореспондент).

2) *Na temat ludowy* (Antoniu Sowi) в Kurjerze Warszawskim, 1883, od 25/VIII.

3) W № 122 *Dziennika dla Wszystkich*, за р. 1883. „Z Tarasa Szewczenki (шматок вірша „Не нарікаю я на Бога, — од слів: „Orz się, rolo, a droga rolo“ і до кінця). Tłomaczil Wladyslaw Reinold.

Нарешті ще один переклад в книжці: *Na Ukrainie*, tragedya w 5 aktach z prologiem i epilogiem. Motto: „Sine missione nascimur“! Poznań, 1873 („Wiadomo, że autorem arcydzieła jest L. Sowiński,“ — додає кореспондент). На стр. 48 такий уривок:

Marek.

Czytaliście ostatni wiersz Kobzarza?

Oto mi wiersz!.. No wiersz!.. Jak stary miód rozmarza.

„Ej na co mi żenaczka ta!...

Kto wie, co ma stać sie!..

(і т. д., переклад „Козацької долі“).

Czarnyszu! Warto zdrowie wznieść Szewczenki.

Czarnysz.

Natychmiast.

(Wszyscy idą do stołu i biorą szklanki)

Wieszcza, atamana zdrowie!

A raczej myśli jego!

(Діється в Київі перед повстанням р. 1863).

В відділі III („Собраніє сочиненій Т. Шевченка“) на видання *Кобзаря* з р. 1883 (вид. Балашева) показано тільки одну рецензію в „Зарѣ“ (київський) р. 1883, № 91, тим часом як в польській літературі була не одна загадка: коротенько (на 20 рядків) вказано було видання в „Kronika Rodzinna“ р. 1883 (з дня 31/VIII), так само коротко в „Gazeta Warszawska“ того ж року, № 177 (10 серпня), і чимала (на 2 шпалта) рецензія в „Dzienniku dla Wszystkich“, 1883, № 64, під заголовком: *Nowe wydanie dzieł Szewczenki*. Рецензія взагалі прихильна, тільки про „Гайдамаків“ рецензент каже, що це твір „pozbawiony odrobinę uczucia miłości i przebaczenia chrześciańskiego... Але то,каже він, — „niemal jedyna plama na żywocie Szewczenki“. В рецензії щось написано було про вірш *Ляхи*, але цензор, як сповіщає кореспондент, викинув все те.

Крім того, про *Кобзар* з р. 1883 була згадка в тижневому журналі *Prawda i w Tygodnik Powszechny* (в' серпні р. 1883). В цьому останньому було подано нетитом „kilkadziestią wierszy...“ I тут цензор викинув уступ про вірш *Ляхам*.

Засилаючи ці відомості і вирізки з часописів, молоденський кореспондент (Witold K.) кінчає свій лист словами: „Niech to będzie podzięką serdeczną tym, którzy wydają pisma nieśmiertelnego Tarasa“.

Що до розділу XIV („статів про Шевченка“) то під р. 1862 не зазначено: 1) в „Основі“, кн. 6, стр. 21 „Новые материалы“ про вірш „Антонію Собі“ і 2) Sowińskiego. List ze wsi. Wilno, 1862 (одбитка з „Kurjera Wileńskiego“), де теж писано про Шевченка.

Нарешті той самий кореспондент натякнув ще про одну статтю про Шевченка: *Wincenty Korotynski. Rodzina Szewczenki*, з вказівкою що „pisane za życia poety“ і що видруковано воно в *Kurjer Wileński—z lat ostatnich*“ (перед р. 1883) і що „czytałem niedawno rękopism tego“.

Подаю отсії вказівки до відомості бібліографів, вважаючи, що вони не зайві будуть і згадутся колись.

В. Доманицький.

Сонъ Пресвятой Богородицы (*по списку 18-го вѣка*). Печатаемый ниже „Сонъ Пресвятой Богородицы“ представляетъ собою любопытный образчикъ тѣхъ, довольно многочисленныхъ и имѣвшихъ распространение среди нашихъ предковъ, различныхъ апокрифическихъ съ мистической окраскою сказаній, которыя обнаруживаются, съ одной стороны, чистую, нѣсколько наивную, живую вѣру нашихъ предковъ, а съ другой—ясно указываютъ на ихъ стремленіе по возможности удовлетворить своей любознательности относительно таинственныхъ, мало понятныхъ имъ, началь этой вѣры, а также оберечь себя отъ всякой „чаровой злой рѣчи“ и отъ „діавола шкареднаго“. Вѣра въ чудодѣйственную силу заклинаній, въ возможность оберечь себя тѣмъ или инымъ путемъ отъ козней дьявола, полновластно царила въ жизни нашихъ предковъ, даже людей просвѣщенныхъ и образованныхъ, на что, между прочимъ, указываетъ и списокъ „сна“, сохранившійся среди бумагъ Холодовичей.*,

*) О Холодовичахъ см. Описаніе старой Малороссіи, Лазаревскаго. т. II стр 333—343. Одинъ изъ Холодовичей, Матвѣй, представлялъ собою малорусского интеллигентнаго человѣка XVIII в., выдѣлявшагося изъ среды своихъ современниковъ образованіемъ. (309).

Списокъ „сна“, написаный характернымъ почеркомъ 1-й половины XVIII в., носитъ несомнѣнныя слѣды ношенія при себѣ.

Сонъ Пресвятой Богородицы, спячой на горѣ олывной.

Гдѣ единаго часу заснула Пресвятая Богородица, тогда пришолъ до нея Іисусъ Христосъ, сынъ Божій и рекъ до неї: **найдѣши матко мою, спиши или чуешь?**

Потому очнулася Пресвятая Богородица и рекла до него: сыну мой найдѣши, я очнулася, снился мнѣ сонъ дивній о тебѣ. Выдѣла я тебе пойманнаго, связаннаго і пропятаго и къ Каїафу преведеннаго и у столпа привязаннаго, и с твоей святой головы струями кровь плинула, и твое божественное тѣло якъ кора от дерева отпало.—Иисусъ Христосъ рекъ до неї: матко моя, правдівій сей сонъ снился о мнѣ, такъ маеть быти. Если кто колвекъ будеть тотъ листъ при себѣ носиты, тотъ будеть милость мою имѣты, и при смерти его я самъ буду, и пресвятая Богородица, матко моя, будеть, и ангели озмуть душу его въ царствіе лебесное навѣки.—Аминь, Сей листъ бысть у гроба Божія и писанъ оной въ Йерусалимы, сначала листъ Иисуса назарейскаго, царя иудейскаго, во имя отда и сына и святаго духа аминь.

Тие слова святіе на сей свѣтъ зослані от самого Господа нашего Иисуса Христа во лѣбѣ(?)^{папижеви (sic!).} Левъ, тежъ освятивши, послалъ брату своему королю противу неприятеля. А тотъ листъ такую моць маеть, хто бы хотѣлъ его читаты албо с пилностию слухати, таковыи человѣкъ на сорокъ дней отпущеніе грѣховъ маеть и жадная речь злая шкодить не можетъ. А в которому дому имеется тотъ листъ, и в тому дому какъ огнь, такъ жельзо и никакая чаровая речь злая не можетъ шкодить и образиты. А которая жена, на ней бѣлая голова (sic!), беременная будучи, и тотъ листъ при собѣ носитиметь, чрез то отроча легко породить, мовячи тие слова: Иисусъ надо мною и за мене оборонецъ есть; Иисусъ мене бережетъ отъ всякаго зла во дни і в ноши и на каждую годину от диавола шкареднаго.

Прошу тебе Господа Бога моего чрез муку твою святую, которую терпѣль за нась ради грѣшныхъ и кровь свою пренайдорожшую вилияти рачилъ; святій Иоане, пророче и предтече, крестителю Христовъ, кото-рого еси Господа и спаса нашего Іисуса Христа во иорданѣ^{рѣдѣ} крестиль, остережи мене грѣшнаго от огня и меча и стрелбы, абы мнѣ нѣчто злое шкодить не могло.—А сей листъ знайденъ въ земли буйтанской (sic!) на горѣ олывной пред образомъ святаго архи-стратига Христова Михаила; кто ж би его хотѣлъ читаты, албо пере-писаты, то самъ ему отворится. А тотъ листъ написанъ билъ золотими лѣтерами, ижъ мовить: я Иисусъ назарейскій, царь иудейскій, синъ

Бога живаго приказую вамъ и обявляю точно от божества своего абысте день неделѣ святковали и жаднихъ работъ на робили и корѣнья о огородахъ своихъ не копали на спасенѣе душамъ вашимъ, и приказу моему вѣрили и молилися, ижъ правдівій сонъ люблю божества своего, тотъ листъ писаль и' училь, даби добrie люди узнали..., ибо я вамъ далъ шесть дней работати, семій день неделю святи его на добре дѣла и учинки ко опочиванию хвали своея. А если не будете добре чинити, тогда васть буду голодомъ, повѣтрѣемъ злимъ и войною карать, я побужу паря на царя, короля на короля, мѣсто на мѣсто, отца на сына, сына на отца, брата на брата, сусѣда на сусѣда и будеть въ васъ всякое кровопролитие... И буду еще васть карати громомъ, блистаніемъ, чтобъ вы хранили и познали гнѣвъ Божій и справедливость мою, а то для грѣховъ вашихъ. Еще вамъ упоминаю действителностию и ласкою..., которой есть день неделя, абысте до церкви ходили и злихъ учинковъ не чинили. Если не будете слухаты, то еще препущу птахи черніе, которые, лѣтающи, въ васъ будуть кричати и кусаты, от которыхъ злое повѣтріе происходити будеть. И приказую вамъ, абысте въ суботу по вечернѣ не робили для пречистой матки моей, бо если би матка моя не молилася, уже би есте давно погинули и горкою смертию померли. А въ неделю повиненъ каждый человѣкъ, старій и молодій, з женами своими и изъ дѣтмы до церкви Божией ходили и мѣшляли о грѣсѣхъ своихъ, что есте согрѣшили за тую неделю. Еще васть упоминаю чрезъ муку мою святую, абысте криво не присягали, а ни небомъ ни землею не клялися; буду же вамъ ей и нинѣ (?), бо я сотворилъ васть по образу своему и по подобію, а ви, людие, гнѣву моего не позабудте, единъ другого не убывайте, свидѣтелства фалшива не свѣдчите, нищими и убогими не работайте напрасно, отца и матку почитайте. И если будете ведлугъ словесъ моихъ спровороватся, то дамъ вамъ царство небесное и отпущеніе грѣховъ вашихъ и покой. А въ остатку приказую вамъ, даби вѣрили тому листу. Которій человѣкъ оному не будеть вѣриты, таковыи человѣкъ не доступить за грѣхи свои покаянія и помретъ наглою смертию і проклять будеть. А которій человѣкъ тому листу вѣриты будеть и той листъ у себѣ и отъ дому до дому раздаваты, читаты и переписаты, то еслибы имѣль которій человѣкъ грѣховъ, якъ пѣску въ морѣ і какъ листу на деревѣ, также звѣздѣ на небѣ, то всѣ ему отпущенны будуть и царства небесного доступить; ему же честь и слава, аминь; и нинѣ, і присно і во вѣки вѣковъ аминь.

Сообщ. А. Шрамченко.

Изъ исторіи борьбы малороссійскаго духовенства за свои права въ 18 вѣкѣ. Видя, что императрица Елизавета по личной привязанности къ А. Г. Разумовскому симпатизируетъ малороссамъ, послѣдніе рѣшили воспользоваться этимъ въ цѣляхъ реституціи своей старины, которая къ тому времени успѣла уже сильно поблекнуть подъ давлениемъ великороссійской нивелляціи. .

Когда-же Елизавета возстановила въ Малороссіи гетманство, надежды на лучшее будущее расцвѣли у представителей разныхъ сословій украинскаго народа. И въ духовенствѣ малороссійскомъ проснулись надежды на возстановленіе его прежнихъ правъ и привилегій. Первымъ сталъ дѣйствовать митрополитъ кіевскій Тимоѳей Щербацкій. Въ концѣ 1751 г. онъ обратился въ синодъ съ ходатайствомъ о возстановленіи прежнихъ привилегій кіевской митрополичьей каѳедры, какъ главенствующей каѳедры полуавтокефальной малороссійской церкви, именно о подчиненіи верховной юрисдикціи кіевского митрополита прочихъ малороссійскихъ архіреевъ и ставропигіальныхъ монастырей, о большей независимости отъ Синода, о возстановленіи прежняго права самостоятельнаго печатанія книгъ и т. п. Синодъ несочувственно отнесся къ этому ходатайству митрополита, сдѣлавъ ему строгое внушеніе и укорилъ въ недолжномъ почтеніи къ Синоду¹⁾.

Но пока еще неизвѣстенъ былъ отвѣтъ изъ Петербурга митрополиту, почти одновременно съ его ходатайствомъ возбуждено было другое дѣло, свидѣтельствующее о томъ, что и въ широкихъ кругахъ малороссійского духовенства въ то время сильно распространена была мысль о необходимости возстановленія въ полномъ объемѣ прежняго церковнаго строя Малороссіи и что духовенство вполнѣ сознательно относилось къ тогдашнему положенію вещей въ Малороссіи и стойко стояло за свои сословныя права. Послѣ кончины епископа Переяславскаго Никодима Сребницкаго, послѣдовавшей 12 июня 1751 г., въ духовенствѣ Переяславской епархіи явилась мысль сдѣлать попытку къ осуществленію своего старого права на избрание себѣ епископа. Неизвѣстно, кому тутъ принадлежала инициатива, но нѣкоторыя обстоятельства самаго хода дѣла видны изъ дѣла бывшей Переяславской консисторіи, называющагося „Дѣло о злекціи избранія кандидатовъ на епископство Переяславское“ и хранящагося въ связѣ дѣлъ, за 1752 г. въ архивѣ Полтавской консисторіи. „Дѣло“ начинается съ отвѣтного письма генерального писаря Андрея Безбородка къ намѣстнику Переяславскаго каѳедрального монастыря іеромонаху Сильвестру,

1) См. дѣло арх. св. Синода 1752 г. № 29.

которому по смерти еп. Никодима Переяславская архієрейська „катедра въ правленіе поручена“ была впредь до назначенія нового епископа²⁾. Андрей Безбородко отъ 21 февраля 1751 г. писалъ изъ Глухова, что намѣреніе переяславскаго духовенства избрать себѣ епископа въ Глуховѣ одобряется и гетману вовсе не будетъ неугодно, наставлялъ, что нужно подать гетману прошеніе, въ которомъ „ко избранію на Епископство никого имяноват не слѣдует, а просит токмо присилки персонъ къ избранію въ тотъ чинъ изъ достойныхъ мужей кандидатовъ“. Ескорѣ изъ Переяслава въ Глуховѣ посланъ бытъ ходокъ—каеедральный писарь іеромонахъ Гервасій, который Андрею Безбородку свезъ отъ „убогой катедры“ Переяславской подарокъ за „милостивый совѣтованія респектъ“, представлялся гетману, „отъ всей братіи тамошней поздравленіе его ясневельможности говорилъ, и за вислушаніемъ оного, его ясневельможность доволенъ тѣмъ остатся соизволилъ“. Гетманъ снесся съ митрополитомъ Кіевскимъ. Послѣдній обрадовался слушаю при избраніи епископа въ Переяславѣ проявить прежнія права митрополичьей каеедры, онъ послалъ въ Переяславѣ посланіе и, ссылаясь на древній обыкновеніе, послалъ отъ себя „аблегата“ для присутствія при избраніи. „Аблегатомъ“ бытъ назначенъ знаменитый впослѣдствіи бѣлорусскій архієпископъ Георгій Конисскій, тогда еще іеромонахъ, префектъ Кіевской академіи и профессоръ въ ней богословія. Гетманъ прислалъ въ Переяславѣ универсаль, коимъ офиціально назначалъ „совершеніе залекціи кандидатовъ“ на Переяславскую архієрейскую каеедру. При выборахъ въ качествѣ представителей гетмана были особо назначенные имъ къ тому—генеральныи эсаулъ Яковъ Якубовичъ и полковой Переяславскій обозный Семенъ Безбородко. Самая „залекція“ происходила въ Переяславѣ 23 февраля 1752 г. Въ выборахъ принимало участіе „знатиѣшее епархіи Переяславской духовенство“. Самый актъ избранія подписали: 1 игуменъ, 9 іеромонаховъ (въ томъ числѣ одинъ зарубежный—правитель Мoshно-горскаго монастыря іеромонахъ Венедиктъ), 2 іеродіакона (въ томъ числѣ префектъ Переясл. семинаріи Павелъ Терлецкій), протопопы Переяславскій, Бориспольскій, Золотоношскій, Басанскій и Баришевскій, 2 намѣстника священника—одинъ „крестовый“, другой изъ Гельмязова, 7 священниковъ г. Переяслава и 1 священникъ изъ села Ветова.

По свидѣтельству акта избранія, выборы произведены были „согласно и безъ прерѣканія“, избранію подлежали три монаха изъ малороссіянъ, людей „почтенныхъ, честныхъ, ученыхъ, искусныхъ и

²⁾ См. д. арх. Синод. 1751 г. № 89.

благоговѣйныхъ". Избраны были: „въ началѣ“ ректоръ Новгородской семинаріи, архимандритъ монастыря Антонія Римлянина Іоасафъ Миткевичъ, „а по немъ“ намѣстникъ Спб. Александро-Невскаго монастыря іеромонахъ Софоній Кришталевскій, „да игуменъ Переяславскаго Михайловскаго монастыря Германъ Прохоровичъ. Избранные были люди болѣе или менѣе извѣстные избирателямъ.

По избраніи къ гетману посланы были делегаты съ просьбой ходатайствовать предъ императрицей о назначеніи епископа „с означенныхъ персонъ“, митрополиту оже было послано посланіе¹⁾.

Синодъ отнесся отрицательно къ дѣянію Переяславскаго духовенства. Неизвѣстно что Синодъ отвѣчалъ гетману, митрополиту и Переяславской консисторіи. Извѣстно только, что при назначеніи новаго епископа въ Переяславъ посланіе Переяславскаго духовенства исполнено не было. Одного изъ избранныхъ, Софонія Кришталевскаго, скоро послали архіереемъ въ Иркутскъ, а въ Переяславъ 23 февраля 1753 г. былъ назначенъ ректоръ московской академіи Іоаннъ Козловичъ.

Отказъ митрополиту Тимоѳею и Переяславскому духовенству далъ понять малороссійскому духовенству, что оно преувеличивало свои надежды на Петербургъ. Духовенство замолчало до 1767 г., когда снова было попытано возвысить своей голосъ за сохраненіе своихъ „древнихъ малороссійскихъ правъ, обычаевъ и вольностей“, но опять тщетно. А новая мѣропріятія правительства въ царствованіе Екатерины окончательно убѣдили малороссійское духовенство, что прошлое ушло безвозвратно и его уже не воротить.

Вл. П—ко.

Як сатана збирав закони по землі. (Изъ народныхъ усть). Недавно мнѣ въ Заславлѣ пришлось слышать изъ народныхъ усть любопытный разсказъ о томъ, какъ сатана задался цѣлью собрать и уничтожить всѣ существующіе гдѣ-либо на землѣ гражданскіе законы. Былъ ли этотъ разсказъ кѣмъ либо записанъ и гдѣ-либо напечатанъ, не знаю. Не берусь судить также и о томъ, чисто ли народнаго происхожденія онъ, или попалъ въ народныя уста случайно.

Сообщаю разсказъ дословно, какъ его слышалъ:

„То Сатана задумався над тім, що люде мало грішать, мало падають до нього через тєс, що опріч церковних, Божих,—дуже багато мають ще гражданських всяких законів.

---

1) По дан. вопросу опубликованъ имъ отрывокъ изъ донесенія Георгія Конисского въ „Палеограф. изборникѣ“. Кіевъ, 1899 г., вып I. № 70.

Церковних, Божих законів люде ще не так дуже страшатся і бояться, бо кара за них людям має бути ще колись-то, на там-тім світі, після смерти; а от гражданських законів люде бояться гірше і сильно,—бо кара за них зараз і тепер,—зараз і тепер же посадять за них в турму; от люде бояться тіх гражданських законів і зараз, тепер кари за них, щоб зараз не покарали,—і мало грішать, бояться грішити: красти, убивати, грабити, палити,—щоб не покарали, не посадили в турму.

І став Сатана думати, як би то свому гору, своїй біді пособити, як би то заставити людей більше грішити, як би то зробити, щоб вони не боялися тіх гражданських законів, не боялися тієї кари на сім світі по тім законам. Став Сатана думати, як би то зничтожити, стребити всі тії гражданські закони.

І от надумав Сатана—всі гражданські закони, де які є по світі, на землі у людей, всі книжки з тими законами з цілого світа зібрати і зничтожити, запалити їх в пеклі, щоб сліда і звання не зосталося от тіх законів; тоді люде не будуть мати гражданських законів, забудуть їх, будуть красти, бити, грабити, палити, небоячися ніякої кари, ніякої турми на сім світі.

І послав Сатана своїх менших чортів в разні царства зібрати всі книжки з гражданськими законами, де які тілько єсть. Ідного чортика послав до німця, другого до хранцузя, третього до англичанки, четвертого до прусачка, п'ятого въ нашу руську землю.

Чортчики розбіглися по всім царствам і в дух зібрали всі книжки з законами—які тільки в якому царстві були, і приперли їх до Сатани. Найбільше припер чортик книжок з законами з руського царства,—ледве-ледве що доніс.—От Сатана казав всі ті книжки нести в пекло, щоб попалити їх.

Тільки що понесли їх, коли це біжить руський чорт, з руського царства, і кричить до Сатани:

— Допіру вийшло „дополненіє“ до такої то статті такого тома законів: на тобі його!

Взяв Сатана і „дополненіє“, і пруть книги дальше до пекла. Коли знов біжить чорт з руського царства і кричить Сатані:

„Чикай, чикай, Сатано! Допіру вийшло „измѣненіе“ такої-то статті такого-то тома законів: на тобі і його!

Взяв Сатана і „измѣненіе“ і понесли дальше.

Коли це вже коло самого пекла знов наганяє Сатану чортик з руського царства, і каже:

— На тобі ще одно „дополненіє“ до такої-то статті такого-то тома законів—тільки що випустили його.

Сатана взяв.

Тільки що Сатана підійшов під пекло, аж ось знов біжить чорттик руського царства і кричить:

— Чикай, Сатано! така-то стаття руських законів відміняна зовсім, а замінена такою-то статею!

Сатана допіру zo злостю і з досади плонув і кинув книжками, об землю, та й каже до чортіків:

— Всі гражданські закони, всіх царств закони можна зібрати, тільки руського царства законів всіх ніяк не зберу. Стільки тих „дополненій“, „разъясненій“, „измѣненій“ законів, так багато їх виходить, що всіх їх ніяк і ніколи не зберу ні я, ні хто“.

Так Сатана і не зібрал всіх законів...

Сообщ Ив. Бѣньковскій.

Приведение въ порядокъ могилы Т. Г. Шевченка. Два года назадъ въ журналѣ нашемъ (см. 1904 г. № 7 — 8 отд. II, стр. 22) было напечатано краткое извѣщеніе, обращенное къ четыремъ лицамъ (Н. С. Кононенку, Г. Н. Заворотьку, В. А. Стаховскому и М. И. Воронину), приславшимъ изъ Екатеринослава въ редакцію 36 рублей на поддержаніе въ порядкѣ могилы Т. Г. Шевченка. Пришлось ограничиться тогда только увѣдомленіемъ этихъ лицъ, что присланныя ими деньги получены и переданы по назначению, такъ-какъ по цензурнымъ условіямъ нельзя было сказать откровенно, что такой национальный памятникъ, какъ могила Т. Г. Шевченка, требуетъ для поддержанія его въ надлежащемъ видѣ усилій не одного лица, а сборовъ общественныхъ. Мы думали тогда, что украинцы, чтущіе память своего великаго поэта, откликнутся на этотъ глухой призывъ и присоединятъ свои посильныя пожертвованія къ тѣмъ небольшимъ средствамъ, которыми могутъ располагать лица, заботящіяся о поддержаніи могилы въ порядкѣ. Наши ожиданія отчасти сбылись, т. к. постепенно стали получаться въ редакціи пожертвованія на это дѣло. Не буду переименовывать всѣхъ этихъ лицъ вторично, т. к. списки ихъ печатались своевременно въ журналѣ, а укажу только тѣ номера журнала, съ указаніемъ поступавшихъ суммъ, гдѣ печатались извѣщенія. Въ № 9 за 1904 г. (отд. II, стр. 91—92)—207 р. 30 к.; въ № 11 за тотъ-же годъ (отд. II, стр. 54)—106 р.; въ № 1 за 1905 г. (отд. II, стр. 18)—5 р. 80 к.; въ № 3 за тотъ-же годъ (отд. II, стр. 244)—79 р. 65 к.; въ № 9 за тотъ-же годъ (отд. II, стр. 119—120)—8 р. 45 к.; въ № 10 за тотъ-же годъ (отд. II, стр. 17)—31 р. 35 к. Такимъ образомъ всего поступило въ редакцію 474 р. 55 к.

Такъ-какъ содержаніе сторожа на могилѣ и вѣсъ текущіе расходы по мелкимъ ремонтамъ на ней производятся не изъ пожертвованныхъ суммъ, то я, какъ теперешній владѣлецъ могилы, рѣшилъ собранныя деньги употребить на болѣе серьезныя улучшенія. Чтобы выяснить, вѣ чѣмъ оказывается наиболѣе настоятельная потребность вѣ крупныхъ улучшеніяхъ, я считаю нужнымъ предварительно ознакомить читателей съ главными моментами вѣ истории могилы Т. Г. Шевченка.

Когда весною 1861 года рѣшено было похоронить поэта на берегу Днѣпра, то избрано было мѣсто подлѣ г. Капева, на землѣ, принадлежащей городу. Участокъ земли, количествомъ около $\frac{1}{2}$ десятины, тогда у города не былъ купленъ, а взяты вѣ долгосрочную аренду побратимомъ покойнаго поэта, Варф. Григ. Шевченкомъ. Тогда же, послѣ похоронъ, сооруженъ былъ на могилѣ невысокій курганъ, на которомъ водруженъ былъ большой деревянный крестъ. Прошелъ рядъ лѣтъ; заботиться о могилѣ было некому, благодаря чему она пришла вѣ печальное состояніе: курганъ осыпался, крестъ свалился, а вокругъ могилы, ничѣмъ не огороженной, ходилъ скотъ окрестныхъ жителей, уничтожая и ту скучную растительность, которая росла тамъ. Таково было положеніе дѣла вѣ 1882 г. Среди почитателей памяти поэта возникла мысль съ приведеніемъ могилы его вѣ порядокъ, для чего собраны были средства (до 6 тысячъ рублей), и офиціальному представителю могилы, В. Г. Шевченку, поручено было взять на себя иниціативу этого дѣла. Вѣ теченіе нѣсколькихъ лѣтъ производились работы, благодаря неожиданнымъ остановкамъ (см. обѣ этомъ вѣ „Кіевск. Стар.“ 1902 г., № 2, отд. II, стр. 73—77), но къ 1888 году все было закончено: былъ насыпанъ высокій земляной курганъ, на которомъ поставленъ былъ изящный чугунный крестъ, огороженный металлической решеткой, возлѣ могилы выстроена была сторожевая хата съ комнатой для посѣтителей, а вся усадьба была обнесена деревянной оградой. Съ того-же времени заведенъ на могилѣ постоянный сторожъ. Прошло еще нѣсколько лѣтъ. В. Г. Шевченко, уже глубокій старикъ, близокъ былъ къ смерти. Надо было подумать обѣ упроченіи положенія могилы вѣ будущемъ. Рѣшено было участокъ земли, арендуемой у г. Капева, сдѣлать частною собственностью, чтобы, послѣ смерти В. Г. Шевченка, было кому выступать офиціальнымъ лицомъ, когда потребуется приложить заботы о могилѣ. Такимъ образомъ вѣ началѣ 90-хъ годовъ могила перешла вѣ частную собственность, вѣ которой пребываетъ и теперь. За все это время, по частной иниціативѣ и на частные средства, производились нѣкоторыя улучшенія на могилѣ, какъ-то: пристроено къ хатѣ еще двѣ комнаты для посѣтителей, сдѣлана новая огорожа вокругъ усадьбы; но очевиднымъ стало, что истинное улуч-

шение въ положеніи могилы можетъ быть достигнуто только тогда, когда площадь участка будетъ расширена, чтобы на ней можно было разбить паркъ; когда на курганъ будетъ вести прочная каменная лѣстница, а не та деревянная, которая въ теченіе нѣсколькихъ лѣтъ совершенно сгниваетъ; когда отъ берега Днѣпра на гору будетъ устроенъ хороший подъемъ, а не теперешняя козья тропинка да малоудобная для проѣзда круговая дорога; когда, наконецъ, гора будетъ орошаться проведенной туда водой. Изъ этого перечня видно уже, что средствъ понадобится на все это очень много, и безъ общественной поддержки обойтись нельзя.

Когда начали ко мнѣ присыпать добровольныя пожертвованія на поддержаніе могилы Т. Г. Шевченка, было рѣшено прежде всего позаботиться о расширеніи участка земли и объ устройствѣ прочной лѣстницы на курганѣ.

При содѣйствіи г. Гулака, очень много похлопотавшаго о расширеніи усадьбы, удалось получить отъ каневской городской управы при рѣзку значительной площади городской земли (болѣе 4 десятинъ, счи-тая вмѣстѣ съ откосами къ Днѣпру), безмездно отведенной г. Каневомъ въ условную собственность, т. е. безъ права отчужденія отъ могилы и съ обязательствомъ производства посадки деревъ на ровной площа-ди. Съ осени 1905 года начались работы по лѣсонасажденію, кото-рыя, благодаря любезно предложеному руководству работами А. К. Ми-цукомъ и бесплатно доставленнымъ изъ казенныхъ питомниковъ ра-стеніями, при содѣйствіи Гр. Калашника и И. Стебловскаго, обошлись очень дешево. Весною нынѣшняго года произведена посадка болѣе 8 тысячъ растеній, разбитыхъ по плану и посаженныхъ въ канавахъ, которыхъ приготовлялись по нивелиру. Вся посадка, съ работами по приго-товленію канавъ для нея, стоила 137 р. 15 к. Чтобы защитить эти на-сажденія отъ пасущагося вокругъ скота, нужно было перенести прѣжнюю ограду на новое мѣсто, за что уплачено 15 рублей. Въ теченіе ми-нувшаго лѣта, благодаря обильнымъ дождямъ, всѣ насажденія пре-красно принялись, такъ-что пока есть полная надежда, что посадка будетъ удачна.

Ещё въ прошломъ году деревянная лѣстница, ведущая на кур-ганъ, пришла въ ветхость, такъ-что по ней трудно было уже входить наверхъ. Надо было подумать о сооруженіи новой лѣстницы, которая могла бы прослужить вѣка. Въ виду этого, рѣшено было отложить по-стройку ея на годъ, кое-какъ отремонтировавши старую. Отложена была постройка новой лѣстницы, въ надеждѣ, что за годъ прибудутъ новые пожертвованія, такъ-какъ сразу было видно, что для устройства солид-ной лѣстницы собравшихся уже средствъ не хватитъ. Такъ-какъ ожи-данія на приливъ новыхъ пожертвованій не оправдались, то пришлось

въ этомъ году сдѣлать только то, что было возможно. А именно: устроенъ каменный фундаментъ для лѣстницы, для чего пришлось опустить глубоко въ могилу три каменныхъ стѣны шириною въ 1 сажень; на этихъ стѣнахъ укрѣплены двухтавровыя балки; затѣмъ во всю длину этого фундамента уложено бетонное основаніе, по которому слѣдовало бы положить гранитныя ступени, но такъ-какъ средствъ на это не было, то пришлось установить временно деревянныя ступени. Вся эта работа, для которой пришлось взять мастеровъ изъ Киева, обошлась въ 512 р. 28 к., при чёмъ особенно дорого обходилась доставка материаловъ на гору, благодаря крайне неудобной дорогѣ. Такимъ образомъ, весь расходъ по посадкѣ растеній и по сооруженію лѣстницы на курганъ со-ставилъ 664 р. 43 к.; собрано-же было пожертвованій 474 р. 55 к.; слѣдовательно, не хватило даже на произведенія уже работы 189 р. 88 к.

Представля этиоть отчетъ по приведенію могилы въ порядокъ, считаю долгомъ указать землякамъ, что на очереди, какъ видно изъ сказанного выше, стоять крупныя работы по установкѣ гранитныхъ ступенекъ въ замѣнъ временно положенныхъ теперь деревянныхъ, по проведенію удобнаго всхода на гору, а также по устройству орошенія на горѣ. Все это требуетъ тѣхъ затратъ, которыхъ не могутъ быть произведены безъ участія общества.

В. Науменко.

Р. С. Покорная просьба къ редакціямъ южныхъ изданий ознакомить своихъ читателей съ настоящимъ отчетомъ.

КІЕВСКАЯ СТАРИНА.

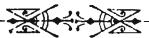
ЕЖЕМЪСЯЧНЫЙ
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛЪ.

ГОДЪ ДВАДЦАТЬ ПЯТЫЙ.

ТОМЪ XCIV.

1906 г.

ОКТЯВРЬ.

Кіевъ.

Типо-литографія Т-ва Н. А. Гиричъ. Трехсвятительская у., № 14.
1906.

Малороссійське козачье ополченіе въ 1812 году по архивнымъ даннымъ.¹⁾

Обратимся теперь къ военнымъ дѣйствіямъ ополченія, о которыхъ, надо сказать, сохранились въ архивѣ отрывочныя даннія, что и понятно. Реляціи о военныхъ дѣйствіяхъ той или другой части доставлялись главнокомандующему. Всѣ сформированные полки въ сентябрѣ мѣсяцѣ 1812 года выступили въ походъ въ калужскую и тульскую губернію; оттуда уже они распредѣлялись въ разныя мѣста, по мѣрѣ надобности. Часть ихъ была употреблена на охрану „кордонной цѣпи“, устроенной по границамъ минской, могилевской и кіевской губерніи, по повѣтамъ городницкому, остерскому, начиная отъ села Осадчины, остерского повѣта, гдѣ соединяется р. Днѣпръ и Десна, до села Клюсовъ, городницкаго; эта цѣпь впослѣдствіи была протянута до самаго Кіева. Интересно, что этой „кордонной цѣпью“ завѣдывалъ не военный, а совѣтникъ черниговскаго генерального суда, надворный совѣтникъ Прудникова. Подробныхъ донесеній о дѣйствіяхъ ополченія по охранѣ этой цѣпи мы не встрѣтили въ архивѣ. Сохранилось одно донесеніе Прудникова, что въ сентябрѣ 1812 года близь м. Абакумова замѣтили 4 человѣкъ французовъ, стрѣлявшихъ въ козаковъ, и одному изъ нихъ прострѣли полукафтанъ и „тѣмъ выстрѣломъ дали контузію“. Устройство этой цѣпи было мѣрою предосторожности, сдѣлано было на всякий случай; непріятель прошелъ много съвернѣе этой границы. Въ распоряженіи Прудникова на пристаняхъ Каменской, селѣ Радулѣ и м. Любечѣ было 165 лодокъ²⁾.

---

1) См. Кіев. Стар. 1906 г. кн. 9.

2) Арх. губ. правленія 1812. № 55.

Томъ 94. — Октябрь 1906.

Другая часть ополченія была въ корпусѣ генерала Ожаровскаго и другихъ начальниковъ и принимала участіе въ дѣлахъ съ французами. Сохранились данныя объ этомъ командаира 9 пѣхотнаго полка маіора Товбичева. Полкъ этотъ сражался съ непріятелемъ въ смоленской губерніи, гдѣ имѣлъ нѣсколько серьезныхъ стычекъ. Ему удалось въ одномъ сраженіи захватить до 1000 человѣкъ въ плѣнъ, безъ большихъ потерь съ своей стороны. Полкъ этотъ сражался подъ Краснымъ, гдѣ атаковалъ французовъ, но вскорѣ же долженъ былъ отступить по многочисленности непріятеля. Въ этомъ сраженіи былъ раненъ самъ Товбичевъ. Не мало и затѣмъ полкъ имѣлъ стычекъ съ непріятелемъ онъ уменьшился на половину, лошадей пало болѣе 800¹⁾. Нѣсколько полковъ (преимущественно черниговскіе) были въ герцогствѣ варшавскомъ, въ распоряженіи генераль-лейтенанта Рота, и участвовали при взятіи крѣпости Замостье. Сохранилось очень интересное письмо къ кн. Лобанову командаира 6 полтавскаго полка Н. Свѣчки, рисующее положеніе ополченія.

„Сіятельныййшій князь милостивый государь. Наконецъ достигаемъ мы своей цѣли. Черезъ четыре мѣсяцы, стоя въ лагеряхъ, подъ крѣпостью новаго Замостья!. Имѣя вѣрное свѣдѣніе отъ дезертировъ, что скоро сдадутъ намъ сюю крѣпчайшую обузу. Большая часть воиновъ, находящихся въ ней, умерли отъ цинготной и голоду. Каждый солдатъ получаетъ не больше фунта хлѣба въ сутки. Да на недѣлю полтора фунта лошадина г мяса, а господа офицеры за раритасъ (рѣдкость) покушали всѣхъ кошечъ. Сей день была сильная вылазка. Пули и ядра летѣли, какъ градъ. Но кончилось малою потерей съ нашей стороны. Счастливѣйшій есть для меня сей день по объявленному приказу, что и мы и корпусный нашъ начальникъ, господинъ генераль-лейтенантъ Ротъ, поступаемъ подъ командою князя Дмитрия Ивановича. О! какъ бы я счастливъ былъ попасть къ нему съ полкомъ въ тѣлохранители. Ей богу, не пожалѣю до послѣдней капли крови живота въ какомъ бы то ни было случаѣ.

Стоящіе здѣсь войска совершенно обезмонетились, такъ что ежели бъ не благодѣтельные маркитанты, павѣрное бы ъли козацкую кашу съ сухарями, ибо за десять мѣсяцъ не получаемъ жалованья, нами уже заслуженнаго, а болѣе прискорбно смотрѣть на низкихъ чиновъ, которые, въ довольно уже холодное

¹⁾ Арх. г. правл. 1812. № 16.

время, несуть службу въ ветхой одеждѣ и безъ обуви. Наконецъ, сіятельнѣйшій князь, позовольте беспокоить васъ и о моемъ положеніи, то есть не о себѣ лично, а о оставшейся женѣ моей и братѣ, коихъ не отрѣшилъ, сіятельнѣйшій князь, взять подъ мощную защиту вашу. А я на службѣ милостиваго нашего монарха, съ двѣнадцатилѣтнимъ и единственнымъ моимъ сыномъ, не надѣюсь ни о чёмъ нуждаться, а ласкаю себя надеждою пользоваться его милостями. За честь поставляю пребыть съ совершеннымъ высокопочитаніемъ и такою же преданностью вашего сіятельства и проч. Николай Свѣчка¹⁾.

1813 г. 1 ноября, подъ крѣпостью Нового Замостья, на бивакахъ».

Есть указанія о походѣ нѣкоторыхъ полковъ ополченія въ западную Европу. З черниговскій полкъ „былъ во Храмъ-фуртѣ (Франкфуртѣ) на маршѣ въ Швейцарію. „Но онъ былъ во Франціи, что было въ январѣ 1814 года. 4 козачій полкъ былъ въ Гамбургѣ²⁾ а 5 черниговскій полкъ былъ привлеченъ къ устройству летучей почты въ корпусѣ адмирала Чигагова³⁾. Вотъ и всѣ данныя объ участіи ополченія въ военныхъ дѣйствіяхъ.

Кн. Лобановъ въ 1812 г. осенью, озабочиваясь о медицинской помощи ополченцамъ, устроилъ лазаретъ въ м. Добрянкѣ⁴⁾: „для пользованія защитниковъ“. Врачомъ былъ Воронкевичъ, занимавший должность повѣтоваго врача. Повѣтовый начальникъ Бутовичъ ревизовалъ этотъ госпиталь и писалъ Воронкевичу: „вашимъ стараніемъ наблюдается въ ономъ чистота, продовольствіе пищею, а равно пользованіе больныхъ медикаментами производится въ исправности и успѣхъ выздоровленія очевиденъ“. Въ госпиталѣ, во время его ревизіи, было около 100 больныхъ⁵⁾.

Высочайшимъ указомъ отъ 30 сентября 1814 г. ополченіе было отпущено въ „домы свои“. Указъ объ этомъ командиры полковъ получили 15 октября.

„Имяннымъ Его Императорскаго Величества высочайшимъ указомъ отъ 30 минувшаго сентября, къ главнокомандующему арміей господину генерал-фельдмаршалу графу Барклаю де Толли послѣдовавшимъ, повелѣно: малороссийское ополченіе, изъ

1) Арх. г. пр. 1813, № 29, л. 62.

2) Арх. г. правл. 1813, № 32, 1814, № 64.

3) Арх. г. правл. 1812, № 13.

4) Городницкомъ уѣздѣ, черниг. губ.

5) Арх. г. правл. 1812, № 64.

козаковъ составленное, отправить въ свои губерніи, гдѣ и они расположены будуть по усмотрѣнію малороссійскаго генераль-губернатора. Во изъявленіи же особеннаго благоволенія къ сему ополченію государь императоръ всемилостивѣйше пожаловать соизволилъ при семъ случаѣ нижнимъ чинамъ не въ зачетъ жалованья по два рубля на человѣка ассигнаціями единовремен-наго вознагражденія.

Вслѣдствіе сего и по повелѣнію господина генераль-фельдмаршала предписывается всѣмъ господамъ полковымъ командиromъ полтавскихъ онолченій: 1) по собраніи, на основаніи ближнихъ откомандировокъ людей, тотчасъ выступить со ввѣренными имъ полками и слѣдовать по прилагаемому здѣсь маршруту въ полтавскую губернію, гдѣ встрѣтить васъ малороссійскій генераль-губернаторъ повелѣніемъ о томъ, въ какихъ именно мѣстахъ должно будетъ вамъ расположиться.

2) По принятіи отъ генераль-кригсъ-комисара Татищева всемилостивѣйше пожалованныхъ денегъ единовременно по два рубля на человѣка, выдать оные тотчасъ всѣмъ нижнимъ чинамъ по рукамъ и наблюсти, дабы они непремѣнно имѣли на себѣ исправную одежду и обувь; съ возвращеніемъ же въ Россію, во всей суммѣ, какая вамъ отпущена будетъ, представить отчетъ малороссійскому генераль-губернатору.

3) Во время слѣдованія наблюдать во всемъ порядокъ и дисциплину и чтобы всѣ офицеры находились всегда при своихъ мѣстахъ, также имѣть попеченіе о сбереженіи людей въ пути, о продовольствіи оныхъ и о призрѣніи больныхъ, что возлагается на особенную обязанность и отвѣтственность вашу.

4) Ежели на походѣ могутъ найтися изъ числа откомандированныхъ ими выздоровѣвшихъ въ госпиталяхъ людей, командуемому вами полку принадлежащіе, то всѣхъ таковыхъ забирать и присоединять къ себѣ.

5) Буде изъ ввѣренного вамъ полку находится довольно-количество людей въ госпиталяхъ и дальнихъ отлучкахъ, коихъ предъ выступленіемъ не успѣете присоединить къ себѣ, то для собранія оныхъ оставить здѣсь одного надежнаго чиновника и приказать ему состоять въ вѣдомствѣ дежурнаго генерала арміи, по распоряженію коего и будутъ отправляемы собранные имъ люди въ свои губерніи. Чиновники сіи должны быть снабжены именными вѣдомостями всѣмъ отлучнымъ людямъ съ подробнѣмъ объясненіемъ, въ какихъ именно откомандировкахъ или госпиталяхъ и съ котораго времени они находятся. Кто же имен-

но и гдѣ оставленъ будеть, также въ которое время выступаетъ въ походъ, донесли бы мнѣ съ приложеніемъ рапортовъ о числѣ людей и лошадей, на продовольствіи состоящихъ, и особыхъ вѣдомостей о находящихся въ дальнихъ откомандировкахъ и по госпиталямъ.

6. Малороссийскому генералъ-губернатору и управляющему военнымъ министерствомъ генералъ отъ инфanterіи кн. Горчакову донести также, съ какимъ числомъ людей и лошадей выступаете и когда вступите въ границы Россіи. По прибытіи же въ полтавскую губернію извольте представить имъ отчетъ о людяхъ: Какое число было получено при первоначальномъ выступленіи полка изъ своей губерніи; сколько и когда и какими случаями убыло и сколько осталось въ какихъ госпиталяхъ и откомандировкахъ; равномѣрно о лошадяхъ, оружіи, амуниціи и о всѣхъ воинскихъ снарядахъ, сколько чего, отколь получено было, сколько изъ того числа какими случаями убыло и затѣмъ сколько остается на лицо и въ какой годности? Приказъ этотъ изданъ начальникомъ Главнаго Штаба Сабаньевымъ. Къ сожалѣнію, въ архивѣ не могли сохраниться статистическая свѣдѣнія по послѣднему пункту, такъ какъ эти данныя, согласно приказу, были отосланы управляющему военнымъ министерствомъ¹⁾. Полки двинулись въ свои губерніи въ слѣдующемъ составѣ: въ 9 полтавскихъ было 7632 ч. и лошадей 7418; въ 6 черниговскихъ 4852 ч. и лошадей 5047. Составъ былъ далеко не полный, полагаемый по штату²⁾.

Въ 5 черниговскомъ полку осталось ко времени выступленія въ городъ всего 316 ч., и этихъ козаковъ повелѣно было „обратить въ прислугу въ госпитали, а лошадей, числомъ 945, дозволено было козакамъ продать, При этомъ было назначено слѣдствіе о причинахъ такой убыли козаковъ въ этомъ полку, что было поручено генералу Римско-Корсакову. Чѣмъ окончилось слѣдствіе, неизвѣстно; слѣдовъ обѣ этомъ въ архивѣ нѣть³⁾. На пути возвращенія полковъ въ свои губерніи, командиръ четвертаго полка полковникъ Муравьевъ тяжко заболѣлъ въ Минскѣ, гдѣ долженъ быть оставаться, а полкъ двинулся дальше. Въ Житомирѣ явился въ полкъ дворянинъ Галиковскій, яко бы посланный отъ Муравьева, запечаталъ своею печатью въ канцеляріи всѣ дѣла,

1) Арх. г. прав. 1814, № 46.

2) Арх. г. пр. 1814, № 46.

3) Арх. губ. прав. 1816, дѣло № 33.

найденные на другой день распечатанными. При этомъ Галиковскій сообщилъ, что полковникъ Муравьевъ скоро оправится отъ болѣзни. Съ какою цѣлью все это сдѣлалъ Галиковскій, трудно сказать. Быть можетъ, была необходимость скрыть какие либо документы, которые могъ взять этотъ дворянинъ, или что либо въ этомъ родѣ.... Подпоручикъ Ашанинъ отправилъ нарочного навести справку о камандирѣ, и оказалось, что онъ „трудно безъ чувствія боленъ и не только не можетъ сдѣлать никакихъ распоряженій, но и рѣчей произнести.“ Подпоручикъ Ашанинъ остался во главѣ этого полка. Открылось, что на камандирѣ Муравьевѣ было не мало казенныхъ, такъ и „портикулярныхъ претензій“. При немъ остался одинъ оберъ-офицеръ, 30 козаковъ и 11 козачьихъ лошадей. Обо всемъ этомъ подпоручикъ Ашанинъ донесъ кн. Лобанову-Ростовскому, который утвердилъ его камандиромъ полка¹⁾. Въ полку, которымъ командовалъ де-Конноръ, произошелъ случай, не столь интересный по существу, сколько рисующій порядки въ судахъ того времени. 15 мая 1815 г., когда полкъ стоялъ въ прилукскомъ повѣтѣ, 20 человѣкъ, вооруженные кольями и дубинами, подошли къ полковому цейхгаузу. Часовой три раза окликнулъ: кто идетъ? отвѣта не было. Онъ еще разъ окликнулъ: кто идетъ, говори, убью.... Это было ночью. Тогда эти люди набросились на часоваго, который, защищаясь, ранилъ одного саблею въ голову, другому разрѣзаль руку, но скоро былъ обезоруженъ и избитъ. Отъ полученной раны часовой палъ замертво на землю, но его потащили въ огородъ и начали бить. Сюда прибѣжалъ еще два козака и съ ними два чиновника, Чаговецъ и Сварика. Прибывшіе вслѣдъ за ними козаки заставили нападающихъ разбрѣжаться. Это случилось въ с. Иваницѣ, гдѣ въ то время былъ засѣдатель нижняго земскаго суда Затыркевичъ, къ которому де-Конноръ и обратился съ просьбой произвести разслѣдованіе, но онъ отказался, такъ какъ не имѣлъ на это предписанія отъ земскаго суда. Самое же прошеніе де-Коннора о производствѣ слѣдствія, отправилъ въ нижній земской судъ. При немъ же открылось, что нападеніе на цейхгаузъ совершено было дворовыми помѣщиками Горленка. Затыркевичъ арестовалъ двухъ подозрѣваемыхъ въ нападеніи, но отъ ареста дворовыхъ отказался, при чемъ сказалъ,

¹⁾ Арх. г. прав. 1814, № 47.

„что, хотя онъ и отвѣтать будетъ, но къ изслѣдованію сего дѣла и ко взятію дворовыхъ помѣщиковъ Горленковъ не приступить.“ Надо сказать, что засѣдатели нижняго земскаго суда избирались дворянами изъ своей же среды. Не желая нажить себѣ враговъ при будущихъ выборахъ, они защищали интересы помѣщиковъ. Затыркевичъ уѣхалъ, и вслѣдъ за нимъ прїѣхалъ земскій комиссаръ, также избираемый дворянствомъ. Комиссаръ произвелъ дознаніе, описалъ раны часового и козака и уѣхалъ. Затѣмъ опять прїѣхали засѣдатели, тотъ-же Затыркевичъ и Гашинскій. Производили они разслѣдованіе, не допустивши депутата отъ полка Цвѣтковскаго¹⁾...

Знамена полковъ, по предписанію кн. Лобанова, должны были храниться въ каѳедральномъ соборѣ, въ Полтавѣ и Черниговѣ. Первый полтавскій полкъ, по случаю своего возвращенія, соорудилъ образъ Спасителя, стоимостью 1500 р., который почему то былъ помѣщенъ въ соборной преображенской церкви, въ Черниговѣ²⁾.

Таковы данные, извлеченные нами изъ архивныхъ дѣлъ о малорусскомъ козачьемъ ополченіи въ достопамятный 1812 годъ. Попытаемся, на основаніи этихъ данныхъ, сдѣлать посильный выводъ объ этомъ ополченіи. Малорусское казачество сослужило не малую службу Россіи, организовавъ изъ себя ополченіе въ 18 тыс. человѣкъ, но это былъ первоначальный только составъ 15 полковъ, а съ постоянными замѣнами выбывшихъ изъ строя, число ополченцевъ далеко превышало цифру въ 18 тыс. Помимо того, что казачество жертвовало своей жизнью, оно несло большія пожертвованія. Имъ были собраны сотни тысячъ на обмундированіе, на вербовку лошадей. Стоявшіе во главѣ нерѣдко ихъ эксплоатировали, вымогали у нихъ деньги, прибѣгали къ разнаго рода притѣсненіямъ для достиженія своей преступной цѣли. Козаки охотно шли въ ополченіе, что отчасти можно приписать обѣщанію генералъ-губернатора, что, по возвращеніи „въ дома свои“, они составлять козацкое войско, какъ было въ старину.

Ополченія были составляемы въ это тяжелое время и дворянствомъ, но дворянство организовало ихъ изъ крѣпостныхъ и жертвовало только средства, козачество же само жертвовало своею жизнью, помимо большихъ материальныхъ пожертвованій, что и составляетъ историческую его заслугу.

¹⁾ Арх. г. прав. 1815, № 49.

²⁾ Арх. п. губ. правл. 1812, № 82,

ПРИЛОЖЕНИЯ.

Обозрѣніе Малороссіи въ лѣто 1812 года.

(Генералъ-губернатора Малороссіи кн. А. И. Лобанова-Ростовскаго).

По вторженіи пепріятеля въ предѣлы Россійской имперіи, губернія черниговская, положеніемъ своимъ гранича съ завладѣнной минской, могилевской и смоленской, съ нею же смѣжной, находилась въ необходимости брать найдѣтельнѣйшія средства оградить себя, какъ не отъ самой злодѣйской арміи, то, по крайней мѣрѣ отъ разбойничихъ нападеній марадерь и конфедерациі, наипачѣ собираемыхъ въ чериковскомъ, климовицкомъ, чусовскомъ и мстиславскомъ повѣтахъ, поелику и за не выпускъ изъ Малороссіи продуктовъ, селеніи ея уже огнемъ угрожаемы, въ уваженіи чего и учреждена была первоначально пограничная цѣнь. Изъ ближайшихъ къ тѣмъ пунктамъ обывателей, коя послужила и къ обезпечиванію себя отъ тайныхъ, всякихъ сношенніевъ евреевъ и продчинъ неблагонадежныхъ людей, среди того, первый обѣ ополченіи манифестъ поступя и представя уравнительное и лучшее для губерніи средство оградиться, приступилъ всякъ къ составленію его толико усерднымъ рвенiemъ, что отъ каждыхъ пятьнадцати душъ дано по одному защитнику, вооруженному пикой или саблей и снабженного деньгами на полугодовое содержаніе провіантомъ и жалованьемъ, опредѣля также оное сотеннымъ и полусотеннымъ начальникамъ; полтавская губернія таковое же вооруженіе учинила отъ 25 человѣкъ, снабдивъ каждого всѣмъ годовыми содержаніемъ, опредѣля, чтобы изъ тѣхъ людей было и 6500 конницы, генералъ-губернаторъ къ подкрѣплению всей той силы пригласилъ старой службы артиллерійскихъ чиновниковъ и, вруча имъ 46 орудій разнаго калибра, отъ помѣщиковъ на временное употребленіе истребованныхъ, поручилъ привести ихъ въ надлежащую исправность и снабдить каждое 50 кортечными снарядами, что и исполнено, орудія тѣ при выступленіи отрядовъ были размѣщены подъ вѣдѣніемъ губернскихъ начальниковъ ополченія, колику жъ всѣ то послужило огражденію и спокойствію обывателей, свидѣтельствуетъ общая въ семъ краю признательность, а колику всѣ того ради приуготовленія и единою оглаской своей дѣйствовали надъ непріятелемъ и присталой къ нему сволочи, могутъ свидѣтельствовать и

плѣнныи и завладенныи тогдѣ губерніевъ жителей. И полтавской губерніи вооружиться нужно было для усиленія черниговскаго ополченія. Ополченіе то послѣдствіемъ подтвердилоось, ибо свѣтлѣйшимъ княземъ первоначально приказано было обоимъ силамъ войти въ могилевскую губернію, а нынѣ велѣль онъ имъ слѣдовать въ волынскую, до того же пѣхота и конница полтавская держались въ переяславскомъ и въ продчинѣ съ Киевомъ пограничныхъ повѣтахъ, съ тѣмъ, что еслибы непріязненное что съ Киевомъ случилось, ретиращаясь армія, найдя себѣ подкрѣпленіе, могла бы надежнѣе дѣйствовать, или бѣ сіе ополченіе на тоже употребленіе обратилось къ Глухову, естьлибы обстоятельство Тулы и Калуги того потребовали мѣры тѣ, тѣмъ благонадежнѣе употреблялись, что генералъ-губернаторъ, занимаясь огражденіемъ въ вѣренныхъ ему губерній видѣль, что и могущіи государству встрѣтилися нужды въ сильной укомплектовки, средства оныя тому бы благопріятствовали арміи, ибо никаковой рекрутскій наборъ не представлялъ еще здѣсь 42182 человѣкъ, какъ составило то ополченіе, палачъ съ 6500 коннicy, могущихъ вообще замѣнить знатное къ пополненію число.

Но къ привѣденію въ дѣйство всѣхъ тѣхъ мѣръ, не стало бы всѣй генералъ-губернаторской благонамѣренности печности, еслибы обоихъ губерній маршалы и помѣщики не были движими благомысліемъ и равнымъ къ пользѣ царя и царства усердіемъ, обращая взоръ на сію истину всякагоуваженія достойною, подлежитъ обратить вниманіе коликихъ еще государственныхъ пользъ сей край былъ и есть причастенъ; козачье состояніе вызвавшись вооружаться, дало 15 полковъ, составляющихъ 18000 чел. коннicy и благословляя соизволеніе о томъ государя своего, обязывается вооружаться въ предь двойнымъ противъ того числомъ; то войско ими въ полнѣ ремонтируясь можетъ почесца безсмертнымъ, не требуя же въ мирное время никаковыхъ казенныхъ издержекъ, а находясь готовымъ платить, какъ и всегда до 1364949 р.

Изъ сего въ кратцѣ изложеннаго, удобно уже бы решить прошлое или нынечное сихъ людей положеніе лудчѣ съ выгодами казны согласуетъ, но къ вящему того поясненію пріобщаются слѣдующія подробности—въ губерніяхъ малороссийскихъ числится козаковъ 454983 ч., обязанность ихъ состояла по самымъ послѣднимъ надбавкамъ и разныхъ наименованій податей по 10 р. съ души, и во время набора со ста душъ одинъ пѣшій рекрутъ, нынѣ платить по три рубля, даютъ со ста по четыре

рекрута конныхъ, вооруженныхъ и вѣчныхъ, обязываясь давать впредь до 8 человѣкъ, слѣдственно, сто душъ за 700 р. въ казнѣ убыли даютъ 7 рекрутъ одѣтыхъ, вооруженныхъ и 8 лошадей съ конской збруей; еслибѣ таковой пользы очевидность встрѣтится могла съ каковымъ либо еще замѣчаніемъ о валовой мас-сѣ денегъ, въ безденежной часѣ изъ доходу убываемой, всемъ случае достаточно будетъ сказать, что за пріумноженіемъ войска отъ 18 до тридцати шести тысячи людей, убавя по произволу изъ старыхъ три или четыре полка, сумма та вознаградится, а въ войскѣ знатная прибыль окажется, чѣмъ всегда и оправдится усердная печность ходатайствовавшаго о новомъ сего края устройствѣ. На щоть же общей ремонтировкѣ кавалерійскихъ полковъ останется замѣтить, что тотъ же самый родъ людей уже здѣсь наполняетъ губерніи слободо-украинскою, новороссійскою, кіевскою, подольскою и волынскою и что сверхъ того и въ обоихъ здѣшнихъ губерніяхъ крестьянъ казенныхъ и помѣщичьихъ остается къ рекрутской повинности до 800000 душъ, слѣдственно и по сей части нѣть вреда, наипачѣ, колѣ вспомнить пожелаешь, что не токмо 30 но и 15 полковъ сами уже добрый ремонтъ замѣняютъ; при обстоятельствахъ же, въ коихъ государство находилось, ко-ликое число было здесь политическихъ причинъ къ сему новому образованію приступить, того упоминать было бѣ пространно, а довольно будетъ сообразить только число мелкомѣстныхъ здѣсь владѣльцовъ и вѣдавъ, въ какомъ они съ крестьянами своими другъ къ другу отношеніи, заключить, что не онѣ бы огонь тушили помогли, а казаки, коимъ за достиженіемъ уже цѣли своей нѣчемъ было бы соблазнится. Всѣ таковыя дѣйствія и заключенія къ свѣдѣнію и усмотрѣнію почтеннѣйше и представляются. Князь Лабановъ-Ростовскій.¹⁾

Это донесеніе было отправлено 27 декабря 1812. министрамъ полиції, финансовоѣ, управляющему военнымъ министерствомъ и главнокомандующему въ С.-Петербургѣ.

Переписка генералъ-лейтенанта Рота съ княземъ Я. И. Лобановымъ-Ростовскимъ.

Ваше сіятельство милостивый государь! Я смѣю предупредить ваше сіятельство, что не остается мнѣ другихъ средствъ, какъ довести до свѣдѣнія Его Императорскаго Величества бѣдст-

¹⁾ Арф. п. губ. правлен. 1812 г. по списк. № 1.

венное состояніе войскъ малороссийскаго ополченія; совѣстно имѣть въ чужой землѣ россійское войско въ такомъ положеніи, наго, бoso, не имѣть и необходимыхъ въ движеніи и дѣйствію потребностей, какъ котловъ, и шанцевого инструмента и по предписанію долженствующихъ быть въ ополченіяхъ патронныхъ ящиковъ и провіантскихъ фуръ.

Нарочно посланный полтавскаго ополченія 1 коннаго полка господинъ штабъ ротмистръ Гребенникъ до сего времени еще не возвращается, который былъ снабженъ депешами къ вашему сіятельству, касательно необходимыхъ недостатковъ въ войскѣ малороссийскаго ополченія.

Я въ обязанности беспокоить ваше сіятельство мою всепокорнѣйше просьбою о неоставленіи содѣйствіемъ вашимъ и пособіемъ въ доставленіи амуницій и обуви, какъ для ополченія, такъ и для регулярныхъ полковъ черниговскихъ и полтавскихъ, я опишу вамъ настоящее состояніе сихъ войскъ: въ полкахъ регулярныхъ весьма мало надежныхъ и исправныхъ офицеровъ, лошади почти все вообще никуда не годятся и весьма малорослы, отчего полки сіи теряютъ свое достоинство и не могутъ дѣйствовать фронтомъ, чѣмъ теряютъ славу соотчичей своихъ и націи, за которую они вышли на полѣ браніи; я смѣю увѣрить васъ, ваше сіятельство, если полки сіи привести въ должное состояніе, то оные отличать себя, потому люди въ оныхъ чрезвычайно хорошия и надежныя. Какъ ополченіе не имѣть при себѣ лѣкарей, священниковъ, то я самъ всепокорнѣйше прошу не оставить предписаніемъ вашимъ кому слѣдуетъ о высылкѣ оныхъ, какъ амуниціи и обуви для ополченія и регулярныхъ полковъ, кои также не могутъ остаться безъ оной, безъ чего наступающее зимнее время заставитъ лишиться множества людей, осень сдѣлала свое начало, болѣзни уже начались и число больныхъ день ото дня все увеличивается, и буде сіе не будетъ предупреждено и недостатки не будутъ исправлены, то я ожидаю ужасныя послѣдствія и дабы сіе не осталось на моей отвѣтственности, въ обязанности себя нахожу довести до свѣдѣнія Его Императорскаго величества.

Сообщая вашему сіятельству настоящее положеніе малороссийскаго ополченія и регулярныхъ полковъ полтавскихъ и черниговскихъ, всепокорнѣйше прошу не оставить по возможности пособіемъ вашимъ, черезъ что сохранятся воины сіи. При совершенномъ моемъ къ вамъ почтеніи и преданности честь имѣю

вашого сіятельства милост. государя, все покорнѣйшимъ слугою С. Ротъ¹⁾.

Кн. Лобановъ-Ростовскій самъ быль этого же мнѣнія, что слѣдуетъ довести обѣ этомъ до свѣдѣнія императора. Онъ отказался дать средства дворянскому ополчению, такъ какъ не въ правѣ быль „чинить поборовъ“ такъ какъ не имѣль на это предписанія. Онъ отправилъ 10500 р. на пріобрѣтеніе 480 котловъ и по 50 р. на человѣка для постройки обмунированія и, предписавъ черниговскому губернатору озабочиться внесеніемъ козаками на этотъ предметъ по 1—50 к. съ каждой ревизской козачьяго состоянія души. Въ этомъ же мѣсяцѣ генераль-лейтенантъ Ротъ обратился опять съ слѣдующимъ отношеніемъ къ кн. Лобанову-Ростовскому.

Ваше сіятельство милостивый государь князь Яковъ Ивановичъ!. Ваше сіятельство изволили препроводить ко мнѣ черезъ ш.-ротмистра Гребенника на исправленіе несостоящихъ до сего времени въ ополченіи, артельныхъ котловъ 10 тыс. государственными ассигнаціями, я оные деньги получа отпавилъ господину генераль-маиору кн. Жевахову на исправленіе сего недостатка²⁾. Положеніе малороссійскаго ополченія заставляетъ меня еще разъ обременить ваше сіятельство мою всепокорнейшею просьбою; войско сіе не имѣть еще необходимыхъ къ движеніямъ потребностей, какъ то: провіантскихъ фуръ, патронныхъ ящиковъ, шанцового инструмента и терпить нужду въ одеждѣ и обуви, а воины черниговской губерніи ни кобеняковъ, ни шинелей, что могло бы ихъ укрыть и сберечь отъ погоды теперешняго времени. Содѣйствіе вашего сіятельства въ семъ случаѣ необходимо, пособіе дворянства не будетъ излишнее, вы можете сдѣлать ихъ способными и съ пользою противъ дѣйствующими силамъ непріятельскимъ, а безъ чего войско сіе останется бесполезнымъ, я не полагаю, чтобы значительная сумма потребна была на исправление всего описанаго недостатка.

Господинъ главнокомандующій польскою арміею генераль отъ кавалеріи и кавалеръ баронъ Бенигсенъ по высочайшей воли Его Императорскаго величества, предписать мнѣ изволитъ 5 и 9

1) Арх. п. г. правл. дѣло № 28, 1813 г. л. 55, бумага за № 5310 отъ 5 сентября 1813 года.

2) Кн. Жеваховъ стоялъ во главѣ ополченія, снаряженного въ 1812 г. полтавскимъ дворянствомъ, см. обѣ этомъ 1 томъ нашего труда „Къ исторіи полтавского дворянства“. Двор. ополченіе было также подъ начальствомъ Рота.

коинно-казачьи регулярные полки полтавской губернії укомплектовать людьми и лошадьми, въ коихъ они имѣютъ недостатокъ, я не смѣю сказать, чтобы и другіе регулярные конные полки сего самаго войска не имѣли равнаго недостатка, который также необходимо нужно пополнить, на пополненіе ихъ въ войскѣ мнѣ ввѣренномъ, я ни людей, ни лошадей не имѣю; люди, въ ополченіи состоящія, такъ полагаю не могутъ поступить въ составъ на укомплектованіе сихъ полковъ, которыя, сколько мнѣ извѣстно, должны быть составлены изъ козачьихъ слободъ на всемъ своемъ содержаніи (я имѣль честь видѣть изъ предложенія вашего сіятельства черниговскому губернскому правлению отъ 23 августа 1812 года). О недостаткахъ въ полкахъ сего войска честь имѣю препроводить вашему сіятельству вѣдомость, изъ коей усмотрѣть изволите число людей и лошадей потребныхъ на укомплектованіе полковъ сихъ, въ коихъ и состоящія на лицо лошади не надежны. Я всепокорнѣйше прошу вашего сіятельства, согласно воли Его Императорскаго величества, приказать, кому слѣдуетъ, недостающее число людей и лошадей пополнить, на что я надѣюсь, что ваше сіятельство изволите имѣть особое писаніе и не оставите меня увѣдомленіемъ вашимъ, приказавъ людямъ симъ имѣть направление герцогства варшавскаго, къ крѣпости Замостью. Буде на исправленіе вышеобъясненыхъ недостатковъ вашему сіятельству угодно будетъ ассигновать сумму, то не оставьте поручить оную для доставленія ко мнѣ прежде командированному мною къ вашему сіятельству по сему же предмету господину сотенному товарищу Коновалову, въ противномъ случаѣ почтите меня увѣдомленіемъ вашимъ. Съ истинною почтѣю и проч. С. Ротъ¹⁾.

Кн. Лабановъ-Ростовскій не бездѣйствовалъ: онъ предписалъ черниговскому губернатору Бутовичу озаботиться въ возможно скорый срокъ взносомъ козацкими обществами слѣдуемыхъ денегъ. Губернаторъ, въ свою очередь, предписалъ земской полиціи принять мѣры къ сбору этихъ денегъ, при чёмъ предупреждалъ полицейскихъ чиновниковъ, что, въ случаѣ медленности или не-полнаго взноса въ казначейство тѣхъ денегъ, они, какъ обязаны, пещись о-поепѣшномъ исполненіи предписанаго, подвергнуть себя строгой отвѣтственности и пополненію невзноса¹⁾). О пополненіи убыли въ полкахъ людей, а также и лошадей, князь Лоба-

1) Арх. г. губ. правлению, дѣло № 28, 1813 года и 71—72.

новъ-Ростовскій много заботился; получая свѣдѣнія отъ ремонтеровъ о необходимости пополненія убыли козаковъ, князь постоянно предписывалъ земскимъ комисарамъ и городничимъ принять мѣры для его ускоренія; въ архивныхъ дѣлахъ обѣ ополченіяхъ мы встрѣчаемъ десятки такихъ предписаній. Въ такомъ духѣ и отвѣтилъ князь Лобановъ генералу Роту. Что же касается ополченія, упоминаемаго въ бумагахъ Рота, то рѣчь идетъ о дворянскомъ ополченіи, расходы на которое, по вступленіи въ составъ дѣйствующей арміи, были ириняты на счетъ казны. ¹⁾ 10 ноября 1813 г. генераль Ротъ опять пишетъ кн. Лобанову-Ростовскому письмо, гдѣ упоминаетъ о неполученіи на всѣ бумаги отвѣта. Въ этой бумагѣ генераль Ротъ опять повторяетъ свою просьбу ускорить присылку денегъ и озабочиться о скорѣйшемъ укомплектованіи полковъ людьми и лошадьми. ²⁾ Что же оказалось? Кн. Лобановъ-Ростовскій увѣдомилъ Рота о своихъ распоряженіяхъ и отправилъ донесеніе черезъ того же Коновалова, который присланъ былъ генераломъ Ротомъ, но Коноваловъ не счелъ нужнымъ тотчасъ же отправиться по назначению, а заѣхалъ домой, къ своимъ роднымъ, гдѣ пробылъ долгое время, и князь отправилъ другаго нарочного иѣкоего Миткевича. Деньги были собраны только къ январю 1814 года, когда и были отправлены на имя Д. И. Лобанова-Ростовскаго. Интересенъ размѣръ суммъ, посланныхъ для полковъ.

полтавскія полки:

Въ 1 полкъ на	972 ч.	48600 р.
" 3 —	517 "	26850 "
" 4 —	919 "	45950 "
" 5 —	759 "	37950 "
" 6 —	915 "	45750 "
" 7 —	905 "	45250 "
" 8 —	810 "	40500 "

Итого 289850 р.

а всего, на всѣ полки—514850 р. ³⁾

Изъ этой суммы, 365 тыс. отосланы кн. Лобановымъ-Ростовскимъ кн. Д. И. Лобанову-Ростовскому, который уже отправилъ ихъ къ генералу Роту. Послѣдній увѣдомилъ о полученіи кн. Я. И. Лобанова-Ростовскаго.

Черниговскія полки:

„ 1 полкъ на	885 ч.	44250 р.
„ 2 —	883 "	41700 "
„ 3 —	1092 "	54600 "
„ 4 —	829 "	41450 "
„ 9 —	860 "	43000 "

Итого 225000 р.

¹⁾ Увѣдомленіе Лобанова за № 4058, дѣло 1813, № 28, л. 78—79.²⁾ Бумага отъ 10 ноября, ibidem л. 80—81.³⁾ Арх. г. правл. 1813, дѣло № 28 л. 157.

Ваше сіятельство милостивый государь кн. Яковъ Ивановичъ. Я имѣлъ честь получить письмо и 365 тыс. государственными ассигнациями черезъ господина титулярного совѣтника Енько, которого и снабдилъ надлежащею квитанцію. Смѣю просить вашего сіятельства, ежели вы впредь будете посыпать ко мнѣ деньги, приказать размѣнивать ихъ на червонцы, ибо въ промѣнь таковыхъ въ здѣшнемъ краѣ претерпѣвается много убытку, ассигнаціи должно опять отсылать въ Россію, что производить затруднепія всякого рода и большія издержки; сверхъ того въ числѣ полученной мною суммы находятся сто стопятидесяти рублеваго достоинства ассигнаціи, которыхъ не имѣютъ здѣсь курсу, остальное же составлено изъ ветхихъ бумажекъ, что здѣсь никто не принимаетъ, я предписалъ всѣмъ козацкимъ полкамъ откомандировать офицеровъ для полученія ремонтовъ и представить подробнѣйшія рапорты, сколько именно въ какомъ полку и какого повѣта умерло людей и пало лошадей. 9 полтавской конно-козачій полкъ, на которой вашимъ сіятельствомъ не прислано никакой суммы, въ рапортѣ показывается на лицо людей 570; лошадей 520, то не благоугодно ли будетъ вашему сіятельству прислать мнѣ слѣдующее на такое число людей сїмму? Прилагаю при семъ копію съ приказа даннаго мною господамъ командирамъ полковъ и назначенія сдѣланнаго мною вещамъ съ оцѣнкою оныхъ, ваше сіятельство усмотрѣть изволите, что желаніе мое есть изъ 50 р. вашимъ сіятельствомъ на каждого козака присланнаго, построить самое нужнѣйшее для приведенія ихъ въ состояніе нести службу, но таковое число для нихъ еще недостаточно, я даже сомнѣваюсь, чтобы командиры полковъ могли искупить все нужное по назначеннымъ мною цѣнамъ. Это зависитъ отъ краю, въ коемъ мы будемъ находиться, и отъ старанія ихъ; также прошу покорнѣйше вашего сіятельства прислать мнѣ офицеровъ, полки имѣютъ въ нихъ большой недостатокъ, особенно жъ въ людяхъ хорошаго поведенія. Здѣсь есть множество такихъ, которые наносятъ имъ большія непріятности дурными поступками.

Касательно ополченія. Оно поступило подъ начальство мое почти голое, ибо оно выступило изъ Малороссіи мгновенно и безъ одежды, я приказалъ брать реквизицію сукно, сапоги, по-лотно и прочее и посредствомъ неотступныхъ моихъ требованій, я дошелъ до того, что верховный совѣтъ герцогства варшавскаго утвердилъ оныя реквизиціи, въ 4 полкахъ уже передняя и средняя шеренги обмундированы, какъ регулярныя войска воору-

жены и хорошо выучены, они сражались всегда съ мужествомъ подъ Замостьемъ съ гарнизономъ сей крѣпости, которая до послѣдняго дня не переставалъ дѣлать вылазки, всѣ полки сіиничѣмъ не различаются отъ регулярныхъ войскъ. Прилагаю при семъ копіи съ бумагъ, полученныхъ мною отъ господина генераль-крикса комисара резервной арміи и кавалера Ланча, изъ коихъ ваше сіятельство усмотрѣть изволите, что ополченіе не будетъ, конечно, распущено до окончанія войны. Я надѣюсь, что ваше сіятельство прикажите, чтобы вещи, означенныя въ сей бумагѣ, которая столь необходимы, а долженствующіе быть построены на щоть пожертвованыхъ на ополченіе суммъ, были бы выданы или натурою или деньгами, господинъ генераль-маіоръ Шемшуковъ отправилъ вѣдомство къ губернскому маршалу о всѣмъ нужнѣшемъ, сумма имъ требуемая есть необходима и изъяснена подробнѣ. Сверхъ того, дворянство можетъ положиться на безкорыстіе и усердіе господина Шемшукова. Яувѣренъ, что онъ не причинитъ ни малѣйшаго убытка личніими издержками и я постараюсь доставить ему всѣ способы къ разсчетистому распоряженію, какъ и до сего времени поступалъ: что же касается до полтавскаго ополченія господина генераль-маіора кн. Жевахова, безъ сумнѣнія, отнесемся равнымъ образомъ къ маршалу полтавскому Д. Т. С. Трощинскому. При ономъ ополченіи были лошади, которая могли бы служить на укомплектованіе нашихъ, если бы господинъ генераль-маіоръ кн. Жеваховъ не отдалъ бы ихъ на артиллерійскіе парки; нынѣ же принужденнымъ находится покупать, ибо онъ въ нихъ нуждается.

Прошу покорнѣйше ваше сіятельство не оставить своимъ вспомоществованіемъ къ приведенію малороссійскаго ополченія и козацкихъ полковъ въ состояніи не претѣрпевать недостатка въ вещахъ для нихъ полезныхъ и поддерживающихъ ихъ благо-состояніе, равномѣрно ревность и добroe поведеніе ихъ доказанное неоднократно. Поступкомъ сотеннаго товарища Коновалова я весьма недоволенъ и не промину наказать его строжайше за невыполненіе обязанностей и дѣлга своего. Съ истиннымъ почтеніемъ и проч. С. Ротъ¹⁾.

№ 35. Января 7, 1814 года.

1) Арх. п. г. правл. 1830, № 28 л. 177—179.. Деньги на обмундированіе 9 коз. полка, по 50 р. на человѣка, всѣго 31500 р. (было 630 ч.) были посланы генераль-губернаторомъ въ октябрѣ этого же года, см. № 2160, л. 216 тоже дѣло.

Генералъ Ротъ, получивъ эти сѣммы, приступилъ къ обмундированию полка; что поручилъ сдѣлать полковымъ командирамъ, назначивъ точно цѣны и самыя вещи. На каждого ополченца предписано купить: 5 польскихъ локтей сукна, по 2 р. 50 к., кожа для шароваръ—6 р., краснаго сукна на выкладку шароваръ—3 р. 60 к., пуговицы, крючки, нитки и работа 2 р. 35 к., рубаха—2 р. 50 к., сапоги—3 р., поясъ—1 р. 50 к., шапка—4 р. 25 к., галстукъ—30 к., подкладка 15 локтей по 30 к.—4 р. 50 к.; а всего 40 р. 50 к.

Оставшіеся 9 р. 50 к., генералъ Ротъ приказалъ употребить на ремонтъ конской сбруи. Ротъ предписалъ командирамъ сдѣлать, „добропорядочно съ разсчетомъ”¹⁾.

Письмо Я. И. Лобанова-Ростовскаго Д. И. Лобанову-Ростовскому.

Милостивый государь мой князь Дмитрій Ивановичъ! На отношеніе вашего сиятельства отъ 6 декабря истекшаго года по случаю донесенія вамъ генераль-лейтенанта Рота, что 5 и 9 конные козачьи полки требуютъ укомплектованіе людьми и лошадьми, поспѣшаю представить краткую записку изъ дѣлъ, при мнѣ находящихся, ибо она объяснитъ, какія были дѣйствія и причину частной въ нѣкоторыхъ изъ нихъ остановки, исторія или существованіе сихъ полковъ слѣдующее: малорусское козачье общество, простирающееся свыше четырехъ сотъ тысячъ людей, по случаю бывшаго въ Россіи непріятеля, обязалось составить изъ себя 15 конныхъ козачьихъ полковъ, каждый изъ 8 эскадроновъ, составляющихъ 1200 человѣкъ рядовыхъ, одѣтыхъ и по возможності вооруженныхъ, велѣно было руководствоваться инструкціей, генералу Милорадовичу данной; потомъ одежда, высочайшимъ рескриптомъ разрѣшена быть, только прочная и съ елико можною единообразностью, такъ и сформированы были ония съ 1 сентября 1812 г. и поступили частью къ главной арміи, частью въ Бѣлоруссію и Мозырь. Въ главной квартирѣ, въ Калишѣ свѣтлѣйший поручилъ командование всѣхъ оныхъ генераль-маиору князю Кудашеву, отъ коего поступили образцовые для людей одежды, по коимъ нынѣ весь новый ремонтъ здѣсь (не разобрано, вѣроятно, изготавляется) а на наличное число при полкахъ людей выслано на первый часъ въ каждый полкъ по 50 р. на

1) Арх. п. губ. правл. 1813, дѣло № 28, л. 230.

человѣка, что и составляетъ упоминаемую въ запискѣ сумму 514850 р. Общество то, затрудняясь добываніемъ многихъ изъ тѣхъ вещей, какъ аloe сукно и одѣяла и прочая въ продажѣ здѣсь не имѣющаяся, даетъ къ подряду оныхъ деньги и тѣмъ сіе новое дѣло по всей возможности и исправляется, но колико желать должно, чтобы одинъ ремонтъ людей и лошадей лежалъ на нихъ натурою, а о протчемъ взымалось бы съ каждого рядового деньгами. Ваше сіятельство, сами благоусмотрѣть то изволите, сіе говорю я, какъ должны онѣ будуть всегда вынѣшней формѣ сообразоваться, ибо держась простаго только единообразія станеть ихъ..... Изъ тѣхъ полковъ о пятомъ черниговскомъ было высочайше повелѣніе, чтобы, по случаю слабаго состоянія того полка, по коему онъ служить уже не можетъ, остающихся въ немъ наличныхъ 316 человѣкъ, равно и другихъ въ откомандировкѣ находящихся обратить для прислуги въ госпитали, состоящихъ же при полкахъ 945 лошадей, какъ оные составляютъ собственность козаковъ, позволить распродать. Покидая жъ сію статью, считаю не лишнимъ пояснить, что кромѣ сего войска, находящагося при ополченіи конница, изъ крѣпостныхъ и простаго состоянія людей названныхъ козаками, но они къ составу и положенію прежде помянутыхъ не подлежать, а къ тому земскому войску..... состоить по волѣ государя на казенномъ ихъ содержаніи. Обо всемъ томъ, считаю долгомъ представить, имѣю честь быть съ совершеннымъ почтеніемъ и преданностью, ваше го сіятельства, милостивый государь мой Лобановъ-Ростовскій? ¹⁾.

И. Фр. Павловскій.

¹⁾ Арх. п. губ. правленія 1813 г. № 28, и 160—161:

Воспоминанія и Автобіографія Одесского Протоіерея Николая Ивановича Соколова.¹⁾

Поступленіе въ Кіевскую Академію.

(1827—1831 гг.).

Отъѣздъ изъ Орла на почтовыхъ—съ *Доброхотовымъ и Переверзевымъ*.—Въ гостиахъ по дорогѣ—у священника черниговской губ.—Непріятное приключение на одной изъ станцій.—Пріѣздъ въ Академію.—Начальники и товарищи.—Увлеченіе автора историческими науками—рѣшимость его взять одну изъ задачъ по русской исторіи, предложенную на премію *м. Евгеніемъ*.—Какъ и кѣмъ преподавались въ Академіи философія и эстетика. Переходъ на старшій академіческій курсъ въ 1829 г.—Развитіе въ авторѣ *критицизма*.—Неожиданная смерть товарища *Успенского*.—Знакомство съ ученымъ монахомъ Михайловскаго монастыря.—Поѣзда на родину въ канікулярное время.—Пребываніе въ г. Мценскѣ у родныхъ.—На свадьбѣ у товарища по семинарии—*Тихвинскаго*.—Авторъ неожиданно играетъ роль свата.—Рѣзная статуя *Святителя Николая* въ Мценскомъ соборѣ и интересные факты изъ исторіи этой статуи.—Назначеніе орловскаго архієрея *Гавриила* въ Екатеринославъ и несчастное приключение съ архієрейской коровыцей.

Пріѣхавши изъ дому въ Орель съ тѣмъ, чтобы отсюда, ~~и~~—правиться въ Кіевъ уже со своими спутниками, какъ обѣ ~~ж~~ было условлено, я уже засталъ въ Орль *Доброхотова*. А другой мой спутникъ, *Переверзевъ*, жилъ у брата своею, смѣтителя духовныхъ училищъ, въ Орль же. Изъ-за прещаній *Доброхотова*—съ разными священниками, бывшими товарищами его по семинаріи, мы выѣхали на почтовыхъ только 1-го или 2-го сентября. Кто-жъ это былъ *Доброхотовъ*? Это—товарищъ *Ивана Алексѣевича Борисова*²⁾. Борисовъ поѣхалъ въ Академію

¹⁾ См. Кіев. Стар. 1906 г. № 9.

²⁾ То есть—будущаго архієпископа херсонскаго *Іннокентія*.—Л. М.

по окончаніи семинаріи, а онъ оставался учителемъ училища въ Сѣвскѣ. Борисовъ звалъ его въ Академію; но Доброхотовъ не соглашался. Но когда Доброхотовъ сталъ просить мѣста въ городѣ, а архіерей сталъ навязывать ему въ невѣсты одну дѣвушку, которая ему нисколько не нравилась, то вышла непріятность, — и вотъ, послѣ 4-хлѣтней службы учительской, Доброхотовъ бѣдняга самъ искалъ спасенія въ академіи. Онъ принять былъ прямо въ старшій курсъ и кончилъ со степенью магистра, вѣроятно потому, что, поступая въ Академію, письменно изъявилъ согласіе принять монашество, по окончаніи курса академическаго¹⁾.

И такъ, мнѣ пришлось летѣть на лихихъ тройкахъ по той самой дорогѣ, по которой годъ назадъ плелся я богомольцемъ. Но теперь эта дорога не представляла прелести новизны и не то было настроеніе духа. Когда перевалились мы въ черниговскую губернію, то напали на дешевую вишневку: не рѣдко случалось быть отъ нея въ ненормальномъ состояніи.—Въ одномъ мѣстѣ черниговской губ. Доброхотовъ свернулъ немнога въ сторону отъ большой дороги и завезъ насъ къ знакомому ему священнику, кажется товарищу его по семинаріи. Многіе черниговцы воспитывались почему-то въ Сѣвской семинаріи, какъ напр., въ мое время *Крыловскіе*, два брата. Священникъ съ круглою черною бородкою, оттѣнявшо бѣлое лицо, и супруга его, молодая, роскошная женщина, приняли насъ, казалось, не совсѣмъ радушно. Подали чай—съ подливочкой спирта, настояннаго на вишневыхъ косточкахъ. Эта подливочка сперва развязала языки²⁾ и гостей и хозяевъ, а потомъ привела въ такой экстазъ, что начались пѣсни и поднялся безцеремонный гамъ. Жена священника первая начала пѣть: „Охъ нудно мнѣ, охъ тяжко мнѣ, що пипъ съ боро-дою“. Тогда и въ Великороссіи борода была принадлежностію мужика и ея все, кромѣ купцовъ, стыдились; а въ Малороссіи тѣмъ болѣе не любили ея, что сами мужики постригали боро-

¹⁾ Никаноръ Васильевъ. Доброхотовъ—окончилъ Кіевскую Академію въ 1827 г., а въ 1828 г. постриженъ въ монашество съ именемъ Николая.—Съ 1837 г. по 1841 г. былъ ректоромъ С.-Петербургской д. академіи; съ 1841 по 1857 г. былъ епископомъ Тамбовскимъ.—Съ 1857 г. жилъ на покоѣ въ Трегулляевъ монастырѣ (въ 8 верстахъ отъ Тамбова) и скончался 21 Окт. 1864 г.—Интересную характеристику его, какъ епископа Тамбовскаго, см. въ „Русской Старинѣ“ за Іюнь 1905 г. въ „Запискахъ Протоіеряя Виктора Пѣвицкаго“—стр. 135—143.—Л. М.

ду. По сему заключаю, что жена священника своею пѣснію выражала искреннее сожалѣніе, что мужъ ея, по священническому званію, навсегда останется съ бородою. Въ горницѣ происходило пѣніе и взаимныя изліянія души, а въ кухнѣ рѣзали и жарили разную птицу. Ужинъ былъ прекрасный, съ разными наливками. И на другой день не выпустили насъ изъ дома безъ двухъ пуншовъ и завтрака.

Въ дорогѣ я сдѣлалъ такую погрѣшность, за которую совсѣмъ мучила меня долгое время. На одной станціи мы хотѣли переждать дождикъ и помѣстились въ корчмѣ. Пообѣдали, выпили вишневки. Вдругъ входить человѣкъ высокаго роста съ заплывшими отъ жириу глазами, лѣтъ 40, въпольскомъ кунтушѣ. У него была гитара. Потребовалъ онъ себѣ рюмку вишневки, сѣль и началъ пѣть съ акомпаниментомъ на гитарѣ: „У сусіда хата біла, у сусіда жінка мила“. Мои товарищи спокойно отнеслись къ игрѣ и пѣнію и даже пошли на печь обсушиваться и отогрѣваться послѣ ненастной дороги. А я приросъ къ игравшему на гитарѣ и слухомъ, и взоромъ. Игра и пѣніе прекратились. Незнакомецъ въ кунтушѣ, вынимая давно подержанныя карты и обращаясь ко мнѣ съ кошачьей улыбкою, спросилъ: „не съиграемъ ли, пока дождь не пройдетъ?“—Пожалуй, въ дурячка, или въ возокъ,—отвѣтилъ я.—„О, нѣтъ, что тамъ возиться; развѣ въ трилистика на вишневку?“—продолжалъ онъ.—По копѣечкѣ пожалуй,—согласился я. Но это былъ не *Пальчикъ*, забвенный компаньонъ мой, когда я квартировалъ у Солова. Онъ проигралъ 12 коп. и приказалъ подать чвертку наливки. Подъ парами наливочки игра продолжалась. Чтожъ? Я ли сдаю, онъ ли, но у него, особенно при его сдачѣ, всегда три туза. Я проигрываю до рубля и останавливаюсь; но онъ ободряетъ надеждою отыграться—и я продолжаю. Гляжу—мѣлокъ сводить счетъ почти на три рубля. Я плачу и требую, чтобы на все количество куплено было вишневки. Тотъ покупаетъ чвертку, а остальная денъги кидаетъ въ карманъ. Я начинаю спорить, а онъ, не обращая вниманія на мои слова, начинаетъ играть и пѣть: „У сусіда хата біла, у сусіда жінка мила“. Доброхотовъ съ печки ѿличеть меня къ себѣ, и не зная, сколько я просадилъ, строго потребовалъ, чтобы я оставилъ дѣло. Я послушалъ, и когда кунтушъ продолжалъ свое „У сусіда хата біла“, какъ мнѣ показался гадокъ и страшенъ онъ и какимъ упрекомъ звучала его пѣсня! Послѣ—долго я не могъ слышать этой пѣсни безъ того,

чтобы она не пробуждала во мнѣ мрачное воспоминаніе и не вызывала у меня досаду на самого себя¹⁾.

Прибыли въ Киевъ. Тогда былъ ректоромъ академіи архимандритъ Кирилл²⁾. Его почему-то студенты называли Цифиллюсомъ. Митрополитъ Евгений любилъ его за знаніе французскаго языка. Онъ былъ изъ воспитанниковъ старой академіи.—Ректоръ принялъ наши билеты и отославъ настъ въ новый корпусъ. Насъ помѣстили въ номеръ, завѣдуемый старшимъ—Подгурскимъ³⁾. Товарищами по номеру были киевскіе студенты: Максимовичъ⁴⁾, Климовичъ и Лаврентій Егоровичъ Орловъ. Черезъ недѣлю открылись приемные экзамены. Не помню темъ, предложеныхъ тогда для разсужденій; но онъ были изъ предметовъ, во все незнакомыхъ. Какъ бы то ни было, но я поставленъ былъ въ первомъ пяткѣ втораго разряда.

При академіи оставались еще окончившіе студенты 3-го курса⁵⁾. Они сбиты были въ двухъ нумерахъ старого корпуса и

1) „У Сусіда хата біла“—старинная и популярнѣйшая украинская пѣсня. Вотъ первые два куплета ея:

У сусіда хата біла,
У сусіда жінка мила,
А у мене ні хатинки,
А ні щастя, а ні жинки.

А вже сусід жито сіє
У сусіда зеленіє,
А у мене ні орано,
А ні жито нѣ сіяно.

Напѣвъ этой пѣсни—грустный.—Л. М.

2) Кириллъ Куницкій, сынъ священника села Гвоздова, Киевскаго уѣзда, Алексія Куницкаго, умершаго въ 1807 г. Послѣ окончанія курса въ старой Киевской академіи, онъ оставался въ ней наставникомъ до самаго преобразованія ея въ 1819 г.—Л. М.

3) Давидъ Александровичъ Подгурский, тогда студентъ старшаго курса,—впослѣдствіи профессоръ Киевской академіи.—Л. М.

4) Иванъ Петровичъ Максимовичъ, сынъ Киевскаго протоіерея, впослѣдствіи профессоръ Киевской академіи.—Л. М.

5) То есть—3-го выпуска изъ академіи, бывшаго въ 1827 г., или 3-го пріема въ академію, происходившаго въ 1823 г. Пріемъ въ академію и выпускъ изъ нея бывали не такъ, какъ теперь—ежегодно, а черезъ два года. И студенты академіи сохраняли навсегда чистовое имя пріема или выпуска, зависѣвшее отъ хронологическаго порядка—со временемъ преобразованія Киевской академіи въ 1819 г.—и знаменовавшее собою курсовое товарищество студентовъ, столь для нихъ памятное и дорогое.—Первый пріемъ въ академію былъ въ 1819 г., и потому студенты это-

цѣльную третью по обычаю ожидали отъ тогдашней комиссіи духовныхъ училищъ при Св. Синодѣ утвержденія въ ученыхъ степеняхъ и назначенія мѣстъ службы. Изъ нихъ я хорошо помню нѣкоторыхъ и большею частію изъ орловскихъ: *Крыловскаго, Орлова, Резнта* (забылъ его фамилію¹), *Данкова*,—а также изъ другихъ губерній: *Яцина, Маляревскаго*. Окончившіе курсъ явно стѣсняли экономію академіи²).

Началось ученіе. Потянулись дни, не различавшіеся одинъ отъ другого. Кромѣ исторіи философіи, которая проходила по *Бруккеру*, и эстетики, проходимой по запискамъ, предметы ученія были одни и тѣ же, что проходились и въ семинаріи. Я записался изъ вспомогательныхъ предметовъ на математику и французскій языкъ. Но профессоръ математики съ такою поспѣшностью преподавалъ предметъ свой, что въ два или три урока прошелъ до уравненій 2-й степени. Я отсталъ и долженъ былъ перейти на классъ исторіи. Для этого я обратился къ ректору, а онъ обратилъ меня къ профессору *Граникову*. Граниковъ согласился принять меня, но требовалъ, чтобы самъ я не смѣль войти въ классъ на его предметъ, а вѣдь класса у порога ожидалъ его. Какъ ни тяжело было мнѣ, а все это было мною исполнено. Граниковъ читалъ по своимъ запискамъ. Оказалось послѣ, что онъ слово въ слово переписывалъ съ выписанной имъ книжки: исторія *Бургена*. Я считалъ себя отставшимъ въ этомъ предметѣ и потому во время рождественскихъ каникулъ забралъ изъ академич. библіотеки всѣ существовавшіе въ ней исторіи. Но ихъ было мало; я воспользовался только *Ролленемъ* и еще какою-то книгою. Послѣ чего, когда Граниковъ спрашивалъ меня, я всег-

го пріема удержали навсегда названіе студентовъ *перваго курса*; второй пріемъ былъ—въ 1821 г.,—это студенты *втораго курса*; а третій пріемъ былъ въ 1823 году—это студенты *третьаго курса*, — и т. д.; слѣдов. авторъ этихъ записокъ, *Н. И. Соколовъ*, поступившій въ академію въ 1827 г., былъ студентомъ *пятаго курса* Кіевской академіи.—Л. М.

1) То есть регента академич. хора. Это былъ *Андрей Вас. Бакулинъ*, изъ Орловской семинаріи.

2) Они стѣсняли академію, и сами, бѣдные, были въ высшей степени стѣснены, ожидая назначенія на мѣста и не имѣя въ карманѣ ни копѣйки... Мѣсто въ старомъ корпусѣ, где ихъ скучивали и где они спали просто на полу,—называлось *вертепомъ*.—Ректоръ академіи *Иннокентій* обращалъ вниманіе высшаго петербургскаго начальства на бѣдственное положеніе оканчивающихъ курсъ студентовъ... См. сборникъ „Старина и Новизна”—книга девятая—(1905 г.) стр. 216.—Л. М.

да отвѣчалъ пространнѣе, нежели мнѣ читано, что приводило его въ досаду и онъ ставилъ меня по списку послѣднимъ.

Черезъ годъ митрополитомъ Евгеніемъ предложены были археологическія задачи младшему и старшему отдѣленію академіи. Задачи были слѣдующія: 1) О мѣстѣ, гдѣ находилась церковь, въ которой присягали Варяги Игорева времени. 2) О крещеніи Владимира и 3) О крещеніи Ольги. Тому, кто рѣшилъ, обѣщались 100 рублей. Первую задачу удалось рѣшить *Остромысленскому*—и онъ получилъ призъ 100 р. изъ процентовъ Румянцевскаго капитала¹⁾. Второю задачею занимался Амфитеатровъ. Раѣработывая предметъ, онъ вдался въ посторонніе, но самые важные вопросы: о происхожденіи Варяжскихъ князей—не изъ Скандинавскаго полу-острова, а изъ южныхъ областей Россіи—изъ Галиціи, или изъ Крымскаго полуострова—изъ Тмутаракані, въ которыхъ жило христіанство еще до Владимира, Ольги и Оскольда и Дири. Эти предметы составили только *введеніе* въ трактать, и какъ это введеніе въ 20 листахъ показалось огромною пристройкою въ маленькой клѣти и его соображенія не сходились съ общепринятыми тогда взглядами,—то задача была брошена. Она принятая была моимъ товарищемъ *Спасскимъ-Аванномовскимъ*, и рѣшеніе ея, хотя не удостоилось приза, но было отпечатано²⁾. Третья задача: о времени крещенія Ольги не была принята никѣмъ. Первая каникулы я не вѣзилъ домой, а провелъ надъ книгами академич. библіотеки. Какъ въ рождественскія, такъ и въ эти лѣтнія каникулы я бралъ большею частію книги по исторіи; но какъ ихъ было мало, то бралъ и *лѣтописи*. Ими я такъ увлекся, что прочиталъ даже рукопись о Варяжской вѣрѣ препод. Феодосія Печерскаго. Шлецеровъ критической разборъ лѣтописи Нестора развила во мнѣ и безъ того закравшійся критицизмъ.—Вдумавшись въ подробную программу задачи о времени крещенія Ольги и приготовивши источники, указанные въ

¹⁾ Сочиненіе студента *Евфима Андр. Остромысленскаго* было напечатано въ типографії Кіево-Печерской лавры и вышло съ свѣтъ отдѣльной брошюрою 29 апрѣля 1830 г. подъ такимъ заглавіемъ: „О древнѣйшей кіевской церкви св. Илії“.—„Руководимый ученѣйшимъ архипастыремъ, авторъ превосходно раскрылъ и объяснилъ этотъ темный пунктъ нашей древнѣйшей лѣтописи“. Смотри *В. И. Аскоченскаго*: „Історія Кіевої Академії“—стр. 118-я.—Л. М.

²⁾ Сочиненіе студента *Козьмы Федор. Спасскаго* было напечатано во 2-мъ томѣ „Опытовъ упражненій воспитанниковъ Кіевской д. академіи пятаго учебнаго курса“—(Кіевъ, 1832 г.)—подъ заглавіемъ: „Объ обращеніи великаго князя Владимира въ христіанскую вѣру и о насажденіи оной въ Россіи“.—Л. М.

программъ самимъ митрополитомъ Евгеніемъ, я взялся за рѣшеніе, но не объявилъ о томъ начальству. Подобно Амфитеатрову, я раздвинулъ предметъ широко, стараясь доказать, что на Руси было много христіанъ и не одна церковь, стоявшая въ Кіевѣ у Боричева Взвоза—въ концѣ Пасынчи Бесѣды; что мы давно были въ сношенніяхъ съ Константинополемъ, Болгарію и Богемію, съ христіанами Крыма; но выходило у меня, что Ольга не имѣла нуждыѣхать въ Царь-Градъ за крещеніемъ. Жаль было разстаться съ работою; но я придумалъ способъ склонить трактать къ тому, что Ольга крестилась въ Константинополѣ, хотя уже имѣла своего священника и открытую церковь въ Кіевѣ. На другой годъ пребыванія моего въ академіи, зимию, кажется въ святкахъ, митрополитъ посѣщаетъ столовую студенческую и здѣсь спросилъ: „а кто еще пишетъ задачи на Румянцевскую премію?“ Надобно замѣтить, что сочиненіе Остромысленскаго уже печаталось.—„Я пишу о времени крещенія Ольги“,—отозвался я.—„А читалъ ли указанные источники?“—Читалъ, кромѣ *Григорія Амартолоса*; его нѣть въ библіотекѣ.—„Ну, безъ него обойдешься; онъ также кратко упоминаетъ объ Ольгѣ, какъ Кедринъ, Зонара и Курополатъ“.—Начальники насмѣшилио смотрѣли на меня. „Не изъ туши громъ“,—думали они...

При переходѣ изъ младшаго отдѣленія академіи въ старшее былъ экзаменъ въ конгрегаціонной залѣ. Спрашивали по предмету исторіи. Мнѣ достался вопросъ о царствованіи Анны Ioанновны. Граниковъ прошелъ только до Екатерины I, а въ программѣ показалъ, что пройдено до Отечественной войны включительно. Но мнѣ какъ разъ передъ этимъ пришлось прочитать, не помню гдѣ, о царствованіи Анны, кажется у Щербатова. Я началъ говорить нѣсколько подробнѣ. На словѣ, что ограниченіе самодержавной власти сдѣлано помимо духовенства, митрополитъ Евгений прервалъ меня, начавъ говорить такія подробнѣости, какія извѣстны были ему только изъ рукописей. Ректоръ сталъ объяснять митрополиту, что 18-й вѣкъ и начало 19-го не повторено воспитанниками.—„А эти вѣка нужнѣе, чѣмъ древніе“, сказалъ митрополитъ Евгений.—Взглянувъ на послѣднюю статью программы, онъ продолжалъ: „Вотъ Отечественная Война,—они ее не помнятъ, а какъ надобно бы знать! Ну, что вы можете сказать объ этомъ великомъ событиї?“, обратился онъ ко мнѣ.—Я пріосанился и началъ рассказывать что недавно читалъ въ журналѣ Глинки, или Качановскаго.—Митрополитъ сказалъ: „хорошо, хорошо, что любите исторію“.—Тогда и Граниковъ согласился поставить меня четвертымъ во 2-мъ разрядѣ.

Другіе предметы я проходилъ безъ любви и охоты. Только исторія философіи занимала меня. Руководство *Бруккера* тѣмъ хорошо, что въ немъ главнѣйшія мнѣнія философовъ приводятся ихъ собственными словами, только на латинскомъ языкѣ; жаль только, что руководство кончается Лейбницемъ и не касается новѣйшей философіи. Впрочемъ протоіерей *Скворцовъ* знакомилъ насъ съ Кантомъ, но на столько, на сколько нужно было, чтобы показать относительность нашихъ познаній къ нашимъ чувствамъ и нашему уму и существованіе истинъ, не доступныхъ уму и составляющихъ предметъ вѣры. Одна лекція посвящена была *антиноміямъ* Канта. Четвертый курсъ¹⁾ особенно занимался философіею; ходили межъ студентами въ переводѣ и въ рукописи Фихте, Шелингъ, Окенъ. Но Гегель не былъ извѣстенъ. Проводникомъ новѣйшей философіи или пionеромъ ея въ академіи былъ студентъ *Окопенко*—изъ екатеринославской д. семинаріи. Я уже не засталъ его. Онъ до того увлекся *Велланскимъ*, что уволился изъ академіи и поступилъ въ медико-хирургическую академію²⁾. Оказалось, что Велланскій проводилъ свое философское воззрѣніе только на домашнихъ своихъ лекціяхъ, а въ классѣ онъ былъ обыкновеннымъ физіологомъ. Чтобы слушать домашнія лекціи этого Гегеліанца (?), которые иногда замѣняла и жена его, какъ писалъ Окопенко,—надобно было платить ему. Для чего Окопенко долженъ былъ давать уроки на сторонѣ и заработокъ свой относить Велланскому. И надобно было при этомъ изучать реальные предметы по медицинѣ. Бѣдняга впалъ въ чахотку и померъ. Его карьера отрезвила Остромысленскаго, но не меня...

Преподавалась эстетика; выдавались профессоромъ *Крышинскимъ* листики; списывались, заучивались; но я не могу припомнить теперь, въ чёмъ состояла эта наука. Въ ней говорилось о высокомъ и прекрасномъ, равно какъ и о противоположныхъ имъ—низкомъ, пошломъ, безобразномъ въ пластикѣ и словѣ.

1) То есть—студенты принятые въ академію въ 1825 г. и составлявшіе тогда старшее отдѣленіе студенчества; а Соколовъ (авторъ записокъ сихъ) былъ въ младшемъ или низшемъ отдѣленій.—Л. М.

2) *Данило Михайловичъ Велланскій*—родился въ г. *Борзны*, черниговск. г., и до поступленія въ Киевскую академію носилъ фамилію *Кавунныкъ*.—Поступилъ въ медико-хирургическую академію въ 1806 г. и сдѣлался знаменитымъ ея профессоромъ. Онъ былъ ученикомъ Шеллинга и особенно увлекся его *натурфилософіею*—Самъ онъ увлекъ своихъ слушателей до экстаза. См. „Русскую Старину“ янв. 1901 г.: „Русский философъ Д. М. Велланскій“. Ст. акад. *К. С. Веселовскаго*.—Л. М.

Приводились и образцы въ родѣ: „Рече и бысть“ и немногія строфы изъ оды *Богъ*. Разъ профессоръ потребовалъ отъ настъ даже опыта въ стихахъ. Я написалъ: „*Апостолъ Андрей на горахъ Киевскихъ*“, сохранившійся у меня доселѣ. Какъ первый опытъ, очень удаченъ; но Крышинскій поставилъ вмѣсто 1, которая считалась тогда высшою отмѣткою, только 2. Странная была тогда метода. Учили прекрасному въ словѣ, требовали изящной одежды для облаченія мыслей и чувствованій, а запрещали читать Пушкина, по крайней мѣрѣ—игнорировали его. Не знаю, дороги ли тогда были сочиненія Пушкина, что я ни одного не видѣлъ въ академической библіотекѣ. А вѣдь это было въ 1828 и 1829 годахъ. Кажется, тогда сочиненія Пушкина помѣщались болѣею частію въ журналахъ. Но академія не получала журналовъ¹⁾. И изъ духовныхъ журналовъ тогда издавалось только *Христіанское Чтеніе*.—Впрочемъ нѣкоторыя сочиненія Пушкина и романы *Загоскина* прокрадывались сквозь стѣны академіи, и я помню, съ какимъ наслажденіемъ въ кружкѣ читали подобныя сочиненія. Чтецомъ былъ всегда *Димитрій Самсонович Любичкій*, который на долго оставилъ память о себѣ тѣмъ, что въ столовой на столѣ вырѣзывалъ полными словами свое имя, отчество и фамилію; но кто-то вырѣзалъ подъ ними: *Nomina stultorum ubique jacent*—т. е. имена дураковъ вездѣ лежать²⁾.

Кромѣ философіи, исторіи, эстетики, еще читались въ младшемъ отдѣленіи греческій, французскій и нѣмецкій языки. Не помню, кто былъ лекторомъ французскаго и нѣмецкаго языка. Но на греческій приходилъ *Колоколовъ*. Это былъ худой, сугорбенный человѣкъ, смотрѣвшій внизъ и всегда одною рукою закрывавшій лицо. Видъ его возбуждалъ состраданіе и смѣхъ. Не помню, что онъ переводилъ съ нами съ греческаго. Черезъ годъ онъ померъ³⁾.

1) Въ тогдашней (*до-Иннокентіевской*) Кіевской академіи господствовало отчужденіе отъ современной ей науки и литературы. Когда Иннокентій сдѣлался ректоромъ (съ 1830 г.), тогда, излагая нужды кіевской академіи предъ тогдашнимъoberвѣ-прокуроромъ св. Синода С. Д. Нечаевымъ, онъ писалъ ему между прочимъ такъ: „...Нить современной литературы давно выпущена (если только была, когда либо) изъ рукъ нашихъ, и мы потому самому обращаемся въ давно-прошедшемъ времени и нерѣдко принуждены трудиться надъ тѣмъ, что, можетъ быть, сдѣлано уже нѣсколько разъ, и притомъ лучше“...—„Старина и Новизна“—IX, 214.—Л. М.

2) *Дим. Сампсон. Любичкій*, товарищъ автора, былъ изъ харьковскаго коллегіума.—Л. М.

3) *Алексій Дмитрій Колоколовъ*—магістръ с.-петербургской д. академіи—выпуска 1819 года—сначала былъ профессоромъ кіевской семинаріи, а въ концѣ 1825 г. перешелъ въ академію. Скончался 29 іюня 1829 года.—Л. М.

Каждый мѣсяцъ требовалось отъ студента *два разсужденія*: одно—на русскомъ языку, другое—на латинскомъ. Я подавалъ ихъ неупустительно. Но что это были за разсужденія? Онъ отнимали только время для чтенія книгъ. Эти задачи, эти частые экзамены мѣшали свободѣ занятій. Было не ученіе, не образованіе, а погоня за отмѣтками, за разрядомъ и номеромъ въ спискѣ, за ученой степенью,—утомительная погоня, продолжавшаяся цѣлыхъ 4 года...

Прошли два года. Перевалилъ я въ старшее отдѣленіе. Голова осталась такою же пустою, какъ и была, только въ ней развивался больше и больше *критицизмъ*, а съ нимъ—страшное колебаніе вѣры. Я уже не готовился къ духовному званію. Цѣллю воспитанія я поставилъ себѣ быть *адьюктомъ университета*. Насъ было четверо такихъ отшепенцевъ: я, *Спасскій, Максимовичъ* и *Успенскій* изъ Курчанъ. Съ Успенскимъ я раздѣлялъ занятія по философіи; съ Максимовичемъ—изученіе мѣстной археологіи, съ Спасскимъ—занятія исторію¹⁾. Киевъ посѣтилъ докторъ *Пелехинъ*²⁾. Спасскій сталъ кашлять кровью. Онъ обратился къ Пелехину; его сопровождалъ Успенскій. Пелехинъ, выслушивая грудь, не нашелъ въ ней ничего подозрительнаго. Успенскій, человѣкъ совершенно здоровый, съ голосомъ звонкимъ и съ выдавшемся впередъ грудью, просилъ медика посмотреть и его грудь. Не долго Пелехинъ держалъ трубку при груди Успенскаго, какъ спросилъ его: можетъ ли онъ совсѣмъ оставить академію и поѣхать домой? Успенскій отвѣчалъ: нѣтъ. Докторъ сталъ совсѣмъ ему поѣхать домой хоть на одно лѣто—для поправленія здоровья. Успенскій, ссылаясь на Спасскаго, увѣрялъ Пелехина, что онъ совершенно здоровъ, что приглашенъ только сопровождать больного.—Это было весною. Успенскій не оставилъ академіи въ ожиданіи каникуль,—какъ чрезъ недѣлю вдругъ полилась у него изъ горла кровь. Шошель въ больницу. *Бунге*,

1) На поляхъ сдѣлана позже авторомъ такая прибавка: „Максимовичъ и Спасскій впрочемъ не были отшепенцами, а только не расположены были быть священниками“.—Л. М.

2) *Петръ Пелехинъ*—воспитанникъ старой кіевской академіи и затѣмъ наставникъ ея. Послѣ преобразованій кіевской академіи въ 1819 г., Пелехинъ поступилъ въ число студентовъ с.-петерб. медико-хирургической академіи, блистательно окончивъ въ ней курсъ, оставленъ въ ней профессоромъ и сдѣлался *медицинскою знаменитостію*.—Въ 50-хъ годахъ XIX в. онъ перешелъ на жительство въ Кіевъ и состоялъ штатнымъ врачомъ при кіевской академіи и семинарии.—Въ 1857 г. мы еще застали его въ Кіевѣ—глубокимъ старцемъ.—Л. М.

академической лекарь¹⁾, нашелъ у него чахотку. Кровохарканіе продолжалось; больной сталъ слабѣть—и въ двѣ недѣли его не стало. Умирая онъ не произносилъ имени Христа, а только взывалъ: *Отецъ мой, Отецъ Небесный!* Причащаться не хотѣль; его однако причастили, когда онъ былъ въ жару и бреду.—Съ нимъ вмѣстѣ лежалъ больнымъ и землякъ мой *Переверзевъ*, съ коимъ я вмѣстѣ щахъ первый разъ въ академію,—тоже въ чахоткѣ, приключившейся отъ напряженія голоса въ пѣніи. Но онъ умеръ съ совершеннымъ спокойствіемъ духа; даже самъ распорядился своимъ погребеніемъ: назначилъ, какой сюртукъ надѣть на него.—За погребеніемъ Переверзева заболѣлъ горломъ и кашлемъ красавецъ *Климовичъ*—изъ кievской семинаріи, со-нумерантъ мой; онъ тоже надорвалъ горло и грудь пѣніемъ. Онъ старался пѣть басомъ, тогда какъ у него такого голоса не было.

Смерть этихъ трехъ товарищъ моихъ сильно подѣйствовала на меня. Я тогда старался быть христіаниномъ,—но *критицизмъ* одолѣвалъ меня, и я долго оставался съ колеблющеюся вѣрою. Надежда утвердиться въ истинахъ вѣры не оставила меня—и я ожидалъ этого отъ предстоявшихъ богословскихъ занятій въ старшемъ отдѣленіи.

Когда я поступилъ въ академію, въ семинаріи орловской оставался ректоромъ Гавріиль Косой и инспекторомъ іеромонахъ магистръ, человѣкъ лѣтъ 25, небольшого росту, съ малою бородкою и прекрасною наружностью. Не знаю, за что епископъ Гавріиль напалъ на обоихъ этихъ начальниковъ и скоро лишилъ ихъ должности. Ректоръ успѣлъ скоро найти должностъ, кажется, при Казанскомъ университетѣ: тамъ читалъ онъ исторію философскихъ системъ и издалъ ее на русскомъ языкѣ. Это, кажется, первое философское сочиненіе, появившееся у насъ на русскомъ языкѣ. Мѣсто ректора въ Орловской семинаріи занялъ или *Арсеній*, недавно умершій кievскимъ митрополитомъ, или *Исидоръ*, теперешній митрополитъ петербургскій²⁾. Новый ректоръ, по настоянію архіерея, такъ налегъ на семинарію, что многихъ учениковъ въ высшемъ отдѣленіи вогналъ во гробъ. Не знаю, кто поступилъ на мѣсто инспектора, но бывшій инспекторъ очутился въ Кіевѣ—

¹⁾ Отецъ бывшаго ректора кievскаго университета и затѣмъ министра финансъ *Николая Христіановича Бунге*.—Л. М.

²⁾ Ректоромъ Орловской д. семинаріи, послѣ *Гавріила Воскресенскаго*, былъ сначала *Арсеній Москвинъ*, именно съ 1827 по 1829 г., а потомъ *Исидоръ Никольский*—съ 1829 по 1833 г.—Л. М.

въ Михайловскомъ монастырѣ простымъ монахомъ. Вотъ въ этомъ-то человѣкѣ я нашелъ философа съ христіанскимъ направлениемъ, и, похоронивши товарищѣй, я съ Спасскимъ частенько ходилъ къ нему для собесѣданія. Онъ помѣшанъ былъ на Эккардсгаузенѣ и явленіяхъ магнитическихъ ясновидѣній. Онъ снабжалъ меня книгами, подобными книгѣ Эккардсгаузена.

Настали каникулы. Я нашелъ случай поѣхать домой и поѣздка обошлась не дорого. Въ домѣ нашемъ всѣ были живы и здоровы. Только дядя *Никаноръ* взять былъ въ солдаты и отъ жестокаго обращенія съ нимъ учившихъ унтеръ-офицеровъ заболѣлъ и умеръ. И зять Иванъ Николаевичъ потребованъ былъ для разбора. Сестра Катя убивалась. Но Слава Богу—на третій день моего прїѣзда зять возвратился благополучно. Объ этомъ писано мною въ жизни отца.

Въ эти каникулы я былъ въ Мценскѣ. Машенекъ уже не было въ городѣ, повышли замужъ: двоюродная—за священника села Горохова, а троюродная—*Оболенская*—за урода и пьяницу, учителя Орловскаго духовнаго училища¹⁾.—Степанъ Федоровичъ и тетка Поля приняли меня радушно. Саша ихъ расцвѣтала и становилась невѣстою; Дуню готовили въ монастырь, такъ какъ она потеряла одинъ глазъ, выколовъ его вилкою, когда отнимала ее у брата. Степанъ Федоровичъ былъ уже священникомъ кладбищенской церкви. Сынъ его Степанъ, окончивъ курсъ, получилъ въ какомъ-то селѣ священническое мѣсто. Все это дѣгалось чрезъ старшаго сына его Петра, моего товарища по семинаріи. Служа при архіерейскомъ домѣ смотрителемъ надъ пѣвчими, Петръ не только помогалъ отцу и брату получить священническія мѣста, но и себѣ выпросилъ у архіерея Гавріила мѣсто въ г. Мценскѣ при Пятницкой церкви, стоящей на Торговой площади и считающейся богатою. Онъ искалъ невѣсты. Во Мценскѣ много было красавицъ и достаточныхъ; но тогда требовалось, чтобы духовные брали у духовныхъ. Была одна невѣста у священника Мценской Георгіевской церкви; но она была засватана за товарища моего по семинаріи *Тихвинскаго*—и назначена была свадьба на другой день моего прїѣзда. Отцу хвалили невѣсту въ Болховѣ—у тамошняго протоіерея. Чего-же долго думать,—ѣхать туда.

1) Этую *Оболенскую*, въ которую авторъ былъ влюблѣнъ, онъ называлъ выше *Сашей*. А теперь ее и дочь о. Стефана Троицкаго онъ называетъ уже *Машенѣками*.—Л. М.

Пока наняли тройку, я на другой день успѣть побывать на свадьбѣ Тихвинскаго. Когда я подходилъ къ дому Георгіевскаго священника,—изъ церкви вели повѣнчанныхъ съ процессіею. Впереди шелъ вѣнчавшій священникъ съ крестомъ и дьяконъ въ облаченіи, за ними—женихъ и невѣста, а за послѣдними—свахи и дружки, сопровождаемые народомъ. Когда обрядъ встрѣчи въ домѣ окончился, я вошелъ въ домъ, отрекомендовался... Женихъ бросился въ мои объятія, и пока накрывали свадебный столъ, Тихвинскій, взявъ меня и невѣstu, вышелъ въ садикъ. Тутъ пошли у насъ объясненія. Я завидовалъ его счастію, а онъ—моей участіи. Я приглашенъ былъ къ обѣду. Послѣ обѣда началось пѣніе свадебныхъ, пѣсень: „Груша—яблоня садовая, кора золотая“ и другихъ. Меня оставляли на вечеръ; но мнѣ нельзя было изъ-за поѣздки въ Болховъ. Подвода была готова. Утромъ я и братъ Петръ Троицкій отправились въ Горохово, которое лежало на полдорогѣ къ Болхову, чтобы взять сестру Машу и мужа ея—священника. Въ полдень мы были уже въ с. Гороховѣ. Сестра съ изумленіемъ и радостію встрѣтила насъ. На утро блины и выѣздъ. Священникъ почему-то не могъ отлучиться изъ дома. Дорога была веселая. Машенька немного измѣнилась, но за то свободнымъ обращеніемъ такъ обворожила меня, что я зацѣловалъ бы ее, еслибы не было съ нами брата. Брать Петруша, оказалось, былъ не совсѣмъ здоровъ: лицо его было затянутое, глаза тусклые, и смеялся онъ сонною улыбкой. Прибывъ въ обѣдъ въ городъ и остановясь на постояломъ дворѣ, мы запискою просили позволенія протоіерея быть у него. Послѣдовало тотчасъ приглашеніе на чай въ 4 часа. Мы не заставили себя ждать. Протоіерей и жена его приняли насъ ласково. Я отрекомендовался студентомъ академіи, братъ—студентомъ семинаріи, имѣющимъ поступить въ Пятницкую церковь, а наивная сестра—прямо свахою брата своего. Спустя четверть часа вышла невѣста, на головѣ жемчужное ребреіто (sic.), въ фисеровой рубашкѣ, золотой душегрѣйкѣ и парчевой юпкѣ, въ башмачкахъ шитыхъ золотомъ, лицомъ бѣлая, волосами не бѣлокурая, а русая. Она поклонилась и, принявъ подносъ съ чаемъ у служанки, поднесла сперва сестрѣ, потомъ мнѣ; но я отклонилъ отъ себя, показавъ ей жениха. Принявъ чашку, женихъ, по требованію обычая, спросилъ дохлымъ и трепещущимъ голосомъ: „какъ ваше имя и отчество?—Невѣста отвѣтила голосомъ звучнымъ и пріятнымъ.—„Сколько вамъ лѣтъ?—опять спросилъ женихъ.—16—отвѣчала невѣста. Только и позволялось жениху говорить; онъ долженъ

былъ только узнатъ: не глуха ли, и не нѣма ли невѣста.—Выпивъ по чашкѣ, мы должны были выйти въ другую комнату и спросить жениха: нравится ли ему невѣста? Такъ и сдѣлано. Петръ отвѣчалъ: *хороша*. Постѣ этого должны были войти и братъ по другой чашкѣ уже отъ прислузы; невѣста не должна была выходить. На постояломъ дворѣ мы условились, чтобы я спросилъ родителей о согласіи ихъ выдать дочь за Петра Степаныча; а Степанъ Федоровичъ просилъ, чтобы я даже торговался за приданое, начавъ 1000 до 500. Но вышло такъ, что сестра все приняла на себя. Взявъ другую чашку, она говорила: „Ваша прекрасная дочь очень нравится моему брату; согласны ли будете осчастливить его NN—овною?”¹⁾—„Мы не прочь отъ добрыхъ людей; но она молода,—жалъ выдавать ее такъ рано”,—сказали родители въ одинъ голосъ, а мать при этомъ заплакала.—Сестра продолжала: „Какъ ни молода ваша дочь, но вы, конечно, приготовили ей приданое”.—Мать начала пересчитывать бѣлье и одежду, жемчужныя украшенія,—сестра прервала ее на какомъ-то словѣ: „Кромѣ одежды нужно и обзаведеніе; а нынѣ хороший домъ купить въ Мценскѣ—надобно по крайней мѣрѣ 1000 р.; вы, конечно, не пожалѣете наградить ее хоть 1000-ю”.—Тогда протоіерей, возвышая голосъ, говоритъ: „Гдѣ нынѣ 1000-у взять? Да кто нынѣ имѣеть ее, кромѣ большихъ помѣщиковъ? Въ пору намъ собраться хоть бы съ 2 сотнями”.—Началась торговля. Сестра мало по малу спустилась на 500, какъ совѣтоваль Степанъ Федоровичъ, а протоіерей поднялся на 300 р.—Кончили тѣмъ, что мы признались, что такого важнаго вопроса мы не осмѣливаемся решить сами. Обѣщали скорый прїездъ родителей и рукобитье, прибавляя: „а до того времени пусть дѣло останется между нами”. Съ тѣмъ и распрощались.

По возвращеніи въ Мценскъ, мы услышали отъ Степана Федоровича, что есть у деревенскаго священника невѣста съ приданымъ въ 1000 р. и что онъ рѣшился самъ ѿхать. Я отправился домой въ Спасское.

Въ эту поѣздку во Мценскѣ мнѣ разсказано было и дядею и теткою, какимъ образомъ *ризная статуя* Николая угодника осталена въ Мценскомъ Соборѣ, тогда какъ во всей Россіи такія изображенія отобраны и скрыты. Такъ, въ г. Сѣвскѣ, близъ Архангельской мельницы, надъ ручьемъ въ капличкѣ, стояла статуя Бо-

1) То есть, она назвала имя и отчество невѣсты.—Л. М.

жей Матери въ одаждѣ еще въ 1816 и въ 1817 гг., а когда въ 1820 г. я опять поступилъ въ Сѣвскъ, этой статуи уже не было.

Около 1818 г. послѣдовалъ указъ Св. Синода отобрать вездѣ статуйныя иконы. Пріѣхалъ отъ архіерея протоіерей съ чиновникомъ во Мценскъ взять рѣзной образъ святителя Николая. Граждане не дали. Городничаго не послушали. Губернаторъ прислалъ особаго чиновника уговорить гражданъ; но и этого чиновника не послушали. Поехала депутація къ губернатору и просила у него дозвolenія ходатайствовать у Государя и до той поры повременить исполненіемъ указа, доказывая, что указъ не касается чудотворныхъ иконъ, а мценская икона св. Николая чудотворная. Губернаторъ дозволилъ ходатайствовать установленнымъ порядкомъ, но пе иначе, какъ съ представленіемъ неопровергимыхъ доказательствъ чудесъ, совершившихся при этой иконѣ. Такихъ чудесъ не было, а въ преданіи сохранилось, что эта икона найдена въ рѣкѣ Зушѣ и поставлена была въ соборѣ. Соборъ два раза горѣлъ, а икона оставалась невредимою, а только чернѣла. Говорили еще, что когда городъ сосредоточился на горѣ и осаждаемъ былъ Литвою, Николай угодникъ или явился за городомъ на конѣ и прогонялъ непріятелей своимъ мечемъ, или ослѣплялъ ихъ. Дѣйствительно же икона эта—католического устройства. Св. Николай сдѣланъ изъ прочнаго материала: въ одной рукѣ у него—мечъ, въ другой—церковь. Явно, что это образъ символической, означающей то, что святитель защищалъ св. церковь на Вселенскомъ соборѣ. Мѣстность Мценска принадлежала литовскому княжеству. Но когда она была взята Москвитянами и обращена въ пограничную крѣпость, то икону, какъ папежскую, бросили въ рѣку Зушу. Это, положимъ, было при Ioаннѣ III. Спустя сто лѣтъ, крѣпость стала считаться искони русскою, и когда въ рѣкѣ найдена икона и принята въ церковь, ее уже считали православною. Подобныхъ изображеній святителя Николая много въ западныхъ губерніяхъ. Какъ бы то ни было, чудеса были собраны, прошеніе Государю приготовлено; депутація избрана. Главный депутатъ, кажется, *Баборыкинъ*, въ день молебствія на путь, устроилъ у себѣ объѣдъ духовенству и почетнымъ гражданамъ, а на дворѣ и на улицѣ—нищей братіи. Кибитка была на готовѣ. По окончаніи обѣда, купецъ сталъ прощаться съ семействомъ. Во время прощанія хватились двухлѣтняго сына,—его нѣть. Къ нянькѣ—нянька отвѣчала незнаніемъ. Пало подозрѣніе, не украденъ ли нищими. Пошла суматоха. Городничій оцѣпилъ нищихъ и городъ. Одна изъ ни-

щихъ вспомнила, что ребенокъ былъ на рукахъ няни, что она оправляла рубашку на ребенка, поставивъ его на срубъ колодезя: не уронила ли его въ колодезь? Колодезь не глубокій, но воды въ немъ всегда на аршинъ. Спустились по бадѣ въ колодезь,— ребенокъ тамъ, вынули мертвымъ, но качнули два раза,—и онъ ожилъ. Отъѣздъ отложенъ до слѣдующаго утра. Ребенокъ трясясь отъ холода и просилъ ъсть. Тогда все духовенство сказали: „на что намъ другія чудеса? Вотъ чудо св. Николая!“ Начался благодарственный молебенъ. Городничій составилъ актъ и за подписью всѣхъ свидѣтелей чуда вручилъ депутатамъ.

Чрезъ нѣсколько недѣль депутатія достигла Петербурга. Тамъ только узнали, что государь—за границею, и неизвѣстно, когда возвратится. Что дѣлать? ходили по вельможамъ. Одинъ изъ нихъ, добрый человѣкъ, посовѣтовалъ депутатії обратиться къ великому князю Николаю Павловичу, увѣряя, что князь часто пишетъ къ государю и много добра дѣлаетъ. Депутаты на другой же день отправились слишкомъ рано къ Николаю. Служитель замѣтилъ имъ, что пришли очень рано, что имъ придется долго ожидать пріема великаго князя, и, чтобы не стояли на дворѣ, позволилъ имъ ожидать въ залѣ. Чрезъ залъ разновременно прошло нѣсколько военныхъ и гражданскихъ чиновниковъ и каждый изъ нихъ просилъ депутатовъ сидѣть. Но вотъ проходитъ черезъ залъ человѣкъ высокаго роста, худощавый, въ поноженномъ военномъ сюртукѣ. Депутаты и ему привстали, но тотчасъ сѣли. Чиновникъ подходитъ къ нимъ и, садясь на стулъ, спрашиваетъ: „вы къ князю? о чемъ намѣрены просить его?“—„За великаго угодника Николая чудотворца,—беруть его отъ насъ; а вотъ чудеса его“, показывая тетрадку и актъ. Чиновникъ прочелъ только актъ и просьбу—и долго разспрашивалъ, какъ отбиралась начальствомъ и какъ защищалась икона гражданами, наконецъ сказалъ: „дайте, братцы, мнѣ эти бумаги,—я представлю ихъ великому князю; онъ на досугѣ прочтеть, а то вамъ придется и долго ожидать, и просить его вмѣстѣ съ другими,—тогда некогда будетъ князю поговорить съ вами и прочесть бумаги“.—„Нѣть уже, господинъ, бумагъ тебѣ не дадимъ, а подадимъ ихъ самому князю“,—отвѣчали депутаты.—„Да долго ждать!“—замѣтилъ чиновникъ.—„Мы небольшіе господа, подождемъ“.—Чиновникъ удалился въ другія комнаты. Началь собираться въ залу народъ. Къ 11-ти часамъ набралось много просителей. Вдругъ изъ другой комнаты отворяются двери. „Великий Князь! Великий Князь!“—зашептали всѣ. Мценскіе купцы

какъ глянули, такъ душа въ нихъ замерла. Это они съ княземъ калякали и не дали ему бумагъ. Князь былъ въ мундирѣ, вытянулся и, кланяясь просителямъ, звучнымъ голосомъ позвалъ къ себѣ мценскихъ депутатовъ. Они приблизились и пали на колѣни. Князь еще звучнѣе крикнулъ: „встать съ колѣней! Это не нужно! Гдѣ ваши бумаги?“—Вскочивъ съ колѣней, депутаты уже безъ всякаго поклона вручили ему бумаги.—„Дѣло ваше мнѣ известно, отправляйтесь съ Богомъ домой, кланяйтесь вашимъ согражданамъ и скажите, что св. икона останется въ соборѣ“.—Одинъ изъ депутатовъ заикнулся было о губернаторѣ, но великий князь прервалъ его, сказавъ: „и губернатору, и архіерею теперь же обѣ этомъ дано будетъ знать“.—И дѣйствительно, депутаты застали городъ свой въ ликованіи: и губернаторъ, и архіерей объявили городу и духовенству о монаршай милости. Одни говорили, что губернатору даль знать прокуроръ сената, а архіерею—прокуроръ синода. Другие же утверждали: будто курьеръ привезъ именной Высочайшій указъ за подписьмъ Александра, и будто государь оставилъ великому князю бланки.

По возвращеніи изъ города Мценска домой, я услышалъ приятную новость: епископа Гавриила переводятъ въ Екатеринославъ, и на мѣсто его назначень *Никодимъ*¹⁾. Этую новость привезъ зять мой, возвратившійся изъ Орла священникомъ на мѣсто дѣда—священника села *Сычева*. Какъ онъ нигдѣ не обучался, то опредѣленіе его діакономъ въ село Спасское, стоявшее ему 200 рублей, считалось чудомъ. Теперь онъ получилъ священство. Хотя это священство стоило ему 700 рублей, но это не много значило, когда съ священствомъ онъ получалъ домъ дѣда даромъ, а свой продавалъ другому дьякону, поступавшему на его мѣсто.—Чрезъ недѣлю этотъ зять пріѣзжаетъ къ намъ—въ Спасское и разсказываетъ страшную новость. Его тетка, молодая вдова—дьячиха, была коровницею у архіерея Гавриила. Прощаась съ нею, архіерей наградилъ ее деньгами и надариль много вещей. Келейники давно злобились на эту, покровительствуемую архіереемъ, женщину,—и вотъ въ ночь подъ тотъ день, когда архіерей въ послѣдній разъ долженъ быть служить въ соборѣ и

1) Епископъ Гавріилъ Розановъ перемѣстился въ Екатеринославъ лѣтомъ 1828. На его мѣсто въ Орелъ въ то же лѣто поступилъ епископъ *Никодимъ Быстрицкій*.—Между тѣмъ авторъ *записокъ* пріурочиваетъ описываемое имъ вакаціальное время къ лѣту 1829 г.—Очевидно, въ его старческой памяти перемѣшились события того и другого лѣта и тѣхъ и другихъ академ. вакацій.—Л. М.

послѣ обѣда выѣхать изъ Орла, эти негодяи втroeемъ (два келейника и кучерь) ворвались въ помѣщеніе женщины, поочередно насиловали ее, а затѣмъ ругали ее, издѣвались надъ нею, сѣкли розгами, густымъ дегтемъ мазали голову и деготѣнъ помазкомъ совали въ оба нижніе прохода, между тѣмъ ротъ ея былъ забитъ платкомъ. Наконецъ ограбили ее: взяли деньги и лучшія вещи. Послѣ полуночи женщина пришла въ себя, освободила ротъ отъ платка и выползла вонъ изъ своего помѣщенія. У воротъ она гдѣ-то притаилась, и когда съ звономъ на утреню ворота отворились, она выползла на улицу слободки. Тутъ услышанъ былъ стонъ ея, собрался народъ; по никто не рѣшился взять ее въ домъ, а дали знать полиціи. Полиція свезла несчастную въ больницу. Она была вся распухшая, въ жару и бреду. На первый разъ полиція узнала, кто она, и то, что она, какъ показывали въ архіерейскомъ домѣ, рассчитана была архіереемъ наканунѣ; наканунѣ вышла изъ монастыря и, гдѣ проходила ночь, неизвѣстно. Архіерей послѣ обѣди поспѣшилъ выѣхать. По обычая, его проводили за городъ съ помпою. Свѣтскіе его любили. Такъ: отецъ Ермолова даже построилъ себѣ домъ рядомъ съ архіерейскимъ монастыремъ, чтобы постоянно наслаждаться бесѣдою съ Гавріломъ и ходить въ его домовую церковь¹⁾. По выѣздѣ архіерея, едва ли полиція производила слѣдствіе; потому что несчастная женщина черезъ недѣлю возвратилась въ деревню къ своимъ роднымъ.—Нерасположенные къ архіерею изъ орловскаго духовенства распускали слухъ, будто коровница, наканунѣ ея страданій, имѣла счетъ и неудовольствіе съ архіереемъ и что негодяи дѣйствовали не безъ воли его. Но это совершенная клевета.. Несчастная, которую спустя недѣлю видѣлъ Поликарпъ, племянникъ ея, а нашъ зять, далека была отъ подобнаго подозрѣнія и отзывалась объ архіереѣ, какъ о благодѣтелѣ своемъ.

¹⁾ „Отецъ Ермолова“—это статский советникъ *Петръ Ермоловъ*, отецъ знаменитаго богатаго генерала первой четверти XIX вѣка—*Александра Петровича Ермолова*, жившій въ отставкѣ въ г. Орль. Послѣ отѣзда преосв. Гавріила Розанова изъ Орла,—Петръ Ермоловъ написалъ о немъ статью—съ выражениемъ благодарныхъ чувствъ къ нему—и помѣстилъ ее въ журналъ *Отечественные Записки*, издававшемся тогда *Павломъ Свиньиномъ*. См. этотъ журналъ за 1828 г.—Л. М.

Послѣдніе мои два года въ Кіевской Академії.

(1829—1831 гг.).

Возвращеніе въ академію съ вакацій.—Мысли при проѣздѣ чрезъ Батурина.—Ректоръ Смарагдъ Крыжановскій.—Инспекторъ Ниль Исаковичъ.—Професоры Іоакимъ Орловъ, Аверкій Пушиновъ и баккалавръ Шокотовъ.—Печальный случай съ баккалавромъ іером. Рафаиломъ Шипулинскимъ.—Молодой баккалавръ Яковъ К. Амфитеатровъ и его научные планы.—Тяжесть 2-хъ часовыхъ лекцій для наставниковъ и для студентовъ.—Работа надъ преміальной задачей, данной М. Евгеніемъ.—Работа надъ курсовымъ сочиненіемъ на академич. степень.—Перемѣна начальниковъ: новый ректоръ академіи Іннокентій Борисовъ и увлечение студентовъ его лекціями по богословію.—Новый инспекторъ Іеремія Соловьевъ.—Археологическая экскурсія по Кіеву и его окрестностямъ въ вакаціи 1830 г.—Посѣщеніе театра.—Академіческий обычай угощенія товарищемъ послѣ произнесенія проповѣди.—Академіческий столъ.—Религіозное вольнодумство студентовъ.—Перемѣна темы для курсового сочиненія.—Причины неудачи въ полученіи высшей академической степени.—Сочувствіе студентовъ къ подвигамъ русскихъ войскъ во время тогдашнихъ войнъ Россіи на балканск. полуостровѣ, въ Персіи и на Кавказѣ.—Посѣщеніе Кіева Импер. Николаемъ Павловичемъ.—Холера и польский мятежъ.—Окончаніе академич. курса и послѣдняя каникулы въ академіи.

Проведши на родинѣ лѣтнія каникулы, я возвращался въ академію. На пути я съ большимъ вниманіемъ разсмотривалъ столицу гетмана Мазепы — *Батуринецъ*. Не смотря на то, что въ недѣлю Православія Иванъ Мазепа проклинался наравнѣ съ Стенкою Разиномъ и Гришкою Отрепьевымъ, я нѣсколько иначе смотрѣлъ на гетмана, измѣнившаго Петру. Я жилъ въ стѣнахъ академіи, молился въ церкви Братскаго монастыря, построенныхъ гетманомъ; въ академической библіотекѣ я читалъ рѣчи студентовъ, которыми они встрѣчали покровителя наукъ. — Въ Батуринѣ мнѣ указывали его дворецъ. — Проѣзжая Нѣжинъ, я остановилъ вниманіе на Лицѣѣ большее, чѣмъ прежде. Лицей стоялъ за прудомъ или стоячею рѣкою, опущенною осокою. Мѣсто положеніе—хорошее, но едва-ли здоровое.

Прибылъ въ академію. Ректоръ Кириллъ уже былъ викаріемъ. На его мѣсто поступилъ ректоръ кіевской семинаріи Смарагдъ, человѣкъ бездарный, но кичливый, простотою обращенія прикрывавшій монашескую гордость, презиравшій всѣхъ и особенно науку; умѣвшій артистически падать предъ митрополитомъ, а не позволявшій никому итти съ нимъ рядомъ; неопрятный циникъ, не заботившійся о приличіи въ служеніи до того, что никто не могъ угодить ему; онъ толкалъ кого-ни-попало и дер-

галъ діаконовъ за волосы. Преподавая Богословіе, онъ только критиковалъ положенія автора и мнѣнія другихъ: и то не такъ, и тотъ дуракъ, а какъ? — объ этомъ ни слова. Только ни къ селу, ни къ городу съ самохвальствомъ вспоминалъ о своемъ прохожденіи академическаго курса. „Вѣдь у меня вышло 20 аппробованныхъ задачекъ!“, — всегда говорилъ онъ, оканчивая свое самохвальство.¹⁾.

Инспекторомъ оставался іеромонахъ Ниль (послѣ архіепископъ иркутскій), человѣкъ съ дарованіями, но грубый и деспотъ. Онъ читаль священное Писаніе и только одни Евангелія. Когда преподаваніе дошло до евангелиста Іоанна и разсматривались замѣчательныя мѣста, — я обратилъ вниманіе на мѣсто, на которое особенно опираются нѣкоторые духоборы. И на первый взглядъ вкушеніе хлѣба, спедшаго съ небесъ, правильнѣе понимать въ смыслѣ не собственному. Самъ Господь сказалъ, что Его глаголы надобно понимать духовно. Не помню, какъ я сказалъ, но Ниль рѣзко зарычалъ на меня, произнося скрипучимъ въ носъ голосомъ: „только развращенному придется въ голову гнилая мысль объ иносказаніи въ словахъ Евангелія, гдѣ говорится такъ прямо и просто.“ „Глаголы мої духъ и животъ“, — доказывалъ я, „по крайней мѣрѣ эти слова Спасителя требуютъ изъясненія.“ — „Для вѣрующаго все ясно, а для развращенного сердца—всюду тьма. Садись!“ — Вотъ вамъ и ученіе въ академіи!

Однажды я послѣ обѣда не пошелъ на греческій языкъ, и заперся въ свое мѣсто номеръ на замокъ. Вдругъ стучить Ниль, „Отвори!“, кричить онъ. Я отворилъ. — „Почему ты, красная рожа, не въ классѣ? Пошелъ!“ — Я повиновался, но объяснялъ, что не совсѣмъ здоровъ. Онъ словно на веревкѣ привелъ меня въ классъ²⁾.

1) Ректоръ Смарагдъ (въ мірѣ Александръ Петровичъ Крыжановский) былъ родомъ изъ села Великой Березянки, таращанскаго уѣзда, кіевской губ., гдѣ священствовали его отецъ и еще дѣдъ Михаиль.—По окончаніи курса въ старой Кіевской Академіи въ 1815 г.,—Александръ Крыжановский былъ назначенъ въ С.-Петербургскую д. Академію, въ которой окончилъ курсъ въ 1819 г. со степенью магистра и принялъ монашество.—Скончался въ санѣ архіепископа рязанскаго 11 ноября 1863 г.—Личность его многими порицается, но многими и восхваляется. Безспорно, она была типична и своеобразна.—Л. М.

2). Инспекторъ Ниль Исаковичъ, магистръ С.-Петербургской д. академіи выпускса 1825 г.. передъ службою въ кіевской академіи, былъ инспекторомъ черниговской д.-семинаріи,—и, какъ таковой, фигурируетъ въ воспоминаніяхъ Іосифа Акимовъ, Самчевскаго и въ письмахъ архим. Еронима Визерскаго, помѣщенныхъ въ Кіевской Старинѣ 1894 г. и 1904 г.—Л. М.

Изъ прежнихъ профессоровъ священникъ *Ioакимъ Егоровичъ Орловъ* преподавалъ церковную исторію, священникъ *Аверкій Пушновъ* греческій языкъ, а баккалавръ *Шокотовъ* — еврейскій языкъ. — Ioакимъ Егоровичъ теръ Библейскую исторію Филарета почти весь курсъ, а для Церковной исторіи — самой важнѣйшей части предмета, — для которой единственнымъ руководствомъ служило сочиненіе плензенского Иннокентія, — оставлялась одна или двѣ трети курса. Онъ всегда ходилъ на лекціі безъ приготовленія и потому ничего не прибавлялъ къ печатнымъ руководствамъ, съ которыми мы были знакомы еще въ семинаріи. — Священникъ Пушновъ, тоже одинъ на приходѣ, грызъ вторую часть Греческой христоматіи и въ цѣлый двухгодичный курсъ прочиталъ только нѣсколько страницъ изъ Климента Александрийскаго. — Еврейскій языкъ ограничивался только Грамматикою *Павскаго*, да нѣсколькими главами изъ Еврейской христоматіи болѣе историческаго содержанія, и потому баккалавръ Шокотовъ (студенты звали его *Шокотко*) хорошо зналъ, что читалъ. Онъ впослѣдствіи былъ архіепископомъ кишиневскимъ.

Я забылъ сказать, какъ молодой монахъ баккалавръ *Рафаилъ Шипулинскій*, первый магистръ III курса или выпускa, *перочиннымъ ножичкомъ* вздумалъ зарѣваться и не дorbзался, послѣ того, какъ Шокотка женился и онъ увидѣлъ супружеское счастіе товарища по службѣ. Начальники-монахи, начиная съ инспектора до митрополита, любили завлекать въ монашество даровитыхъ, или красивыхъ студентовъ. Къ первымъ принадлежалъ *Шипулинскій*; да и надѣлалъ же онъ хлопотъ начальникамъ! Однажды великий князь *Михаилъ Павловичъ* былъ въ церкви Братскаго монастыря. Шипулинскій подалъ ему прошеніе. — О чѣмъ прошеніе? — о томъ, чтобы предоставлено было ему, монаху, снять свой чинъ и возвратиться къ состоянію свободнаго христіанина. Не знаю всѣхъ послѣдствій такого прошенія. Кажется, просителя насилино удержали въ монашествѣ и поступили съ нимъ или какъ съ больнымъ, или какъ съ узникомъ¹⁾

1). Баккалавръ іером. *Рафаилъ* (въ мірѣ *Степанъ Дмитревичъ Шипулинскій*) первый магистръ 3-го курса кіевской д. академіи, т. е. выпускa 1827 г., былъ родомъ изъ черниговской губерніи. — Принятіе монашества послужило для него источникомъ большихъ душевныхъ страданій.. Послѣ подачи прошенія вел. князю Михаилу Павловичу о снятіи монашества, онъ былъ признанъ *лишеннымъ ума* и посланъ въ заточеніе въ извѣстную ссылочную для духовенства крѣпость въ *Суздалльскій Спасо-Евфиміевъ Монастырь*, Владимірской Епархіи. — Въ 1836 г., по ходатайству мѣстнаго архіерея-преосв. *Пароенія Черткова*, добросердечнаго

Къ старымъ преподавателямъ присоединились новые изъ IV курса: *Мелитонъ Переверзевъ*, бывшій *Михаилъ*, и *Яковъ Амфитеатровъ*. Мелитонъ читаль, кажется, герменевтику, или же одинъ отдѣль св. писанія, а Амфитеатровъ церковное собесѣданіе или краснорѣчіе. Первый не помню какъ читалъ, а послѣдній занимался только разборомъ проповѣдей. Не помню, чтобы онъ давалъ какія записки и чтобы мы что-либо учили по его предмету наизусть. Да и самъ онъ еще не уяснилъ себѣ тогда даже названія своего предмета. Ему не нравились слова: *церковное краснорѣчіе, церковная словесность, церковное собесѣданіе*. Въ головѣ его носился идеалъ проповѣди, идеалъ поученія, но въ существовавшихъ тогда печатныхъ *словахъ*, или проповѣдяхъ, онъ не находилъ осуществленія этого идеала. Всѣ слова ему не нравились по своей вычурности, *поученія* — по недостатку искренности. Онъ удовлетворялся пѣкоторыми *словами* св. Димитря Ростовскаго. Но тогда еще не была рѣшена задача, на сколько долженъ быть допускаемъ въ *словахъ* и *поученіяхъ* *Славянскій языкъ*. Не нравились ему тогдашніе образцы: *Массильонъ*, по его мнѣнію, *резонеръ*, *Филаретъ* митрополитъ московскій . . . , но онемъ тогда не смѣли говорить правды. И то была большая смѣлость со стороны преподавателя, что изъ словъ епископа *Гавриила* онъ приводилъ *образцы безмыслицы* и предвамѣренной темноты, выдавашіеся за выраженіе глубокихъ и великихъ истинъ. Амфитеатровъ тогда требовалъ въ церковныхъ *словахъ* простоты и приличія, и не допускалъ тѣхъ оборотовъ, которыми выражались благоговѣйный восторгъ, или сокрушеніе сердца. Въ требованіяхъ своихъ относительно формы церковнаго собесѣданія *словъ, рѣчей и поученій* онъ былъ *демократомъ*.

Въ то время каждый урокъ продолжался 2 часа. Ихъ до обѣда было два, и послѣ обѣда — одинъ. И преподавателю нужно было наполнить чѣмъ-нибудь двухчасовой урокъ. Хотя онъ терпъ одно и тоже, пересыпая *изъ пустого въ порожнее*, но весь обливался потомъ и съ нетерпѣніемъ ждалъ благодатнаго звонка. А чтобы ему принести добрую книгу и читать ее — или самому, или для облегченія своей груди, всегда надорванной, заставляя это дѣлать студентовъ, обладающихъ даромъ чтенія? Правда, на

пастыря, Рафаилъ былъ освобожденъ изъ заключенія, принять въ число монашествующихъ архіерейскаго дома, и скоро былъ назначенъ профессоромъ богословскихъ наукъ, а затѣмъ и инспекторомъ Владимирской д. семинаріи.—О дальнѣйшей судьбѣ его мы пока не добыли свѣдѣній. Л. М.

многихъ урокахъ такъ почти и было. Отважные студенты, во время преподаванія, читали, скрывая книги за столомъ. Но этого нельзя было дѣлать на урокахъ Смарагда и Нила. Часы, занимаемые ихъ уроками, считались временемъ погибшимъ по пре-
имуществу.

Не помню, какого автора читали Богословію; но только она была на латинскомъ языкѣ; даже и тексты Св. Писанія цитовались въ ней изъ *Вульгаты*. Вотъ вамъ русская духовная академія!..

Въ первый же годъ старшаго отдѣленія даны были темы сочиненій *на степень*. Не успѣль я выбрать себѣ тему, какъ митрополит Евгеній потребовалъ археологическихъ задачъ, предложенныхъ имъ годъ назадъ. Я уже говорилъ, какъ я похвастался митрополиту, что принялъ на себя рѣшеніе одной задачи. Вопросъ о времени крещенія великой княгини Ольги самъ по себѣ не важный; но, по программѣ митрополита, онъ былъ обставленъ многими другими, обнимавшими чуть-ли не всю исторію Руси до временъ Владимира. Тутъ были вопросы о *Крымской Руси* (Тмутаракани, Суражѣ), о Юго-Западной Руси (Волынскомъ и Галицкомъ княжествахъ), Казарской (Донской) Руси, о Варягахъ преподобного Феодосія или его рукописи, неудобной для печати (?), и о Варяжскихъ пещерахъ. Изслѣдованіе по этимъ вопросамъ привело къ неожиданнымъ догадкамъ и предположеніямъ, которыхъ и въ настоящее время показались бы слишкомъ смѣлыми. Имп затрогивалась достовѣрность Патерика и Несторовой лѣтописи.—По программѣ митрополита у меня было собрано множество материаловъ и сдѣлано множество вѣроятныхъ предположеній, счастливыхъ догадокъ, и все это сведено къ вопросу о крещеніи Ольги. Рассказы со словъ Багрянороднаго, пріемъ княгини въ Цареградскомъ дворцѣ, хожденіе ея по замку дворца, представление ей русскихъ негоціантовъ, подарки, парадный обѣдъ—съ означеніемъ кто съ кѣмъ сидѣлъ за нимъ; перечислены князья и бояре разныхъ областей и городовъ, бывши въ свите княгини. Все это я стачалъ кое-какъ и подчинилъ вопросу о крещеніи Ольги. Сочиненіе вышло обширное... Не знаю, какъ взглянуль на него митрополитъ, но черезъ мѣсяцъ оно было возвращено мнѣ инспекторомъ Ниломъ для переписки—съ словеснымъ отзывомъ его, что оно сшито изъ разнаго хлама, набито чушью фантастическихъ предположеній и переполнено посторонностями, вовсе не относящимися къ предмету, и что я безъ уваженія относился къ св. лѣтописцу и препод.

Феодосію. Въ отвѣтъ я сослался на Шлецерова *Нестора*. Но крикъ его (инспектора) заставилъ меня молчать. --Возвратившись въ свой номеръ, я съ ужасомъ увидѣлъ, что сдѣлано сть моимъ трудомъ. Все занимателъное и все, чѣмъ дорожилъ я, похорено, а въ иныхъ мѣстахъ и переиначено. Изъ большого сочиненія осталась восьмая доля. Переписывая, я рѣшился кой-что помѣстить въ сноскахъ, особенно—о пріемѣ, сдѣланомъ княгинѣ во дворцѣ. Но Ниль опять замараль и требовалъ переписки. Требованіе, конечно, исполнено, но я не подписалъ подъ сочиненіемъ своего имени. Ниль не замѣтилъ, а сочиненіе, казалось, кануло въ лету. Объ немъ не было помину ни въ теченіе курса, ни по окончаніи мною его. Я занялся сочиненіемъ *на степень*, избравъ темою его *Евангельское Царствіе*¹⁾.

Для темъ, предлагаемыхъ на степень, не давалось программы и не были указываемы пособія, по крайней мѣрѣ—для темы, избранной мною. Другое дѣло—для темы, предложенной митрополитомъ Евгеніемъ *о Духоборцахъ...* Студенту *Новицкому*²⁾, который принялъ эту тему, данъ былъ цѣлый ворохъ рукописей.

И безъ того направленіе критическое развито было во мнѣ въ достаточной степени, а тутъ попались мнѣ изъ библіотеки двѣ книжки: въ одной—проводился взглядъ на исторію человѣчества, какъ на раскрытие Царствія Божія,—это сочиненіе лютеранско; въ другой—излагались *Евангельскія древности*. Разсуждая о царствіи Божіемъ, о царствіи Небесномъ, какъ преимущественномъ ученіи Іисуса Христа, я нашелъ, что Господь, прежде

1) Сочиненіе автора *о времени крещенія Ольги* было напечатано уже въ 1832 г.—въ ректорство *Иннокентія*—въ первомъ томѣ сборника подъ заглавіемъ: „Опыты упражненій воспитанниковъ кievской д. академіи пятаго учебнаго курса“. Премія въ 100 р. с. была отослана автору, когда онъ уже былъ на службѣ въ Херсонѣ, о чѣмъ онъ будетъ говорить ниже—въ своей *автобіографії*.—Ректоръ Смарагдъ, переведенный на ректорство въ с. петербургскую д. академію, писалъ оттуда митроп. Евгенію, между прочимъ: „Здѣсь весьма хвалять разсужденіе *о времени крещенія Ольги*, котораго впрочемъ я еще не имѣю“ (см. „Письма архіеп. Смарагда къ М. Евгѣнію и архіеписк. Иннокентію“ въ „Рязанскихъ Епарх. Вѣдом.“ 1885 г., сообщ. *H. I. Барсова*).—Авторъ „исторіи кievской духовной академіи“ (Спб., 1863 г.), *Викт. Ипат. Аскоченский*, такъ отзывается о сочиненіи Н. И. Соколова: „Вопросъ, слегка затронутый св. Димитріемъ Ростовскимъ, занимавшій Евгения Булгара, Тунмана“, Шлецера, Круга и Генсера, рѣшенъ былъ окончательно, при руководствѣ такого знаменитаго историко-археолога, какимъ былъ митрополитъ Евгений“ (страница 137-я).—Л. М.

2) Студентъ *Орестъ Марковичъ Новицкій*, товарищъ автора,—въ послѣдствіи известный профессоръ философіи въ университетѣ Св. Владиміра.—Л. М.

чѣмъ предложить новое ученіе о своей церкви, старался поправить грубыя и узкія понятія іудеевъ объ ожидаемомъ царствѣ Мессіи, и потому долженъ былъ говорить современнымъ языкомъ, употребляя не только современные выраженія и метафоры, но и тѣ образы, въ коихъ привыкли Гудеи представлять себѣ ожидаемыя события въ царствѣ Мессіи. Такимъ образомъ у меня вышло, что многія мѣста Евангелія слѣдовали понимать уже иначе, тогда какъ на нихъ основаны нѣкоторые пункты нашей догматики. Это мое сочиненіе въ свое время послано было въ комиссию духовныхъ училищъ—съ опасеніемъ, но объ этомъ скажу послѣ.

Въ послѣднемъ году моего пребыванія въ академіи послѣдовала перемѣна въ главномъ начальствѣ. Вмѣсто ректора Смаграда поступилъ *Иннокентій Борисовъ*, вмѣсто инспектора Нила—*Іеремія Соловьевъ*. Борисовъ былъ мнѣ извѣстенъ по семинаріи, а прочимъ студентамъ—по *Христіанскому Чтенію*, единственному тогда духовному журналу, гдѣ онъ, будучи инспекторомъ петербургской дух. академіи, помѣщалъ свои проповѣди и свои статьи подъ заглавиемъ: „*Послѣдніе дни жизни Спасителя*“. Это не были тѣ „*Послѣдніе дни жизни Спасителя*“, которые онъ приготовилъ къ изданію въ Одесѣ—въ послѣдніе дни собственной своей жизни и, сдавши въ типографію, не успѣлъ видѣть ихъ въ печати, а завѣщалъ херсонскому духовному попечительству¹⁾. И въ этой его послѣдней редакціи мнѣ не нравилось отношеніе автора къ Сыну Божію, какъ лицу политическому. А въ той первоначальной редакціи, какая печаталась въ *Христ. Чтеніи*, Иннокентій позволялъ себѣ слишкомъ большія вольности; но на тогдашнемъ безрыбы духовной литературы, это сочиненіе Иннокентія, по ясности и живости слога, очень нравилось публикѣ. Старики архіереи покачивали головою, а московскій Филаретъ сильно протестовалъ, но только на словахъ, потому что журналъ издавался подъ покровительствомъ с.-петербургскаго митрополита *Серафима*²⁾. Иннокентій вообще отличался тогда новыми взгля-

1) Объ этомъ авторъ подробнѣе говорить въ своихъ *запискахъ*—ниже. Л. М.

2) Знаменитое сочиненіе Иннокентія „*Послѣдніе дни земной жизни Иисуса Христа*“ испытало много превратностей.. Тѣ книжки „*Христіанского Чтенія*“, гдѣ оно помѣщалось, были послѣ запрещены. — Въ 40-хъ годахъ, будучи уже архіепископомъ,—Иннокентій хотѣлъ издать отдельно это свое сочиненіе, которое въ духовныхъ кругахъ извѣстно было подъ именемъ *Голгофа*. Но духовная цензура воспрепятствовала этому. „*Голгофа*“,—писалъ Иннокентію одинъ его пріятель изъ С.-Петербурга, протоіерей Кочетовъ,—для *собственной безопасности и для*

дами. Такъ, въ проповѣди на Троицынъ день, длинномъ трактатѣ, который едва ли могъ вынести народъ въ Казанскомъ соборѣ, интересуясь по обычаю больше вечернею и колѣнопреклоненіемъ;—въ этой проповѣди Иннокентій проводилъ мысль, что времена апостольскія были *дѣлъскими временами церкви*, что дары языковъ и исцѣленій были низшими дарами Св. Духа, что настоящее состояніе церкви выше и многоплоднѣе — и проч. и проч. ¹⁾.

Когда стала читать лекціи послѣ Смарагда Иннокентій, то онъ до того увлекъ нась, что мы находили его несравненнымъ. Онъ не сновалъ, подобно прочимъ, по классу, а читалъ съ каѳедры. Онъ былъ молодой архимандритъ, съ прекрасными волосами, почти бѣлокурыми, и недлинною окладистою бородою, съ большими свѣтлыми глазами. Когда онъ говорилъ, лицо его ожидалось. Онъ читалъ намъ *Религіозистику*, т. е. какова должна быть религія и удовлетворяетъ ли требованіямъ идеальной религіи вѣра христіанская. Въ этотъ предметъ входилъ и разборъ другихъ религій. Въ этомъ году Иннокентій мало говорилъ про проповѣдей, или, можетъ быть, я забылъ объ этомъ. Осталось только впечатлѣніе, какое произвелъ онъ на меня словомъ предъ Плащаницею, начинавшимся стихомъ: *Да молчить всякая плоть человѣча*.—Лекцій онъ не выдавалъ, но ихъ со слоў его списывали и сообщали другимъ; ихъ мы не сдавали на экзаменъ. А къ послѣднему экзамену онъ заставилъ нась сдавать богословіе по Филаретову катехизису,—должно быть въ угоду автору; программу этого катехизиса онъ, кажется, представлялъ и въ тогдашнюю комиссию духовныхъ училищъ.

предотвращенія всякихъ недобрыхъ толковъ и перетолковъ, шума, гамы и тревогъ, скоро возвратится въ свой кабинетъ” (т. е. будетъ возвращена автору). И только, въ началѣ 50-хъ гг., засѣдая самъ въ св. Синодѣ,—Иннокентій выхлопоталъ разрѣшеніе издать отдельно свое сочиненіе. сдѣлавши въ немъ нѣкоторыя исправленія.—Къ сожалѣнію, смерть помѣщала Иннокентію издать уже совсѣмъ приготовленное къ печати сочиненіе это, — и только послѣ смерти автора *Голгофа* явилась на свѣтъ Божій—въ отдельномъ изданіи, — въ Одесѣ.—Л. М.

1) Объ этой проповѣди Иннокентія вотъ что писалъ къ нему архіепископъ ярославскій *Филаретъ Амбитеатровъ*, впосл. митрополитъ кіевскій: „...слово вѣше въ день Сочестыя Св. Духа—изъ темы: „*бы присно, есть и будетъ*”, требуетъ исправленія. *Нельзя согласиться съ мнѣніемъ, что съ продолженіемъ временіи церкви Христова приходитъ въ большее совершенство*. Это значило бы дѣло Божіе смѣшивать съ дѣлами человѣческими”... (См. „*Письма Филарета Амб. къ Иннокентію Борисову*” въ „Трудахъ Кіевской Академіи 1884 г.”)—Л. М.

Иннокентій зам'єтно рисовался предъ нами, но многіе ли изъ насть стоили того? Онъ выписывалъ нѣмецкія и французскія книги и даваль студентамъ переводить отъ листа, платя за листъ съ французскаго по 1 рублю, а съ нѣмецкаго—по 1 р. 50 к.; и мнѣ пришлось заработать рублей пять.

Кто же такой былъ новый инспекторъ Іеремія? Это Родивонъ Ивановичъ Соловьевъ, учитель Сѣвскаго духовнаго училища, то-варищъ Борисова по сѣвской семинарії, высокаго росту, тощій, вспыльчивый, но вмѣстѣ самый добрѣйшій человѣкъ. Его, также какъ и вышеупомянутаго мною Доброхотова, тянуль въ академію Борисовъ. Но онъ не хотѣлъ и долго оставался учителемъ въ Сѣвскѣ. Съ нимъ случилось то же, что и съ Доброхотовымъ. Тоже ему было отказано епископомъ Гавріиломъ въ мѣстѣ, а тутъ невѣста его вышла за другого. Что-то было похожее на это. Родивонъ Ивановичъ пошелъ въ монастырь,—кажется въ Софіеву пустынь, черниговской губерн., и не принимая сана іеромонаха, рѣшился навсегда остаться послушникомъ. Онъ захотѣлъ подвизаться въ хлѣбнѣ. Услышалъ обѣ этомъ Иннокентій, тогда уже инспекторъ С.-Петербургской д. академіи, началъ бомбардировать его письмами. Но послушникъ рѣдко отвѣчалъ ему. Однажды онъ изъ одного отвѣта послушника замѣтилъ, что этотъ послѣдній отказался отъ своей воли, отдавъ ее духовнику и настоятелю. Послѣдовалъ указъ Св. Синода, возлагавшій на послушника Іеремію, черезъ духовника его, послушаніе—слушать богословскія лекціи въ С.-Петербургской д. академіи. Послушникъ повиновался, прибылъ въ С.-Петербургъ и сталъ не опустительно ходить въ классы высшаго отдѣленія академіи. По окончаніи курса, онъ не принялъ ученой степени¹⁾; но его уговорили принять законоучительство въ кадетскомъ корпусѣ съ принятіемъ сана священника-іеромонаха и этимъ отслужить за свое содержаніе въ Академіи. Среда военно-учебныхъ заведеній такъ подѣйствовала на отшельника, что, когда Иннокентій назначенъ былъ ректоромъ кіевской академіи и просилъ, чтобы дали ему инспекторомъ Іеремію, этотъ не протестовалъ и даже принялъ санъ архимандрита. Не помню, чтобы Іеремія прѣпо-

(²) По этому въ спискѣ воспитанниковъ 7-го курса С.-Петербургской д. Академіи (выпуска 1827 г.) Іеремія поставленъ *самымъ послѣднимъ* подъ № 51-мъ и значится тамъ: „Іередіаконъ Іеремія Соловьевъ”.—См. Ил. А. Чистовича: „Історія С.-Петербургской д. Академіи” (С.-П.-Б., 1857 г.)—страница 446-я.—Л. М.

даваль что-либо въ академіи; кажется, онъ былъ только инспекторомъ.

Предъ прибытіемъ Иннокентія и Іереміи я провелъ каникулы 1830 года въ купаны въ Днѣпрѣ, въ чтеніи книгъ изъ Академической библіотеки, какія относились къ избранной мною курсовой задачѣ, а также и въ экскурсіяхъ археологическихъ. Такъ, съ Максимовичемъ и Спасскимъ я вылазилъ всѣ закоулки Кіево-Софійскаго Собора; къ этому поводомъ послужилъ трактатъ митроп. Евгенія о Софійскомъ соборѣ; ходилъ по Лаврскимъ пещерамъ уже не какъ богомолецъ, а какъ туристъ и археологъ; не разъ подходилъ къ Варяжскимъ пещерамъ и находилъ ихъ закладенными кирпичемъ. Свининъ посѣщалъ и эти пещеры, какъ я передъ этимъ прочелъ въ его „Отечественныхъ запискахъ“, и вынесъ оттуда только конскую сбрую. Еще тогда у меня заронилась мысль: всѣ вообще кіевскія пещеры не есть ли работа просвѣщенныхъ народовъ, жившихъ въ Кіевѣ? Тогда я еще не зналъ о катакомбахъ римскихъ и пещерахъ крымскихъ. Ужъ не Иларіонъ же и препод. Феодосій строили такіе искусные ходы и подземные храмы. Это работа инженеровъ.

Въ эти же каникулы инспекторъ Ниль былъ столько добръ, что разрѣшилъ намъ сдѣлать экскурсію въ Вышгородъ, чтобы видѣть тотъ колодезь, въ которомъ или на половинѣ его, по преданію, скрыты были мощи Бориса и Глѣба во время нашествія татаръ. Мы видѣли этотъ колодезь и ночевали у священника Вышгородской церкви. Утромъ отправились въ Межигорье, отстоящее отъ Вышгорода на 6 верстъ дальше по Днѣпру. Тамъ видѣли ручей, вытекающій изъ угла двухъ горъ, вода котораго такъ понравилась Екатеринѣ II. Ручьемъ этимъ воспользовались, чтобы сдѣлать на немъ водянную мельницу. Огромнѣйшее колесо, принимая воды малаго ручья на одну сторону свою, отъ тяжести этой воды движется и приводить въ движение жерновъ. Въ Межигории была тогда фаянсовая фабрика. Мы видѣли самый процессъ работы; но, какъ невѣжды въ химії, не совсѣмъ поняли его. Тамъ была церковь. Священникъ Левандовскій радушно принялъ насъ, угостилъ обѣдомъ и вечернимъ чаемъ. Все семейство—отецъ, мать и двѣ дочери—далеко провожали насъ на гору и пѣли при этомъ малорусскія пѣсни, а также нѣкоторыя образцы польскихъ колендныхъ пѣсенъ. Въ памяти у меня остался только голосъ и немногія слова одной изъ послѣднихъ пѣсней: „Іезусови

Христусови, Пану Богу Нашему".¹⁾ Но все удовольствіе испортиль увязавшійся съ нами студентъ Семенъ Иларіоновичъ Липинскій²⁾. Этотъ свинъ до того упился, что едва могъ итти,—и мы краснѣли за него.

Всѣ эти каникулы Ниль былъ такъ добръ, что позволилъ Максимовичу, мнѣ и Спасскому пойти въ театръ. Видно, онъ получилъ извѣстіе о переводѣ его изъ академіи на должность рѣктора семинаріи. Тогда прибыла въ Кіевъ труппа актеровъ изъ Харькова. Максимовичъ былъ ходатаемъ за насть; онъ объяснялъ наше желаніе видѣть сценическое представленіе тѣмъ, что никогда мы не были въ театрѣ и что считаемъ для себя нужнымъ имѣть о немъ понятіе. Играли *Богемскихъ разбойниковъ*. Я былъ пораженъ сценою...

Странный обычай былъ въ академіи: студентъ, сказавшій проповѣдь по назначенню, долженъ былъ тотчасъ послѣ обѣдни ставить всему старшему отdfленію четверть водки; пили изъ плошки или стаканчика отъ иллюминаціи и закусывали хлѣбомъ. Неимѣющій денегъ долженъ былъ продавать казенную рубаху. Я и безъ того продавалъ по одной рубашкѣ въ годъ, потому что отъ отца получалъ не болѣе 5 рубл. сер. въ годъ, а продажную замѣнялъ домашнею. Воспитаннику выдавалось по три рубахи и по три подштанниковъ отличного холста, двое сапогъ и одни головки, двое панталонъ—суконные на два года и нанковыя на одинъ годъ, жилетъ изъ бѣлаго тика и чорный шолковый галстукъ тоже на два года, шинель на четыре года; картузъ и

Это была, очевидно, древняя и популярная польская колядка, начинаящаяся такъ:

W zlobie leże, —
Kto z pobieže
Koledować małemu,
Jezusowi Chrystusowi,
Dziś nam narodzonemu?
Pastuszkowie przybiegajcie.
Jemu wdzięcznie przygrawajcie —
Jako Pańu naszemu. —

Въ Юго-Западной Руси, гдѣ малороссы жили и живутъ обокъ съ поляками, нѣ-которыя польскія колядки, наиболѣе старыя и популярныя, извѣстны были и среди малороссовъ, и распѣвались иногда особенно въ семействахъ духовенства.—Въ старайныхъ рукописныхъ сборничкахъ малорусскихъ колядокъ непремѣнно попадаются и польскія колядки.—Л. М.

²⁾ Товарищъ автора—изъ курской губерніи.—Л. М.

шляпа — не помню на какое время¹⁾. Носковъ, перчатокъ и носовыхъ платковъ не полагалось; не помню, были ль полотенцы.— Въ столовой посуда была оловянная, тарелки каменные, ложки деревянныя.

Пища въ академіи, для меня, не изнѣженнаго по началу, казалась роскошною. Въ скромные дни—борщъ съ говядиной и карша съ масломъ коровыимъ, или вмѣсто каши жаркое съ подливкою изъ сливъ. Въ праздничные дни—три кушанья: борщъ, соусъ и карша. Хлѣбъ былъ по обычая ржаной, но всегда хорошей муки и выпеченный; карть заварной или спускной. Десерты и салаты, кажется, никогда не было.—Завтракомъ и полудникомъ служилъ ржаной хлѣбъ съ солью. Чаю не знали; но многіе имѣли свой, а я—самоизобрѣтенный 1-й—изъ липового цвѣта; 2-й—изъ буковицы и ягодника и 3-й—лѣкарственный, изъ деревеня. Я былъ изъ бѣдныхъ: болѣе 5 рубл. не получалъ отъ отца.

Однажды, въ 4 года, на святкахъ, кажется, на Новый годъ, при посѣщеніи столовой митрополитомъ Евгеніемъ, было поставлено на столъ пиво, но въ такихъ же поливенныхъ кувшинахъ, въ какихъ подавали карть. Я первый попробовалъ — чувствую: *пиво!* Я тихонъко сказалъ сосѣду, и тогда только открыли другимъ, когда въ ближайшемъ кувшинѣ не много осталось. И до сихъ поръ осталось неизвѣстнымъ, кто это распорядился и почему предварительно не было сказано студентамъ.—

Критицизмъ овладѣлъ не однимъ мною, но и многими мыслящими студентами. Мы вѣровали въ догматы христіанской вѣры, но слишкомъ вольно относились къ заповѣдямъ церковнымъ. Вотъ случай, который можетъ характеризовать направление, господствовавшее между воздержными и нравственными студентами. На страстной недѣль говѣли; въ четвергъ благовѣйно причастились. Вечеромъ начались *страсты*, или чтеніе 12 страстныхъ Евангелій. Насталь Великій Пятокъ. До выноса Плащаницы, студенты, имѣвшіе деньги, заготовляли себѣ на недѣлю Пасхи, что кому нравилось: иной запасался масломъ коровыимъ и ветчиной, другіе чаемъ и сахаромъ и кизляркой для пунша, а иные обзаводились штофикаами водки и колбасами. Вотъ послѣ Плащаницы я пошелъ въ 3-й номеръ стараго корпуса такъ, отъ нечего дѣлать. Гляжу—двери на крючкѣ. Я стучу, меня не

¹⁾ Авторъ пропустилъ въ числѣ выдававшейся студентамъ казенной одежды—*сюртуки*.—Въ концѣ курса выдавался форменный *франкъ*.—Л. М.

пускаютъ, спрашивая: кто?—Я отозвался—и меня впустили. Когда я вошелъ къ любимымъ мною полтавцамъ, они пили водку и закусывали колбасой. Я сконфузился и покраснѣлъ. Но меня тотчасъ вывели изъ замѣшательства. Наливъ рюмку, спрашиваютъ: хочешь?—Пожалуй! А хорошая?—Пробуй!—Я выпилъ и хотѣлъ этимъ только отдѣлаться; но мнѣ предложили колбасы. Не принять было бы обидно для нихъ. Что жъ? Я принялъ кусокъ небольшой и сѣѣлъ, говоря,—что „я болѣе люблю ветчину, чѣмъ колбасу; на моей родинѣ рѣдко готовятъ колбасу“. Не тутъ-то было.—„А вотъ отрѣжь кусокъ отъ окорока“,—говорятъ мнѣ; но я отказался, сказавъ: „слишкомъ жирный!“—Вотъ вамъ и будущіе охранители православія!

Приближался выпускъ. Я подалъ курсовое сочиненіе. Оно было прочитано какимъ-то баккалавромъ. Но инспекторъ замѣтилъ, что его опасно посыпать въ Синодъ; въ немъ проведенъ слишкомъ смѣлый взглядъ на происхожденіе Евангельской рѣчи (sic). Объ этомъ извѣстилъ меня баккалавръ Амфитеатровъ. Я сиѣшилъ поправить дѣло. Взялъ новую тему: „О формахъ и характерѣ русской церковной проповѣди до Петра I“, и у меня написалась исторія древней церковной литературы, тогда еще не существовавшая въ Россіи. Началь я съ Кирилла Туровскаго, съ Лѣтописей, черезъ Нила Сорскаго перешелъ къ послѣдующимъ іерархамъ и настоятелямъ монастырей. Не упустилъ ничего, что теперь пишутъ объ этомъ предметѣ.—Приближаются конференціи. Я упросилъ студента низшаго отдѣленія—земляка Якова Федоровича Александрова переписать приготовленное мною сочиненіе и успѣлъ представить его ректору Иннокентію наканунѣ конференціи. Но это не помогло. Я не удостоенъ даже *старшаго кандидата*, слѣдовательно лишенъ даже права когда-либо имѣть степень магистра. Разсужденіе о Евангельскомъ царствіи ходило въ Синодъ и возвращено мнѣ безъ всякаго признака, что оно кѣмъ-либо было читано. Жаль, что послѣ оно къ несчастью затерялось у Левицкаго, теперь протоіерея въ г. Симферополѣ, при лазаретной церкви.—Этой моей неудачѣ со степенью много сподобствовали три обстоятельства: 1) Въ нашемъ, *пятомъ*, курсѣ было двое родственниковъ профессоровъ,—оба они получили магистра; было два монаха неучившихся¹⁾,—имъ дали старшаго кандидата. 2) Я не могъ не остаться незамѣченнымъ у самого

1) „Неучившихся“ т. е. не особенно усердно изучавшихъ академическія науки, пользуясь привилегію монастырскаго званія.—Л. М.

Ректора. Однажды до того была худа говядина, что вызвала ропту студентовъ. Экономъ объяснялъ это неимѣніемъ лучшей въ мясныхъ лавкахъ. Иннокентій представилъ кому-либо изъ студентовъ выбрать лучшую говядину. Тѣ, которые были поумнѣй, отказались незнаніемъ толку въ этомъ припасѣ. Я не хотѣлъ подличать и сказалъ: „выборъ хорошей говядины—дѣло очень простое“. Товарищи подбили меня пойти въ лавки. Я взялъ свѣжую и первого сорта. Всѣ изумились перемѣнѣ борща и жаркого. Столъ былъ отличный. Послѣ этого и экономъ бралъ вмѣсто третьяго сорта первый. Но опять не надолго. 3] Яковъ Козьмичъ Амфитеатровъ не имѣлъ запоя, но весь день пиль черезъ часъ по малой рюмочкѣ; безъ чего немогъ работать головою. И что же? Черезъ недѣлю или двѣ всегда онъ впадалъ въ тоску. Онъ старался разогнать тоску уже частымъ пріемомъ рюмочки. Вотъ тутъ-то давали мнѣ знать, и я спѣшилъ къ нему на помощь. Я старался удерживать его,—онъ ругался и метался отъ тоски. Я просилъ служителя на это время скрыться и отпаивалъ Якова Козьмича чаемъ; а настанетъ ночь,—я разваживалъ его по академическому двору. Какъ ни старался скрыть я свои ночные хожденія съ больнымъ по тротуарамъ; но онъ доходили и до начальства. Нѣкоторые мою помощь объясняли участіемъ въ его пьянствѣ, ^{1]}

Въ теченіе 4-хлѣтняго пребыванія моего въ академії, отечество участвовало въ Наваринской битвѣ, вело войну съ Персіей, съ Турцией, боролось съ польскимъ бунтомъ и холерою. Студенты принимали живое участіе въ этихъ событіяхъ, насколько онъ извѣстны становились изъ газетъ.

Истребленіе турецкаго флота при Наваринѣ, такъ какъ въ этомъ дѣлѣ участвовали и корабли другихъ державъ, не казалось

1) Авторъ коснулся причинъ, которыя попрепятствовали ему получить степень *магистра богословія*, во первыхъ—потому, что самъ сознавалъ себя заслуживавшимъ этой степени—въ сравненіи съ нѣкоторыми своими товарищами, получившими ее; а во вторыхъ—также, вѣроятно, въ виду недоумѣнія своихъ впослѣдствіи сослуживцевъ и знакомыхъ, которые удивлялись его уму и образованности и между тѣмъ видѣли его только со степенью младшаго кандидата. Такъ, отъ одного старого одессита мы слышали такой анекдотъ: „разъ въ гостяхъ—среди духовнаго общества—одесскій протоіерей *Іоаннъ Знаменскій* (*магистръ* московской д. академіи) спросилъ протоіерея Н. И. Соколова (автора сихъ *записокъ*): „почему Вы—такой умный человѣкъ, а состоите только *кандидатомъ?*“—Да, потому,—отвѣчалъ онъ, что если бы Вы учились съ нами,—то врядъ ли бы были *магистромъ*.“—Л. М.

тогда важнымъ событіемъ и никто тогда не входилъ, какъ оно подготовилось и какія имѣло послѣдствія. Повторялось имя вице-адмирала *Спиридова*, какъ героя въ этомъ морскомъ сраженіи, и появились изъ Франціи матеріи *наваринскаго дыма* года два бывшія въ модѣ.¹⁾

Въ персидской войнѣ красовалось имя *Паскевича*. Но одинъ подвигъ генерала *Красовскаго* пріобрѣлъ тогда симпатію къ герою. Наша бригада или полкъ подъ командою Красовскаго, въ знойное время, по пескамъ, должна была поспѣшить къ г. Армянскому монастырю. Разстояніе было 20 верстъ, дорога шла между горами. Персы окружили бригаду съ обѣихъ сторонъ и расположились по горамъ. Отрядъ нашъ долженъ былъ итти подъ сильнымъ огнемъ непріятелей. Но командиръ не растерялся. Отражая нападеніе, онъ продолжалъ итти впередъ, поставивъ обозъ въ средину. Въ одномъ мѣстѣ подбитъ былъ или сломался лафетъ. Думали бросить пушку. Но Красовскій бросился къ пушкѣ и закричалъ: „Ребята! Спасите пушку!“—и солдаты утомленные, изнемогающіе отъ жажды и жары и песчаной дороги, хриплымъ голосомъ заревѣли: *ура!*—и пушка спасена.—Не доходя немного до монастыря протекалъ ручей. Солдаты бросились къ ручью и, не слушая команды, припали къ водѣ. Отъ излишняго употребленія холодной воды, вдругъ ослабѣли: многихъ спасли, а многіе были побиты Персами. Когда достигли монастыря, всѣ бросились на землю подъ стѣнами его. Стѣны были вооружены пушками, и Персы оставили въ покой отрядъ.

Изъ турецкой войны, изъ военныхъ дѣйствій на Кавказѣ одинъ эпизодъ принять былъ студентами съ восторгомъ. Это—*взятие Ахалциха* Ширванскимъ полкомъ безъ выстрѣла со стороны полка. Полкъ двинулся противъ крѣпости съ залихватскою пѣснью. Крѣпость молчала. Но когда пѣлся стихъ пѣсни. *Выгнали животину на попову десятину*, раздался залпъ изъ всѣхъ крѣвостныхъ пушекъ. Командиръ полка Бурцевъ скомандовалъ: *ружься на перевѣсъ*—скорымъ шагомъ маршъ! Въ это мгновеніе ядро попало ему въ ротъ—и голова разлетѣлась. Тогда по всѣмъ шеренгамъ послѣдовала команда: „Сокнись-ура!“ Полкъ, не давъ ни одного выстрѣла, въ нѣсколько минутъ очутился на стѣнахъ

1) Эту матерію увѣковѣчилъ Гоголь, описывая фракъ одного изъ главныхъ героевъ „Мертвыхъ душъ“, именно знаменитаго Павла Ивановича Чичикова. Фракъ этотъ былъ не изъ какой иной матеріи, а именно изъ сукна цвѣта „наваринскаго дыма— съ пламенемъ“. —Л. М.

крѣпости, и крѣпость пала. Дѣйствовали только холоднымъ оружіемъ.

Всѣ студенты русскихъ губерній старались припомнить го-
лосъ вышеупомянутой пѣсни; но по стилю, взятому изъ середи-
ны, никто не могъ припомнить. И я, знатокъ великороссійскихъ
пѣсенъ, никакъ не могъ привести на память ни начала, ни кон-
ца той пѣсни. Легли спать. Перебирая голоса веселыхъ пѣсень
и начальные стихи ихъ, наконецъ я вспомнилъ и пѣсню и го-
лосъ. Вотъ она:

Солнце на закатѣ,
Время на утратѣ!
Ну-тко, дѣвки, на лужокъ,
Гдѣ муравка и цвѣтокъ,
Гдѣ мы съ вечера рѣзвились,
Въ хороводѣ веселились,
Пригоняли животину
На попову десятину!

А вотъ и голосъ пѣсни.... ¹⁾.

Я не утерпѣлъ, чтобы не запѣть, и, лежа въ постели, заоралъ. Оказалось, что и другіе еще не спали и, можетъ быть, думали о томъ же; они подхватили и, соскочивъ съ постели, начали горланить. Вдругъ бѣгутъ изъсосѣдняго номера и присоединяются къ нашему хору. Дошло до того, что и всѣ собрались. Нашлись и плясуны. Старшіе въ номерахъ едва могли уговорить, опасаясь, чтобы не услышалъ инспекторъ. Однако инспекторъ слышалъ и на другой день вечеромъ, при обычномъ визитѣ къ инспектору, старшіе объяснили ему дѣло. Инспекторъ совершенно успокоился.

Съ театра войны на Балканскомъ полуостровѣ доходили не-
пріятные слухи; войска гибли не отъ оружія, а отъ болѣзней.
Брали крѣпости, обложили и *Варну*. Приводили много плѣнныхъ
турокъ; болѣе 1000 стояло ихъ въ Кіевѣ—лагеремъ. Мы ходили
къ нимъ; подмѣчали нѣкоторыя слова; но у меня въ памяти до
сихъ порь осталось не много, только: *Саламъ лехи*—миръ тебѣ;

¹⁾ Авторъ сообщаетъ и *ноты*, какъ пѣлась эта народная великорусская пѣсня, которая и теперь всегда почти фигурируетъ въ извѣстныхъ дешевыхъ *пѣсенникахъ*, выходящихъ изъ московскихъ типографій. Л. М.

ялымъ (или *имимъ*) хорошо¹⁾. Любопытно было смотрѣть, какъ плѣнныи боролись между собою. Оба противника снимали чалмы, скидали рубашки, оставались въ однихъ шароварахъ, и схвативъ другъ друга за плечи и упервшись головами, неподвижно стояли какъ быки, пока одинъ не перетягивалъ другого и не бросаль на землю. Что то напоминало олимпійскихъ борцовъ. Если такъ боролись олимпійские герои, то сцена была безобразная.

Во время войны съ турками посѣтилъ Киевъ Императоръ Николай Павловичъ²⁾. Я хотѣлъ его видѣть и во-время поспѣлъ въ Печерскую лавру. Здѣсь ожидалъ его митрополитъ Евгений съ лицомъ монашескимъ; не помню, чтобы тутъ былъ кто-либо изъ бѣлага духовенства. Отъ св. воротъ до самой соборной церкви по обѣ стороны тротуара были протянуты веревки. Я помѣстился вблизи самой веревки на половинѣ пути. Я ожидалъ видѣть въ государѣ человѣка высокаго, но согнутаго и худощаваго, какъ мнѣ изображали его въ Мценскѣ—съ разсказа о немъ депутатовъ, хлопотавшихъ за рѣзную икону Николая Чудотворца. Каково-жъ было мое изумленіе! Я увидѣлъ великана—плечистаго, съ широкою грудью, державшагося прямо. Когда этотъ величественный императоръ поровнялся со мною, я оказался вровень съ его широкими бедрами. Я затрепеталъ и не могъ взглянуть на его лицѣ. Когда онъ прошелъ, я замѣтилъ, что онъ цѣлою головою возвышается между генералами довольно большого росту, а одинъ изъ нихъ былъ даже высокаго росту. На возвратномъ пути изъ собора я лучше разсмотрѣлъ его. Лицо его—продолговатое, чело—возвышенное, глаза—большіе, голубые. Когда онъ миновалъ меня, я успѣлъ выбѣжать изъ лавры другимъ ходомъ и забѣжалъ далеко впередъ, чтобы еще видѣть его въ экипажѣ. Не могу объяснить, почему дорожніе экипажи его оставались за рѣкою. Государь сѣлъ на первыя дрожки, какие попались ему. Когда отѣхалъ онъ саженъ 200, рессора обломилась. Государь соскочилъ на всемъ бѣгу. Тутъ полиціймейстеръ, щавшій за намъ верхомъ, остановилъ проѣзжавшую коляску, у которой будка и передъ соединялись и представляли родъ кареты. Оказалось—экипажъ биткомъ былъ набитъ дамами и дѣвицами.

1) Эти *плѣнныи турки* работали при возведеніи юкрѣпленій нынѣшней кievской крѣпости. См. статью *H. K. Шильдера*: „Императоръ Николай I и во-сточный вопросъ“—*Русская Старина*—1901 г. мартъ страница. 513.

2) Это, описываемое авторомъ, посѣщеніе Киева Императоромъ Николаемъ I происходило отъ 23 по 26 число м. іюня 1829 года.—Л. М.

Пока онъ вылѣзали, государь стоялъ на разстояніи 4-хъ саженъ. Потомъ, подошедши къ нимъ, что-то говорилъ,—должно быть—въ извиненіе и бралъ каждую особу за руку. Онъ краснѣли и блѣднѣли. Государь сѣлъ въ экипажъ и поѣхалъ на квартиру. Онъ остановился на Печерскѣ, въ одноэтажномъ домѣ, о 9-ти окнахъ съ воротами, большимъ дворомъ и позади двора садомъ. Вмѣстѣ съ толпою я очутился противъ оконъ. Черезъ нѣсколько минутъ раздался голосъ въ комнатахъ дома: „человѣкъ! окна затвори!“ громкій и звучный голосъ до сихъ поръ стоитъ въ моей памяти.—Находясь въ толпѣ, я не замѣтилъ, что правая рука моя лежить на полныхъ и бѣлыхъ плечахъ дѣвицы, въ платье декольте. Должно быть рука дрогнула, что дѣвица оглянулась—съ выраженіемъ неудовольствія. Я отдернулъ руку, извинился натискомъ толпы, покраснѣвъ до ушей, и отодвинулся на шагъ. Мнѣ чрезвычайно стыдно стало. Мнѣ казалось, что это замѣчено окружавшими. Я стоялъ неподвижно, вперивъ взоры на затворенные окна дома. Я рѣшился взглянуть на дѣвицу и глаза мои встрѣтились съ ея глазами. Она спокойно смотрѣла на меня и, какъ замѣтилъ я, занималась мною. Одежда моя, какъ студента, давала ей знать, кто я. Но я не выдержалъ и отошелъ на другую сторону толпы, къ воротамъ.—Чрезъ нѣсколько минутъ послѣ сего раздается крикъ ямщица: „Пади!“, раздвигается толпа, къ воротамъ подлетаетъ тройка. Лошади въ мыль и шатались. Съ тельги соскаиваетъ офицеръ весь въ пыли и грязи, эполетъ не видно, такъ какъ тогда они были висячіе. На встрѣчу ему выбѣжали придворные и военные изъ царской свиты. Ведутъ къ государю. Чрезъ 10 минутъ возвращается прѣзжай,—и его обнимаютъ и цѣлуютъ военные и штатскіе. Кто бы это былъ такой? и за что цѣлуютъ его, пыльного и грязнаго?—Чрезъ четверть часа узнаемъ: это—курьеръ изъ дѣйствующей арміи, съ ключами крѣпости Силистрія. Нѣсколько оконъ растворилось въ квартирѣ государя. Выбѣжалъ военный и, согнувшись, пробѣжалъ по толпѣ съ крикомъ: *ура!* За нимъ грянула толпа, которой до сихъ поръ запрещено было привѣтствовать государя этимъ крикомъ, даже при подѣздѣ его къ Лаврѣ¹⁾.

На другой день праздновано было взятіе крѣпости Силистріи. На валахъ старого Киева (тогда эта часть города была об-

¹⁾ Это извѣстіе изъ дѣйствующей арміи о взятіи крѣпости Силистрія получено было въ Киевѣ 25 июня—въ день рожденія Императора Николая Павловича,—См. въ указанной статьѣ Шильдера—стр. 513.

несена крѣпостнымъ валомъ, а на мѣстѣ Крециатицкой улицы былъ лугъ, на которомъ паслись коровы; за Золотыми Воротами стлалась покатистая равнина съ зеленою муравою; она оканчивалась ручьемъ Лыбедью; за Лыбедью—тоже равнина, оканчивавшаяся митрополичьею рощею)—появились пушки, изъ которыхъ данъ былъ 101 выстрѣль. Государь шествовалъ въ Софійскій соборъ во всемъ парадѣ, встрѣченный духовенствомъ у св. воротъ, какъ и въ Лаврѣ; только тамъ онъ былъ въ военномъ мундирѣ, застегнутомъ на всѣ пуговицы. Народъ стоялъ по обѣимъ сторонамъ тротуара, какъ и въ Лаврѣ, только теперь явился въ праздничномъ платьѣ. Теперь я любовался своимъ царемъ. Мнѣ казалось—въ цѣлой Россіи нѣть такого величественнаго человѣка: лицо его сияло, какъ архистратига. Я сталъ первымъ въ ряду, держась каната. Когда государь миновалъ, взоръ мой остановился на другомъ ангелѣ, который стоялъ по другую сторону тротуара, какъ разъ противъ меня. Это была дѣвица 16 лѣтъ, блондинка съ большими свѣтлыми и вмѣстѣ кроткими глазами; бѣлые волосы зачесаны были вверхъ и обнажали прекрасное чѣло и продолговатое лицо, правильный небольшой носъ, свѣжія дѣвственныя щеки и алые губки,—все это въ цѣломъ, при высокомъ ростѣ и тонкой талии, представляло идеалъ красоты небеснаго ангела. Дѣвица была въ бѣломъ кисейномъ платьѣ, подпоясана голубою лентою; на шеѣ—маленький голубой платочекъ. Безъ всякихъ украшеній, она казалась одѣтая лучше всѣхъ. Я не сводилъ съ нея глазъ. Со мной былъ Максимовичъ. Я сказалъ ему: „какъ мало нужно для дѣвицы, чтобы быть хорошо одѣтой! Вотъ передъ нами дѣвица: бѣлое платьице, голубая ленточка для пояса и маленький платочекъ на шеѣ—и больше для нея ничего не нужно!“ Да это потому, что она хороша собой,—отвѣчалъ Иванъ Петровичъ.—„А кто эта дѣвица—не привѣжаясь откуда?—Онъ мнѣ шепчетъ: это, кажется, Мѣдинцева—съ нашего Подола—„Мѣдинцевыхъ я знаю; у тѣхъ красные волосы“, возразилъ я.—Это, кажется,—продолжалъ онъ,—двоюродная сестра ихъ, дочь мѣщанина Мѣдинцева, брата купцовъ Мѣдинцевыхъ, человѣка бѣднаго. Онъ запиваетъ, но имѣеть свой домъ съ мезониномъ—противъ церкви Притиска-Николая.—Только было мнѣ и нужно. Съ тѣхъ поръ засѣла у меня въ головѣ и сердцѣ эта дѣвица. Я нашелъ домъ ея; узналъ, что она ходить къ обѣднѣ въ женскій монастырь. Раза три я видѣлъ ее и не далеко стоялъ отъ неї. Потомъ она стала ходить и въ Братскій монастырь.—Домъ мѣщанина Мѣдинцева примыкаетъ къ Андре-

евской горѣ,—и я часто сиживалъ па скатѣ горы, выжидая, не появится ли она дезабилье. Развѣ увидѣлъ ее въ самомъ простомъ платьице; волосы, перевязанные ленточкою, разстилались позади. Что жь? И въ этомъ видѣ она была прекрасна. Я рѣшился ни на комъ не жениться, какъ на бѣдной, но прекрасной *Маріи Стефановнѣ Мѣдинцевой*. Бѣдность ея даже обезпечивала успѣхъ предпріятія. Я мечталъ: какъ только получу мѣсто, такъ—подъ вѣнецъ, и на другой день—на почтовую повозку. Дѣхавъ до мѣста, нанимаю одну комнату съ пищею; не держу даже прислуги: мы другъ другу будемъ прислуживать. Какъ бы ви было скучно будущее жалованье, при такомъ образѣ жизни его всегда станетъ.

Не помню, прежде ли, или послѣ пріѣзда государя была въ Киевѣ императрица Александра Федоровна съ молодыми дочерьми Маріею и Ольгою¹⁾. Ей дѣлали пріемъ въ бесѣдкѣ Екатерининского сада. Садъ былъ иллюминованъ превосходно; на Даѣпрѣ взадъ и впередъѣздили иллюминированныя лодки съ пѣсенниками. Бесѣдка была залита огнемъ, и видъ изъ нея съ горы на Даѣпрѣ былъ восхитителенъ. Я пробрался къ самой бесѣдкѣ, въ которой была государыня съ дѣтьми и правителями города и пила чай. Дѣвъ музыки—инструментальная и духовая-исполняли самыя лучшія и мелодическія піесы. Въ 10 часовъ, когда кончился чай и, можетъ быть, ужинъ и пили шампанское, раздался гимнъ: *Боже Царя Храни!* Его исполняли два оркестра—музыкальный и пѣвческая капелла. Тогда былъ и другой напѣвъ, должно быть—англійскій, и другія слова гимна. Слова—не совсѣмъ складныя, но напѣвъ, по моему мнѣнію, болѣе простой и торжественный. Вотъ тогдашній напѣвъ и слова:

Боже, Царя храни,
Сильному долги дни
Дай на земли!

¹⁾ Это посѣщеніе Киева императрицею Александрою Феодоровною произошло раньше, чѣмъ описанное выше посѣщеніе Кієва Николаемъ Павловичемъ. Именно—государыня императрица была въ Киевѣ во второй половинѣ сентября 1828 г., на пуги въ С.-Петербургъ изъ Одессы, куда она отправилась съ государственнымъ въ началѣ турецкой войны и гдѣ провела все лѣто 1828 года, пользуясь морскими ваннами на дачѣ барона Рено. Выѣхала она изъ Одессы 3 сентября 1828 г., была въ Вознесенскѣ, Бѣлой Церкви и затѣмъ въ Кіевѣ.—Государь же въ это время оставался въ дѣйствующей арміи.—Л. М.

Царствіе славное
 Въ мірѣ прехвальное
 Даї на земли!
 Все же недостойное
 Прочь отжени! ¹⁾.

Во время пѣнія этого гимна чувства восторга и умиленія захватили духъ мой и разрѣшились слезами.—Всльдь за гимномъ поданы были одномѣстные дрожки безъ пролета; тогда съ пролетомъ не дѣлали, а—въ одну лошадь. Государыня сѣла бокомъ, посадивъ одно дитя рядомъ съ собою, другое—на колѣно къ себѣ. Лошадь повели за узду шагомъ—по аллеѣ. Я забѣжалъ впередъ и сталъ при аллеѣ. Какъ только дрожки поровнялись со мною, толпа двинула меня къ самымъ дрожкамъ. Я оперся на самыя дрожки. Испугъ овладѣлъ мною. Чтобы отодвинуть толпу, которую отодвигалъ и квартальный, я долженъ былъ протянуть ногу подъ дрожки, и, не чувствуя боли отъ переѣзда колеса, съ напряженiemъ всѣхъ силъ я такъ двинулся назадъ плечами, что повалилъ многихъ и самъ повалился. Никогда не забуду этого случая. Нога болѣла дня три.—Царевны, будущія красавицы, показались мнѣ скучными; лица ихъ къ низу слишкомъ были широки.

Въ послѣдніе годы пребыванія моего въ академіи Россія перенесла двѣ невзгоды: новую, прежде не слыханную, болѣзнь холеру и первый польскій мятежъ.

Въ кievской духовной академіи не было, ни одного случая странной и даже неразгаданной болѣзни, хотя низменная мѣстность благопріятствовала холерѣ. Еще тогда замѣчено было, что эта болѣзнь любила низменныя мѣста и не касалась жителей мѣсть возвышенныхъ. Она распространялась отъ Каспійскаго моря изъ Азіи и, казалось, шла по рѣкамъ противъ теченія. Это обстоятельство подало мысль, не имѣла ли она подземное теченіе и потому обнаруживалась въ низменныхъ мѣстахъ, какъ близкихъ подземному току. Въ Астрахани и мѣстахъ, близайшихъ къ Каспійскому морю, процессъ болѣзни не продолжался болѣе часу, двухъ и трехъ; люди умирали иногда среди улицы. Въ Kievѣ болѣзнь убивала въ полсутокъ и въ сутки. Такъ

1) Это нѣсколько переиначенныя строки изъ извѣстнаго стихотворенія Жуковскаго. Авторъ сообщаетъ и ноты, какъ пѣлся этотъ гимнъ.—Л. М.

умеръ на Подолѣ протоіерей, изъ древней академіи, кажется—*Маньковскій* или *Малиновскій*. Онъ въ послѣднее время занимался опытами гальванизма и электричества; къ нему на эти опыты ъездилъ митрополитъ Евгеній.—Въ академіи на мѣсяцъ прекращены были уроки. Это-ли обстоятельство, или питье дехтарной воды, спасло студентовъ, или умѣренность въ пищѣ, обычная въ то время въ академіи.

Только-что кончилась война съ турками и еще возвращались съ Дуная войска въ слишкомъ уменьшенномъ составѣ полковъ,—какъ поднялся польскій мятежъ. Послѣ измѣны поляковъ въ нашествіе Наполеона I, императоръ Александръ I рѣшился привязать ихъ къ себѣ неразгаданнымъ великодушіемъ. Въ 1815 году, на европейскомъ конгрессѣ, никѣмъ не вынуждаемый, онъ возстановилъ Польшу подъ именемъ *Царства Польскаго*—съ отдѣльнымъ казначействомъ, отдѣльными войсками и отдѣльнымъ сенатомъ, и короновался въ Варшавѣ и оставилъ намѣстникомъ своимъ Константина Павловича, наслѣдника престола. Намѣстникъ образовалъ корпуса отличныхъ войскъ. По смерти Александра, Николай также короновался въ другой разъ въ Варшавѣ. Но въ 1830 году Польша взбунтовалась: выгнали намѣстника и войска, доведенные имъ до совершенства, выставили противъ нашихъ войскъ, ослабленныхъ минувшею войною. По началу они имѣли даже успѣхъ. Носился слухъ, что Константинъ наложилъ на себя руки, главнокомандующій—Дубичъ-Забалканскій—тоже; но въ дѣйствительности тотъ и другой сдѣлались жертвою холеры.—Война была упорная и кончилась взятиемъ Варшавы, со провождавшимся кровопролитнымъ штурмомъ. Николай былъ человѣкъ съ сильною волею: съ тѣхъ поръ онъ держалъ поляковъ въ ежовыхъ рукахахъ.

При усмирѣніи польскаго мятежа, между студентами академіи обнаружилась партія, симпатизировавшая полякамъ. Это были студенты западныхъ губерній. Они все твердили пѣсню: „Еще Польша не сгинела“. Противъ нихъ вооружились великороссы; студенты же—малороссы держали нейтралитетъ. И изъ нихъ многие знали польскій языкъ. И неудивительно: отцы западныхъ и малорусскихъ студентовъ въ экономическомъ отношеніи иногда зависѣли отъ польскихъ пановъ, которымъ принадлежали села въ западныхъ и малороссійскихъ губерніяхъ. Не

знаю, по какому поводу и для какой цѣли передъ этимъ введено было въ Киевской академіи преподаваніе польского языка для охотниковъ?..¹⁾)—Слова польскихъ пѣсенъ мнѣ не нравились; языкъ, какъ пародія на русскій, тоже. Но голосъ былъ хороший; подъ этотъ голосъ, къ досадѣ западныхъ студентовъ, я сочинилъ русскіе стихи. Такъ на голосъ пѣсни: „И ты, Жолкевскій“, я пѣлъ слѣдующіе стихи:

¹⁾ Студенты западныхъ губерній [ихъ въ описываемое авторомъ время было нѣсколько человѣкъ въ Киевской академіи только изъ минской губерніи), а также Юго-западныхъ губерній (кіевской, подольской и волынской) могли пѣть польскія пѣсни просто потому, что, вслѣдствіе близкаго сосѣдства съ поляками, знали польскій языкъ и, хорошо понимая духъ истрой его,—могли даже увлекаться художественностью польской стихотворной композиціи въ пѣсняхъ, не говоря уже о напѣвѣ этихъ послѣднихъ.. Для великороссовъ же, которые не понимали польского языка,—онъ, какъ въ этомъ сознается самъ авторъ, представлялся лишь пародію на русскій языкъ и потому естественно не могъ возбуждать въ нихъ къ себѣ сочувствія иуваженія...—Польскій языкъ преподавался издавна въ старой кіевской академіи. На немъ, въ 17-мъ вѣкѣ, писались даже многія сочиненія кіевскими академистами въ защиту православной вѣры и русской народности... Такъ тогда необходимо было, по близкой связи Малороссіи съ Польшой... Но и вслѣдствіи польскій языкъ оставался въ старой кіевской академіи и перешелъ въ новую академію, такъ какъ знаніе его было въ высшей степени необходимо въ научныхъ цѣляхъ—именно для знакомства съ исторіею церкви въ Западной и Юго-западной Руси и вообще въ Малороссіи... Это въ особенности сознавалъ митр. Евгений, самъ прекрасно знавшій польскій языкъ, пользовавшійся имъ въ своихъ историческихъ изысканіяхъ и покровительствовавшій изученію его въ кіевской академіи.—Каѳедра польскаго языка существовала въ этой академіи до 40-хъ гг., когда была открыта, вслѣдствіе того, что возобладали въ тогдашней духовной и свѣтской администраціи Кіева противо-польскіе политические интересы, и въ самой академіи сократилась потребность въ изученіи прошлой исторіи родного края.—Когда эта потребность, въ началѣ 60-хъ гг., возродилась, то и почувствовалась опять необходимость въ академіи близкаго знакомства съ польскимъ языкомъ. И вотъ стали учиться ему самоучкою... Примѣры этого мы видимъ въ профессорахъ Кіевской академіи—великороссахъ: Н. И. Петровѣ, С. Т. Голубевѣ и протоіереѣ Ф. И. Титовѣ—этомъ достопочтенномъ триумвиратѣ, которому Кіевская академія предоставила честь—быть ея исторіографомъ—въ виду наступающаго 300-лѣтнаго юбилея ея жизні... Что же касается нынѣшнихъ студентовъ Кіевской академіи,—то они часто остаются безпомощными въ своихъ научныхъ работахъ, касающихся исторіи западно-русской и южно-русской церкви по незнанію польского языка. А между тѣмъ такія работы имъ задаются... И вотъ, безъ предварительного знанія польского языка, имъ приходится, наприм., читать и разбирать сочиненія Іоанникія Галятовскаго, написанныя по польски—для защиты докторатовъ православія противъ католицизма!.. Какого научнаго значенія можно ожидать отъ такихъ студенческихъ работъ?...—Л. М.

Гдѣ нашъ Кутузовъ,
Вождь незабвенный?
Былъ онъ французовъ—
Съ Наполеономъ...
И ты, Суворовъ, непобѣдимый
Твой молодецкій
Штыкъ нась прославилъ!..

Вотъ голосъ на эти стихи: ¹⁾

Настали послѣднія каникулы въ академіи для меня. Дѣло обѣ утвержденій въ степеняхъ и опредѣленіи на мѣсто службы послано было въ комиссию духовныхъ училищъ. Праздныхъ мѣстъ профессорскихъ достаточно было только для первого разряда окончившихъ курсъ ²⁾. Но были мѣста смотрительскія, и въ числѣ ихъ смотрительское мѣсто при орловскомъ дух. училищѣ, мѣсто умершаго *Василия Лукича Переверзева*, бывшаго уже, кажется, протоіереемъ. Мѣста смотрителей зависѣли непосредственно отъ академического правленія. Я подалъ прошеніе о предствленіи мнѣ этого мѣста. Конкурентовъ не было—и я считалъ его своимъ. Инспекторъ Іеремія посовѣтовалъ мнѣ поѣхать на каникулы домой и воспользоваться даровою подводою, которую онъ нанялъ для болѣзденного брата своего—дѣячка, пріѣхавшаго тогда на поклоненіе св. мощамъ. „Можетъ быть откроется для васъ,—говорилъ онъ,—и профессорское мѣсто въ какой-либо семинаріи (профессорскія мѣста считались тогда выше смотрительскаго); не лише проститься вамъ съ родными“.—Я согласился. Не помню, какъ я ѻхаль съ братомъ Іереміи. Но прибылъ домой—въ Спасское—до храмового праздника Преображенія. Родители мои были очень рады. Они увидѣли меня во фракѣ и панталонахъ чернаго тонкаго сукна. Особенно радовались тому, что я назначаюсь смотрителемъ орловскихъ духовныхъ училищъ. Но на меня напала тоска... Отецъ былъ здоровъ, но припадки падучей болѣзни стали повторяться съ нимъ очень часто. Сестра Варя была уже невѣста. Мать была спокойна и весела; она интересовалась будущимъ моимъ положеніемъ въ Орлѣ и досадо-

1) Авторъ сообщаетъ и ноты этой сочиненной имъ пѣсни.—Л. М.

2) Здѣсь подъ профессорскими мѣстами разумѣются наставническія мѣста въ духовныхъ семинаріяхъ. Ибо тогда и наставники семинаріи носили званіе профессора, если только имѣли степень магистра богословія.—Л. М.

вала, что нѣтъ для меня достойныхъ невѣстъ; уже обыкновен-
ная священническая дочери, по ея мнѣнію, не годились для меня.
А я ни гу-гу про свою Мѣдинцеву!..—Безъ книгъ и дѣла я не
зналъ, какъ могъ проволочь каникулы. „Сіонскій Вѣстникъ“ хо-
тя былъ отобранъ изъ церквей, но у отца сколько-то книжекъ
его оставалось; ихъ-то я отъ скуки перечитывалъ, но тогда ни-
чего въ нихъ не находилъ такого, за что бы ихъ отбирать и
уничтожать...—Оканчивались каникулы. Въ Мценскѣ—свадьба.
Сестра моя, двоюродная дочь о. Степана Федоровича Александ-
рова¹⁾, выходила замужъ за окончившаго курсъ семинарии. Мать
моя побѣхала на свадьбу, но я не захотѣлъѣхать... Тоска души-
ла меня... Какое-то было предчувствіе, что въ послѣдній разъ я
дома.—Настало время плестись въ академію—за полученіемъ уче-
ной степени и мѣста. Какъ тяжело было мнѣ вводить въ расхо-
ды отца! но я не могу теперь вспомнить, какъ удалось мнѣ най-
ти дешевый случай возвратиться въ Кіевъ, не могу вспомнить,
какъ и съ кѣмъѣхаль... Помню только, что со мною прощались
безъ слезъ, надѣясь, что я скоро возвращусь смотрителемъ ор-
ловскихъ училищъ...

(Продолженіе слѣдуетъ).

---

1) Этого о. Степана Федоровича авторъ прежде называлъ по фамиліи Троиц-
кимъ. Вероятно, здѣсь ошибка.—Л. М.

Критичний розслід над текстом „Кобзаря“ Шевченка.¹⁾

21. Чигирин.

Вперше видруковано у „Вечерницях“ р. 1863, № 11²⁾), а потім у Львів. Кобзарі р. 1867. (стр. 62 — 64). Автографа немає. Дата 19/11 р. 1844, у Москві (під час пробування у Бодянського); так воно і в тому зшиткові, що знайдено цього року в Департам. Поліції, де ще додано присвяту: *M. С. Щепкину*.

Що до варіантів поезії, то раніший з них той, що в „Вечерницях“ та у Львів. Кобзарі 1867, а пізніший — у Пражск. видацні, яке й має перевагу. Текст, той що в Деп. Пол., має тілько дві одміни од тексту вид. Романчука.

Одміни:

226, 7 зн.: Дніпро **висихає*, — у Львів.: *засихає*.

227, 4: За що ми різались з ордами, — це варіант Львів. К., а в Пражському: *за що ж ми різались з панами?*

227, 6: московські ребра, — теж вар. Львівськ. К., передніший, а в Пражському: *татарські* ребра. — Цей варіант неодмінно треба взяти, як що узято й попереду: „з панами“, бо інакше про боротьбу з Татарами зовсім не буде згадано... Що ж до „*московських ребер*“, то їх не так-то вже й багато доводилось „*скородити*“, щоб спеціяльно на цьому спинялися. І це III., поправляючи згодом поезії свої, й узяв на увагу.

227, 9: що ж на ниві уродило? — у Львів.: *уродилось*. Так і в рукоп. Департ. Пол. Але єсть краща форма (в Пражськ. пізнішому варіанті): *уродило*.

1) Див. Кіев. Стар. 1906 г. кн. 9.

2) На жаль, цього числа „Вечерниць“ не довелось мені бачити.

227, 12 зн.: *некай* же вітер *все* розносить,—так і в Пражськ., а у Львів. К. 1867 — помилка: вітер *віс*, розносить, — через що утрачується ритм.

227, 11 зн.: — теж у Львів. помилка: на *некраянім крилі*, — у д. Романчука, як і в Пражському: *неокраянім*.

227, 6 зн.: *степи, ліси*, — так і в Праж., а у Львів.: *степи сині*.

227, 2 — 1: Поки тії недолітки
Поростуть гетьмані,—

це варіант Львівського вид., але він кращий за Пражський: *недолюдки...* Раз поет має надію, що Гетьманщина знову настане і гетьмані поростуть, то *недолюдки*, здається, він не міг би сказати.... В рукоп. Департ. Поліц. стойть *недолітки*, але не *поростуть*, а: *підростуть*.

228, 5: *не рвіть, думи, не паліте*—так у Праж., а у Львів. К. 1867: *не рвіть душу*. Власне й одне і друге добре і має сенс, але вважаючи на те, що Пражськ. варіант пізніший — краще брати цей останній.

228, 12 зн.: *козацької тії* крові, — у Льв. К. 1867 слова *тії* немає.

228, 8 зн.: барвінок розівеється,—у Льв.: розів'ються, бо попереду ще стоїть: і *рутa*; але ІІ. звичайно глагол сполучає з останнім самостійним ім'ям, як це й бачимо ми в варіанті Пражськ. Кобз.

228, 3 зн.: серце боязливе, — у Львів. К. помилка: *богобоязливe*, в *pendant* до попереднього „*слово богобоязливe*“.

228, 1 зн.: після: і мене згадає, — треба —

229, 1,—після: слізози мої, — треба —

22. Сова.

Нова поема, що знайдено цього року в Департаменті Поліції у Петербурзі. Датовано її там *6/r 1844*. Про те, що була така поема, знали ми раніше з листа кн. В. Репниної до Шевченка—того ж таки р. 1844, 20/XII: „Обрадуйте его (А. Лизогуба) и всіхъ любителей малороссійскаго языка Вашей Совой“.¹⁾ Текст цієї поеми видруковано тільки що в X книзі місячника „Нова Громада“,

¹⁾ Кіевск. Старин. 1887, II, 167.

але подаю його звичайним фонетичним правописом. Редакція журналу ласкаво дозволила мені скористуватися оригіналом цієї (та й інших новознайдених) поезії, на основі якого я й подаю текст, додержуючи буквально правопису в ньому (оригінал той—копія з рукопису, що знайдено в Департ. Поліції).

Породыла маты сына
 Въ зеленый диброви
 Дала ему кари очи
 И чорныи бровы.
 Китайкоу повивала
 Всихъ святыхъ благала
 Та шобъ ёму вси святыи
 Таланъ-долю слалы.
 Пошли тоби матер—божа
 Тии благодаты
 Всего тога, чого маты
 Незуміе даты.—
 До схидъ сонца воду брала
 Въ барвинку купала
 До пивночи колыхала
 До свита спивала

Э... Э... Лю ли
 Питала зузули
 Зузуля кувала
 Правдонъку казала.
 Буду сто лить житы
 Тебе годуваты
 Въ жупани ходиты
 Буду пануваты.
 Ой выростышъ сыну
 За пиечвarta року
 Якъ княжа дытина
 Якъ ясенъ высокий
 Гнучкий и дебелый
 Щастливий веселый
 И неодинокий.

Найду тоби ривню
 Хочъ за моремъ сынімъ
 Або крамаривну,
 Або сотникивну,
 Таки панну сыну
 У червоныхъ черевикахъ
 Въ зеленимъ жупани
 По свитлыци похожае
 Якъ пава, якъ пани,
 Та зъ тобою розмовляе
 Въ хати якъ у раи;
 А я сыну на покуты¹⁾
 Тилько поглядаю.

Ой сыну мій сыну
 Моя ты дытыно
 Чи е крашчай на всимъ свити
 На всій України!
 Нема красчого й не буде
 Дывуйтесь люди!
 Нема красчого!... а долю...
 Доля²⁾ роздобуде.

Ой зузуле зузуленъко
 На що ты кувала
 На що ты ій довги лита
 Сто лить накувала.
 Чи ежъ³⁾ така на симъ свити
 Слухняная доля?
 Охъ якъ бы то!... вмилабъ маты
 Зъ нимецкого поля
 Своимъ диточкамъ заклыкатъ

1) В „Нов. Гром.“ неправильно: „на покутя“.

2) Очевидно, треба: „долю“. В. Д.

3) Чи е жъ.

И долю и волю,
Та ба!.., а зле безтalanъня
Зостринеца всюды,
И на шляху и безъ шляху
Усюды де люды.

Кохалася маты сыномъ
Якъ квіткою въ гаї
Кохалася... а тымъ часомъ
Батько умирає.
Осталася удовою
Хочъ и молодою
И не одна... та все жъ тяжко...
Зъ горемъ та нудьгою,
Пишла вона до сусидивъ
Порады просыты...
Присудили сусидоньки
У наймахъ служити.
Изнышила, измарнила
Кинула госцбоду
Пишла въ наймы... не минула
Лыхои пригоды.
И день и ничъ працювала,
Подушне платыла...
И сынови за три копы
Жупанокъ купила.
Шобъ и воно удовине
До школы ходило...

Ой талане талане
Удовиний поганый
Чи ты въ поли чи ты въ гаї
Обидраный цыгане
Зъ бурлаками гуляешъ.
Тече вода и на гору
Богатому въ хату.

А вбогому въ яру треба
Криницю копати.
У багатыхъ ростуть диты
Вербы при долини;
А у вдовы однымъ одно
Тай те якъ бильтна

Дождалася вдова доли ¹⁾
Зросту того сына
И письменный и вродливый
Квіточка дитина!
Як у бога за дверима
Вдова панувала,
А дивчата лышлися ²⁾
И рушнику дбалы.
Полюбила багатая
Не поцилуvala,
Вишывала шовкомъ хустку
Не подарувала.
Кралысь злыдни изъ за моря
В удовину хату
Тай пидкралысь... стали хлопцівъ
В кайданы кувати.
Та повезли до пріему
Битыми шляхамы
Пишла й вдова зматерями
Зъ дрибными слезами.

Де на ничъ ставали
Сторожу давали
Стару, ³⁾ вдову до обозу
Та й не допускали.

Ой привезли до пріему
Чуприны голити,
Усе дрибни, усе мали
Ве ⁴⁾ багатыхъ диты
Той калика не дорика

¹⁾ Замість закресленого: „маты сына“.

²⁾ Очевидно, помилка, замість: лицялися.

³⁾ Тут (,) не на місці.

⁴⁾ Помилка, замість: „Все“.

Томъ 94. — Октябрь 1906.

Той не вміє стати
Той горбатий той багатий
Тыхъ четыри въ хати.¹⁾
Уси не владъ усихъ назадъ
Въ усихъ доля маты.

А у вдовы одынъ сынъ
Тай той якъ разъ пидъ
аршинъ.

Покинула знову хату,
Сынову господу;
Пишла въ найми за хлибъ чер-
ствый
Жидамъ носить воду.
Бо хрищени не прыймають²⁾
Стара кажуть стала
Не здухае.... и огризокъ
Въ викно подавалы
Христа рады... Не дай боже
Такого дожиты
Не дай Боже в багатого
И пыть попроситы.
Цо копійди заробляла
Копу назбирала.
Та до сына листъ писала
У висько послала —
Полегшало. Миае рикъ
И другій минае
И четвертий и десятый
А чутки не мае.

Нема чутки; шо тутъ робить.
Треба торбу браты
Тайты... иты собакъ дражныть
Одъ хаты до хаты.
Взяла торбу пишла селомъ
На вигони сила,
И въ село вже не верталась,
День и ночь сидила
Коло поворотъ. А лито
За литомъ минае
Помарнила скаличила
Нихто й не пизнае.
Тай кому тамъ пизнаваты
Калику убогу.
Сыдьть соби та дывиця
Въ поле на дорогу.
И свитае, и смеркае
А москаля іі сына
Не мае немае

По-надъ ставомъ у вечери
Хитаеця очеретъ.
Дожидае сына маты
До досвита вечерять
По-надъ ставомъ у вечери
Шепочеца осока
Дожидае въ темнимъ [гай]³⁾
Дивчинонька козака.
По-на[дъ]⁴⁾ ставомъ витеръ віө
Лозы нагинае

¹⁾ Далі зразу йшли рядки:

А у вдовы одынъ сынъ,
Та й той якъ разъ пидъ аршинъ,

але закреслено і поставлено їх далі, через 2 рядки.

²⁾ Зразу було: не прыйнялы, але — *нялы* закреслено і дописано оліїцем^{*} мають.

³⁾ Цього слова в рукописові немає, але очевидчаки його бракує. В. Д.

⁴⁾ В рукописові помилка: *по-наставомъ*.

Плаче мати одна въ хати
 А дивчина въ гаї
 Поплакала чорнобрива.
 Тай стала спивати
 Поплакала стара мати
 Тай стала ридати.
 И молылась и ридала
 Кляла все на свити
 Охъ тяжки вы безталанни
 У матери дити.

Скаличени стари руки
 До бога здіймала
 Свою долю проклынала
 Сына вымовляла.
 То отъ жалю отходыла
 И мовчки ¹⁾ журилась
 Та на шляхъ той недалекій
 Кризъ слезы дывилася.
 И день и ничъ дывилася
 Тай стала питати
 Чы нычувъ хто, чи ны бачивъ.
 Москала—салдана
 Мого сына... никто не чувъ
 Ни хто и не бачивъ.
 Сидить вона нейде въ село
 Ны пита й не плаче
 Одурила!... и циглыну
 Муштруе, то лае
 То гудуе якъ дытыну
 Й сынкомъ называе
 И ныщечкомъ тыхесенько
 Кризъ слезы спивае

Змія хату запалыла ²⁾
 Дитямъ каши наварила
 Поморщила по столы, ³⁾
 Полетили москали
 Сіри гусы въ ірій ірій
 По четыри по четыри
 Полетили гель-гель
 На могили орель
 На могили середночи
 У козака вýйма очи,
 А дивчина въ темнимъ гаї
 Его зъ виска выглядае.

Въ день лазыла на смитныкахъ
 Черепки сбирала,
 Примовляла то синови
 Гостынъца ховала.
 А у ночи росхристана
 И простоволоса
 Селомъ ходить то спивае
 То страшно голосить,
 Люды лаялы... бо бачте
 Спать имъ не давала
 Та кропиву пидъ ихъ тыномъ
 И бурьянъ топтала.
 Диты бигалы зъ паличямъ
 У день за вдовою
 По улыцяхъ, та сміючись.... ⁴⁾
 Дражнилы *Совою*.

6
Маія
1844
С: П: Б:

---

1) Зразу було: *И тяжко*, але закреслено. В. Д.

2) Зразу написано було: *затопила*, але олівцем поправлено: *запалыла*.

3) Треба: *постолы*.

4) Зразу було: *та дражнилы...*

23. Дівочій ночі.

Невідома досі поема, знайдена цього року в Департаменті Поліції в Петербурзі; датовано її там 18/r 1844. Текст її тільки що опубліковано в місячнику „Нова Громада“ (Х кн.). Подаю текст, не одміняючи правопису копії з оригінала.

Дивичій ночі.

Высущили кари очи
Дивичій ночі.
Черниця Мар'яна.

Росплилася густа коса
Ажъ до пояса.
Роскрылися перси горы
Фили середъ моря ¹⁾
Засиялы кари очи
Зори середъ ночи
Билы руки простяглыся
Такъбы й обвилися
Кругомъ стану, и въ подушку
Холодну въ пилься
Тай заклякли, тай замерлы
Зъ плачемъ рознялися.
На що мыни коса краса
Очи голубыни
Станъ мій гнучій... колы нема
Вирнои дружины.
Немае зъ кимъ полюбитись
Сердемъ подилитись...
Серде мое! Серде мое!
Тяжко тоби битись
Одинокому. Зкимъ жити

Зъ кимъ свите лукавый
Скажи мыни... нашо мыни
Тая слава... слава
Я любить я жити хочу
Сердемъ не красою!
А мыни ще й завидують
Гордою и злою
Злые люди нарикаютъ
А того й не знаютъ
Шо я въ серци заховала...
Нехай нарикаютъ
Грихъ имъ буде... боже милый
Чому ты не хочешъ
Укоротить свои темни
Тяжки мени ночи.
Бо я въ день неодынока
Зъ полемъ размовляю
Размовляю и недолю
Въ поли забываю,
А въ ночи... Та й онимила.
Слезы полылися...
Билы руки простяглыся
Въ подушку впилься.

18
Маія
1844
С: П: Б:

1) Зразу було: зори сердъ мор. (закреслено).

24. Сон.

Вперше видруковано в окремому виданні К. Клімковича (Львів, 1865)¹⁾; варіант дає і у Львів. Кобзарь 1867 р. В Пражськ. Кобзарі, в примітках, дано варіант з якоїсь рукописної редакції. Крім того, у д. В. Науменка єсть копія, писана рукою М. Максимовича, найпізніша од усіх досі знаних редакцій, через те найцінніша, але, на жаль, зшиток переривається на початку поеми (на словах: „Душе моя убогая! Чого марне плачеш?“). Невеличкі відміни подав О. Кониський (З. Н. Т. т. 39, стр. 21) з рукопису Л. Жемчужникова. Єсть ще одна копія (пісана рукою Ченстаховського) в Черніг. муз. імені В. Тарновського, але кінчається вона словами в III розділі:

На квиток цвірив москалеви!
От і читай, і йми ти ім віри.

Нарешті, цього року знайдено цю поему в арх. Департ. Поліції; текст той—найперша редакція.²⁾

Дата поеми досі була 8/VI 1844, але тепер (з рук. Департ., Поліції) виявляється, що—8/VII 1844.

Відміни:

394, 11: чи нема *Країни* — скрізь так, крім копії Максимов., де: *Вкраїни*, але тут така поправка, здається, не буде кращою.

394, 12 — 13: Щоб загарбати і з собою
Взять у домовину,—

скрізь так, але в коп. Макс. стойть (не правдиво) інакше:

Загарбать *із* собою.

394, 17: гострить ніж,—так скрізь, так і в коп. Макс., тільки в прим. Пражськ. К. — *точить*.

395, 7: на сім світі бажаєте, — скрізь по всіх редакціях так, крім прим. до Праж. К.: *на тім світі* благаєте. Так і в рукоп. Деп. Поліції.

¹⁾ На жаль, не довелося мені бачити цього видання.

²⁾ Що до усіх цих редакцій тексту, то, як можна бачити з іх порівняння, за найпершою редакцією (в Департ. Поліц.) хронологично мусить іти текст рукоп. приміток в Пражск. К., потім редакція Львів. вид. 1867 р., потім копія Ченстах., далі основний текст Пражск. Кобзаря і нарешті копія Максимовича. Про рукопис Л. Жемчужникова тяжко щось сказати, бо всього 4 варіанти вона дає.

395, 17: жалуєтесь,—скрізь так (і в коп. Макс.), крім приміт. в Пражск. К. та кошії Ченстаховськ., де: *жалкуєтесь*. В рукоп. Департ. Поліції—*жалкуєте*.

395, 8 — 7 зн.: — в коп. Макс. і Ченстах., а також у Львів. 1867 — ці рядки посунуто вправо (инший розмір).

395, 4 зн.: *отто-ж я ліг і спати*, — так у Львів. 1867, так і в рукоп. Департ. Поліції (без *i*), але на початку рядка: *отто-ж*; так і скрізь, — а в коп. Макс.: *Оттак я ліг спати*.

395, 2 зн.: то хоч коти гармати, — так скрізь, крім коп. Макс., де: *З гармати*.

396, 1: сон на *прочуд* дивний,—у Львів. К. 1867 стоїть: на причуд, а в Пражск. 1876 — на *прочуд*. В копії Ченстахов.: на причудъ, нарешті в коп. Максим.: на *прічуд*. Так і в рукоп. Департ. Поліції, В прим. у Пражск.: *найпречудовний*.

396, 2. — в коп. Максим., як і у Львів. вид., цей рядок посунуто вправо.

396, 5: щоб позирнути на ті дива, — так скрізь, крім копії Максим., де: *на теє диво*,—мабуть тому, що за *дива* йде ще: з-два і *сова*, — аж три склади підряд з кінцевим *a*.

396, 6: *Так* чорта з-два!—у Львів. 1867: *так*, а в Пражск.—*та...* Так воно і в рукоп. Департ. Пол. В коп. Ченстах. і Максим. теж: *та...* Цей рядок посунути треба вправо.

396, 7: дивлюся: так буцім *сова*, — так в Пражск. вид.; у Львів.—гірше (бо не стає одного склада), хоч ближче до правди: *дивлюся: так буцім сова*, а *найсправедливіше* в коп. Ченстах. та Максимов.: *дивлюсь: так буцім то сова*.

386, 9: *Тенетрами* (?!) — це чудне слово з'явилось в Пражськ. Кобзарі, і означає воно не що інше, як: *Ta нетрями*, чи *та нетрами*. В такій формі воно й стоїть у Львів. К. 1867, в коц. Ченстах. і в коп. Максим. (у нього: *та нетрями*), тільки ці два слова додано до рядка 8-го (попереднього). Так воно стоїть і в рукоп. Департ. Пол.

396, 17: моі муки, моі люті, — скрізь так, крім тієї ред., що в прим. Пражск. К., де: *свої... свої...*

396, 18: в *хмарі* заховаю,—скрізь: в *хмарі*, крім прим. в Праж. К., де: в *хмафи...*

396, 12: На розмову тиху, сумну,—в рукоп. Деп. Пол.: *тихо сумну*.

396, 9 зн.: з чистою росою, — в прим. у Праж. К.: *рясною* росою. Так воно і в рук. Деп. Пол.

396, 5 зн.: на ворога *стануть*.—у д. Романчука — *станутъ*, хоча по всіх редакціях (Льв. 1867, Праж. 1876, коп. Ченстах. і Максим.) — *встануть*. Однаке в рукоп. Деп. Пол.: *стануть*.

396, 3 зн.: удово небого, — треба: удово-небого! В коп. Макс. до того ще: небога!

396, 2 — 1 зн.: Годуй діток! Жива правда
У Господа Бога! —

скрізь так, крім коп. Макс., де не *жива*, а — *живе* правда. Крім того, перед *живи* — краще поставити (:), як це в коп. Ченстаховського.

397, 1: лечу, дивлюся, — треба: *лечу.... дивлюся*. В рукоп. Департ. Пол.: *летим* (?).

397, 5: вітер віє, — скрізь так, тільки в коп. Ченстах. через щось: *вітрець*.

397, 11—Стоять, мов сторожі,—в рук. Деп. Пол.: *мов сторожа*, і це значно краще.

397, 12: разомлюють *в полі*,—так у Праж. К. 1876, а у Львів. 1867 та в обох копіях рукописних, і в рукоп. Деп. Пол. — з *полем*.

396, 13: I усе те, вся країна, — це знов пішло з Праж. К., де: *i усе ж те*, а у Львів. 1867 і в обох коп. рукописних: *i все то же*; так само і в рукоп. Департ. Поліції. А в коп. Макс. ще навіть *Країна* поправлено на *Вкраїна*.

397, 16 — 17: Раньюю росою,
Вмивається, красується,—в прим. в Праж. К.:
Дрібною росою
Споконвіку вмивається.

Так і в рукоп. Деп. Поліції.

397, 16 зн.: I нема тому почину, — в прим. в Пражськ. К.: *загину*.

397, 13 зн.: *a ні* розруйнує, — так почалося з Пражськ. вид., а тим часом у Львів., 1867 в обох рук. копіях і в рук. Деп. Поліції: *I не* розруйнує.

397, 12 зн.: *i все то те...* Душé моя! — в котормусь з пізніших заграницн. видань (Женевск.?) стрічав я: душé моя убогая! але цей рядок трапляється далі, через оден, хоч в тому „Кобзарі“ його вдруге вже немає.

397, 11 зн.: Чого ж ти сумуеш, — в рук. Департ. Поліції: чого ти (без *ж*).

397, 5: *то* глянь подивися,—в одному котромусь заграниціні. виданні: *он* глянь, а в рукоп. Ченстахов. варіант: *поглянь*, подивися.

397, 4 зн.: високо, високо, — треба високо-високо (як от і в Пражськ. вид.)

397, 1 зн.: он глянь, у тім раю, — після *глянь* треба (:). В рукоп. Департ. Пол.: у тім *rai*.

398, 1 — 2: здіймають, — у Льв., в коп. Ченстахов. і в рукоп. Деп. Пол. *знямають*.

398, 3: *панин* недорослих, — версія ця пішла з Пражськ. Кобзаря, а тим часом в рукоп. Департ. Поліц., у Льв. Кобз., в рукописові Л. Жемчужникова, в коп. Ченстаховск.: — *княжат*.

398, 6: едину *надію*, — у Льв. 1867 чомусь *дитину*, хоча дитину стоїть в попередньому рядку.

398, 7: а он-де під тином,—так скрізь, так і в коп. Ченстах., в одному лишень котромусь пізнішому загран. виданні (Женевському?): *а там по-під тином*.

398, 10: а он—бачиш? — в тому самому виданні: а там... а там...

398, 14 — 13.: З двадцятою. недолюдок,
Душі пропиває,—

тут повстає чимале непорозуміння. Одні варіанти, як: копія Ченст., Пражське вид., мають з *двадцятою...*, а інші знов, як от Львів. 1867, окреме видання Климковича (у Львові, 1865) — з *двадцятою, недолітком....*, — тоб-то з 20-го року, „коли панич має маєткові права“, — поясняє Климкович. Вже не кажучи про те, що в такій версії поставала б величезна неясність, яку навряд чи допустив би Шевченко, самий вýраз (з 20-го року) — нічого не вартий, бо кожному ж відомо, що „маєткові“ права у нас настають для неповнолітніх не з 20-го зовсім року. До того ж—для того, щоб пропивати душі, не обовязково треба мати „маєткові права“, а можна й значно раніш. Нарешті, пізніші варіанти (от як Жемчужникова, Ченстаховського) ясно говорять, що: з *двадцятою*. В рукоп. Депар. Поліції: з *двадцятою, недолітком*.

398, 13, — після „душі пропиває“, — в Пражському вид. вставлено два рядки:

Душа мое убогая!
Лишенко з тобою!

Через це іх сюди втиснуто (в одному лишень цьому виданню), не відаю: адже через 6 рядків ці рядки знову є.

398, 10 зн: може й бачить, та помога, як..., — на *помога* неодмінно треба ставити наголос (*помога*), щоб не заставляти читача думати, що це глагол: помога (чи помага). В коп. Ченстах. навмисне поставлено наголос: помога.

Так само краще ставити наголос і в 399, 11: рига змія (глагол *ригає...*). У Льв. К. 1867 стоїть недоладдя форма: *рига змії* (?)... Однаке це помилка не видавців того „Кобзаря“, а самого оригіналу, бо в рукоп. Департ. Поліції як раз так стоїть: *рига змії*.

399, 15: А тим часом,—в рукоп. Департ. Пол.: *та тим часом*.

399, 8 зн. кругом *бори* та болота, — однаке ніде, крім редакції приміт. в Пражськ. К. та рук. Департ. Поліції (значить, найперших двох редакцій тексту) немає *бори*, а скрізь *гори*, і в копії Ченст. *гори*. І коли узяти на увагу, що поет, який летить тут ві сві, летить саме десь коло Уральських гір чи по той бік їх, в Сібіру, бо далі:

Аж слухаю —
Загули кайдани
Під землею...

то *гори* було б зовсім до речі. Однаке наголос, очевидно, у Ш. на *бори* та *болота*, і не позволяє, щоб було *гори*...

398, 7: туман, туман та пустота, — цього рядка у Льв. К. 1867 немає, — він з'явився в Пражськ. вид.

400, 4 — 5: Що ще есть країна
Неполита слізьми, кровью—

так в Пражськ. вид. [основн. текст.], а у Львів. та в коп. Ченст!

Що ще Україна
Не полита,

а у Льв. навіть *непомита* [очевидно, помилка]. Варіант Пражського, як найпізніший, має найбільшу рацію. До того, і в рукоп. Департ. Поліції: *що ще е країна*.

400, 15 зн: в *мені* душу закували,—в примітк. в Пражськ. К.: *в м'яку*, в Пражськ. та Льв. 1867: в *мені*, нарешті в коп. Ченстаховськ.:—в *тілі*... Цей останній вар.—найближчий до правди. Так і в рукоп. Департ. Поліції. А в *мені* — давало б, крім усього, ще й наголос незручний: в: *мéні*...

400, 13 зн.: *I, ганячи силу,*
Думи розпустили?

Такий абсурдний варіант узято з Пражського видання. Що має значити: „гонячи силу, думи роспустити?“ М. Кр-ський зодгадувався, що тут треба: *гонячи мою силу*,—але це—одне другого варто. Тим часом у Львів. 1867, а також і в копії Ченстаховського, а нарешті—і в рукоп. Департ. Поліції ясно стойть:

*I галичі силу —
Думи роспустили.*

Анальгичне порівняння думки з вороном, галичю стрічаемо ми у Ш. в віршові „Думи мої, думи:“

*Нехай думка, як той ворон
Літає, та кряче...*

Взагалі ж Ш. уживав галич для порівняння не раз, і в „Ере-тику“, напр. ми читаемо:

*Як та галич поле крила —
Ченці повалили...*

400, 11 — 10 зн.: ....а карають,
І тяжко карають,

так скрізь, крім двох перших редакц. (прим. в Пражск. К. та в рукоп. Департ. Поліції), де: караюсь... караюсь...

400, 6: після „пустиня“ неодмінно треба....., так, як це в копії Ченстаховського.

400, 5 зн.: Мов із тісної домовини,—у Львів. К. 1893: *із темної* такий варіант ніде не стрічається: це просто помилка.

400, 4: останній страшний суд, — в рукоп. Департ. Пол.: *остатній*.

400, 2 зн. не зариті,—в перш. двох ред. (в приміт. в Праж. К. і в рук. Деп. Пол.) — *не убиті*.

400, 1 зн.: не суда *ідуть* просити—слово „ідуть“—з'явилось в Пражск. вид., а в рукоп. Департ. Поліц. та у Львів. К. 1867 його немає, так само як немає і в коп. Ченстаховськ. Вважаючи, що варіант Пражск. Кобз. (основн. текст) — найостанніший, мусимо його прийняти.

401, 2: в кайданах забиті, — в рукоп. Деп. Пол. найгірший варіант: *в кайданах залиті*.

401, 9: *он-де* злодій, — так пішло воно з Пражськ. вид., а у Львів. К. 1867 та в коп. Ченстаховського стойть: *от де...*

401, 11: От розбійник,—в рукоп. Деп. Пол.: *он* розбійник.

401, 15 зн.: Цар всесвітній,—так і скрізь, крім прим. в Праж. вид., де: *Всесвітній*.

401, 11 зн.: Раз добром налите серце,—в рукоп. Деп. Пол.: *нагріте* серце.

401, 10 зн.: В-вік не прохолоне,—в рукоп. Деп. Пол.: *вік* не прохолоне.

401, 7 зн.: Кому ж ти їх,— в рук. Деп. Поліц.: *Кому ти.*

401, 6 зн.: в серці заховав,— в рук. Деп. Поліц.: *поголовав.*

401, 5 зн.: Ой не ховай, брате! розсип їх, розкидуй—в рукоп. Деп. Пол.: *о, не ховай!* Звідкіля: *розкидуй*—не відаю, бо й у Львів. К. 1867, і в Пражск., і в коп. Ченстахов.: *розкидай*, що й натуруальніше. Але може бути, що в перш. редакціях стояло: *розкидуй* [за рукоп. Департ. Пол. — певно не знаю].

401, 4 зн.: і у люде вийдуть,—так у Льв К. 1867, так в коп. Ченстах., так і в первих двох редакц.,—в одному Праж. (основний текст): *і вийдуть з іх люде*, що дає добру рифму з дальшим: *чи вже буде...*

402, 4: То город із стома церквами,— в рук. Деп. Пол.: то городи з стома церквами.

402, 5: А в городі,— в рукопис. Департ. Пол.: *А в городах* [власне: *а в горах*,—але це помилка].

402, 6: Замуштрували москалі—так скрізь, так і має бути,—тілько в копії Ченстаховського, очевидно помилкою: замуштровані москалі,— і після *москалі* — знак [:].

402, 15: То город без краю,— в рукоп. Департ. Пол.: *безкраїй.*

402, 13 зн.: Огонь — огнем
Кругом запалало,

так скрізь. Здається, найправильніше в коп. Ченстаховського. Огонь [:] Або ще так: огонь... огнем.

402, 11: Аж злякався,—в рукоп. Деп Пол.: *Аж злякавсь я.*

402, 9 зн.: Цу-цу, дурні,—так скрізь, так і в коп. Ченстаховського, а в рукоп. Жемчужникова: *скажені.*

402, 7 зн.: Що орете? Экой хохоль! — треба: оретé [з наголосом],—як в коп. Ченстах. В рукоп. Департ. Поліції навіть з аспіративним г: що горите [=горете]. І не „хохол“, а *хахол*, — як це у Льв. К. 1867.

402, 6 зн.: не знаєш *параду!*—так пішло з Пражск. видання, тим часом як у Львів. К. 1867 і в коп. Ченстахов.: не знаєш *параду?*

402, 4 зн.: Сегодня гуляти,—в рукоп. Департ. Поліції: *сегодні*.

402, 2 зн.: вонъ, видиши палати?—знак [,] не треба; у Львів.
не вон, а вон, але в коп. Ченстах.: *вон...* Це, здається, й правиль-
ніше; так і в рукоп. Департ. Поліції.

402, 1 зн.: штовхаюся, а землячок — так скрізь, крім рукоп.
Департ. Поліції та коп. Ченст.: *иховхаюсь я, аж землячок*.

402, 2: з цинковими гудзиками—в рук. Деп. Поліц.: з *цинови-
ми* (може це й помилка?)

403, 4: Гдѣ ты здѣсь узялся,—в рук. Деп. Пол.: *де ти здесъ
узялся*.

403, 5: ...Да какъ же ты,—в рук. Деп. Пол.: так як же ти.

403, 5: Й *гаварить* не вмѣшь,—в коп. Ченст.: *Й говоритьъ*.
В рукоп. Деп. Пол.: *й говорить не вмѣши*.

403, 6: по здѣшнему,—в рук. Деп. Пол.: по здешнему.

403, 6—8.—Ба ні, кажу,

Говорить я вмію,

Та не хочу,

немає ні у Львів. вид. 1867, ні в коп. Ченст., що свідчить про
близкість цих двох редакцій і про те, що вони молодші за Праж-
ський основний. В рукоп. Деп. Пол.: *говорить умію*.

403, 9: Я всѣ входы знаю,—в рукоп. Деп. Пол.: я *всі* ходи...

403, 10: Я здѣсь служу коли хочешь—в рук. Деп. Пол.: я *тут
служу; коли хочеш*.

403, 12: тебя,—в рук. Д. П.: тебе.

403, 13: просвѣщены,—в рук. Д. П.: просвіщенни.

403, 10 зн.: обік його,—в рук. Деп. Пол.: *обок* його.

403, 9 зн.: жіночка,—в рук. Деп. Пол.: *цафіця* небога.

403, 6 зн.: *Та ще й на лихо, сердєшина*,—в рукоп. Деп. Пол., у
Львів. К. і в коп. Ченстах. немає *й*, а в прим. в Праж. К.: *та
не на добре*. В рукоп. Деп. Пол., крім того: *сердешне*.

403, 5 зн.: *хита* головою,—в прим. в Праж. К.: *трясе*.

403, 1 зн.: тебе, цяцю,— в рук. Деп. Пол.: тебе, цяце.

404, 5: на *квіток* повірив,—скрізь так, крім коп. Ченстахов-
ського, де правильно: *квіток*.

На жаль, через два рядки далі копія Ченстаховського кін-
чається.

404, 7: За панами панства, панства—в рукоп. Деп. Пол.: *за
богами...*

404, 18: У сріблі—в рук. Деп. Пол.: в серебрі.

404, 7: Об отечестві,—в рук. Д. П.: О отечестві.

404, 5 зн.: та об муштрах,—в рук. Д. П.: *о муштрах*.

405, 7 зн.: дивлюся я—в прим. в Праж. К.: *дивуюся*.

405, 12 зн.: по кутках стогнали—в рук. Деп. Пол.: *по углах*.

405, 4 зн.: а берег обшитий,—в рук. Деп. Пол.: *а берег*.

405, 3 зн.: ввесь камінем,—в рук. Деп. Пол.: *увесь камінем*.

Дивуюсь.

406, 3: політо людської,— в рук. Деп. Пол.: *проліто людської*.

406, 8: і дзигарі теленькають,—в прим. в Праж: К.: *дзвонарі* (?); у Львів. 1867: дзигарки (!).

406, 16: Кінь басує,—треба не [ ], а.....

406, 12 зн: таке диво поставила,—в рук. Деп. Пол: *наставила*.

406, 8 зн: доконала, — в рук. Л. Жемчужн.: *заковала*.

406, 4 зн: після „накралися“, треба —.

407, 10: У столицю,— в рук. Деп. Пол: *на столицю*.

407, 12: О Боже мій,— в рук. Д. П.: *о Боже наш*.

407, 14: Проклятий, неситий, — в рук. Д. П.: проклятий, *лукавий*.

407, 15: Гаспіде лукавий! — в рук. Д. П.: Аспіде неситий!

407, 18: благородними кістками,— в рук. Д. П.: *костями*.

407, 10 зн: і Бог не розлучить, — такий вар. тілько в перш.

двох редакц., а у Львів. К. 1867 і Пражському основн.:—*нерозсудитьъ*.

408, 2: після „сине море“ — краще [?].

408, 4—5: в прим. в Праж. К. після *нашу славу* не (?), а (.), а далі так:

На ту славу, Боже миць,
Глянься, Боже миць!

408, 8: Хмара криє .... сине небо,— в Праж. Кобз.: сине море (!), — одначе і в прим. в Праж. К., і у Львів. вид.: *небо*. Та й яке ж там коло Петербургу може бути *сине море*? В рукоп. Деп. Пол.: *сіре небо*.

408, 13—9 зн: Загнав голих і голодних

У сніг на чужину,
Та порізав із шкур наших
Собі багряницю,
Пошив жилами..,

так звичайно скрізь стоїть, і може й вражав де кого вислов: *порізав* із шкур наших ... багряницю, одначе так уже й призвичайлися до цього варіанту. Тим часом текст Деп. Пол. дає значно кращу відміну:

Загнав . . . . на чужину
Та й порізав, а з шкур наших
Собі багряницию
Пошив жилами ..

Таким чином *порізав* не *багряницию*, а *голих і голодних*, а *багряницию — пошив із шкур*.

408, 7 зн.: подивися,— у Льв. вид.: подивися *ж.*

408, 6 зн.: церкви *та* палати,— у Льв. вид.: *i* палати. — так стойть в Праж. вид.

409, 15 зн: і з батька і з брата,— другого з нема ні в рук. Деп. Пол., ні у Льв. 1867, — воно в Пражськ. К. з'явилось.

409, 13: Де-де поглядають, — в рук. Деп. Пол.: *поглядають.*

409, 12 зн: по московськи так і чешуть, — в перших двох редакц. і в рукоп. Л. Жемчужникова: так і *ріжуть.*

409, 9, — цвенъкати не вчили, — в рук. Деп. Пол.: *цвенъкати не навчили.*

409, 7: в чорнилі, — в рук. Деп. Пол.: в чорнилах.

410, 4—5: в німецьких петлицях

Замучені. Плач. Вкраїно! — в прим. в Праж. К.: *в теплицях заглушені* В рук. Деп. Пол.: в петлицях замучені. Плач, *Україно!*

410, 12: Старшина . . . сопе, хропе
 Та понадувалась,

в рук. Деп. Пол.: понадувалось.

410, 14: поглядала, — в рук. Деп. Пол.: *поглядало.*

410, 10 зн: він *випучив* *баньки*, — так почалось з Праж. вид., а в рук. Деп. Пол. та у Львів. 1867: *вилупив.*

410, 9 — 8: і все затрусилося,
 Що осталось, — у Львів. вид.:
 І всі затрусились,
 Що остались.

410, 7: після *гукає* треба —; в рядку 6 му (після: *дрібних*) і в 4-му (після: *сунеться*) теж—; так само і в 2-му знизу після: *до москалів.*

410, 1 зн: тяжко застогнали, — в рук. Деп. Пол.: *тілько* застогнали.

411, 5: мій ведмедик, — в рук. Д. Пол.: мій *медведик.*

411, 8: ведмежа натура, — в перш. ред.: *ведмеська*, а в рук. Деп. Пол.: *медвежа.*

411, 10: я аж засміявся!—В Пражск: я як засміявся! Очевидно, що як краще, бо воно й сильніше за: аж засміявся..., і „ведмедик“ може б і не почув, як би автор голосно не зареготався...

411, 11: він і почув, та як гикне, а у Львів.: він і почув се—та як зикне! В рукоп. Деп. Пол: зикне. Але Пражськ. варіант, (гикне) видимо, пізніший,—то треба вже його й брати.

411, 20—брати мої милі,—в рукоп. Деп. Пол. та у Льв. вид.: брати любі, милі!

411, 21: я не свое росказував,—а у Льв. вид.: *що не свое росказую*; в рукоп. Деп. Пол.: *що не свое росказав вам*; але в Пражськ. К (росказував) краще.

Дата у Львів. виданні стойть: червень у Петербурзі 1844. Так і всі вважали, що дата 8/vi, а тим часом вона 8/vii 1844.

25. Хустина.

(У неділю не гуляла).

Вперше надруковано в альманаху „Луна“ на рік 1881. Автографа немає. Текст цієї поезії, видрукований в „Луні“, досить лихий: бракує в ньому в одному місці аж 2 рядки. В паперах д. В. П. Науменка знайшлася копія цього вірша, писана на 5 боках звичайного поштового паперу з вибитою на першій сторінці короновою з літерами „А“ і „К“¹⁾. Письмо з 70-х чи початку 80-тих років. Копія ця дуже важна тим, що вона дає і повніший, і поправніший текст, ніж той, що в „Луні“ та взагалі в „Кобзарях“. Міжиншим, текст цієї копії, мало ріжниться од тексту знайденого цього року в Департ. Поліції, хоч, очевидно і поправніший за нього і пізніший. Що до дати, то до сього часу „Хустину“ цю датували р. 1841 (її Шевченко заслав був, в першій редакції, Корсунові для 2-го випуска альманаха „Сніп“), але у запиткові, що знайдено цього року в Департ. Поліції, вірш цей датовано 18/x 1844.

Відміни:

153, 1—2: У неділю не гуляла
На шовк заробляла,

¹⁾ Як здогадуюся — А. Корсuna [сина того А. Корсuna, що видав „Сніп“]

очевидно, що тут нетає два склади, та й дальші 2. рядки 8-складові. Так воно й есть, бо в кошії д. Науменка і в рукоп. Деп. Пол. стойть: *та на шовки заробляла*. Д. М. Кр—ський здогадувався, чи не: *на шовк вона заробляла*.

153, 5: „Хустиничко мереженая“.—В коп. д. Науменка: мере-жана, і це краще, бо далі додатковий рядок: Вишиваная!

153, 7: після *вигантую* треба —

153, 11--18—ці два куплети в рукоп. Деп. Пол. переставлено так, що спочатку йде куплет: *Здивуються франці люде*, а потім: *А я косу розплітаю*.

153, 13 зн: *і в віконце*, — в коп. д. Науменка: У віконце.

153, 3 зн: *як доля чужая*, — в коп. д. Н.: *як иниша чужая*, бо перед тим [через 1 рядок] стойть: *доле моя, доле!*

154, 1—2: Чи до тебе доріженьки
У *стену* не знаю? —

в коп. д. Науменка: У *стені* [accusativ.]

154, 8: *богачі* купили, — в коп. д. Н.: *багаті* купили,—і це значно краще (цього вимагає й наголос).

154, 9: може *й* дівчину,— в коп. д. Н. немає „*й*“.

154, 11: з іншим одружили, — в коп. д. Н.: *заручили..*

154, 12: навчи ж мене, доле, — д. М. Кр—ський здогадується, що тут чогось не стає і радить: навчи мене, *моя* доле, — і дійсно так: воно в коп. д. В. Науменка: навчи ж мене *моя* доле! (рядок треба посунути вліво).

154, 14 — посунути вправо.

154, 16: ой заплакав сивий пугач, — в рук. Деп. Пол.: *ой застогнав.*

154, 13 зн: та повезім товариша, — в коп. д. В. Науменка і в рук. Деп. Пол.: „*та понесем..*

154, 10 зн: *й* ворожок питали, — в коп. д. В. Науменка: *Ворожки* питали.

154, 8 — після слів: „в дорогу рушали“ — бракувало двох рядків, на що звернув увагу і д. Романчук в своїх „Причинках“ (стр. 12—13) і радить ставити тут два рядки крапок або павзи. Ці рядки такі (і в рук. Деп. Пол., і в коп. д. В. Науменка):

Чи то праця задавила
Молодую силу?

і тепер буде зразуміло, чому далі:

Чи то нудьга невспуша
Його з ніг звалила?

154, 6 — *його з ніг звалила*, — в коп. д. Науменка: *того за ніч звалила*, — очевидно, що якась тут непевність, а може на віть і дві: одна, знати, та, що *його* прочитано за — *того*, а друга, що *за ніч* (за *ничъ*) — зам.: *зъ нигъ*, бо навряд чи нудьга могла б так раптом, за одну ніч, звалити — це одне, а друге — що „*звалити*“, без додаткового „*з ніг*“ — було б незвичайним виразом, — треба було б: за ніч з ніг звалила... Певніш усього, що тут ми маємо у всякім разі одну помилку (за ніч — зам.: з ніг), а може ще й другу (*того* — зам.: *його*), — принаймні в рукоп. Деп. Пол. правильно стоять: *його з ніг звалила*.

154, 5 зн.: чи то люде *наробили*, — я вже давніше (в реценз. на вид. д. Романчука¹⁾) здогадувався, що має бути *поробили* — і так воно і єсть в копії д. Науменка: *поробили*.

154, 1 зн: Благав Бога, щоб дівчину,

155, 1: Хоч *свою* побачить, —

в такому контексті безпречний нонсенс: чумак благає Бога, щоб побачить дівчину *хоч свою* (то б то, з нього досить було побачити *хоч яку*—небудь?) А тим часом копія д. Науменка, а також і рукоп. Деп. Пол. дає нам ключ до справжнього сенсу:

Благав Бога, щоб дівчину,
Хоч *с е л о* побачить...

155, 6: Та й розійшлись — в рук. Деп. II.: *й розійшлися*.

155, 8: з сього світу, — в коп. д. В. Науменка: *світа*.

155, 16: а дівчина у черницях
Косу розплітає,

в коп. д. Науменко: *у черници..*

Взагалі ж, що до копії д. В. Науменка, то деякі особливості її (з сього *світа*, тай розойшлись, — як це звичайно уживає Шевч. скрізь, де тільки *i* постає з *o*) показують, що копію списано з самого автографа, а не з якоїсь іншої ще копії. Порівняння копії цієї з текстом рук. Деп. Пол. позволяють нам значно реета-вувати цей вірш.

¹⁾ Кіев. Стар. 1904, кн. 3.

Томъ 94. — Октябрь 1906.

26. Чого мені тяжко.

Вперше видруковано в „Основі“. 1861, II. Автографа немає. Датовано цей вірш, на здогад, роком 1846. Цього року знайдено цей вірш въ Департ. Поліції разом з іншими, і дата під ним: „*13/xi 1844 у Петербурзі*“.

Відмін у виданню д. Романчука — немає. В рукоп. Деп. Пол. передостанній рядок: невкрите, *голодне* (серце) — читається: *невкрите, розбите.*

---

27. Пустка (М. С. Щепкину).

(*Заворожи мені, волхве*).

Вперше видруковано в „Основі“ 1861, кн. I, і дату поставлено там *1846. Київъ*. Автографа немає. Цього року вірш цей знайдено разом з іншими в Департаменті Поліції, і дата там *13/xii 1844*. Заголовку там немає, а починається вірш словами: „*Заворожи мені, волхве*“. В рукоп. Деп. Пол., в найранішій редакції цього вірша, єсть чимало одмін.

17, 11 зн: хату руйнувати, — в рук. Д. П.: *пустку* руйнувати.

17, 4 зн: може вернуться в *некриту* — в рук. Д. П.: *з-за світа*, а далі вставлено два нових рядки:

*Хоч в середині обілитъ
Горілую хату.*

17, 2 зн: I укриє, і нагріє, — в рук. Д. П.: *i витопить*, і нагріє.

18, 5: Може ще раз пожурюся, — в рук, Д. П.: *помолюся*. Нарешті після кінцевих слів: *Хоч крізъ сон побачу*, стоїть ще чотири рядки, незнаних досі:

*Встань же братом (?), хоч одури,
Скажи, что робити:
Чи молитись, чи журутись,
Чи тім'я розбити.*

Так виглядає ця поезія в найпершій редакції.

---

28. Н. Гоголю.

•(За думою дума).

Вперше вірш цей видруковано в Лейпцигу, в книжечці „Новые стихотворения Пушкина и Шевченки“, р. 1859, стр. 22—23, під загол. „Думка“. Автографа немає. Аж цього року знайдено рукопис в Департ. Поліції разом з іншими поезіями, і виявилось, що дата цього вірша не 1846, II, як стоїть у д. Романчука, або по інших виданнях, а 30/XII 1844, і що заголовок його *H. Гоголю*. І тепер нам стає зрозумілим, до кого це поет звертається:

Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже,—

і в іншому місці:

Нехай, брате! А ми будем
Сміятись та плакать.

Де-які варіанти маємо і в Пражському Кобзарі, але вони гірші і, знати, редакція тексту в Пражск. Кобзарі раніші за Лейпцигську. Текст в Кобз. Льв. 1867 та Кожанчиківському 1867 — однаковий, і в обох — 12 рядків, од слів „Не заревуть в Україні“ і кінчаючи „Ta німоті платя“ — немає зовсім. Аж згодом видавці Львівськ. Кобзаря в додатках до 2-го тому додали ці 12 рядків з Лейпцигського видання. Таким чином за основу треба брати Лейпцигський текст, як пізніший од Пражського. Текст Департ. Поліції, здається, нічим не відріжняється од тексту в вид. Романчука.

Одміни:

14, 4: плаче у самому серці, — в Праж.: у самого серця.

15, 6 — 7: А що вродить з того плачу?
Нічого, мій брате! —

це варіант Пражського К., а в Лейпциг., на жаль, щось невідоме: „богиньба, брате!“. Видавці Кожанчик., а за ними й Льв. 1867, читали це, як „боліголов, брате“.

15, 11: своєї дитини, — в Праж.: *рідної*.

15, 12 — 13: За честь, славу, за братерство,
За волю України, —

це варіант Лейпциг. вид., тілько там *Країни*, що й треба лишили. В Пражск. К. значно гірший варіант:

За честь, за віру і за братство,
За славу України.

15, 14: не заріже, викохає, — після „заріже“ треба (:).

15, 12 зн: сміяться та плакатъ, — в Лейпц. і в Праж.
сміяться.

---

29. Не завидуй багатому.

Вперше видруковано в „Основи“ 1861, III. Автографа немає. Датовалося досі (приблизно) р. 1846. Цього року знайдено цей вірш разом з іншими в Департаменті Поліції, і дата там стоїть: 4/X 1845. Миргород.

Одміни тексту Деп. Поліції проти „Основи“ та тексту вид. Романчука:

88, 8 зн: не має, — в рук. Деп. П.: *не знає*.

38, 3 зн: кровю та слізами вильле, — в рук. Д. П.: *тяжкими* слізами *вилив*. Очевидно, пізніший (Кожанч.) текст — по-правніший. Тільки чи дійсно то Шевченк. поправки?

---

30. Не женися на багатій.

Вперше видруковано в „Основи“ 1861, III. — Автографа немає. Досі датовалося [III. 1846]. Цього року в архиві Департ. Поліції знайдено цей вірш разом з іншими. Дата там стоїть: 4/x 1845, *Миргород*.

Одміни тексту Деп. Пол. проти „Основи“ і Романч. вид:

87, 5: та ніхто не розважає, ніхто не питає, — в рук. Деп. Пол.:

Та ніхто *не докучає*,
I не розважає.

87, 6: чого болить? і де болить? — сам про те знаєш, — в рук. Деп. Пол.:

Чого болить? і де болить?
Nixto не питає.

87, 8: брешуть люде: легче плакать, як ніхто не бачить, — в рук. Деп. Пол.:

*Не потурай: легче плакать,
Як ніхто не бачить.*

Крім того, вірш цей в рук. Деп. Пол. видруковано не у 8, а в 16 рядків, що значно краще.

---

31. „Єретик“ або „Іван Гус.“

Початок „Послання“ видруковано вперше р. 1861 в „Основі“ (кн. I), а незабаром вийшло літографоване видання у Відні р. 1863 (оригінал „Послання“ і частини поеми зостався у сина П. І. Шафарика, професора чешс. техн. Акад. в Празі). Варіанти дає текст, видрукований у „Правді“ р. 1873¹), (ч. 15 і 16), а також є вони у Пражському Кобзарі, де крім того в примітках дано варіант ще з якогось рукопису. Варіанти дає також текст з рукопису Л. Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39), але тільки для I і II розділів, — без „Послання“. Оден листочек автографа з „Гуса“ з поправками Шевченка есть і в Чернігів. музеї імені В. Тарновського (од слів „Розбойники, людоїди“ до кінця розділу — до „Папської булли“), а копія з перших 7 рядків того самого автографа есть в паперах В. П. Науменка. Нарешті дуже цінна знахідка цього року — в архіві Департ. Поліції, де знайдено цілу поему, з датою 10/X 1845. („Посланіе“, як відомо, датовано 22/XI 1845).

Хронологично редакції ці стоять так:

а) що до „Послання“, то найдавніша та, що в Праж. Кобз., далі — рук. Деп. Пол., потім — літографованого вид. 1863, і найпізніша — Кожанчиківська; б) що до самої поеми, то: 1) рук. Департ. Пол., 2) коп. Жемчужникова, 3) близько до неї —

1) Редакція „Правди“, подаючи текст, додала таку примітку: „подаемо у сему н-рі одну, а в другому подамо ще другу із доси єще нігде недрукованої поеми Тараса Шевченка „Іван Гус“, пересланої поетом славному Шафарикові. *Першу частину чули ми перед го літами і запамятали собі деякі варіанти*, котрі також тутки наводимо. Початок звісний буде і нашим читателям, бо був у нас вірно після рукописи відфотографований“. З підкresленого вище речення я бачу, що примітку зробив д. Ю. Романчук, який і подав „Івана Гуса“ до „Правди“, про що він пише до мене в листі з 24/VII 1906: „деякий відліс (з нецензурних поезій) і затратився у мене, але лишився в моїй памяті, і я подав їго до Правди з 1873 р. В „Правді“ р. 1873, крім „Івана Гуса“, інших Шевч. творів не друковалося. В „Правді“ „Посланіе“ не видруковано.“

та копія, що в примітках у „Правді“, хоч та що в „Правді“ — пізніша; далі: 4) автограф музея Тарновського, потім нарешті 5) Пражськ. К. (Основ. текст). Текст в виданні Романчука взято з „Правди“ р. 1873, де він же і видруковав вперше початок поєми.

Одміни:

467, 3: сусіди злі — в рук. Деп. Пол.: *Злі сусіди*; в Праж.: *сусідни* (так і в рукоп. Шафарика).

467, 4: та й полягли спати, — в рук. Д. П.: *й полягали*.

467, 5: І забули теплий попіл., — так в Кожанч., а в рук. Деп. Пол. і Праж.: *сірий попіл*.

467, 6: *по полю* розвіять, — так в Кожанч., а в рук. Деп. Пол. і Праж.: *по вітрю*.

467, 11: Підпалу жде, — в Праж.: *жде підпалу*.

467, 13: злого часу, — так в Кож., а в Праж.: *непевного* (з рук. Шафар.).

467, 14: тихо дотлівала, — так в Кож., а в Праж.: *незримо сіяла*. В рукоп. Деп. Пол.: *тліла* — *дожидала*.

467, 12 — 11 зн.: Сімю славян раз'единила
І низком — тихо упостила, —

так в Кож. К., а в Праж.:

Славян тих славних порізнила
І тихо — тихо упостила.

467, 11: *Усобиць*, — так в Кож. і в Пражськ., але в літограф.: *усобиць*; так і в новознайд. частині поеми — *усобиця* (див. далі).

467, 10 зн.: — після цього рядка — новий розмір.

467, 8 зн.: пожар погасили, — так в Кож., а в Праж.: *загасили*.

467, 6 зн.: Й сиріт поділили, — в Кож., а в рук. Деп. Пол. і в Пр.: *розділили*.

467, 3 — 2 зн.: І забули у неволі,
Що вони на світі, —

це вар. Пражськ., а в Кожанч. і в літографов. (1863):

І забули невольники,
Чії вони діти.

468, 7: смілим орлім оком, — так в Кожанч. і в Праж., а в літограф: „*смілим добрим оком*“.

468, 9 зн.: слава тобі, *любомудре*, — так в Кожанчик., а в Праж.: „*славянину*“!

469, 1: і з добрим кормилом, — так в Праж.; в Кожанч.: з немає.

469, 4: слава ж тобі, Шафарику, — в Кожанч., а в Праж.: *слава тобі, славний чеху.*

469, 6: що злив-еси в одно море, — так в Кожанч., а в Пр.: *злив еси в одно море.*

469, 9: лепту думу, — скрізь: *лепту — думу*, — так і треба.

469, 10: про Чеха святого, — в літографов.: *святого* — під-
кresлено.

469, 13: а я нишком, — так в Кожанч., а в Пр.: *а я тихо.*

469, 6 зн.: бысть сей, и есть дивень, — треба бысть *cie*, и
есть *дивно.*

470, 2: людською' кровію *торгнє*, — в рукоп. (прим. Праж.) —
шинкує, так і в рук. Деп. Пол. і в літограф. 1863, так і в рукоп.
Л. Жемчужникова, так і в копії В. П. Науменка з автографа
муз. Тарнов. За цим рядком в рук. Жемчужникова вставлено:
небесний царю! суд твій всуе.

Такий варіант подано в примітках в „Правді“ р. 1873; так
воно і в першій редакції — в рук. Деп. Пол., так і в літо-
графов. вид. 1863, так як і в прим. в Пражськ. К., де: Небесний
царь! I суд твій всуе.

470, 10: *люде стогнуть у кайданах*, — так в Пражськ. основ-
ному, а в примітках у „Правді“ і в перш. редакц. (Деп. Пол.):

Земля плаче,
Як за дітьми мати.
Нема кому розкувати,
Одностайнє stati.

Такий самий варіант і в рукоп. Жемчужникова, лишењь
зам. „як“ — „мов“. В автографі музея імені Тарновського — так,
як в Пражському.

470, 16 зн.: чи настане великий час, — в прим. у „Правді“:
час великий, а в рук. Деп. Пол.: *ні! настане час великий.*

470, 14 зн.: чи розломим три корони, — так в Пражськ., а
в вар. Л. Жемчужникова та в приміт. у „Правді“: чи розібем. В
автографі муз. імені В. Тарновського зразу було: *чи розломимо*
корони, але Ш. олівцем поправив згодом: *чи розломим три ко-*
рони. В перш. ред. (рук. Деп. Пол.): *чи розпадуться корони.*

470, 12 зн.: Розломимо.... Благослови, — в примітках у
„Правді“: *розібемо*, в рук. Д. Пол.: *роспадуться*, а в коп. Жемчуж-
никова: „Благослови, милий Боже!

470, 11 зн.: *не на месть і муки*, — в рук. Деп. Пол.: *на месть і на муки*, — як раз противне тому, що в дальших редакціях.

470, 8: й слово тихе! о Боже, — так в Праж., а в автогр. муз. імені Тарн. зовсім правильно: *I* слово тихе... Цього рядка і дальншого — в рук. Деп. Пол. зовсім немає.

В автогр. муз. імені Тарновського після „*I* слово тихе“ було одразу так написано (цикаві подробиці):

... *Ні, ні!*
Вони поснули, не почують.
Огнем збужу их, напою,
Напою і нагодую
Голодних кровлю ... , а олівцем дописано
Царів неситих,

але все це рукою Ш. закреслено, і замість цього всього дописано: о Боже! чи вони ж почують? — те, що й маємо ми в „Кобзарях“, а зате далі цілий рядок крапок.

Али чи це частина автографа 40-х років, чи перерібка з кінця років п'яťдесятих? Листочек цей узято з того чималого зшитку (на ньому позначено стор. 93), од якого зберігся чималий шмат на 10 листочках і який містить в собі автограф „Невольника“; зшиток цей, очевидно, виготовлявся до друку, бо в „Невольникові“, напр., вставлено одну чвертку паперу і на ньому не Ш-ою рукою вписане те, що вважалося нецензурним. Та про це буде мова далі.

Випадково, набрів я на слід цього автографа в паперах В. І. Науменка, де до копії „Послання“ (в тій редакції, що була літографована р. 1863 у Відні) додано таку примітку: „Стихотвореніє это находится въ рукописи автора, написанное на сложенномъ листѣ бумаги, начиная съ первой странички, которая помѣчена въ верхнемъ правомъ углу цифрои 90; слѣдующіе за тѣмъ листики послѣдовательно помѣчены цифрами 91, 92, послѣдній безъ помѣтки. Заглавіе написано: „Шафарикови“; надъ заглавіемъ поставлена крупнымъ почеркомъ цифра 6; эти цифры, а также то, что непосредственно слѣдующее за симъ стихотвореніе начало поэмы „Еретикъ“ помѣчено цифрои 7, показываетъ, что это отрывокъ отъ большей тетради. Данное стихотвореніе занимаетъ первыя 5 страницъ. Тутъ же находятся слѣд. сдѣланніе другой не Шевченковой рукой помѣтки: вверху надъ заглавіемъ—Власноруччя (автографъ) незабутнѣго Українського Кобзаря, Тараса Григоровича у „Народній Домъ“ на незабудь скла-

дає Українець Василь Білозерський 29 січня 1863 року. Петербургъ“.

Таким чином — той аркуш автографа, що єсть у Черніг. музеї і згорі має число 93 — це уривок з того зшитку, про який йде мова в коші д. Науменка. З того ж самого зшитку, очевидно, і 10 листочків автографа „Невольника“. Та обставина, що найдавнішу версію „Гуса“ досі мали в коп. Жемчужникова, а редакція автогр. Черніг. музея пізніша навіть за примітки у „Правді“ і найближча до останньої редакції (в Пражськ. К.) — свідчить, що Черніг. автограф належить до часів, коли ~~частина~~ „Гуса“ була знайдена в Москві, і щ. її, очевидно, поправив. Що взагалі рукопис з шматком „Івана Гуса“ та „Невольником“ належить не до 40-х, а до кінця 1850-х — свідчить і текст „Невольника“, виправлений, не такий, як був він в р. 1845 (як це знаємо ми з рукоп. Департ. Поліції).

470, 4 зн.: Роскуватъ
Народ замучений, —

так в Пражськ. а в примітках у „Правді“ і в автогр. муз. імени Тарновського:

*Розірватъ
Окови адові —*

а в рук. Деп. Пол. та близькій до неї коп. Жемчужникова — так:

Оттак у келії правдивий
Іван Гус думав *розірватъ*
Окови адови.

471, 1: Поборюсь! — так в Пражськ., а в примітках у „Правді“: помолюсь.

471, 2: за правду Бог! — так в Пражськ., а в примітк. у „Правді“: за мною Бог; в рукоп. Деп. Пол. і коп. Жемчужникова: за мене Бог.

471, 4: пішов молитися *вірний* Гус, — так в Пражському К.; в рук. Деп. Пол.: *добрий* Гус, в рук. Жемчужник. стоить: *щирый*; так було зразу і в автогр. муз. імени Тарн., але Шевч. поправив на: *певний*. Але маючи на увазі, що редакція Пражськ. К. найостанніша — найкраще буде: *вірний*.

471, 12 — 13: Рабині божий оттій,
Що водили...

в рук. Департ. Пол. к'яще:

*Рабині божий —
Оттій самий,
Що водили*

471, 15. Що хилялась, — в Пражськ.: хилялась. В рук. Деп. Пол. виповнено ту недостачу, що по всіх „Кобзарях“ означено після хилялась знаками — — —, і читається так: *Оттій самий, що хилялась*.

471, 14: по шинках, по станах, — в рук. Деп. Пол.: по станах... Чи правильно прочитано, і чи тут справді має бути *стані* (конюшні), а далі (473, 8) вже *стани* [Аж трясуться стани від шопоту) — напевно не скажу. Очевидно тілько, що в останньому разі *стані* не може бути.

471, 5: I вільних розум окував, — в рук. Деп. Пол.: i вільний розум. Це, здається, буде справедливіше.

471, 2 — 1: Просніться, чехи, змийте луду,
Розправте руки, будьте люде;

в Пражськ. так, тілько немає (як в „Правді“) слів: *розправте руки*, — а в коп. Жемчужникова стоїть так:

Розправте руки, змийте луду,
Проснітесь, Чехи.

Так воно і в рук. Департ. Пол., тілько: *прокиньтесь*, Чехи!

472, 2: в тіярах, — у Ш. та і в „Кобзарях“: тіарах.

472, 4: Мов у Москві Татари, — очевидно, тут недоставало 2-х складів (розмір тут скрізь 9-складовий). Д. М. К-ський здогадувався, що треба: *які татари*. Цей дефект помог нам поправити рук. Деп. Пол., де стоїть: *мов у Московії татари*.

472, 12: святым положено конклавом, — в рук. Деп. П.: *отим* положено.

472, 15: після „за булилу вдвое“ треба —

472, 11 зн.: — після слів: не діеш без вини нікому, — рукої. Л. Жемчужникова чимала вставка:

• Молюся Господи помилуй!
Спаси ти нас, святая сило!
Зломи язик мій за хули
Та язви мира ізціли:
Не дай згинутися лукавим
І над Твоєю вічной славой,
Й над нами, простими людьми“.

Все це взято з рукоп. Департ. Поліції, де такий **самий** цей уступ, тілько зам. **зломи язик — язві язик.**

472, 9 зн.: і **тяжко** плакав, — так в Пражськ., а в коц. Жемч.: і **гірко**. В рук. Деп. Пол.: **тяжко**.

472, 8: що він діяв? — в рук. Деп. Пол.: **діє.**

472, 7: на кого руки піднімав, — так в Праж., але **руку**. В коп. Жемчужникова: „руки“. Очевидно, що **руку** правильніше. В рук. Деп. Пол.: **підійма.**

Далі і в „Правді“, і в Пражськ. К. $2^{1/2}$ рядки випущено (стоять крапки), — а просто читається:

„Всі здрігнули:
Іван Гус буллу розідрав....

Це місце єсть в копії Жемчужн., але трохи інакше:

Дивіться люде: ось де булла,
Що я читав!“ I показав
І перед народом
Іван Гус буллу **розірвав**

(у Романчука чомусь: **розідрав**).

473, 4,—після цього рядка в коп. Жемчужникова так:

Зашипіли мов гадюки,
Ченці в Ватикані,
Шепочеться Авиньона...

Це взято з рукоп. Деп. Пол. Здається, їй треба писати Авиньона, а не Авиньоно (як напр. в Пражськ. Кобз.).

473, 9: **Від** — в рук. Деп. Пол.: **од.**

473, 17: як зачули, — в рук. Деп. Пол.: **як згадали.**

473, 12 зн: Зібраав раду. Положили, — в „Правді“ і в Праж. Кобз. слів „зібраав раду“ немає, — це взято з копії Жемчужникова, а коп. Жем. — з рук. Деп. Пол.

473, 10 зн: Против Гуса, і в Констанцу
Всіх ворон скликати,

цих рядків немає ні в „Правді“, ні в Пражськ.—там тілько:

I всіх . . . . .
. . . . . скликати;

повний текст узято з копії Жемч. а це те саме, що й в рук. Деп. Пол.

473, 8 зн: Та і стерегти як мога, — в рук. Деп. Пол. цей рядок значно краще: *тай стерегти, яко мога.*

473, 6 зн: щоб не втікла тая птаха, — в рук. Деп. Пол.: *сіра птаха.*

473, 2 зн: До Констанци—в відомій досі частині обидва рази „Констанца“, а в новознайденій частині скрізь уже „Констанці“, і в рук. Деп. Пол.: і в Констанці. Крім того, в рук. Деп. Пол. не *шляхи, степи, шляхи.*

Щоб мати увесь дотичний тексту матеріал вкупі, подаю і знайдений в Деп. Пол. кінець поеми, додержуючи правопису оригіналу, поскільку його додержано в журналі „Былое“ [1906, Іюнь], де видруковано вперше. На жаль, як знати, в тексті перевісувач та друкарі зробили не одну помилку.

Відомий нам текст поеми кінчачеться словами:

Чеяці повалиди: шляхи, степи,
Мов сарана вкрили

Цей текст перервано на пів слові, бо далі говориться, хто саме вкрив:

Бароны, Герцоги и Дюки
Псари, Гирольды, шинкари
И Трубадуры, (Кобзари)
И шляхомъ висъко мовъ гадюки.
За Герцогинями нимота
Хто зъ соколами на рукахъ
Хто тишки¹⁾ верхи на ослахъ
Такъ ажъ кишить! все на охоту
Мовъ гадъ у ірій поспиша!
О Чеху! де твоя душа??
Дывись шо сильы повалыло
Мовъ Сарацына воовать
Або велыкого А т и л у!

У Прази глухо гомонять,
И Цесаря, и Вячеслави²⁾.

И той соборъ тысячеглавый
У голосъ лаютъ! не хотять
Пускатъ въ Констанцъ Ивана Гуса!
„Живъ богъ! жива душа моя!
Браты я смерти не боюся!
Я докажу отымъ зміямъ
Я вырву ихъ не съте жало!..
И чехи Гуса провожалы
Мовъ диты батька...

Задзвонили у Констанци
Рано въ уси дзвоны.
Збиралыся кардиналы
Гладки та червони
Мовъ бугай въ загороду
И прылативъ лава.

¹⁾ Очевидно, треба: *пішки.*

²⁾ Очев.: *i Вячеслава.*

И три папы, и баронство
И винчани главы:
Зибралися мовъ іуды
На судъ нечестивый
Противъ Христа. Свары,
гоминъ,
То реве, то вые¹⁾
Якъ та орда у табори,
Або жиды въ школи...
И, всимъ разомъ заципило!..
Мовъ кедръ середъ поля—
Ливанского,—у кайданахъ.
Ставъ Гусъ передними!
И окинувъ нечестивихъ
Орлимы очима.
Затрусились, побилилы
Мовчки озириали
Мучевыка.—Чого мене
Чи на прю позвалы?
Чи дывиця на кайданы??..
„Мовчи чеше смилый...
Гадюкою зашипили
Звиремъ заревилы.
„Ты еритыкъ! ты еритыкъ!“
Ты сієшъ росколы!
Усобища розвиваешьъ²⁾.
Святішой воли —
Не прыймаешъ!.. „Одно
слово!“
Ты богомъ проклятый!
Ты еритыкъ! ты еритыкъ!..“
Ревилы прелаты
Ты усобныкъ!.. „одно слово
Ты всими проклятый!..
Подывився Гусъ на Папы

Та й выйшовъ зъ палаты!..
„Поборолы! поборолы!..
Мовъ обеленилы.
Автодафе! автодафе!..
Гуртомъ заревили.

И цилу ничъ бенкетовалы
Ченьци, Бароны... вси пильы
И пьяни Гуса проклыналы
Ажъ поки давоны загулы.
И святъ наставъ... Идуть молыця
Ченьци за Гуса. Зъ загоры
Червоне сонце ажъ горыть,
И сонце хоче подывиця
Що будуть зъ праведнымъ тво-
рить?!..

Задзвонили въ уси дзвоны
И повели Гуса
На Голгофу у кайданахъ
И нестрепенувся...
Передъ огнемъ³⁾, ставъ на ёму
И молитву діє.

„О Господы милосердый
Шо я за подіяв
Оцымъ людямъ? твоимъ людямъ!
Защо мене судять!
Защо мене розпинають!
Люди! добри люди!
Молитесь! неповинни⁴⁾
И зъ вами те буде!
Молитесь! лути звири
Прышлы въ овнихъ шкурахъ
И пазори розпустыли...
Ни горы, ни муры
Не сковають. Розильеться

1) Мабуть: *те* реве, *те* вые.

2) „Розвиваешьъ“—од слова „віяти“, „розвіяти“...

3) Спочатку було—„костром“ (прим. ред. „Былого“).

4) Здається, що інтерпункція починна бути інакша, а власне: „молитесь, не-
повинни“.

Червонее море
 Крови! крови, зъ дитей вашихъ,
 О горе! о горе!
 Онъ де воны! въ ясныхъ ризахъ¹⁾
 Ихъ лютій, очи... „палы! палы!
 Уже крови... „палы, палы!..“
 Крови! крови хочуть!
 Крови вашой!²⁾ и дымомъ
 Праведного вкрило.
 „Молитесь! молитесь
 Господы помилуй
 Просты ты имъ бо не знаютъ!..“
 Та й нечуты стало!
 Мовъ собаки коло огню³⁾
 Кругомъ ченъци стали.
 Боялыша шобъ невылизъ
 Гадыною зъ жару
 Та не повись на корони
 Або на тіари.
 Погасъ огонь, дунувъ ватеръ
 И попиль розвіявъ.
 И бачили на тіари
 Червоного змія.⁴⁾
 Прости люде. Пишли ченъци
 Й te Deum спивали
 Розійшлыша по трапезахъ
 И трапезували

И день и ночь, ажъ попухлы.
 Малою симьею
 Зійшлыша чехи. Взяли земли
 Зъ пидъ костра, и знею
 Пишли в Прагу. Отакъ Гуса
 Ченъци осудили
 Запалили... та божого
 Слова не спалили,
 Невгадалы шо вилытъ
 Орелъ изъ захмары
 Замись гуся и розклюе
 Высоку тіару.
 Байдуже имъ, розлєтились
 Мовъ тії вороны
 Зъ кровавого того свята.
 Ченъци и Бароны
 Розвернулись у будынкахъ
 И гадки не мають
 Бенкетують, та инколы
 Te deum спивають.
 Все зробили... постривайте
 Онъ надъ головою
 Старий Жижка зъ Таборова
 Махнувъ булавою.

10 октября

1845

С. Марьинское.

32. Невольник.

Вперше видруковано в „Основі“, 1861, кн. 4 і 1862, кн. 6 [„Епілог“], але з деякими опущеними місцями, які вперше з'явилися в Пражському „Кобзарі“, хоч теж не всі. Варіантів до цієї поеми досі не відомо було ніяких. Автограф есть в Черніг. Музеї імені В. Тарновського, але не стає в ньому початку — до слів

¹⁾ Очев.: онъ де воны — въ ясныхъ ризахъ.

²⁾ Очев.: вашої.

³⁾ Спочатку було — „кругомъ костра“ (Прим. ред. „Былого“).

⁴⁾ Крафки тут не треба.

„І треба б, — каже, — й трохи шкода“, усього епілога та в середині — од слів „Недалеко. А на той рік“ до кінця II розділу. Автограф цей пізній — з другої половини 1850-тих років, теж самої останньої редакції, яку взято до „Кобзаря“. Дуже цінний автограф знайдено цього року в Департаменті Поліції. Хоч він і найраніший, але дуже одмінний [навіть з іншим заголовком: „*Сліпий*“, замість „Неволінник“], а крім того в ньому подано усі ті устуци, що по всіх „Кобзарях“ означено крапками. Дата поеми — 16/Х 1845.

Хоча до цієї поеми варіантів до цього часу не було, однак одміни в вид. Романчука єсть, — мало не всі вони помилки, а часом то й явні власноручні д. Романчука поправки.

Але попереду — про „Посвяту“. „Посвята“ в рук. Департ. Пол. дуже одмінна, через що подаю її тут цілком^{1]}:

Думи мої молодії,
Поховані діти,
Не літають з того світа
Пустку натопити.
Покинули сиротою
З тебею одною²⁾
Мое серце, моя зоре
Раю мій покою!
Ніхто не зна мого раю
І сама не знаєш
Що вітаєш надо мною
Як зоря над гаем
І дивлюся я дивлюся
А ти моя зоре
Спускається низесенько
Тихо заговориш
Усміхнєся подивися
Дивлюсь, і не бачу...
Прокинуся плаче серце
І очі заплачуть

Спасибі зіронько! Минає
Неясний день мій вже смеркає
Над головою вже трясе
Косою смерть. І поховають

¹⁾ Задержуючи інтерпункцію оригінала.

²⁾ Тут, очевидно, має стояти (,).

А там і слід мій занесе
Холодний вітер. Все минає
І ти слукаєм прочитаєш
Вилиту сльозами
Мою думу. І тихими
Тихими речами
Проговориш. Я любила
Я його любила
І він не знев... Зоре моя
На мою могилу
Світи зоре. А я буду
З за світа літати
І про тебе мое серце
На небі співати.

Одміни проти вид. Романчука:

445, 14: після день мій—треба (;).

445, 11: після „непевний“ треба . . . .

445, 1 зн.: світ перехожає, — в рук. Деп. Пол.: *світ перепливає*.

446, 1: Долї, доленьки шукає, — в рукоп. Деп. Пол.: *щука долі* — *не находитъ*.

446, 3: А той рветься, — в рукоп. Деп. Пол.: *инший* рветься.

446, 7: а в іншого сіромахи, — в руп. Д. П.: *а в третього, як у стария*.

446, 11: мов дитинка, — в рук. Д. П.: *як*.

446, 13: І за чвертку закладає,—в рук. Д. П.: *І жидові заставляє*.

446, 14: сидить собі сіромаха, — в рук. Д. П.: *наш сиромаха*.

446, 12 зн.: такая то доля тая, — в рук. Д. П.: *А така то тая доля*.

446, 10 зн. — кого схоче, сама найде, — після *схоче* треба —. В рук. Д. П.: *кого любить* — сама найде.

Далі 6 рядків [„Ще на Україні веселі...“] в рук. Д. П. немає.

447, 5: — цього рядка в рук. Д. П. немає.

447, 6: „І треба б“,— каже,—й трохи шкода — в рук. Д. П.: *І треба б то, і шкода*.

447, 7: А треба буде; два-три года, — в рук. Д. П.: *ні*, буде треба *хоч два года*.

447, 8: погудяє, — в рук. Д. П.: *поблукав*.

447, 16: І вшкварив, — рук. Д. П.: *і вдалив*.

447, 16 зн.: старий грає, промовляє,—і в Кожанч., і в Праж., і в Черниг. автографі — примовляє.

447, 11 зн.: До другої не ходив, не любив—в рук. Д. II.: *та другої не любив, не любив.*

447, 8 зн.: та троїстій музики, — в рук. Д. II.: *та троїстій музики.*

447, 7 зн.: од віка до віка,—у всіх трьох джерелах *a* в обох словах.

447, 5 зн.: ой гоп! — в автогр.: ой гоп[.]

447, 1 зн.: А нуте, діти, оттакої,— в рук. Д. II.: *A ну, дити!*
отак, дити!

448, 14: ні не така вже—в Черниг. автогр.: ні не *та* вже,—

448, 15: стара моя сила, — в рук. Д. II.: *моя стара сила.*

448, 5 зн.: то я не син, — треба (?).

448, 4 зн.: *A* чужий вам, тату? — так і в Праж., і в Кожанч., але в автографі: *Я*. В рук. Д. II.: *Я не син ваш, тату?*

448, 3 зн.: та не чужий! стрівай лишень, — в рук. Д. II.: *та ні, не син;* стрівай лишень.

448, 1 зн.: таки твоя, — рук. Д. II.: ти й зостався.

449, 2 — 3: Моїй жінці: А що, — кажу,—

Візьмем за дитину, — в рук. Д. II.:

Таки жінці: а знаєш що?

Возьмим за дитину.

449, 5 — 6: -- в рук. Д. II. немає.

449, 7 — 8: Ми та й спарували

З Яриночкою до купи, — в рук. Д. II.:

От ми й спарували

Вас з Яриною до купи

449, 10: Ось що робить: ти на літі,

І Ярина зреє, — в рук. Д. II.:

Ось бачиш ицо! ти на порі

I Ярина спіє.....

449, 11: людей шукать, — в рук. Д. II.: *питатъ.*

449, 16: сестра тобі,—в рук. Д. II.: *сестра твоя?*

449, 18 — 19: Воно просто: любітесь,

Та й з Богом до шлюбу, — в рук. Д. II.:

*Вона просто, як любитеся,
То ѹ жінкою буде.*

449, 20: А поки що, треба буде,— в рук. Д. П.: *Ta перви ось
що: треба буде.*

449, 11 зн.: *A* просто жнуть,— в Кож. і Праж. теж *a*, але в Черниг. автогр. було зразу: *A*, а потім виправлено на „*I*“.

449, 5 зн.: так от як, друже,—в рук. Д. П.: *брате.*

449, 4 зн.: на рік,— в рук. Д. П.: *на год.*

450, 1: Не думай! Коли хочеш знати,——в рук. Д. П.: *A коли
хочеш, сину, знати.*

450, 5: Я їх чимало попоїв,— в рук. Д. П.: *A я їх ів.*

450, 7 — 8: Коли здобудеш, принесеш;

A коли згубиш, поживеш. — в рук. Д. П.:

*Коли заробиш — принесеш,
A не заробиш — поживеш.*

450, 8 — 9,—в вид. Романчука, в Пражськ. і в Кож. К.,
стоить так:

*A коли згубиш — поживеш
Мое добро! то хоч звичаю...*

В автографі в муз. імені Тарн. хтось (не Шевченко) олів-
цем так поправив:

*A коли згубиш — поживеш:
Мое добро! —*

і тоді логичний наголос на *моє*. Чи так воно й повинно бути — я
не певен. Принаймні, в рук. Д. П. (:) немає.

450, 9: мое добро! то хоч звичаю,— в рук. Департ. Пол.:
та звичаю.

450, 12: Як у бурсї,— в рук. Д. П.: *як у Братствї.*

450, 14: з товариством прочитаеш,— в рук. Деп. Пол.: *на
синьому* прочитаеш.

450, 15, 17: по молодечи, по-чернечи,— в рук. Д. П.: *по-
молодецьї, по-чернечїї.*

450, 16 зн.: помолившись Богу,— в рук. Департ. Пол.: *по-
молимось Богу.*

450, 15 зн.: осідлаєм буланого,— в рук. Д. П.: *та сивого
осідлаєм.*

450, 14 зн.: тай гайдя,— в рук. Д. П.: *I гайдя.*

— 12 зн.: чи ти вже, Ярино; — в рук. Департ. Пол.: що ти там, Ярино.

450, 11 зн.: змайструвала нам що небудь, — в рук. Д. П.: *Змайструвала? Уже, мату.*

450, 9 — 8 — немає в рук. Д. П.

— 6: не чутъ голови! — в автогр. в муз. імені Тарнов. *не чутъ голови.* В рук. Д. П. після цього рядка вставлено ще рядок: *ниначе немає, ніби нежевий.* Потреба в цьому рядку велика, бо без нього немає рифми до *голови*, тоді як *до беться* — єсть і *береться*, і *сміється*.

451, 2: Ярина питает, — в рук. Д. П.: *очима спітала.*

— 3: ніби-то й не чує, — в рук. Департ. Пол.: *нібіто й не бачить.*

451, 4: старий промовляє, — в рук. Д. П.: *примовляє.*

— 6: до вечерні може, — в рук. Д. П.: *Може до вечерні.*

451, 7—9 — в Черн. автографі рядки розставлено так, як у Пражському виданню: 7 — 8 посунуто вправо, а 9 — ще більш вправо. .

451, 11: чого се ти плачеш? — в Черн. автографі теж „се“, — що у Шевч. рідко трапляється. В рук. Д. П.: чого *бс* ти плачеш.

451, 12: Усміхнися, подивися, — в рук. Д. П.: *усміхнися бо до мене.*

451, 17: утечу, ій Богу, — в рук. Д. П.: *Заплачу, ей - Богу.*

— 18: та й сковаюсь у бурьяні..., — в рук. Д. П.: *та й утечу... ось побачиш.*

451, 7 зн.: на чужині, — в рук. Д. П.: сиротами.

— 5 зн.: а то мене й не згадаеш, --- в рук. Д. П.: *I ти мене не згадаеш.*

451, 3 зн.: скаменися! — в рук. Д. П.: *перехрестись!*

— 1 зн.: хто-ж отце я? — *Xто ж я така?*

452, 2: що тут діять? — в рук. Д. П.: що тут робить?

— 5: й байдуже, — в рук. Д. П.: *й немає.*

— 6: Степаночку! — в рук. Д. П.: *надо мною.*

— 8: що без тебе і гаточка, — в рук. Д. П.: *Що з тобою i матуся*

452, 9: і мене не стане, — в рук. Д. П.: *й мене поховають!*

— 10: я не кину, — в рук. Д. П.: *я не умру.*

— 12 — 15: Недалеко. А на той рік

Я до, вас приїду

З старостами, за тобою
Та за рушниками, — в рук. Д. П.:

Од вас завтра... а прийду...
На той рік прийду.
Вже не братом, з Бапорожжя
А за рушниками....

- 452, 16 зн.: та се й справді, — в рук. Д. П.: *то це...*
— 12 зн.: не сестра я? — в рук. Д. П.: *я не сестра?*
— 9: чому, — в рук. Д. П.: *чом же.*

— 5 — 3: Пусти и мене! Бачиш,
Який добрий! Та пусти бо!
Ій-Богу, заплачу..., — в рук. Д. П.:

Пусти мої руки.
Ти не брат мій, ти не брат мій...
Муко моя, муко!

- 452, 1 зн.: як тая дитина, — в рук. Департ. Пол.: *як малана*
дитина.

453, 1: і крізь сльози промовляла, — в рук. Д. П.: *промовляє.*

453, 9: подивиться, — рук. Д. П.: *поділує.*

453, 10: I знов, — рук. Д. П.: *то знов.*

453, 11: як смерклося, — рук. Д. П.: *як і смеркло.*

453, 13: ніби скованих до купи,—в рук. Д. П.: *мов скованих,*
обнявшися.

453, 15: а Ярині, — в рук. Д. П.: *а Ярина.*

453, 16: не спиться, ридає,—в рук. Д. П.: *ридає... ридає...*

453, 16 зн.: й вона з відрами побігла, — в рук. Д. П.: *взяла*
відра, та й побігла.

453, 12 зн.: Старий виніс, -- в рук. Д. П.: *Виніс батько.*

453, 11 зн.: Дивиться, — в рук. Д. П.: *розгляда.*

453, 2 зн.: Послужи, — в рук. Д. П.: *послужи же.*

454, 1: Вернулися од криниці, — в рук. Д. П.: *I Ярина дає*
зброя.

454, 2: I Степан, — в рук. Д. П.: *A Степан.*

454, 4: й жупан надіває, — в рук. Д. П.: *одягає.*

454, 5 — 8 — в рук. Д. П. немає.

454, 10: дручинка, — в рук. Д. П.: *дрючина.*

454, 11: Й самопал семипядений, — в рук. Д. П.: й самопал
семипядний, але тоді, мабуть, повинно бути не *Й*, а *I...*

454, 13: Аж зомліла, — в рук. Д. П. помилка: *золіла*.

454, 16: Научає сина, — в рук. Д. П.: *Наставляє*

454, 14 зн.: Старшин шанувати, — в рук. Д. П.: старших шанувати.

454, 9 зн.: сказав батько, — в рук. Д. П.: сказав *старий*.

454, 7 зн.: Степан гукнув, — в рук. Д. П.: *Степан свиснув*.

454, 3 — 2: Сказав старий. А Ярина,

Мов тая ялина, — в рук. Д. П.:

*Старий сказав, та й заплакав
Мов тая ялина.*

Але хоч після заплакав і немає знака, однаке *мов тая ялина* має належати не до старого, а до далішого — Ярина.

455, 1: мовчала, — в рук. Д. П.: *замовкла*.

455, 8: пропадає, — в рук. Д. П.: *ховається*.

455, 14: Із куряви. Не вирнула, — в рук. Д. П.: *не вирнула; похилилась*.

455, 15: пропала, і знову, — в рук. Д. П.: *заплакала знову*.

455, 16: заплакала Яриночка, — в рук. Д. П.: *а за нею й старий батько*.

455, 17: та й пішла додому, — в рук. Д. П.: *та й пішли*.

455, 5 зн.: згадав — та й *нищечком* заплакав, — тут д. Романчук вставив *нищечком*: ні в обох Кобзарях, ні в автографі муз. Тарн., ні в рук. Деп. Пол. немає його, — та й потреби в ньому нема, — тільки рядок цей треба посунути вправо, як це зроблено в Черн. автографі.

455, після рядка 4-го: Багатий сивий сирота, — в рук. Д. П. додано:

*Мов лату на латі
На серце печалі нашими літā.*

455, 2 зн.: твоя всюди воля,—в рук. Д. П.: *твоя свята воля*.

455, 1 зн.: як хочеш, — в рук. Д. П.: *як буде*.

456, 2 — 5 — в рук. Д. П. немає.

456, 5: в садок похожати,—і в Черн. автографі, і в Праж. та Кожанч. К.: *походити*,—поправив д. Романчук для того, щоб, мовляв, вийшла рифма до з *під хати*. Очевидно, для цього не було ніякої потреби. Зауважу, що в Черн. авт. хтось олівцем над „*походить*“ поставив „*поплівся*“, і це вже зовсім добре рифмувало б з „*Богу помолився*“ (а не з сумежнім „*з під хати*“),—тілько поправку, здається, не рукою Ш. зроблено.

456, 11: в Черн. автогр. інтерпункція: *опинилось— стала* (як і в Праж. та Кожанч. К.).

456, 12 зн.: ворухнулось, — в рук. Д. П.: *повернулось*.

456, 11 зн.: І світ запалило, — в рук. Д. П.: *Заступило*.

456, 8 зн.: вранці,—в рук. Д. П.: *враньці*

456, 4 — 1 зн.: — в рук. Д. П. немає.

457, 4: причащалась, — в автогр. Муз. Тарн.: *пречашалась*, так само, як і далі: престріт.

457, 7: доля тая,— в рук. Д. П.: *тая доля*.

457, 9: не приснилась, — в рук. Д. П.: *не снилася*.

457, 11: За зімою, — в рук. Д. П.: *Знову весна*.

457, 12: знов зазеленіла, — рук. Д. П.: *рястом червоніла*;

457, 13: Весна божа. Війшла з хати,—в рук. Д. П.: *Знов Ярина вийшла з хати*.

457, 15 — 18, замість цих рядків, в рук. Д. П.:

Та не святих вже благати...

Ворожки питати.

457, 14 зн.: інтерпункція в Черн. автогр.: талан—долю та весілля [так і в Праж. та Кожанч. К.], в рук. Д. П., замість *та весілля—та три шаги*.

457, 12—10, має бути інтерпункція: Он бачиш, кінь осідланий

• • • •
Під козаком?

457, 11: тупає ногою, — в рук. Д. П.: *маха головою*.

457, 10 зн.: Під козаком; а он-де йде, — в рук. Д. П.: *А он іде, а он де йде*.

457, 8 зн.: Аж до колін. Ото гроші,—в рук. Д. П.: Ото гроші, *бач віскривий*.

457, 6 зн.: козак отої злякатъ діда, —в рук. Д. П.: *та втер юому; отже й утер*.

457, 5 зн.: Злякав!—та ї сковався,—в автогр. Муз. Тарнов.: злякав; в рук. Д. П.: *Дивися — сковався*.

— 3 зн.: А он знову шляхом, — в рук. Д. П.: *Знову іде шляхом*.

— 2 зн.: Козак іде, ніби старець,—так і в Пражськ. та Кожан. „Кобзарі“, а в автогр. Муз. Тарн.: *їде* (написано не: *иде, а іде*,—навмисно через *ї*). В рук. Д. П.: *Заплющивши́сь, з торбинками*.

458, 1: Щоб ляхи або татари, — в рук. Д. П.: *Щоб татаре або Ляхи*.

- 3: І радесенька Ярина, — в рук. Д. П.: *I радісінька до дому*
- 4: До-дому вернулась, — в рук. Д. П.: *Ярина верталась.*
- 10: І стежечка—доріжечка,—в рук. Д. П.: *I стежечки-доріжечки.*
- 12: Утоптана, — в рук. Д. П.: *Що топтани.*
- 13: Поросла, — в рук. Д. П.: *Поросли.*
- 14: Нема його! У черниці, — в рук. Д. П.: *I Ярина у черниці*
- 16: Беаталанна: коло неї, — в рук. Д. П.: *Старий батько коло неї.*
- 15 зн.: Старий батько, — в рук. Д. П.: *Хоч годочок.*
- 13 зн.: Хоч Зеленої Неділі, — в рук. Д. П.: *Хоч зелених.*
- Діждалися.*
  - 12 зн.: Діждались, і хату, — в рук. Д. П.: *Уквічали хату.*
  - 11 зн.: Уквічали гарнесько, — в рук. Д. П.: *I любистком і клечанням.*
  - 10: І в сорочках, — в рук. Д. П.: *У сорочках.*
  - 9: *Невсели,* — в рук. Д. П.: *У неділю.*
  - 7: та сумують. — В·автогр. Муз. Тар.: *та сумують,*
  - 5: Мов на кобзі, на улиці,—в рук. Д. П.: *За ворітми, — мов на кобзі.*
  - 4: І ніби співає, — в рук. Д. П.: *I тихо співає.*
- 459, 4: Байдаки спускати,—в рук. Д. П.: *Чайки поспускати.*
- 459, 7: чайки *i* байдаки, — в автогр. муз. імені Тарн., в рукоп. Департ. Поліції, в Праж. і Кожанч. К. й.
- 459, 8: з Дніпрового гирла широкого випливали — в рук. Департ. Поліції було зразу: з широкого, а тоді—з Дніпрового.
- 12: Тендером, — в рукоп. Департ. Пол.: *Тендром.*
- 13: *пропадали* — в автографі в муз. імені Тарн. це слово перенесено в окремий рядок.
- 15: рукою має — в рук. Деп. Пол. в цьому рядку слів цих немає, а ними починається далі рядок (замість *i* зично): *Рукою має, гукає.*
- 17: панове товариство, — в рукоп. Департ. Поліц. *панове* немає.
- 459, 11 зн.: без кормил, — зауважу, що Ш. пише: без корми. В рукоп. Деп. Пол.: *без весл i кормиг.*
- 459, — після рядка 5-го („В кайдани кували) — в рукоп. Деп. Пол. вставлено: *В Цареградську башту сажали.*
- 4: в тяжку неволю, — в рукоп. Департ. Поліц: *роботу.*
- 3: Межигорський, — в рукоп. Департ. Пол.: *чудотворний.*

— 2: чудотворний, — в рук. Департ. Пол.: *Межигорський*.

460, 7: без сповіді святої умірають, — так скрізь (і в Деп. Пол.), тільки в автографі в Черніг. муз. хотіть олівцем поправ. *у на в(мірають)*.

— після рядка 8-го: як собаки здихають, — в рукоп. Деп. Поліції додано новий рядок: *пропадають*.

— 10: свою далеку Україну, -- в рукоп. Департ. Поліції: *свою матір Україну*.

— 13: І нерідну сестру Ярину, — в рукоп. Деп. Пол.: *нерідну* — немає, в автогр. муз. імені Тарн.: нерідную (в Праж. та Кожанч. К.: нерідну).

— 13 зн.: догнали, — в рукоп. Деп. Пол.: *ловили*.

— 10 зн.: — в автогр. муз. імені Тарн. рядок цей посунуто вліво, а рядок 7 (далі) — вправо.

— 9: в кайдани кували, — в рукоп. Департ. Пол.: *забили*.

— 7: та й замурували, — в рукоп. Деп. Пол.: *I замурували*.

461, 2: кричала, ридала, — в рукоп. Департ. Пол.: *ридала, кричала*.

— 3: сердце мое, — одначе в автогр. муз. імені Тарн., в рук. Деп. Поліц., в Пражськ. та Кожанч. Коб. — *моє серце*.

— 4: Де ж це ти барився? — в рук. Деп. Поліц.: *де ти забарився?*

— 5: Ідіть сюди, — в автогр. муз. імені Тарн.: *сюда*; в рук. Деп. Пол.: *це Степан наш*.

— 6: Ідіть, подивіться, — так в рукоп. Департ. Пол., одначе в автогр. муз. імені Тарн., в Пражск. та Кож. К. — *подивітесь*.

— 7: прийшов старий, -- в рук. Деп. Пол.: *прийшов батько*.

— 8: І свого Степана, — в рукоп. Департ. Пол.: *насильну Степана*.

— 9: не пізнає. Таке з його, — в автогр. муз. імені Тарнов.: не пізнає, — таке... В рукоп. Департ. Пол.: *фоспізнає; отак його*.

— 12: Моя ти дитяно, — в рук. Деп Пол.: *добрая дитино*:

— 13: де ти в світи погибаєш? — в автогр. муз. імені Тарн.: *погибаєш* (,) (так і в Пражск. та Кожанч. К.); в рукоп. Департ. Поліції: *пробувався*.

— 15: та ридає, — в рукоп. Департ. Поліції: *обнімає*.

— 16: й Степан сліпий плаче, — в рукоп. Департ. Поліції: *I сліпий мій плаче*.

— 6 зн.: у кімнаті, — в рук. Деп. Пол.: *на перині*.

— 4 — 1 зн. — в рукоп. Департ. Поліції немає.

462, 3: Степан каже, — в рукоп. Деп. Пол.: *подивіться*.

— 7: за калікою, Ярино? — в автогр. муз. імені Тарновськ.: *за калікою... Ярино!* В рук. Деп. Пол.: *з калікою... ні, Ярино!*

— 10: І прожене долю, — в рук. Д. П.: *долі* (?).

— 14: І знайде, — в рук. Деп. Пол.: *ти найдиш*.

— 15: в Запороже, — в автогр. муз. імені Тарн.: *Запорожжя*

— 16: там я, — в рук. Деп. Пол.: *я там*.

— 17 — в рукоп. Деп. Пол. немає.

— 18: ні, Степане, — в рук. Деп. Поліц.: *Мене люблять...*

Hi, Степане.

— 17 зн.: моя ти дитино, — в рукоп. Деп. Пол.: *ти моя дитино!*

— 16 зн.: І Господь тебе покине, — в рукоп. Деп. Пол.: *I bog тебе покарає*.

— 15: як ти нас, — в рукоп. Деп. Пол.: *як мене*.

— 11: А ти будеш братом, — в рукоп. Департ. Пол.: *a ти мені братом*.

— 10: І дітьми, — в рук. Деп. Пол.: *A дітьми*.

— 8: не йди од нас, — в рук. Деп. Пол.: *не йди, серце*.

— 4: мов маленький, — в рук. Д. П.: *мов дитина*.

— 2: метелицю, — в рукоп. Деп. Пол.: *навприсідки*.

463, 1 — в рук. Деп. Пол. немає.

— 2: під хатою, — в рук. Д. П.: *I на призьбі під хатою*.

— 4: роскажи ж ти нам, — в рук. Деп. Пол.: *роскажи ж тепер*.

— 8 — од слів „Оттож мене, вже сліпого“ і до „Москалі срібло—золото“, а також: „Оттаке-то“ (стр. 464—5) і до „Тепер, кажуть, в Слободзеї“ — вставлено в автограф. муз. імені Тарн. на окремому листку, не рукою Ш. писаному. А все ж таки од слів „Як москалі срібло-золото“ і до „Оттаке-то! тяжко, тату“ не-вписано зовсім. Однаке воно увійшло в Кобзарь Кожанчика. Найповніший, однаке, текст в рукоп. Деп. Поліції.

— 10: з товариством, — в рук. Д. П.: *з козаками*.

— 12: І мене взяло, — в рук. Д. П.: *взяли*.

— 14: простали ми, — в рук. Д. П.: *поспішали*.

— 16: а на, — в рук. Д. П.: *I на*.

— 17 зн.: Січовики-запорожці, — в рук. Д. П.: *товариши запорожці*.

— 13: срібло-золото, — в рук. Д. П.: *сребро-злато*.

— 11: у Покрови, — так і в рукоп. Деп. Пол., а в Пражськ. та Кожанч. К.: у *Покрові*.

463, — після рядка 5: з Нечосом ходила, — по всіх „Кобзарях“ — два рядки крапок,—а в рукоп. Деп. Пол. цей уступ читається так:

*I Межигорського Спаса
В ночі запалила,
I по Дніпру у золотій
Галібрі гуляла,
На пожар той поглядала,
Нишком усміхалась.*

463, 3 зн.: тогді поділили, — в рук. Д. П.: *Німоті ділили.*

— 2 зн.: І паном на Україні, —, в рук. Д. П.: *та бахурям
і байструкам.*

— 1 зн.: люд закріпостили, — в рук. Д. П.: *закріпостила.* Далі по „Кобзарях“ стоїть рядок крапок. В рукоп. Деп. Поліції тут такий, однаке, текст:

*Як Кирило з старшинами
Пудром осипались,
І в Царині, мов собаки,
Патинки лизали.*

464, після рядка 4-го — рядок крапок. В рукоп. Деп. Поліції стоїть тут цілих 4 рядки:

*Ляхи були, усе взяли,
Кров повинивали!
А москалі і світ божий
В путь закували.*

464, 8: до Турчина, — в рук. Д. П.: *До нехристя.*

— 10: в Слободзеї, — в рук. Д. П.: *Головатий.*

— 12: Головатий, — в рук. Д. П.: *підмовляє.*

— 13: хлопців підмовляє, — в рук. Д. П.: *Черкеса лякає.*

В рукоп. Д. П. після рядка 13 знизу на стр. 464 текст кінця поеми зовсім одмінний і значно короччий, а власне ось який:

*Згадували Запорожжя,
Козацьку славу,
І співали у двох собі
Про Чалого Саву,
Про Богдана недомудра,*

Ледачого сина
 І про Гонту мученика,
 Й славного Максима.
 А Ярина їх слухала,
 Та святих благала...
 Ублагала: на всеїдній
 З Степаном побрались.

466. 7: І немощну мою душу
 За світ посилаю. --

в рукоп. Д. Пол.: *думу*, і це цілком правдиво.

— 6 зн.: а дивишся, — в рукоп. Д. П. *а дивіться...* По-милка сталася од того, що *й дивіться* і *дивишся* — на письмі дуже похожі.

33. Великий Льох.

Вперше видруковано у Львів. К. 1867, а потім у „Правді“, 1869, № 2 і 3 (стр. 12—16), але почавши II розділом; нарешті — в Женев. вид. року 1890 (не знати, з якого рукопису). Автографа немає. Пражський Кобзарь має значні відміни, але варіанти Праж. вид. гірші за Львівськ.; редакція тексту Львів. вид. пізніша. Крім того, в примітках до Праж. Кобз. є ще варіанти з *першого* рукопису (між іншим, де які варіанти, в додачу до тих, що подано в Пражск. К., зроблено рукою В. П. Науменка, у його власному примірнику). Таким чином маємо досі чотири редакції поеми: перший рукопис. (прим. Праж. К.), Женевськ. вид., Пражск. К. (основний текст) і Львів. К. Зауважу, що у Львів. К., текст якого узято з „Правди“, першого розділу („Три душі“) немає; бо не-має його і в „Правді“.

Дата написання поеми досі була *р. 1845. Миргород*¹⁾, але з того рукопису, що знайдено цього року в Департ. Поліції, можна здогадуватися, що дата має бути: *21/X. 1845*²⁾. Цей рукопис дає п'яту ще редакцію — найранішу за всі.

¹⁾ В „Правді“, р. 1869, № 2, стр. 12 говориться, що поему цю написано р. 1846.

²⁾ В рукописові цьому „Великий Льох“ стоять поруч з „Суботовим“ (далі за ним), і вже під „Суботовим“ поставлено дату *21/X 1845*. Власне в рукоп. Деп. Пол. так воно стоять: спочатку (№ 17): Копають день, копають два (кінець „Вел. Льоху“), потім (№ 18): „Стойте в селі Суботові“ (в ряд з ним, і з датою: 21/X 1845,

Одміни:

Щопереду всього в рук. Деп. Пол. під заголовком подано епіграф „Положиль еси нась сосѣдомъ нашимъ подражаніе и поруганіе сущимъ окрестъ нась. Положиль еси нась въ притчу во языцѣхъ, шокиванію главы въ людехъ. „Ісаломъ 43, ст. 14—15.

428, 6 зн.: на похиленому хресті,— в Праж.: *на похилившемусь*. У Львів. К., де немає початку поеми, немає й варіанта. Джерелом для *похилившемусь* служив текст тієї ред., що і в Женев. вид.: там теж: *похилившемусь*.

— 1 зн.: Ми тепер душі, а не люде, — це вар. з приміт. Пражск. К. (так і в рукоп. Деп. Пол.), а в Пражськ. основн.: *пташи-ки-душі*, що значно краще.

428, 2 зн.: як розкопуватимуть льох,—в Праж. та й у Женевськ. р. 1890: *як той* розкопуватимуть льох.—Так воно і повинно бути.

429, 1—Тогді-б у рай нас повпускали.—В Пражськ. вид. немає, а з'явилася вперше в Женевськ. вид. 1890. В рукоп. Деп. Пол.: *тоді у рай їх повпускаєш*.

429, 4: як все москаль позабирає,—в Праж.: *порозбірає*.

429, 7: як була я людиною,—в Женевськ. К. р. 1890: *молодою*.

429, 8: то Прісєю—так в Пражськ., а в перш. рук.: Прісьюкою.

429 9: я отутечки й родилась,—в рук. Д. П.: *я от-тутечки родилась*.

429, 10: тут і виростала,—в Женевск.: *тута й* виростала.

429, 13: з тим Юруsem гетьманченком,—так в Пражськ. К.; в рук. Деп. П.: гетьманенком, а в прим. до Пр. К.: *із Юруsem*; в Женев.: *I з Юруsem*.

429, 14: у піжмурки граюсь,—в Женев.: *граєм*. Так і в рук. Д. П.

429, 16: та й кликне в будинок.—в Женев. не (.). а .....

— 17: оттам мені,—в рук. Д. П.: *a там*.

429, 15 зн.: до гетьмана ж, як приїдуть, — такого варіанта ніде я не стрічав; в Пражськ. К.: *a до гетьмана як прийдуть*; в рук. Д. П.: *A з гетманом*.

Марьинское); далі (№ 19): „І мертвим і живим“, а ще далі (№ 20): „Великий Льох“ (без кінця). Робити з цього якісь висновки, напр., що Суботів—це дальший протяг „Великого Льоху“, немає підстав: з того розпорядку віршів, який бачимо в рук. Д. П., ясно, що переписувалися вони не в хронологичному ладу, а як попало: після віршів з 18/XI 1845 та 21/XII 1845—іде знов 21/X 1845; або після 30/XII 1844—9/X 1843 і т. і.

429, 10 зн.: росла, виростала,—треба: росла—виростала.

— 6 зн.: любили й кохали,—в рук. Д. П.: любили *ї* *вітали*.

430, 2: як на тее,—так в рук. Д. П.; в Праж.: як на тее-ж;—
так і треба.

— 3: і рушники ткались,—в рук. Д. П.: *ї* *рушинки вже*.

— 10: — криниця

засунулась і висохла,—в Праж. гірше: запустіла...

В рук. Д. П.: *замулила*; в Женевськ.: *засунулась*.

— 11: а я все літаю,—так і в Женевськ., а в Пражськ. гірше:
вітаю.

— 12: дивлюсь;—в Женевськ.: *дивлюся*.

— 14: та вповні шлях перейшла їм,—в 1 рук. „ім перейшла“,
в Женевськ.: *та вповні шлях і перейшла*.

— 11 зн.: тою клятою водою,—в 1 р.: тою проклятою водою

— 5 зн.: за те не пустили,—так і в Женевськ. в Праж.: не
пускають.

431, 1: я була ще недоліток,—так і в Женевськ.; а в Праж.
гірше: *недолюдком*. Очевидно, помилка: в рук. Деп. Пол.: *недолітком*.

— 5: і старого і малого,—в Женев.: *і малого, і старого*. Так
і в рук. Д. П.

— 8: у самих палаток,—в рук. Д. П.: *у самих палатах*.

— 15: од матері неживої,—так в Женев. а і рукоп. Д. П.; в
Пражск.: *неживою*.

— 16: що вже я просила,—так і в рукоп. Д. П., а у Львів.
1893: *що то вже*.

— 16 зн.: москалям на грище,—в Праж.: *на зрище* (sic!)

— 15 зн.: я сковалася,—в Пражск.: *я заховалась*.

— 13 зн.: і осталася,— в рук. Д. П.: *ї* *зосталася..*

— 11 зн.: і в тій хаті поставили,—Праж.: і в *ту хату*.

— 9 зн.: як вертався з під,—в рук. Д. П.: *як вертавсь із під*.

— 8 зн.: я ішла з водою,—в Праж. і в Женевск.: я йшла
за водою; в рук. Д. П.: *A я йшла з водою*.

— 7: до хатини,—в Праж. і Женевськ.: повз хатину; в рукоп.
Деп. Пол. і в прим. в Пражськ. К.: *до хатини*. Але *повз*—*країце*.
В Женев.: *повз хатою* [!].

— 5 зн.: звелів коня напоїти,—так і в Женевськ.; в Праж.:
каже коня напоїти; так само і в рук. Д. П.

— 3 зн.: я й не знала,—в рук. Д. П.: *я не знала*.

432, 2: а на завтра як цар вийшов,—в Праж.: *Царь поїхав*
в *Московищину*, а в прим. в Пражск. К.:

*На порозі, як цафъ вийшов.
Мене поховали.*

В рук. Д. І. так, як у Романчука, тілько: поховали.

— 6 та, що й мене привитала,—в Женев.: *та ще й мене привітала; так і в рук. Деп. Пол.*

— 8 — 9:   А по завтрі й вона вмерла
І зотліла в хаті, —

цих рядків в Пражськ. Кобз. немає, взято їх з Женевськ. редакції, тілько там: *A на завтра й вона вмерла.....* В рук. Д. І.:

А позавтрі й вона вмерла
Й зотліла.....

432, 13: і сволок з словами.—так і в Женевськ.: в Пражськ.: *хрецатий.*

— 16: і степами козацькими,—в Праж. і Женевськ.: *й бара-
ками козацькими.*

— 11 зн.: А я в Київі родилась, — так і в Женевськ., а в Пражськ.: *Каніві.*

— 9: ще сповиту,—так і в Женевськ., а в Праж. гірше: *не сповиту.*

— 6 зн.: в Київ,—Праж.: *Канів.*

— 5 зн.: а ми з матірю сиділи,—так і в Женевськ., а в Праж.: *а я з матірю сиділа.*

433, 3 — 6: На Дніпр поглядала
І галеру золотую
Мені показала,
Мов будинок, —

так в Женевськ., а в Праж. гірше:

I . . . . і показала
На галеру золотую:
„Он глянь лиш“, сказала:
„Мов будинок пливє... А в галері.

— 8: воеводи, а між німи,—в рук. Д. І.: *i між ними.*

— 16: на митарства,— в рук. Деп. Пол.: *на митарство.*

— 13 зн.: голодна вовчиця,—в прим. Пр. К.: *львичице*. В Пражському та і в Женевськ. тут ще один рядок: *скажіте, світи*, — якого в виданні Романчука немає.

12 зн.: полетімо,—так в Женевському; в Праж.: полетіли.

— 11 зн.: в Чуту—в Праж.: в пущу; але в прим. Пр. К. теж в: Чуту. До слова „Чуту“ в Женевськ. виданню додано внизу притіку: „Ліс коло старої Січі“.

— 9: відтіль буде чути,—так в Праж., а в Женев.: *виднійши буде й чутно*.

— 8: скопилися білесенькі,—в Праж. щось недоладне: скопилися білесенько [!], — замість білесенькі. Але куди ж „скопилися“? Теж помилка!

— 7: і в ліс...,—в Праж. і Женевськ.: у *ліс*,

— 6: і в купочці на дубочку,—в Праж. не добре: *і в кусточку на дубочку*. Цей варіант власною рук. Ш. у власному прізвищі „Кобзаря“ виправив на: *і на глонці на дубі*.

434, 6: та три злоті, — в рук. Д. П.: та три злота..

— 9: І коза по вод'ї, — в рукоп. Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39) — *A* коза по вод'ї (так в рук. Д. П., так і в „Правді“). Взагалі усі 4 рядки треба писати по російські, а не по українські, як у „Правді“, Львівськ. 1867 та у Праж. виданнях.

— 17 зн.: мохом поросли, — в 1 рук.: *лихом*.

— 8: е чим розговітись,—у „Правді“ та у Львів.: *й є чим розговітись*, в Пражськ.: *й є чим поживитися*.

— 6: *е чим поживитись?* — так в „Правді“ і у Львівському, а в Праж.: *є на що дивитися?*

— 3: е, сестриці, — в „Правді“: — *сестриця*

— 2: три укази, — в рук. Д. П.: *указа*.

435, 1: на яку це? — в Праж.: *на яку це?*

— 5: в одній версті, — в рук. Д. П.: *въ одной верстѣ*.

— 15 зн.: уже й запишались,—так в „Правді“ та у Львів. (власне у „Правді“: запитались); в Праж.: *то вже запанілись*. У Львів. 1893: *то вже запишлися...* Але звідки це?

— 10 зн.: а дзуски вам, — так у Праж.; у „Правді“ та Львів.: *а засъ вам*.

— 6 зн.: дивись, які! — так у Пражськ.; у „Правді“ та Львів.: *дивись яка*.

— 3 зн.: цітьте, недоріки! — так у Львів.; в Праж.: *дзус, вам*.

436, 7: Утопилася би, — в рук. Д. П.: *утопилася б*.

— 11: А про тебе, щебетуху, — в рук. Д. П.: *щебетухо*.

— 17 зн.: от-от я їх поховала, — так у „Правді“ і Льв.; в Праж.: *поканала*; в рук. Д. П.: от-от *уже* поховала.

— 15 зн.: і з цвєдською приблудою, — так у „Правді“ і Льв.; в Праж.: *з Мазепою приблудою*.

— 14 зн.: та й тоді ж творилось, — в Праж. нема.

— 13 зн.: Виростаю, — в рук. Д. П. щось інше, немов би: *A злишаю* (?!).

— 8 зн.: просто-козаками (так в Праж.), — треба: просто козаками (як у „Правді“ та у Льв.).

437, 4: у Іржавці, — в рук. Д. П.: *у Ржавиці*.

— 8: з татарами помутила, — в Праж.: *з татарами послужила*, а у „Правді“ та у Льв.: *з татарином помутила*. Звідки у Романчука: *з татарами*?

— 11 — 12: тай Русь німцям продала; — у Льв., як і в „Правді“: *та її Німіччим запродала*, (один рядок), а в Праж.: *Та все Німіччим продала* (двічі). І тут щось непевно,—звідки: *Русь Німіччям?* В рук. Д. П.: *Да німцам запродала* (один раз).

— 14: *Та її ти*, — так в Пражск., а у „Правді“ і Львів.: *да ти*; в рук. Д. П.: *та ти*.

— 15: *так кацапів*,—це взято з „Правди“, бо у Пражському: козаків. Розуміється, правильніше *кацапів закрітила*, бо далі: у німецькі кайдани.

— 16: у німецькі кайдани, — так у „Правді“, а в Праж.: *у німецькій кайдани*.

— 11 зн.: *вже* ж *i Січ*, — так у „Правді“; в Праж.: *уже* *ї Січ*.

— 10: Жидовою поросла, — так у „Правді“; в Праж.: *Nімомогою*.

— 5: Що Москалі в Україні
З козаками діють, —

так у „Правді“; в Праж.:

*Що москалі з козаками
В Україні діють.*

— 3 зн.: *от-от* *указ*, — так в Пражск., а у „Правді“: *оце указ*. Перве—краще.

438, 10: *трошки б*, трошки,—так у Льв., а в Праж.: *трошки-трошки*.

— 12 — 13: тогді б разом дві руїни в „Пчелі“ описали, (тоб то у „Съверной Пчелѣ“). Це вар. з „Правди“. В рук. Деп. Пол. так само, тільки: „Пчелъ“. В Праж стойть так, як зразу було у Шевченка:

*Тоді б собі дві руїни
Разом роскопали.*

— 16: дивитись,— у „Правді“; в Праж.: *дивиться*; те ж саме і далі, ряд. 18: творитись, — а в Праж.: *твориться*.

438, 16 зн.: на Вкраїні, — у „Правді“, у Львів. та в Праж.: „*в Украйні*. Звідки: *на Вкраїні*?

— 12 зн.: другий буде,—ні в „Правді“, ні у Льв., ні в Праж.: буде немає, а замість нього ..... В рукоп. Деп. Пол.: *другий буде* (*оце вже наш!*).

— 10 зн.: наш вже в череві щіпає, — так в „Правді“; в Праж.: *він вже в череві кусає*.

— 6 зн.: усе добре поплюндрує, -- так у „Правді“, так і в рук. Деп. Пол.; в Праж.: *усе добро*. „*Добре*“ краще, бо й далі:

*„На катів та на все добре
Кайдани готовують“...*

439, 7: ні, він клятий недовірок, — так в Пражськ.; у „Правді“: *а він клятий недолюдок*; в рук. Департ. Поліції: *ні, він клятий недолюдок*.

— 15 зн.: над Київом, — так у „Правді“; в Праж. і рук. Департ. Поліції: *над Чигрином*.

— 13 зн.: I над, — в „Правді“: *A над*; в рукоп. Деп. Поліції: *I над*.

— 10 зн.: гора в Чигирині, — так в „Правді“, а в Праж.: *над Чигрином*.

— 9 зн.: О, сміється і радіє
Уся Україна, —

так у „Правді“ і Льв., тілько не *радіє*, а *ридає* (так і в рукоп. Д. П.), а в Праж.:

*I радіє на родинах
Певна Україна.*

— 5 — 4: Що Йванами
Обох буде звати, —

в „Правді“ правильніш: *обох будуть звати*.

Томъ 94.—Октябрь. 1906.

1—8

-- 3 зн.: полетімо, — так у „Правді“, а в Пр.: *полетимо*.

440, 8: побіжить..... зо мною — в „Правді“ — *за мною*.

— 5 зн.: *ти б то* — так у „Правді“, в Праж.: *ти то*; так і в рук. Деп. Пол.

441, 4: та сідало, — в „Правді“: та сідала.

— 8 — 9: Бо є чутка, що цар хоче
Весь світ полонити, —

так у Льв.; а в „Правді“: *бо чутка є*; в Праж.:

Бо чутно есть, что царь хоче
Весь мир полонити.

— 11: а може й так, — так у „Правді“ в Праж.: а може *ще* й так.

— 14: що й хмари, — так у „Правді“; в Праж.: *й немає*.

— 15: як ізлісти, — так у „Правді“, у Львів. і в Пражськ., а в прим. в Праж.: *як підскочиш*; в рук. Деп. Пол.: *як вилізти*.

— 12 зн.: *a нічого*, — так у „Правді“; в Праж.: *та нічого*.

— 10 зн.: от для того,—так в Праж.; у „Правді“ та Льв., *от для чого*:

— 6 зн.: за Тясмином, — в рук. Деп. Пол.: *за Тясмою*.

— 4 зн.: провадиш, — так у Праж., а у „Правді“ і Льв.: *провадить*.

442, 7: співа, — так у Льв., в Праж.: *співатъ* (!).

— 9: і про *Ясси*, — так у „Правді“, Льв. і в прим. в Пражськ К., а в Праж. (основн.): і про *Красні* (далі: і про *Жовті* води).

— 16: базар людей походилося, — у „Правді“ і Льв.: *на-
ходилось*, у Праж.: *находився*. Звідки у Романчука: *посходилось?*
В рук. Деп. Пол.: *базар люду*.

— 17: та й панства не трохи, — так у „Правді“, у Льв. і в Праж.; а в прим. в Праж. Коб.: *и поживи не трохи*.

— 18: От де нам пожива буде, — в Праж. вид. цього рядка немає.

— 16 зн.: а ну, заспіваймо,—і в „Правді“, і у Льв., і в Праж.: *заспіваєм*.

— 13 — 10 — так у „Правді“ і Льв., тілько не „*полягаймо*“, а „*полягаєм*“; так і в рукоп. Департ. Поліц. А в Праж. замість 4-х рядків — 2:

Та цур йому!
Ляжмо трохи спати.

В прим. в Праж. К. так: Краще полягаймо та виспимось.
День великий; ще будем співати.

— 9 — 7: І я кажу. Помолимось
Та будемо спати, —

взято з прим. в Праж. К.; у „Правді“ і Львів. К. немає зовсім; в Праж. иначе:

І я кажу, — обісіє
Ще й у день співати.

— 2 зн.: копають два, — так у „Правді“ і Льв., а в Праж.: *другий*.

443, 3: поставивши караули,—так у Праж.; у „Правді“ та Льв.: *поставили калавури*.

— 11: Вірній діло! — в рук. Д. П.: *Вірний діло!*

— 14: і мов усміхались,—так у „Правді“ і Льв., в Праж.: *усміхнулись*.

— 16 зн.: то б добре, — так у Льв.; в Праж.: *б* немає.

— 14 зн.: засміялись, — так в рук. Деп. Пол., у Льв. і в прим. в Праж. К., а в Праж. (осн.): *кому-небудь*.

— 11 зн.: а він *то*,—так у Праж.; у „Правді“ і Льв.: а *він* *щє*; в рук. Д. П.: а він *же*.

— 9 зн.: та дурнем убрався,—у „Правді“ і у Льв.: та *й* дурнем убрався, а в Праж.: *та дурняй* *й* *добрався*; в рук. Д. П.: та *в дурній* *й* *убрався*.

— 6 зн.: у москалі заголив би, — так у „Правді“ і у Льв.; в Праж.: *загатив би*.

— 2 зн.: Яременка, — до цього слова в рук. Д. П. Шевч. додав: „козака Яременка клуня стоїть на тім місці, де стояли палати Богдана“.

444, 1: *увес* народ, — так у „Правді“ і у Льв.; в Праж.: *і ввесь*.

— 2: моїх налітає, — так у „Правді“ і у Льв.; в Праж.: *оттих покликає*.

— 3: *Вы что*, — в рукоп. Деп. Пол.: *ви што*,

— 15: оттак-то лібох і Богдан той, — так в Праж., а у „Правді“ і у Львів.: *оттак пісні Богданові*; в прим. в Праж. К.:

Випороли по московські:
Боже правий!
Оттак пісні Богданові!

— 20: ще й не дошукались, — так в Праж.; у „Правді“ і у Льв.: не дошукалась, а в прим. в Праж. К. ще й не докопались.

---

34. Суботів.

Вперше видруковано в „Основі“ 1862, кн. 7, 6 — 7. Той самий текст у „Вечерницях“ 1862, № 39, та в Пражськ. К. 1876, але повніший, — есть, напр., рядки:

Занапастив еси вбогу
Сироту Вкраїну .....

В цьому останньому переіменовано „Суботів“ в „Могилу Богданову“ (дата: „перед 19 лютим 1861 року у Петербурзі“).¹⁾ Копія вірша есть в Науковому Товаристві²⁾ ім. Шевченка, яка дає деякі варіанти, досить лихі проти звичайного тексту. Очевидно, списано її з першої редакції. Більше варіантів маємо з коп. Л. Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39), поправленої рукою ІІ. і з датою: 21/х 1845. Він має найбільшу ціну,—все одно, які автограф,—і текст цього вірша в рук. Д. ІІ. мало чим ріжниться од тексту у вид. Романчука.

Дата поезії 21/х 1845, Марінське.

Одміни:

231, 10: не так воно стало,—дивно, звідки д. Романчук уяв цей варіант, коли і в „Основі“, і в „Вечерницях“: і в копії Жемчужн., сталося.

— 7: церква, — в рук. д. ІІ.: *церков.*

. — 11—12 — Москалики, що зазріли,
To все очухрали,

в „Основі“, у Львівськ. та Пражськ. К. немає. В копії Л. Жемчужникова стоять:

Москалики, що зустріли
To все очухрали.

В „Вечерницях“: що *заздріли*.

---

¹⁾ Це через те, что в „Основі“ подано было примітку: „это стихотворение написано задолго до манифеста 19 февраля 1861 года“.

²⁾ Див. про неї З. Н. Тов. т. LV, Misc. 6.

-- 13: могили вже розривають, — так само і в рук. Д. П.; так скрізь, крім копії в Н. Тов., де: *все* (!) розривають.

— 17 зн.: Що за труди, — в рук. Д. П.: *Цо ї за труди.*

— 15—14 зн.: Занапастив-еси вбогу
Сироту Україну,

немає ні в „Основі“, ні у Льв. та Праж. Кобз. В „Вечерницях“ і в копії Жемчужникова: *сироту Вкраїну*. Таку форму і слід прийняти до „Кобзаря“.

— 13 зн.: за те ж тобі така й дяка,—в копії Жемчуж. і в „Вечерницях“ без: „*ї*“, а в копії Н. Тов.: „*доля*“.

— 12: церква, — в рук. Д. П.: *церков.*

— 8 зн.: Ляха задавили,—так в рук. Д. П. і в коп. Жемчужникова, а в коп. Н. Тов.: *ляхи задавила*“...

— 5 зн.: Зиновію,—в коп. Жемч.: Зіновію; так і в „Основі“.

232, 2: а що ми, -- в коп. Н. Тов.: *ицо вони*; так і в рук. Д. П.;

— 4: та Полякам. Може їй справді, — в коп. Н. Т.: *Ta Lяxам.* *A* може їй справді.

— 5: нехай і так буде, — в коп. Н. Т.: *по i.v.*

— 6: Так сміються з України
Сторонній люде, —

в коп. Н. Т.: сміються *ж*. Це *ж* важне тим, що показує, який тут логічний наголос має бути: на *сміються*, а не на *так*.

— 8: не смійтесь, -- в коп. Н. Т.: не смійтесь *ж*: так і в рук. Д. П..

— 9: церква, — в рук. Д. П.: *церков.*

— 14: і помоляться на волі,—у Львів Кобз. 1867, очевидно, через помилку: і помоляться волі. —

35. Наймичка.

Вперше видрукував П. Куліш в „Зап. о Южной Руси“. т. 2. р. 1857; вдруге видруковано в К. р. 1860. Дату визначали досі [приблизно] р. 1844. Але цього року в арх. III отд. знайдено разом з іншими творами і „Наймичку“, і там дата стоїть: 13/х 1845. Переяслав. Автограф „Наймички“ єсть в бібліотеці Моск. Имп. Общ. Истор. и Древностей Россійских, в паперах О. Босдян ~~Б~~ого, № 159, але мені не довелось його бачити. В музею В.

Тарновського в Чернігові єсть рукопис Леон. Влад. Тарновської з рр. 50 чи 60. Зшиток на 10 піваркушах сірого паперу. Хоч він і немає значіння автентичних писань, але як близький до часів постання оригіналу, все ж має в собі де-що й вартого уваги, бо списано, очевидно, з оригіналу, ранішого за видрукований в Зал. „Юж. Русі“.

411, зн.: до лоня,—в рук. Деп. Пол.: *до лона*.

402, 4: оттут серед лану? — в рук. Деп. Пол.: *серед лану в тумані?*

412, 12: моєй недолії,—в коп. Тарновської, замість цих слів: „ні не ховай!“, що має також свою рацію.

413, 13: іскупай, ісповий,—в рук. Деп. Пол.: *нагодуй, ісповий*.

— 17: у-двох,—в рук. Д. П.: *вдвох*.

413, 6 зн.: та діточок у іх біг-ма, —в коп. Тарн.: *у ix*—немає; немає і в рук. Деп. Пол.

— 1 зн.: спомяне,—в рук. Д. П.: *помяне*.

414, 3: і згадає дякуючи,—в рук. Д. П.: *згадає їх.....*

414, 15 зн.: ані хмариночки,—в коп. Тарн.: *а ні хмарочки*.

414, 6 зн.: заворушилось,—в рук. Д. П.: *поворушилось*.

415, 4: як помремо,—в рук. Д. П.: *як умремо*.

— 5: — сама не знаю,—в Кобз. 1860 стойть: Бог знає! І це й краще. В рук. Д. П.: *й сама не знаю*.

415, 7: аж сумно,—в рук. Д. П.: *аж нудно*.

415, 16 зн.: зупинились,—в рук. Д. П.: *опинились*.

415, 3 зн.: та й не туго,—в рук. Д. П.: *та не туго*.

415, 13 зн.: манюсен'кі [рученята], —в коп. Тарн.: *малюсеньке...* [тоб-то, дитинча].

417, 8: хоча воно вже й підросло,—в коп. Тарн.: *воно i підросло....*

417, 10: коло його піклуковатись,—в копі Тарн.: *пильновати*. Тільки чи буде по українські: *коло його пильновати?*

417, 14 зн.: зароблену плату,—в коп. Тарн. немає, та цей рядок і справді немов зайвий.

417, 10 зн.: ні ти нас,—в рук. Д. П.: *i ти нас*.

418, 9: головоньку,—в рук. Д. П.: *й головоньку*.

418, 11 зн.: чого,—в рук. Д. П.: *на що*.

418, 9—6 зн.: цих рядків в копії Тарн. немає зовсім.

418, 9 зн.: чого вона,—в рук. Д. П.: *на що вона*.

419, 2: вона чує з тії хати,—в коп. Тарн.: *в другій хаті* — Це й краще.

— 7: величає,—в рук. Д. П.: *називає*.

420, 4 зн.: танцює,—в рук. Д. П.: *жартує*.

420, 1 зн.: у двір,—в рук.: *на двір*.

421, 3: знай бігає,—в рук. Д. П.: *аж танцює*.

422, 8: на акафист у Варвари,—у своєму примір. „Кобзаря“ П. виправив: *на молебствіє Варварі*.

422, 15 зн.: і всім святым поклонившись,—в коп. Тарн.: *поклонилася*.

423, 7: розставала,—в рук. Д. П.: *її роставала*.

423, 14: щоб швиденько верталася,—в коп. Тарн.: *вернулася*.

В рук. Д. П.: *щоб швидченко верталася*.

423, 13 зн.: унучок,—в рук. Д. П.: *онучок*.

— 11 зн.: у Катрину,—в рук. Д. П.: *у мамину*.

423, 10 зн. засміявсь,—очевидно, треба: *засміявся*—тоді й ритм і рифма до *засміявся* будуть додержані. В Кобзарі 1860 одначе „засміявсь“.

424, 3: питалася,—в рук. Д. П.: *питається*.

— 5: додибала,—в рук.: Д. П.: *доплелася*.

— 11: і внучатам із клуночка,—в рук. Д. П.: *і онучатам із клунка*.

— 2 зн.: ввійшла,—в рук. Д. П.: *ввійшли*.

425, 3: стара Ганна,—в Кобз. р. 1860: *моя Ганна*. Так і в коп. Тарновської; так і в рукоп. Департ. Поліції.

425, 13 зн.: тяжко Катре, умірати,—в рук. Тарн.: *страфино*.

425, 9 зн.: й маслосвятіє служили,—в рук. Д. П.: *справляли*.

426, 7: ох, як би я знала,—в рук. Тарн.: *ох коли б*.

426, 13: воли попасає,—в рук. Тарн.: *поганяє*.

427, 6: Христе Боже,—в Кобз. р. 1860: *Спасителю!* Так і в рук. Д. П.

427, 12 зн.: води батько,—в рук. Д. П.: *батько води*.

— 9 зн.: у порогу,—в рук. Д. П.: *у порога*.

428, 11: сльози,—в рук. Д. П.: *її сльози*.

428, 17—18: Зомлів Марко,

Й земля . . .,—в рук. Тарн.:

Марко хлипав,
Аже земля . . . В рук. Д. П.:

*Марко слухав,
І земля дрожала.*

36. Кавказ.

Вперше видруковано в Лейпцигу р. 1859 в книжечці „Новыя стихотворенія Пушкина и Шевченки“. Цінний також текст видруковано в „Вечерницях“ р. 1863, ч. 13¹⁾ та у Львівськ. виданні р. 1867. Редакція цього останнього пізніща за редакцію в Лейпцигськ. виданні. Крім того дуже ранню редакцію маємо в Примітках до Пражськ. Кобзаря. Знайдено цього року цю поезію в архіві Департамента Поліції; текст її найраніший, досить близький до того, що в примітк. в Пражськ. К. та Лейпцг. виданні.

Досі датували „Кавказ“ 14/xii 1845, але виявилося,—таки з знайденного в Департ. Поліції рукопису, що поему цю викінчено 18/xi 1845 у Переяславі і присвячено „Искреннаму моему Якову де Бальмену“.

Особливості ріжних редакцій такі:

232, 16 зн.: *хмарами* повиті—в початк. редакц. (в Примітк. Пражськ. Кобзаря) — *хмарою*; так і в рук. Деп. Пол.; у Львів. — *хмарами*.

— 12—11 зн.: довбе ребра,
Серце розбиває;

в Лейпцигському виданні:

Добре ребра
Й серце розбиває.

Зразу можна було б подумати, що тут помилка, що видавці Лейпц. видання „довбе“—перевернули на „добре“. Однаке *добре* і в рук. Деп. Пол.

— 9 зн.: живучої крові, — в рук. Д. П.: *живущої*.

— 6 зн.: не вмірає *душа наша*, — в примітках д. Романчука до Кобзаря р. 1860 записано: Не вмірає *наша правда*, — і це найкраще; такий варіант трапляється в цій поемі і далі (233, 9): *а правда наша п'яна спить*.

— 4 зн: не *видере*
На дні моря *поля*, —

1) На жаль, не довелося мені мати усіх чисел „Вечорниць“ за рік 1863, і між іншим і ч. 13, де видруковано „Кавказ“. Але здається, що текст Львів. К. 1867 той самий, що у „Вечерницях“.

зразу можна було б подумати, що це помилка—замість „не виоре“, як це скрізь стоїть тепер по „Кобзарях“, але в примітках д. Романчука також було зразу: „не видере“, та потім поправлено на: не виоре.

— 3: *виоре поля*—в рук. Д. II. та у Львів. 1867 стоїть: *поле*.

— 1: і слова живого—так у Львів. 1867, а в Лейпц.: і живого слова. Так і в рук. Д. II.

233, 3: не нам на *прю* з тобою стати.—В перш. редакц. (прим. Пражськ. Кобз.)—*на суд*, але в інших виданнях *на прю*, в Лейпц.: *на при(!)*. Вираз цей уживає Шевченко ще раз в „Івані Гусові“ (в недавно знайденому кінці):

Чого мене,
Чи *на прю* позвали?

— 8: *знущаються*—в рук. Д. II.: *згнущаються*.

— 10: *коли ж*,—в рук. Д. II.: *коли*.

— 11—13—ці три рядки мають чимало плутанини. В Лейпцигськ. вид. вони читаються так:

Коли ж одпочити
Даси, Боже, утомленим
І нам даси жити?

Так воно, знати, й було одразу, так і у Львів. вид. 1867 р., але в „Вечерницях“ та в рукописних замітках Романчука стоїть:

Ляжеси, Боже, утомлений,
I нам даси жити.

До речі зауважу, що „й ляжеш, Боже, утомлений“ стоїть і в рук. Деп. Пол., і в примітках у Праж. Кобз., а через усе це й треба його прийняти.

— 15: I слову *живому* (так у Львів. вид. 1867), а в давніших редакціях — в Лейпциг. та в прям. у Праж. К. стоїть: *твоиму*, а в початков. ред. Деп. Пол.: і слову *і духу*.

233, 16 зн.: поклоняється всі *язики* (так у Льв. 1867), — так і в Лейпцигському, тільки не: *во віки*, а *на віки...* А в прям. в Пражськ. К. стоїть так:

Поклоняється всі народи,
Поклоняється всі язики.

В рукоп. Деп. Пол.: *помоляться всі язики*.

— 12 зн.: *хмарами* (у Льв. 1867), — в Лейпцигськ.: *хмарою*; так і в рук. Департ. Поліції.

— 4 зн.: *імператорів* — в Лейпцигськ. — *цариків*.

— 3 зн.; ...*втопить*, — це слово вперше додано в редакції Львів. видання (р. 1867), а в Лейпцигськ. його не було, і це не вадило нічого; тільки тоді згаданих особ стало б „*в слізах вдовиці і дівочих*“ не *втопить*, а *напоїть*...

— 2: в слізах удових. А *дівочих...*, — такий варіант вперше у Львів. Кобз. (1867), а в Лейпцигськ. так воно стоїть:

В слізах вдовиці і дівочих,
Пролитих....

— 1 зн.: *нишком* — так в Лейпцигськ. вид., а в рук. Деп. Пол. і в прим. в Праж. К.: *тайно*.

234, 2: а *батьківських*, — в рук. Деп. Пол.: а *батькових*.

— 10: і вам *лицарі* великі, — в Лейпцигськ. вид. помилка: *дикарі* (!).

— 14 — 15: За нас воля
І правда святая, —

в рук. Департ. Пол.:

За нас *слава*
I воля святая.

— 16 зн.: *ніхто* *й* не візьме за своє, — в Лейпц. „*й*“ немає.

— 15 зн.: не поведе тебе в *кайданах*. — В Лейпц. „*в кайдани*“; так радить і М. Кр-ський, не відаючи, певне, про Лейпцигський варіант. У Львівськ. Кобз. р. 1867, пізнішому варіанти, — в *кайданах*, через що *й* не слід уже перемінити на *кайдани*.

— 14 зн.: *У нас* — на те письменні ми, — цього „*у нас*“ в Лейпцигськ. вид. зовсім немає, а після двох рядків крапок, стоїть:

На те нисчаснны мы
Читаем...

(мабуть помилка зам. *письменни*: на це вказує два *и* та *ни*, а не *не*, на початку). В перш. редакц. (прим. у Пражськ. Кобз.) стоїть: *А в нас?* Але зважаючи на те, що в „*Вечерн.*“ та у Львів. 1867: *у нас* — мабуть буде краще лішити це останнє.

— 10 зн.: в золоті і голі, — в прим. в ~~Пражськ.~~
 золоті всьми. В Лейпцигському вид. після „золоти“ $1\frac{1}{2}$ ряд
 крапок, і далі починається з

„Ми не погани,
 Ми настоящі христіани...

— 10 — 8 зн.: рядки ці з'являються у Львів. вид. 1867

— 7 — 6: Ми християне: храми, школи,
 Усе добро, сам Бог у нас! —

тут, я певен, допущено помилку у Львів. вид., з якого д. Романчук узяв цей варіант, і виправити її треба, держачись Лейпцигськ. видання. А в Лейпц. вид. стоїть таке:

Ми не погани —
 Ми настоящі христіане:
 Храми, ікони
 Все добре, сам Бог у нас.

Очевидно, що за *храмами* має стояти *ікони*: над *школами*, (як би ж то вони справді були!) Ш. не став би гірко іронізувати.

234, 3 і 1 зн.: перед *чом* — обидва рази в Лейпц. вид. вставлено: *i*.

— 2: та *так* не кинем, — (так у Льв. вид.), але в Лейпциг. і в прим. в Праж. К. стоїть: *вам*, і це, здається, правдивіше буде.

235, 1 — після цього рядка в Лейп. вид. 2 рядки крапок,

235, 2: *та й тілько...* (так у Львів. 1867), а в Лейпцигськ. I тілько ж, а далі кінця рядка 2 і цілого 3 — в Лейпц. немає.

— 4: Ми малим ситі! А за те — в Лейпц.: а за *то...* В прим. в Праж. К. замість „малим ситі“ — *до нас в науку*.

— 5: як би ви — в Лейпц.: *коли б ви*.

— 6: *де-чому навчились* — в Лейпц.: *де чого*, і це краще.

236, 10 — 12: Од молдаванина до финна

На всіх язиках все мовчить —
 Во благоденствує,

а в Лейпциг.: Од *Молдаванина* — стоїть у Львів. К. 1867 та у Лейпциг., в Пражськ.: *Молдаванна*.

Всі мовчать —
 Во благоденствуєм.

235, 16: жінку взяв до себе, — в Лейпцигськ. і навіть у Львів. 1867: за себе. Звідкіля ж „до“?

— 18 — 19: Ось бачите які у нас
Сидять на небі, —

так у Льв. 1867, — а в Лейпциг.: ось бач. Далі іде новий розмір, — треба „Ви ще темні“ з нового рядка писати.

— 16 зн.: догматами не проєвіщенні (так у Льв. 1867). а в Лейпциг: святым хрестом. Так і в рук. Деп. Пол.

— 15 зн.: у нас навчіться, — в Лейпц. (очевидно, помилка): у нас научитеся...

— 14 — 13: В нас дери,
Дери та дай,
І прямо в рай

Хоть і рідню всю забери! —

так у Львів. 1867, так і в рукописові д. Романчука, — і інші варіант, як от у Пражськ. (основний):

Дери та дай,
Та потім в рай
Хоч і рідню всю забірай, —

краще одкинути,

Такий варіант узято з Лейпцигського вид., де стоїть:

У нас — дери, дери — та дай
Та й прямо в рай
Дочь (!) (очев.: хоч) і рідню всю забірай!

— 9 — 8 зн.: І зорі лічим, гречку сіем,
Французлааем, продаем, —

так у Львів. 1867, а в Лейпциг. інакше:

Французькі (?) лаем, гречку сіем,
Продаем, — про „зорі“ немає мови.

— 7 зн.: людей, не негрів, — в Лейпц. зовсім правильно (та і у Львів. 1867): людей..... не негрів.

— 6: но простих, — в Лейпц.: то простих — що немає ніякої рації.

— 4 — 3 зн.: Щоб крадене перекупать,
Як ті жиди! Ми по закону!“ —

Як що після „як ті жиди“ поставити (....), то ці 2 рядка будуть — так як в Лейпциг. виданню і у Львівськ. 1867. Так воно й повинно бути. А такий варіант, як в Пражськ.

Щоб крадене перекупати *та продавати*
Як ті жиди..., —

краще одкинути. Дуже може бути, що дійсно з цим уступом було так, як здогадується д. Романчука, — тоб то, що тут в 3 рядків зроблено два:

Щоб крадене перекупати
Та [опущено—кому] продавать
Як ті жиди.

— 2 — 1 зн.: По закону апостола
Ви любите брата? —

така інтерпункція в Пражск. Кобзар., і здається, вона правдивіша, ніж та, що у Львів. Кобз. з р. 1867, де після „брата“ поставлено (,), а знак (?) аж після дальших двох рядків:

Суеслови, лицеміри,
Господом прокляті?

А в перш. редакц. (прим. до Пражськ. К.) не так:

По закону апостола
Возлюбите брата! —

та й то мабуть не „возлюбите“, а „возлюбіте“, і ці два слова треба поставити в лапки: „возлюбіте брата“.

236, 6 — 8, — в Лейпциг. вид. ці рядки перестановлено так, що за 6-м іде 8-ий, а тоді 7-ий.

— 9: собі ж на те, *що* не знають, — в „Кобзарях“: *що* не знають, а в Лейпциг. стойте: „*чого* не знають“, — і це найправдивіше, хоча виходить зайвий склад, але у Ш. це не раз трапляється.

— 13: за нас добрих? — скрізь „*добрих*“ — лишень в рукописові Романчука стояло „*грішних*“, але „*добрих*“ значно краще..

— 15: щоб ми з тебе насміялись? — скрізь так, а в Лейпциг. зовсім щось сплутано: чи може, щоб за тебе насміялись... В рукописові д. Романчука знов інакше: що би з тебе насміялися... — Це вже мало похоже на Шевченка: щоби, та ще й: *насмівались*.

— 16 зн.: *i мірфи дим*, — так в Лейпциг., так в Льв. 1867, так і в Пражськ. 1876, — в одних лишень прим. у Пражськ. К.: *мірфи ї дим*.

— 12 — 11 зн.: Просять...
Тобі приносять, —

скрізь так. Рада М. Крського узяти: просим, приносим — зовсім безпідставна, — скоріш уже може бути помилка раніш в рядку: *щоб ми з тебе насміялись*, де, може бути, повинно було стояти так, як в рукопису д. Романчука, — без „ми“.

В прим. в Пражськ. К., в рядку 11 зн.: тобі ж приносять.

— 9 зн.: та ще хочем, — в рукоп. Департ. Поліц.: та *ще й хочем*.

— 7 зн.: Сонце правди показати, — так скрізь, крім Лейпц. вид., де: *показати*.

— 5: все покажем, — так у Львівськ. і Пражському, а в Лейпциг. вид. та в прим. в Праж. К.: *всьому навчим* (чи научим?), але III., очевидно, поправив його на *все покажем*, бо далі через 6 рядків знову стоїть: *всьому навчим*.

— 1 зн.: як і плести, — в рук. Деп. Пол.: *і як* плести.

237, 2 — 3: Всьому навчим, тілько дайте
Взяти свої гори, —

скрізь так, крім Лейпциг., де щось опущено: „Всьому навчим, тільки дайте свої гори“... В Пражськ. „Кобз.“ перед *всьому навчим* вставлено ще один рядок, якого ніде більше немає (не взяв його і д. Романчук) „І як під них спини підставляти“... Чи не інтерполяція це?

— 3 — 4: Ті останні, бо взяли вже
І поле і море! —

так скрізь, крім Лейпциг., де інакше трохи:

Остатки (останні?) гори — бо все взяли
І поле і море.

— 7: мій Якове любий! — В Лейпциг. вид.: добрий. Так і в рук. Д. П.

— 9, — після „не чорну“ не (,), а — , як в Лейпциг. вид. (у Льв. та Пражск. стоїть [:]).

— 11: з московської чаші, — в Лейпциг.: чарки.

— 15: могили в степу назираї, — так у Льв. та в Пражськ., а в прим. в Пражськ. К.: наглядай, а в Лейпциг.: *виглядай*. На цьому слові і кінчается текст Лейпцигського видання, — дальших 12 рядків немає.

— 14 зн.: сіятиму, — в прим. в Праж. К.: *сіятимутъ*.

— 10 зн.: *тії думи*, — в прим. в Праж. К.: *мої думи*.

— 6 — 5 зн.: I могили, степи, гори, —
I мене згадаєш, —

в прим. в Праж. К.: *степ і море...* Очевидно, що *море* тут ні до чого, бо на Вкраїні його немає, щоб згадувати його разом з степом; а коли це море Чорне,—побіля Кавказу, де Яків де Бальмен жив тоді і де його убито, то через що він мав його згадувати, коли воно нічим не звязане з поетом?

37. До мертвих і живих і ненароджених...

Вперше видруковано в книжечці „Новые стихотворения Пушкина и Шевченки“, Лейпциг., 1859. Видруковано й у „Вечерницах“, 1863, № 15. ¹⁾), а уривок „Учітесь, брати мої“—в „Основі“, 1861, XI—XII). Крім того, варіанти маємо з рукопису Л. Жемчужникова (Зап. Н. Т. ч. 39), рукописні варіанти в додатку до Пражськ. Кобзаря та в копії В. П. Науменка, найденій в паперах М. Максимовича (про цей зшиток згадувалося попереду). Нарешті в Женев. виданні з р. 1878 варіантів власне немає, а тілько корректурні поправки, га те у Львів. 1867—досить пізня редакція.

Автографа не доводилось бачити, але в Департ. Поліції найдено цього року і це „посланіе“, датоване справді 14/XII 1845, про що досі була непевність. Текст цього рукопису — аналогичний з тим, що в Лейпцигськ. виданні.

Хронологично ріжні редакції можна поставити так: 1) Примітки в Пражському Кобзарі, 2) Департ. Поліції, 3) Лейпцигська редакція, 4) копія Максимовича, 5) копія Жемчужникова, 6) Кожан. та Львівськ. К. і 7) Пражськ. „Кобзарь.“

Відміни проти видання д. Романчука.

Попереду усього заголовок в Департ. Пол. та в Лейпцигському вид.: „I мертвим і живим і ненародженним землякам моїм в Україні і не в Україні мое дружное посланіе“ (без „сущих“). В копії М—ча: „Посланіе до мертвих і живих і ненароджених моїх земляків в Україні і не в Україні“.

¹⁾ На жаль, не довелося бачити це число журналу.

474, 1: і съвітає і смеркає, в рук. Д. П.: *i смеркає i світає*.

— 6: і день і ніч плачу, — в одному лишень Лейпц.: день і ніч блукаю.

— 8: *A* ніхто не бачить,—в рук. Д. П.: і в Лейпц.: *I* ніхто, а в коп. Максимовича: *Й ніхто не поможет (!)*

— 11 — 12: — Кайданами міняються,
Правдою торгуують,

в Лейпц. немає, а в коп. М—ча так, як і скрізь.

— 10 зн.: побачите,—так в коп. Максимовича, а в Лейпц. рук. та рук. Праж. приміток: *побачимо*.

— 9 зн.: які будуть жнива,—в рук. Праж. прим.: як будуть

— 8 зн.: недолюдки, — в рук. Д. П.: *недолюди*.

— 6 зн.: на рай тихий, — в рукоп. Пражськ. пр.: *край*

— 5 зн.: на свою Україну,—в Лейпц.: *Країну*. Так і в рук. Д. П..

475, 5: своя *й* правда, в Лейпциг. немає: *й*; в коп. Макс.: *й* своя правда.

— 7: нема на світі України,—в рук. Праж. пр.: немає на світі другої України.

— 12: братерства братнього,—в рук. Праж. пр.: братерства, братію.

— 13: щоб ви неправді поклонялись,—в коп. Макс.: поклонились; так і в рук. Деп. Пол.:

— 15: А хилитесь, як і хиллялись,—так і в пражськ., у Львів. 1867: *I* хилитись; в Лейпциг.: *I* хилитись як і хиллялись; так і в коп. Максимовича та в рук. Д. Пол.:

— 17—15 зн.—цих рядків в Кожанчик. Кобзарі немає (3 рядки.....)

— 11 зн.: у чужині,—в рук. Праж.: *на чужину*; маб. так. і в Лейпциг. мало бути, бо стойть: нечужкі; в коп. Макс.: *на чужині*. Чи не буде це найсправедливішіс?

— 7: зн.: тоді б застався, — в рук. Д. П.: *остався б*.

— 5 зн.: ох і як би то сталось,—в рук. Праж.: пр. ох, як би те сталось; так і в рук. Д. П.; у Лейпциг.: *от як би...*; в коп. Макс.; — так як звичайно.

— 3 зн.: мати б не ридала,—в коп. Макс.: *не тужила*.

— 2 зн.: нє чули б у Бога вашої хули,—в рук. Праж.: пр. *убогі*, але по всіх інших редакціях: *у Бога*,—навійти в Лейпциг; так і в рук. Д. Пол.

476, 1: на чистій, широкій, на вольній землі,—в коп. М—ча на чистій, на вольній, широкій землі.

- 8: заговоря́ть,—в коп. Жемчуж.: заговори́ть; по всіх іншихъ, друков. (і Женев.) і рукописних ред. — заговоря́ть.
- 10: сто ріками,—в коп. М—ча два слова, в Праж.:—одно.
- 13: після „помагати“ треба не (;), а (,—)
- 15: і дитини мати,—в коп. М—ча: дитину (*sic*).
- 8 зн.: в саму душу,—в коп. М—ча: в голу душу.
- 4: тай засудять. — Цікава річ з цим варіантом. В Лейпц. виданні, через помилку (невміння читати по українські) стоїть: та й засядутъ, — і оттак і пішло: у Львів. та Кожанчик. 1867, Праж. 1876 — засядутъ, навіть в коп. М—ча: засядуть. А може бути, що й в автографі Ш—ка була помилка, бо Максимович, у всякім разі, не списував ні з якого друкованого тексту.
- 4: після засудя́ть треба.....
- 2: як би ви вчились,—в Лейпц. *ви* немає.
- 477, 3: все те знаю,—в рук. Д. П.: *i все знаю*.
- 5: нема і Бога,—у Макс.: нема ї Бога, — очевидно, коли єсть ї, то мусить бути: немас (в Женев. К—рі: немає).
- 7: та й більш нікого,—в рук. Деп. Пол. та в Лейпц.: *A більши* нічого; в коп. М—ча: та є більше нікого..
- 10 — 11: нехай німець скаже, — в Лейпц.: нехай скаже німець. Так і в рук. Д. П. •
- 13,— у чужому kraю,—в коп. М—ча: *krai*.
- 11 зн.: Ганку, — в коп. М—ча: Ганка.
- 7: всі знаете,—в коп. М—ча: *ви* знаете, і це краще багато.
- Після „*ви знаете*“ треба (...)
- 477, 2 зн.: нам нашу,—в рук. Д. П.: *nашу нам*.
- 477, 1 зн.: оттоді ми заходимось,—в коп. М—ча: оттоді-то заходимось.
- 478, 1: добре заходились,—в коп. М-ча немає,—очев., пропуск невзначай.
- 478, 3: тай,—в рук. Д. П.: *I*.
- 478, 13: чорт зна що *за* Брути!—в Лейпц. вид.: *не* Брути! так у Львів., Кожанч., Праж. і Женев., так і в коп. М-ча, а д. Романчук узяв варіант рукоп. Праж. приміток.
- 478, 17 зн.: гори клала,—в рук. Д. П.: *слала*.
- 478, 9-зн.: тую *славу*,—в Лейпц.: *славу*, коп. М-ча теж у Льв. 1867 та Пражськ.: *главу*. Розуміється, *слава* певніще.
- 478, 7 зн.: а ні тітли,—в Лейпц і коп. М-ча: *тітла*.
- 478, 3 зн.: чиї сини?—в Лейпц.:—чії діти?.
- 478, 2—1 та 479, 1—2—нема в Кожанч. Кобз. (4 рядки.....)
- 479, 2: підніжки,—в рук. Д. П.: *подножки*.

479, 6: сини сердешної України, — в Лейпц.: сердешной України, в коп. М-ча: сердешної Вкраїни (так і в Женевськ.)

479, од рядка 7-го до самого краю стр. 479 в россійськ. „Кобз.“ немає (через цензурні умови).

479, 8: ще лучше, ніж батьки ходили—в коп. Жемчужн.: ще краще, як діди ходили; в Лейпц.: ще лучше, як батьки ходили, от цей варіант і в коп. М-ча.

479, 9: деруть *ремінь*,—в Женев. поправлено на: *ремні* (!), (од рéмінь—pluralia реміння, а не ремні!), але в коп. М-ча ясно: *ремень*.

479, 13: Трапезунтом,—в рук. в рук. Д. П.: *Трапезонтом*.

479, 15: правда ваша,—в рук. Д. П.: правда, правда.

479, 18 зн.: а на Січі мудрий німець,—в рук. Д. П. і Лейпц.: / на Січі; так і в коп. М-ча; крім того, в коп. М-ча: *куцій* пі-мець.

479, 15 зн.: Купуєте,

Й їсте, — в рукоп. Праж. прим.:

Коштуєте,

Істе... В рук. Д. П.: теж: *їсте*.

479, 14 зн.: та й славите,—в рук. Д. П. і в Лейпц. немає ї, в коп. М-ча: — есть.

479, 12: Отта земля—в коп. М-ча: *шайя* земля.

— 11 зн.: що картошлю родить,—в рук. Д. П.: що *картопля*.

479, 7 зн.: колись завалили,—в коп. М-ча: *задавили*. Чи не помилка?.

479, 5 зн.: тай вас роздавила,—в коп. М-ча: та й *нас*.

— 4 зн.: та ось-як,—в рук. Д. П.: *та от як*.

479, 2 зн.: і нам, синам,—в Лейпц.: і *вам*; так і в рук. Д. П.:

479, 1 зн.: свої кайдани, свою славу,—перш за все після „кайдани“ не (), а—; але в коп. М-ча: свої кайдани *й* свою славу.

480, 5: *так як пиво*,—в рукоп. Пр. прим.: *замість пива*, в рук. Д. П. та в Лейпциг.: замісь пива; в рук. Жемчужн.: замісь, копія Максим.: замісь; у Львів. 1867 теж: *замість*.

480, 6: кров із ребер *точуть*. Це неправильно: в Лейпц.: точать і в рукоп. Жемчужн.: точатъ... Так і повинно бути, хоч далі рифма: хочутъ.

480, 7: просвітити, бачиш, хочутъ,—в рукоп. Праж.: просвіти, *кажутъ*, хочутъ; так і в копії М-ча; так і в Лейпциг. і в рук. Д. П.:

480, 8: материні,—в коп. М-ча: матернії.

480, 13: після слів: ведіть, показуйте! — в Праж. рукоп., в коп. М-ча, так само як і в коп. Жемчужникова, іде такий текст:

Нехай стара мати
Навчається (Жем.; *научитьъся*—в коп. Макс.) як дітей тих
Нових (Макс.: на вік?) доглядати.
Показуйте! За науку
Не торгуйтесь (в рук. Д. Пол. та в Лейпц. вид.: не
турбуйтесь) буде

Материна (материнська—Жемч.) плата (в коп. Макс.:
Добра плата!)

В Лейпциг. так, як і в рук. Д. П.

Але останніх 4 ряд. так і у Львівськ. В одному Пражському—чомусь немає 4 рядки,—і їх треба до „Кобзаря“ узяти. Отже, зробивши вставки, матимем цей уступ в такому вигляді (найкраща редакція—рук. Деп. Пол. та Лейпциг., бо у Макс. щось попсовано):

Добре! Ведіть, показуйте!
Нехай стара мати
Навчається, як дітей тих
Нових доглядати.
Показуйте! За науку
Не турбуйтесь — буде
Материна добра плата.

480, 16: роспадеться луда,—в коп. М-ча: полууда (!), але в Лейпциг. краще: луда, як і скрізь,

— 14: учітесь, брати мої—в рук. Пр.: не дуріте самі себе; так і в Лейпциг., так і рук. Д. П.; в коп. М-ча:

Усе робіть, брати мої,
Учітесь, читайте.

В Кожанчик.: Учітесь, брати мої,

Учітесь, читайте;—а у Льв.: думайте, читайте;

— 8: чужі люде цураються,—в Лейпциг.: *того діти* цураються; так і в рук. Д. П.; в рук. пр. Праж.:

Того люде цураються,
В хату не пускають.

— 6 зн. свої діти—мов чужії,—в коп. М—ча; як чужії, а в рук. Праж.: чужі люде проганяють; — так і в Лейпциг. та в рук. Д. П.

— 1 зн. діла незабуті,—в коп. М—ча, „Основі“, Женев. Кобз.: *незабутні*.

481, 2: як би їх забути,—і далі —, а не (,).

— 8: несонним,—скрізь: не сонним.

— 14: *й* за що,—в Лейпц. і коп. М—ча нема *й*.

— 15: обніміте ж,—в коп. М—ча: обійміте ж.

— 13 зн: благословіть...,—в рук. Д. П.: благослови [тоб-то: *заплакана мати*].

— 10: і обмитих поцілуйте,—в рук. вар. (Праж.): в одному: і жіночок, (так в Лейпці., в „Основі“ навіть у Львів. 1867, в другому: і діточок; так і в коп. М—ча; в Праж.: і обмитих. В рук. Д. П.: і діточок поцілує (тоб то—заплакана мати).

— 3 зн.. тихенько засяє,—в „Основі“ та в рук Праж.: тихо просіяє; в коп. М—ча: тихо засіяє (так і в Лейпциг. та в рук. Д. П.); в рук. Жемчуж.: новий засіяє.

(Далі буде).

В. Доманицький.

М. М. Коцюбинскій.

(*Опытъ критического очерка*).¹⁾

— V. —

Познакомившись, такъ сказать, съ вѣщней стороной творчества Коцюбинскаго, мы обратимся теперь къ его внутренней сторонѣ, къ тому, насколько владѣеть авторъ психологіей человѣка, этой своеенравной прялкой, прядущей причудливую нить нашей жизни.

Несомнѣнно, чувство является основой всей психической жизни человѣка; однако оно отнюдь не является процессомъ изолированнымъ отъ двухъ другихъ сторонъ душевной жизни, т. е. отъ разума и воли: вмѣстѣ съ ними чувство входить во всѣ душевые акты. Такимъ образомъ, изъ трехъ элементовъ образуется весь материалъ душевной жизни человѣка; изъ ихъ взаимодѣйствія и сплетается весь узоръ нашей жизни, тотъ узоръ, не зависящій отъ вѣшнихъ случайностей, весьма часто не имѣющихъ ничего общаго съ душевными данными человѣка, который только и является предметомъ психологіи и литературы,

Постараемся-же уяснить себѣ, въ какой мѣрѣ способенъ Коцюбинскій проникнуться чувствомъ изображаемыхъ имъ лицъ, насколько можетъ онъ прослѣдить и изобразить зарожденіе и развитіе чувства, какъ умѣеть онъ мотивировать поступки своихъ героевъ.

Начнемъ съ самыхъ рельефныхъ проявленій психической жизни человѣка,—съ аффектовъ. Безъ сомнѣнія, изображеніе аффектовъ есть только азбука въ психологіи, но человѣкъ, не знакомый съ этой азбукой, не прочтетъ и исторіи человѣческой души.

Всякое чувство, какъ-бы возвыщено оно ни было, хотя бы чувство эстетического восторга, или священнаго благоговѣнія, оказываетъ извѣстное вліяніе на всѣ органы человѣка; подъ вліяніемъ его измѣняется дѣятельность сердца, а вслѣдствіе этого

¹⁾ См. Кіев. Ст. 1906 г. № 9.

является кровенаполнение тканей, изменяется дыхание, мышечная сила, деятельность желез и т. д. Результатом такого воздействия чувства на все органы является так видимая и для внешнего наблюдателя перемена в наружности человечка, охваченного тем или иным чувством. Художники и поэты рисуют намь образы людей, охваченных теми или иными чувствами. Для того чтобы дать намь подобный образъ, художникъ пользуется только характернымъ изменениемъ во внешности человечка, и однако эти немногие черты такъ выразительны, такъ понятны всякому, что безъ слова передаютъ намь то чувство, которое художникъ хотѣлъ воплотить въ своемъ образѣ. Подобные пластичные описания, если можно такъ выразиться, въ поэтическомъ произведениіи производятъ еще болѣе впечатлѣнія, такъ какъ въ нихъ входятъ и тѣ внутреннія ощущенія человечка, которыхъ не проявляются вовнѣ.

Многочисленные опыты ученыхъ надъ животными и людьми давно уже установили фактъ измѣненія деятельности всѣхъ органовъ подъ влияниемъ того или иного чувства. Они выработали даже точную таблицу, показывающую намь, какъ изменяется деятельность органовъ человечка при чувствахъ стеническихъ и астеническихъ, они же изобрѣли и множество приборовъ, опредѣляющихъ силу измѣненія деятельности того или иного органа. Художникъ-писатель не нуждается ни въ динамометрахъ, ни въ пневмографахъ, ни въ плетисмографахъ, ни въ другихъ подобныхъ приборахъ: у него есть одинъ приборъ, вѣрнѣе и неизмѣнѣвъ всѣхъ этихъ инструментовъ,—его собственное чутко-отзывчивое, глубоко-восприимчивое сердце. Переживая въ действительности всѣ описываемыя чувства, настроения и душевныя движения,—художникъ ощущаетъ и всѣ измѣненія, вызываемыя даннымъ чувствомъ въ организмѣ,—потому-то чувства, передаваемыя художниками слова, полны такой яркой жизненной правды, потому-то они и заражаютъ читателя.

Эта непосредственная правдивость описанія, свойственная художественнымъ произведеніямъ, давно обратила на себя вниманіе ученыхъ, и при изслѣдованиіи обѣ измѣненій деятельности тѣхъ или иныхъ органовъ подъ влияниемъ известнаго чувства, ученые обращаются къ художественнымъ произведеніямъ, какъ къ материалу, проверенному опытомъ. Мы же въ данномъ случаѣ хотимъ употребить обратный методъ,—мы хотимъ сравнить описание чувствъ въ произведеніяхъ Коцюбинскаго съ данными, добтыми наукой, и проверить, насколько они совпадаютъ съ ними.

Вообще всѣ чувства дѣлятся на двѣ крупныя категоріи: на чувства стеническія, или возбуждающія, и астеническія—или

разслабляющія. Главнѣйшимъ основаніемъ для такого раздѣленія послужило вліяніе чувства на произвольную мускулатуру. Такимъ образомъ, напримѣръ, гнѣвъ, радость, надежда возбуждаютъ произвольную мускулатуру и потому относятся къ чувствамъ стеническимъ: страхъ, печаль, зависть принадлежать къ чувствамъ астеническимъ.

Выписываемъ слѣдующую таблицу, перечисляющую измѣненія физиологической жизни человѣка при стеническихъ и астеническихъ чувствахъ.

1) Въ стеническихъ аффектахъ произвольная мускулатура напряжена, а гладкая разслаблена; въ астенической наоборотъ. Согласно этому въ стеническихъ чувствахъ (гнѣвъ, радость) сосудистая инервация разслаблена (пульсъ мягкий и полный, лицо красное), въ астеническихъ-же (страхъ, зависть, печаль) сосуды въ спазмѣ, пульсъ сжатый, твердый, малый; кожа лица блѣдна, конечности холодны.

2) Стенические аффекти усиливаютъ дѣятельность сердца и ускоряютъ его ритмъ, астенические-же дѣйствуютъ обратно, ослабляютъ сердце и замедляютъ его ритмъ.

3) Стенические аффекти усиливаютъ дѣятельность выдѣлительныхъ органовъ; астенические-же уменьшаютъ или простоянавливаютъ (сухость во рту въ страхѣ, потеря молока у женщинъ въ печали).

4) Стенические аффекти улучшаютъ питаніе, астенические ослабляютъ и разстраиваютъ питаніе, вліяя на кровообращеніе и на обмѣнъ.

5) Дыханіе въ стеническихъ чувствахъ свободно и легко, въ астеническихъ же наоборотъ разстроено и подавлено; тоска дѣйствуетъ на инспирацію съ наибольшимъ гнетомъ, а радость съ найвысшимъ поощреніемъ и т. д.¹⁾

Возьмемъ теперь для примѣра нѣсколько отрывковъ изъ произведеній Коцюбинскаго, рисующихъ намъ проявленіе тѣхъ или другихъ аффектовъ.

И такъ остановимся на картинкахъ гнѣва и ужаса, какъ примѣрахъ противоположныхъ аффектовъ.

„Олександра з нервовим поспіхом бігала по хаті, сама не знаючи, що робить. То вона разів кілька переставляла з місця на місце хліб на столі, то брала віник, щоб замітати, і кидала його серед хати, то метнувшись до жердки, шукала чогось межи одяжою. Чорне обличчя Олександри зблілло; з-під високих веселкою брів світились гострі, чорні очі; в очах мигтіла близькавка. Ноадрі довгого, тонкого носа хвилювались, тонкі вуста нервово трептили (229).

Сравнивая это описание съ приведенной выше таблицей физиологическихъ измѣненій нашего организма, вызываемыхъ стеническими и астеническими чувствами,—можно подумать, что оно написано просто по опредѣленному рецепту,—такъ соответствуетъ описание Коцюбинскаго всѣмъ признакамъ, установленнымъ научными данными.

¹⁾ Проф. Сикорский. Всеобщая психологія, стр. 229.

Усиленная работа сердца (пунктъ 2) обусловливаетъ повышенную дѣятельность субъекта, охваченного гнѣвомъ. Блескъ глазъ является слѣдствіемъ выдѣленія слезной влаги (пунктъ 3). Нервное вздрагиваніе ноздрей и губъ стоитъ въ прямой зависимости съ напряженіемъ произвольной мускулатуры (пунктъ 1) и т. д.

Возьмемъ теперь, напримѣръ, проявленіе чувства астеническаго, а именно чувства ужаса.

Настя так і прикипіла до лави, углядівши Олександру. Йї здалося, що *то смерть її прийшла за нею*; сердце її *перестало битись* у грудяхъ, голос *наче втік* глибоко, глибоко в груди, так що звідти не сила добути його й крикнути. Настя немов захолола, затерпіла вся, та лише дивилась на Олександру здоровими перепляканими очима. Настя сиділа непорушно на лаві біла-біла, як шитво на колінахъ. Ти здавалось що кожне слово Олександрине бігло по лотокахъ, шуміло під колесом і спадало на її голову тяжким, пекучим водоспадомъ” (289).

Первый моментъ описанія является весьма характернымъ проявленіемъ паралича воли и произвольныхъ движений, зависящихъ, вѣроятно, отъ замедленія сердечной дѣятельности, вызывающей мгновенную апемію мозга.

Слѣдующее явленіе,—ужасная мысль о томъ, что это смерть пришла за ней,—обусловливается также пріостановкой сердечной дѣятельности, вызывающей невыразимую смертельную тоску. Объ остановкѣ сердца говорить самъ авторъ въ слѣдующей фразѣ; это явленіе и считается однимъ изъ существеннѣйшихъ признаковъ астеническихъ аффектовъ (п. 2). Невозможность произнести и слова—спазмъ горла (п. 1). Холодъ и одеревенѣлость тѣла, а также страшная блѣдность лица обусловливается также спазмомъ кровеносныхъ сосудовъ (п. 1). Заключительныя фразы описанія, говорящія о томъ, что Настя казалось „кожне—слово Олександри бігло по лотокахъ, шуміло під колесом і спадало на її голову тяжким пекучим водоспадомъ”—это впечатлѣніе порождено было сильнымъ шумомъ въ ушахъ, вызваннымъ также ослабленной дѣятельностью сердца.

Мы остановимся еще на двухъ отрывкахъ изъ рассказовъ Коцюбинскаго „На віру“ и „Для загального добра“,—такъ какъ оба они представляютъ изъ себя choeuf d'oeuvrgy художественной красоты и показываютъ намъ, съ какой силой передаетъ авторъ глубоко драматические моменты жизни своихъ героевъ.

Гнатъ, герой повѣсти „На віру“, услыхалъ страшный крикъ и, прибѣжавши, увидѣль, что Олександра, его законная жена,

которую онъ ненавидѣлъ всѣми силами души, тащить по землѣ за волосы Настю, любимую имъ женщину, съ которой онъ сошелся, такъ сказать, гражданскимъ бракомъ.

„Гвалт!—крикнула Настя в сінях. Гва-алт!—закричала вона дико на дворі і прукаючись впала на сніг. Саме тоді Гнат почув крик Настін. Він, як спіш, з сокирою побіг до хати. Сцена, що побачив він перед порогом хати, мов мороз стяла кров в його жилах. Але це була лише одна хвилина. В другій—Гнат, мов ранений ведмідь, кинувся до Олександри і схопив її за груди.—Пусти!—не своїм голосом заревів він, струсивши Олександрою, як грушю.—Ба не пущу!—і собі крикнула Олександра; очі її запалали вогнем, як у голодної вовчиці.—„Пусти, бо зарубаю!—крикнув Гнат і замахнувсь на неї сокірою“—„Зарубай, то підешь у Сібірь з своею полюбовницею,—захрипіла Олександра, сіпнувши Настю за коси. Настя йойкнула. Гнат не стямивсь від того стону; він підійняв сокиру над Олександриною головою.—Ой!—дико скрикнула Олександра і зняла руки, щоб закрити голову... але не встигла: блискуча сокира, мов сліскавка, впала їй на голову і глибоко росколола череп. Олександра хръоцнулась на землю. З глибокої рани ринула кров та закрашала білий сніг: Настя підвельась і, бліда, простоволоса, тримтячи, як у пропасниці, дивилась на труп Олександри. Гнат важко дихав, наче ухекавшись від довгої біганини. На білому, як папір, обличчю застигли гнів та невимовний біль. Широко роскриті очі нестяжно дивились на червоні плями на снігу“.

Прибѣжали люди и въ ужасѣ столпились у воротъ. Раздались крики, причитыванья...

„А Гнат же стояв на одному місті, та уважно витирав по-лою свити закрівлену сокиру. Він ще не тямив, що це сталося. В голові у Насті уперто ворушилась одна думка; в хаті відчинені двери, треба їх зачинити, бо найде холоду, та настудиться хата. Думка та кружляла в Настіній голові, однак Настя стояла на одному місці, мов зачарована, і не чула навіть холоду, не помічала, що була в одній сорочці, простоволоса“.

Наконецъ, крикнули старосту; пришелъ староста съ десятниками.

„Десятники обступили Гната. Вони відібрали від нього сокиру, звязали ззаду руки поворозкою. Гнат не пручався; він стояв, як покірна дитина, або краще як пень, з яким можно все зробити. Десятники вже мали рушати з Гнatom, коли враз почулось страшне, розриваюче душу: „ої-о-ої! що це сталося? Гос-

поди, що це сталося?“ То Настя опам'яталась і кинулась до Гната, страшна, простоволоса з заломаними руками. Вона припала до Гната, обнімала його, умліла на його грудях. Той крик, той плач гіркий зробив на Гната дивне враження. Він став, глянув навколо і наче зразу все уявив собі,—і те, що сталося, і те, що мало статися.. и т. д.

Въ этомъ описаніи художественно отмѣчены авторомъ три момента: первый—моментъ ужаса, второй—моментъ бѣшенной ярости, и третій—состояніе полнаго оцѣпенія. Въ первомъ моментѣ авторъ говоритъ, что сцена, которую увидѣлъ Гнатъ, какъ морозомъ „стяла“ кровь въ его жилахъ, т. е. кровь въ его жилахъ остановилась и онъ весь похолодѣлъ (очевидно и замеръ на мгновеніе на мѣстѣ),—всѣ эти явленія слѣдуетъ считать послѣдствіями спазма кровеносныхъ сосудовъ, сопровождающаго чувства астеническія (п. 1). Слѣдующій моментъ въ настроеніи героя является уже проявленіемъ бурной дѣятельности. Сознаніе героя плохо работаетъ, но воля напряжена; онъ бросается на Олександру, яростно кричить, замахивается топоромъ,—вся эта стремительность дѣйствія, конечно, обусловливается усиленной дѣятельностью сердца. Однако въ слѣдующихъ строкахъ авторъ говоритъ, что лицо Гната „було блѣде, як папір“, между тѣмъ въ табл., приведенной проф. Сикорскимъ, сказано, что при чувствахъ стеническихъ, какъ-то гнѣвъ, радость и др., пульсъ долженъ быть полный, лицо красное (п. 1). Въ дѣятельности наблюдательный человѣкъ можетъ замѣтить, что въ высшей степени гнѣва, равняющейся бѣшенству, изступленію,—лицо человѣка уже бываетъ не красно, а блѣло, какъ полотно. Это кажущееся противорѣчіе объясняется весьма легко: пораженіе центральной нервной системы вызываетъ нервный спазмъ сосудовъ, вслѣдствіе чего кровь не пробѣгаєтъ съ должной быстротой, а образуетъ застой; это послѣднее явленіе въ свою очередь порождаетъ усиленную дѣятельность сердца и въ концѣ концовъ задышку, на которую и указываетъ авторъ. Совершивши убийство, „Гнат важко дихав, наче ухекавшись від довгої біганиці“. Лице его было блѣдно, широко раскрытые глаза неподвижно смотрѣли на жертву, онъ стоялъ, какъ окаменѣлый, не понимая того, что совершилъ; сознаніе еще не работало, временный психозъ продолжался.

Почему-же не работало его сознаніе? Вѣдь онъ видѣлъ у своихъ ногъ разрубленную голову своей жены, видѣлъ—и не понималъ, что обозначаетъ это зрѣлище. Вѣрно-ли жизни подобное явленіе? Наблюденіе говорить, что оно вѣрно. Какое-же фи-

зіологическое объясненіе можетъ быть дано ему? Мы думаемъ, что физіологическое объясненіе этого психического явленія сводится къ слѣдующему. Спазмъ сосудовъ, являющихся слѣдствіемъ извѣстнаго воздействиія центральной нервной системы, обуславливаетъ временную анемію мозга, а вслѣдствіе этого и ослабленіе его дѣятельности. Если еще и возможна какая нибудь работа сознанія мысли, то только крайне поверхностная, лишенная глубокой ассоціативной связи. Прошло уже не мало времени съ момента убийства, а Гнатъ все еще стоялъ надъ покойницей и машинально отиралъ полой свиты кровь съ топора. Это дѣйствіе, не смотря на свою видимую машинальность, было однако вызвано сознаніемъ Гната; оно заключало въ себѣ только двѣ посылки: топоръ грязенъ—надо его отереть. А почему, отчего грязенъ топоръ, какая грязь темнѣеть на немъ страшными пятнами,—этихъ развѣтвленій мысли уже не могъ дать обѣднѣвшій кровью мозгъ.

Также художественно подмѣчена авторомъ застывшая въ мозгу случайная мысль и при описаніи душевнаго состоянія Настя. Настя также потрясена до послѣдней степени происшедшемъ. Обратите вниманіе на всю ея позу, на то, какъ онаглядитъ на трупъ Олесяандры. Она блѣдна, какъ бумага, зрачки ея расширены, все тѣло дрожитъ, какъ въ лихорадкѣ. Всѣ эти вибраціи измѣненія объясняются тѣми-же физіологическими процессами, о которыхъ мы говорили выше, стараясь объяснить причины, вызвавшія оцѣненіе Гната. Настя видѣть открытую дверь, и въ мозгу ея возникаетъ ближайшая ассоціація: надо закрыть дверь, не то хата остынетъ. Эта мысль кружится въ ея головѣ, дальше—никакихъ ассоціацій. Обѣднѣвшій кровью мозгъ не можетъ исправно работать, и случайно попавшая въ сознаніе мысль кружится, настойчиво кружится въ одномъ тѣсномъ уголкѣ, не пробуждая къ дѣятельности сосѣднихъ участковъ мозга.

Вся изложенная нами выше сцена проведена авторомъ въ высшей степени художественно и сильно; она полна жизненной правды, и эта жизненная правда пріобрѣтаетъ полную объективность въ виду замѣчательнаго совпаденія описаній автора съ точными данными, уже добытыми наукой.

Не менѣе сильна и глубоко-трагическая сцена изъ разсказа „Для загального добра“. На виноградникъ Замфира оказалась филоксера, и чиновники, пріѣхавшіе въ деревню для борьбы съ нею, сжигаютъ весь виноградникъ Замфира, чтобы прекратить возможность дальнѣйшаго распространенія заразы. При первомъ

известіи о намѣреніяхъ чиновниковъ, Замфиръ приходитъ въ дикое изступленіе и заявляетъ, что онъ не позволить трогать своей собственности; писарь старается напугать его тѣмъ, что это дѣлается по повелѣнію самого „императора“, но бѣшенство Замфира такъ сильно, что, не взирая и на это объясненіе, онъ хочетъ застрѣлить всѣхъ злодѣевъ, явившихся уничтожить его добро, залѣянное его кровью; когда-же онъ прибѣгаетъ на виноградникъ, когда видить своими глазами непоправимыя разрушенья, уже произведенныя здѣсь,—его охватываетъ такое безпредѣльное отчаяніе, въ которомъ сразу гаснутъ и бѣшенство, и гневъ. Отъ самаго зарожденія до конца вся эта трагическая сцена проведена Коцюбинскимъ съ неподражаемымъ мастерствомъ. Отчаяніе Замфира и Маріоры наростиаетъ съ какой-то чисто стихійной силой, а потому оно невольно передается и читателю; читатель видѣть живыхъ людей, живыя неподѣльныя чувства.

Прослѣдимъ постепенное наростаніе этого чувства съ первого момента.

Прибѣжавшіе хлопцы приносятъ семью ужасную вѣсть. „Маріора як держала горщик, так і впустила його до долу. Замфирові в першу хвилину світ замакітрився“. Какъ характерно это проявленіе ужаса: мгновенное обѣднѣніе мозга кровью, вызывающее головокруженіе и такое разслабленіе всей мускулатуры (п. 1 и 2), что человѣкъ не можетъ двинуться съ мѣста; руки Маріоры, державшія горшокъ, разжимаются, и горшокъ съ трескомъ падаетъ на землю.

Но это состояніе оцѣпенѣнія продолжается только одну секунду,—сознаніе Маріоры и Замфира постигаетъ страшное бѣдствіе, стряслеющее надъ ними, и обоими овладѣваетъ гневъ (чувство астенич.), желаніе излить свою ярость на докторовъ. Замфиръ срывается со стѣны ружье и мчится вслѣдъ за Маріорой на виноградникъ. Ослѣпленный бѣшенствомъ бѣжитъ Замфиръ; онъ ничего не видѣть и не слышитъ; въ его пылающей головѣ рожаются тысячи мыслей, но всѣ эти мысли лихорадочны, разметанны, отрывисты: необычайный приливъ крови къ головѣ мѣшаетъ правильному теченію мыслей, и порождаетъ образъ мыслей, напоминающій мышленіе возбужденного душевно-больного. Но вотъ изъ-за угла вырвался густой столбъ дыма. Очевидное подтвержденіе страшной вѣсти, принесенной хлопцами, снова окончываетъ ужасомъ Замфира. Замфиръ весь вздрогнулъ и остановился на мгновеніе, но только на мгновеніе; безумное бѣшен-

ство охватываетъ его, онъ взводить курки, зажимаетъ въ рукахъ ружье и, какъ остервенѣлый звѣрь, несется на виноградникъ съ цѣлью убить Тиховича. Но когда несчастный Замфиръ добѣгаетъ до виноградника, когда глазамъ его представляется ужасная картина непоправимаго разрушенія труда всей его жизни—горе его переходить всѣ граници: и гнѣвъ, и жажда мести, всѣ эти болѣе мелкія чувства исчезаютъ передъ безконечнымъ отчаяньемъ, охватившимъ Замфира. Схватившись за голову руками, онъ можетъ только стонать: „О, Домне, Домне! що-ж я подію, несчастний! Що-ж я подію?“ У него еще хватаетъ силъ обратиться съ послѣдней мольбой къ Тиховичу, но когда послѣдній въ знакъ отказа отрицательно качаетъ головой,—силы оставляютъ несчастнаго Замфира: онъ падаетъ на землю и, положивши голову на корни винограда, только стонеть придавленнымъ голосомъ: „голову рубайте мені, не виноград“. Онъ уже не понимаетъ никакихъ уговоровъ Тиховича, и только каждый разъ, когда трещитъ подъ ударомъ топора виноградная лоза,—онъ чуетъ острую боль въ сердцѣ, какъ-будто ударъ топора падаетъ не на лозу, а на его мозгъ, на его сердце. И когда по приказанію Тиховича, работники приближаются къ Замфиру, чтобы вывести его изъ его собственного виноградника,—бѣдный Замфиръ уже не сопротивляется, онъ повторяетъ только одну фразу: „голову рубайте мені не виноград... Не відбрайте від мене хліба... не сиротіть, бо загину“. На виноградникѣ снова закипаетъ разрушительная работа, но Замфиръ уже не видѣть ея...

Помутнѣвшими глазами, смотрить онъ куда-то въ пространство, за горы.. за лѣсъ.. не чувствуя ни горя, ни злобы.. отчаяніе раздавило его.., (365—366) „Якасъ знемога, якесь знесилля опанувало його.. Він почуває себе такимъ кволимъ, такимъ беспораднимъ, розбитимъ. Замфирові здається, що йому відтято руки й ноги, та кинuto въ якусь глибину, на дно річки. Вода заливає йому очі, вуха, ніс, вливается въ середину черезъ горло, не дає крикнути, благати помочи, а він спускається все глибше і не може рятуватись, бо не має а ні рук, а ні ніг... Замфир спустився на дно, а там лежать уже безъ життя діти і жінка та мов чекають на нього. От і Замфир ліг нерухомо попліч з родиною своєю серед могильної тиші і так байдуже йому до всього, що колись за життя було милимъ, дорогимъ, для чого віц тратив сили, боровся, жив. Тепер від світа цілого відділяє його оця въ кільканадцять сажнів заввишки верства текучої жовтої води, крізь яку байдужно дивиться на Замфира завжде глухе на людські благання вічно спокійне небо“ (366).

Такъ рисуєть намъ Коцюбинскій настроеніе Замфира; и все въ этомъ описаніи поразительно типично для характеристики состоянія человѣка, раздавленнаго отчаяньемъ.

Начнемъ съ физического состоянія его: мутный, ничего не видящій взоръ, общая слабость, одеревенѣніе рукъ и ногъ, безсиліе мысли,—всѣ эти ощущенія вызваны измѣненіемъ физического состоянія Замфира, подъ вліяніемъ огромнаго, тяжелаго чувства, нахлынувшаго на него. Отчаянье, какъ высшая форма печали, относится къ чувствамъ астеническимъ. И вотъ, первый виѣшній признакъ душевнаго состоянія Замфира, на который обратилъ вниманіе авторъ—затуманенный взоръ его. Выраженіе взгляда вообще чрезвычайно характерно для опредѣленія душевнаго состоянія человѣка: мы знаемъ и горящіе вдохновеніемъ, и сияющіе радостью, и застывшіе отъ ужаса, и угасшіе глаза. Эта зависимость измѣненія глаза отъ измѣненія мыслей и чувствъ человѣка, изученная учеными,—эмпирически известна лучше всего художникамъ-живописцамъ, умѣющимъ заставлять глаза своихъ персонажей такъ краснорѣчиво говорить о чувствахъ и мысляхъ души. Взглядъ Замфира мутный, смотрящій куда-то неопредѣленно вдалъ и не видящій ничего передъ собой—чрезвычайно характеренъ.

Человѣкъ, занятый одной глубокой мыслью, сосредоточиваетъ свой взглядъ всегда на одномъ пункѣ, какъ-бы желая, инстинктивно удалить изъ поля своего зрѣнія все способное развлечь его вниманіе. Человѣкъ, ничего не думающій, можетъ также безсмысленно уставиться глазами въ одну точку; но и не обращая вниманія на его позу, мимику лица, наклонъ головы, положеніе бровей,—мы по одному взгляду его можемъ рѣшить: сосредоточился-ли онъ на одной мысли, или глаза его безцѣльно уперлись въ одну точку. Субъектъ, пораженный ужасомъ, также впиваются своими неподвижными, расширившимися зрачками въ одну точку, въ предметъ, испугавшій его. И не смотря на все кажущееся однообразіе этихъ остановившихся глазъ, мы сразу можемъ узнать, что приковало взглядъ человѣка—ужасъ, или глубокая мысль.

Человѣкъ мечтающій, также какъ и человѣкъ убитый отчаяньемъ, смотритъ неопредѣленно вдалъ, но между двумя такими взорами есть огромная разница. Человѣкъ, убитый горемъ, смотря вдалъ, *не видитъ ничего передъ собою*, тогда какъ мечтатель все видитъ и время отъ времени останавливаетъ свой взоръ на тѣхъ или иныхъ предметахъ. Происходить это, конечно, отъ

того, что сознание въ первомъ случаѣ бываетъ почти совершенно подавлено, во второмъ-же оно работаетъ, но работаетъ несосредоточенно, лѣниво; оно легко переходитъ съ одной мысли на другую, и такимъ образомъ взглядъ то фиксируется на извѣстныхъ точкахъ внутренней искоркой, то озаряется радостной мыслю;— словомъ, не смотря на нѣкоторую томность, взглядъ мечтающаго человѣка имѣть живой видъ, а такъ какъ мечты заключаютъ въ себѣ всегда извѣстную долю пріятности, то общій видъ влажнаго, слегка затуманенного взгляда размечтавшагося человѣка рѣзко отличается отъ мутнаго, застывшаго взгляда раздавленнаго отчаяньемъ существа.

Общая слабость, охватившая Замфира, которую указываетъ дальше авторъ, является слѣдствиемъ слабости произвольной мускулатуры (окоченѣніе рукъ и ногъ) и спазма кровеносныхъ сосудовъ, сопровождающаго всегда проявленіе чувствъ астеническихъ. Даѣе, сами образы, всплывающіе въ мозгу Замфира, являются вѣрнымъ отраженіемъ физиологического состоянія его организма: представленіе о вливающейся въ уши, въ ротъ щумящей водѣ по всей вѣроятности вызвано шумомъ въ ушахъ, всегда сопровождающимъ подобное полуобморочное состояніе, являющееся слѣдствиемъ той-же ослабленной дѣятельности сердца. Безчувственное состояніе Замфира, якобы уже лежащаго на днѣ глубокой рѣки, не слышащаго, не видящаго ничего, равнодушнаго ко всему, чѣмъ билось сердце при жизни,—весь этотъ образъ также рожденъ постепенно упльывающимъ сознаніемъ и медленнымъ опѣнѣніемъ всего тѣла,—слѣдствиемъ тѣхъ-же причинъ, о которыхъ мы говорили выше.

У Маріоры характеръ иной, и, сообразно даннымъ своего характера, она иначе воспринимаетъ дѣйствительность. Маріора, также какъ и Замфиръ, потрясена ужаснымъ событиемъ, но какъ женщина пылкая, экспансивная, она не можетъ постичь сразу всю бездну непоправимаго несчастья, обрушившагося на нихъ. Въ ней еще тлѣтъ надежда. Виноградникъ еще не весь вырубленъ, и когда Тиховичъ показываетъ ей филоксеру на корняхъ и говоритъ, что это зараза, Маріора хватается въ отчаянны за послѣднее средство—убѣдить Тиховича, что никакой заразы нѣть въ этой желтоватой плесени,—она вырывается изъ земли корни,ничинаетъ ихъ рвать зубами и все ѿстъ, ѿстъ. Если это зараза, то пусть же она первая умреть отъ нея. Но когда несчастная женщина убѣждается въ томъ, что и это доказательство не можетъ заставить Тиховича отказаться отъ своего намѣренія—

тогда она срывается съ земли и съ дикимъ проклятиемъ выбѣгаеть изъ сада. Mariora охвачена бѣшенствомъ, чувствомъ стеническимъ, и вся стрѣмительность ея дѣйствій указываетъ на главный признакъ чувствъ подобнаго рода—усиленную работу сердца.

Что дѣлаетъ Mariora дальше? Авторъ не ведетъ насъ за нею, но и безъ его словъ мы знаемъ, что могла она дѣлать въ такомъ состояніи: она кричала рыдала, проклинала грабителей билась головой объ стѣну и рвала на себѣ волосы, пока не упала гдѣ нибудь въ полномъ изнеможеніи.

Кромѣ очевидной для всякаго художественной правды и силы, всѣ приведенные нами выше примѣры находятъ еще и полное подтвержденіе въ психо-физіологии, наукѣ, занимающейся выясненіемъ соотношеній психологической и физиологической жизни организма. Конечно, психо-физика никогда не будетъ руководствомъ для художника и не даетъ жизни его произведенію, но она даетъ возможность основательного контроля и даетъ критикѣ силу объективной правды.

Мы могли бы представить еще много примѣровъ изъ сочиненій Коцюбинскаго, полныхъ такой-же жизненной силы, но счи-таемъ, что достаточно и приведенныхъ, чтобы убѣдиться въ томъ, что писатель, воспроизводящій такъ мастерски подобныя сцены, въ моментъ творчества въ дѣйствительности переживаетъ ихъ.

VI.

Но, повторяемъ, изображеніе аффектовъ есть только азбука психологіи. Писатель долженъ умѣть проникать въ исторію человѣческой души.

Какъ рѣка, вытекающая изъ ничтожнаго подземнаго источника, воспринимаетъ въ себя различные притоки, распадается на нѣсколько рѣкъ, образуетъ водопады, озера, исчезаетъ, наконецъ, подъ землей, для того чтобы снова вырваться наружу въ видѣ рѣки, озера, или горячаго источника,—такъ протекаютъ и въ душѣ человѣка многія сложныя чувства, рѣшающія программу его жизни. Они также уходятъ временами въ глубину безсознательнаго, какъ-бы тонуть безслѣдно, и вдругъ по прошествіи извѣстнаго времени вырываются изъ неизмѣримой глубины нашей души горячимъ ключомъ, все опрокидываютъ, все разрушаютъ на своемъ пути.

И какъ естествоиспытатель, изучая рѣку, отыскиваетъ ея источникъ, и, встрѣчая бьющій изъ земли фонтанъ, старается уяснить себѣ, какое подземное давленіе было причиной этого явленія,—такъ и художникъ старается указать намъ источникъ зарожденія того или иного чувства, всѣ притоки, превратившіе его въ многошумную рѣку, препятствія, скалы и уклоны, придавшія бурную силу его теченію и превратившіе его въ стремительный и грозный водопадъ, и если это чувство вдругъ замираетъ, исчезаетъ изъ области сознательнаго въ нашей душѣ и затѣмъ снова вырывается изъ нея горячимъ источникомъ,—художникъ старается проникнуть и туда, въ эту темную область, и объяснить намъ, какое давленіе вызвало снова на свѣтъ это чувство, ушедшее, казалось, навсегда въ глубину души.

Художникъ долженъ понять всячаго, и понять его въ такой обстановкѣ, въ какую его бросила жизнь. И если мысли, поступки и чувства героя вполнѣ соответствуютъ даннымъ его темперамента и той средѣ, въ которой выросъ онъ,—тогда мы говоримъ, что изображеніе художественно. Отелло не можетъ произносить монологовъ Гамлете: онъ не можетъ такъ мыслить, не можетъ такъ чувствовать, такъ поступать. Всякій человѣкъ имѣеть свою манеру мысли, свой особый темпъ чувства, свою известную долю силы воли.

Въ началѣ нашей замѣтки мы говорили о томъ, что произведенія Коцюбинскаго дѣлятся на двѣ неравные части: одни имѣющія высокую, художественную цѣну, другія—появившіяся какъ-бы по недоразумѣнію въ сборникѣ талантливаго писателя. Если въ смыслѣ красоты изложенія произведенія эти и не такъ рѣзко отличаются другъ отъ друга, то, при сравненіи психологическаго анализа тѣхъ и другихъ разница ихъ выступаетъ рѣзко. Красота художественного изложенія замѣтна и въ самыхъ первыхъ произведеніяхъ Коцюбинскаго,—это блестки истиннаго таланта, но въ остальномъ ихъ раздѣляетъ бездна. Просматривая ихъ по времени возникновенія, мы видимъ, какъ растеть глубина таланта автора.

Въ манерѣ письма беллетристическихъ произведеній, какъ и въ манерѣ письма произведеній драматическихъ, есть два метода. Одинъ строить всѣ коллизіи произведенія на непредвидѣнныхъ и самыхъ неожиданныхъ случайностяхъ,—теорія созиданія французскихъ мелодрамъ и бульварныхъ романовъ; авторы подобныхъ произведеній интересуются только неослабѣвающимъ интересомъ развитія интриги; другой методъ творчества старает-

ся обосновать всю драму жизни на столкновении характеровъ, чувствъ и страстей, ведущихъ къ неизбѣжной развязкѣ, заложенной уже въ самомъ душевномъ мірѣ лицъ, столкнувшихся на жизненной аренѣ. Такія произведенія имѣютъ высокую художественную цѣну: они приближаютъ насъ къ правдѣ жизни, тогда какъ первыя только забавляютъ лѣнивый къ серьезному мышленію умъ.

Произведенія Коцюбинскаго: „Посол од Чорного Царя“ „По людському“, „Дорогою ціною“, отчасти „Поединокъ“ и въ особенности „Помстився“,—хотя и должны яко-би знакомить насъ съ душевной борьбой человѣка,—относятся безусловно къ произведеніямъ первого рода. Трудно повѣрить, чтобы эти грубыя, примитивныя повѣствованія были созданы писателемъ, вскрывающимъ съ такимъ искусствомъ души своихъ героевъ. Но не желая быть го-лословными, попробуемъ разсмотрѣть каждое изъ нихъ въ отдельности.

Разсказъ „Посол од Чорного Царя“,—повѣствуетъ о томъ, какъ одинъ изъ типично-щогольныхъ представителей золотой молодежи, блестящій petit maître, внезапно оставилъ свой образъ жизни, покрваль со всѣмъ прошлымъ, сдѣлался самымъ ярымъ демократомъ и открылъ въ глухой деревнѣ лавочку, где и началъ торговать. Устроилъ онъ этотъ соup d'etat для того, чтобы имѣть болѣе легкій доступъ къ крестьянамъ и оказывать на нихъ благотворное влияніе.

Причиной такого феерического перерожденія является, по словамъ автора, слѣдующее анекдотическое происшествіе.

Герой, хотя и любилъ щегольнуть словцемъ на извѣстныя либеральныя темы, въ дѣйствительности былъ самымъ пустымъ щоголемъ. Кромѣ стремленія къ „радостямъ жизни“, онъ имѣлъ еще страсть къ фотографированію, и вотъ въ одну изъ такихъ экскурсій съ нимъ произошелъ слѣдующій непріятный случай.

Однажды, проѣзжая черезъ село, нашъ фотографъ-любитель обратилъ вниманіе на то, что жители деревни очень красивы; онъ остановился у волости, вызвалъ старосту и заявилъ ему, что черезъ двѣ недѣли пріѣдетъ въ деревню снять съ болѣе красивыхъ портреты. Черезъ двѣ недѣли фотографъ дѣйствительно пріѣхалъ въ деревню съ аппаратомъ.

Но необычайное заявленіе его уже пробудило пугливое воображеніе крестьянъ; заронились слухи, предположенія, и въ концѣ концовъ, при помощи бабынъ язычковъ, сложилась легенда о томъ, что панычъ пріѣдетъ снимать портреты съ девушекъ для

того, чтобы показать ихъ Чорному Царю, и которыхъ изъ нихъ понравятся Царю, тѣхъ и возьмутъ изъ деревни. Словомъ, когда явились любители съ фотографическимъ аппаратомъ и хотѣли снять танцующихъ дѣвушекъ, то онъ мгновенно разбѣжались, а толпа, предводительствуемая бабами, окружила фотографовъ; начались крики, угрозы, всевозможныя предположенія о цѣли прибытія пословъ од Чорного Царя. Въ концѣ концовъ дорогой аппаратъ едва не былъ разбитъ наступающей толпой; испуганные любители вскочили въ бричку, и только рванувшія со всѣхъ силъ въ гору лошади спасли злосчастныхъ любителей отъ разъяренной толпы. Это событіе произвело рѣшительный переворотъ въ душѣ героя. Въ немногихъ словахъ страстся авторъ очертить исторію такого сложнаго переворота.

„Я думав,—говорить Солонина, герой повѣсти,—поруч жити люде—одні безпомічні, здичилі з темноти, другі освічені, узброєні в знаття, і не глучаються, не єднаються, мов би Бог зна які кордони розлучили їх. Це мене вражало. Світло стоїть поруч з темрявою і не розгонять мороку.“ Такія примітивныя мысли роятся въ головѣ Солонины. Впрочемъ, онъ tot-часъ добавляетъ, что онъ уже не были новостью для него. Но, заключаетъ свою короткую исповѣдь Солонина: *годі вам розсказувати детально про боротьбу, яку я счинив з собою, з своїми звичками, застарілими поглядами.* (38). Весьма возможно, что въ дѣйствительности Солонина такъ и отвѣтилъ своему товарищу; но авторъ, передающій намъ подобное происшествіе, долженъ знать, что если въ немъ и есть какой либо интересъ, то онъ заключается именно въ томъ, какую борьбу пережилъ Солонина, какимъ образомъ отрѣшился онъ отъ своего прежняго міра,—остальное все вещи второстепенныя. Но авторъ не даромъ вложилъ въ уста Солонинъ столь знаменательную фразу: дѣло въ томъ, что если бы Солонина и захотѣль познакомить насъ съ той борьбой, какая возникла въ его душѣ,—онъ не могъ бы этого сдѣлать, такъ какъ причина, яко-бы вызвавшая ее, не соотвѣтствовала слѣдствію.

Незнакомство деревенской толпы съ фотографическимъ аппаратомъ еще не могло вселить такой жгучей боли о невѣжествѣ народномъ, которая понудила бы пустого и ничтожнаго Солонину къ геройскому подвигу. Во времена Месмера, вполнѣ реальная явленія месмеризма, именуемыя нынче гипнотизмомъ, почитались людьми гораздо болѣе образованными, чѣмъ „Гудулія“. напавшая на Солонину, проявленіемъ какой-то темной, сверхъестественной силы. Да если-бы и сей часъ произвести передъ какими

либо мелкими обывателями захолустныхъ мѣстечекъ чудесные опыты съ радиемъ, или хотя-бы съ рентгеновскимъ аппаратомъ,—развѣ это не принято бы было ими за колдовство или въ лучшемъ случаѣ за искусный фокусъ? Нѣтъ, такое безобидное незнаніе не разрываетъ сердца. Вотъ если-бы Солонина увидалъ, какъ простираются черезъ хомутикъ родильницу, умирающую въ нечеловѣческихъ мукахъ, какъ приводятъ прощающейся къ дифтеритному ребенку остальныхъ здоровыхъ дѣтей; какъ сынъ, озвѣрѣвшій отъ вѣчной бѣдности и тьмы, выгоняетъ старуху мать изъ хаты на голодную смерть; какъ бѣть, калѣчутъ, превращаютъ дѣтей въ идотовъ голодные и пьяные родители,—тогда бы и мы поняли, что картины подобнаго невѣжества могутъ разорвать сердце человѣку, способному воспринимать чужія страданія, могутъ навсегда обезцѣнить въ его глазахъ всѣ краски пустой, свѣтской жизни. Но безсмысленная вспышка толпы въ данномъ случаѣ, какъ могла она повлиять на Солонину, того Солонину, какимъ представляется намъ его Коцюбинскій?

Прежде всего онъ самъ своимъ страннымъ поведеніемъ далъ основаніе невѣроятнымъ слухамъ, распространившимся до его приѣзда. Вообразимъ себѣ, что какой нибудь важный сановникъ (а таковыми непремѣнно является всякий панычъ въ глазахъ крестьянъ, да еще такой блестящій, какъ Солонина!) подкатываетъ къ городской думѣ, вызываетъ городского голову и объявляетъ ему, что въ Киевѣ довольно красивыхъ жителей и что черезъ двѣ недѣли онъ приѣдетъ фотографировать ихъ? Развѣ подобное странное заявленіе не породило-бы всевозможныхъ толковъ въ городѣ? И развѣ появленіе такого кавалера не вызвало бы недоброжелательства и среди болѣе образованныхъ городскихъ обывателей? Что-же удивительнаго въ томъ, что дикий народъ встрѣтилъ кольями непрошенного фотографа, поступавшаго еще все время какъ бы нарочито без tactно? Конечно, пассажъ, происшедший съ Солониной, былъ весьма непріятенъ, но происшествіе это отнюдь не относилось къ числу тѣхъ, которыя потрясаютъ души. Въ сердцѣ Солонины оно должно было вызвать раздраженіе противъ этой грубой черни и еще крѣпче утвердить презрительную мысль о томъ, что чернь еще не доросла до какихъ либо идей и что эта область останется навсегда достояніемъ „аристократіи духа.“ Такъ долженъ былъ реагировать на это траги-комическое происшествіе бездушный *petit maître* Коцюбинскаго, но онъ вдругъ „разсудку вопреки, наперекоръ стихіямъ“ выростаетъ сразу до размѣровъ героя и дѣлается суровымъ сподвижникомъ идеи.

Нѣть,—уголъ паденія не равняется углу отраженія, и эта психологическая неизвѣстность непріятно поражаетъ сознаніе, какъ раздражаетъ ухо грубый, рѣзкій диссонансъ.

Одно изъ двухъ: или герой разсказа не былъ тѣмъ узколобымъ представителемъ золотой молодежи, какимъ его рисуетъ авторъ, или происшествіе, зажегшее и его гнилую душу священнымъ огнемъ, должно было быть гораздо драматичнѣе того анекдота, который передаетъ намъ Коцюбинскій. И въ томъ и въ другомъ случаѣ надо было обратить большее вниманіе на психологію героя, а не заявлять устами его: „*годі вам розсказувати детально про боротьбу, яку я счинив з собою, з своїми звичками, застарілими поглядами.*“ Эта странная точка зрѣнія автора превращаетъ разсказъ въ нескладный анекдотъ.

Онъ мертвъ, и, не смотря на свою высокую тенденцію, такъ же напоминаетъ жизнь, какъ раскрашенная восковая кукла живого человѣка.

Рассмотримъ теперь слѣдующій разсказъ, представляющій изъ себя еще болѣе алляповатый анекдотъ—„По людському“. Герой разсказа Карпо, парубокъ грамотный, развитой, съ запросами человека, ищущаго истины, посѣщаль постоянно либерального и просвѣщенного учителя школы, который вліялъ самимъ благотворнымъ образомъ на его развитіе. Благодаря бесѣдамъ съ учителемъ, Карпо значительно расширилъ кругъ своихъ знаній; его стала невыносимо тяготить тьма окружающей обстановки,—онъ сталъ рваться къ лучшей жизни. Но учителя убрали изъ деревни; Карпо затужилъ. Черезъ нѣкоторое время, однако, онъ женился, остался и только по временамъ, при видѣ насилий, производимыхъ надъ безотвѣтными крестьянами, въ немъ пробуждался бурный духъ революціонера, но вспышки эти быстро угасали. Прошло четыре года жизни Карпа, совершиенно неизвѣстныхъ ни автору, ни читателю. Черезъ четыре года Карпо неожиданно получаетъ въ наслѣдство отъ тетки 200 руб. И какъ думаетъ читатель, на что обращаетъ всѣ эти деньги разумный, интеллигентный Карпо? Онъ начинаетъ жрать, жрать черезъ силу, для того, чтобы обновить свою кровь. На вопросъ товарища Максима, купить-ли онъ себѣ воловъ, или десятину поля,—Карпо отвѣчаетъ гнѣвно: „Воли! Що мені з волів! Я самъ досі бувъ якъ вілъ у плузі. Ні, годі! Тепер я поновлю свою кровь, наберуся сили. Онъ у Німеччині, або въ Англії робочий чоловікъ коженъ день єсть мнясо. Того вінъ і сміявій, і розумний, людиною нарікається. Въ йому кровь грає. А ми що?.. Жінко, давай, що тамъ наスマжилъ“.

И вотъ, на основаніи такого поверхностнаго, чисто анекдотического соображенія, Карпо начинаетъ обновлять свою кровь тѣмъ, что жретъ, какъ свинья, съ утра до вечера, возбуждая и смѣхъ и отвращеніе среди своихъ односельчанъ.

Авторъ рисуетъ намъ картины безобразнаго обжорства Карпа. То Карпо сидить красный, потный и пожираеть черезъ силу свинину, разбрасывая кругомъ кости, то Карпо лежить вывернувшись на постели и кричить на жену: „розшибай пазуху, а ну чи влучу?“ Жена раздвигаетъ сорочку и онъ бросаетъ ей за пазуху конфекты. „Цукор потрібний для тїла: він його нагриває, як дрова піч, і підживляє,“ объясняеть онъ свои странные поступки нарвавшемуся на эту сцену товарищу. И такъ далъе, все crescendo и crescendo; кончается вся исторія тѣмъ, что просвѣщенный Карпо, въ концѣ концовъ, напивається, какъ животное въ шинкѣ, и у него крадуть купленного на занятые деньги коня. Это послѣднее происшествіе потрясло Карпа: „Це вже по свинячому вийшло,—заявляетъ онъ сумрачно товарищу: не вмів я по людському жити. Не для нас воно“. Карпо опомнился и съ жгучей страстью набросился на работу; онъ уплатилъ всѣ долги, но все таки продолжаетъ ходить на заработки, какъ-бы желая заглушить какую-то жгучую боль.

И такъ, просвѣщенный, любознательный Карпо, духовно воспитанный честнымъ и либеральnymъ учителемъ, изъ всѣхъ его бесѣдъ вынесъ такое убѣжденіе: человѣкъ, каково бы ни было его происхожденіе, долженъ стремиться къ тому, чтобы жить по человѣчески, т. е. охранять свои человѣческія права и свободно развивать свой разумъ; достигнуть этого можно, только обновивъ физическій составъ своей крови при помощи безсмысленаго жранья и пьянства. Такой способъ разсужденій напоминаетъ намъ логику героевъ нѣмецкихъ анекдотовъ, въ которыхъ, когда докторъ говорить, напримѣръ, больному: пріймите эти порошки въ водѣ;—то больной идетъ къ рѣкѣ, входитъ въ воду и тамъ принимаетъ лекарство. Или, когда докторъ, подавая больному рецептъ, говорить ему: пріймите это и вамъ станетъ легче,—то больной рветъ на мелкіе кусочки рецептъ, проглатываетъ ихъ, и выздоравливаетъ. Разница въ данномъ случаѣ будетъ состоять только въ томъ, что авторы подобныхъ анекдотовъ выставляютъ своихъ героевъ безсмысленными дураками, тогда какъ, по словамъ Коцюбинскаго, Карпо быль осмысленнымъ, любознательнымъ человѣкомъ, съ которымъ учитель вель долгія и разумныя бесѣды. И неужели-же эти разумныя бесѣды не уяс-

нили Карпу хоть слѣдующаго; что если англійскій рабочій силенъ и свободенъ, то вовсе не потому, что онъ Ѵсть мясо, а наоборотъ — онъ Ѵсть мясо потому, что силенъ и свободенъ. Память недавно прошедшаго крѣпостного права должна бытѣ также напомнить Карпу, что не сытая пища пробуждаетъ въ людяхъ духъ свободы. Среди панской дворни и въ той деревнѣ, гдѣ жилъ Карпо, находилось навѣрное не малое количество хитрыхъ угодниковъ, блюдолизовъ панскихъ, которые обильнѣйшимъ образомъ питались отъ стола своихъ господъ, и не смотря на это, оставались самыми презрѣнными пресмыкающимися. Да наконецъ, самъ свободолюбивый учитель, вызвавшій къ жизни душу Карпа, развѣ жирнымъ мясомъ поддерживалъ онъ въ себѣ любовь къ свободѣ? Карпо видѣлъ его жизнь изо дня въ день, и примѣръ этого благороднаго человѣка долженъ быть глубоко запечатлѣться въ его душѣ.

Такимъ образомъ, если-бы у Карпа была хоть крупица здраваго смысла, онъ не могъ-бы сдѣлать такого парадоксальнаго, анекдотически-бесмысличнаго вывода. Это приводить насъ къ рѣшенію двухъ вопросовъ: или Карпо былъ въ дѣйствительности безнадежнымъ дуракомъ,—въ такомъ случаѣ не стоило писать и рассказа; или-же онъ былъ человѣкомъ разумнымъ,—въ такомъ случаѣ онъ не могъ-бы разсуждать столь парадоксально, и несостоятельность его должна была-бы обнаружиться въ болѣе глубокомъ, въ болѣе драматическомъ столкновеніи съ жизнью.

Переходимъ къ третьему разсказу этой же серіи, — „Дорогою ціеною“. Это уже не набросокъ, это большой разсказъ во вкусѣ Майнъ-Рида или Фенимора Купера. Для читателей юношескаго возраста онъ долженъ представлять большой интересъ, такъ какъ нѣть тѣхъ ужасовъ и бѣдствій земныхъ, которыхъ не бросиль-бы авторъ на головы своихъ героевъ: бѣгство отъ пана, ночная переправа черезъ Дунай; всѣ успѣли сѣсть въ лодки, только герои разсказа остались на берегу и бѣгутъ отъ погони. Постройка плота.. переправа.. теченіе уносить плотъ съѣстными припасами.. чудомъ спасены.. И вдругъ шальная пуля казака съ русской стороны ранить Остапа. Заблудились.. пожаръ въ плавняхъ. Соломія.. плладаетъ въ область огня.. на раненаго, лишеннаго силъ Остапа нападаетъ волкъ. Неожиданное спасеніе: Соломія выбѣгаѣтъ изъ плавней, натыкается на хату цыганъ, умоляетъ ихъ идти за нею. Находятъ въ глубинѣ плавней Остапа; цыгане несутъ его къ себѣ. Остапъ выздоравливаетъ нако-

нецъ. Казалось бы, насталъ вмѣстѣ съ этимъ и конецъ всѣмъ испытаніямъ злосчастныхъ героеvъ? Не тутъ то было! Авторъ готовить имъ еще горшія бѣдствія. Цыгане оказались грабителями. Произошла какая то ночная схватка, въ которой ранили стараго цыгана. Остапъ и Соломія поняли, что нельзя и минуты оставаться дольше въ этомъ разбойничьемъ гнѣздѣ, но вмѣсто того чтобы сейчасъ же уйти вмѣстѣ въ селеніе, гдѣ Соломія работала поденно у болгарина,—они поступаютъ удивительно неострѣумно: Соломія отправляется сначала одна просить болгарина принять пока что Остапа, а пока она путешествовала туда и сюда,—налетѣли турецкіе солдаты, связали всѣхъ цыганъ, въ томъ числѣ и Остапа, и отвезли въ тюрьму въ Галацъ. Добравшись, наконецъ, до начальника тюрьмы,—Соломія узнаѣтъ, что Остапъ, какъ русскій бѣглецъ, будеть отправленъ назадъ въ Россію. Соломія рѣшаются на послѣднее героическое средство: отбить у солдатъ Остапа силой. Планъ Соломії не удается: лодка опрокидывается,—Соломія съ товарищемъ Иваномъ тонуть, Остапа отвозятъ на русскій берегъ.

Такимъ образомъ, бѣглецы гибнутъ, но не отъ тяжкихъ условій жизни, встрѣчающихъ подобныхъ безправныхъ людей въ чужой странѣ, а отъ исключительно романтическихъ бѣдствій, насланныхъ на нихъ авторомъ.

Фантазіи автора могъ-бы позавидовать и Майнъ-Ридъ. Двѣ случайно завалившіяся спички въ штанахъ какого-нибудь „слѣдопыта“ спасаютъ его и отбитую у индійцевъ красавицу отъ цѣлой стаи волковъ,—у Коцюбинскаго дѣло обходится еще чудеснѣе: брызги воды спасаютъ недвижимого Остапа отъ голоднаго волка! „Єдинимъ оружжамъ Остаповимъ була вода, і вінъ час од часу обливавъ нею вовка, не допускаючи до себе. Вовкъ врешті скучивъ: вінъ кілька разъ сердито зъ запеклістю клацнувъ на Остапа зубами, крутившись і сchez у комишахъ“ (170). Должно быть, этотъ добрый волкъ былъ вегетаріанецъ, въ противномъ случаѣ не могло-бы такое голодное, хищное животное отказаться отъ столь вкуснаго кушанья изъ-за нѣсколькихъ капель воды. Да простить намъ почтенный авторъ, но трудно какъ-то повѣрить, чтобы волкъ, проживающій въ плавняхъ, забрызганный въ мокрую грязь, до такой степени боялся воды; да, наконецъ, если не ошибается старикъ Бремъ, волкъ отнюдь не относится къ кошачьей породѣ, а потому и не страдаетъ боязнью воды.

Какъ видно изъ переданного нами выше содержанія разсказа, въ произведеніи этомъ отведено слишкомъ мало места

для психологіи: почти всѣми моментами жизни героевъ руководятъ ужасныя случайности. Въ этомъ, конечно, нѣтъ ничего не-вѣроятнаго. Бываются жизни, исторія которыхъ есть только перечень фатальныхъ бѣдствій; бываются жизни счастливыя и беспечныя, какъ струи лѣсного ручейка, теченіе которыхъ вдругъ прерывается шальными камнемъ, сорвавшимся съ крыши,—все это вполнѣ вѣроятно, но отнюдь не типично. И переданный Коцюбинскимъ разсказъ, за немногими исключеніями, можетъ имѣть свою долю вѣроятія,—но онъ лишенъ литературнаго интереса, такъ какъ слишкомъ исключительныя обстоятельства, сопровождающія жизнь его героевъ, дѣлаютъ его далекимъ отъ реальной жизни.

Впрочемъ, уже въ этомъ разсказѣ видна способность Коцюбинскаго глубоко проникать въ тайники сердца человѣческаго. Отмѣтимъ истинно художественную картину смерти Соломії. Рѣдко кому удавалось передать съ такой силой безконечное одиночество умирающаго человѣка.

Небольшой набросокъ „Поединок“ переносить настъ уже въ сферу quasi-интеллигенціи". Сынъ бѣдной мѣщанской семьи, скромный молодой человѣкъ получаетъ мѣсто репетитора въ богатомъ домѣ помѣщика и важнаго чиновника. Супруга его, увядшая сорокадвухъ-лѣтняя дама, влюбляется въ красиваго репетитора и обращаетъ его въ своего возлюбленнаго. Она терзаетъ его недзоровой любовью, своими романтическими письмами, своими аристократическими манерами и классической музыкой, которыхъ бѣдный учитель не можетъ оцѣнить, но такъ какъ связь съ „настоящей“ дамой лѣстить самолюбію Пиддубнаго и гарантируетъ ему хлѣбное мѣсто, то онъ и остается въ роли послушнаго любовника. Мужъ неожиданно накрываетъ любовниковъ и выгоняетъ репетитора изъ дома. Афрапирированный учитель покорно уходитъ, но прибѣжавши домой, начинаетъ обдумывать свой поступокъ и приходитъ къ выводу, что онъ поступилъ по мѣщански, позволивши безпрекословно такъ унизить себя. Антонина, „настоящая дама“, никогда не проститъ ему этого. Какъ реабилитировать себя въ ея глазахъ? Въ этихъ размышеніяхъ проводить молодой учитель всю ночь и на утро придумывается гаденький компромисъ. Свѣтскія правила чести требуютъ, чтобы онъ вызвалъ оскорбителя на дуэль, но онъ, Пиддубный, не хочетъ рисковать своей жизнью, а потому онъ пошлетъ свой вызовъ на имя Антонины: такимъ образомъ и честь будетъ возстановлена, и дуэль не состоится. Планъ достигаетъ цѣли: мужъ является къ Пид-

дубному съ извиненiemъ, и такимъ образомъ возстановляется *status quo ante*.

Разсказъ „Поединок“ составляетъ переходъ отъ приведенныхъ нами выше разсказовъ Коцюбинскаго къ послѣдующимъ прекраснымъ произведеніямъ его. Душевное состояніе молодого учителя, помышляющаго о томъ, какъ-бы смыть свой позоръ и оградить отъ риска свою жизнь, разработано прекрасно. Но психологія эта безпочвенна,—у ней нѣтъ корней. Мы видимъ передъ собой труса и негодяя. Но почему этотъ Поддубный, сынъ бѣдной и, очевидно, трудящейся мѣщанской семьи, превратился въ такого жалкаго пошляка и труса? Мы также не понимаемъ, почему молодой, здоровый человѣкъ, имѣющій сильныя руки и кой-какія знанія, добровольно погрузился въ тину и грязь, способную удовлетворять лишь такія дряблыя, увядающія натуры, какъ пани Антонина?

Эта недосказанность сильно понижаетъ литературную цѣнность разсказа.

Небольшой рассказикъ „Помстився“ —произведеніе на столько слабое, что считаемъ ненужнымъ даже подвергать его болѣе подробному разбору. Это сплошная мелодрама. Богатый помѣщичій сынокъ, кутила, моть, спустившій все и нынѣ состоящей въ санѣ бояска, сильно выпивши, откровенничаетъ со своимъ случайнымъ собесѣдникомъ рабочимъ-парубкомъ и разсказываетъ ему исторію своей грязной жизни, между прочимъ упоминаетъ о крестьянской дѣвушкѣ, которую онъ погубилъ. Парубокъ также повѣряетъ ему исторію своей горькой жизни; разсказываетъ, почему онъ бросилъ свое родное село и отправился мыкаться по свѣту: онъ любилъ больше жизни дѣвушку изъ своей деревни и панъ погубилъ ее. О, если-бы только удалось ему отыскать этого негодяя, ужъ онъ бы заплатилъ ему и за свою и за ея искалѣченную жизнь!

Ужасная случайность!

Оказывается, что именно этотъ баринъ-бояскъ, это пьяное животное и погубилъ его несчастную невѣstu. Наконецъ-то онъ можетъ отомстить негодяю! Но честный парубокъ гнушается подобной местью, онъ оттягиваетъ пьяное тѣло отъ рѣки, что-бы его не захлестнули волны, и возвращается въ городъ.

О, счастье!

Въ городъ онъ наталкивается совершенно неожиданно на несчастную любимую дѣвушку, которую столько времени разыскивалъ напрасно и считалъ безвозвратно погибшей.

Добродѣтель награждена, порокъ наказанъ—и всѣ три единства соблюдены!

Въ этихъ первыхъ рассказахъ Коцюбинского, какъ-то „Помстився“, „Посол од Чорного Царя“, „По людському“, видна и во внѣшней формѣ неопытная рука: они преимущественно ведутся въ видѣ разсказа отъ первого лица: авторъ еще не владѣеть дѣйствиемъ, но что касается красоты языка, стиля и художественной силы описанія, то эти свойства въ большей или меньшей степени составляютъ неотъемлемое свойство всякаго произведенія Коцюбинского.

VII

Переходимъ теперь къ тѣмъ произведеніямъ Коцюбинского, въ которыхъ дарованіе его выразилось съ полной силой.

Психологія женской души, а вмѣстѣ съ нею вся сложная гамма чувства любви составляютъ избранный мотивъ художественного психологического анализа. Въ русской литературѣ лучшимъ знатокомъ женской души почитается Тургеневъ,—можемъ безъ преувеличенія сказать, что такое же мѣсто принадлежитъ по праву въ украинской литературѣ Коцюбинскому. Вотъ всѣ женские образы, проходящіе передъ читателемъ: бѣдныя татарочки Фатымэ, Эмене, молдаванка Гашица, Олександра, Настя, Раиса, баба Хима, Мариора, Маланка, и даже мимолетно проскальзывающія милыя тѣни Гафійки и цыганки Гицу,—всѣ они живы, естественны и правдивы. Любящія, тоскующія, гнѣвныя, изстѣпленные—они всегда сохраняютъ въ себѣ типичную чистоту непосредственной женской души; они дѣйствуютъ подъ вліяніемъ чувства, и чувство это никогда не бываетъ подкуплено постороннимъ разсчетомъ. Они всѣ любить, каждая по своему; они не могутъ жить безъ любви, не той, конечно, любви, перипетіи которой живописуются въ французскихъ бульварныхъ романахъ, а той любви, которая одушевляетъ жизнь славянской женщины, которая заставляетъ забывать себя для другихъ,—будь то мужъ, отецъ, ребенокъ или родная страна. Мы не смѣемъ настаивать на нашемъ мнѣніи, но исторія и литература поддерживаютъ его. Въ любви своей украинская женщина какъ-бы старается утолить жажду самопожертвованія. Она не старается покорить себѣ любимаго человѣка, она не покоряется и сама, она только ищетъ достойнаго человѣка, чтобы излить на него весь запасъ нѣжности и любви,

которыми такъ щедро надѣлила ее природа. Не такъ радуетъ ее своя слава, какъ слава избранника ея. Эта слава теплѣе: радостнѣе лелѣять чужую славу, чѣмъ холить свою. И если женщина не находитъ такого существа въ жизни, если сердце ея обречено на холодное одиночество,—оно атрофируется, какъ атрофируется всякий органъ, лишенный возможности проявлять свойственную ему дѣятельность. Остается жить человѣкъ съ мертвымъ сердцемъ. Счастливы тѣ женщины, для которыхъ открыть міръ идей; какъ бы ни была одинока и безрадостна ихъ личная жизнь,—имъ есть для кого жить, есть что любить; но тѣ добрыя созданья, добрыя и нѣжныя, которые могутъ понять только любовь конкретную къ близкому, дорогому человѣку,—лишенныя этой любви, онъ увядаютъ, какъ увядаются цвѣты, лишенные солнечнаго луча. Такому грустному явленію посвященъ одинъ изъ лучшихъ разсказовъ Коцюбинскаго „Лялечка“.

Героиня его также любить, но любить по своему. Любовь Раисы совсѣмъ не похожа на любовь Гашицы, любовь Фатьме или Насти; каждая изъ нихъ любить сообразно даннымъ своего темперамента, своего развитія, своей среды, — и въ этомъ большая сила таланта Коцюбинскаго.

Остановимся, напр., на Фатьме (На камени). Татарка съ горъ, она выдана замужъ за противнаго, богатаго рѣзника, котораго не любить. Случайно въ приморскую деревушку прѣѣзжаетъ молодой турокъ и остается на нѣкоторое время жить въ домѣ рѣзника. Разъ увидѣлъ онъ глянувшія на него изъ-за фередже очи Фатьме, она опьянилась звуками его зурны,—и оба полюбили другъ друга. Нѣть сомнѣнія въ томъ, что не личность Али пробудила любовь въ сердцѣ Фатьме, — она вѣдь ни разу не говорила съ нимъ: молодость, красота юнаго турка воплотили томившую душу Фатьме тоску въ опредѣленную страсть,—въ ней слились и жажда свободы, и жажда искренняго, молодого чувства, и Фатьме безъ думъ, безъ размышеній отдалась своей страсти, съ той природной силой, съ какой поворачиваетъ цвѣтокъ свою головку къ солнечному лучу. Съ полнымъ фанатизмомъ отдается Фатьме своему влечению. Она не думаетъ о настоящемъ, не загадываетъ о будущемъ, не смущается мыслью объ [измѣнѣ, о грѣхѣ; она любить, и не можетъ, не想要 противостоять своему чувству. Въ этой силѣ страсти и слабой дѣятельности мозга проявляется основа душевнаго склада восточнаго человѣка—фатализмъ Фатьме. Разъ человѣкъ не употребляетъ ни малѣйшаго усилия воли, чтобы побороть свою страсть и направить такъ или иначе свои

чувства, то ему и остается одно—отдаться во власть событий, комбинирующихя помимо него. Волю же, идущую противъ самой природы человѣка, можетъ поддерживать только сильная мысль, та мысль, которая съ большой силой убѣжденія представляеть человѣку всѣ послѣствія, порождаемыя однимъ его неосторожнымъ ходомъ,—мысль шахматнаго игрока. У бѣдной Фатьме нѣть и тѣни подобной мысли,—вотъ почему чувство ея отличается такой стихійной силой.

Вспомнимъ сценку первого рѣшительного свиданія Фатьме и Али.

„Ти здалеку?“—Али здригнувся; голосъ йшовъ зверху, з даха, і Али піднявъ туди очі. Фатьме стояла під деревомъ, тінь од якого вкривала Али. Він спаленів і заікнувся.—„З-під Смірни... далеко звідси.“—„Я з гір“. Мовчанка. Кровь бухала йому до голови, як морська хвиля, а очі полонила татарка і не пускала відъ своїхъ.—„Чого забився сюди? Тобі тут сумно?“—„Я бідний... ні зірки на небі, ні стебла на землі. Заробляю“.—„Я чула, якъ ти граєшъ...—Мовчанка.—„Весело у нас в горахъ... музики, дівчата веселі... у нас нема моря... а у вас?“—„Близько нема“.—„Йохтер! І ти не чуешъ в хаті якъ воно дихає?“—„Ні у нас замісць моря пісокъ. Несе вітер гарячий пісокъ, і ростуть гори немов горби верблюжі. У нас... — „Цсс!.. Вона неначе ненарокомъ висунула з-під фередже білій випещений вид і поклала з фарбованнимъ нігтемъ палецъ на повні й рожеві вуста. Навкруги було безлюдно. Благітне, якъ друге небо, дивилось на нихъ море і лиш біля мечету просунулась якась жіноча постать.—„Ти не боїшься, ханимъ, розмовляти зо мною? Що зробить Мемет, якъ нас побачить?“—„Що він схоче“.—„Він нас забѣє, якъ побачить!“—„Якъ він схоче“. (17).

Эта любовь не смягчена ни нѣжностью, ни душевной дружбой, она сильна только силой желанья. Что-то мрачное, фатальное, подобное силамъ природы чуетъся въ этомъ влечениі; оно чуждо намъ. И въ этой особенности любви Фатьме, подмѣченной Коцюбинскимъ, и проявляется большая художественная сила его таланта.

Гашица (Пекоптьоръ)—такое-же непосредственное дитя природы, какъ и Фатьме, но любить она совершенно иначе. Конечно, не духовная красота, а молодость здоровье и чувство Йона пробудили любовь въ сердцѣ Гашицы, но тутъ-же сейчасъ примишались и психические мотивы.

Йонъ долго и упорно ухаживалъ за Гашицей. И вотъ онъ явился наконецъ въ первый разъ къ ней во дворъ. Парубокъ

просить пить, дѣвушка ведеть его въ погребъ, гдѣ у нихъ хранится вино, и подаеть ему полную куфу.

„Парубок обхопив куфу руками, підніс до рота, здмухнув піну і пожадливо припав устами до вина. Гашица, спершись на бочку, не спускала ока з своего милого, немов роскошувала його приемнистю. „Бун-джин!“—відсапнув нарешті Йон, втираючи уста рукавом, та ставлячи долі куфу. „Дуже дякую, додав він, обіймаючи та пригортаючи до себе Гашицю. Дівчина не пручалась. Ій так добре було в обіймах милого, вона так солодко затремтіла від дотику тих сильних, жилавих рук, від того тепла молодого любого тіла. В ухах немов звенить щось, в голові туман. Вона наче з-за стіни чує Йонів голос, його слова“. Далі Йонъ начинає восхищать Гашицу своїми удивительними по-знаніями русского языка.

„Йон монотонно цідив слово по слові, а Гашица, згорнувши руки, слухала, мов зачарована. Який вин розумний!—подумала вона, почуваючи в грудях новий прилив почуття. „Біне?“—поспітив Йон скінчивши:—, Тара біне! Прошопотіла Гашица:“ Йонъ окончательно восхищает Гашицу своим умомъ, своей ловкостью. Наконецъ имъ надоѣдаетъ сидѣть въ погребѣ, и Йонъ начинаетъ упрашивать Гашицу пойти съ нимъ на виноградникъ.

,І хоч Гашица гнала його до дому, а не могла встояти проти палких благань милого й сама не помітила, як опинилася за хатою, на стежці до виноградника. Серед темних крилатих кущів обібрали вони собі місцину. Йонъ нарвав на обніжку трави й простелив долі. Чорна пухка земля дихала вохкістю, старі роскішні кущи здіймали до гори, мов руки, цупке галуззя; крізь чорне лапате листя лиш де-не-де мигтіла зірка. Було холодно, моторошно якось. Гашица несвідомо пригорнулась до Йона, цілою істотою віddaючись гарячим пестощам... „Починало вже сіріти. Йон—щасливий, задоволений, Гашица—засоромлена, з опущеними до долу очима, з почуттям якоїсь ваги, якогось непоправного лиха.

Мы нарочно сдѣлали такую большую выписку, чтобы показать читателю, какъ вѣрно и вмѣстѣ съ тѣмъ какъ цѣломудренно пишеть авторъ подобныя, выражаясь банально, „рискованные сцены“. Йонъ прижалъ къ себѣ Гашицу, дѣвушка вся задрожала въ его горячихъ объятьяхъ, въ ушахъ ея зазвенѣло, въ головѣ поднялся туманъ; голосъ Йона потонулъ гдѣ-то въ густой мглѣ,—все это проявление чисто физиологической жизни организма; но тутъ-же рядомъ мысль бѣднаго созданія старается

падѣлить своего избранника всѣми доблестями идеала, якобы въ плотившагося въ этомъ здоровомъ, грубоватомъ парнѣ. Замирая отъ восторга, слѣдить Гашица за всѣми движеніями Йона, прислушивается къ его словамъ: какой онъ умный, какой сильный, какой ловкій.

Не беремся рѣшать, какое изъ двухъ началь, дѣйствующихъ въ человѣкѣ, обманываетъ въ данномъ случаѣ дѣвушку: физіологія ли подкупаетъ психологію, или психологія возбуждаетъ физіологію,—важно то, что авторъ, открывая душу бѣдной дѣвушки, знакомитъ насъ съ обоими чувствами, охватившими ее; онъ дѣлаетъ человѣчнымъ волненіе Гашицы, онъ пріобщаетъ ее къ намъ, мы проникаемся къ ней жалостью, мы понимаемъ и не судимъ ее.

Представимъ-же себѣ, что всю эту сцену въ погребѣ, а затѣмъ на виноградникѣ взялся-бы описывать кто-либо изъ французскихъ реалистовъ. Влюбленные въ саду ночью. Гашица въ объятіяхъ Йона... Какой просторъ для пламенной фантазіи, какое богатое знаніе физіологіи могъ-бы проявить любой живописатель подобныхъ сценъ!.

Коцюбинскій ограничивается немногими фразами.

Крѣзь чорне, лапате листя лишь де-не-де мигтіла зірка.. Було холодно, моторошно яось; Гашица несвідомо пригорнулась до Йона, цілою истотою віддаючись гарячимъ пестощамъ". І довольно... въ этихъ немногихъ словахъ много души.

За короткую минуту довѣрія и непосредственного чувства Гашица дорого заплатить, и расплата не заставляетъ себя долго ждать. И онъ поступаетъ самымъ обычнымъ образомъ: довѣрчивая, наивная Гашица уже потеряла для него интересъ новизны,—онъ присватывается къ другой дѣвушкѣ. Бѣдная Гашица переживаетъ тяжелые, чорные дни. Она не воспламеняется жаждой дикой мести къ разлучницѣ или измѣннику, она глубоко страдаетъ: и жгучій стыдъ, и горечь обиды, и безотвѣтная любовь наполняютъ ея сердце страшнымъ горемъ. Въ концѣ концовъ Гашица рѣшается на героическое средство: идеть къ родителямъ Йона,—и разсказъ оканчивается общимъ благополучиемъ.

Въ этой обыкновенной исторіи Коцюбинскій сумѣлъ найти много человѣчнаго и тѣмъ сдѣлалъ ее близкой и понятной намъ.

Большая повѣсть „На віру“ посвящена драматическому происшествію, разыгрывающемуся на почвѣ романическаго столкновенія трехъ характеровъ,—Насти, Олександры и Гната.

Всѣ они сильно рознятся межъ собой. Вотъ какъ характеризуетъ авторъ героиню разсказа — Настю. „А Настя була добра, тиха, сумирна. Багато говорити вона не любила. Усе слухає, що говорять другі, й всміхаєтця очима та куточками уст. Але як скаже слово, то так і влетить ластівкою те слово до серця і мов крильцями розмає тугу. Тиха, як ягниця, ніжна, мов голубка. З природи мовчазна, вона залюбки слухала веселу, та гарну бесedu“.—Словомъ, Настя була удивительно женственна, мягка, нѣжна, но подъ этими въ высшей степени привлекательными качествами, какъ и бываетъ обыкновенно, не скрывалась глубина и сила характера. Казалось бы сразу, что Настя какъ нельзя болѣе подходила къ такому же молчаливому Гнату, но сходство это было только кажущееся!—въ сущности же это были совершенно различные люди: Гнатъ имѣлъ сильную и глубокую натуру, Настя же была поверхностна и пассивна. Именно такъ и характеризуетъ авторъ свою героиню: „Вона не мала характеру, ї можно було на все підмовити, але тихим, лагідним словом. Материне бажання лише підживляло її мляву енергію“.

Третє дѣйствующее лицо этой драмы, Олександра—пыльная, экспансивная, артистическая натура.

Сообразно даннымъ характерамъ Нasti, Олександры и Гната развивается и теченіе всего разсказа.

Гнатъ сирота, не богатый но трудолюбивый парубокъ, полюбиль Настю. Любила-ли его Настя?

„Настя, здається, любила його,—отвѣтствуетъ на этотъ вопросъ авторъ: але якось не важилася сказати йому рішуче слово. Що було не спитає він: „Шідеш за мене? Присилати старостів? „Вона в одно: А я знаю? Я тебе й так люблю?“

Нельзя однако приписать такой отвѣтъ дѣвической скромности, потому что нѣсколько строкъ выше авторъ говорить о томъ, что Настя охоче слухала жартівъ говіркого Петра і часомъ навіть забувала про Гната“.

И подобное отношеніе вполнѣ соотвѣтствуетъ дрябленькой натурѣ Насти. Но вотъ въ одинъ веселый майскій день Настя говоритъ „Шійду за тебе! Присилай старостів!“

И что же? хитрая Олександра начала вмѣстѣ съ матерью Настиной уговаривать Настю выйти замужъ за Петра, а не за Гната, и, сбитая съ толку Настя, принимаетъ, наконецъ, такое чисто-дѣтское рѣшеніе: „хто перш пришле старостів, за того й піду“.

Олександра предупреждаєть Петра, чтобы торопился, и Гнатъ остается за флагомъ.

Такъ какъ Настя не любила сильно ни Гната, ни Петра, то такой поступокъ вполнѣ согласуется съ ея характеромъ. Еще характерище очерчено Коцюбинскимъ дальнѣйшее поведеніе Насти.

Мужа Насти взяли въ солдаты. Гнатъ встрѣтился однажды съ Настей и началъ ее горько упрекать въ томъ, что она разбила ея жизнь. Настя разстроилась отъ его рѣчей. „Вона пла-
кала; вона й досі не знає, як це сталося. Так десь воно мало бути. Адже і їй жаль, що вони розлучились: вона не бідила-б
так гірко без чоловіка, як тепер, коли Петра взяли в москалі“, (227). Послѣдня фраза чрезвычайно характерна. Очевидно, если бы мужа не взяли въ солдаты, Насти и не замѣчала-бы всей горечи своего положенія. Отсутствіе мужа, а не присутствіе нелю-
бимаго мужа угнетаютъ ее.

Приходитъ извѣстіе о смерти Настина мужа.

Гнатъ выгоняетъ изъ дома свою законную жену и умоляетъ Насти жить съ нимъ „на віру“, говоря иначе, онъ просить ее сойтись съ нимъ, такъ сказать, гражданскимъ бракомъ.

„Насти слухала, притулившиясь до шершавого стовбура яблуні; їй жаль стало того тихого, широкого чоловіка, що так вірно її кохає, що гине за нею. Вона сама любила Гната і десь у далекому закуточку її серця ворушилась згода на Гнатове жадання. Її вже турбували перешкоды, що неминуче мали стати на дорозі до щастя“.

Протестъ матери только возбуждаетъ упорство Насти. Она по природѣ недалека и пассивна; ее можно было бы легко уговорить, обмануть, но матъ дѣйствуетъ напрямикъ и именно этимъ приемомъ какъ-бы подталкиваетъ Насти согласиться на просьбы Гната. Она убѣгаєть изъ дома матери и поселяется въ домѣ Гната. Сначала матъ требуетъ возвращенія дочери назадъ, но затѣмъ примиряется съ совершившимся фактомъ.

Начинаются для Насти дни тихаго счастья. Она въ своей сферѣ: она хлопочеть по хозяйству, убираетъ хату, ласкается, какъ нѣжная кошечка къ мужу; ей хорошо, ей дѣтски весело, ей не нужно больше ничего;—она достигла своего истиннаго счастья.

Но счастью Насти не суждено было быть долговѣчнымъ. Она услыхала отъ услугливыхъ кумушекъ, что Олександра объ-
щаетъ вытащить ее за волосы изъ хаты мужа. Со слезами пе-
редаетъ она это извѣстіе мужу. Смушеніе и страхъ зарождаются

въ ея душѣ; спокойствіе несложнаго счастья нарушено. Катастрофа приближается. И вотъ однажды, когда Настя сидѣла въ своей опрятной, хорошенькой хаткѣ,—явилась грозная Олександра. Происходитъ ужасная сцена: Гнатъ въ припадкѣ бѣшенства убиваетъ Олександру. Гната беруть въ тюрьму. Настя горюетъ, плачетъ, хлопочеть у адвоката. Гната осуждаются на поселеніе въ Сибирь.

„Настя все чула й бачила. Йй здавалось, що сердце въ ней ось-ось пухне з жалю, що вона вмре. Шерелякана, збентежена, вийшла вона з суду, гірко плачуучи, та не знаючи, що з собою діяти“. „Чи пійдеш зо мною въ далеку дорогу, Насте?“—Спросилъ ее Гнатъ.—„Настя нічого не відповіла, але подумала:— „пійду, яке мені життя безъ його“.

Однако она не пошла.

Мать и соєдки начали ее уговаривать не оставлять матери, не рисковать жизнью ребенка. И безхарактерную Настю скоро охватило смущеніе. „Але вона все ще вагалась, та не знала, що чинити“. Но въ концѣ концовъ: „Дивлячись на материни слезози, слухаючи, як усі відражали ій покидати свої сторони, Настя непомітно звикла до думки, що йти за Гнатом въ далекий Сібрь,—річ неможлива. Вона любила Гната, жалувала його, плакала за ним і... все таки лишилась у Мовчанах“.

Черезъ два года она вышла замужъ за вдовца.

Такъ мирно, благополучно окончилась для нея большая драма, причиной которой была она сама.

Сильные погибаютъ, приспособляемые удерживаются въ жизни.

Погибли Гнатъ и Олександра,—Настя уцѣлѣла. Она пережила свое горе и снова прилѣпила свое гнѣздышко, какъ ласточка къ стѣнѣ, и по всей вѣроятности нашла свое тихое, не сложное счастье.

Въ этомъ заключительномъ аккордѣ повѣсти проявляется снова художественный талантъ Коцюбинскаго.

Всѣ поступки Нasti, всѣ чувства ея правдивы; Настя не могла поступать иначе,—это чувствуетъ читатель. Заставь авторъ Настю отправиться за Гнатомъ въ Сибирь—и цѣльность художественного образа была-бы нарушена. Настя большой человѣкъ для малыхъ дѣлъ и малый для большихъ. Она слишкомъ живучая натура; больше всего она любить въ сущности, можетъ быть и безсознательно свой комфортъ, свой покой; она боится рѣшительныхъ шаговъ. Оставить мать убѣдилъ ее Гнатъ, если-бы онъ

былъ и теперь съ нею, то, по всей вѣроятности, убѣдилъ бы ее идти съ нимъ въ Сибирь,—но его не было, были мать и кумушки. Онъ представляли Настѣ въ сущности второстепенные доводы: ребенокъ можетъ простудиться, мать стоскуется,—и Настя уступила. Изъ-за маловажныхъ причинъ она пожертвовала жизнью погибшаго за нее человѣка. Поплакала, поплакала, а затѣмъ успокоилась, потому что въ сущности не любила Гната съ той силой, съ какой любить глубокія натуры. Сердце ея не дѣлало большой разницы между Гнатомъ и Петромъ: Петро потѣшалъ ее веселымъ разговоромъ, а Гнать подкупалъ беззавѣтной любовью. И оба эти чувства находили мѣсто въ эгоистической натурѣ Нasti. Въ ея чувствѣ нельзя искать ничего высокаго. Не случись Настѣ Гнать и Петро, она вышла-бы замужъ за Степана, за Ивана, вышла-бы за кого-нибудь, свила-бы свое хорошенъкое гнѣздышко, и, если-бы мужъ ея не оказался окончательнымъ негодяемъ,—была бы счастлива.

Совершенно иную фигуру представляетъ изъ себя Гнать: его сильная, глубокая натура искала именно такой женщины, какъ Настя—тихой, женственной, милой. Еще до знакомства съ нею, въ мечтахъ его носился смутный идеалъ „дружини“. И когда онъ встрѣтился съ Настей и увидалъ воплощеніе своей мечты,—онъ полюбилъ Настю всей душой.

Зачѣмъ онъ женился на Олександра, узнавъ, что Настя измѣнила ему?

Да для того-же, чтобы доказать ей, что Олександра все лгала, разъ сама согласилась пойти за него. Онъ хотѣлъ этимъ поступкомъ произить сердце Нasti, но Настю не тронулъ, а себя погубилъ. Будь это не Гнать, а другой человѣкъ, онъ примирился-бы съ обстоятельствами, разыскаль-бы себѣ другую дѣвшку, болѣе соответствующую его требованіямъ, и быль-бы счастливъ. Или уже, женившись сгоряча на Олександре, не дошелъ-бы до открытаго разрыва, а кой-какъ примирился-бы со своей безрадостной долей.

Но Гнать, тотъ Гнать, котораго даетъ намъ Коцюбинскій—сдѣлать этого не можетъ: онъ любить разъ и на всю жизнь. Убилъ онъ Олександру сгоряча, увидѣвши, какъ она бѣть и тащить за волосы Настю. Быть можетъ онъ и не вспылилъ-бы до такой степени, если-бы къ этому не было подготовки. Слезы Настинѣ и ея разсказы о томъ, какъ Олександра собирается вытащить ее за косы изъ хаты, давно уже разъѣдали его сердце, и вдругъ этотъ кошмаръ всталъ воочію передъ его глазами.

Гнатъ забываетъ все: не желаніе убить Олександру, а стремленіе спасти во чтобы то ни стало Настю руководить имъ. Происходитъ катастрофа, разбивающая навсегда жизнь Гната.

Большой, интересной фигурой выступаетъ на фонѣ рисунка разсказа—Олександра. Все понять—все простить, эта старая истина проявляется въ данномъ случаѣ въ разсказѣ Коцюбинскаго. Собственно говоря, Олександра должна была бы быть отнесена къ отрицательнымъ типамъ: она сознательно отбила Настю отъ Гната, она слишкомъ привержена къ хлопцамъ, она и неряшлива, и не способна къ постоянной, уравновѣшенной работѣ, и несмотря на всѣ эти минусы, читатель проникается сожалѣніемъ къ Олександре. Коцюбинскій сумѣлъ отмѣтить глубину ея души, и передъ нами стоитъ не просто разгульная, неряшливая баба, а женщина съ натурой пламенной, артистической, не находящая себѣ отзыва въ окружающей средѣ. Онъ и хочетъ сдѣлаться такой-же степенной хозяйкой, какъ Мотря, какъ Настя, но это ей не удается. Въ первый разъ ей мѣшаетъ устроить свое гнѣздо антипатія Гната, но судьба представляетъ ей и второй, и третій разъ случай обзавестись своимъ домкомъ и вступить на стезю почтенныхъ деревенскихъ жительницъ. Олександра со всей горячностью своего темперамента хватается за работу, но скоро охладѣваетъ. Сердце ея начинаетъ размывать тоска, она чувствуетъ смутное неудовлетвореніе. Но чего-же ей собственно не хватаетъ, чего можетъ она желать?

Достаточно вспомнить сцену на бурякахъ, чтобы понять, чѣго не хватаетъ Олександре. Въ этихъ шуткахъ, въ этихъ остротахъ и импровизаціяхъ выливалась безсознательная сила талантливости Олександры. Она томила ее и не давала ей возможности удовлетвориться будничной обстановкой трудовой жизни. Конечно, при тѣхъ данныхъ, при которыхъ протекала жизнь Олександры, трудно было ей найти какой-либо цѣлесообразный выходъ, и печальный конецъ ея жизни былъ неизбѣженъ. Всѣ поступки ея и душевныя движенія вполнѣ соответствуютъ даннымъ ея характера и той средѣ, въ которой протекаетъ ея жизнь. Единственный упрекъ, который можно сдѣлать автору, это то, что послѣднія перепитія душевной ломки Олександры описаны слишкомъ схематично.

Узель спутанныхъ человѣческихъ отношеній разсѣвается однѣмъ ударомъ топора Гната. Кто виноватъ? Виноваты характеры людей, столкнувшихся на жизненной дорогѣ.

Первоначальная ошибка, предрѣшившая всѣ послѣдующія событія, произошла вслѣдствіе мягкости, инертности Настиной натуры, но именно благодаря этимъ свойствамъ, въ силу контрас-та со своей сильной натурой, Гнать и полюбилъ ее. Не женись онъ на Олександре, положеніе могло бы быть еще спасено, но разъ онъ сдѣлалъ и этотъ неосторожный шагъ, являющійся также слѣдствіемъ его темперамента,—катастрофа была уже неизбѣжна.

И сами герои уже чувствуютъ ее. Этотъ глухой страхъ, мрачныя, безсознательныя предчувствія Насти и Гната исходятъ изъ того, что оба они твердо помнятъ и понимаютъ:—Олександра никогда не простить имъ ихъ счастья; рано или поздно она явится сюда, и тогда произойдетъ что-то еще невѣдомое, но ужасное, мысль о которомъ уже заранѣе леденитъ ихъ кровь.

Въ этой трагически неизбѣжной послѣдовательности развивающихся событій и въ глубокомъ пониманіи человѣческаго сердца заключается большая художественность рассказа.

Авторъ не подсовываетъ намъ никакого приговора, но прочтите послѣднія строки разсказа. „Минуло два роки. До Насти заслав старостів удовець з другого села. Старости заміняли хліб. Справили весілля. Гукаючи та співаючи, гучно проминула весільна перезва кладовище, де лише мріла поміж могилками зелена Олександрина могила.“ Здѣсь нѣть ни одного слова, говорящаго намъ о личномъ взгляде автора, и отъ самой картины, отъ сопоставленія шумной „перезви“, перелетающей черезъ кладбище, гдѣ уже едва виднѣется зеленая могилка Олександри,—вѣть такимъ философски-примиреннымъ настроеніемъ, такимъ глубокимъ пониманіемъ жизни!

Къ недостаткамъ разсказа относится нѣкоторая несоразмѣрность построенія его, растянутость и изобиліе второстепенныхъ лицъ. Взятныя сами по себѣ, эти лица чрезвычайно жизненны и свидѣтельствуютъ намъ о подлинномъ знакомствѣ автора съ описываемой средой. Возьмемъ, напримѣръ, сценку объясненія Мотри съ Семеномъ,—отъ начала до конца въ ней нѣть ни одной фальшивой нотки.

Семенъ купается въ озерѣ; увидавъ проходящую Мотрю, онъ останавливаетъ ее и начинаетъ съ ней, яко-бы незначительный разговоръ, но Мотря смутно чуетъ сразу, что изъ этихъ незначительныхъ словъ должно выйти что-то значительное.

Разговоръ не завязался. Мотря „обернулась і пішла дрібно, наче молоді літа згадала.“

Какъ мѣтко приведенъ здѣсь этотъ характерный пріемъ деревенскаго кокетства! И далѣе, Мотря возвращается назадъ. Семень, наконецъ, высказываетъ ей свое предложеніе,—перейти къ нему жить „на віру“. Мотря смущена, но не смотря на это, не забываетъ пріемовъ своеобразнаго, деревенскаго кокетства. „Мотря щільно стулила губи і спустила очі до долу на горщикок.—А я знаю?—Мотря знайшла на деяці горщичка шматочок присохлої глини і почала його дуже уважно відколупувати нігтемъ“.

Мотря кокетничаетъ съ Семеномъ. Кокетничая, женщина всегда старается показать себя съ той стороны, которая по ея мнѣнію болѣе всего можетъ заинтересовать мужчину. Какъ-бы нибыла смущена знаменательнымъ разговоромъ „кисейная барышня“, она не забудеть отогнуть иаящно мизинчикъ, выставить кончикъ ножки, затянутой въ узкій ботинокъ, или наивно поднять бровки, чтобы расширить глаза; дѣвушка изъ интеллигентнаго общества старается заинтересовать своего собесѣдника умнымъ, живымъ разговоромъ, высотой своихъ убѣждений. Мотря также желаетъ показать себя передъ Семеномъ съ лучшей стороны: даже въ столь важную минуту она не забываетъ отколупывать на днѣ горшечка кусочекъ глины.

Какъ она хозяйственна! Какъ трудолюбива!

И разсчетъ Мотринъ вполнѣ вѣренъ: провожая взглядомъ удаляющуюся коренастую Мотрю, Семенъ говорить самъ себѣ: „буде кому робити“.

Хозяйственныя мечты Семена, при мысли о новой жизни съ Мотрой, все это полно правды, чуждой намъ, по вѣрной описываемой обстановкѣ. Такимъ образомъ не только новизна самой темы свидѣтельствуетъ намъ о подлинномъ знакомствѣ автора съ самой гущей крестьянской жизни, но и всѣ эти, яко-бы незначительные, детали, языкъ дѣйствующихъ лицъ, ихъ манера мыслить, ихъ движенія, жесты, какъ они ъдять, подкладывая подъ ложку кусокъ чернаго хлѣба, какъ пьютъ водку съ традиционными церемоніями, какъ шутятъ, дурачатся, кокетничаютъ—все это придаетъ удивительно сочный колоритъ разсказу Коцюбинскаго.

Исторіи любви посвященъ и болѣйшой разсказъ „Лялечка“. Онъ переносить насъ уже въ совершенно иную сферу,—въ среду духовенства. Пожилая дѣвушка, увядшая въ безотрадной жизни, какъ цвѣточекъ, засушенный въ огромной скучной книгѣ, пріѣзжаетъ въ деревню въ качествѣ сельской учительницы. Мѣстный священникъ, вдовецъ, желаетъ завести съ ней знаком-

ство, оказывает ей рядъ мелкихъ услугъ, но недовѣрчивая, подозрительная дѣвушка сухо и рѣзко отстраняетъ малѣйшее вмѣшательство въ ея жизнь. Простой случай,—страшная—гроза, не вольно знакомить ее съ батюшкой. Мягкая, уравновѣшенная личность его и такая-же благодушно-благообразная наружность производятъ умиротворяющее впечатлѣніе на подозрительно-настроенную дѣвушку. Понемногу она входить въ его семью. Небольшая семья священника согрѣваетъ ея одинокое сердце; Раиса сливается съ нею. Цементомъ, завершившимъ это сліяніе, являетъся дочечка батюшки, маленькая Тася. Батюшка весьма доволенъ тѣмъ, что ему удалось приручить строптивую учительницу, потому что Тася привязалась къ ней, какъ къ матери. Раиса обрѣтаетъ новый міръ, полный новыхъ радостей, новыхъ интересовъ; она оживаетъ и духовно, и физически. Ее, одинокую, безпривѣтную, обвѣяло мирнымъ дыханіемъ семьи, и сердце бѣдной дѣвушки расцвѣло. Сама того не подозрѣвая, она привязывается всей душой къ о. Василію. Его интересы становятся ея интересами; до самыхъ мелочей входить она въ жизнь его и становится необходимымъ членомъ семьи. Сначала все идетъ къ общій радости, но вотъ кончаются каникулы, уѣзжаетъ маленькая Тася и... отношенія начинаютъ мало по малу портиться. Раиса привязалась всей душой къ о. Василію, но не къ тому сытому и благодушному попу, который былъ передъ ней въ дѣйствительности, а къ тому пламенному проповѣднику и великому борцу, котораго создало ей ея воображеніе. Однако у этого идеала есть нѣкоторые грѣшки, видимые и ослѣпленной Раисѣ: идеаль привыкъ пить по 8 рюмокъ водки за обѣдомъ и за ужиномъ и т. д. И вотъ на борьбу съ этими маленькими грѣшками выступаетъ Раиса со всей страстью ослѣпленной сіяніемъ идеала поклонницы.

Однако эти вѣчныя заботы о правственности и здоровью, исходящія отъ бѣдной, пожилой дѣвушки, начинаютъ надоѣдать о. Василію. Раиса сначала не замѣчаетъ этого, но грубое обращеніе, насмѣшки и дерзости батюшки даютъ, наконецъ, ей понять, что ея заботы не нужны, противны ему. Но Раиса уже не въ силахъ прервать свое знакомство съ нимъ. Образъ священника превратится въ ея душѣ въ нечто высоко-идеальное, и она сносить всѣ проявленія его грубости съ тихой покорностью, пріискав имъ болѣе возвышенное объясненіе. Безразличная, и даже раціоналистически настроенная прежде, Раиса мало по малу превращается въ страстно-религіозное существо. Въ порывѣ

религіозного екстаза являється єй видініє Христа, і Раису охватає сладкое забытье, утоляющее на мгновеніе горечь ея жизни. Въ постѣ и молитвѣ находить она утѣшеніе, въ собираниї цвѣтовъ росистыми утрами для укращенія церковнаго престола—поэзію жизни. Конечно, въ увлеченіи религіей играеть роль тотъ-же о. Василій, занимающій центральное мѣсто во всѣхъ этихъ церковныхъ служеніяхъ, постахъ и молитвахъ. Но если-бы о. Василій и совершиенно устранился съ жизненной тропинки Раисы, она уже не осталась-бы одинока, она съ еще большей страстью погрузилась-бы въ восторгъ религіозного экстаза. Ея душу уже освѣтилъ огонекъ, болѣзненный, блуждающій, но все-же огонекъ. Раиса таетъ, какъ воскъ. „Разомъ з весняними водами... спливало її здоровья“, говорить авторъ. Пріїзжая подруга, выслушавъ разсказъ Раисы, грубо открываетъ ей глаза. „Ти його кохаешь“, заявляетъ она. Раиса сразу не можетъ даже понять ужаснаго смысла словъ подруги, послѣдняя повторяетъ ей сказанное. „Raica раптом одхитнулась од приятельки і тихо скрикнула, як ранений птах. Перед нею мигнула блискавка, а під ногами запалася земля. Глибока, морочлива, чорна безоднѧ. Raica потиху спускалась туди, і з очей її поволі счезала рожева од заходу, закутана в зелень клиніни церкви“.

Такъ кончается разсказъ. Сейчасъ или позже Раиса все равно должна умереть,—къ этому ведеть физическое состояніе ея здоровья, разстроеннаго душевной борьбой и добровольно наложеннымъ на себя постомъ. Бѣдной куколкѣ не суждено судьбою превратиться въ веселую бабочку: она засыхаетъ и умираетъ куколкой.

Въ этомъ заключается разсказъ Коцюбинскаго, написанный удивительно сердечно и тепло. Какъ видно изъ изложенного выше содержанія, интрига не играеть въ немъ никакой роли,—это исторія души бѣдной, одинокой, не молодой дѣвушки.

Трудно было-бы проявить больше глубины и правдивости въ изображеніи душевнаго міра женщины, чѣмъ это сдѣлалъ Коцюбинскій.

Отношенія Раисы къ о. Василію безспорно имѣютъ физіологическую подкладку, но какъ и все въ нашемъ человѣческомъ мірѣ, они такъ тѣсно сплетены съ психической жизнью, что трудно и различить, гдѣ кончается одинъ міръ, гдѣ начинается другой. До самого послѣдняго момента Раиса не даетъ себѣ отчета въ истинномъ характерѣ своего увлеченія о. Василіемъ. Минутами въ сознаніи ея пробуждается какое-то смутное подо-

зрѣніе, но тотчасъ-же она гонить его отъ себя. Однако представимъ себѣ, что о. Василія тронула покорная, всепрощающая любовь Раисы, что онъ подошелъ-бы къ ней, крѣпко обнялъ ее, взялъ ея руку въ свою, склонилъ-бы ея бѣдную головку къ себѣ на плечо,—какой радостью вздрогнуло-бы сердце одинокой дѣвушки, какая счастливая, благодарная слезы брызнули-бы изъ ея глазъ. Конечно, въ этомъ волненіи, охватившемъ Раису, сказались-бы двѣ стороны человѣческой природы—физіологическая и психическая. Близкое прикосновеніе любимаго человѣка, его крѣпкія объятія, все это, конечно, ощущенія физіологическія, а между тѣмъ они полны психического значенія: въ нихъ слышится невысказанная словами готовность одного существа поддержать, защищить другое, оградить его отъ всѣхъ горестей жизни и раздѣлить съ нимъ всю жизнь, до самаго конца, до сѣрыхъ осеннихъ дней. И часто такое пожатіе руки, такое объятіе говорить о душевномъ движениі краснорѣчивѣе самыхъ пышныхъ словесныхъ тирадъ. Къ сожалѣнію, о. Василій былъ совершенно неспособенъ къ такимъ задушевнымъ ласкамъ, да и засохшая, немолодая дѣвушка является въ его глазахъ вовсе не женщиной, а существомъ весьма полезнымъ въ его домашнемъ обиходѣ. Раиса-же, несмотря на свой возрастъ, не даетъ себѣ отчета ни въ своихъ чувствахъ къ о. Василію, ни въ его отношеніи къ ней. Главный рычагъ, двигающій ея сердце, заслоняетъ собою другіе: она одинока, жизнь ея безотрадна, ей надо жить для кого-нибудь,—для себя самой она жить не можетъ. Въ этомъ главный мотивъ чувства Раисы. Жизнь сталкиваетъ ее съ самымъ зауряднымъ, сытымъ, но довольно благодушнымъ попомъ. Маленькая услуга, небольшая сердечность въ отношеніяхъ,—и ледъ растаялъ въ сердцѣ Раисы. Голодное воображеніе ея наѣляетъ простоватаго попа всѣми доблестями идеала. Онъ—сильная натура, онъ—вдохновенный проповѣдникъ, онъ—несокрушимый пастырь стада Христова! Она счастлива уже тѣмъ, что можетъ охранять здоровье великаго человѣка. И когда ей удастся хитростями и просьбами отучить „пламенаго проповѣдника“ пить по восьми рюмокъ водки за обѣдомъ и за ужиномъ, Раиса считаетъ это величайшимъ подвигомъ и счастьемъ для себя.

Будь это не Раиса, а другая, болѣе простая дѣвушка, она сразу поняла-бы себя и сумѣла-бы пожалуй болѣе несложными приемами добиться расположенія вдоваго попика; но Раисѣ нужно идеаль, ей нужно отдать кому нибудь всю неизрасходованную нѣжность и теплоту своей души. Когда о. Василій грубо

оскорбляєть Раису, она все сносить, подыскивая болѣе достойное объясненіе недостойнымъ поступкамъ *ластыря*; но когда онъ, идеаль, взлелеянный въ ея душѣ, начинаетъ снова пить водку,— горе переполняетъ душу бѣдной дѣвушки. „Не роздягаючись, не світачи світла, Раиса впала на канапку въ своїй світличці. Вона лежала тамъ тихо, пригноблена, ростоптана, і розуміла лиш одно,— що вона одинока. Одиноке, самотне, занедбане всіма сердце сходило кровью у темній сосновій домовині. На дворі вив пес. Уперто, жалібно тяглася нота скарги въ темряві. Оттак вона могла-б вити, коли-б мала силу. Та на що вити? Вона буде лежати тутъ безъ руху, безъ надії, аж поки ця пітьма не зміниться у вічну. Як жива квітка поміж картками книжки вона не хоче чути того чікання дзигарів, виття собаки. Не треба всіхъ тихъ згуکів, що нагадують життя, хай будетиша і невпинний, щемлячий біль одинокого, безнадійного серця. Хай воно сходить кровью“.

Такими трогательными чертами рисуетъ намъ Коцюбинскій состояніе Раисы. Если-бы это была не Раиса, а болѣе просвѣщенная, болѣе одаренная дѣвушка, гордость ея возмутилась-бы, она сумѣла-бъ вырвать изъ своего сердца это маленькое чувство, и отдалась-бы другой широкой дѣятельности,—но у Раисы нѣть и крыльевъ мужества. Удовлетвориться жизнью червя ползучаго она не можетъ, но не можетъ сама и подняться къ звѣздамъ. Она не одарена отъ природы ни талантами, ни высокимъ подъемомъ гражданскаго чувства; она не можетъ, подобно орлу, смотрѣть прямо на солнце, но глаза ея ищутъ отблеска солнца на землѣ. Кромѣ бѣдности душевной, не малую роль въ жизни Раисы играетъ и бѣдность материальная: скудость скучной деревенской жизни, полная зависимость отъ стоголоваго начальства, неувѣренность въ завтрашнемъ днѣ, тяжелый трудъ и впереди голодная старость. Если человѣкъ имѣеть свой теплый, родной уголокъ, то всѣ тяготы безрадостной жизни еще могутъ переноситься съ извѣстной бодростю, но бѣдному существу съ несогрѣтымъ сердцемъ и одинокой душей, они становятся тяжестью неудобносимой*. Раисѣ нужна поддержка, любовь. — Бѣдное, одинокое сердце, согрѣтое на минуту тѣнью ласки и участія, не можетъ вернуться снова къ темному прозябанію безрадостной жизни. Оно ищетъ сердца, ищетъ друга, которому могло-бы из-лить страданія своего сердца, который простиль-бы ее, понять, пожалѣль-бы ее бѣдную за ея безрадостную жизнь. Вблизи нея нѣть ни брата, ни друга и она находить его въ лицѣ Господа Иисуса Христа. Надъ далекими, холодными звѣздами, въ темной

пустынѣ міра находитъ она всеблагое, всеразумѣющее существо, полное человѣческой ласки, любви и отцовскаго всепрощенія. Снова расцвѣтаетъ сердце бѣдной дѣвушки болѣзnenнымъ, лихорадочнымъ цветкомъ.

До самозабвія отдается она религіи. Изъ своей комнатки она устроила келію и въ этой кельѣ становилась на колѣни передъ воздвигнутымъ ею алтаремъ и все думала о Христѣ. „Йому, одному йому открывала вона сердце, вона скаржилась йому на свое життя безбарвне, бліде, невдовольняюче. Навкруги її пустка німа, без радощів, холодна. Вона не хоте такого життя, воно не потрібно ій... На що-ж ти, Боже, вклав въ нього вогонь, коли той вогонь лиш въ попіл обертає її серце? Ти сам бачиш, як вона страждае. Візьми її до себе, дай їй щастя, якого вона не зазнала на землі, якого прагнє, мов пити в гарячці. До ніг твоїх, пробитих на хресті, вона складає свое одиноче сердце і всю силу його кохання“.

Страстныя молитвы доводили обезсиленную дѣвушку до дивныхъ галлюцинацій, наполнявшихъ сладкой истомой одиночную душу и измученное тѣло.

Такимъ образомъ раціоналистически настроенная, сухая и озлобленная немолодая дѣвушка превращается въ экзальтированную девотку. Всѣ переходы душевныхъ настроеній Раисы, ведущіе ее къ этому перерожденію, отмѣчены авторомъ чрезвычайно тонко и вѣрно.

Всѣ разсказы, разсмотрѣнныя нами въ этой главѣ, посвящены чувству любви. Es ist eine alte Geschichte doch bleibt zie immer neu! Это выражение, какъ нельзя болѣе, подходитъ къ данной серіи разсказовъ Коцюбинскаго. Какой сложный и многозвучный аккордъ человѣческихъ страданій даетъ онъ намъ! Отъ мало смягченного психическими мотивами мрачнаго желанія Фатьме—до идеального увлеченія Раисы, доводящаго ее до религіозныхъ галлюцинацій,—всюду дѣйствуетъ одно чувство, но какъ разно проявляется оно у всѣхъ лицъ, прошедшихъ передъ нашими глазами.

Въ этой способности проникаться своеобразностью каждой души проявляется истинный талантъ Коцюбинскаго. Українская женщина, повторяемъ, нашла въ лицѣ его одного изъ своихъ лучшихъ выразителей.

VIII.

Въ душевной жизни человѣчества, какъ говорить Тэнъ,¹⁾ есть нѣчто общее съ строеніемъ земной коры. Подобно тому какъ земная кора слагается изъ множества различныхъ пластовъ, такъ и психическая жизнь человѣка слагается изъ чувствъ, впечатлѣній, мыслей, глубокихъ и быстротечныхъ, пріобрѣтенныхъ самимъ человѣкомъ, изъ чувствъ и наклонностей, заложенныхъ въ него отъ рожденія родителями и длиннымъ рядомъ предковъ, уходящимъ въ глубину вѣковъ. Если-же мы опустимся еще глубже въ душу человѣка, то найдемъ тамъ слѣды чувствъ и наклонностей, крѣпко дремлющіе въ душѣ человѣка и дающіе о себѣ знать только по временамъ.

Геологъ раскалываетъ почву, разрывая ея пласти, художникъ обнажаетъ душу человѣка и рассматриваетъ ея составныя части. Подъ усиленной работой землекопа исчезаютъ одинъ за другимъ земляные пласти,—иные медленнѣе, иные скорѣе. Первые удары его заступа легко разгребаютъ рыхлую почву — насыщенную, наносную землю. Эта слой земли соотвѣтствуетъ явленіямъ душевной жизни, вызваннымъ модой, минутой,—явленіямъ, созданнымъ не характерами людей, а мимолетными внѣшними обстоятельствами, устраненіе которыхъ устраниетъ и самое явленіе. Затѣмъ въ земной корѣ идутъ болѣе вязкіе хрящи, пески слежавшіеся отъ нагнета,—они, такъ сказать, соотвѣтствуютъ психическимъ явленіямъ, зависящимъ отъ условій, искусственно созданныхъ обществомъ, условій: болѣе дляящихся и нелегко поддающихся разрушенію,—какъ напр.: рабство, крѣпостное право, капиталистический строй,—но все-же зависящихъ отъ внѣшнихъ условій жизни, а не отъ изначальныхъ причинъ, заложенныхъ въ глубинѣ души человѣка. Далѣе простираются въ земной корѣ известняки, мраморы, многоярусные сланцы, всѣ упорные и плотные, соотвѣтствующіе болѣе глубокимъ явленіемъ душевной жизни, и наконецъ ниже, въ безконечную глубь идетъ первобытный гранитъ, опора всего остального, и какъ-бы ни были мощны усиливавшіе потрясти ее,—имъ никогда не разрушить ее совершенно;—это и есть тѣ явленія психической жизни человѣка, тѣ чувства и страсти, которая не зависятъ отъ преходящихъ условій внѣшней жизни, которая связаны съ самой природой человѣка.

¹⁾ „Чтенія объ искусствѣ“.

Если-же мы начнемъ опускаться еще глубже въ душу человѣка, то найдемъ подъ изначальными гранитными пластами темные и гигантскіе пласти, не освѣщаемые лучемъ изслѣдователя, — область нашего безсознательнаго...

Подобно первобытному граниту, служащему основнымъ кра-жемъ для всѣхъ пластовъ земныхъ, есть и основная страсти и чувства души человѣческой, на которыхъ зиждутся всѣ движе-нія душевной жизни человѣка.

Такимъ образомъ есть и различные типы художественныхъ произведеній: произведенія, отвѣчающія лишь запросу минуты, имѣющія интересъ только для извѣстной мѣстности, для извѣстныхъ группъ людей; произведенія, захватывающія болѣе глубоко психическую жизнь большихъ группъ человѣчества, но теряю-щихъ въ значительной мѣрѣ свое значеніе съ устраненiemъ извѣстныхъ условій, вызвавшихъ ихъ къ жизни, какъ напр.—извѣстный романъ Бичеръ-Стоу—хижина Дяди Тома, рассказы Марка Вовчка, посвященные ужасамъ крѣпостного времени и т. д.; произведенія, слишкомъ тѣсно связанныя съ характеромъ и условіями жизни извѣстной народности, и потому въ значительной мѣрѣ чуждыя для народностей другихъ, и, наконецъ, идущіе вѣчно-юная произведенія, не зависящія ни отъ времени, ни отъ пространства, ни отъ условій жизни народа, создавшаго ихъ, одинаково понятныя всѣмъ цивилизованнымъ людямъ подъ вся-кою широтой и долготой,—они посвящены основнымъ. изначаль-нымъ чувствамъ и страстямъ и ихъ борьбѣ съ волей и разсуд-комъ человѣка,—какъ Фаустъ Гете, драмы Шекспира и другія неувѣдающія творенія человѣческагоума.

Весьма понятно, что самыми устойчивыми, самыми цѣнны-ми будутъ произведенія, разрабатывающія вопросы, наиболѣе общіе для всего человѣчества. Подобнаго рода вопросу посвя-щенъ и рассказъ Коцюбинскаго „Для загальнаго добра“.

Имѣеть-ли человѣчество нравственное право приносить въ жертву одного ради общаго блага?

Кто изъ мыслящихъ людей не останавливался надъ рѣше-ніемъ этого вопроса?

Въ молдаванскую деревню прѣѣзжаетъ филоксерная комис-сія, состоящая изъ трехъ молодыхъ людей, на обязанности кото-рой лежитъ осмотрѣть всѣ виноградники, и въ случаѣ нахож-денія филоксеры немедленно уничтожать ихъ, для прекращенія заразы.

Молдаване встревожены до нельзяя появленіемъ зловѣщихъ личностей. Вначалѣ они стараются угрозами и просьбами заставить докторовъ отказаться отъ ихъ намѣренія, но это не ведеть ни къ чему: комиссія приступаетъ къ осмотру виноградниковъ. На виноградникѣ Замфира Нерона (героя разсказа) находять филоксеру и приступаютъ къ уничтоженію виноградника.

Происходитъ рядъ трагическихъ сценъ. Замфиръ и жена его Маріора умоляютъ пощадить ихъ, не отыматъ у нихъ послѣдняго куска хлѣба. Тиховичъ, глава комиссіи, старается объяснить имъ, что ихъ виноградникъ зараженъ, что онъ современемъ погибнетъ и самъ, но кромѣ того заразить еще и остальные виноградники. Но это объясненіе не ведеть ни къ чему: молдоване не могутъ постичь смутныхъ теорій Тиховича; обезумѣвшіе отъ отчаянія, они только умоляютъ его пощадить ихъ дѣтей, не обрекать ихъ на голодную смерть. Кончается этотъ трагическій эпизодъ тѣмъ, что Тиховичъ съ товарищами все таки уничтожаетъ до тла виноградникъ Замфира. Потрясенная страшнымъ событиемъ Маріора, заболѣваетъ и умираетъ. Замфиръ остается совершенно раздавленнымъ, осиротѣлымъ, разореннымъ.. Въ садахъ другихъ молдаванъ филоксеры не оказалось.

Такимъ образомъ, Замфиръ гибнетъ одинъ для общаго блага, а Тиховичъ уѣзжаетъ съ душой, растерзанной неразрѣшимъ вопросомъ: — имѣеть-ли право человѣчество покупать общее благо—цѣною жертвы одного, и способна-ли его, Тиховича, дѣятельность,—такая эпизодическая, безпочвенная,—принести дѣйствительный результатъ, оправдывающій то горе, которое онъ оставляетъ за собой?

Послѣднее разсужденіе Тиховича совершенно излишне: будь его дѣятельность самая плодотворная—Замфири отъ этого не легче. Спасены-ли другіе хозяева отъ разоренія или нѣтъ по онъ-то, Замфиръ, непоправимо разоренъ. Замфиръ насильственно принесенъ въ жертву ради общаго блага. Онъ не хотѣлъ жертвовать собою; онъ хотѣлъ жить, какъ хотѣли жить и другіе, но его принесли въ жертву. Имѣло-ли общество нравственное право совершить этотъ поступокъ? Вотъ въ чёмъ вопросъ?

Всѣ дѣйствующія лица разсказа распадаются на двѣ группы, стоящія на разныхъ берегахъ; на одномъ берегу простодушные, темные молдаване, на другомъ—носители культуры: Тиховичъ и его пассивные спутники. Глубокая бездна раздѣляетъ ихъ, но Тиховичъ думаетъ перекинуть мостъ черезъ эту бездну;

онъ изо всѣхъ силъ старается увѣритъ этихъ темныхъ людей въ плодотворности своей миссіи и въ томъ, что если и гибнетъ одинъ, то онъ гибнетъ для общаго блага, и эта цѣль оправдываетъ его гибель.

Но и самъ Тиховичъ плохо вѣритъ въ справедливость этой идеи. Всѣ его соображенія, такъ сказать, техническаго характера о цѣлесообразности способовъ веденія борьбы съ филоксерой — отходять на второй планъ, а изъ всѣхъ думъ и сомнѣній вырастаетъ одинъ большой вопросъ:—имѣетъ-ли право общество приносить одного человѣка въ жертву ради общаго блага?

Одинъ погибъ, но его гибель спасла сто человѣкъ. Сто больше одного. Рассчетъ сдѣланъ вѣрно,—слѣдовательно и поступокъ справедливъ? Но дѣло въ томъ, что когда вопросъ касается жизни человѣческой,—душа живая не можетъ удовлетвориться математическимъ расчетомъ. А можетъ-ли удовлетвориться имъ сама жертва, принесенная насильственно на алтарь общаго блага?

Авторъ повѣсти не даетъ отвѣта на поставленный имъ вопросъ; но уже одно то, что Тиховичъ уѣзжаетъ изъ деревни съ душой растерзанной сомнѣніями, съ неразрѣшимымъ вопросомъ въ умѣ,—показываетъ намъ, къ какому решенію вопроса склоняется авторъ.

Общество не можетъ приносить въ жертву одного, хотя-бы и для общаго блага, потому что каждый человѣкъ заключаетъ въ себѣ цѣлый міръ, и съ гибелю этого міра гибнетъ для него и самая справедливость, которая только тогда и оправдывается свое существованіе, если она существуетъ для всѣхъ людей.

Справедливость не можетъ созидаться на несправедливости, допущенной хотя-бы и къ одному.

Люди великой души, способные при жизни умственно пережить будущія послѣдствія своего поступка, находить въ себѣ достаточно силы для добровольной жертвы—на алтарь общаго блага; но „рядовые“ человѣчества, живущіе только дѣйствительной жизнью, не способные въ мысляхъ своихъ оживить будущую жизнь и насладиться красотой ея,—не имѣютъ желанья приносить себя въ жертву, и никто не имѣеть права, хотя-бы во имя общаго блага, жертвовать и единими отъ малыхъ сихъ.

Что касается до изложенія, то написанъ разсказъ съ большой силой и теплотой. Вся исторія духовной смерти Замфира проведена авторомъ съ удивительной послѣдовательностью. Здоровый, сильный, жизнерадостный Замфиръ, хороший хозяинъ,

счастливый отецъ, постепенно превращается въ живой трупъ. Онъ живъ, но Замфира уже нѣтъ въ немъ... Это тѣнь человѣка, съ трудомъ влачащая свое существованіе.

Сцены столкновенія Маріоры и Замфира съ Тиховичемъ, которая мы приводили выше, полны жгучаго отчаянія.

Но не только эти потрясающія сцены,—съ тѣмъ же мастерствомъ и теплотой, проскальзывающей сквозь самыя обыкновенныя слова, описаны и послѣдующія минуты жизни Замфира. Маріора не вынесла страшнаго потрясенія,—она слегла. Бѣдная женщина лежитъ безъ сознанія.

„Зразу з світла, не можна нічого розібрati в хатi. Чутно тільки стогiн слабоi, чиєсь тихi хлипання, та шепотiння. Де далi з присмерку вирiжняються: сумна Замfirova постать, гурток жiнок бiля постелi слабоi та скуленi, заплаканi дiти по кутках. Замfir сидить за столом, пiдперши голову рукою i дивиться кудись у простору. Трудно пiзнати в йому того повного енергiї сили та життя Замfira, яким вiн був ще недавно перед мiсяцемъ. Вiн тепер осунувся, його горда, мiцna постать наче зiгнулася, очi згасли, на виду осiв новий вираз—вираз болю i завзятностi. Замfir сидiв i думав: Чи про свою кривду, про жинку слабу, а чи про дiток дрiбних, що крий Боже, посиrotiуть ще...“

Хто його зна про що вiн думав сидючи так пiдпершись... Дiтвora хлипала по кутках.. В хатi стояла задуха.. пахло сухими васильками, якiсь тiнi ходили по стiнахъ у присмерку“. (380—381).

Прищель священникъ, исповѣдалъ больную и посовѣтовалъ Замфиру пригласить къ больной доктора, но Замфиръ на отрѣзъ отказался призвать доктора.

„Доктора!—скрикнув вiн, а згасли очi його блиснули зловiщiм вогнем.— Николи в свiтi! О, вже доволi маю тих докторiв, доволi!“

Батюшка предупреждаетъ, что Маріора можетъ умереть и уходитъ; уходять и бабы.

„Чужi поросходились. В хатi лишився тiльки Замfir з дiтьми. Дiти повilaзили з куткiв, прилипли до материної постелi. Замfir теж наблизився до хворої, пригорнув до себе дiтей i, схиливши на груди голову, довго так стояв, мовчазний, та замисленный, як жива статуя безмiрного смутку“. (382).

Этими немногими словами заставляетъ насъ авторъ почувствовать всю безмѣрную тяжесть великаго, безмолвнаго горя. И

какъ слова и дѣйствія человѣка, постигнутаго такимъ горемъ, такъ и слова автора, пишущаго о немъ, полны трагической простоты.

Вторые персонажи разсказа старики, Мошъ-Дима и другіе,—вырисованы авторомъ со свойственной ему рельефностью.

Какъ художникъ, желая придать какому-либо предмету округлennыя формы, ставить свѣтлый бликъ на выдающейся точкѣ, затушевывая остальные части его, такъ и Коцюбинскій выдвигаетъ передъ нами самую типичную, существенную черту человѣка или мѣстности, оставляя въ тѣни менѣе важныя, и тѣмъ придаетъ изображаемымъ имъ предметамъ удивительную рельефность. Всѣ дѣйствующія лица его—живые люди. Мы ихъ видимъ, слышимъ, и мало того, что мы ихъ видимъ на страницахъ произведенія автора, мы ихъ видимъ дальше, за этими строками, мы съ увѣренностью можемъ сказать, какъ поступилъ бы любой изъ нихъ при извѣстныхъ столкновеніяхъ съ жизнью. Для ознакомленія насъ съ каждымъ изъ нихъ, авторъ не тратить много словъ. Впавшему въ дѣтство, безумному старику Мошъ-Димѣ, отцу Замфира, онъ посвящаетъ всего нѣсколько строкъ.

„Ви не єсте, Мошъ-Дима, раптомъ звернулась вона (Маріора) до сивого, ажъ білого діда, чоловікового батька, що сидівъ за столомъ, непримітно осміхаючись сивими, мутними очіма.

— „Hi, спасибі—я наївся,—тихо одповівъ Мошъ-Дима, піднімачи з долівки перекинутого глечика“. (322).

Нѣсколько разъ появляется бѣдный Мошъ-Дима въ разсказѣ, и каждый разъ авторъ жертвуетъ для обрисовки его дѣвѣ три черточки, но эти черты такъ тонки, и вмѣстѣ съ тѣмъ такъ художественны, что жалкій образъ впавшаго въ дѣтство старика встаетъ какъ живой передъ нашими глазами.

Достигается это, конечно, тѣмъ, что въ описаніяхъ автора нѣть ни одного лишняго слова, а всѣ признаки, отмѣчаемые имъ, относятся къ числу самыхъ типичныхъ, самыхъ существенныхъ.

При знакомствѣ нашемъ съ Мошъ-Димой мы узнаемъ только, что онъ сѣдъ, какъ лунь, и что во время шумной сцены онъ продолжаетъ равнодушно сидѣть, безсознательно улыбаясь выцвѣтшими, мутными глазами. И вотъ именно это безучастное отношение къ окружающему, безсознательная улыбка и глаза, выцвѣтшіе и мутные, мутные потому, что, они не освѣщены никакой мыслью, рисуютъ намъ образъ сгорблennаго, безпомощнаго старика.

Слѣдующая деталь, тихій голосъ и самыи отвѣтъ старика окончательно дополняютъ его обликъ.

Авторъ говоритьъ, что на вопросъ Маріоры, ъсть-ли онъ еще,—старикъ тихо отвѣтиль: „ні, спасибі, я найвся“.

Если-бы авторъ написалъ эту фразу, предположимъ, такъ: „ні, спасибі, я вже більше не хочу їсти“, відповівъ Мош-Діма, — впечатлініе было-бы уже далеко не то.

Почему?

Потому что прежде всего авторъ вкладываетъ въ уста старика стереотипную, шаблонную фразу, какими, очевидно, только и могъ уже говоритьъ Мош-Діма, и тутъ-же добавляеть: „тихо відповівъ Мош-Діма“; такимъ образомъ, онъ сразу даетъ намъ понятіе и объ угасшемъ, беззвучномъ голосѣ, такъ дополняющемъ весь образъ пережившаго себя старика.

Что Мош-Діма уже потерялъ способность говорить и въ умѣ его остались только затверженныя съ дѣтства, шаблонныя фразы, видно изъ всего послѣдующаго разсказа. Понятія объ ужасныхъ событияхъ—гибели виноградника и смерти Маріоры — очевидно, проникли наконецъ и въ слабый мозгъ Мош-Дімы: Тиховичъ, виновникъ всѣхъ бѣдствій Замфира, проѣзжая мимо его двора, встрѣтился взглядомъ съ сумасшедшими старикомъ.

„Тихій, лагідний, мов дитина, дідок, на цей раз не осміхався,—говорить авторъ. Втопивши въ Тиховича повні гніву та ненависті очі, Мош-Діма підняв до гори кулак і потряс ним на здогін Тиховичеві“.

Даже въ такую минуту—старикъ не могъ добыть въ своеимъ бѣдномъ мозгу ни мысли, ни слова для выраженія своего чувства; ему остались доступны только знаки стихійного гніва, чувства знакомаго и животнаго, и малолѣтнимъ дѣтямъ.

Не смотря, однако, на глубину содерянія, на художественность и теплоту изложенія, въ повѣсти есть и крупные недостатки.

Всякое литературное произведеніе, какъ и произведеніе художественное, подчиняется законамъ перспективы: фигуры, сцены, мысли, имѣющія въ повѣсти второстепенное значеніе, не могутъ быть поставлены на первый планъ безъ нарушенія художественной цѣльности впечатлінія, и наоборотъ.

Казалось-бы на первый взглядъ, всякое поэтическое произведеніе просто выливается изъ души поэта, а между тѣмъ оно создается по строгимъ законамъ логики. Авторъ, быть можетъ, и самъ не даетъ себѣ отчета въ строгой обдуманности своей ра-

боты, но этот процесс обдумыванія, взвѣшиванія всегда предшествуетъ той части процесса творчества, при помощи которой художникъ переносить во внѣшній міръ уже созрѣвшее въ его душѣ произведеніе.

Въ истинно-художественномъ произведеніи не можетъ быть ни одного лишняго слова, ни одна черта не должна противорѣчить исходному положенію; здѣсь все, всякая кажущаяся мелочь имѣеть свое значеніе, такъ какъ художникъ не имѣеть права отвлекать безнаказанно вниманіе читателей. Если авторъ описываетъ намъ лицъ, окружающихъ героя,—онъ дѣлаетъ это для того, чтобы познакомить насъ со средой, въ которой выросъ герой если онъ описываетъ картины природы, окружающей героя,—онъ знакомить насъ съ впечатлѣніями, подъ вліяніемъ которыхъ складывалась его душа; жесты, движения—даютъ намъ болѣе яркое понятіе о чувствахъ дѣйствующихъ лицъ; сама интрига, т. е. подборъ событий, окружающихъ героя нанизывается авторомъ какъ разъ въ такомъ порядкѣ, чтобы герой, могъ наилучшимъ образомъ проявить въ нихъ свой характеръ; слогъ, ритмъ и тембръ рѣчи также примѣняются авторомъ для дополненія цѣльности художественного впечатлѣнія,—словомъ, все стремится здѣсь къ одному центру.

Эта сконцентрированность и закономѣрность всѣхъ частей ведетъ къ тому, что главная, существенная идея произведенія выступаетъ такъ рельефно изъ ткани разсказа, какъ главная фигура изъ хорошо написанной картины. А такъ какъ художественное литературное произведеніе не только возбуждаетъ въ насъ рядъ идей, но даетъ намъ зрительныя, слуховыя и другія впечатлѣнія, то сконцентрированность, а вмѣстѣ съ тѣмъ и многозвучность впечатлѣнія подчиняетъ насъ вполнѣ замыслу автора и заставляетъ переживать созданныя имъ произведенія.

Непосредственнымъ воздействиемъ на мысль и чувства читателя и отличается истинно-художественное произведеніе отъ произведеній тенденціозныхъ.

Въ данной повѣсти Коцюбинскаго нѣть перспективы.

Она уподобляется китайской картинѣ, въ которой предметы, стоящіе на втѣрому и на третьемъ планѣ, имѣютъ такой-же размѣръ, какъ и предметы, расположенные на первомъ планѣ.

Главная, существенная часть повѣсти Коцюбинскаго состоить въ рѣшеніи принципіального вопроса: имѣеть-ли право общество приносить въ жертву одного ради общаго блага?

Какъ суровый мысъ, врѣзывающійся въ многоструйное, лазурное небо, выступаетъ онъ изъ пестрой, подвижной ткани разсказа.

И вдругъ рядомъ съ такимъ большимъ, глубокимъ вопросомъ, имѣющимъ вѣчное, общечеловѣческое значеніе, Коцюбинскій ставить и слѣдующій вопросъ, яко-бы въ равной мѣрѣ волнующій Тиховича: можетъ-ли его дѣятельность, т. е. уничтоженіе філоксеры, дѣятельность недостаточно организованная, спорадическая—принести существенную пользу?

Такое смыщеніе главнаго съ второстепеннымъ, несвязаннымъ причинной связью производить большую путаницу, нарушаетъ гармонію прекрасно задуманного произведенія и суживаетъ его смыслъ. Замфира *насильственно* приносять въ жертву,—слѣдовательно дасть-ли эта жертва благотворный результатъ или нѣтъ,—для него, для Замфира—безразлично. Съ другой стороны, если-бы борьба съ філоксерой и велась самымъ строго-раціональнымъ способомъ—это ничуть не уяснило-бы рѣшеніе заданнаго Коцюбинскимъ вопроса. Конечно, если люди, приносимые насилиственно въ жертву, гибнуть, да еще и напрасно; то это обстоятельство еще больше усиливаетъ возмущеніе въ душѣ посторонняго наблюдателя. Такая мысль могла-бы составить тему для отдельнаго произведенія, но здѣсь она только затемняетъ смыслъ, только отягчаетъ произведеніе, какъ излишняя и ненужная надстройка къ струйному архитектурному произведенію.

„Тай виясни-ж такому молдуванові, темному, неосвіченому, говоритьъ Тиховичъ своимъ спутникамъ, що фільоксера, той страшний шкідник винограду, може з часомъ знищити всі виноградники, хоч тепер невидко ще руйнуючої сили того маленького, а сильного ворога. Він не пійме віри. Виясни господареві, у якого зрубано виноградник, що це зроблено для загального добра, для забезпеки сусідніх виноградників відъ зарази! Чи-ж він поїштися такимъ поясненнямъ?

И тутъ-же рядомъ мысль Тиховича дѣлаетъ крутой поворотъ.

„Або обіцяй другимъ, що ми не пустимо на їх садки фільоксери, коли відъ самого початку істновання комісії аж досі не було ще прикладу, щоб удалося намъ цілкомъ очистити відъ фільоксери виноградники въ якому небудь селі“. (341).

Въ такомъ случаѣ въ чемъ-же дѣло? Въ томъ-ли, что общество не имѣть нравственного права приносить въ жертву одного ради общаго блага, или въ томъ, что общество не имѣ-

етъ права приносить своихъ членовъ въ жертву только тогда, если гибель ихъ не доставить должнаго блага.

Первый принципіальний вопросъ уничтожаетъ всѣ послѣдующія разсужденія. Если человѣкъ имѣеть право уничтожать себѣ подобныхъ, то естественно болѣе разумный будетъ стараться извлечь изъ своего поступка наиболѣе выгоды. Если-же онъ такого права не имѣеть, то нечего и разсуждать о томъ, принесла-ли гибель такого-то несчастливца существенную пользу или нѣтъ?

Такая-же путаница продолжается и дальше.

„Я не пехтую боротьби з фільоксерою, а тільки вияснюю причину ворожнечі молдуван,—продолжаетъ дальше Тиховичъ. Я вірю, що не пізно боротися з ворогом винограду, що ми змогли-блокалізувати його, здушити, знищити і таким робом обрятувати бессарабські виноградники. Нам тільки потрібни сили і кошти, щоб була змога обдивитися зразу цілу Бессарабію і таким побитом з'ясувати собі великість лиха, з яким провадимо боротьбу“. (342).

Итакъ, принципіальний вопросъ рѣшенъ Тиховичемъ въ утвердительномъ смыслѣ! Все дѣло сводится только къ улучшенню техническихъ пріемовъ борьбы съ фільоксерою.

Но нѣтъ.

Истинное горе неповинно гибнущихъ людей сильно поколебало увѣренность Тиховича въ справедливости своей миссії.

„Він дуже добре знає, що в лихові, яке скoilось для Замфирової родини, нема його Тиховичевої вини, а про те йому докучає таке почуття, як-би він от... скривдив кого, або що вкрав... (366).

„В шипінню сирої лозини вчуvalась йому скарга хояївъ, які тратили в огні не тільки хліб щоденний, а щось більше, чого не можна а ні зміряти, а ні купити за гроши. В чорному димі, що здіймався до неба, як дим офіри, ввижались йому—довголітня теперъ змарнована праця, ряд важких голодних днів в будучині, безсонні ночі, втрачені надії.. (367).

„Неспокійно спалося Тиховичеві тої ночі. Уві сні верзлася йому всячина.. То здавалося йому, що він сам рубає величезною сокирою по три кущі зараз, то що робітники, замість лози, покидали на вогонь Замфирових дітей*. (369).

Онъ старается успокоить себя.

„За віцо, за вішо я мушу терпіти стільки прикростей? Чи-ж я хотів відібрati від них хліб, чи ж я не рятую врешті своєю

працею більшості від такої недолі, яка стріла оцього божевільного діда.

І лікарь,—думав він,—рятуючи мусить часом відняти ноги пациєнтові, зробити його на віки калікою. А він це робить, бо мусить робити, бо вчинком своїм рятує життя людини. Не місто на сантиментальні розміркування там, де треба рятунку... Ні не те, не те! працює далі думка... На лікаря за рятунок ніхто не ремствуєтиме, ніхто камінем не кине, а тут!. (371).

От і тепер для того проблематичного, загального добра він силоміць, поперед неминучого, правда, для Замфіра лиха, скривдив цілу родину, став для неї ворогом. Що-ж потішить його тепер, що стане надгородою за пережиті прикrostі, коли сила фактів невблаганно нищить віру в користність праці, *а конечність офір?*

Опять см'єшиваються два вопроса. И эти разсужденья о „користности“ подобной праці, пом'ятаемыя авторомъ рядомъ съ такимъ большимъ, серьезнымъ вопросомъ, до нельзя возмущаютъ душу!

„Коли-б хоч певність, що така офіра потрібна для загального добра, що робить справді пожиточне діло, а не зайву жорстокість. Ба коли-б певність!

Значить, если-бы Тиховичъ былъ ув'ренъ въ пользѣ своей дѣятельности, то вполнѣ примирilся-бы съ гибеллю несчастнаго Замфира?

И опять несносныя разсужденія о способахъ борьбы съ филоксерой.

„Тихович вірив у можливість боротьби з ворогом винограду, а ця віря додавала йому більших сил. Але час минав, роки йшли,— і кожний рік щось общіпував з тої віри, з того запалу. Фільоксера, не вважаючи на боротьбу з нею, з кожним роком займала все більшу й більшу простору. Підсумовуючи результати діяльности комісії за кілька літ, Тихович побачив, що комісія не змогла альокалізувати фільоксери, не пустити її за межу звісних уже комісії фільоксерних вогнищ. Мало на тому, комісії не вдалося навіть викоренити цілком фільоксеру на тих вогнищах и т.д

Словомъ, въ концѣ концовъ поверхностный читатель можетъ и не рѣшить, къ чему сводится смыслъ разсказа: къ тому-ли, что общество не имѣеть права приносить въ жертву общему благу единичныхъ личностей, или къ тому, что борьба съ філь-

ксерой еще плохо организована въ Россіи? Разсказъ говорить болыгѣ чѣмъ задумалъ писатель.

Второй недостатокъ разсказа относится къ тому же нарушению цѣльности впечатлѣнія.

Вопросъ, поднятый Коцюбинскимъ въ повѣсти „для загальнаго добра“, относится къ числу тѣхъ изначальныхъ вопросовъ, о которыхъ мы говорили выше. Какъ на пласти первобытнаго гранита не имѣютъ вліянія наносные слои верхнихъ покрововъ земли, такъ и на рѣшеніе подобнаго вопроса не имѣетъ вліянія та или иная обстановка современной жизни. Въ какую бы культурную страну ни перенесли мы дѣйствіе разсказа,—перемѣна мѣста дѣйствія не имѣла-бы вліянія на рѣшеніе этого вопроса. Такимъ образомъ, всѣ эти этнографическія подробности, всѣ эти „массы“, „мамалыги“, „окруцы“, „мѣдные обручи, обвивающіе руки Маріоры“—не способствуютъ ничуть художественной цѣльности впечатлѣнія, даже больше, они только напрасно отвлекаютъ внимание читателей.

Желая изучить строеніе скелета животнаго, ученый удаляетъ его верхніе покровы-кожу, мускулы, кровь,—такъ и поэтъ художникъ, желая углубиться въ рѣшѣніе какого-либо изначальнаго вопроса, не рожденного тѣми или иными виѣшними условіями жизни, переносить дѣйствіе своего разсказа или въ міръ глубоко-прошедшій, или въ міръ символовъ. Дѣлается это для того, чтобы устранить изъ разсказа все лишнее, отвлекающее вниманіе читателя отъ рѣшенія главнаго вопроса. Если мы называемъ въ своемъ разсказѣ или драмѣ героя—просто „король“, не относя его точно къ какой-либо исторической эпохѣ, какъ это дѣлается по большей части у Шекспира, у Метерлинка и у др... то мы не обязаны посвящать цѣлую страницы характеристикѣ окружающей его бытовой обстановки;—если-же мы захотимъ сдѣлать своего героя королемъ Вильгельмомъ II, тогда мы обязаны очертить и личность его, соотвѣтственно историческимъ даннымъ, и характеръ придворной жизни его двора; мы должны ввести въ разсказъ тысячу подробностей, связанныхъ съ этой личностью и вовсе не связанныхъ съ основной темой произведенія. Все это дѣлается въ-ущербъ психологичemu анализу. То-же относится и къ какой-бы то ни было личности, взятой изъ современной жизни: разъ мы затрагиваемъ современную жизнь, она должна ожить передъ нами со всѣми тысячами мелкихъ подробностей, придающихъ ей истинную живость. Еще больше подробностей должны мы ввести въ разсказъ, если беремся описывать исключительную

народную среду, въ данномъ случаѣ молдаванскую деревню, мало знакомую большинству читателей. Фонъ, который въ подобныхъ произведеніяхъ долженъ только отѣнять рисунокъ,—будетъ затемнять его. Изъ сказанного нами выше, конечно, не слѣдуетъ, что художникъ, проникнувшиія глубокимъ, изначальнымъ вопросомъ, долженъ стереть со своей палитры всѣ теплые краски жизни и ограничиться двою сепіей; что онъ долженъ рисовать не картину, а только контуры людей и предметовъ. Нѣтъ, человѣкъ долженъ всегда оставаться и въ художественномъ произведеніи теплымъ, живымъ человѣкомъ, будеъ-ли онъ перенесенъ въ прошедшій, исторической или символической міръ,—надо только избѣгать всего лишняго, связанного съ исключительнымъ положеніемъ героя, или съ преходящими вицѣшими условіями жизни.

Какъ лишнія этнографическая подробности, такъ-же мѣшаютъ и несвязанныя съ дѣйствіемъ разсказа вводные лица.

Старикъ Мошь-Дима, существо вполнѣ пассивное, не принимающее никакого участія въ теченіи событий и почти не отражающее ихъ—связанъ однако органически съ сущностью разсказа; онъ является яркимъ аксессуаромъ картины трагической гибели Замфира. Но господинъ Рудыкъ, не причастный ни духомъ, ни тѣломъ къ разростающимся событиямъ, также излишекъ, какъ излишни и старшина, и писарь, не реагирующіе вовсе на вицѣющееся въ ихъ среду бѣствіе.

Въ виду всего вышесказанного разсказу, не достаетъ должной сконцентрированности; но несмотря на этотъ значительный недостатокъ, разсказъ все таки остается глубоко задуманнымъ и сильно написаннымъ произведеніемъ.

IX.

Приступая къ разбору разсказа Коцюбинскаго *Fata Morgana*, мы невольно ощущаемъ тотъ трепетъ, который овладѣваетъ человѣкомъ, приближающимся къ истинно-прекрасному произведенію искусства. Всѣ достоинства произведеній Коцюбинскаго: одушевленный, какъ музыка проникающей въ глубину сердца стиль, живость типовъ и образовъ, глубина замысла и главное задушевная любовь къ человѣку—все соединилось въ этомъ разсказѣ, какъ въ фокусѣ и сдѣлало его лучшимъ изъ произведеній Коцюбинскаго.

Но этого мало,—оно по справедливости поставило его въ ряды тѣхъ произведеній слова, которыя будуть всегда будить въ сердцѣ человѣческомъ лучшія чувства состраданія и любви.

Пройдутъ года—и земельный вопросъ потеряетъ свою остроту, но несбывшіяся иллюзіи будутъ всегда томить и великия, и малыя сердца. И гдѣ-бы ни жили люди—во всякой широтѣ и долготѣ,—рассказъ Коцюбинскаго найдетъ теплый откликъ, и сердце читателя сожмется съ болью, слушая мечты его героя, жалкія и болѣзненныя, какъ улыбка нищенки, просящей на хлѣбъ.

Замыселъ разсказа, какъ всегда въ лучшихъ произведеніяхъ Коцюбинскаго, не изобилуетъ необычностью столкновеній. Все здѣсь такъ просто и обыденно, такъ сѣро и такъ безконечно грустно, какъ оно и бываетъ въ дѣйствительной жизни.

Безземельный крестьянинъ—Андрей Воликъ—проживаетъ въ деревнѣ со своей женой Маланкой и дочерью Гафійкой. Они тяжко бѣдствуютъ. Во время оно онъ служилъ на сахарномъ заводѣ и этимъ содержалъ свою семью. Но сахарный заводъ заброшенъ, земли нѣть—заработать негдѣ, исходъ одинъ только—наняться въ работники; но Андрей старъ, онъ уже вымоталъ всю свою силу на панской работе; онъ уже не въ состояніи нести тяжелаго труда. Но онъ и не лежебокъ; какъ можетъ, онъ все таки трудится—то носить почту, то ловить рыбу, и все ждетъ, все мечтаетъ о томъ, что пустятъ опять въ ходъ „Сахарню“, и онъ снова будетъ зарабатывать тринацдцать рублей въ мѣсяцъ, снова будетъ жить какъ хозяинъ и будетъ пить въ праздникъ холодное пиво, холодное и чистое, какъ золото!

Маланка, жена Андрея, и по своей вѣшности, и по своему характеру—полная противоположность мужу: маленькая, сухая, истомленная также тяжелой панской работой, она все еще полна энергіи, она горить жаждой труда. Ее терзаетъ неудовлетворенный инстинктъ земледѣльца. О, какъ она желаетъ этой работы, какъ любить она святую, черную землю! Послѣднія силы свои съ радостью положила-бы она на то, чтобы обрабатывать ее, ходить подлѣ нея, хоть не для себя, а для своей единственной дочери. Пусть пропала ея жизнь, но пусть же удастся хоть жизнь ея дочери, чтобы ей, Гафійкѣ, не довѣлось растратить своихъ молодыхъ лѣтъ „въ наймахъ“, чтобы зажила она хохайкой, какъ живутъ же другие.

Вотъ въ чёмъ единственное желаніе Маланки. Она съ радостью простить людямъ свою безрадостную, несчастную жизнь, но дайте жить ея ребенку, только ему.

А земли нѣть! И нѣть ни малѣйшей надежды пріобрѣсти ее. Жители „халупки“ едва борются съ голодомъ. Но жить вѣдь хочется и червяку, ползающему въ землѣ. Безъ земли для Маланки нѣть жизни:—она совершенно не приспособлена ни къ какому другому труду. И вотъ голодъ, и жажда счастья для своего ребенка, и неудовлетворенный инстинктъ земледѣльца рождаютъ въ головѣ несчастной женщины, такой суровой, трудолюбивой, серьезной, жгучій миражъ: землю дадутъ, должны дать! Не могутъ-же погибать люди безъ земли!

Такъ живутъ бокъ о бокъ эти супруги, снѣдаемые своими бесплодными мечтами.

Маланка ненавидитъ фабричную работу, потому что ясно видитъ всю беспочвенность мечтаній Андрея: она хочетъ принудить его къ тяжелой работе, но Андрей уже физически неспособенъ къ ней. Не смотря на всю свою склонность къ мечтамъ, онъ, съ своей стороны, ясно видитъ всю несбыточность сказочныхъ фантазій Маланки: онъ знаетъ, что земли не откуда ждать, что никто не дастъ ей имъ.

Взаимно каждый изъ нихъ ненавидитъ мечты другого, сознавая ихъ бесплодность, и каждый изъ нихъ съ надеждой отчаянія раздуваетъ и разогрѣваетъ собственные мечты. При всякомъ удобномъ случаѣ, они съ какимъ-то зудящимъ злорадствомъ готовы бросить одинъ другому злобныя насмѣшки надъ несбыточностью мечтаній каждого изъ нихъ. Голодъ и отчаяніе превращаютъ этихъ людей въ остерьенившихся звѣрей. Но и въ ихъ безрадостной жизни есть одна свѣтлая точка,—ихъ донечка Гафійка. Всю гордость свою, всѣ несбывшіяся мечты своей жизни переложили они въ это единственное дитя и страстно ждутъ ея счастья.

Но голодъ приближается... ни фабрики, ни земли...

Хома Гудзь, панскій пастухъ, нѣсколько разъ предлагаетъ имъ нанять дочь и тѣмъ спасти себя отъ голода, но возмущенные этимъ предложениемъ Маланка и Андрей съ гнѣвомъ отвергаютъ его. Однако время идетъ... Послѣдняя тайная надежда Маланки отдать Гафійку за хозяйстваго сына замужъ—рушится: Марка, передового парубка, котораго тайно любить Гафійка, арестуютъ.

Голодъ уже впиваются синими пальцами въ этихъ обезсиленныхъ людей. Что будетъ дальше,—авторъ не говорить, но по всему видно, что Гафійка пойдетъ въ наймы и понесетъ ту горькую, безнадежную участъ, отъ которой такъ страстно стремилась уберечь ее бѣдная мать!

Вся повѣсть написана съ такой глубокой любовью, какая рѣдко когда воодушевляетъ человѣческое слово. Какъ безконечно жалки эти сборы Маланкою зеренъ и сѣмянъ, яко-бы для будущаго хозяйства, словно мечты о радости, о жизни больного, обреченаго на смерть. Какой горькой ироніей звучитъ вся сцена возвращенія съ живъ полумертвыхъ отъ усталости Маланки и Гафійки.

Не все-ж горе, бували і радоші! — говоритъ авторъ (23). Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а роспечена земля поволі скідає з себе золоті шати, коли на бліде, втомлене днем небо з'являються крадькома, несміливо зорі, въ останньому проміні сонця справляє грища мушва, а дивно мягкое злоторожеве повітря приймає oddаль бузкові тони і робить прости ще глибшими, ще ширшими,—Маланка з Гафійкою ідуть курною дорогою і хоч мають утомулене тіло, але разом і приємне почуття скінченного дня. Вони несуть до дому спечене як і земля тіло, а в складках одежи пахощи стиглого колоса. Не розмовляють. Ідуть мовчки, помахуючи серпами“.

Они устали до потери сознанія. Измученная Маланка варить ужинъ и ежеминутно засыпаетъ, стоя на ногахъ. Наконецъ, окончена і эта работа.

„Ложки треба по...а...а-а... помити. Такі ноги важки, мов у чоботях... а голова-ж, голова... ледве на вязах, сдержиши... Ну... врешті... На присьбі краще. Ти спишь, Гафійко? Подушку взяла-б... ну спи так дитино, коли заснула. Ой, кісточки-ж мої, кісточки болючі. Ой мої рученьки, ніжененьки мої... Іже еси на небесі... хліб наш насущний... А-а-а! Зорі дивляться з неба... жаби крякають до сону. Блакітна баня спускається все нижче і нижче... Налягає на тіло, гнітить повікі. Так солодко, спокійно... Не встав-би на суд страшний, не звівся-б і до долі... А небо все нижче, тай нижче... пестить, обіймає... Зорі лоскочуть, немов цілують... Душа роспустилась в блакиті, тіло приліпло до присьби і таке, як віск на вогні... Нема нічого... небуття... повне небуття!

Хиба-ж не радоші! (25).

Какъ жалки эти приготовленія къ приходу воображаемыхъ сватовъ, это тоскливо-напряженное ожиданіе въ бѣдной, безмолвной хатѣ... И эта злоба, и тайная зависть матери ко всѣмъ дѣвшкамъ, напѣдшимъ свою долю... Какъ боліно отдаются въ сердцѣ читателя послѣднія, разбивающіяся мечты Маланкины о Гафійкиномъ замужествѣ.

Бѣдную, безземельную Гафійку никто не торопится братъ.

„Нудна трівога, мов дерево з насіння, росла в Маланчиній душі“ (29).

Но она все еще ждала и недоумевала, почему никто не сватает ея славную, работящую, красивую дочь? Иногда она раздраженно набрасывается на Гафійку, считая ее виновницей этого несчастия.

„Але, помітивши слізози в Гафійчиних очах, вона замовкала, жаль словив її сердце і вилітав довгим зітханням... Вона вже знала, яка доля чекала її дитину. Доведеться ій топтати материну стежку... Ой доведеться!

З пониклою, обваженою чорними думами головою вона прислухалася до останніх згуків затихаючої в селі весільної музики, з якими гаснули її останні надії, останні сподівання“...

Какимъ холodomъ вѣть отъ страшной сцены голода, когда истомленный голодовкой Андрей варить для себя громадного лина, вместо того, чтобы продать его панамъ и, склонивши надъ котелкомъ красное лицо, съ широко раздувающимися ноздрями, съ животной жадностью втягиваетъ въ себя запахъ горячей пищи!

Въ послѣднихъ заключительныхъ строкахъ разсказа, авторъ подымается до высочайшаго лиризма, рѣчь его пріобрѣтаетъ силу музыки и уже одними созвучіями своими, тихими, замирающими, приводить настънъ глубоко-грустное настроеніе, а слова западаютъ въ сердце, какъ капли слезъ!...

„Тмяно в халупці. Іздять морок маленькі вікна, хмуряться вохкі кутки, гнітить низька стеля і плаче зажурене серце. З цім безконечним рухом, з цім безупинним спадавням дрібних крапель пливуть і згадки. Як краплі ці,—упали і загинули в болоті дні життя, молоді сили, молоді надії. Все пішло на других, на сильніших, на счастливіших, немов так і треба..

Немов так і треба!..

Всѣ сцени и діалоги разсказа написаны съ тѣмъ-же чувствомъ и съ той-же силой, и чѣмъ грубѣє сцена, тѣмъ больнѣе она отзыается въ сердцѣ читателя, потому что дѣйствующія лица разсказа такъ вѣрны себѣ, такъ правдивы, что за ихъ образами читателю чується живое страданіе, доведшее до этой злобы людей. Авторъ съумѣлъ проникнуть въ самую суть духовнаго міра этихъ людей, и они, по первому взгляду такіе грубые, отталкивающіе, стали такъ близки, такъ понятны и такъ дороги намъ.

Остановимся хотя бы на Гудэй. Кто это такой? Грубое, пьяное, изступленное существо! Его жгетъ только дикое, казалось-бы вполнѣ безсмысленное, желаніе всеобщаго уничтоженія. Типъ своеобразнаго анархиста. А между тѣмъ, когда мы вслушиваемся въ его озлобленныя рѣчи и представимъ себѣ всю его жизнь, мы поймемъ, что другимъ Гудэй и не могъ сдѣлаться, что его злобу возrostила въ немъ его жизнь, и въ душѣ встаетъ озлобленіе не противъ Гудэя, а противъ тѣхъ формъ жизни, которыя обусловливаютъ подобныя явленія, которыя отымаются у человѣка не только здоровье, силу, радость, но и способность смотрѣть на міръ разумными глазами, чувствовать въ своей душѣ хотя-бы примиренную печаль.

Почти тоже можно сказать и объ Андреѣ.

Разматривая его дѣятельность объективно, что можемъ мы сказать о немъ? Лѣнивый, пустой человѣкъ, вмѣсто того, чтобы наняться въ экономію, овъ занимается бесплодными мечтаніями о фабричной работѣ, да о стаканѣ холоднаго пива и пробавляетъ лишь охотой, да рыбной ловлей. Но когда мы познакомимся съ Андреемъ, мы видимъ, что и его винить не за что: онъ вѣдь много отработалъ на своеемъ вѣку! Тяжелая работа на чужомъ полѣ уже выдавила изъ него всѣ лучшіе соки. Конечно, Андрей— еще недряхлый старецъ, и благоразумнѣе было-бы вмѣсто бесплодныхъ мечтаній проявить больше энергіи и такимъ образомъ охранить отъ голода и себя, и свою семью. Но въ томъ-то и горе, что человѣку отпущенено природой лишь извѣстное количество энергіи, больше которого онъ не можетъ добыть изъ себя. Можно путемъ упражненія развить въ себѣ тѣ или иные душевныя силы, но измѣнить темпераментъ трудно, если и не вполнѣ невозможно, такъ какъ темпераментъ человѣка зависитъ отъ глубокихъ физиологическихъ причинъ.

Эти несчастія, которыя человѣкъ съ самаго дня своего рожденія носитъ самъ въ себѣ, подобно древне-греческому року, составляютъ истинную трагедію жизни.

Маланка—антитета Андрею. Въ ея маленькомъ, сухомъ тѣлѣ заложена неисчерпаемая сила энергіи, она готова трудиться до полнаго изненоженія, но ей не къ чему приложить своихъ силъ: она способна только къ крестьянскому земледѣльческому труду. Безъ сомнѣнія Маланка согласилась-бы взять и всякую иную работу, чтобы защитить свою донечку отъ голода,—но иной работы она не знаетъ. Гдѣ искать ей? Куда идти?

Жизнь создала для нея эту трагедию. Но почему благородную Маланку приводить въ смертельный ужасъ одна мысль о возможности отдать Гафійку „въ найми“? Дѣвушка не терпѣла-бы по крайней мѣрѣ голода, заработала-бы что-нибудь... Все это такъ, но Маланка чути, что, вступивъ на эту дорожку, дочь ея уже обречетъ себя навсегда на безпріютную холодную жизнь. Она ужъ не дождется никогда своего теплого уголка, она уже не выйдетъ замужъ за „хозяйского сына“, — а въ этомъ, по мнѣнию Маланки, единственное и послѣднее спасеніе.

И вотъ отчаяніе, безнадежное будущее порождаютъ въ душѣ ея страстныя, жгучія, неутѣшныя мечты о землѣ, какъ рождаетъ жгучая жажда видѣнія воды у палимыхъ зноемъ путниковъ страшной пустыни.

Къ упомянутымъ выше достоинствамъ творчества Коцюбинскаго надо прибавить еще одно,—соблюденіе художественной мѣры. Ни при изображеніи положительныхъ, ни при изображеніи отрицательныхъ типовъ, Коцюбинскій не переступаетъ границъ жизненной правды. Хотя бы изображаемое лицо являлось носителемъ излюбленныхъ идей автора,—онъ не станетъ сгущать для него свѣтлыхъ красокъ, онъ рисуетъ его такимъ, какимъ оно можетъ быть въ жизни.

Въ данномъ случаѣ это оказывается въ изображеніи Гафійки. Гафійка свѣтлый типъ деревенской дѣвушки. Она любить Марка, который судя по недосказаннымъ рѣчамъ дѣйствующихъ лицъ, является пропагандаторомъ и борцемъ за свободу: она любить его и его идеи, но схватываетъ она ихъ по стольку, поскольку можетъ ихъ воспринять ея неразвитой мозгъ. Когда отецъ обрушивается на Марка за его свободолюбивыя мысли, Гафійка не можетъ защитить его. Какъ покорное дитя, она, конечно, не смѣеть и возражать отцу, да если-бы осмѣлилась, то, пожалуй, не многое сумѣла-бы она и сказать отцу.

Въ граціозной сценѣ Гафійки съ пернатыми собесѣдниками высказывается вся дѣвушка. Марко въ глазахъ ея—воплощенный идеаль: онъ уменъ, онъ смѣлъ какъ орель, онъ добра хочетъ людямъ, онъ любить всѣхъ. Она передаетъ курамъ то, что уразумѣла изъ рѣчей Марка, и такимъ естественнымъ простымъ языкомъ. Никакихъ высокопарныхъ тирадъ ви здѣсь, ни въ сценѣ съ отцемъ, ни тогда даже, когда Гафійка видѣть, какъ арестуютъ Марка. Какъ робкая травка тянется на встрѣчу солнцу, такъ встрепенулася и душа Гафійки и потянулася къ лучшей, свѣтлой жизни,—но все это только и осталось мечтой. Аре-

стовали Марка. Горе Гафійки было глубоко. Она никому не сказала ни слова, только бледнѣла, чернѣла... и покорно исполняла всѣ требования матери...

И хотя Гафійка въ своей рѣчи, обращенной къ курамъ и говорить, что ни за что не выйдетъ ни за кого другого замужъ, но читатель не увѣренъ въ томъ, что слезы и требования матери не были бы исполнены Гафійкой. Бѣдное, доброе дитя остается естественнымъ во всѣхъ проявленіяхъ своей жизни. Да и что могла бы сдѣлать Гафійка безъ Марка. Какъ хмѣль, вы涌现出ія вверхъ только по тычинкѣ, Гафійка должна еще имѣть крѣпкую опору, безъ нея она еще не можетъ бороться съ жизнью.

Разсматривая вышеупомянутые произведения Коцюбинскаго, мы старались показать, что авторъ ихъ глубоко проникаетъ въ психологію изображаемыхъ имъ лицъ, что ему свойственъ не только физіологический, но и психологический методъ. Физіологический методъ, если можно такъ выразиться, чрезвычайно краснорѣчивъ и удобенъ для сообщенія читателю чувствъ и глубокихъ потрясеній героевъ, но онъ не можетъ передать намъ всѣхъ раззвѣтленій зарождающихся мыслей и чувствъ, которыхъ часто получаютъ начало отъ ничтожнаго толчка. Коцюбинскій тончайшимъ образомъ анализируетъ психологію своихъ героевъ. Ихъ поступки, ихъ чувства и—главное—ихъ образъ мыслей вполнѣ соответствуютъ физическимъ и психическимъ даннымъ известной личности и уровню среды, въ которой живеть и дѣйствуетъ она. Прибавивши къ этому художественную мѣру,—мы говоримъ о произведеніяхъ, отнесенныхъ нами ко второй категоріи, всегда и вездѣ соблюдаемую авторомъ,—мы поймемъ, почему герои Коцюбинскаго такъ живы и такъ правдивы.

Какъ истинный талантъ, онъ никогда не опускается въ этихъ произведеніяхъ до тенденціозности, онъ только группируетъ и концентрируетъ известныя явленія, разбросанныя въ жизни и часто недоступныя нашему наблюденію. Не нарушая художественной и жизненной правды, его герои говорять сами за себя, и безъ помощи суплера будятъ въ читателѣ мысли и чувства, которыхъ пробудила въ авторѣ сама жизнь.

X.

„Въ каждомъ новомъ поэту, говорить въ одной изъ своихъ статей Брандестъ, настѣ прежде всего интересуетъ вопросъ: что нового принесъ онъ съ собой въ свѣтъ?“

Слишкомъ широкое требование: трудно создать что-либо новое. Да и не въ этомъ вопросъ. Но если поэтъ въ свое творчество не вносить ничего кромъ изображенія жизни, хотя бы самаго художественнаго, то онъ дѣйствительно не можетъ быть названъ истиннымъ талантомъ.

Въ пестрыхъ явленіяхъ жизни, въ шумѣ убѣгающихъ дней, человѣческій разумъ ищетъ какого-то обобщенія, какой-то руководящей идеи. Талантъ не можетъ быть чуждъ этому стремлению: онъ видѣтъ дальше и чувствуетъ глубже, чѣмъ заурядный человѣкъ. Всякая неправда жизни будить въ немъ глубокіе вопросы. Къ сожалѣнію, далеко не всѣ произведенія Коцюбинскаго отличаются глубиной замысла, но въ лучшихъ изъ нихъ видѣнъ слѣдъ глубокой думы.

Въ заключеніи одного изъ своихъ первыхъ разсказовъ Коцюбинскій восклицаетъ: „Чи-ж скоро дїждемо ми гармонї і в людському життю?“ Должно-быть эта мысль не разъ осъняла писателя.

Оглядываясь назадъ, на разсмотрѣнныя нами произведенія его, мы видимъ въ нихъ одну доминирующую идею. Картины жизни, которая воспроизводить передъ нами Коцюбинскій, изображаютъ и людей, страдающихъ пассивностью, и людей, одаренныхъ якобы злой волей, которые своими поступками разбивають жизнь окружающихъ; и людей лѣнивыхъ, нерадивыхъ, которые своей инертностью губятъ и свою жизнь и жизнь близкихъ имъ людей. И странное дѣло! Всѣ эти личности изображены авторомъ правдиво, во всей ихъ непривлекательной наготѣ, а между тѣмъ они не вызываютъ въ насъ осужденія. Мы не видимъ сознательной злой воли человѣка, а рядъ жизненныхъ условій, подъ влияніемъ которыхъ складываются въ человѣкѣ тѣ или иные черты. Мы видимъ людей, заброшенныхъ въ чуждую имъ среду, обреченныхъ нести трудъ, не соотвѣтствующій ихъ психическимъ даннымъ, ожесточающій, обезвѣчивающій душу. Мы видимъ людей, не слышавшихъ отъ самого своего рожденія ни единаго ласковаго слова, знающихъ только брань, проклятія, холодъ, голодъ, нищету... людей, измученныхъ непосильной работой. Въ самую глубину сердца этихъ бѣдныхъ людей вводить насъ авторъ, и мы проникаемся его мыслю: нѣть виновныхъ, есть только несчастные.

Несчастные, незнающіе чувства сътости и сладкаго покоя, несчастные, не знающіе ни ласки, ни любви. Но есть среди нихъ еще болѣе несчастные люди, тѣ, которые уже и не могутъ испы-

Жалость ни жалости, ни любви, которым недоступна даже печаль, а знакомы лишь ненависть, зависть, злоба,— чувства, опустошающие и убивающие душу.

Самым ярким представителем таких пасынков человечества является у Коцюбинского Гудзь, стихийный анархист. Его неразвитой мозг не может придумать ничего положительного, но существующий строй возбуждает в нем дикую злобу, и он готовъ все сжечь, всехъ уничтожить, всѣхъ погубить!

И авторъ сумѣлъ такъ оживить намъ образъ звѣринаго человека, что не это проявление безмыслия злобы, а тотъ фактъ, что Гудзь уже не можетъ стремиться ни къ чему иному, какъ только къ звѣрской, разрушительной работѣ, — приковываетъ наше вниманіе.

Въ томъ, что онъ уже не можетъ испытывать лучшихъ движений человѣческой души, заключается весь ужасъ жизни, порождающей подобная явленія.

Съ такой чисто материнской любовью относится Коцюбинский къ людямъ, и эта всепрощающая любовь обусловливаетъ основной тонъ настроения его, — печальный, но примиренный. Ему чужды гневъ бичующаго пророка, острый сарказмъ сатирика, иронія пессимиста. Тихая ласковая печаль витаетъ надъ каждымъ произведеніемъ его. Возьмемъ-ли мы заключеніе большого рассказа „На віру“, или рассказа „Фата-Моргана“, или даже заключительныя строки крайне неудачного рассказа „По людскому“—всюду вѣть та-же тихая, примиренная печаль, тотъ-же призывъ къ любви и жалости человѣка къ человѣку.

„Навколо было так гарно, так радісно. У чистій і ніжній, як лоно коханки, блакиті, въ могутній хвилі життя, що ледве виявлялось таємним трепотінням соків, в теплому і запашному диханню весни було так багато радості, почувалась така повна гармонія... Чи-ж скоро діждемо гармонії і в людському житті? витала надо мною думка.“

Случайные гости мертваго міра мы не можемъ упорядочить гармонію его, но гармонія человѣческой жизни зависитъ отъ насть самихъ. Ales fergen lixen ist nnr ain Glaixnis. Страданіе чѣловѣка.

Откуда пришли мы? Куда идемъ? Зачѣмъ существуемъ? Въ нѣмой безднѣ міра кто зажегъ бѣное сердце человѣка?

Этихъ вопросовъ не суждено намъ разрѣшить.

Жалкие и одинокие среди бездушной природы, идуть бесконечные ряды человѣчества, приближаясь къ могилѣ, чтобы стать наконецъ лицомъ къ лицу съ холодной тайной небытія...

Единственное, что может придать смыслъ человѣческой жизни,—это мысль о такомъ-же близкомъ страдающемъ существѣ—любовь къ человѣку.

Въ погонѣ за житейскимъ успѣхомъ, за торжествомъ своей идеи, люди часто заглушаютъ въ себѣ голосъ сердца и становятся глухи къ страданію другихъ. Книга Коцюбинскаго будить въ насъ это чувство. Жалость, любовь и всепрощеніе,—вотъ что несетъ она съ собою въ міръ. Она вводить насъ въ кругъ обездоленныхъ сиротъ жизни, она пріобщаетъ насъ къ ихъ страданію, и теплѣе становится сердце человѣка и отзывчивѣе душа.

Л. Старицкая-Черняховская.

Объявление о подпискѣ на 1907-й годъ.

Журналъ „Киевская Старина“, заканчивая теперь 25-ый годъ своего существованія, рѣшаетъ продолжать свою работу для Украины, нѣсколько измѣнивъ характеръ издания.

Отвѣтная потребностямъ текущей жизни, издание не только будетъ посвящено разработкѣ вопросовъ, связанныхъ съ историческимъ прошлымъ нашей родины, но будетъ останавливаться и на освѣщеніи и посильномъ разрѣшеніи тѣхъ вопросовъ, которые возникаютъ на почвѣ современныхъ событий, придерживаясь тѣхъ-же научно-объективныхъ пріемовъ, какіе были всегда руководящимъ принципомъ нашего издания...

Ввиду этого, съ 1907 года журналъ будетъ состоять изъ двухъ отдѣловъ, помѣщаемыхъ ежемѣсячно въ каждой книжкѣ: 1) *научный*, въ которомъ найдутъ себѣ мѣсто изслѣдованія, статьи и замѣтки, посвященные разработкѣ истории, литературы, этнографіи, экономики и общественной жизни; 2) *литературно-публицистический*, который будетъ, кромѣ украинской беллетристики, отзываться на всѣ существенные вопросы, связанные съ фактами современности, по преимуществу останавливаясь на тѣхъ изъ нихъ, которые, прямо или косвенно, затрагиваютъ интересы жизни Украины.

Статьи, какъ въ первомъ, такъ и во второмъ отдѣлахъ, будутъ печататься преимущественно на *украинскомъ языке*, оставляя, впрочемъ, за авторами, затрудняющимися пока писать по *украински*, право помѣщать свои труды на *русскомъ языке*, по вопросамъ, касающимся жизни Украины.

Такъ какъ характеръ журнала „Киевская Старина“ съ 1907 года нѣсколько видоизмѣняется, то и прежнее название его ока-

зыается не вполнѣ отвѣчающимъ содержанію. Поэтому мы рѣшаемся измѣнить это название, расширивъ рамки его и по пространству и по времени, и даемъ имя нашему изданію „Україна“ журналъ науково-публицистичний.

Журналъ будетъ выходить ежемѣсячно книжками въ объемѣ отъ 10 до 12 листовъ печати. Подписная цѣна *7 рублей въ годъ* съ доставкой и пересылкой, а безъ доставки *6 рублей*. За границу — *9 рублей*. Адресъ редакціи: Кіевъ, Троицкая площеадь, Народный Домъ.

Съ 1907 года редакція „України“ будетъ издаватъ „Словарь украинскаго языка, собранный редакціей журнала Кіевская Старина. Словарь этотъ, проредактированный Б. Д. Гринченкомъ, представленъ былъ въ Императорскую Академію Наукъ и удостоенъ 2-ой Костомаровской преміи. Въ теченіе 1907 года редакція надѣется отпечатать весь Словарь объемомъ около 150 печатныхъ листовъ средняго октава. Словарь будетъ разбитъ на 4 тома. Цѣна за всѣ четыре тома *7 рублей* (отдѣльныхъ томовъ въ продажѣ не будетъ). Для подписчиковъ на журналъ „Україна“ подписная цѣна на Словарь *5 рублей*, при условіи высылки этихъ денегъ одновременно съ подпиской на журналъ. Каждый томъ будетъ высылаться подписчикамъ журнала сейчасъ по выходѣ его. Первый томъ выйдетъ въ мартѣ мѣсяцѣ 1907 года.

Лицамъ, выписывающимъ „Словарь“ прямо отъ редакціи, а не черезъ книжные магазины, будетъ высылаться каждый томъ за счетъ редакціи.

Редакторъ-издатель журнала „Україна“ **В. Науменко.**

КІЕВСКАЯ СТАРИНА.

ЕЖЕМЪСЯЧНЫЙ
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛЪ.

ГОДЪ ДВАДЦАТЬ ПЯТЫЙ.

ТОМЪ XCIV.

1906 г.

НОЯВРЬ—ДЕКАВРЬ.

Кіевъ.

Типо-литографія Т-ва „Просвѣщеніе“, Трехсвятительская у., № 14.
1906.

О тъ редакціи.

Извиняясь передъ подписчиками за такой поздній выпускъ послѣдней книжки (№ 11—12) журнала за 1906 годъ, редакція считаетъ долгомъ объяснить причины этого опозданія.

Журналъ „Кievская Старина“, заканчивая настоящей книжкой 25-ый годъ своего существованія, рѣшилъ продолжать свою работу для Украины, нѣсколько измѣнивъ характеръ изданія, для чего потребовалось перенести печатаніе его въ другую типографію, что не могло не отозватъся на нѣкоторыхъ промедленіяхъ въ техникѣ работы, особенно ввиду того, что пришлось одновременно печатать настоящую книжку и первыя номера 1907 года.

Съ 1907 года журналъ нашъ подъ названіемъ „Україна“ состоить изъ двухъ отдѣловъ, помѣщаемыхъ ежемѣсячно въ каждой книжкѣ: 1) *научный*, въ которомъ находять себѣ мѣсто изслѣдованія, статьи и замѣтки, посвященные разработкѣ исторіи, литературы, этнографіи, экологии и общественной жизни; 2) *литературно-публицистический* который, кромѣ украинской беллестристики, отзывается на всѣ существенные вопросы, связанные съ фактами современности, по преимуществу останавливаясь на тѣхъ изъ нихъ, которые, прямо или косвенно, затрагиваютъ интересы жизни Украины.

Статьи, какъ въ первомъ, такъ и во второмъ отдѣлахъ, печатаются преимущественно на *украинскомъ языке*, оставляя, впрочемъ, за авторами, затрудняющимися пока писать по-украински, право помѣщать свои труды на *русскомъ языке*, по вопросамъ, касающимся жизни Украины.

Журналъ выходитъ ежемѣсячно книжками въ объемѣ отъ 10 до 12 листовъ печати. Подписная цѣна 7 рублей въ годъ съ доставкой и пересылкой, а безъ доставки 6 рублей. За границу—9 рублей. Адресъ редакціи: Кіевъ, Троицкая площадь, Народный Домъ.

Съ 1907 года редакція „України“ будеть издаватъ „Словарь украинскаго языка, собранный редакціей журнала „Киевская Старина“. Словарь этотъ, проредактированный Б. Д. Гринченкомъ, представленъ былъ въ Императорскую Академію Наукъ и удостоенъ 2-ой Костомаровской преміи. Въ теченіе 1907 года редакція надѣется отпечатать весь Словарь объемомъ около 150 печатныхъ листовъ средняго октава. Словарь будеть разбитъ на 4 тома. Цѣна за всѣ четыре тома 7 рублей (отдѣльныхъ томовъ въ продажѣ не будетъ). Для подписчиковъ на журналъ „Україна“ подписная цѣна на Словарь 5 рублей, при условіи высылки этихъ денегъ одновременно съ подпиской на журналъ. Каждый томъ будеть высылаться подписчикамъ журнала сейчасъ по выходѣ его. Первый томъ выйдетъ въ маѣ мѣсяцѣ 1907 года.

Лицамъ, выписывающимъ „Словарь“ прямо отъ редакціи, а не черезъ книжные магазины, будеть высылаться каждый томъ за счетъ редакціи.

Редакторъ-издатель журнала „Україна“ **В. Науменко.**

Критичний розслід над текстом „Кобзаря“ Шевченка.¹⁾

38. Холодний Яр.

Вперше видруковано в Лейпцигу р. 1859 в книжечці „Новыя стихотворенія Пушкина и Шавченки“ В „Пражському „Кобзарі“ подано рукописні варіанти. Автографа не доводилось бачити, але у В. П. Науменка бачив копію, писану рукою Максимовича (зшиток, про який була мова раніш). Копія ця—пізніша за редакцію Лейпциг. видання і має в собі де кілька зовсім оригінальних одмін, яких не мають ні Львівський, ні Пражський, „Кобзарь“. Цього року автограф знайдено в Департ. Поліції, але одмін дає він не багато.

Дата 17/XII 1845.

237, 1 зн.: і в мене те лихо, — так в Лейпциг., Львів. 1867 та Пражськ., а в рук. Праж. К., в автогр. Деп. Пол.: і в коп. Максимовича: *і в мене не тихо*.

238, 3: на щоб бачся, скрізь так, крім коп. М—ча, де: *братя*.

— 5: Бог — знає, — в автогр. Д. Пол.: *бо* знає.

— 7: хоть і яр той, — в рукоп. Праж.: ось і яр той, коп. М—ча: *хоч і яр той*, — так, як і скрізь.

— 13: З монастиря Мотринова, — так в Лейпциг., а за ним пішли видан. Львів. та д. Романчука; уже ближче до правді в Праж. „Кобзарі“: Митріного,—помилка, зам. Мотриного; так і в коп. Максимовича: Мотриного.

---

1) Див. Кіев. Стар. 1906 г. кн. 10.

Томъ 94.—Ноябрь—Декабрь. 1906.

-- 15 зн.: у Яр *тэді* сходилися, — так у Лепциг., Львів. та Пражськ., а в рукоп. Праж. та коп. М—ча: у яр *люде* сходилися.

— 9 зн.: яр глибокий, — в рукоп. Праж. К.: — широкий.

— 6: чи то засадили,—в рук. Праж.: загатили; так і в коп. М—ча, а в автографі Д. Пол. та в Лейпциг.: засадили. В вид. Романчука взято: *засадили*, але тоді не ясно стає, через що далі (239, 2) поет говорить: *не гатите!* бо над яром...

— 5 — 4: Нові кати, щоб до тебе

Люде не ходили, — в копії М—ча чомусь немає

239, 1: новими ляхами, — так скрізь, крім коп. М—ча, де *панами* — *ляхами*. В рукоп. Д. П.: *З новими Ляхами*.

— 2: не гатіте! бо над яром, — в рукоп. Деп. Пол. та в рукоп. прим. в Праж.: *не сховаете*: над яром, — так і в Лейпциг. Зовсім оригінально в коп. М—ча: *не питайте*, бо над *краем*. —

239, 12: бо ви самі, — в рук. Деп. Пол., в Лейпциг. та коп. М—ча: бо ви *й* сами.

— 14: а кричите, що несете,—треба з наголосами: а кричите, що несетe.

— 15 зн.: ледаче ледащо, — так і скрізь, крім коп. М—ча, де: ледащо, ледащо!

— 13 зн.: разбойники, вори, — так у Лейпциг., а у Львів. та Праж.: розбійники; — в коп. М—ча: *розбішаки*, — але найкраще, по російські: *разбойники*.

— 12 зн.: пятно в нашей історії, —скрізь так, а в коп. М—ча: *пятно нашей історії*.

— 9 зн.: розбійник, — в коп. М—ча: *розбішак*.

— 3 зн.: за свою Вкраїну, — в Лейпциг. та в коп. М—ча: *Країну*.

— 1 зн.: після: „голодні ворони“—не (!), а (,) бо далі те саме довге речення.

240, 9: чужих людей, — так в Лейпциг. і скрізь, — в коп. М—ча: „дуріть людей“.

— 13: новий огонь, — в рук. Д. П.: *огонь новий*.

39. Маленький Марьяні.

Росты росты моя пташко
Мій маковый цвите,
Розвивайся коли твое
Серце не розбите.
Поки люди не дознали
Тыходи долини.
Дознаюца пограюця ¹⁾
Засушать та й кинуть.
А ни лита молодыи
Повыти красою
Ни карі очинята
Умыти слізою
А ни серде твое тыхе
Добрѣ дивочи ²⁾
Не заступыть не закрые
Несытія очи,
Найдутъ злыхъ тай охрадуть...
И тебе убогу
Кинуть въ пекло... замучися
И проклынешъ бога.
Не цвity жъ мій цвите новый
Не розвитый цвите.
Зовъянъ тыхо поки твое
Серце не розбите.

20
Декабря
1845
Вьюнища.

40. Псалми Давидови.

Вперше видруковано в Кобз. р. 1860 із де-якими опущеними уступами, через цензуру). Варіанти маємо (з рукоп. Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39), де-що з „Букваря Южно-Русского“

¹⁾ Зразу було: *выфаутъ злыми*, але закреслено.

²⁾ *Добреє дівоче* В. Д.

(р. 1861), виданого Шевченком, а найбільш (і найлучче) з копії псалмів, дуже чітко і совісно переписаної Кулішом (зберігається в музеї імені В. Тарновського в Чернігові); переписано з оригіналу, без найменьших одмін, — оскільки совісно, що в одному місці аж просилася краща форма: до „мечі обруду“—„люд“¹⁾, а у ІІІ. стоїть „людей“, — і Куліш так і лишив „людей“, тільки вгорі легесенсько зазначив поверх „людей“—у¹⁾). Крім того, для псалма CXLIХ — є автограф в Київ. „Музей Древностей и Искусствъ“. Нарешті, цього року знайдено автограф в Департ. Пол., який не дає не багато нового.

Дата 19/XII 1845. Вьюнища.

Псалом I.

482, 12 зн.: діла добрих обновляться, — в рукоп. Деп. Пол. та копії Куліша: *оновляются*.

Псалом XII.

483, 1: після „душу“ не (!), а (.)

— 4: і всі злий посміються, — так і в К. 1860,—але в копії Куліша: *засміються*.

Псалом XLIII.

— 14 зн.: трупи ворогів. І силу, — в рук. Д. П. та в коп. Жемчужн. і в копії Куліша: *ворожі, і силу*.

484, 9: чужим богам не молимось, — в рукоп. Деп. Пол. та коп. Кул.: *не молимось чужим богам*.

— 13 — 15 — цих рядків немає, — вперше про них дівадалися ми з рукопису Жемчужникова. Вони цілком єсть і в копії Куліша та в автогр. Деп. Пол.

— 14: побори і другу, — в коп. Кул.: *побори ж*.

— 16 — 13 зн. — теж нема в „Кобз.“ р. 1860,—уязто їх з копії Жемчужн. Вони так само і в коп. Куліша та в рук. Д. П.. тільки рядок 15-й не: *житъ тяжко* (як в рук. Деп. Пол.), а *тяжко жить*.

Псалом LII.

— 6 зн.: взискающий Бога,—в коп. Кул.: *взискающі*.

— 5 зн.: добро творящого,—в коп. Кул.: *добре творящого*.

¹⁾ А що копія списана Кулішем прямо з оригіналу,—на це єсть свідоцтво: примітка Куліша з приводу дати: „надпись автора“.

— 1: їдять люде, замість хліба — в коп. Кул. і в рук. Д. П., як і в Кобзарі 1860: *Їдять люде [accusativ!] замість хліба.*

485, 9: розібє неволю, — в Кобз. 1860 нема цього рядка, а єсть в обох копіях та в рук. Д. П.

Псалом LIII.

Одмін немає.

Псалом LXXXI.

485, 2 зн.: між царями й судіями, — в рук. Д. П.: *між царями, судіями.*

486, 9: *i виведіть* із тісноти, — в коп. Куліша: *i виводіть.*

— 12: познатъ, розбити тьму неволі, — так в рук. Деп. П. і в обох копіях; в „Кобзарях“, замість *неволі*, стойть.....

— 13: *i всуе* трепетна земля, — в обох копіях: *плачеться.* Так і в рук. Д. П.

— 14 — 15: Царі й раби однакові
Сини перед Богом, —

в Кобз. 1860 немає. В копії Куліша і в рук. Д. П. немає „*й*“ в рядку 14-му, а просто: *царі, раби — однакові.*

— 16: *i ви* вмрете, — так і в коп. Куліша. Очевидно, небіжчик О. Кониський не добре прочитав рукопис Жемчуж., подаючи: *i всі вмрете.*

Псалом XCIII.

487, 1: во тьму і в неволю, — в коп. Куліша і в рукоп. Деп. Пол. зовсім правильно: во тьмі і в неволі (закували твої люде — accusativ!).

487, 3: потопили — в коп. Куліша: *затопили.*

— 8: умудрітесь, не мудрі! — треба не (!), а (;), як це єсть в Кобз. 1860. В рук. Д. П.: *умудрітесь, не мудрій.*

— 11: *i розум* лукавий, — в коп. Куліша: *i думки лукаві.* В рук. Д. П.: *i думи* лукаві.

— 15: після: „*між нами*“ не (:), а (,).

— 4 зн.: *i пребуде*, — в рук. Д. П.: *i пребудетъ.*

— 3 зн.: *i твій труд*, — в коп. Кул.: *I труд твій.*

Псалом CXXXII.

488, 8: чи є що краще, лучче, — в Букв. Юж.-Русск. Шевченка: *лучче, краще.*

— 10: з братом, — в рук. Д. П.: *брата м.*

— 11: (добро) *познать*, не ділити, — в рук. Д. П. і в Букв.: *пожисть*.

— 12: миро, — в рукоп. Деп. Пол.: *mr̄o*, в Букв.: *m̄o*.

— 16 — 17: I на шитий омети,
Ризи дороги, —

М. Крський справедливо доводить, що має бути: *омети ризи дорогої*, — так воно й есть. В кон. Куліша, правда, після *омети* стоїть (,), але в Букварі Ю.-Ж.:

*На гаптовані омети
Ризи дорогої.*

В рукоп. Деп. Пол. теж: *ризи дорогої*.

— 11 зн.: і людям...., а не (.).

— 8: в дому тихих,—в рук. Департ. Пол. і в кон. Куліша правильно: *в дому тихім*.

Псалом CXXXVI.

489, 3: після „органи глухий“ не (,), а ().

— 8 — 9: Або нашу заспівайте,
Невольники наші, —

в Кобз. 1860 немає. В обох копіях і в рукоп. Деп. Пол. есть.

— 14 зн.: як забуде помянути, — в рук. Д. П.: як забуду.

— 9 — 8: Паліте
Єрусалим, —

в обох копіях: *паліте*.

Сіон святий. Так і в рук. Департ. Пол.

Псалом CXLIX.

490, 16: на отміщеніе язикам, — в автогр. Кіев. Музея: на отміщеніе *неправди*.

— 17: *I в науку*, — в автогр. К. Муз.: *На науку*.

— 11 зн.: ї осудять губителей. Цей рядок, і взагалі весь CXLIX псалом, стрічаемо ми ще раз в „Неофітах“, і там, зам. „губителей“, стоїть: „*неправедних*“.

— 8 зн.: преподобних слава, — в „Неофітах“: преподобним слава; так і в рук. Д. Пол.

41. Минають дні.

Вперше видруковано в „Основі“, 1861, III, стр. 1—2. Варіанти дає текст, уміщений в Пражському Кобзарі (т. II, 78—79), узятий „з рукопису 1848 (!) року“. Текст цей повніший і сильніший, бо не поглажений для цензури.

Нарешті, цього року вірш цей знайдено в арх. Департ. Поліції, і там дата стоїть, замість 1846 року, як звичайно датували досі, 21/ХІІ 1845. *Влюнница*.

Одміни:

16, 16: по світу валятись, — так в „Основі“ та в „Кобзарях“ р. 1867, а в Пражськ. II т.: *на світі лежати*.

— 15 зн.: I людей любити, — в „Кобзарях“ та Праж. I: *I тебе хвалити*; варіант Романчука — узято з II т. Пражського. Так і в рук. Д. П.

— 14 — 13: А коли ні, то проклинать
I світ запалити, —

це теж з II т. Праж. (так і в рук. Д. П.), бо по інших видан.:

I твій світ нерукотворний
I людей любити.

— 5: чи жив, чи загинув, — так по всіх вид. а в Праж. II: чи жить, чи загинуть.

42. Три літа.

Вірш, знайдений цього року в архіві Департам. Поліції:

И день—не день, и йде—не йде
А лита стрылою
Пролитають, забираютъ
Все добрѣ зъ собою.
Окрадаютъ добри думы,
О холдный камень
Розбивають сердце наше
И спивають ѿминъ
Аминъ всему веселому
Одъ ныни до вика
И кидають на роспутти
Слипого калику.

Не вылики три лита
Марно пролытилы...
А багато въ моїй хати
Лыха ярабили.
Опустошилы убоге
Мое сердце тыхе
Погасылы усе добре
Запалылы лыхо,
Высушылы чадомъ дымомъ
Тіи добри слезы
Шо лылышя зъ Катрусею
Въ московскій дорози

Шо молылъсь зъ козаками
 Въ турецкій неволи
 И Оксану мою зорю,
 Мою добру долю
 Шо день божій умивалъ...
 Поки не пидѣралъсь
 Злии лита,—та¹⁾ все тіи
 Заразомъ укралы.
 Жаль и батька, жаль и матиръ
 И вирну дружину
 Молодую велелую
 Класты въ домовину
 Жаль великий, браты мои
 Тажко годуваты
 Малыхъ дитокъ неумытыхъ
 Въ нетопленый хати,
 Тяжке лыхо, та не таке
 Якъ тому дурному
 Шо полюбить, поберепця
 А вона другому
 За тры шаги продаеця
 Та зъ ёго й смієця
 Отъ де лыхо! отъ де серце.
 Разомъ розирвеця!
 Отаке то злее лыхо
 Й зо мною спиткалось
 Сердце люди полюбило
 И въ людяхъ кохалось
 И воны ёго витали
 Гралыся хвалылы...
 А лита тыхенъко кралъсь
 И слезы сушилы
 Слези щирои любови,
 И я прозриваты
 Ставъ потроху:... доглядаюсь
 Бодай не казаты,
 Кругомъ мене, де негляну
 Не люди а зміи..
 И засохлы мои слезы

Слезы молодії.
 И теперь я розбитее
 Сердце ядомъ гою
 И не плачу й неспиваю
 А выю совою.
 Отаке то, шо хотите
 То те и робите
 Чи голосно зневажайте
 Чи нышкомъ хвалите
 Мои думы, однаково
 Не вернудя знову
 Лита мои молодії
 Веселее слово.
 Н-верниция (?)... и я сердемъ
 До васъ невернуся.
 И не знаю де динуся
 Де я пригорнуся
 И съ кимъ буду розмовляты
 Кого розважаты,
 И передъ кимъ мои думы
 Буду сповидаты?
 Думи мои! лита мои
 Тяжкіи трь лита
 До кого вы прихилетесь
 Мои злии диты?
 Не хилитесь ни до кого
 Ляжте дома спаты...
 А я пиду четвертий годъ
 Новый зостричаты,
 Добры день же новый годе
 Въ торишній свитыни
 Шо ты несешь въ Украину
 Въ латаній торбини?
 „Благоденствіе указомъ
 Новенькимъ повите“.
 Иды жъ здоровъ, та не забудь
 Злýднямъ поклоныться.
 22 лекабря
 1845
 Вьюниша.

¹⁾ В „Нов. Гром.“ неправ.: *то* все... В рукоп. стойть: *на*,—очев., зам.: *та..*

43. Заповіт.

(„Як умру, то поховайте“).

Вперше видруковано в збірничку „Новые стихотворения Пушкина и Шевченко“, Лейпцигъ, 1859, 18—19, під заголовком „Думка“¹⁾). Передруковано в „Меті“, 1863, № 4. Варіанти маємо: з рукопису Л. Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39), в Пражськ. т. II (варіанти по рукопису 1848(!) року); крім того, в Кіев. „Муз. Древи и Искусствъ“ есть автограф Шевченка, а у д. В. П. Науменка — копія М. Максимовича.

Нарешті автограф маємо цього року з арх. Деп. Пол., — майже нічим не одмінний від тексту в вид. Романчука.

Таким чином маємо чималий матеріал, який і пізволяє нам бачити історію цього вірша. Можна додглянути, що рукоп. Праж. приміток найстаріш., потім Лейпциг., текст. (копія) Жемчужн., копія М-ча, Пражськ. основний і найпізніший — автограф Кіев. „Музея Др. и Искусствъ“.

Дата 25/ХІІ 1845, що стверджується, крім копії Жемчужника, ще й копією Максимовича та рук. Деп. Поліц.

13, 3 зн.: як умру; то поховайте, — а в коп. Жемчужн.: заховайте.

14, 1: на Вкраїні милій,—в Лейпциг.: на Країні.

— 4: були видні, було чути, — в коп. М-ча: були видкі, було чути; більш-меньш так і в Пражськ. основному: були видні, було чути, — звідки узяв і д. Романчук; однаке по всіх інших джерелах: Лейпциг., автогр. Кіев. Муз. та рукоп. Праж. приміток. було видно, було чути, — (так і в рук. Деп. Пол.); в прим. Праж. К.: було видно, було б чути.

14, 6 — 8: Як понесе з України
У синє море
Кров ворожу, —

так в автогр. К. Муз., коп. М-ча, Львів. та Праж. основн., — юб-то побільш від всіх пізніших редакціях, а в Лейпциг. так:

¹⁾ Заголовок „Заповіт“, очевидно, не Ш. дав, — у Львів. 1867 стоїть: „Завіщання“.

Як потече з України

. . . . .
Кров ворожа.

14, 10 — і полину, — такий вар. в рук. Деп. Пол., в автографії Кіев. музея та Праж. основному, бо в Лейпцигськ., рукописн. Праж., Львів. 1867 і коп. М-ча: *полечу*.

— 12 — 13: А до того—

Я не знаю Бога, —

так скрізь стоїть, крім Лейпциг. та рукоп. Праж., де після слів „а до того“ — одразу: „поховайте та вставайте“. За те в автографії Кіев. Муз., який очевидно пізніший за всі редакції, навіть і Пражську основну, замість: *A до того* — стоїть: *A поки що..*

— 14: поховайте та вставайте, — скрізь так, крім автографа Кіев. Муз., де: *прокиньтесь ж, брати мої*.

— 14 зн.: і вражою злою кровю, — так і скрізь, крім рук. вар. Праж., де: *чаркої* (очев.: *чорної*) кровю...

— 11 зн.: в семі вольній, новій, — скрізь так, крім рук. вар. Праж., де: в *самій вольній мові*. Очев., редакція найранішіша.

— 9 зн.: незлім тихим словом, — скрізь так, крім рук. вар. Праж.: *незлім добром*; в автографії; Кіев. Муз. найпізнішій редакції: *тихим, добром словом*.

„Заповіт“ — останній твір Шевченка, що увійшов в рукопис, під заголовком „Три літа“. Рукопис той забрали у нього під час арешту його 5 квітня року 1847. Досі відомо було (див. „Тарас Шевченко — Грушівський. Хроніка його життя“, О. Кониського, т. I, 235), що з власних творів взято було у Шевченка „Сон“, поему „Осика“, написану 7 березня 1847 р. у Седневі, кілька його віршів і зшиток його творів, злаштованих до цензури з передмовою, в якій слідчі зауважили, що він „бранить русскихъ“. Справді, цього року д. Е. Щоголев розшукував в архіві Департамента Поліції аж три рукописи; — один чистіший, виготовлений до цензури, з передмовою ¹⁾, в який, увійшли лише: Лілея, Русалка та Осика (вона ж і „Відьма“ — пізніш); другий — *увесъ „Еретик“* або *„Іван Гус“* і, нарешті, третій — немов би альбом, куди Шевченко позаводив усе те, що написав за три годи („Три літа“): р.р.

¹⁾ Передмову цю видруковано у О. Кониського в т. II, стр. 204—205, прим. 2 згаданої вгорі його праці; передруковано потім в „Громадській Думці“ (1096, ч. 162) і нарешті опубліковано в журналі „Былое“ (1906, кн. VШ, 1—3), додержуючи пра- вопису оригінала. Найповніше подано її в новому повному виданні „Кобзаря“, що друкується в Петербурзі.

1843—1845. Про цей останній мені відомо трохи більше, як про ті два¹⁾. В архіві Департ. Поліції є великий зшиток, і на палятурах наліплено смужку білого паперу з надписом: „Стихотворення Шевченка есть дѣло 1 экспедиціи 1847 года № 81 ч. 6“. На першому аркуші олівцем намальовано: посередині, в рямцах якась постать, — як знати, боса, в бороді, без шапки і без штанів, в довгій сорочці, підперезана; поверх накинуто одежину без рукавів; руки розставлені і в лівій руці ціпок.

Окремо, внизу, аж двічі, голова з довгим носом, потім голова з тулубом у вице-фраці і немов би в військовому мундирі з наплечниками обер-офіцера і одна постать з кирпатим носом.

На другому боці того ж таки аркуша знову постать з кирпатим носом, в двох поставах, одна в пальті та в ярмулці, не мов би татарській або жидівській, а друга — неначе в халаті, без ярмулки, лиса; вгорі окремо голова тої самої постаті в ярмулці і без ярмулки, лиса, — знизу, над головами надпис: „на ще [= тще] серце“.

На другому аркуші надпис чорнилом:

„Три літа“,

а внизу олівцем намальовано: дядько в кобеняці і в шапці з ціпком в руках і свиня.

На третьому аркуші:

„Отцы наши согрѣшиша, и нѣсть ихъ,
Мы же беззаконія ихъ под[ъ]яхомъ.
Рабы обладаша нами, избавляющаго
Нѣсть отъ руку ихъ.
Князи въ рукахъ ихъ повѣшены быша,
Старѣйшины не проглавиша
Избранніи плачь под[ъ]яша, и юноши
въ кладѣ изнемогаша.
И старцы отъ вратъ оскудѣша, избранніи
отъ пѣсней своихъ умолкоша“

Молитва Іеремії пророка.

Далі, на другій сторінці, починаються вірші і йдуть вони так:

1) Чигрине, Чигрине.... 19 февраля 1844. Москва; 2) Заворожи мені волфе — 13 декабря 1844. С.-Петербургъ; 3) У недилю не гуляла — 18 октября 1844. С.-Петербургъ; 4). Олівцем надписано Гоголю (За думою дума роем вилітае) — 30 декабря 1844.

¹, Відомості подав мені Я. П. Забілла, за що складаю йому щиру подяку.

С.-Петербургъ; 5) Олівцем надписано *Розрыта могила* (Світе тихий, краю миць, моя Україно) — 9 октября 1843 Березань; 6) Чого мыни тяжко — 13 ноября 1844. С. П: Б.; 7) Не завидуй багатому — 4 октября 1845. Миргородъ; 8) Не женъся на багатій — 4 октября 1845. Миргородъ; 9) Сова — 6 мая 1844. С: П: Б.; 10) Дивычі夜里 — 18 мая 1844 С: П: Б.; 11) Наймичка — 13 ноября 1845 въ Переяславі; 12) Маленький Марьянин — 20 декабря 1845, Вьюнища; 13) Сонъ (комедія) — 8 іюля 1844 С. Петербургъ; 14) Слипый (поема) [= Невольник] — 16 октября 1845. С: Марьинское; 15) Кавказъ — искреннему моему Якову де Бальмену 18 ноября 1845 въ Переяславі; 16) Минауть дни, минауть ночи — 21 декабря, 1845, Вьюнища; 17)* Копають день, копають два [кінець „Великого Льоху“]; 18) Стоить въ сели Суботови — 21 октября 1845 Марьинское 19) И мертвымъ и живымъ — 14 декабря 1845, Вьюнища; 20) Великий ліохъ (мистерія) — Епіграф: „Положиль еси нась сосѣдомъ нашимъ подражаніе и поруганіе сущимъ окресть насъ. Положиль еси нась въ притчу во языцѣхъ, по киванію главы въ людехъ“. Псаломъ 43 ст. 14 и 15.

- а) Три души
- б) Три вороны
- в) Три лирники *.

21) Холодный Яръ. Вьюнища, 17 декабря 1845; 22) Три лита — 22 декабря 1845. Вьюнища; 23) Давидовы псалмы, 19 декабря 1845, Вьюнища; 24) Якъ умру, то поховайте — 25 декабря, 1845, въ Переяславі.

З усього цього, що тут подано, ясно, перш за все, що рукопис цей — не для цензури, а збірка поезій за три роки, власноручно списана про память (тут без усяких скорочень, напр. Сон, Невольник, Кавказ), безъ хронологичного ладу, а так як що попало. Оскілько недбало вписувалися сюди вірші, знати найкраще з того, що наприклад, вписано спочатку кінець „Великого льоху“, потім Суботів, і аж далі „Великий льох“ спочатку. Очевидно, переписувалося туди машинально, — і як попався кінець поеми, за якою підряд ішов „Суботів“, так і вписано їх туди. Вписавши, Шевченко зауважив свою помилку, і як над „Копають день“, так і після „Три лірники“ (у „Великому льоху“) поставив значок *, який показує, що одне мусить йти зараз по другому. Через цю помилку ми як раз і не знаємо тепер докладно дати „Великого льоху“, бо 21 октября 1845 — стоять під „Суботовим“. Дуже може бути, що й „Великий льох“ має цю саму дату, — але певніших доказів на це не маємо...

Переходячи до року 1846-го мусимо спинітися попереду всього на віршові:

---

44. Вітер в гаї нагинає.

Цей вірш видруковано вперше в Основі, 1861, III, але ні якої не-будь копії, ні варіантів, ні дати написання—нічого немає. Датується він, навздогад, роком 1846. В рукоп. в архів. Департамента Поліції, де списано рукою Шевченка, усе, що написав він з кінця р. 1843 і до початку р. 1847—цього вірша теж немає —єдиної з усього, що написав Шевч. за увесь той час. Змістом своїм вірш цей наближається наприклад., до „Минають дні“ та „Заповіт“, а ще ближче до віршів: Н. Маркевичу та „Тяжко важко в світі жити“ року 1840. Здається, що було б певніщ ставити його по киць поруч з цими віршами, поки справа з ним згодом не виясниться.

---

45. Лілея.

Віршам „Лілея“ та „Русалка“, здається, чи не найбільше пощастило, — стільки есть і варіантів, і автографів, і копій.. І хоч написані обидва вони були ще до заслання (в Черніг. Музей есть дуже читкий, чистенько для когось переписаний на аркушу почтов. паперу автограф з датою 25/VII 1846, — з цією ж датою знайдено вірш і в рук. Д. II., а „Русалка“ датована там 9/VIII 1846), але Шевченко їх завів в число своєї невільницької поезії, — не знати, чи з памяти туди їх записавши, чи, певніще, здобувши якимсь чином список першої редакції; а дякуючи цьому ми маємо ще два зайвих автографи: в так званій *Малий книжечці* і в *Більшій* [щоб було корочче — на далі зватиму їх: автографи *M.* і *B.*]: *мала* списана уся на засланні, а *Більша* — та, куди *переписав* Шевченко поезію в Нижньому Новгороді, а потім заводив туди і інші свої твори аж до р. 1861. Обидві ці дорогоцінні автографи зберегаються зараз у д. В. П. Науменка, і про них далі буде докладніше говорено.

Відомо з „Днівника“, що 4 — 6 березіля р. 1858, Шевченко, переписуючи, „трошки лагодив“ „Русалку“ і „Лілею“. Яке було те „лагодіння“, буде видно далі.

Отже ми маємо тепер такі джерела для „Лілеї“. Вперше видруковано в галицькій газеті „Слово“, 1862, № 12, потім в Кожанч. К. та у Львівськ. 1867, але цьому останньому — по іншій редакції. Де які відміни дає і Пражськ. К. Крім того маємо: варіанти з рукоп. Л. Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39), автограф Департ. Поліції і автогр. в Черніг. Муз. (датовані 25/VII 1846) автограф *M.* і автограф *B.* в Кожанч. Кобзарі взято вірш з автографа *B.*, як найпізнішої редакції.

Відміни ж з усіх цих джерел. такі:

Заголовок в *M*: *Лілія*, а в *B*: *Лілея*.

166, 14 зн.: за що вони, — в Черніг. автогр. та автогр. *M*: за що *ж*, а в *B* — без *ж*.

— 12 зн.: *Царівною* називають, — в Жемчужник., Черніг. та автогр. *M*. — і *царь-квітом*, але в *B*. і за ним Кожанч. вид.: *Царівною* [в Льв. 1867 цей рядок зовсім опущено чомусь, а стоїть — — — —].

— 10 зн.: з моого цвіту, дивуються, — в рук. Деп. Пол., в Черніг. та *M*: дивуються, любуються; в автогр. *B.*, Кожанч. та Льв.—так, як у Романч.

— 8 зн.: скажи мені, — в рук. Деп. Пол. та Черніг.: скажи *ж*.

— 7 зн.: королевий цвіте, — в *M*. підкреслено.

— 2 зн.: До білого, пониклого
Личенка лілеї, —

В рук. Д. П. та Черніг.: *на білес, пониклес*, але і в *M*. і в *B*., та й в інших, так як в Романч.

По цих словах в Черніг. автографі вставка, дуже гарна, якої ніде немає і яку варт би взяти до „Кобзаря“:

*Сам Господь вітав над ними
І творив святее
Землі грішній... I лілея, —*

а далі: „росою-слъзою“. В рук. Деп. Пол. — тільки два рядки, а не три вставлено: *землі грішній*—немає.

167, 6: а я й не сказала, — в Черніг. та *M*: не казала; в *B*. і в Кожанчик.: сказала, а у Львів.: *та я й не сказала...*

— 7 — 8: Як була я людиною,
Як я мордувалась, —

в рук. Д. Пол., коп. Жемч., Черниг. та М.:

*Як я тяжко виростала
І як умірала,*

але в Б. та Кож, — так як в Романч.

— 9: Моя мати — чого вона, — в рук. Д. П. та Черниг.:
моя мати, — я не знаю, а в інших — так як у Романч.

— 11 — 12: I на мене, на дитину
Дивилась, дивилась, —

в коп. Жемч.:

*I молилася, на мене
На малу дивилась;*

сливе так само в рукоп. Д. П. та Черниг.:

*I молилася, і на мене
На малу дивилась; —*

близько до цього і в М., лишењь в другому рядку: *малую дивилась*, а зразу було:

*I молилася, і плакала
На малу дивилась.*

В Б та інш. — як в Романч.

— 15: хто їй лихо заподіяв, — в Жемч. і в М.: *горе* заподіяв, але в Б.: лихо.

— 16 — після „дитина“....., а не (:).

— 17 зн.: а вона все вяла, — в рукоп. Д. П. та М.: *a мати, в Б.: а вона все*, а далі в рук. Д. П., Черниг. та М. два рядки, які опущено в Б. і немає ніде в „Кобзарях“:

*Вяла, вяла, засихала,
Умірати стала.*

— 16 зн.: *та* нашого, — в рук. Д. П. та М.: *i нашого*; в Б.: *Та....*; в Черниг. автогр. було раніше: *i якогось*, але поправлено на *нашого*.

— 15 зн.: вяла, проклинала, — в Черниг. через —.

- 13 зн.: взяв догодувати, — так в *Б.*, а в рук. Деп. Пол., Черн. та *М.*: *узяв годувати*.
- 10 — 9 зн.: цих рядків в рук. Департ. Пол., Черниг. і в *М.* немає, — вони з'явилися в *Б.* У Львів.: байстручка — це неправ., бо в *Б.*: *байстря я* [так і в Кожанч.]
- 8: десь далеко, — в Черниг.: на чужину.
- 7 — після „мене покинув“ в *М.* два рядки крапок.
- 6 зн.: і прокляли його люде, — так і в *Б.* і в *М.*, а у Львів. неправильно: а прокляти його люде десь далеко.
- 3 зн.: убили — не вбили, — так по всіх рукописах. У Львів. Кобзарі, де, як знати, поводилося досить вільно з текстом: *убити — не убили*, хоч це для розміру було б і найкраще.
- 2 зн.: тільки мої довгі коси,— в *М.*: чорні.
- 1: накрили, — у Льв. Кобз. неправ.: *покрили*.
- 168, 1: остижену ганчіркою, — в рук. Д. П.: Черн. та *М.*: *ганчіркою на смітнику*.
- 3: жиди навіть нечистії, — в *М.*: нечистиві (хоч зразу було: нечистії), в Черниг. теж було: нечистії, але поправлено на: *нечистиві*, але в *Б.* знову таки „нечистії“.
- 10: зімою під тином, — у Жемчужн.:

На снігу під тином

Я умерла; — в рук. Д. П., Черниг. та *М.*:

Я умерла

На снігу під тином, — а в *Б.* так, як в Романч.

- 12, 13 та 7 зн.: в Черниг.: *квітом*, зам. *цвітом*.
- 14: аж гай звеселила, — в *М.*: весь гай звеселила, а в рук. Д. П., Черн. та Жемчужн.: *Весь гай освітила*,
- Далі, по цих словах в рук. Д. П., в коп. Жемч., Черниг. та *М.* іде варіант, значно кращий за *Б.* (а, значить, і за той, що в вид. Романчука):

I тіж люде, і тіж пани (в Жемч.: *сами*),
Що зімою вбили,
Поприходили весною
Дивом дивувались

- 168, 16 зн.: *А* дівчата заквітчались — в рук. Д. П., *М.* та Черн.: *І*. У Львів. вид. чомусь: *закривались*.

168, 15 зн.: І почали звати, — в рук. Д. П. та в Черн.: *I мене назвали, в М.: i мене прозвали.*

— 14 зн.: снігоцвітом, — в рук. Д. П.: — *снігожквітом.*

— 13 зн.: і я процвітати, — в Черн. та рук. Департ. Пол.: *розцвітати.*

— 12: стала в гаї, і в теплиці, — в Черн., в *M.* та рук. Д. П.: *стала в гаю і на полі* (в *M.*: в *гаї*), — „теплиці“ з'явилося в *B.* У Львів. К.: *i в темниці* (sic!).

— 8 зн.: на що, — а у Льв. неправильно: *за що.*

— 7 зн.: цвітом,—в Черниг. автогр.: *квітом*, як і в рядку 9 зн., а в автогр. Д. П.: *дивом.*

— 6 зн.: я веселила, — в Черн., в рук. Департ. Пол. та *M.*: *звеселяла.*

— 4 зн.: милосердний,—в рук. Д. П.: *милосердий.*

— 1 зн.: *A цвіт,*—в *M.* і рук. Д. П.: *I цвіт.*

169. 3—4: На білее, пониклее

Личен'ко лілеї,—

в рук. Д. П., Жемч. та в *M.*:

До білого, пониклого

Личен'ка.

Таким чином, як бачимо, той текст, що по „Кобзарях“, взято з автографу *B.* Автограф *M.*—значно поправлено в Н.-Новгороді; цей автограф *M.*—постав небавом як Ш. прибув на заслання і почав заводити в книжечки свої поезії. Спочатку він заводив їх дуже чистенько,—очевидно, списуючи з якогось готового вже брульона, і таким чином він *переписав* туди в першу ж свою „захалявну“ книжечку деякі речі, що написав він вже там, —але спочатку на окремому папері, а де які ще на волі. І „Лілея“ там (в автогр. *M.*) стойть аж під № 5 (не лічучи цілих 13 віршів, написаних в Петропавл. цітаделі, які втислися в середину, як окремий цикл).

Порівнюючи (—) текст „Лілеї“ в автогр. *M.*, ми бачимо, що він дуже близький до рукоп. Деп. Пол. та автогр. Чернігівського, особливо до останнього. Очевидно, що Ш. мав текст цей під руками, вписуючи в *M.* „Лілею“ та й інші поезії, як от „Русалка“, „Відьма“ або хоч ті самих 13 віршів цітадельних... ! Звідки і як він їх мав,—про це ми зараз не маємо звісток (про дрібніші, як от цітадельні, можна здогадуватися, що писано їх на маргінесах у Біблії, яку Ш. повіз з собою на заслання і яку, по смерті Ш., забрала на памятку, як відомо мені, Марко Вовчок.) Але безпекно одно: частину поезій, заведених в невільницьку поезию,

—тих, що вписав ІІІ-ко на засланні в книжечку, на якій він сам вгорі чорнилом поставив 1847,—написав він ще на волі, і за Уралом лишень переписав. Хоч цікаво одно: першою стойть „Княжна“, яка безперечно,—як побачимо далі,—написана на засланні (навіть тут і в *M.* чимало уступів закреслених та поправлених), а потім у Шевч. десь узялися його давніці—з р.р. 1846 та перш. полов. 1847 р. поезії, і він їх і повписував в книжечку.

Варіант Жемчужн., як порівняти з *M.*, ще раніший.

45. Русалка.

Доля цього вірша однакова з „Лілеєю“. Для неї навіть ті самі варіанти маємо, тільки, замість Чернігівського варіанта, єсть вар. у д. В. П. Науменка, списаний є. Трегубовим в кінці 80 р.р. з автографа, до якого д. Трегубов долучив таку примітку: „Написано власною рукою ІІІ. на сірім папері. На 1 стор. з лівого боку фарбами, а з правого—олівцем намальовані русалки. На 2 боці теж „проба“ фарбів і 2 русалки олівцем.“ Варіант цей навіть одграває ту роль, щодля „Лілеї“—Чернігівський, тоб то—раніщий од автографа *M.* і раніший коп. Жемчужн. Крім того, в „Вечерницях“ (1862, № 22) видруковано „Русалку“ з рукопису,—це той самий рукопис *B*, але з одною чималою поправкою (див. далі).

В арх. ІІІ отд. цього року теж знайдено цю поезию, де крім варіантів проти вид. Романчука, маємо ще й точну дату 9/VIII 1846 (досі як „Русалку“, так і „Лілею“ дитували роком 1847). Текст в рукоп. Д. П. сливє аналогичний з копією є. Трегубова, хоч копія немов би то ще раніша за рук. Д. П.

Що ж до друкованих варіантів, то в Кожанчик., Пражськ., Київ. (1889), Петерб. 1884,—скрізь, як в автогр. *B*, і скрізь дата—р. 1847.

Одміни проти видання Романчука.

164, 13 зн.: в високих палацах,—в рук. Д. П., в коп. Жемчужн. та автогр. *M.*: *у білих*.

— 11 зн.: *у Дніпра* скупати,—в рук. Д. П. *M.* та коп. Трегубова—*до Дніпра купати*; в „Вечерницях“: *у Дніпра купати*.

— 4 зн.: а я вийду гуляти з ним,—в рук. Д. П.: *я виведу гуляти пана*.

— 2 зн.: залоскочи, мое серце,—в *M.*: залоскочи *ж*, а в коп. Трегубова: *залоскочи ж, моя доню*; так і в рук. Д. П.

165, 1: надо мною молодою,—в *M.*: *сиротою*, а в рук. Д. П. та коп. Трегубова: *над грішною сиротою*.

— 3: не моїми кров—слізами,—в рук. Д. П. та *M.*: *слізами—кровю*, а в коп. Трег.: *слізоньками*. Після „кров—слізами“ мусить бути —, як це і єсть в „Вечерницях“.

— 5—6: Дніпровою! Нехай собі
Гуляє з дочкою,—
в рук. Д. П., коп. Трегуб., Жемчуж. та *M.* однаково:

*Нехай в Дніпрі погуляє
З своєю дочкою.*

— 7: пливи-ж моя, єдиная,—в рук. Д. П. в коп. Трег., Жемч. та *M.*: *русалонько!*

— 9—10: Привітайте русалоньку!
Та й заголосила,—

в рук. Д. П., коп. Трег., Жемч. та *M.*:

*Привітайте мое любе,
Дитя мое міле!*

— 12: та й побігла. А я собі,—так і в коп. Тр., Жем. і *M.*, тілько в коп. Жемчужн. мабуть помилка: *та й побігли*.

— 16: уже з тиждень,—в коп. Трегуб. та Жемч. „з“ немає.
— 18—17 зн.: О півночи, та з будинку

Батька виглядаю,—

в коп. Трег., Жемч. та *M.*:

*Та на Київ позираю,
Батька виглядаю.*

В рук. Д. П.: *та на берег.*

— 16—15 зн.: А може вже поедналась
З паном у палатах,—

в рук. Д. П. і в коп. Трегуб.:

*Може вже він повінчався
У білих палатах;*

близько до цього в коп. Жемчуж.:

*А може вже повінчалась
У білих палатах;*

так і в *M.*, тільки: *повінчались*; нарешті в рукопис. Романчука єсть такий ще варіант,—пізніший, здається, за *B.*:

*А може вже поедналась
З паном моя мати.*

Отсей варіант і подано в „Вечерницях“.

— 11—13 зн.: моя грізна мати,—в замітках Романч. (пізніших, здається, за варіант *Б.*): *грішниця в палатах*.

— 12 зн.: тай замовкла русалочка,—в рук. Д. П., в коп. Трег. і *M.*: *руса лонька*.

— 11 зн.: в Дніпро поринула,—в коп. Трегуб. та *M.*: *і в Дніпро пірнула*.

— 10 зн.: а лозина,—в *M.*: *і лозина*; але в раніш. копії Трегуб.: *а лозина*.

— 6 зн.: пана Яна нема дома,—в коп. Трегуб. теж так, але попереду тут було: *а Івана десь нема дома*.

— 4 зн.: а як прийшла до берега,—в коп. Трегуб. зразу було: *приблудила аж до Дніпра*, потім поправлено на: *приблудила до берега*; так і в рук. Д. П., так воно і в *M.*.

— 3 зн.: Той дочку,—в коп. Трегуб. та *M.*: *Тай дочку*.

— 1 зн.: і як примовляла,—в коп. Трегуб.: *промовляла*, але в *M.* уже: *примовляла*. В рук. Д. П.: *I що примовляла*.

166, 5: і не счулась, як зуспіли,—в коп. Трегуб.: *і не зуздрила, як зуспіли*; в *M.*: *як зуспілись*; в коп. Жемч.: *як зустріли*, але в *B.*—знов: *зуспіли*. В рук. Д. П.: *Вискочили регочучи*.

— 7—8: Та до неї: ухопили

Та й ну з нею грatisь!—

в рук. Д. П., коп. Трегуб. та *M.*:

*Сестри, сестри! Не лоскочіть,
Бо це моя мати;*

в коп. Жемчуж.:

Та до неї: ухопили

Та й ну лоскотати.

Сестри, сестри! Не лоскочіть,

Бо це моя мати;

нарешті в *B.*—теж зразу було: *й заходились грatisь*, аж тоді поправлено так, як у вид. Романч.

— 9: Радісінькі, що піймали—в рук. Д. П., коп. Трегуб. та *M.*: *сестри раді, що піймали*.

— 11: поки в вершу не запхали,—в коп. Трегуб. зразу бу-

ло: *поки аером не вкрили*, але—поправлено: *поки в вершу не сховали*;—так і в рук. Д. П., а в *M.* уже: *запхали*.

Таким чином для „Русалки“ ми маємо перед очима усі чотири стадії в її історичному развоеві: початкову редакцію—рук. Д. Пол. та копія Трегубова, близьку до неї—редакцію автора. *M.*, далі таку саму—хіба що з деякими дрібними пізнішими поправками—копію Жемчужникова, нарешті значно відмінну—останню—в автографі *B*, „значно полагожену“ р. 1858 в Нижн.-Новгороді.

Взагалі ж, що до копії Жемчужникова в дальших наших порівняннях, то виявилося, що перша книжечка рукописів Жемчужникова, в яку увійшло 130 Шевченкових творів, а разом з ними і невідомі „Ой хоч буду віять“ та „Ду—ду ду, ду-ду ду. Родилася ва біду“¹⁾—не що інше, як точнісінька копія з автографа *M.*, переписана колись десь після 1850 року,—очевидно в протязі тих 7 літ, коли Шевченкові папери переховувалися у Ф. Лазаревського,—і подекуди в них, як це зауважив небіжчик О. Кониський, „де олівцем, де атраментом е невеличкі поправки і додатки, зроблені запевне рукою Шевченка“. І що це воно так, можна буде бачити із дальших порівнянь варіантів автографа *M.* і коп. Жемчужникова, а також із того, що в автографі *M.* дійсно єсть 130 віршів (126 нумерованих та чотири без нумерації).

46. Відьма.

Вперше видруковано в „Вечерницях“ (1862 №№ 16—18) (не все, а до половини розділу IV-го). З „Вечерниць“ узято текст до Львів. „Кобзаря“ 1867; крім того, варіанти маємо в копії Л. Жемчужникова (Зап. Н. Т. т. 33) та автограф *M.* і *B*. Та редакція, що видруковано її в „Вечерницях“, а потім і у Львів. „Кобзарі“ 1867, має своїм джерелом, як не помилляюся, копію, яка зараз зберігається в Муз. ім. В. Тарн. в Чернігові: схожість дуже велика.

Дата 7/III. 1847,—але ця дата належить першій редакції цеї поеми під загол. „Осика“ (знайдено цього року в архіві Деп. Пол.). Одміни між першою редакцією та автографом *M.* досить значні, особливо на початку. Редакцію *M.* Шевченко досить полагодів і в Дневнику під 4/III 1858 записав: „принялся переписывать „Видьму“ для печати. Нашель много длинного и недодѣланного“..., а 5/III: „Продолжаю работать над „Видьмою“, а 6/III „сегодня кон-

¹⁾ Див. про ці рукописи З. Н. Т. т. 33, Варіанти на декотрі Ш. твори, стр. 2.

чиль. Кажется, порядочно кончиль“. Цей переписаний примірник є есть автограф. *Б*, і він і стався основою тексту в Кожанч. та інш. „Кобзарях.“

Одміни:

Перш за все „Осика“ (поема)—має в рукоп. Деп. Пол. епіграф: „Да прідеть же смерть на ня, и да снайдуть во адъ жи-ви, яко лукавство въ жилищахъ ихъ, посредъ ихъ. Псаломъ“.

504, 16 зн.: молюся, знову уповаю,—в рук. Д. ІІ.: *молюся, знову уповаю*.

— 15 зн.: виливаю,—у Льв. 1867 як і в „Вечерницях“: *проливаю*.

— 504, 9 зн.: над долею злою,—в рук. Д. П. та М.: *над долею лихою*.

— 3—2: I з людьми і скаже

Спасибі нам,—в М.:

*Спасибі нам скаже,
I заплаче,—*

в рук. Д. ІІ.: *i помолитсья, й заплаче.*

505, 5: і в неволі,—у Львів. К. звідкілясь: *недолі* (!), бо в „Вечерницях“ теж „*в неволі*.“

— 8: *пізнає...* пізнає,—очевидно, що: познає.—Це „пізнає“ пішло з „Вечерниць“.

— 7: і всетворящу любов,—спочатку в *Б*. було: *познає Богу любов*. Я вже згадував, що рядки 1—7 есть тільки в *Б*.,—в *М*. їх немає, за те далі есть в *М*. (і в рук. Деп. Пол.) 8 рядків, яких немає в *Б*. (вони есть в Пражськ. Кобз., а немає в Кожанчик., бо цей друковано по автограф. *Б*).)

Така моя рада. незнаемий брате!

Смирись перед Богом, людей не займай,

Шукай собі брата в палахах [написано: в *палах*] і
хаті.

І дбай домовину, а слави не дбай.

Бо вона не спинить віку молодого,

Не верне з за літа нашої весни.

Оттак то мій друже! Молись, брате, Богу

І мене в молитвах твоїх помяни (в рук. Д. ІІ.: *своїх*).

Далі в рукоп. Д. П. є 24 рядки, яких ні в одній редакції немає,—ось вони:

Росте в полі на могилі
 Осика заклята,—
 Отам відьма похована,—
 Христітесь, дівчата!
 Христітесь.... і не кваптесь
 На панів лукавих,—
 Бо згинете, осміяні,
 Наробите слави,
 Злої слави на сім світі,
 А на тім!... Крий, боже!
 За гріхи такі велики
 Сам Бог не поможе.
 Нехай пани знущаються,
 Братами торгують,
 Та сльозами кровавими
 Сатану частують,—
 Їх вже душі запродані —
 То їм і байдуже,
 А вам треба стерегтися,
 Стерегтись—та й дуже!
 Стережіться-ж! Кохайтесь
 Хоч із наймитами,—
 З ким хочете, мої любі,—
 Тілько не з панами.

- 9: коло осіннього,—в рук. Д. П.: *після осеннього*.
- 14: ішли, ішлі,—в рук., Д. П.: *ішли собі*.
- 15: розпяли,—в коп. Жемч. та М.: *напяли*; так і рук. Деп. Пол.
- 16: огонь чималий розвели,—в рук. Деп. Пол., в коп. Ж. та автогр. М. *багаття вбоге*.
- 16 зн.: і кругом його,—в рук. Д. П. та М.: *і коло його*.
- 15 зн.: хто з шашликом,—в „Вечерницях“—неправильно „за шашликом“.
- 13 зн.: колись то був,—в рук. Д. П. і в М. стоять: ( ):
- 11 зн.: з приданок,—в М. з наголосом: з приданок.
- між 10 і 9 зн. в рук. Департ. Пол. вставлено: (*голос за шатром*).
- 5 зн.: свекор оженився;—в М.: утопився. Після *свекор* треба.—

— 4 зн.: батько утопився,—так і в рук. Деп. Пол., а в *M.*:
оженився.

— 3 зн.: і... гу...—в рук. Д. П. ще двічи: ... *гу!*... *гу!*

— 1 зн.: і де ті люде тут візьмуться,—в рук. Деп. Пол.: і де
ті п'яни.

506, 1: Із—за Дніпра—в „Вечерницях“, в кол. Ж. та *M.*
і *B.*, а також Львів. Кобз.: із *за Дністра*. Із—за Дніпра—пішло з
Кожанч. видання.

— 3: крикнули, схопились,—в рук. Д. П.: *й* схопились.

— 5: Те, що співало. Жаль і страх,—в *M.* це два рядки:

Те що співало . . . .
. . . . . Жаль і страх.

В рук. Деп. Пол.:

. . . . Опинилась
Та, що співала...

— 7—8: Якась людина. На ногах

І на руках повиступала.—

в рук. Д. П. та в *M.*:

*A на руках і на ногах
Од стужі кров повиступала;*

у Льв. Кобз. (за „Вечерницями“): од стужі кров—увся стру-
пом стала.

— 11: о поли бились в Ковтунах,—в рук. Д. П. і в *M.* не-
має; у „Вечерницях“ та у Льв. К.: *об* поли.

— 12: а потім сіла,—в рук. Д. П.: *i мовчки* сіла.

— 14: в *M.* тут два рядки.

— 16: вона шептала.—в рук. Д. П. і в *M.*: *ніби* шептала.

— 17: і тяжко, страшно,—в *M.* і *страшно*, страшно... В рук.
Д. П.: *i якось страшно*. Дальших 3 рядки в *M.* немає.

— 9 зн.: хто? я?—в рукопис. Департ. Поліц. неправильно:
хто? я.... я....

— 7 зн.: цілували мене в лиця,—в *M.*: лицє.

— 1 зн.: та ще *й* з медведем,—в рукоп. Деп. Пол.: та ще *й*
медведя.

507, 2: чи то сижу, чи то співаю,—другого *то* в „Вечерни-
цях“, як і в Черниг. копії, немає.

— 4: усе співаю, все співаю,—в рук. Деп. П. і в М.: *Все співаю. Цього рядка у Льв. К. зовсім немає.*

— 5: *й* говорить,—в Б.: немає *й*; немає *і* в рук. Д. П.

— 10—11: Хто? я чи ти?... Цити лишень, цити!

Он бач, зо мною пач лежить,—в М.:

Хто, я? Цити.... цити...

З дочкою пан лежить,--

так і в рук. Д. П.; у Льв. К. помилка: *за* мною.

— 13: (усміхнувшись),—в М. немає.

— 14: Я в приданках була, впилася

І, молода, не не придалася,—

інтерпункція зовсім неправильна: треба після *впилася* (,) а друге речення: *і молода не придалася*,—так це й стоїть в М. У Льв. К.: *прибавках* (!), бо так у „Вечерницях“. В рук. Д. П.: *молода не предалася*.

— 15: а все то,—у Льв. К.: а *увсе* (!) то...

— 17: ще треба *другу оженить*,—в коп. Ж. і в М.: *сина оженить*,—і це зовсім справедливо, бо на стр. 514 і скрізь йде мова про дочку і сина, а не про двох дочок. В рук. Д. П. інакше:

Піду ще сина хоронить,
А то без мене не зуміють.

— 13 зн.: будь *тут* з нами,—в М.: *ти* з нами; *ти*—теж в „Вечерниц.“ і в Черниг. копії.

— 12 зн.: у нас,—в Льв. К.: *в* нас (!).

— 8 зн.: нема,—в рук. Д. П. і в М.: *немає*, а у Льв. К. (як і в „Вечерницях“ і в Черниг. копії) Бог має: повірали:

— 6 зн.: кому ж ви їсти даєте?—це варіант з М., а в Б.: *кого ж годуете—есте?* а у Льв. К.: *годуете, съкасте* (?!). Курезне останнє слово пішло з „Вечерниць“, де *исчете*, Львів. К., очевидно, вже *українізовав* *съкасте*.

— 1: і все ті діти, усе діти!—і в М. і в Б.: *I все діти! і все діти!* У Льв. К.: і все діти, увсе діти! (так і в „Вечерницях“).

508. Т: не знаю, де од їх подітись,—в рук. Д. П. та в М.: *I мені нема де дітись.*

— 2: й вони за мною,—в М.: *усе* за мною. Так і в рук. Деп. Пол.

— 6: хоч з гори та в воду,—у Льв. К.: хоч *із* гори та *у* воду, як і в „Вечерницах“.

— 7: і відьма тяжко,—в рук. Деп. Пол. і в *M.*: *i тяжко, тяжко.*

508, 8: цигани *довго* дивувались,—цей вар. узято з *M.*, а в *B.*: *мовчики* (так і в „Вечерницах“ і Львівськ.) дивувались; *довго*—пішло з Пражськ. Кобзаря.

508, 13: сидла,—у Льв. К.: *сіла* (бо так в „Вечерницах“).

— 15: щербатий місяць з-за могили,—у Льв. К.: *з за могили немає.*

— 16: мов позирав,—в рук. Д. П.: *мов дивувався.*

— 16 і 15, зн., а також 14—13—в „Вечерницах“ перестановлено: спочатку, 14—13, а тогда 16—15.

— 11 зн.: достройть палати,—в *M.*: *на подзвін приобрести.*

— 10 зн.: другий дума,—в рук. Д. П.: *a той дума.*

— 10—9: як би його.

• На подзвін приобрести,—в коп. Ж. і в *M.*:

*Коли б швидче,
Достройть палати.*

В рук. Д. П.: *як би швидче.* а у Льв. Кобз.:

*Як би чого
На подзвін приобрести.*

8—7: один старий одпочине
В пішній домовині,—

в рук. Д. П. коп. Ж. та в *M.*:

*Отподі вже одпочину—
Аж у домовині!*

6—5: Другий старий—і так собі
Де-небудь під тином--

в рук. Д. П., коп. Ж. та в *M.*:

*A убогий і так-собі
Денебудь загине.*

У Льв. К.: *оттак* собі де-небудь під тином (бо так у „Вечерницах“).

— 2 зн: убогого не згадають,—в М.: *й* не згадають. Після слів: „а того ще й лають“ в рук. Д. П. та в автограф. *М.* есть ще два рядки (вони есть у Праж. Кобзарі):

*Не спитися старому ні в полі, ні въ хаті;
А треба як небудь віку доживати.*

509, 3: *позирає*,—в рук. Д. П. і в *М.*: *і дивиться*.

— 4: *й* на подзвін не дбає,—в рук. Д. П. і в *М.*: *може що й гадає*.

— 9: дивилася я вже, ти дивись,—в *М.*: *дивлюся*. Ні в *М.*, ні в *Б.* немає зовсім (,), — через це не знати було, чи треба після *я* поставити, чи після *вже*. В рук. Д. П. вона стоїть після *я*.

— 15: *я вже*,—в рук. Д. П. і в *М.*: *уже*.

— 12 зн.: *у гаю*,—в *М.*: *у гаї*.

— 11: *в Дунаю*,—в *М.*: *в Дунаї*.

— 10: зн.: В баговинні зеленому,—і в *М.* и *Б.*: в зеленому баговинні—так і в Кожанч.. Льв., в „Вечерницях“, в Пражськ.—Через що д. Романчук переставив?

— 9: *трохи*,—в рук. Д. П. і в *М.*: *трошки*.

— 8: *хоч каліку*,—в рук. Д. П. і в *М.*: *хоч погану*.

— 4: *а он*,—в *М.*: *он... он*; в рук. Д. П.: *цитъ, цитъ!*

— 2: *іди до мене*,—в *М.*: *ото до мене*.

— 1: *не йде прокляте*,—в *М.*: *погане*.

510, 1: з моєї чистої криниці,—в *М.*: *й на той рік знало б. В рук. Д. П.: вплися б добре (співає)*.

— 5: *наплодила, наводила*,—в рук. Д. П.: *народила, наплодила*.

— 6: *та нема де діти*,—в рук. Д. П.: *та нігде подіти*.

— 9: *чи жидові*,—в рук. Д. П.: *жидові*.

— 12—13,—в *М.* і в рук. Д. П. перестановка: 13, а тоді 12.

— 14—15: *Що я в Волощині була?*

Я роскажу, як нагадаю?—в *М.*:

Я роскажу тобі: ти знаєш

Що я в Волощині була?

— 16: *близнят*,—в *М.*: *було зразу: „синів“*, а поправлено на „*близнят*“.

— 14 зн: в Туреччині сповивала,—і в рук. Д. П., і в *М.*, і в *Б.*: *сповила*; так і Кожанч., та Пражськ., а у Льв.: *у туреччині сповила* (так і в „Вечерницях“).

— 13 зн.: *та додому однесла*,—в рук. Д. П. і в *М.*: *понесла*.

— 8 зн.; упилася! *упила* —ні в одному „Кобзарі“, ні в *M.*, ні в *B.* немає: *упила* (тай що ж би це значило?), а *упилась*; так і в рук. Д. П., а у Льв. К.: (як і в „Вечерницях“): *Впилася, упилась...*

— 6 зн.: не просплюся,—в рук. Д. П.: *не просплюсь.*

511, 2: нема,—в рук. Д. П.: немає.

— 3: умер найстарший,—в коп. Ж.: старійшій, а в *M.*: *найстарший.*

— 5—6: А я думала, що й досі
А ж уже немає,—

в рук. Д. П., в коп. Ж. в *M.*:

*Я думала в Туреччині
Аж і там немає.*

У Льв. К.: аж *важе* немає.

— 7: слухай лишень,—в *M.*: ось слухай же!

— 9: я шукаю Наталочку,—в рук. Д. П.: *дочку мою*; в *M.* було одразу: *дочку свою*; в Льв. К.: *Наталоньку*.

— 10: та сина,—в рук. Д. П.: *I сина—*

— 11—12: Дочку свою Наталочку
Та шукаю пана,—

в *M.*: *A найгірше* (в рук. Д. П.: *a ще гірше*) я шукаю

Проклятого пана;

в коп. Ж. я шукаю пана.

— До рядк., почавши од 13 і до останнього на стор. 511 — в рук. Д. П., в коп. Ж. та в *M.* есть такий варіант:

*Щоб задушити! бо як узяв
Мене молодою,
Та її остріг, неначе хлотиця
І скрізь за собою
Возив мене. У Бендерах
Тойді ми стояли
З москалями, а москалі* (циого рядка в рук.

Д. П. немає)

Турка воювали (у Льв. К.: турків, (так і в „Вечерн.“)).

*Ото ж як раз проти Спаса
Привела близнята.*

511, 16 зн.: а він мене і набачив,—у Льв. К.: і *не бачив* (!); такі в „Вечерн.“.

— 15 зн.: і не снилось,—первонач. в *B.* було: *я незнала*.

— 1 зн.: а він мене і покинув,—в рук. Д. П. і в *M.*: *а він проклятий* покинув.

512, 1: не вступив і в хату,—у Льв.: не впustив й у хату (!); в „Вечорницях“ цей рядок зовсім опущено.

— 2—3: в рук. Д. П. і в *M.* немає,

— 4: пішов собі з москалями,—у Льв. К.: пішов з' москалями. (так і в Вечорницях*).

— 6—7; повертала в Україну
Степами, тернами,—

в рук. Д. П. і в *M.*:

*в Україну повернула
Босими ногами.*

— 9—10: у селах питала
Шлях у Київ,—

в рук. Д. П. і в *M.*:

*Iшла та питала
До Київа—*

у Льв. К.: *по селах* питала.

— 11: люде насміялись,—в рук. Д. П. і в *M.*: *посміялись*.

— 15: на свою Країну,—у Льв. К.: *Вкраїну*.

— 16: придибала,—в *M.*: *Доплелася*; в рук. Д. П.: *доплен-
тала*.

— 17: *вечора діждалась*,—і в *M.* і в *B.*: *вечера*; в рук. Д. П.: *діждала*.

— 17 зн.: щоб люде не знали,—в *M.* коп. Ж.: *щоб мене*.

— 16 зн.: от я крадусь по під тиню,—у Льв. К.: по під тині; (в „Вечерн.“ по підтиню), в *M.* і в рук. Д. П.: *підкрадаю-
ся до хати* (в коп. Ж.: *підкрадалася*).

— до віршів од 15 і до 3 зн. варіант в *M.*, та коп. Ж.:

Аж огню немає.

Я думала, що батько спить,—(в рук. Д. П.: *що спить батько*).

Аж батько вмірає, (в рук. Д. П.: аж він умірає).

*I нікому руки скласти.
Я перелякалась...*

— 8 зн.: то мій батько,—в „Вечерницях“ і у Льв. К.: мій батечко.

513, 2: вбігаю,—в рук. Д. П. і в *M.*: *убігаю*.

— 3: а він уже ледве дишіє,—у Льв. К.: *a він вже*. В рук. Д. П.: *ледве стогне*.

— 5: мій таточку,—в рук. Д. П. і в *M.*: *тату, тату!*

— 6: за руки хватаю,—в рук. Д. П. і в *M.*: *хапаю*; у Льв. К.: *за руку хватаю*.

— 7: се я кажу. А він мені,—в *M.*: *A він мене взяв за руку*.

— 8: шепче: „я прощаю,—в *M.*: *i шептає*..

— 9: я прощаю—тілько й чула,—в *M.*: *прощаю... i...*

— 10: здається, я впала,—в *M.*: *я здається*, в „Вечерн“: *впала*; в рук. Д. П.: *бо, здається*.

— 11: і заснула,—в *M.*: *та й заснула*.

513, 14: як у ямі в хаті,—в рук. Д. П. і в *M.*: *щось ходить по хаті*.

— 15: а за руку батько давить,—у Льв. К. і в „Вечерницях“: *а за руки*.

— 16: кричу,—в рук. Д. П.: *кличу*.

— 18 зн.: а він уже так, як крига,—в рук. Д. П. і в *M.*: *Аж він вже...; у Льв. К.: а він вже так, як крига; в „Вечерн.“: а він вже як крига*.

— 14 зн.: що зробив би?—В рук. Д. П. і в *M.*: *чи простив би?* А в *B.*: *щоб зробив?* (так у Льв. К. і єсть, а в Кож. та Праж.—підправлено).

— 12 зн.: ій Богу, не знаю,—в рук. Д. П. і в *M.* та коп. Ж.: *Простив би, ей Богу!*

— 9 зн.: потім не згадаю,—в рук. Д. П. і в *M.*: *Я молилася Богу.*

— 8: дітей, бачся, годувала,—в рук. Д. П. і в *M.*: *Ба ні... дітей годувала.*

— 6: та очіпок—се вже вранці,—в *M.*: *та, здається, ще очіпок*. В рук. Д. П.: *що очіпок*.

— 4: щоб не знати було, що стрига,—у Льв. К.: що стригли (так і в „Вечерницях“).

514, 3: і одна я, як билина,—в *M.*: як той палець; в рук. Д. П.: *I одна я з'близнятами.*

— 4: на полі...—в рук. Д. П. і в *M.*: *на світі.*

— 5—6,—в рук. Д. П. і в *M.* немає. А далі в рук. Д. П. стоять: (*плаче і співає*).

— 9: коровай сама бгаїа,—в Льв. Кобз.: *пхала (sic!)*, бо так в „Вечерницях“.

— 11: сина оженила,—в рук. Д. П. і в *M.*: *A синá женила.*

— 19: що дальш буде,—у Льв. К.: дальше; в *M.*: *Що ж там буде.* В рук. Д. П.: *що ж дальш.*

13 зн.: дальше,—в рук. Д. П.: *лиш.*

— 11 зн.: що даси?—в Праж. К. пропущено. В рук. Д. П.: *A що даси?*

— 9 зн.: я кукурузи,—в рук. Д. П. і в *M.*: я *й...*; у Льв. К.: Я панушої (?) принесу.

— 8: нагадала, нагадала,—в рук. Д. П. і в *M.*: *постривайте,* нагадала.

— 6: завдав сина,—в рук. Д. П. і в *M.*: *a сина взяв.*

— 4: виганяли. Нагадала...—в *M.*: *Еге, еге! Нагадала;* а зразу було: еге, еге! Громадою (так і в рук. Д. П.). В „Вечерницях“: вигонили.

— 1: і байстрят носила,—в рук. Д. П. і в *M.*: *близнят;* в рук. Д. П.: *близнят водила.*

515, 1: за плечима,—в рук. Д. П.: *за собою.*

— од рядка 2 и до 8 знізу в рук. Д. П., в *M.* та в коп. Ж. дуже одмітний варіант, а власне:

Аж і пан приїхав в рук. Д. П.: *аж і сам.*

Отоді було громаді

І всім до сто лиха (в Ж.: досталося).

Щоб мене не виганяли

З батьківської хати.

Та й взяв мене з близнятами

(одразу було: а мене взяв з близнятами. В Ж.: *I взяв*, в рук. Д. П.: *A мене взяв*).

До себе в палати.

Ростуть мої близняточка

(в Ж.: ростуть, ростуть...).

*А я утішаюсь,
І з лютою гадюкою* (в рук. Д. П.: *гадиною*).

*Я знову кохаюсь.
Докохалося до краю!
Сина у лакей...
Занапастив... а з дочкою!
Чи чуєши,—з своєю!..
Чи це не гріх по вашому?
І в вас так уміють? (В Ж.: *чи в вас...*).*

А мені дав карбованця (в рук. Д. П.: *карбованець*).

*Та послав у Київ,
Послав Богу молитися.*

(В Ж.: *помолитись*; в рук. Д. П.: *щоб я Богу помолилася*).

Ото ж я й ходила.

В Праж. К. цей рядок чомусь опущено).

І молилася...

— 13 зн.: після слів „Наталочку... дитя свое“—по всіх виданнях, крім „Вечерниць“ а звідти; Львів.—1867, пропущено рядок: *Ирод нечестивий* (із *Б*); пропустив його і д. Романчук.

— 17: я марне,—в рук. Д. П. і в *M*: *я дарма*.

— 6 зн.: чи в вас є Бог який небудь,—у Льв. К.: чи у вас є...

— 5 зн.: В нас його немає,—в „Вечерницях“ та у Льв. К.: *Бо у нас його немає*; в рук. Деп. Пол. та в *M*: *отже в нас...*

— 2 зн.: вертаюся із Києва,—в *M*: *Вертаюся я додому*. Рядки 2—1—в Праж. опущено.

5' 6, до рядків од 1 і до 14 зн. варіант в рук. Д. П. та в *M*. та в Ж.:

*Пан поїхав десь з дочкою,
Як перше зо мною* (ці 2 рядки в Праж. К.

опущено).

*I сина взяв; потім... потім...
Далебі, не знаю,
Шо робилося... Мені снилось
Ніби то літаю
Над байраками своюю
I дітей шукаю...
Hi, не слухай... Я не дітей*

(В коп. Ж.: *I* не дітей; в рук. Д. П.: *та то брехня. Я не дітей*)

*Я шукала пана;
A тепер уже не треба —* (в рук.: Д. П.:-
*Ta тепер —).
Піду у цигани.
Я вже сина оженила,
A дочка й так буде.*

516, 19 зн.: то й спущу його на його,—у Льв. К.: спущу на його.

— 18: *от тобі* проклятий,—це помилка; в Кожанч. та Праж.: *от-тоді*, а в „Вечернициах“ і у Льв. правильно: *одійди*. Помилка сталася через те, що в автографі (*B.*) стоять: *отайди*.

— 13: я сина вже,—теж помилка,—як слід стати лишень у Льв. „Кобз.“: *A* сина вже,—так і в *B.*

— 10 зн.: поки найдуть,—в М. зразу було: поки *стопчутъ...* Так і в рук. Д. П.

— 9: неживою. Чи ти бачив?—В рук. Д. П. та в М.: *ти не бачив моого сина?*

— 7: мій син Іван... Ух, холодно!—в рук. Д. П. та в М.: *такий, як ти...* В рук. Д. П. замість: Ух холодно—*A знаєш, що?*

— 5: намиста доброго куплю,—в рук. Д. П.: а я намиста накуплю.

— 4: та й тебе повішу,—в М. і рук. Д. П.: *i тебе.*

— 3: а сама піду,—в М. та рук. Д. П.: *та й піду собі.*

— 1: несе у Київ,—у Льв. К.: в Київ.

517, 3: чи я найду моїх діток,—в рук. Департ. Пол. та в М.: *дітей своїх.*

— 6: цигане вставали,—у Льв. К. уставали.

— 7: розібрали шатро, — і в рук. Д. П., в М., в Б. і у Льв. К.: *розвібрали*, а в Кож. та Пр.—помилка. В „Вечерницях“: *розібрали*.

— 10: *А вона*, небога,—теж помилка: в рук. Д. П., в Б., в „Вечерницах“ і в Льв. Кобз.: *I вона...*

— 10—17 в М. та коп. Ж. варіант:

І відьма усталла
Та й пішла сама за ними,
А йдучи співала:
„Кажуть люде, що суд буде...

4 рядки (од слів „Кажуть люде“) в рук. Д. П. посунуто вправо.

— 12—11 зн.—в рук. Д. П. і в М. немає.

— 9 зн.: в городи,—в М. і рук. Департ. Пол. з наголосом: *в городі.*

— 8: і марою,—в рук. Д. П. і в М.: і *мов диво*.

— 3: по селях,—в рук. Д. П. і в М.: *по світу*.

— 2: скаменулась,—в рук. Д. П.: *перестала*.

518, 3: то таке ій...—помилка: скрізь по „Кобзарях“ і в Б.—*ицось таке*.

— 5—6: Напоїла,
    To воно й минуло,

це вар. М. (так і в рук. Д. П.), бо в Б.:

Напувала,
To воно й минулось,—

тим часом по „Кобзарях“ скрізь той варіант, що в Б.

— 7—8: Потім їй сама стала,—в М. і рук. Д. П. їй немає.

Вчить лікарувати,—це з М., бо в Б.: *I лікарувати.*

В рук. Д. П.—як в М.

— 11: як варити, напувати,—це з М., бо в Б.: *як сушити,*
як варити.

— 13: I приблуда училася,—це з М., бо в Б.: *Маріула. А*
та вчилася.

— 14: I Богу,—це з М., бо в Б.: *та Богу.*

— 15: літо й друге проблукала,—це з М., бо в Б.: *Минуло*
літо. Уже й друге.

— 16: та в старої вчилась,—це з М., бо в Б.: *I трате не-
стало.* В рук. Д. П.: *та трати сушила.*

— 17—18: А на третє в Україну

З нею приблудилась,—це з М., бо в Б.:

Уже прийшли в Україну.....

Жаль їй чогось стало.

В рук. Д. П.: *приблудила.*

— 12 зн.: та й пішла собі до дому,—так в рук. Д. П., так і в М., а в Б.: *небога.*

— 11: на свою країну,—в К. Кож.: в свою Україну (узято з М.), а у Льв.: на свою Вкраїну (так у „Вечерн.“). Далі після цих слів в Б. текст значно скорочений і виглядає так в „Вечерницях“, (подано його в Кожанч. Кобзарі, в Праж. в примітці, стр. 203, а в вид. Романчука в прим. на стр. 691):

Та й пішла небога
На свою країну

(у Романч. в „примітках“ (стр. 691) неправ.: В свою Україну, —бо так в Кожанч.).

Вернусь, каже, хоч погляну
На дочку, на сина.

Не довелось. Іван вернувся,
Покинув Наталю

В Московщині. А ти й

За Дністром шукала!

Сина Йвана молодого

Оддали в салдати

За те, що ти не навчила

Іванів шанувати.

До кого ж ти прихилишся?

Нікого немає!

До людей хились, небого, —

Люде привітають.

Іван вернувшись занедужав,

Стогне, пропадає,

А вона набрала зілля,

Та й пішла в палати (в Б.: *й* не має; у Льв.: та прийшла в палати; так і в „Вечерницях“).

Лічить його, помагати,
 А не проклинати.
 Не помогла болящому,
 Бо не допустили.
 А як умер, то за його
 Богу помолилася
 І жила собі святою,
 Дівчат наукала,
 Щоб з панами не кохались,
 Людей не цурались:
 „А то Бог вас покарає,
 А ще гірше—люде;
 Люде горді, неправедні,
 Своїм судом судять...
 Оттак вона поучала, (але в Б.: *наукала!* Так і

в „Вечерницях“).

Болящих лічила,
 З убогими останньою (в Б.: *А з убогим*).
 Крихтою ділилась.
 Люде добрі і розумні
 Добре її знали,
 А все таки покриткою (зразу в Б.: було:
 знахуркою).

І відьмою звали!

На цьому кінчается текст, видрукований у „Вечерницах“. Од рядка 10 зн. на стр. 518 і до кінця поеми по „Кобзарях“ текст іде по М.

518 — 10 зн.: Рада, рада та весела,
 Мов мала дитина,—це з М., а в Б.:

Вернусь, каже, хоч погляну
 На дочку, на сина.

— 1 зн.: І легко спочила,—одразу було в М.: *легенько спочила*.

519, 1: мов,—в рук. Д. П.: *як*.

— 2: злее і незлее,—в рук. Д. П.: *і злее й незлее*.

— 7: мов в палатах, в своїй хаті—в М.: в палаті (очев. по-милка, по аналогії з дальшим: *хаті*). В рук. Д. П.: *в палатах*.

— 8: перезімувала,—в М. було зразу: переночувала, але чоправл. на: *жити вона стала* (так і в Пражськ.). В рук. Д. П.: *перезімувала*.

— 13: I всім людям,—в рук. Д. П.: *i всякому*.

— 15: а як,—в рук. Д. П.: *A що*.

— 11 зн.: сама собі,—в рук. Д. П.: *між чужими*.

— 7 зн.: й хату,—в рук. Д. П. без *й*.

— 2 зн.: у хаточці,—тим часом в М. і в Праж.: *хатиночці*.

У хаточці—так в рук. Д. П.

— 1 зн.: як у раї,—в рук. Д. П., в М. та в Праж.: *мов у раї*. В рук. Д. П.: *як у раї*.

520, 5: колачик,—очевидно: калачик (так і в М.). Колач—спеціально галицьке слово. В рук. Д. П.: *той бубличків*.

— 9: в селі жила.—а в рук. Д. П., в М. і в Праж.: *жила дома*. В рук. Д. П.: *в селі жила*.

— 11: й поважали,—в рук. Д. П.: *i вітали*.

— 12: після „давали“ ряд крапок (. . . .).

— 19 зн.: з подагрою і подушками,—в рук. Д. П.: з недугами і болячками.

— 15 зн.: самого тілько. Де-ж ті діти?—в рук. Д. П.: *тілько самого. A деж діти?*

— 7 зн.: після *та ба*—ряд крапок.

— 4 зн.: милосердная,—в рук. Д. П. і в М. тут, як і скрізь у III.: *милосердая*.

— 2 зн.: в палати сумнії. Просила,—в рук. Д. П. і в М.: *I лікарів оттих просила*, як це і в Пражськ. Звідки варіант?

— 1 зн.: пана зільлем,—в рук. Д. П.: *зіллям пана*.

521, 1: Божилася, що,—в М.: *Хрестилася, що*,—так і в Пражськ. К.

— 2: та лікарі,—в рук. Д. П.: *I лікарі*.

— 6: і жаль,—так і в рук. Деп. Пол., і в М., а в Пражськ. К.: *та жаль*.

— 15: новий розмір. В рук. Д. П. теж новий.

— 15 зн.: не прощений,—в рук. Деп. Пол. і в М. наголос: непрошений.

— 13 зн.: уже його лукавого,—в рук. Деп. П.: *у будинках*.

Уже його.

— 12 зн.: *й* сакраментували,—в рук. Д. П. і в М. *й* закреплено (нема його і в Праж.).

— 7 зн.: якось,—в рук. Д. П.: *потім*.

— 2 зн.: стали прохати,—в *M.*: благати (так і в Пражськ.). В рук. Д. П.: *прохати*.

522, 2: I нищечком,—в рук. Д. П.: *I тихенъко*.

— 3: шептала,—в *M.* було зразу *шептала*, але закреслено і поправлено: *читала* (так і в Праж.); так і в рук. Д. П..

— рядки 15—12 знизу в рук. Деп. П. і в *M.* долучено до дальнього розділу.

— 13 зн.: за ворога,—в рук. Д. П.: *за грішного*; в *M.*, в коп. Ж. та Праж.: *покійного*. Звідки *ворога*?

— 8 зн.: Ніби,—в рук. Д. П.: *так як*.

523, 10: і де що робилось,—так в рук. Д. П., а в *M.* (як і в Праж.): *i все що робилось*.

— 15: їм росказує,—в рук. Д. П.: *їх розважає*.

— 19: підете ви,—в рук. Д. П.: *ї ви*.

— 5 зн.: то все пани,—в *M.*, в рук. Деп. Пол. та в Праж.: *пани все їм*.

— 4 зн.: і з рогами, і з хвостами,—в *M.*: *хвостами*,—але це, очевидно, помилка. В рук. Д. П.: *Із рогами і хвостами*.

— 3 зн.: обрізують коси,—так і в Праж., але в *M.* безпідрядно: *одрізують*. В рук. Д. П.: *косу*.

— 1 зн.: та простоволосу,—так в рук. Деп. П., а в *M.* (і в Праж. К.) зовсім справедливо: *I простоволосих*,—бо не одну ж!—та й попереду: *одрізують коси* (а не *косу*).

524, 14 зн.: чорти утопили,—так в рук. Д. П., а в *M.* і в Праж.: *задавили*.

— 11—10 зн.: на могилі ї осиковий,—в *M.* та Праж.: *i в могилу*. В рук. Д. П.:

Ї осиковим Кілком пробивали.

— 9 зн.: уквітчали,—в рук. Д. П.: *засіяли*.

— 8 зн.: квітками,—в рук. Д. П.: *цвітками*.

— 6 зн.: дрібними,—в рук. Д. П.: *своїми*.

— 2 зн.: хрестітесь,—в рук. Д. П.: *молітесь*.

— 1 зн.: молітесь і не кваптеся,—так в рук. Д. П., а в *M.*: *хрестітесь і не кваптеся* (так і в Пражськ.), а в коп. Ж.: *хрестітесь, не кваптеся*.

48. „Ой одна я, одна“.

З цього вірша почавши йтиме 13 віршів, що написав Ш-ко

в Петроцлавській цітаделі в маю місяці р. 1847. Про оден з них (Н. Костомарову) знаємо, що написаний він 19/V, а під останнім „По-над полем іде“ стоїть дата 30/V. На щастя усі ці 13 віршів єсть в автографі в Муз. Тарнов. дуже дрібно списані на 4 стор. аркушу почтового паперу; з датою під останнім віршом: „30/V. Петербургська цітаделя“. Що то за автограф? Це не що інше, як копія тих 13 віршів, з автографа *M.*, куди ці 13 віршів теж заведено і чистенько вписано, без звязку з нумерацією віршів: в автогр. *M.* після „Княжни“ (№1), інших стоїть №2: „Згадайте братія моя (напис. уже на засланні). Далі йде увесь цикл цітадельної поезії—з того, часу...

„Як ви гарнесенько і я
І з-за решотки визирали,—

усі 13, слідом зараз за „Згадайте, братія моя“, з окремою нумерацією, з № 1 і до 13, а за № 13—знову вже стоїть № 3: Сонце заходить гори чорніють (написане на засланні), потім № 4: Відьма (вписано з брульйону), № 5: Лілея, № 6—Русалка, написані ще р. 1846; № 7: Мені тринадцятий минало і т. и... Таким чином „Згадайте, братія моя“ хронологично безперечно мусить стояти після усіх 13 цитадельних поезій; але коли Ш. в Н.-Новгороді переписував невільницьку поезію свою в автограф *B.*, то „Згадайте, братія моя“ уявив як пролог до тих 13, і дав їм спільній заголовок:

„Въ казематѣ.
Моимъ соузникамъ
Посвящаю“ (стр. 61—82 автографа *B.*).

Звісі ясно, що заголовок „*Моїм соузникам*“ належить зовсім не до вірша „Згадайте, братія моя“, як це по всіх видан. „Кобз.“ уживается, а до цілого віddілу (14) поезій. Та й заголовок цей стоїть не вгорі над „Згадайте, братія моя“, а на попередній (немов би обкладці) картці ¹⁾. Зауважу лише, що в цьому віddілі в автогр. *B.* нумерацію мають лише цітадельні поезії, а „Згадайте“ стоїть без №, як передмова, а за те не переписано сюди „Не спалося, а ніч як море“ (як не відповідне заголовкові), так що в *B.* цітадельних віршів тільки 12. Ш. взагалі любив перед окремими розділами подавати мов передмову з віршів: в автогр.

¹⁾ Щоб цей цікль мав цілість і відповідав заголовкові, Ш. не тілько викинув з нього в автогр. *B.*: „Не спалося, а ніч як море“, а ще й останній вірш „По-над полем“ поставив перед-останнім, а останнім—„Чи ви ще зійдетеся знову“.

M., починаючи першу книжечку з „Княжни“ (№ 1), він подав по-переду без №: „Думи мої, думи мої, ви мої єдині“, а починаючи третю книжечку (р. 1849)—без № поставив: „Неначе степом чумаки“.

Крім того в Музей імені В. Тарновського єсть ще копія П. Куліша, де на 11 листочках золотообрізаного почтового паперу великого формату єсть копія 12 цітадельних віршів (очевидно, з автогр. *B.*, бо теж немає „Не спалося, а ніч як море“, і № цього (9-ий підряд) опущено: після 8—одразу 10-ий).

Перейдемо до перегляду цітадельних віршів по черзі.

Ой одна я. одна.

Вперше видруковано в „Народному Чтенії“, 1860, кн. III, стр. 151. Для цього вірша (як і для інших цітадельних), крім автогр. *M.* і *B.* маємо ще й Черниг. автограф.

Одміни проти вид. Романчука:

90, 7: як билинонька,—в *M.*: *билинонька*; в *B.* та Черниг. автогр.: *билиночка*.

— 11: красу, карі очі,—в *M.*: *Красу—карі очі*.

— 16: між чужими зросла,—взято з *M.*, бо в *B.* *I зросла—не кохалась*.

— 17: та вже й вянути, стала,—в *M.*: *уже й старітись стала*, а в Черниг.: *уже й вянути*.

49. За байраком байран.

Крім автогр. *M.*, Чернигів. та *B.*, єсть ще варіанти з коп. Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39), але ця копія, як вже згадувалося, не що інше, як копія з *M.* з деякими невеликими поправками.

240, 15 зн.: із могили козак,—в *M.*: *на могили*.

— 7 зн.: як скло,—в Черн. авт. стойть: *стекло*, в *M.*: *скло*.

— 4: як запродав,—так в *M.* і *B.*, але в Черниг.: *Бо запродав*.

241, 2: і зарізали брата,—в *M.* та Черниг.: *дорізали*.

— 3: крові брата,—в *M.*: *крови*, а в Черниг.: *кровью*.

— 4: і в степу полягли,—це варіант, *M.*, збо в *B.*: *I оттут полягли*; в коп. Ж.: в *степу полягли*.

— 6: зажуривсь,—так і в *M.* і в *B.*, а в Черниг.: *за трусились*.

— 10: тяжко, тяжко ридав,—так в *M.* і в коп. Ж., а в *B.*: *тяжко плакав*, ридав.

— 11: сині хвилі голосили,— в Черниг.: *гомоніли*.

— 13: луна степом пішла.—Спиняюся на цьому, як на філологичному кур'єзі: в Черниг. автогр. стоять: *руна* гаем пішла.— Зразу здавалося мені, що це випадкова помилка,—коли далі і в автогр. *M.*: *руна*, теж саме—і в *B.* В *B.* варіант такий: *Руна* (!) гаем гула. Аж в копії *Ж.*: луна.

-- 16: затрусився байрак,—в *B.* краще: *стременувся*. В *M.*: *затрусилися*, але і в Кожанч., і Львів. 1867, і Праж.: *стременувся*.

50. Мені однаково.

Маємо для цього вірша три редакції: з автогр. *M.*, Чернигівський та *B.*

Вперше видруковано в „Меті“, 1863, № 4, стр. 272—273—по варіанту *M.*, але з одною поправкою—тею, що в рукописн. додатках Романчука: „задушать вві сні“.

27, 2—1: На нашій славній Україні,
На нашій не своїй землі,—

цього в *M.* немає, а в Черниг. автогр., замість двох рядків: *на обеззначеній землі*. Цікаво, що цей варіант мали видавці Львів. Кобз. 1867, бо і там як раз цей варіант.

28, 3—4: Молися, сину! За Вкраїну
Його замучили колись,—

після „сину“ в Чернигів. авт. (:). Цих двох рядків в „Кобзарі“ Кожанчикова немає.

— 9—10: Присплять, лукаві, і в огні
Її окраденую збудять,—

в *M.*: *присплять, гадюки, і в огні вдову окраденую збудять* (так в приміт. в Праж. Кобзарі); в Черниг. автогр.:

*Присплять, неситі, і в огні
Вдову окрадену розбудять.*

Нарешті, в рукоп. нотатках д. Романчука найгірший варіант:

*Задушать вві сні і в огні
Вдову окрадену з'огудять.*

51. Не кидай матери.

Для цього вірша маемо з чотири джерела: три автографи і копію Жемчужн. (З. Н., Т. т. 39).

90, 6: а ти покинула, втекла,—в М. та Ж.: *покинула, пішла;*
в Черниг.: *не слухала, пішла.*

— 2: не чутъ нічого,—в М. та в Черниг.: *нікого.*

91, 1: вибите вікно,—в М.: *вибито вікно.*

— 3:—у день пасуться,—так і в М. і в Б., а в Черниг.: *на-
суться в-день.*

— 5: сусідам,—в М. і Б.: *сосідям..*

— 8: тебе, неквітчану і в гаї—в М. та Черниг.: *тебе с кали-
ною; так і в Ж., тілько: в гаю.*

— 9: ставочок чистий,—в М., Черниг. і Жемч.—*ставок
широкий.*

— 11: і гай сумує, похиливсь,—в Черниг.: *зелений за-
журивсь.*

— 13: й ї,—так в М. і Б., а в Черниг.: *та ї те.*

— 16: і стежечка, де ти ходила,—в М.: *шо ти ходила;* але
в Б. та ще на одному листочкові з альбома (автограф музея,—да-
та 21/VIII 1859)—*де ти ходила.*

— 16 зн.: куди полинула,—в М., Черниг. і Ж.: *де ж ти
полинула.*

— 14 зн.: в чужій землі, в чужій сім'ї,—в М. та Черн.—пе-
рестановка: сем'ї... землі...

— 13 зн.: кого ти радуеш? до кого,—в М., Черниг. та Ж.:—
кого ти радуватъ схотила.

— 11 зн.: що в палатах,—в Ж.: *і в палатах.*

— 10 зн.: ти роскошуеш,—в М., Ж. та Черниг.: *ти спии,
мов дома.*

— 8 зн.: благаю Бога,—так і в М., а в Черниг.: Молю-
ся Богу.

52. Чого ти ходиш на могилу.

Цей вірш в „Кобзарях“ має заголовок „Калина“, алезаголовок навряд чи Шевченків, бо ні в М., ні в Б. заголовка ніякого немає.

Джерела—ті самі чотири, що й для „Мені однаково“. Видру-
ковано вперше в „Хаті“ Куліша (р. 1860). По „Кобзарях“ скрізь
поширені варіанти автогр. М. і Б.

169, 9: чого воркуеш у-ночі,—це вар. М., а в Б.: *чому не спини ти у-ночі.*

— 14 зн.: пошли, Боже, дочці в-ночі,—це вар. М., а в Б.: *Щоб послав він.*

— 5 зн.: в-купці на калині,—це вар. М., бо в Б.: *З милим.*

— 4 зн.: будем плакать, щебетати,—в коп. Ж.: *Будем Бога вихваляти.*

— 3 зн.: тихо розмовляти,—в М. та Черниг.: *Бога вихваляти;* так було зразу і в Б., але закреслено і поправлено на: *тихо розмовляти.*

170, 3: і три літа,—в Черниг. та М.: *і дівчина.*

— 4: дівчина ходила,—в Черн. та М.: *три літа.*

— 5: після „на четверте“ в автогр. (...)

— 13: сльози—ріки,—в М.: ріки—сьози.

— 15: *Ix* славою,—так і в М., а в Черниг.: *I с словою.*

— 17 і 19: зневажають,—в Черниг., М. і Ж.: *осміяли.*

— 14 зн.: новий,—в Черниг., М. і Ж.: прийми ж.

— 10 зн.: мене знайдуть, поховають,—це вар. М. (тілько: *найдутъ), а в Б.: Вранці найдутъ мене люде.*

— 6—1 зн. і 171, 1—2—в М. немає, а за те там (а також в Черниг. і коп. Ж.) такий вар.:

Не сон—трава перед світом
Одцвіла—заяла.—(в „Хаті“ Куліша: зіяла
То дівчина на могилі
Плакать перестала.
Перестала сльози лити
І тяжко любити,
На-вік віки на могилі
Сльозами умита.
Втомилася та й задрімала: (в Черниг.; *та*
ї—немає).

З-за гаю сонечко вставало;
Раділи люде...

171, 4: вечерять доню,—це з М., бо в Б.: *дочку вечерятъ.*

53. Ой три шляхи.

Вперше видруковано в „Основі“, 1861, кн. I. Джерело ті самі чотири, що й для попередніх двох віршів.

171, 15 зн.: а невістка посадила,—в Черниг. М.: *а невістка над горою; в Ж.: під горою.*

172, 1: братів на чужину,—так і в М., а в Черниг.: *на чужині.*

— 5: по світу блукають,—в Черниг.: *в неволі канають, а в М.: в чужині блукають.*

— 6: I три шляхи,—в Черниг. і М.—: *A* три шляхи. В Чернігівському автографі при кінці додано 4 рядки, яких немає ні в М., ні в Б., і ні в одному вид. „Кобзаря“:

*Було не йти, не кидати
Веселої хати,
Чуже поле не топтати,
А своє орати.*

54. Веселе сонечко ховалось.

(Н. Костомарову).

Джерела ті самі, що й для попередніх віршів, крім копії Ж. Вперше видрук. в „Меті“ 1863, № 4.

18, 11: *веселе сонечко*,—так в Б., але в М. та Черниг. авт.: *весенне*. Вар. „весняне“ (в примітк. до Праж. К.)—очевидно, попр влене М.: *весенне*.

— 12: в широких хмарах,—це вар. з М., бо в Б.: *в веселих*.

— 13: гостей *зачинених*,—в М. та Черниг.: *закованих*.

— 14: холодним чаєм напували.—З приводу цього варіанту несправедливо обвинувачували часом видавців „Кобзаря“ за те, що у них стоять: *сердешним чаєм*,—тим часом і в М., і в Б., і в Черниг. автогр.: *сердешним*. Хіба що допустити, що Ш. аж тричі помилився (як це вже було з *руна зам. луна*)?

— 16: *синемундирних* часових,—в М.: *синемундирних* (а в Черниг. *синъмундирных*), а вже у всякім разі не: *сині мундури* в часових,—як це у Льв. 1867 (так і в „Меті“).

— 13 зн.: моїх тяжких, кровавих сліз,—в Б.: *кровавих, тяжких*.

— 8 зн.: кого я там, коли покинув,—так в М., а в Б. інша інтерпретація: кого я там коли покинув?

— 6 зн.: і серце тяжко запеклось,—так в М., а в Б. значно краще: і *жалем серце* запеклось (так і в Праж. К.).

— 4 зн.: твоя, мій брате, мати,—в М. зразу було: *товариша матери*,—але поправ. так, як в вид. Романч.; в Черниг.—автогр.: *невольникова*.

— 3: чорніше,—так в М., і в Черниг., і в Б., але в нотатках д. Романчука: чорнішша.

55. Садок вишневий коло хати.

Видруковано вперше в „Русск. Бесѣдѣ“, 1859, № 3. Відомий цей вірш під заголовком „Вечір“. В М. і Б. заголовку немає, а в одному Черниг. автографі: *Весенний Вечір*. Автограф, цей—на малих двох чверточках початкового простого сірого паперу. в якому ото й вписано „Весенний вечір“. Одмін проти того автографа, де ціла низка цітадельних поезій, немає ніяких.

Текст в „Кобзарях“, як звичайно, друковано по автогр. Б. Одміни незначні:

89, 6: плугатарі,—і в М., і в Б., і в Черниг.: *плугатари* (з на-
голосом); так само і ряд. 8: матері~~и~~ (а не матери).

— 17: затихло все. Тілько дівчата,—в М. теж (,) посередині,
а в Черниг.—(,).

56. Не спалося, а ніч як море.

Джерела: Черниг. автограф і М. (в Б. немає).

175, 12—11 зн.—рядкі ці взято в ( ).

— 8 зн.: верчуся,—так і в М., а в Черниг.: *верчусь я*.

— 1 зн.: А барин бъдненької,—в Черниг.: *тощенької*.

176, 1: меня-то, слышь, и подсмотрели,—в Черниг.: ... *зна-
еши, і схватили*.

— 3: такъ вотъ-тѣ слuchай то какой,—в Чернигов.: *Теперь и
стой да пьесни пой?...*

— 5: а я—аж страшно,—в Праж. К. в примітках звідкілясь
узято: *аж чудно* (...).

— 12: *я, знай*,—в Черниг. і М.: *I знай* (в „Кобзарях“
теж *я*).

— 17 зн.: головка бідна!—в Черниг. авт.: *а я козак був* (цей
вар. згадується і в прим. в Праж. „Кобзаря“).

— 16 зн.: та хто таку позичить силу?—в М. було зразу:
позичить таку, а в Черниг. теж: позичить таку силу.

— 11—після цього рядка в Черниг. автографі вставлено рядок: *Вертаюсь в осені додому*,—(про цей вар. є згадка і в прим. в Пражск. Коба.).

177, 4: таки сусіду про Ганцусю,—в Черн.: кажу: *де ділась, шо немає?* (так і в прим. в Пр. „Коба.“); так було зразу і в М., але поправлено.

177, 10: згага,—так в М., але поправлено із: *ззага*; в Черниг.: *ззага*.

— 11: я ледве, ледве,—в Черниг.: *поки я слухав* (так і в прим. в Пражск. К.).

— 13: одвезли,—в Черниг.: повезли.

— 11 зн.: із армії, чи що..., — в Черниг.: *чи ищо*—немає.

— 5 зн.: *I так*,—в Черниг.: *то й*.

57. Рано в-ранці новобранці.

(*Пустка*).

Ні в М., ні в Б. заголовку немає. Дав його („Пустка“) мабуть Куліш в „Хаті“ (р. 1860), де вперше вірш цей видруковано.

172, 11: виходили із села,—так в М., а в Б.: *за село*.

— 13: одна дівчина пішла,—так в М., а в Б.: *I дівча одно пішло*.

— 15: з милим розлучати,—так в М., а в Черниг.: *розлучити*.

— 16—17: Розлучила та вмовляла

Поки в землю закопала,—

цей варіант (не найкращий) узято з Львів. К. 1867, а тим часом в обох автографах зовсім не так. В Б.:

*Подибала стара мати
Доню в полі доганяти
І догнала, привела
Нарікала, говорила.
Поки в землю положила.*

а в М.:

... Розлучати,
Розлучила—привела,
Нарікала, говорила
Поки в землю опустила;

там само і в коп. Жемч. та в Черниг. автогр.

- 14 зн.: стоїть село, не виросло,—так в М., а в Б. краще:
Минули літа, а село.
- 7 зн.: в вікно заглядає,—в Б.: в *пустку*.
- 6 зн.: заглядає,—в *Б. марне, брате.*
- 3 зн.: вечеряти в хату,—в М. було зразу: *в хату вечеряти.*
- 2: а він колись був кликаний,—теж в Б. краще: *А колись, давно колись-то.*
- 173, 3: любитися,—в Б.: *веселитись.*
- 4: весь вік веселитись,—в Б.: *та Бога хвалити.*
- 5—6: А довелось, мій голубе,
           Сльозами умитись,—

це варіант з Львів. Кобзя. 1867, а в Б.:

*A довелось: ні-до-кого
           B світі прихилитись;*

в М. та коп. Ж.:

*А довелось Христа ради
           У людей прохати.*

- 7: сидить москаль під хатою,—в Б.: *сидить собі коло пустки.*

58. В неволі тяжко, хоча й волі.

Вперше видруковано в „Основі“, 1861, V. Одміни не велики:

20, 14 зн.: в неволі тяжко, хоча й волі,—після „тяжко“ треба..... (так в автогр. М.).

— 11 зн.: хотіть на чужому, та на полі,—а в М. та Черниг. автогр.: *коло людей та коло поля.*

— 3 зн.: поховають, — в М. було зразу, але закреслено: *бу-ду жити.*

— 1: людей і Господа хвалить,—і в М., і Б., і Черниг., і в „Основі“: *любити.* Переміна пішла з Кожанч. „Кобзаря“, а на якій підставі,—не відаю.

59. Чи ви ще зайдетеся знову.

Вперше видруковано в „Основі“, 1861, X. Джерела ті самі, що й для попереднього вірша.

242, 12: чи ми ще зійдемося,—таку поправку зроблено в автогр. *Б.*, але ж далі скрізь не виправлена осталося: „годіть, смирітесь!“ В *М.*, *Черниг.* і *Ж.*: чи *ви* ще зійдетесь. Так і в „Основі“.

— 15: і слово *правди*,—в *М.* та *Ж.*: братства.

— 16: в степи, вертепи понесли,—варіант такий пішов з „Основи“; такий варіант і в *Черниг.* автографі, а в *М.* і в *Б.*: *в степи і дебри*; крім того в *М.*: *рознесли*.

— 11: любіть її! Во время лютє..... — Цей рядок, через неправильну інтерпункцію, наробив багато клопоту, і в „Основі“ стоїть таке: любіть її, *бо время лютє*, що зовсім псую думку поета. А тим часом і в *М.*, і *Б.*, і коп. *Ж.*: *во время лютє*, і після „Любіть її“ стоїть або..... (в *М.* і в *Б.*,—в цьому останньому „*Bo*“ навіть з великої літери), або—(як в *Чернигів.* автогр.).

60. По-над полем іде.

(*Косарь*).

Вперше видруковано в „Основі“, 1862, X. Ні в *М.*, ні в *Б.* заголовка ІІІ. не дав,—зроблено його („*Косарь*“) після смерти Ш-ка, та й то якось він не прийнявся. Видруковано по „*Кобз.*“ вірш по автографу *М.*, а не по *Б.*

19, 14: ні на кого,—в *Б.*: *I* ні на кого.

— 16: не кричи й не проси,—в *Б.*: *не благай*, не проси.

— 18: чи то город, чи то поле—в *Б.*: *чи то пригород*, чи город.

— 20 зн.: сироту кобзаря,—в *М.*: *й* сироту.

— 7 зн.: не міне й царя,—і в *М.* і в *Б.*, виразно: не міна (помилка пішла з „Основи“).

— 3 зн.: *й* хреста ніхто... , — ні в *М.* ні в *Б.* немає *й* (в Пражск.: *I* хреста....).

У віршові у всіх строфах кожен п'ятий рядок треба посунути вправо.

II. Невільницька поезія.

(1847—1850).

61. Думи мої, думи мої, Ви мої єдині.

Цим віршом, як прологом, починається перша книжечка невільницької поезії (автограф *M*); їм же починається і автограф *B*.—теж як прологом, без заголовка, (немов би на вкладній картці).

Відмінні такі:

20, 5: прилітайте сизокрилі,—спочатку в *M*. було: мої пташки.

— 10: Вони вже убогі,—це вар. *B*, а в *M*: *i вони убогі*.

— 13: мої любі,—в *M*. зразу було: мої квіти, але поправлено.

— 15: як діток,—в *M*: *як мати*.

— 16: і заплачу,—в *M*: *i поплачу*.

В „Кобзарях“ Льв. 1867, Пражськ. та інших—так як в Кожанчиківськ., а текст Кожанч.—по автографу *B*.

Дуже може бути, що вірш цей зовсім не найраніш усього іншого на засланні написаний, бо очевидно, що Ш. не одразу завів книжечку, як приїхав на заслання. А тим часом у нього назбиралося де-що з нового написаного—дрібнішого, і така велика річ, як от „Княжна“. Коли книжечку він зробив, то й заходився туди заводити не тільки те, що написав на засланні, але й те, що якимсь чином йому чи пощастило з собою довезти, чи може надіслали йому в Орську кріпость приятелі... У всяком разі кілька поезій, навіть чималих (як „Відьма“, „Русалка“, „Лілея“), він вже готовими переписав в першу свою книжечку, але на початку поставив вірш: „Думи мої, думи мої“, який мав бути за коротеньку передмову до змісту книжечки.

Але попереду скажу більше і про цю книжечку, і про обидва автографи (*M*. і *B*.), щоб вже більше не вертатися до них, та поясню, що це за автографи.

Про обидва ці автографи в літературі була вже згадка двічі. Один раз про них говорив д. В. Науменко, у якого вони зберігаються, ¹⁾ а вдруге—на підставі статті д. Науменка—небіжчик О. Кониський ²⁾. Кониський не вірив в те, щоб хоч одна з тих

¹⁾ „Кiev. Старина“, 1892, II, 314—319. Къ вопросу о научномъ изданіи „Кобзаря“.

²⁾ З. Н. Т. т. XVII. Проба улаштованя хронології творів Шевч., стр. 5—8.

книжечок (автографів) була захалявною, івважав іх за якісь альбоми, куди Ш. заводив і свої і чужі твори,—як що якийсь вірш йому подобався (О. Кониський, очевидно, думав так, маючи доказ з „Дневником“ Ш., куди він справді повписував чимало цікавих віршів українських і россійських). Але заперечуючи „захалявність“ автографів і не надаючи їм особливої ціні, небіжчик Кониський подає цінні звістки про ті автографи, не відаючи, що вони як раз і єсть скарб поетичний Ш—ка на засланні і мало не ввесь по-повороті його звідти. „На весні р. 1866,—каже О. Кониський,—з самого початку березіля, вертаючись зза кордону, я бачився в Петербурзі з Костомаровим; він в розмові хвалився, що усі українські твори Шевченка передано йому задля улаштування нового видання „Кобзаря“, але роботу вибору Кобзарських творів взяв на себе Вашкевич. Від останнього знаємо¹⁾, що літературною спадщиною, яку липшив Ш., була „маленька книжечка“ та „переплетений в жовту папку зшиток з ріжно-барвного поштового паперу, завбільшки з поштовий аркуш, з написом „Поезія Т. Шевченка“. В маленькій книжечці було оправлено все, написане поетом на засланні на аркушіках в $\frac{1}{16}$ звичайного великого аркушу поштового паперу. Се була книжечка з тих зшитків,—каже Вашкевич,—що поет носив в халяві. З сієї книжечки поет переписував в жовту книжечку вже полагожені свої твори, а також і нові, написані ім після заслання. Значна частина тих творів була надрукована в „Основі“, але не меньш третини не було ще надруковано і гадали те надруковати в „Кобзарі“ Кожанчикова. Тоді ото трапився замах Каракозова на царя (4/IV 1866) і лютовання Муравєва, так з обережності були спинені роботи по виданню „Кобзаря“, а манускрипти доручили зберегати Кожанчикову. Перегодом, вже р. 1867 той „Кобзарь“ з передмовою Костомарова вийшов таки. Здається, що книжки, про які повідав д. Вашкевич, і є ті самі, про які говорив д. Науменко. Мабуть книжечки, про які повідали д. Вашкевич і д. Науменко, і є ті самі Шевченкові автографи, якими орудовали редактори „Кобзаря“ р. 1876.“

До цього можу лише додати, що небіжчик Кониський не помилився: тими автографами дійсно орудували видавці Пражського Кобзаря р. 1876 (2 томи), і це дійсно, ті самі—маленький і в жовтій папці зшитки, про які говорив Вашкевич., і що малень-

¹⁾ „Кіевск. Стар.“ 1895, Споминки Недоборовського.

ка книжечка—це та сама книжечка, про яку говорить і І. Тургенев в своїх „Споминках“ [Пражськ. Коба., т. I.]: „онъ (Шевч.) мнѣ показалъ крошечную книжечку, переплетенную въ простой дегтярный товаръ, въ которую онъ записалъ свои стихотворенія и которую пряталъ въ голенищѣ сапога, такъ какъ ему запрещено было заниматься писаніемъ“ (V). Справді, ця маленька книжечка—„крошечная“ й оправлена вона в чорну шкуру, але чи були вже тоді в ній золоті боки [, золотой обрѣзъ] і чи стояли збоку на пальтурах випечатані літери: *М. Л.* (Михайло Лазаревський) — не відаю. Додам лише, що після того, як видано було Кожанчиківський „Кобзарь“, то й цю маленьку книжечку, і більшу, в жовтій папці, передано було у Київ, і вони тут і лишилися по сей час—на сховці зараз у редактора „Кievskoy Stariны“ В. Науменка.

Але яким чином вони збереглися, коли нам відомо, що р. 1850 у Ш. в Оренбурзі зроблено було трус і забрано його папери? Забрано було дійсно, але тільки те, що Ш. не захотів одати Лазаревському [Федорові] та Герну, які попередили Ш.-ка про те, що має бути у нього трус. Усі цінні папери, а разом з тим і ті захалявні книжечки, яких було аж чотири („і четверту починаю книжечку в неволі мережати“), забрав до себе Ф. Лазаревський. Згодом, коли Ш. був уже в Нижн.-Новгороді, вертаючись у Петербург, то йому було прислано усі його папери. Хто їх йому доставив і звідки—поки що не знаємо. Це міг зробити або Круликович (засланець), що вертався з Сир-Дарї і в січні р. 1858 був уже в Н.-Новгороді (через нього міг передати Герн папери), або—і це мені здається певніше — їх переслав з Петербургу в Н.-Новг. Лазаревський через Шрейдера, який саме в лютому їздив у Петербург і повернувся звидти 19 лютого, а на другий день Ш. вже береться „переписувати для друку свої вірші, писані р. 1847—1858“. У всякім разі, в лютому Ш. вже мав папери, а головно—свою маленьку книжечку, з якої і заходивсь ото переписувати невільницьку поезію в зшиток в жовтій оправі. Цей другий зшиток—просто гарний оправлений в жовтій сап'ян альбом з синього поштового паперу величного формату, в якому 328 нумерованих сторін і мало не третя частина альбома не нумерованих. Заголовок на другій сторінці (перша порожня):

Поезія
Тараса Шевченка
1847 г.—

і все, що вписано з поезій під цим роком, а власне: Думи мої, думи, Княжна, Відьма, Лілея, Русалка, Хустина, Гржавець, Чернець,

Один у одного питаем, Самому чудно, Ой стрічечка, Козачковському цікл поезій в казематі. („Моїм соузникам“) — переписано дуже чітко і чистенько; так само ще без поправок переписано все і з року 1848 (стр. 83—113), під яким стоять: А нумо знову віршувать, Варнак, Ой гляну я, подивлюся, Та не дай Господи ні кому, Старенька сестро Аполлона („Царі“). Заголовку немає, — просто — В розділів, які згодом під цей заголовок стягнуто, лічучи сюди і „Бодай кати їх пости-яли“, На батька бісового, І досі сниться, Огні горять, І станом гнучим, І золотої й дорогої, Ми в купочці, Ми в осені такі похожі. Рік 1849 (стр. 119—163) теж чисто переписаний, — поправки дуже дрібні, і то пізніці, червоним олівцем. Сюди увійшло: Не-наче степом чумаки, За сонцем хмаронька пливів, Не до-дому в-но-чі йдучи, Як маю я журитися, На-що мені женитися, Ой крикнули сірі гуси, Як би тобі довелося, Зацвіла в долині, У нашім раї на землі, На великденъ на соломі, Мов за подушне, П. С. (Не жаль на злого), Г. З. Немає гірше, як в неволі, Як би зострілися, Не-наче праведних дітей, І небо невмите, Не для людей — тієї слави, Коло гаю в чистім полі, Як би мені черевики, І загата я, Поплю-билася я, Породила мене мати, По улиці вітер віє, Закувала зозуленька, Ой сяду я під хатою, Із-за гаю сонце сходить, Ой люлі, люлі, Туман, туман долиною, І широкую долину, На вгороді коло броду, Як би мені мамо, намисто, Утоптала стежечку. Не вернувся із походу, Ой умер старий батько, Швачка, Ой чого ти по-чорніло. Далі р. 1850 обнімає усього стр. 165—178 і тут переписано тільки: Лічу в неволі, Не молилася за мене, Петрусь; ще далі (стр. 189 — 224) — р. 1857, а в ньому: В неволі, в самоті немає, Москалева криниця (не драматична), Неофіти, — тут уже більше поправок; далі ще, під окремим заголовком р. 1858 (од стр. 225), але поезії переписано тут не так чисто, як з попередніх років, а де-які то її не рукою Ш. писані, але усі з датами. Тут ми маємо: з р. 1858 — Доля, Муз, Слава, Сон, Я не здужаю нівроку; з р. 1859: Подраженіе 11 псалму, Марку Вовчку, Ісаїя гла-ва 35, Н. Н. Така як ти колись лілея, Ой на горі ромап-цвіте [чужою рукою], Ой маю я оченята, Сестрі, Колись дурною головою, Як би ти Богдане, Во Іудеї во дні они, Марія (чужою рукою), Подражаніе Э. Сові, Подражаніе Іезекіїлю, Осії глава XIV (чужою рукою); з р. 1860: Дівча любе, Ой дібро-во — темний гаю, Подражаніе Сербському, Молитви, Колись то ще во время оно, Плач Ярославни, Умре муж велий, Гимн чернечій, Над дніпровою сагою, Росли у-купочці, Світе ясний, З передсвіта до вечора, Ликері (чужою рукою), Н. Макарову, І Архимед., По-

ставлю хату, Не нарікаю я на Бога, Саул, Минули літа молодиї,
 Титарівна-Немерівна, Хоча лежачого й не бути, І тут і всюди,
 О люде, люде! Як би з ким сісти, І день іде, Тече вода з під яво-
 ра, Якось то йду я у—ночі (чуж. рукою), Бували войни (чуж. рук.),
 N. T., Зійшлись, побралися. Для р. 1861 тільки зроблено надпис
 рукою Ш.: „1861“, але останньої поезії своєї вже не довелося
 йому вписати сюди. Таким чином, в цьому чистійшому зшиткові
 ми маємо все, що написав Ш., крім або дрібниць, яким він не
 надавав ніякої ваги (напр. „Ta головонька моя бідна“ р. 1859,—
 див. „Нова Громада“, 1906, кн. VIII), або ж поезій не викінчених, та
 через те не вписаних сюди,—напр. „Юродивий“ (З. Н. Т. ім. Ш. т. 39).
 Що ж до поезій з р.р. 1847—1850, то переписано в цей альбом
 (або автограф *Б.=більший*, як ми його звемо скрізь) далеко не все,
 і хронологія поезій часто густо зовсім неправдива, бо Ш. пере-
 писуючи напр. „Княжну“ з р. 1847, ставив під нею: „Н.-Новго-
 род, 1858“. Хоча переписані сюди з маленької книжечки поезії
 мають кращий, звичайно, текст, але для історії тексту і для
 слідковання за поступом творчості Шевченка на засланні значно
 більшу ціну має „Маленька книжечка“ (автограф М.), де поезії
 вписано під ряд, в міру того, як вони творилися, запізнюючися
 хіба на місяць—два після того, як їх складено було (напр. „На
 Різдво“ Лазаревському—з'явилася 4-ом №-ом другого року).

Перейдемо тепер до маленької книжечки, чи автографа М.

Які в ній поезії містяться—того зараз не будуть подавати,—
 вони подаватимуться далі, з одмінами, в тому порядку, в якому
 стоять як раз в „маленькій книжечці“ (автографі М.)—скажу ли-
 шень кілька слів про її склад, бо це має велику вагу для роз-
 вязання питання про хронологію багатьох віршів з р. 1847—1850.
 Книжечка в чорній шкурятній оправі має 431 сторінку ін 16⁰ поч-
 тового аркушу і, за вимком кількох порожніх сторінок, уся спи-
 сана дуже густо дрібним письмом. В тому виді, в якому вона
 зараз, вона розуміється не могла бути за халявою; та вона й не
 була такою у Ш.: оправлено її в шкуру та позолочено боки зго-
 дом, мабуть в Петербурзі. У Шевченка ж в руках це була не
 одна книжечка, а 4 книжечки—зшитки, на кожен год по одному:
 на р. 1847, 1848, 1849 і 1850. І справді, 1 книжечка (зшиток) на
 1 сторінці нічим не записана, лише зроблено немов рямця
 (вся книжечка на кожній записаній сторінці має рямця), а в ліво-
 му ріжку у самій горі чорнилом проставлено „1847“; на другій
 картці стойть „Думи мої, думи мої, ви мої едіні“. Друга кни-
 жечка (зшиток)—на першій картці (обкладці) не має рямців;

вгорі так само стоїть чорнилом „1848“, а посередині олівцем „1848“, і під ним „2“, – рукою Ш., але очевидно колись пізніше (як уже усі чотири книжечки були разом оправлені в одній книзі). Починається друга книжечка: „А нумо знову віршовать“. В третій книжечці—перша картка без рамців; вгорі чорнилом „1849“, нижче—„1849“ червоним олівцем, рукою Ш., а посередині „3“ чорним олівцем, рукою Ш. Починається книжечка (зшиток) віршом: „Неначе степом чумаки“, в якому говориться:

„А я байдуже... Книжечки
Мережаю та начиняю
Таки віршами“
..... — і далі:
„Уже два годи промережав
І третій годъ оце почну“.

Нарешті 4 книжечка (без рамців на обкладці) немає вже вгорі року (аможе палятурщик одрізав, як що дуже високо було написано); посередині, чорним олівцем, стоїть „1850“, а трохи нижче „4“—червоним олівцем, обидва надписи рукою Шевченка. Починається книжечка віршом „Лічу в неволі дні і ночі“, в яко-му далі:

„І четвертий рік минає
Тихенько по волі—
І четверту начиняю
Книжечку в неволі.

Таким чином, перед нами ті автентичні 4 Шевченкових книжечки (зшитки), які „мережав“ та „віршами начиняв“ Ш. на за-сланні до трусу в р. 1850 в Оренбурзі. Але на цьому не край. Кожна з цих 4 книжечок складалася теж з окремих невеличких зшитків, об'ємом—на оден аркуш поштового паперу, зігнутого в восьмеро (16 сторінок), і кожен з них має свою окрему нумерацію. Ці дрібні зшитки, очевидно не були зшиті одразу під ряд, які до якого року належать, а кожен був окремо... І от коли їх за-брал Лазаревський з Герном перед трусом, то мабуть тоді Шевченко понумерував їх усі під ряд (усіх маленьких зшиточків наз-біралося 27), і мабуть тоді ото і наробив помилок з ними. Річ в тім, що раніше він нумерував зшиточки кожного року спочатку (од № 1 і до 5 чи 10, чи гам скільки приходилося), але склавши їх хронологично і давши усім нову нумерацію від 1 до 27, він

не доглядів, як до зошита з р. 1848 притулив зошит з р. 1850, і навпаки, до р. 1849—з р. 1848 і т. і. Понумерувавши зошити унизу, Щ. понумерував тоді в цілій уже книжечці усі сторінки під ряд, як есть (431 сторінка),—але після відомої нам помилки, сторінкам цим ніякої ваги не можна давати. Навмисне простежимо склад тих книжечок. По тій лічбі сторін, що вгорі, в І книжечці 158 сторінок, але стр. 42—43, 96, 126 і 147—білі, не записані. Ці 158 сторінок складаються з 10 зшиточків: І—од стр. I до 14, II: од 15 до 30; III: 31—46, IV: 47—62, V: 63—78, VI: 79—94, VII: 95—110, VIII: 111—126, IX: 127—142, X: 143—158. Вся перша книжечка, як бачимо, складається з 10 зшиточків, і з ними не сталося ніякої шутаніни,—ото тілько хіба викликає де-яку непевність, що на стр. 109—110, між № 11 (на стр. 108) та № 12 (на стр. 111) уміщено вірш („Ще як були ми козаками“) без нумерації і зовсім не таким економним письмом, як усі сторінки попереду і далі потім. Хіба може це можна пояснити тим, що стр. 109—110—була останньою карткою маленького зшитка і Щ. вже на ній економії і з місцем не робити?

Перейдемо до другої книжечки (р. 1848). Тут вже побачимо не те. Усього вона обнімає сторін од 159 і до 222 (од 218 до 222 білі); початкові зошити—з іншого, кращого паперу, як книжечки р. 1847, і йдуть так XI: 159—174; XII: 175—190, а далі... перше, що кидається у вічі—инший, зовсім поганий папір і те, що після № 11 поезії (кожен вірш у Щ. має, на щастя, окремий свій номер)—іде (на стр. 191—194) поезія без №, а на стр. 195—з номером 8 (!). Ясно, що зошит із стор. 195—не з року 1848. А з якого? Розглянувши цілу книжечку, можна знайти і відповідь: цей зошит належить до р. 1850 (стр. 191—208), а продовження віршів з р. 1848 (№ 12 та далі), треба шукати на стр. 207 і дальших.

Поглянемо на третю книжечку. Обнімає вона стр. 223—366 (білі 254 і 334). Починається вона з зошитка 15-го од сторінки 223 і до 238; 16-ий: 239—254; далі—стр. 255—270 (внизу число зошита перемарано):—усі ці три зошити—одна цілість. Дивимось далі: стр. 271—366, а також 415—424—теж одна цілість (аж 60 віршів під ряд), але чи дійсно це вірші р. 1849? Ніяким чином, бо на стр. 271 стоїть № 14 поезії, а на попередній сторінці—№ 12, та й папір не той і чорнило не те, і навіть письмо іншого складу. Звідкіля ж вони? Придивляючися до всієї книжки, бачимо, що на стр. 399—414 (стоять під р. 1850) як раз есть такий папір і письмо, і поезії там за №№ 12 і

13, а стр. 271—366—іх продовження. Тепер питання: до якого ж року належать ті №№ 12—13 на стор. 399 і дальших? Чи до р. 1850? Ніяким чином, бо попередня перед № 12 сторінка має поезію за № 7! А початок з 11-тю №№ аж на стр. 159—190 (в зашиткови 11-му), тобто в першому зашиткови р. 1848. Одже врешті поезії з року 1848 треба шукати по таких сторінках автографа М.: 159—190, 399—414, 271—366 і 415—424.

Що ж тоді лишається на долю р. 1849? Лишається: стр. 223—270 (№№ 1—12 поезій), але це не все, бо стр. 207—222, як показує і нумерація віршів (№ 13), і письмо, і папір—є продовженням віршів на стр. 270. Таким чином р. 1849 має ще і стр. 207—222, а всього—18 віршів.

Заглянемо і до четвертої книжечки—до р. 1850. Тут стр. 366—398 (№№ 1—7)—одна цілість і безперечно належать до р. 1850; дальше йдуть стр. 399—414, які одішли до р. 1848. так само як і стр. 415—424, але за те до р. 1850 належать стр. 191—206. І тут між іншим виявляється, що вірш „Буває в неволі іногде згадаю“ починається на стр. 395—398 (за № 7-им), а кінець його ото і есть („Не знаю, як тепер ляхи живуть) на стр. 191 і дальших. Варто тільки прочитати ці два вірші під ряд, і кожен упевниться, що правда на моєму боці. Таким чином, рік 1849 має усього 18 віршів, а рік 1850 має 12, і шукати ці останні треба на стр. 367—398 і 191—206.

Тепер, після того, як встановлено вже порядок віршів, а значить і зовсім інакшу, ніж досі була, хронологію їх, можна додглянути, що поплутав зашиточки сам Шевченко, бо його рукою поперемазувано число на їх. А попереправляв він їх,—ще раз кажу,—аж тоді, як склав зашиточки усі до—купив, і маючи їх цілих 27—він і наробив помилок, прикладаючи до № 6 вірща № 7-ий, до № 12—№ 13-ий, не дивлячися добре, якого саме року той № 7 чи № 13-ий. А коли їх склав, то так вони і оправлені були, і в такому порядку він і понумерував в книжечці сторінки під ряд, а потім, переписуючи поезії з цеї книжечки до більшої (автографа Б.), наробив через це багато помилок в хронології, які до сього часу оставалися невиправленими.

62. Княжна:

Княжна стоїть в автографі *M.* під № 1 поезій (не лічучи „Думи мої, думи мої). Як свідчить брульон-автограф в Черніг. Музей—написана ця поема уже на засланні:

Поговорим над Уралом

З того брульону Ш. переписав поезію чистенько в автогр. *M.*, а р. 1858 звідси—в *B*. Крім трьох автографів маемо ще й варіанти—копія Жемчужникова (З. Н. Т. т. 33), але цей варіант, як я вже згадував, не що інше як копія з автогр. *M.* з незначними поправками.

Особистості.

Стр. 490, 2—1 зн.: В неволі з тобою, поговорим тихесенько.—
в Черніг. автогр. (означатиму просто Ч.) було зразу:
над Уралом, а поправлено: „на чужині тихенсько з тобою;—
в *M.*: на чужині тихенсько, а в *B*.—як в вид. Романч. (Вся поема
надрукована в „Кобз.“ Кожанч., а звідти і по інших виданнях,
по автографу *B*.)

491, 2: сонечко сідає,—Ч.: сіло.

— 4: воду позичає,—Ч: води позичала; *M.* водій позичає.

— 12: нехрешчені,—у *Ш.*: нехріщені (*M.* і *B.*)

— 15: сич в лісі та на стрілі,—Ч: то, в *M.*: то.

— 18 зн.: при долині,—Ч: серед поля.

— 17 зн.: розцвітає,—Ч. і *M.*: процвітає.

— 16: А про людей—та вехай їм,—в Ч.: а про людей не
росказуй, в *M.*: а про люде—не росказуй.

— 15 — 9 — в Ч. і в *M.* зовсім іначий варіант. Подаю їх поруч.

Ч.

M.

Може й я згадаю

Я роскажу тобі де-що

Та роскажу тобі де-що

Поки спати ляжу.

Поки спати ляжеш.

В *B*. цей уступ значно довший. Зауважу лише, що рядок 12 зн.: *ти не знаєш, що діється*—в автогр. *B*. зразу було: *Бог не знає, що діється*,—а тоді поправлено: *і хто знає..* Поправку „ти не знаєш“,—зробили видавці Кожанч., а за Кожан. такий варіант прийняв і Пражський Кобзарь, та так воно і лишилося скрізь.

Такі поправки видавці росс. вид. „Кобзаря“ роблять не раз...

491, 8: й тихесенько,—Ч.: *ранесенько*.

— 2—1—тут скрізь дуже плутана інтерпункція.

В вид. Романчука: Неначе писанка село.

Зеленим гаем поросло,
Цвітуть сади.

в *M.* так:

Ниначе писанка село,
Зеленим гаем поросло.
Цвітуть сади

В Б.: після „село — (.) Очевидно, думка автора була така: село на нашій Україні — неначе писанка село.

492, 7: *сам Бог*, — в Ч.: *I Бог*.

В Черниг. автографі був ще й інший початок „Княжни“, який одначе Ш. закреслив. Ось він:

„Село!.. і серце замірає.
Неначе в раї, в темнім гаї
Сади вишневі зацвіли.
А що там робиться в селі,
У тім веселім тихім гаї?
Там воля, рай... Та й що казатъ!
Лани, і люде, і корови,
I предковічній діброви
I все мое — все можна братъ
I можна жидові продатъ
З душою й тілом, — правда воля!
А ми ще й Бога гнівимо. 1)

492, 9: здалека, — в М. зразу було: на горі.

— 10 після „поросли“ в М. (,), а не (!)

— 12: де й шукати,—в Ч. і М: *де шукати*.

А далі в Черниг. автографі єсть вставка, якої немає ні в М., ні в Б.:

*Бо люді! Дивні чудеса
Твориш ти, Господи, над людьми
І над собою. Падло пса
На смітник викинь — не огудять,
Неначе мухи опадуть,
Сами себе перегризутъ
Та ще й хвалити і славить будуть.*

492, 13: В тому Господньому селі, — в М.: *У самому тому селі* (одразу було: *у тому самому*), а в Ч. цього рядка зовсім немає.

— 15: Не знаю, де вони взялись,

Приблуда князь, була й княгиня,—в Ч.: *Був собі князь, була й княгиня* (а „не знаю, де“ — немає); в ком. Ж.: *не звістно, де вони...*

1) Див. „Нова Громада“, 1906, кн. VIII, стр. 110—112.

- 15 зн.: сами,—в Ч.: *в селі.*
- 13: чималий у яру ставок,—в Ч.: *В яру ставок.*
- 12—11,—вправо посунути.
- 9: І долом,—в Ч.: *А яром,* в *M.* і *Ж.*: *I яром.*
- 8: по-над водою простяглось,—в Ч. „простяглось“ немає.
- 2: та сам несмілим наливає,—в Ч.: несмілим доливає; в *M.* і *B.*: *несмілих наливає;* поправку зроблено в Кожанчик. К., але на якій підставі?

— 1: та ще й покрикує: „віват!“,—в Ч.: *приговорює:* „*віва!*“, в *M.*: прикрикує: віват!

493, 8: знай собі—в Ч.: *шепчути* *i.*

— 10: нашъ славный князъ! Виватъ! виватъ!—в Ч. і *M.*: *філософ князъ або Сократ!*

— 11: А патріот,—в Ч. і *M.*: *I наш Сократ!*

— 13—14, а Бог не знає,

А може знає, та мовчить, в *M.*: може й знає. В „Кобз“. Кожанч.—опущено ці 2 рядки.

— 16: в-заперті сидить,—в Ч.: *на замку.*

— 17: *Лі i в сіни,—*в Ч. і *M.*: *Сократ* і в сіни.

— 18: У богих брат. А що ж робить?—в Ч.: *Це не Ксантина!* *Що ж робить?* В *M.* і *Ж.*: *Свою Ксантину.* *Що ж робить?*

— 15 зн.: І батько,—в Ч.: *A.* батько

— 12: от і пишайсь тепер, княгиня!—в Ч.: *от i мундір тобі,* княгине. В *M.* було теж „мундір“, але поправл. на „титул“. В *B.*, замість *тепер*, було зразу „*собі*“. Після слова „*княгині*“ в *M.* рядок крапок.

— 7 зн.: як люде,—в Ч.: *I люде.*

— 494, 5: красо моя молодая!—в Ч.: *красо, красо* молодая! Так було і в *M.*, але друге „*красо*“ поправлено на „*мо*“.

— 7—8: Жить би, жить та славить Бога

І добро творити,—в Ч.:

Не на те намалювали,
Щоб жити, любити.

— 9: Ба Божою,—Ч.: *та чистою.*

— 11: А молодий—в Ч. і *M.*: *Щоб. молодий.* Так було ще і в *B.*, але поправлено на „*A*“.

— 13: щоб марніли в самотині—в Ч.: *виплакала: так Bo² того,—*в *M.*: *Помарніли....*

— 15: даеш волю,—в Ч і *M.*: *розум.*

- 16: І розум на світі,—в Ч.: *даши волю в світі*,—в М.: *I волю на світі*.
- 17: Красу даеш,—Ч. і М.: красу *свою*.
- 14 зн.: надивитись, намолитись,—в Ч: тъся.., тъся...
- 13 зн.: І заснуть на віки,—в М. тілько *I*, а далі (...)
- 10: Оттак і їй, одній, единій,—в Ч.: *Не весело і їй*.
- 7: І марно згинуть в самотині,—в Ч. немає, в М. це вписано (вставка).
- 6: Аж страшно. А вона,—в Ч. і М.: княгиня плакала.
- 5: І жить у Господа просилась,—в Ч.: *i жизні в Господа просила*.
- 3: вона вже матірю — в Ч.: *Княгиня матірю*.
- 2: Уже пишалась,—в Ч.: *I вже гордилась*; так було і в М., але поправлено на: *пишалась*.
- 495,2: узріть його,—в Ч.: *побачить i...*
- 1—в М. після першого рядка зразу було поставлено дальші рядки 5 та 6.
- 4: І перший крик його почути,—в Ч.: *I матерью себе назвать*; так було зразу і в М.
- 5—6, в Ч. немає.
- 425, 8—9—в Ч. зовсім інакший варіант:

*Тяжке горе невисипуше
I щастя не мите.*

- 11: не тією стала,—в М. „не тією“ поправлено на: *веселою*.
- 12: ніби на світ,—в Ч.: *ніби знову*.
- 16 зн.: й колихала,—й в М. немає.
- 14—5—в Ч. немає.
- 11: не вміють княгині; в М. зразу було: „не вміє княгиня“; от через це то далі і стойть: „А потім оха (в singular)...“
- 8 зн.: за що ж воно тебе згадає,—в М. зразу було: *за иго же вони їй згадають*, попр. на: *вони тебе згадають*.
- 7: привела,—у Ш.: превила.
- 6,—в М. новий розмір.
- 5: доглядала,—в М.: годувала.
- 496, 1: і говорить уже стала,—в М. і в Б.: стало; так і в Ч. Поправку зроблено в Кожанч. К., без жадних підстав.
- 4: тато,—у Ч. і М.: „*тату*“.
- 13—14: І пилиночки на неї
Впасті не давала,—в Ч.:

*I мов горлиця над нею
Цілу ніч вітала,—*

так і в М. зразу було, але „цілу ніч“ поправлено на „літала“.

- 15—16,—в Ч. і М. немає.
  - 18 зн.: княжною,—в Ч.: дочкою.
  - 17: ій еднала,—в Ч. і М.: *вже еднала*.
  - 14: уже розплітала,—в Ч.: на вік; так і в М. зразу, але поправ. на: *уже*.
  - 13: I, лишенко, свого князя, — в Ч.: *I... i князя, сефдешная*.
  - 12: пяного,—в Ч. і М.: *в мундірі*.
  - 11: у мундірі,—в Ч. і М.: *нагадала*.
  - 10: заплакані—в Ч. і М.: *веселий*.
  - 9: А дитині піби,—в Ч.: *а дочці неначе*.
  - 7: не розплітай,—в Ч. і М.: *не росчісуй*.
  - 5 зн.: що день божий,—в Ч. і М.: *I день за днем*.
  - 3; свойй,—Ч. і М. моїй. В М. після „щасливій“ стойть (.),—і далі нове речення, а в Б. (.) після „дочка уродлива“.
  - 1 зн.: мов,—в Ч.: *як*.
  - 497, 1: світові,—Ч. і М.; *матері*.
  - 8: чому добре умірає,—в Ч.: *добри умірають*.
  - 9: злес оживає,—в Ч.: *A злї гуляють*. В М. зразу було: *а зле*, але попр. на „злее“.
  - 12: за бабами звахарками,—в Ч.: *за консіліум (?) пяний*. В М.: *за консіліумом* (підкреслено).
  - 13: на селах,—в М.: *по селах*. В Кожанч. К.: *на селах*,—очевидна помилка.
  - 17: в труну положили,—в Ч.: *в землю опустили*; в М. було: *в землю положили*, але попр. на: *в яму опустили*.
  - 15 зн.: на селі,—в Ч. і М.: *бідої*.
  - 13: А сирота,—в Ч.: *I сирота*.
  - 498, 5: а добрі люде,—в Ч.: *i добрі люде*.
  - 6—7: Що буде?
- Побачим,—в Ч.: *що буде.—побачимо*. В М. і Б. після „буде“ нема зовсім знака.
- 12: ой стогне він,—так в М. (узяв цей вар. і Праж. „Кобзарь“), а в Б.: *I стогне він*.
  - 13: кара Господева,—в Ч.: мов кара Господня. В Б. на „Господева“ наголос: Господéва.
  - 14: голодний люде,—в Ч.: *од голоду люде*.

— 16 зн.: і іншому краю,—в М.: *i іному краю*, в Б.: *краї*.

— 14: А Господъ куняе. Бо се було б диво,—в Ч.: *A Бог?*
Незнає,—бо то...; в М.: *A Бог?* Ні не знає, бо то було б диво.
 Зауважу, що Ш. слово *Бог* пише завжди з маленької букви. В
 Кожанч. „Кобз.“ „А Бог куняе“—опущено. В автограф. Б.: *A Бог...*
 Звідкіля д. Романчук уявя: *A Господъ*—не відаю..

— 13: щоб чути і бачить,—в Ч.: *щоб чуть все те*; в М.:
щоб чутъ те і бачить.

— після рядка 12 в Ч. і М. єсть ще три рядки:

.Віруйте і гиньте!“ пророки гласяять.

Як же його вірить? Заплюшивши очі?

Ох рад би я вірить, та серце не хоче.

В автограф. Б. немає цього.

— 7 зн.: а він,—в Ч.: *a князъ*.

— 5: нема жидка,—в Ч. і М.: *жидів нема*.

499, 2: Вилитая мати,—в Ч. і М.: *висока як матери*.

— 5—8: Або може вже такою

Воно Й уродилось,

Або може молодее

Чи не полюбило

Кого-небудь? , — в Ч. і М. іначе;

Може вона молодая (в М.: *чорнобрива*)

Такою вродилася?

A може вже у Київі (М.: *або вже на безголовья*

Кого полюбила (?) (М.: *Чи не полюбила*).

Але одразу в М. було зовсім так, як в Ч.

— 9—16,—зам. цих рядків в Ч. та М.:

*Hi, виросла веселою
 Та бачила села,
 Лютий голод на Вкраїні,
 Тим і невесела.*

— 17 зн.: мов сизая голубонька,—в Ч.: може й батька не
 бачила. В М.: *з п'янином батьком* (зразу: *князем*) *не бачилася*; в Ж.
з п'янином батьком.

— 15 зн.: у всіх була, всіх бачила,—в Ч. і М.: *мов пташеч-
 ка, у всіх була*.

— 13: там словами привітала,—в Ч.: *там слова ни порадила*.

- 11: що день божий обходила, — в Ч.: *I всякий день обходила.*
- 10: село, помагала — в Ч.: *I всім помагала.*
- 9: усякому, а сироти, — в Ч.: *I сироти приходили.*
- 7: приходили, і матіри, — в Ч.: мов до матері своєї.
- 6: своєю святою, — в Ч.: *I звали святою.*
- 5: Ії звали, і все село, — в Ч.: *Все село святою звало.*
- 4: за неї молилось, — в Ч. і М.: *Все село молилось.*
- 3: в село, — в Ч., М. і Б.: *в селі*, — „*в село*“ з'явилася в Ко-жанчик. „Кобаарі“.
- 1 зн.: радіє князь, — в Ч. і М.: *князь радіє.*
- 500, 2: і молотить, — в Ч.: *i молоти.*
- 4—7, — в Ч. і М. немає.
- 8: на могорич закликає, — в Ч. і М.: *I на могорич скликає.*
- 9: та п'є та гуляє, — в Ч.: *I п'є та гуляє; в М.: I п'є, i гуляє.*
- 13: співи, — в Ч. і М.: *pісні.*
- 15: реве хазяїн, — в Ч. і М.: *хазяїський голос.*
- 16: аж поки наппа доня спить, — в Ч.: *поки моя доня спить, а в М.: поки наша доля спить.*
- 18: а доня в заперті, — в Ч. і М.: *княжна одна собі.*
- 15 зн.: сумному, — в Ч. і М.: *такому.*
- 10: дуби з діброви, мов дивá, — в Ч. і М.: *З діброви чорний дива.*
- 9: у поле тихо одхожають, — в Ч. і М.: *Ниначе в поле отхожають.*
- 8: I пугач пуга, і сова, — в Ч. і М.: *I утіка в село сова.*
- 7—6, — в Ч. і М. немає.
- 501, — 1: головою, — в Ч.: *головкою.*
- 3: невеселе, — в Ч.: *княжна моя.*
- 4: на зорі, — в Ч. і М.: *на місяць.*
- 5: Княжна моя, — в Ч. і М.: *дивилася.*
- 8, — після прошептало і в М. і в Б. — знак (?).
- 9: та байдуже, — в Ч. і М.: *я не знаю.*
- 10: трошки, — в Ч. і М.: *втерлась.*
- 14: в гаю, — в М.: *в саду.*
- 15: пляшки і гості: де що впало, — в Ч. і М.: *Харем і гості, де цю впало.*
- 16: там і осталось. Сам не впав, — в Ч. і М.: *тільки хазяїн ще не впав.*
- 17: каплю, — в Ч. і М.: *чарку.*

- 18: Встає, не падає,—в Ч.: *Але не пада.*
  - 14—12 зн.—в Ч. і М. немає.
  - 12: прокинься,—але в Б.: прокиньсь (помилка пішла з жанч. видання).
  - 11: прокинься, чистая! Схопись,—в Ч.: *проснися, чистая,*
проснись! В М. Б.: *прокинься, чистая, прокиньсь.*
  - 8—7 зн.—в Ч. і М. немає. Після рядка 7 („батька кардинала“) в Б. єсть ще один рядок, якого ніде немає,—очевидно, видаці Кожанчикова не насмілювалися узяти: *I Саваюча не злякалась.*
  - 3 зн.: не чути нічого. Час минає,—в Ч. і М.: *Минає час*
чутно з палат.
  - 2: А потім крик, а потім гвалт,—в Ч. і М.: *неначе крик*
(в М. *гвалт*), *а потім знову.*
- Рядків 1 зн. та 1 на стр. 502—в Ч. і М. немає.
- 502, 2 . . . I в той час,—в Ч.: зайнялись.
- 3: Скирти і клуня зайнялись,—в Ч. і М.: Скирти і клуня⁴ Хоч би слово“.—Д. М. Кр-ський зауважив, що має бути *занялась* (рифма до „той час“), але і в М. і в Б.: *зайнялись.*
- 4—5—в Ч. і М. немає, а замість того: *Пожар розжеврівсь,*
розігравсь.
- 6: в гаю, не ворушились — в Ч. і М.: *в саду* й не ворушились.

- 7: А люде збіглись та,—в Ч. і М.: *А мужички собі.*
- 8: до неба,—в Ч. і М.: *до хмари.*
- 11: свого князя,—в Ч.: *мого.*

Од рядка 15 і до самого низу ъ стр. 502—вар. з Б., а в Ч. і М. іначі, короччі варіанти. Подаю їх поруч.

М.

Щоб не лізли такі гади
В нашу Україну.
А деж ділась оскверненна?
І сліду не стало!
В селі сироти і вдови
Знову заридали

В М. останні два рядки були зразу так, як в Ч.

503,—розділ цей в Черниг. автогр. починається словами, які в М. стоять в 17—20 рядках нижче, а власне:

Оттак було, оттак і буде!
В гріхах родились ми для зла.
Яка ж тут Богові хвала,
Скажіть мені розумні люде?

503, 3: князь хоріє,—в Ч. і М.: *не здужа князь.*

— 4: не здужає встати,—в Ч.: *нікому гуляти;* так було в М., але попр. на: *ні с ким погуляти.*

— 5: І підвести нема кому,—в Ч. і М.: *I нікому розважати.*

— 9: люде трохи очуяли, — в Ч. і М.: *Люде стогнути на оренъді.*

— 10: Господа.—в Ч. і М.: *та Бога.*

— 14: деж вона поділась?—В Ч. і М.: *A де ж вона ділас?*

— 15: пресвятому,—в Ч. і М.: *великому.*

Після рядка 16—в М. ті 4 рядки, що в Черниг. автографі на початку розділу.

— 15 зн.: господнею красою,—в М. було: *господней красою,* але поправлено.

— 14 зн.: Вітать над грішним,—в Ч. і М.: *між грішними вітати.*

— 13: І всякому добро творить,—в Ч.: *i близньому добро робить.*

— 12—11: А сталось ось як,—в М. далі два рядки (. . . .) і замість: „у черницях занапастилося добро“, як у Б., стойть:

*Не стало радости у бога
Для нещасливої княжни.*

— 10—9: Блокаючи по Україні

Прибивсь якось я в Чигирин,—в Ч. і М.:

*Шукаючи старовини
В моїй Україні убогий
Заїхав я у Чигирин.*

В Б.: стойть: *i* в Чигирин.,—помилка пішла з вид. Кожанчикова.

— 8: І в манастир отої дівочий,—в Ч.: *i в давній манастирі дівочий;* так було і в М., але попр. так, як в Б.

— 7—6 ряд. в Ч. немає; не було їх одразу і в М., але вписано згодом. А за цим в Ч. і в М. стойть ось що (в М. воно закреслено):

*Великі дні, великі ночі,
Великі люде із руїн
На світ виходять і говорять,
Говорять страшно.... Плачуть гори
І серце плаче.*

*Добре жити,
Коли нема чого любити*

(в Ч.: *коли нічого не болить*).

Вставки цієї неподаної в одному "Кобзарі" навіть в примітках.

— 503, 5 зн.: Отам мені і росказала

Стара черниця новину,—в Ч.:

*В монастирі ми спочивали,
У холодку, коло стіни
І нам черниця росказала
Страданіє сестри княжни.*

В М. зразу було:

*Мені черниця росказала,
В монастирі, що в їх сестра,—але закреслено.*

— 3—1: Що в монастир до їх зайшла,

Княжна якась із-за Дніпра

Позаторік: одпочивала,—в Ч.:

„Була багата,—говорила:
До гробу божого ходила,
Верталась в Київ—одпочити
Зайшла в Чигрин до нас убогих,
Та мабуть тяжка дорога
Її спіткала... Тяжко жити,
З старцями по світу ходить.

В М. так само, але „зайшла в Чигрин“ відправлено на „до нас“.

504.—рядка 1 в Ч. і М. немає.

— 3: на сонці дуже запеклась,—в Ч. і М.: та *тілько сонцем запеклась*.

— 4: та й,—в Ч.: *I....*

— 5—в Ч. і М. цього рядка немає.

— 8—9—теж немає, а зам. того в Ч. і М.: *I Богу душу oddala* (в М.: *Ta ї Богу*).

— 9: I де ходила,—в М.: *I де ходила!*

— 10—теж після „містах“—знак (!).

Після рядка 10-го в Ч. і М. єсть ще: *I показала на могилу*.

— 11: А в нас, сердешна, опочила,—в Ч. і М.: отгут сердешна, опочила (зразу було: *її опочила*). В Ч.: *одпочила* (!), а в коп. Ж.: *сердечная спочила*.

— 12,— в Ч. і М. цього рядка немає.

Таким чином ми бачимо, що Черніг. автограф безперечно— джерело автографа М., а копія Ж.—той самий автограф М., з дуже незначними пізнішими поправками.

Під автографом Б. стоїть дата: 24 февраля 1858, що й було причиною того, що „Зоре моя вечірня“ датують р. 1858 і ставять навіть як окремий од „Княжни“ вірш (О. Кониський). Але це тільки дата, коли поема була переписана, а не написана.

Початок „Княжни“, під заголовком „До Зорі“, видрuckenав Куліш в своїй „Хаті“ (р. 1860).

63. Згадайте, братія моя.

(*Моїм соузникам*).

Вперше видruckenовано в „Основі“ 1862, III. Написано безпечно на засланні („Бодай те літо не верталось,—в автографі М.) Вірш цей вписано в М. і аж двічі там поправлено: раз чорнилом, потім ще й олівцем. В лівому ріжку стоїть *NN*. Опісля, в Н.-Новг. Ш. цей вірш поставив на початку тих 12, що написав в петербурзькій цітаделі перед 30/V 1847. В автографі М. вірш цей має вгорі нумерацію 2 (під № 1 стоїть „Княжна“).

Крім автографів М. і Б., єсть ще варіант в копії Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39).

Одміни:

241, 14 зн.: бодай теліхो не верталось,—в автогр. М.: *літо*. Це показує, що писано після того „літа“ (року 1847),—вже на засланні.

— 13: гарнесенько,—в М. (закреслено): смирнесенько.

— 11: і певне думали,—в М.: і може...

— 10—9,—в М. ці рядки перестановлено.

— 8: на сій з'убоженій землі,—в М. аразу було таке:

І поговорим з любовою
О муках грішної землі,—

потім „поговорим“ було поправлено на „помолимось“, але згодом все це закреслено, і стало так як в автогр. Б.

— 7—6: ніколи!.. З Дніпра у-купі не пьемо,—в М. зразу було (.) після „ніколе“, а згодом поправлено на (,); а в Б. зовсім ніякого знака немає. Очевидно, що це має бути одне речення, а не два окремих. Після „не пьемо“ в М. стоїть (,), в Б.—знак (!), а в вид. Романч. тільки (,).

— 4 зн.: В степи, в лісі свою недолю,—в коп. Ж.: *свою тяжку, гірку* недолю,—так стояло і в М., але поправлено „гірку“ на „*свою*“.

— 3: повірюем ще трохи *в волю*,—так було зразу в М., але поправлено: *трохи волі*; в Б. знову: *в волю*.

— 2: почнемо,—в М.: *зачнемо*.

— 1—в М.,—тут новий розмір.

242, 6—після цього в М. два рядки крапок, а потім „І мене в неволі“. В автографі Б., замість крапок стоїть:

*I його забудьте други
I не проклинайте*

(так воно і стоїть в Кожанч. та в Пражськ. „Кобзарі“), а д. Романчук уявив варіант Льв. К. 1867, де, не знати звідки: *i ворогів...* [в „Основі“,—„ворогів“— взято в ( )].

Хто цей „він“? Можна здогадуватися, що донощик Петров, який виказав на Шевченка та його товаришів.

До речі, в Кожанч. К. вірш цей не має заголовка „Моїм соузникам“.

64. Сонце заходить, гори чорніють.

В автографі М. вірш цей має нумерацію 3, але аж після цілого ціклу цітадельних поезій, написаних перед 30 мая р. 1847. В лівому ріжку сторінки стоїть Н. Н.—комусь, знати, було присвячено. Що до цих Н. Н., то вони в автогр. М. трапляються досить часто: Ш. обережно обходився з прізвищами і або зовсім не ставив їх (а тільки Н. Н.), або самі початкові літери (П. С. Г. З.). Навіть замість „Урал“ — у нього стоїть кілька раз само-У, а замість *Сир-Дары*—*С. Д.*

Вірш написано теж на засланні:

Ой зоре, зоре!
Чи ти зійшла вже й на Україні!

Одмін проти видання Ю. Романчука немає ніяких. В автограф Б. вірш цей не переписано.

65. Мені тринадцятий минало.

В автогр. М. він має нумерацію 7, бо № 4—Відьма, № 5—Лілея і № 6—Русалка, які написані до заслання і поставлені мною на своєму місці. „Мені тринадцятий“ вгорі в лівому ріжку теж має: Н. Н. Написаний він, певно, на засланні — про це свідчить розпечатливий кінець його:

„Чому не дав Господь дожитъ
Малого віку у тім рою?
 Умер би орючи на ниві,
 Нічого б на світі не знов,
 Не був би в світі юродивим,
Людей і ..... [Бога?] не прокляв!

В автогр. Б. не переписаний.

Крім автографа М.—инших джерел немає.

Одміни.

28, 14: Мені тринадцятий минав,—так і по всіх „Кобзарях“, а тим часом в автогр.: *минало*.

28, 12 зн. після „молися Богу“ рядок(....)

— 10 — приязно,—в автогр.: *пріязно*.

29, 1 зн.: Людей і Бога б не прокляв,—в автогр.: *Людей і..... не прокляв*. В Кожанч. „Кобзарі“, щоб заповнити крапки, поставлено: *Людей би* не прокляв, хоч це явне перекручування, бо викидається і після „людей“. В Пражському „Бога б“... Але звідки?

66. Не гріє сонце на чужині.

В автографі М.—за № 8. Єсть ще автограф і в Черниг. Музії,—на листочку поштового паперу ін 8⁰,—мабуть, комусь прислано з заслання. Поправки де-які немов-би говорять за пізнішу редакцію. В Б. цей вірш не переписано.

Одміни:

78, 15: Й на нашій,—в автогр. Черниг.: *I в нашій*.

— 17: I я хилився,—в авт. Ч.: *тулившся*.

— 13 зн.: давній літа,—в М. зразу було „діла“.

— 8 зн.: Й на Україні, -- в автогр. Ч: *I на Україні*; в автогр. М.: *I на Украї* (не дописано кінця).

В рядках 9—6 знізу, через неправильно поставлену інтерпункцію в Пражському „Кобзарі“, де цей вірш видруковано вперше, по всіх виданнях цілком зіпсовано вірш: Шевченко зовсім не те думав, пишучи, що ми зараз читаемо в ньому. По „Кобзарях“ (так само і в виданні Ю. Романчука) стоїть таке:

Нігде не весело мені,
 Та мабуть весело й не буде
 Й на Україні, добрі люди!
 Отже таки Й на чужині
 Хотілося б . . .

Уже по одному тому, що „та мабуть весело й не буде“ можна було догадатися, що це й означає кінець речення, бо сказати: „весело й не буде й на Україні“ не міг би не то Шевченко, а кожна звичайна, маюча вухо, людина. І дійсно, і в автогр. М. (хоч не дуже виразно), і в автогр. Черниг. Музея (дуже виразно) стоїть після „весело й не буде“—крапка (.). Але тоді знов був би дивним початок дальшого рядка „Й на Україні“... І тут знов помилка: в обох автографах зовсім ясно: *I на Україні* (в авт. М.: *I на Україй* (кінця не дописано). Далі після „добрі люди“ в автографах стоїть не (!), а в одному (М.) стоїть (:), а в другому (Черниг.) (.), і дальший рядок в обох автографах: „отже такі (а не таки, бо річ іде за людей!) й на чужині“,—і після цього знову в обох автографах крапка (.).

Таким чином в дійсності весь цей уступ у Шевченка такий:

*.Нигде невесело мыни (подаю точний правопис)
Та мабуть весело й небуде.
И на України добри люде,
Отже таки й на чужини.
Хотилося б... Та й то для того...*

78, З зн.: *аби хоч* крихотку землі,—в обох автографах стоїть *або* (так і в Праж. К.), але це, певно, помилка (зам. *аби*—по атракції з дальшим *хоч*), бо інакше не знати буде, чого ж поето-ві хотілося б. Правда, в Праж. вид. перед *або* поставлено крапку і з *або* почато нове речення, але крапку цю—видавці од себе додали, і все одно справа ясніша од того *не стала*.

79, 2—після „*хотілося б*“—ряд крапок.

67. Сон.

(Гори мої високій).

Цей вірш Ш. почав писати зараз же після попереднього (на стр. 95 книжечки), списав цілу сторінку, потім поправив навіть де-що олівцем, але тоді ж таки і закреплив увесь цей початок, і покинувши не записаною сторінку 96, на 97-ій поставив „9“ („Не гріє сонце на чужині“—має № „8“), а зліва в ріжку скоса написав „*Sonъ*“.

Крім цього автографа ніяких більш джерел немає. В Б. вірш цей не вписано.

Одміни:

246, 3—4: Ще старшої . . . . Мов ті хмари,—

Що за Дніпром сіли,—

в першій пробі було: „за Дніпром неначе хмари“, і олівцем поправлено: „і ще старшої.... мов хмари“, а в новій редакції: „щє старшої... мов ті хмари (слово „ті“ після дописано),

Що за Дніпром сіли (вразу було „за Дніпром посіли“).

— 5: Іду я тихою ходою,—в перш. пробі: „Я йду собі, про-зираю“, поправлено потім на: „я йду і сумно позираю“, а в нов. редакції: „Іду я тихою ходою“.

— 7: неначе дива виринають, — в першій пробі: неначе з хма-ри виступають,—а в нов. редакції, так, як в друков. виданнях, тілько на „дива“ наголос: ді́ва.

— 9: гай, байрак,—в першій ред. „гай“ було закреслено і по-ставлено: „*Та байрак*“, а в новій—нов „гай“.

— 10: хатки біленькі,—в перш. ред.: хатки *прилипли*.

— 12: в яру— , —в перш ред.: *собі*.

— 13: а долі,—в обох редакціях долі, а не далі, як це ви-правляє М. Крської.

— 18: *стоїть з похиленим* хрестом,—в першій ред.: *а баня з нагнутим* хрестом.

247, 2: нечепурні,—в М. з наголосом: *нечéтурні*.

— 4: мов пяний старець,—в перш. ред.: *неначе старець* (стариць—як пише Ш.).

— 5: Монастирище,—у Ш. скрізь (і тут обидва рази): *Монастирище*, —він уживає частіше: монастир, як монастир.

— 8: пішло царям на грише,—в М. тілько *ц . . . .*

— 12: а ви, ви гори, oddali, — в М. так: *а ви?* ви, гори, *oтдали*.

— 11 зн.: що прокляну святого Бога—(так і в М.), а в „Коб-зарях“ тут звичайно (. . . . .)

— 10 зн.: за неї й душу погублю,—ні в М., ні в давніших „Кобзарях“ немає „й“. В автографі М. зразу було: „I gríznu душу погублю,—але поправлено на „за неї“.

247, 7 і 6 зн. — після „топитися“ і після „широкому“— кілька крапок....

— 1 зн.—*i* сонечко,—помилку цю зроблено ше в Кожанч. „Кобзарі“, бо в автографі: *a* сонечко.

248, після рядка 10—в М.: рядок крапок.

— 13, 14 і 17 — замість Уралом і Киргизам, — зразу було У....., К....., але незабаром (бо тим самим рудим чорнилом, але іншим письмом) дописано і решту літер.

— 15 зн.: після „переіначив“ в М.: ??

— 1 зн.: битий тухою,—в М. з наголосом: *Тугюю*.

249, 14: зорею,—в М. зарею,—та й в інших багатьох місцях ІІІ. пише на засланні „зарею“ зам. зорею, але переписуючи в Б. він звичайно уживає вже „зорею“.

— 15: виступають,—зразу в М. було: виступили.

250, 8: і темний гайок,—в М. наголос: *гæк*.

251, 3: на Дніпрових горах,—зразу було: *на високих*.

68. Іржавець.

В автогр. М. стоїть за нумером „10“. В лівому ріжку, вгорі, скоса написано „Іржавець“ (в Б.: *Иржавець*). Переписано в Б з чималими одмінами єсть ще і копія Жемчужн. (З. Н. Т. т. 39), але проти автогр. М. вона дає дуже мало.

Одміни:

242, 7 зн.: колись Шведи,—в М.: *славні*.

— 6: великої,—в М. зразу було: *превеликої*.

— 4: в Бендері,—в М. зразу було: *у Бендери*.

— 2: нарадила, — в М. зразу: „не порадила“, а тоді не закреслено.

— 1: як пшениченьку,—М.: *пшенициу* *ту*.

243, 1: Полтаву,—в М.: *Полтави*.

— 6: не стреміли б,—в М. і Б.: строміли б,—помилка пішла з Пражськ. „Кобз.“ (в Кожанчик. К.—від рядка 2 зн. на стр. 242 і до 14 на стр. 243 текст опущено).

— 10: не спиняв би їх прилуцький, — в М.: *не доганяв би прелуцький*.

— 16: Великий Луг і Матір Божу,—в М.: *свою стару та славну Сію*.

— 14 зн.: вбоге Запорожжя,—це варіант з М., бо в Б. стоїть *на нове горе—Запорожжя* (так і в Кожанч. „Кобз.“).

— 7 зн.: та заказав Запорожцям, — в М.: *та не звелів бусурменин*.

244, 4: саме б пекло можна, а Данта старого,—в М.: немає *б*; крім того: *i* Данта.

— 5: Полупанком нашим,—в М.: *одним ильшим паном*.

— 8: убогу мою,—це вар. з М., бо в Б.: *сердешну*.

— після рядка 10-го в М. рядок (. . . . .)

— Од рядка 11 і до 23-го в М. і в кон. Ж. значно відмінний варіант:

Росказали бандуристи (в Ж.: *Кобзарі нам*)

Про воїни і чвари (в Ж. опущено цей рядок),

Що діялось в Україні

I якій кари (Ж.: *I якій люті кари*).

Ляхи нашим завдавали (в Ж.: *Ляхи завдавали*). ✓

За що катували (в Ж. немає).

Що ж діялось по Шведчині, (Ж.: *що діялось на (!) Шведчині*)

То й вони злякались,

Оніміли з переляку.

Пани католики

Кров точили, упивались [(в Ж.: *точили. Воєводи*

А . . . . . Як тії собаки

З кісточками . . . . . Рвали, гризли.—I далека (!)]

I про все те

Запорожці чули.

— 10 зн.: як звонили у Глухові, — в М. зразу було: в Україні.

— 8 зн.: на болото,—в М.: на болоті.

— 4—1—в М. немає.

245, 1: Запорожці....—в М.: сіромахи...

— 3—4: Що конае гетьманщина,

Неповинно гине,—в М.:

*Як канаютъ в Гетманщинѣ,
На линѣ гинуть*

— 5: небожата,—в М.: Запорожці

— 6: чули та....—в М.: чули і....

246, 9—12 мають в М. такий варіант:

Умивалась небожата

Дрібними, гіркими...

Аж поки та матер божа

Заплакала з ними.

— 16—17---в Б. немає.

— 17: за козацький за тиї,—в М.: *за козацькі, і за тії.*

— 16 зн.: побив ката,—в М.: свата.

- 10 зн.: у Іржавці,—в М. і в Б.: в Іржавиці.
 — 9: в мурованім,—в М.: в сотниковім.

69. О думи мої, о славо злай!

На стр. 108 в М. за № 11 стоїть цей вірш; в ріжку вгорі зліва—Н. Н. Вірш перекреслено. В Б. його не заведено, а через це й ніде в „Кобзарях“ немає,—і вперше, як новинку, подав його О. Кониський (З. Н. Т. т. 39. Ненадруковані вірші Т. Шевченка, 2—3) з рукопису, знайденого у Л. Жемчужникова. Кониський ваگався, чи Шевченків це вірш, але вважав його найскоріш за Шевченків. Що ж до того, що в копії Жемчужн. зазначено: „въ подлинникѣ это стихотвореніе зачеркнуто“, то Кониський поясняв це тим, що це навмисне так робилося з тими творами Ш., які здавалися хоч трохи „некромными“... Але на ділі воно не так: дійсно, в оригіналі (в автографі М.) єсть кілька закреслених віршів чи початків віршів,—але єсть там речі закреслені тоді, як писалися (невдатний початок, як здавалося Шевченкові), і єсть речі, закреслені пізніше, олівцем (напр. „І станом гнучим“, „Хіба самому написать“, „Чи то недоля“ та інші). Однаке які мотиви були у Ш., щоб їх позакреслювати, не берусь сказати. У всякім разі позакреслював Ш. сам, і не через те, що то були „некромні“ вірші, бо тоді б він не писав, починаючи з книжечки:

Розважаю
 Дурную голову свою,
 Та кайдани собі кую
 (Як що добродії дознають).
 Нехай собі хотъ розіпнуть,
 А я без цього не улежу...

Отже вірш (імпровізація) „О думи мої! О славо злай!“ закреслено зараз же тоді, як написаний був (тим самим чорнилом),—очевидно, поетові не подобалося написане.

Подаю його з автографа, визначивши одміни по копії Жемчужникова:

О думи мої! О славо злай!
 За тебе марно я в чужому kraю
 Karaюсь, мучуся... але не каюсь!
 Люблю як щиру, вірну дружину (в Ж.: вірну),
 Як беатланну свою Вкраїну!

Роби, що хочеш, з темним зо мною,
Тілько не кидай,—в пекло з тобою (В Ж.: *тілько не
кидай в пекло з собаю...*)

Пошкандибаю

Ти привітала
Нерона лютого, Сарданапала,
Ірода, Каїна, Христа, Сократа,
О непотребная! Кесаря—ката (В Ж.: *I непотрібного ке-
саря—ката*)

І грека доброго ти полюбила
Однаковісенько... бо заплатили.
А я убогій (=ий), що принесу я?
За що сірому ти поцілуєш?
За пісню—думу?... ой гаю, гаю. (В Ж.: За пісню—думу:
„Ой гаю мій, гаю?“)

Й не такі як я дармо співають. (В Ж.: *I не такі, як я,
дарма співали*)...

І чудно й нудно, як поміркую (В Ж.: *I чудно і нудно*),
Що часто котяться голови буй (В Ж.: голови—буї)
За твоє диво! Мов пси гризуться
Брати з братами, й не скаменуться (В Ж.: *i не скаменуться*).

А (зразу було: *що*) твоє диво—вами кохане:
У шинку покритка, а люде п'яні!... (В Ж.: В шинку...)

70. Ще як були ми козаками.

Въ автографах і в М., і в Б. заголовка немає, а в Черни-
гівському автографі [(лист ІІ. до Максимовича од 5/IV 1858 (?)]
заголовок дано *Полякам*. В „Кобзарях“ звичайно стоїть „Ляхам“
і далі: (*Бр. Залеському*).—так вперше поставлено у Львів. К. 1867 (в
Кожанчиківському немає заголовка). Що до дати цього вірша, то
з приводу її постають деякі сумніви. Перш за все, йдучи за № 11
в автогр. М., він не має зовсім №, а за ним далі стоїть № 12. Правда, ті
сторінки (109—110), на яких його вписано—були останньою карт-
кою 7-ого маленького зшитку першої книжечки, і ІІ., почавши
дальший, 8-й зшиток, міг навіть згодом його на порожню, не

записану картку вписати. Але для нас це не має великої ваги, коли саме (після якого власне вірша) написано його—можна бути певним, що все одно його написано того же таки р. 1847. Написано його не так старанно, як інші, попередні, досить не економно (більшим письмом), а кінець „оттак-то Ляше, друже брате“—приписано, безперечно, далеко пізніше за початок, бо після „кричать: te Deum“ поставлено було кінцевий росчерк, а далі зовсім іншим письмом, кесіцям і кращим, дописано кінець. Письмо характером своїм дуже нагадує письмо Ш. р. 1858,—коли переписувалися поезії в автограф. Б. Мені здається певним, що кінець цей дороблено тоді, коли вірш цей Ш. списував в листі до Залеського,—оттоді то він і додав „оттак-то *Ляше друже-братье!*“ Спочатку ж вірш був написаний незалежно од якої-небудь думки про посвяту його комусь.

Додам, що у Львів. „Кобз.“ 1867 подано текст в іншій ще редакції,—якісь пізніші за М., але раніші за Б. Що ж до Чернігівського автографа, то він має дату 5/IV—певно, не пізніш як р. 1858,(дати року в листі немає),—тим часом в Б. дата ясна: 14/III 1858 (це навіть було причиною того, що по „Кобзарях“ і досі цей вірш датується р. 1858.) Що 5/IV не р. 1859, а раніший, то про це свідчить підпис під-низом: „Кобзарь Тарасъ Дармограй“: р. 1859 в цій містіфікації не було вже потреби. Не могло знову бути цей р. 1857, бо тоді у Ш. не було його давніх рукописів. Таким чином Черніг. автограф раніший за Б., однаке в ньому есть одна одміна (в останньому рядку),—краща,—ніж в тексті *M.* та *B.*

Одміни:

270, 5 зн.: після „живлось“ в автографах скрізь (!).

— 3 зн.: вольними стежами, — у Льв. „Кобз.“ з якоєсь редакції узято: *буїними*.

271, 5: іменем Христа,—у Льв. К. гірша поправка „Христовим“, бо через 4 рядки знову „Христовим“.

— 8: широке море,—у Льв.: велике море; але і в *M.*: велике.

— 16: а ксьондз,—у Ш. в М. оригінальна форма цього слова: *ксенձ* (таку форму стрічаємо і у власноручн. поправках Ш. в Чигирин. Кобзарі р. 1844).

— 17: Alleluiah,—в М. немає цього слова,—єсть воно в Б.: але просто „алілуя!“ Так само і в Черніг. автографі.

— 9 зн.: і серце чисте,—у Льв. Кобз.: „щире“.

— 8 зн.: і знову іменем Христовим, — в М.: і іменем Христовим знову.

— 7 зн. Возобновим наш тихий рай,—в Черніг. авт.: *Ми оновим*. Що до того, чи: возобловим, чи возобновим, — то у Ш. стоїть просто *и*, яке у нього служить і за *i*, і за *и*, але маючи Шевченків же варіант „*ми оновим*“, можна певніше думати, що повинно бути: возобновим.

71. Чернець.

(*П. Кулішу*).

В автографі М. має поезія ціанумерацію „12“. В лівому ріжку стоїть: „Чернець“, вгорі „*П. Кулішу*“. В автогр. Б просто „Чернець“. Крім того, маємо варіанти в копії Жемчужникова (З. Н. Т. т. 33).

Вперше видруковано в „Основі“, 1861, кн. I. Передруковано звідси в „Вечерницях“, 1863, ч. 3.

Одміни:

251, 7—і ніколи,—в коп. Ж.: *вже ніколи*.

— 13: Серцю жалю,—у обох автографах і коп. Ж.: *жалю серию* (перестановка в „Основі“).

— 12 зн.: і єдвабом, — в М. і Б.: *Эдвабном*, в коп. Ж.: *шовками*.

— 8 зн.: відром—цебром (так в „Основі“)—в обох рукоп. і в Ж.: *цебром відром*.

252, 2: мовчки виглядає (так в „Основі“), — в М. стоїть: *певне*, в Б.: *мовчи*, але збоку червон. олівцем Ш. згодом написав: *голе*.

— 7: в червоних штанях оксамитних, — в М. було зразу: „*в червонім ритім аксамиті*“.

— 16: як би таки, молодиці,—в обох автографах, та й в „Основі“, зовсім правильно: як би *таки молодиці* (dativ), — тим часом в виданні Ю. Романчука „молодиці“ — vocativ [з обох боків по (,)].

— 15 зн.—„Дам лиха“—нов. розмір.

— 15—14,—в обох рукописах так:

*Дам лиха закаблукам,
Дам лиха закаблам,—*

а далі в Б.: *Останеться* (а не „*достанеться*“) й передам. В М. цього радка немає.

— 12 зн.: А вже ж тиі—в коп. Ж.: *А вони ж тиі*.

— 11: лиха, муки,—в обох автогр. і Ж.: *лиха й муки*.

- 8: Достанеться й передам,—в обох автографах: *останеться* (це не помилка, а систематично в обоих автографах).
- 7: До Межигорського Спаса,—в М. додано опісля олівцем „*Аж до*“; так воно і в Б. „*Аж*“ есть і в „Вечерницях“, і та у Львів. К. 1867.
- 6: потанцовав,—так в обох рукописах, а в „Основі“: *протанцовав*; в „Вечерницях“ як в „Основі“.
- 2: крикнув,—в Ж.: *старий крикнув*.
- 253, 2: свята брама одчинилася,—так в обох автографах, а в Ж.: *святу браму одчинили*.
- 4: і знов брама зачинилася,—в Ж.: *і знов браму зачинили* (так і в М.).
- 5,—в коп. Ж. немає; в М.: *на вік зачинили*.
- 6: козакові,—в М. і Ж.: *для козака*.
- 9: Палій Запорожець,—в Ж.: *Борозенський*; в М. було зразу: *Борозненський*, але поправл. на „Запорожець“.
- 13: по келії,—в Ж.: *Семен Палій*.
- 14: Старий Чернець,—в М.: *Семен Палій*, в Ж.: *По келії*.
- 15: у Вишгород,—в Ж.: *Семен Палій*.
- 15 зн.: Дзвонковую,—в М. примітка Шевченка: *Дзвонкова криниця прозиваєця недалекъ одѣ манастиря*.
- 14—13: Як то тяжко,—в М.: *Як то було*.
Було. *Тяжко*.
- 7: письмо святе (так в „Основі“),—в обох автографах: *святе письмо*.
- 2: I в келії,—в М.: *У келії*.
- 254, 1: *A сивий*,—в М.: *I сивий*.
- 2: заазирає,—в обох автографах так, а в „Основі“: *заглядає*; так і в „Вечерницях“.
- 3: муаики,—так в „Основі“, а в обох автогр.: *музика*.
- 11: читай, читай,—в М. зразу було: *і все читай*, але по-правлено.
- 16: свою Борану, — так в „Основі“, — в обох автогр.: *Борану свою*.
- 17: ти сам,—в М.: *i сам*.
- 13 зн.: I старець тяжко заридав,—в М.: *застоїнав*, а в Ж.: *Чернець заплакав, застогнав*.
- 9 зн.: для чого ж на світ родився,—в обох автогр.: *для чого.... вродився*.
- після рядка 8 („Свою Україну любив“) в М.—ряд крапок.
- 5 зн.: взяв патерицю,—в Ж.: *i чотки взяв*.

— 4: перехрестився, чотки взяв,—в Ж.: *I памерию, і молитись.*

— 3: I за Україну молитись,—в Ж.: *За ту Україну молитись,* в М.: *молитися.*

— 2 зн.; Палій чернець,—в Ж.: *Старий* чернець; в М. зразу було: *Семен Палій*, але поправлено на: *Чернісць Палій*. В автогр. Б. теж: *Старий Чернець* (як і в Ж.).

Що до дати в „Кобзарях“ „Орська крѣпость, 1818“—то можна думати, що це просто дата, коли вірш цей був посланий Кулішеві,—написаний же він безперечно ще р. 1847. Та на це маємо ще один доказ. В Кухаренковому манускрипти (З. Н. Т. т. 33, Варіанти, стр. 4) разом з „Москал. Криницею“ та віршом „Вечір“ знайшовся і „Чернець“, і дата там р. 1847, і обстоювання О. Кониського за р. 1848—безпідставне. Чи дійсно ж Ш. написав Я. Кухаренкові „Чернеця“ з памяти,—не скажу запевне, але дуже незначні одміни від тексту М. і копії Ж. (це єсть автограф Кухаренка) показують, що навряд чи воно так: сумнівно дуже, щоб Ш. так добре памятав цілих 10 літ „Чернеця“, щоб міг подати його так близько до початкової редакції. Адже ж ми знаємо, що Ш. де-які свої поезії згодом так позабував, що й пригадати вже не міг, чи то його вірш, чи ні,—напр. так було з „Пусткою“ (М. Щепкину). Але де в нього взялся старий оригінал в Новопетровському—цього не берусь сказати.

Що до тексту в „Основі“, то як бачимо, Куліш позволяв собі де-що поправляти, найбільш переставляючи слова, а часом то й заміняючи слова іншими підхожими.

Згадаю ще, що в автогр. М. (на стр. 116 і 117) есть ще дальший текст „Чернеця“ (в вид. Романч. в примітках, на стр. 683,—uzято його з Пражськ. „Кобзаря“), але Ш. тоді ж таки, як написав, закреслив його, і через те власне його немає от і в автографі Я. Кухаренка (копія Ж.), а також і в Кожанчик. „Кобзарі“.

Подаю цей кінець по автографу:

Молися, старче, бий поклони,
Поки й малих дітей погонять
Гатить глибокі болота...
На світі все бач суєта!
Молися ж, бий собі поклони...

Моливсь чернець за Україну;
Зробив і хрест, і домовину,

Та смерть барилася, не йшла,
Поки гармата заревла
Із Глухова по Україні.

Почув Чернець, не дохрестився,
Тілько на небо подивився
Та щось промовив, застогнав
І душу Богові послав,
А сам з труною одружився.

Стогнали дзвони, завивали.
Кіянне гори укривали:
Ченця Семена Палія
Ченці, мов Гетмана, ховали.
І нині, братія моя,

Стоять твердині на Україні—
Все Палівській на Хвастовщині;
В ярах, болотах лежать гармати:
На що? та й нікому іх доставати.
Захрясили жидом хвастівські гори,
Хвастяне погані на ксёндзя оруть;
Інколи, инколи ченця згадають,
А де похованій? в якому kraю?—
Вони не знають, може й не чули!
Кіянне бачили, та й ті забули.

Отак-то сталося, батьку козачий!
Все занехаяли діти ледачі:
І свою волю, і твою славу.
Москалі рознесли вали в Полтаві (в Праж. К.
неправильно: у Полтаві),
Розруйнували і Січ, і Спаса,
А над тобою глину товкмасять.

72. Один у другого питася.

Вперше видруковано в „Народномъ Чтеніи“, 1859, кн. 6,
стр. 133. В автограф. М. за № 13. Єсть і в автографі *Б.*

Одміни.

21, 4: на що живем?—в М.: *чого* живем.

— 12: на тебе понесли,—в М.: *навели*.

73. Самому чудно.

В автогр. *M.* — за номером 14. Єсть і в автогр. *B.*

Одміни:

21, 15 зн.: і долю проклинатъ. В *M.* Шевченко так написав:

Що ж діять? і що почать?
Людей і долю проклинатъ!

(в формі запитання), а в *B.* переіначив:

„Людей і долю проклинатъ
Не варт, ей Богу....

Так прийнято і по „Кобзарях“.

— 21, 15: на чужині, на самоті, — в автогр. *B.* ясно стойте таке:

Як же жити
На чужині на самоті?

В *M.* після „на чужині“ — (,).

— 10 зн.: то гриз по троху б,— в *M.*: *помалу б.*

— 5: за Уралом, — в *M.* зразу було одпо *У.,* — решту літер дописано згодом.

74. Ой стрічечку до стрічечки.

В автогр. *M.* — за номером 15. Єсть і в автогр. *B.*

Одміни:

89, 8 зн.: ой стрічечка до стрічечки, — в автогр. *M.* Шевченко олівцем поправив: ой стрічечку... Здається, що всі поправки чорним олівцем роблено тоді, як вірші з *M.* переписувалися в *B.*, — може перед тим, як давати їх списувати для подачи в цензуру (оттоді то і деякі поезії в *M.* III. позакреслювали олівцем).

— 7 зн.: три нічечки, — і в *M.* і в *B.*: три піченьки. Справді, ні в *Кожанч.*, ні у *Лъв.* 1867, ні навіть в *Пражському К.* німає: нічечки, а скрізь: *ніченьки.*

— 4 зн.: ой плахотка — черв'ячаторка, — в *M.*: *черчаторка*, а в *B.*: *черв'ячаторка*; так і мусить бути.

75. Хустина.

(Чи то на те Божа воля).

В автографі М.—за нумером 16. Єсть і в автогр. *Б.* Крім того варіанти де-які маємо і в копії Жемчужникова.

Вперше видруковано р. 1860 в „Хаті“ Куліша.

Зауважу, що в автогр. *M.* чимало перекресленого (в середині),—тоді як цей вірш складався,—очевидно, він вписувався ще не готовий. В автографі *B.* текст перероблено так, що ніде не згадується про Катерину і Івана, як це в автогр. *M.*, а скрізь сирота й сірома.

Одміни.

Перш за все в *M.* і в *Ж.* початок не такий, як в *B.* і по „Кобзарях“, а починається так:

Була собі Катерина,
Безталанна сиротина.

Рядок 3-й так, як і в *B.*, а далі:

173, 18 зн.: З сиротою покохалась,—в *M.*: *Та з Іваном* по-кохалась, а в *Ж.*: *закохалась*.

— 17: неборак, як голуб,—в *M.*: *А Іван.*

— 16: з Катериною,—в *M.* з *безталанною*.

— 14: Сидять собі у вдівоньки—в *M.*: вечеряють (зразу було: *у дівоньки*).

— 13: Сидять собі,—в *M.*: *вечеряють*.

— 12: Пречистої—в *M.*: підкреслено.

— 11: Діждалися,—в *M.*: *дожидають....*

— 10: З Чигирину,—в *M.*: *А з Чигріна.*

— 8: заревли,—в *M.*: *загули*.

— 6: мечі, шаблі,—в *M.*: *мечі—шаблі*.

— 5: та збірались,—в *M.*: *та їхали*.

Далі, рядків 4—3 в *M.* немає... В *M.* далі чималий уривок закреслено (перш за все рядок „Катерина зажурилась“, а потім „накупили на три копи“ і т. д.),—цей закреслений уривок есть також і в копії *Ж.*, куди, знати, переписувалось усе з писання *Ш.*, що тілько можна було прочитати.

Уривок цей такий (подаю по автографу, визначаючи одміни з *Ж.*):

Накупила на три копи (в *Ж.*: *Накупила Катерина*
Червоного шовку, *На три копи шовку*)

А за того за таліра
 Золотую голку,
 Та й вишила Іванові
 Шовками хустину,
 Щоб згадував на чужині
 Свою Катерину.

Ой у неділеньку рано—поранеченьку, (в Ж.: *Oй у неділю*)..

ІЦе її сонечко не вставало—
 В далеку дорогу, войну і тревогу,
 Мати сина випровожала.

Випровожала Івана Катерина (в Ж.: *Івана*)

Із чужої темної хати (закреслено: три поля, три милі)
 (в Ж.: *хатини*),

Несла його збрюю, шаблю золотую
 І цвяховані лати...

Досі закреслено; далі є ще 4 рядки, яких в М. не закреслено, але в Б. їх немає:

Зажурилась Катерина,
 Безталанна чорнобрива (В Ж.: зажурилась чорноб-
 рива).

Іван коника сідлає,
 Собі зброю добірає.

173, 2 зн.: та ранесенько,—в М.: *рано—ранесенько*.

— 1: вийгравали,—в М. і в Б.: вигравали (це в „Основі“: *вийгравали*).

174, 1: в поход у дорогу,—в М.: *в далеку* дорогу.

— 3: випровожала,—в М.: випроважає.

— 6: А сірому сиротина,—в М. і Ж.: а Івана Катерина.

— 8: до зірниці із криниці,—в М.: до зірниці з криниці..

— 14: *щоб* згадував,—в М.: *що...*

— 18 зн.: тілько й слави,—ні в М., ні в Б. немає *ї* (це в „Основі“ додано).

— 11 зн.: виглядати,—в Б. зразу було: *виглядала*.

— 9 зн.: а на третє линуть,—після „на третє“(....)

— 8: преславний,—в М.: *наші славні*.

— 6 зн.: іде й друге,—в М. немає *ї*.

— 4: безталанна,—в М. і Ж.: *Катерина*.

— 2: мальовану,—в М. і Ж.: *дубовую*.

— 1: китайкою криту,—в М.: *вкриту*; в Б.: *криту*, хоча останній рядок знову і в Б.: Хустиною *вкрите*.

175, 13: а на збруї козацькай,—в М. і Ж.: А на збруї, на козацькай, а в Б.: а на зброй... козацькая.

— 17: а на йому сіделечко,—в М. зразу було: сіделечко цвяховане.

В Б. під віршом стоїть дата „Нижній Новгородъ 1858, марта 8-го“ (це дата переписання).

76. А. Козачковському.

Вперше видруковано в „Основі“, 1862, X. В автогр. М. починається цим віршом 9-ий маленький зошит (стр. 127); номер вірша—18; під номером чорним олівцем дописано: „A. Козачковскому“. В автогр. Б. заголовок уже: A. O. Козачковскому. Єсть деякі дрібні одміни і в копії Жемчужникова.

Одміни.

23, 13: візерунками,—у Ш.: везерунками.

— 16: Три царіє со дафи,—в М.: з дафами.

— 15 зн.: виспівую було та плачу, — в М.: виспівую собі (дописано чорним олівцем).

— 7: У школі сивіть почало,—і в М. і в Б.: довелося.... Це „почало“... з'явилось вперше в „Основі“. Чи єсть якісь підстави, що це Шевченкова поправка,—не відаю.

— 3 зн.: мабуть Господь мене карає,—в М.: мабуть, але в Б.: отак...

— 2—1: Ось слухай же, мій голубе,

Мій орле--козаче,—в М.:

. . . . Ширий друже,
Ta росказуй дітям.

24, 1: конаю,—в М. і Б.: каняю.

— 2: як нужу я,—в М. було: як я нужу, але олівцем поправлено на „як нужуся“. В Б.: як я нужу,—перестановка вже в Кожанч. „Кобзарі“.

24, 3—4—в М. немає.

24—після рядка 9 („нехай собі у куточку“) в М. і Ж. вставка:

І майскій ночі,
І, як небо, голубій (в Ж.: і те небо голубее)
Ті очі дівочі (в Ж.: та очі...)
На лад давній вихваляє,
Не лає нікого
І не любить—опріч грошей
Та себе самого.

А Україну?.. Крий Боже!

Нехай собі плаче, — (за цим в коп. Ж. іде: *тихесенько, щоб Бог не чув,* —
себ то так, як в *Б. і в вид.*
Романчука в рядку 10).

В М. далі такий варіант:

Ось слухай же, мій голубе,
Мій орле козаче,
Як каняю я в неволі,
Як нужу я світом (було: *як я нужу*, але по-
правлено олівцем)

Та росказуй тихесенько
Нерозумним дітям.

— 10—15—в М. немає,—там отсей варіант з 6 рядків, що зараз подав я.

— 16 зн.: талами,—в М. з наголосом: *талáми*, і це слово підкреслено,—так само як далі ще раз.

— 13 зн.: стрепенеться,—в М.: усміхнеться.

— 11: усміхнеться—в М.: стрепенеться.

— 10—7—в М. немає.

25, 7: шіски, тали—в М. на *талí*—наголос.

— 9: після „говорила“ в обох автографах (.....)

— після рядка 10—в М. рядок крапок.

— 13: таки. Ї,—в М.: ї *таки*.

— 17 зн.: моя Вкраїно, — і в М., і в Б.: *Країно* (так і в „Основі“, в Коханч. і в Пражск. „Кобзарях“).

— 16 зн.: *чи то я вирвуся*,—так пішло з „Основи“ („Чи я то“...), а в автографах:—в М.: *коли я вирвуся*, в Б.: *коли я вирвусь*.

— 15—в М. і Б. це два рядки. Рядки 13 і 12—в автографах не розділені.

— 12: Айда в казарми, — в М.: *Гайда в кошари* (кошари підкреслено); в Ж.: *гайда в кошару*; в Б.: *айда* (обидва рази).

— 7: святкую,—в М.: *минає*.

— 6: неділеньку святую,—в М.: *неділенька святая*.

— 5: А понеділок? Друже-брате!—в М.: *Ox, друге-брате*.

— 4: приходить ніч в смердячу хату,—так пішло з „Основи“, а в автографах так—в М.: *Ще прийде ніч в смердячі хати*, а в Б.: *Ще прийде ніч в смердячу хату*.

— 3: осядутъ думи, — і в М., і в Б.: *Ще прийдуть думи*. Звідкіля в „Основі“ такі одміни?

26, 2: і спинять ніч: часи літами (так в „Основі“),—але тут не може бути (:),—в автогр. Б. після *ніч* стоїть (.), бо інакше виходить, що наслідком того, що думи спинять ніч—потечуть часи літами та віками.

26, 3: *віками*,—в М.: у вічне море.

— 4: і я кровавими слізами,—в М.: *і тяжко-тяжкими*.

— Після рядка 5 в М. і в Ж. чимала вставка. В автогр. М. її закреслено олівцем, але ніяким чином не тоді, як писалося:

Не малодушіє в неволі
Вночі слізоzi точить,
А гріхи мої велиki
Вилитися хочуть.
Не виллються, не покинуть
Душу катувати....
Страшно мені друже-брате
Смерті сподіватись!

— 13: В степу, небога, заблудила, — так вперше з'явилося в „Основі“, а в автографах воно інакше, а власне—в М.: *та у кошари заблудила* (кошари—підкреслено), а в Б.: *та до Миколи заблудила*.

— 14: та и упиватись зареклась, -- в М.: *I вдруге пити* зареклась.

— 10 зн.: на позорище,—в М.: на *посмішище*.

— 9 зн.: муштрувати,—в М.: *научати*.

— 7: щоб знов, що дурня,—в М. було зразу: *I те, що...*, але олівцем поправлено.

26, 6 зн.:—перед цим рядком в М. (в Ж.: немає) есть така вставка:

Так день і тиждень так минає,
І може, друже мій, отак
Минуть остатній літа!..
Як перед Богом сповідаюсь:
За правду (було *по правді*, але олівцем поправлено) на світі караюсь
І не клену долі,
Тілько Господа благаю:
„Не дай, боже, в чужім краю
Згинути в неволі!“

Уривок цей, як і „Не малодушіє в неволі“ (обидва закреслені Шевченком) опущено в автогр. Б.; уривки ці дуже важні, бо мають

нам психичний стан поета в той час, і коли Шев., переписуючи поезії р. 1858, повикидав їх чомусь, то це не значить, що ми не повинні їх мати в „Кобзарі“—тим більш, що і формою вони не з гірші од, решти цього вірша.

26, 6 зн.: минають літа,—в М.: *минули*.

— 4 зн.:—після слів „знову за своє“ в М. зразу було написано, але закреслено чорнилом:

*Та нічогісінко не вдіє,
А тільки жалю завдає, —*

це, власне, повторяється й далі, тільки трохи інакше.

— 2 зн.: після „завдає“, — не (:), а [.], як це і в автограф. *B.* та *M.*

— 1 зн.: А може ще добро побачу,— в *M.*: *Добро кріз сон хіба побачу*.

27, 1: А може лихо переплачу,—в М. *Та може*; так і в *B.*, тільки при кінці знак?

— 27, 5: розмовляти,—в *Ж.*: сповідати,—і далі і в *M.*, і в *Ж.* така вставка:

Свої гріхи, і як мені
Доводилось на чужині
В неволі в катарзі каратись.
А все за того пятака [в *Ж.*: *i не* за того),
Що вкрав маленьким у дяка
Та за вірші оті прокляті [в *Ж.*: *a за вірши*
оці прокляті].

А далі — як у рядку 8: Чи се коли сподіється [в *M.*: *чи те коли*].

27, 15: Так тая Україна,—і в *M.*, і *B.*: *так ти і Україна*,—переміна пішла з „Основи“.

— 17: І ти, друже-брате,—в *M.* і *B.*, і в *Ж.*: *i надія, брате*,—одміна починається з Кожанч. „Кобзаря.“

77. *Москалевава криниця.*

(Я. Кухаренку).

Стойть в автогр. М. за номером 19; під ним олівцем: *Я. Кухаренку*; в лівому ріжку, косо: *Москалевава криниця*, згодом закреслене так злегка, що чорнило і рудий олівець стерлися, а заголовок про те ясно знати. Це не та *Москалевава криниця*, яку

ІІІ. написав р. 1857 і послав Я. Кухаренкові, а драматичний ескіз на ту саму тему. Ні в якім разі не можна вважати її варіантом тєї пізнішої поеми — це осібний зовсім твір, і дивно, що його ігнорують по всіх виданнях „Кобзаря“ [єсть в одному лише в Пражськ. Кобзареві, т. I].

В середині ІІІ. закреслив більш як сторінку, од слів „Спопчинем трохи, поговорим“ аж до „Одружились небожата“.

Маючи на увазі, що поема ця мало відома, і в виданню д. Романчука її теж немає, то збираючи до-купинувесь текстуальний матеріал, потрібний для повного і критичного видання „Кобзаря“, подаю її з автографа (автографа М., бо а в Б. її немає), додержуючи правопису оригіналу.

В автографі М. песа ця, як і пізніша „Москалева криниця“, має посвяту: Я. Кухаренку.

Невартъ ей богу жить на свити!..
— То йди топись! — а жинка! диш-
ти? —
Отожто бачышъ не бриши! —
А сядь лышень та напиши
Оци бувальщену... то може
Инако скажете небоже.
—

Пиши о такъ було
Село
Та шобъ не листы на чужину
Пиши у нась на Украини.
А в тимъ сели вдова жила,
А у вдовы дочка була
И сынъ семилитокъ.
Добро, мавше дитокъ
У роскоши, — хвалишъ бога...
А вдови убогий,
Мабуть не до його
Бо залилы за шкуру сала,
Трохи не пропала,
Думала въ черници,
Або йты топиця.
Такъ жаль маленькихъ дитокъ
стало.

Звичайне маты, що й казать!
Та може снывся такий зять
Бо вже Катруся пидростала
Чи вжежъ¹⁾ ій викъ продивувать:
Зносити бривоњки ни за що?..
Ни, дивоњка вона не та! ²⁾
Такижъ у тимъ сели, трудящий!
(Бо всюди сыроты ледашо.)
У наймахъ вырисъ сирота,
Нынче батькова дитына!
То сякъ, то такъ
Придбавъ сирома грошиняте,
Одежу справивъ, жупаныну,
Та ни видсиль и нивидиль
На ту сыритьську копійчину,
Купивъ садочокъ и хатыну,
Подякувавъ за хлібъ за силь
И за науку добримъ людямъ,
Та до вдовини на впростецъ
Шелестъ за рушныками!
Не торгувалось зъ старостами
(Якъ те бувае межъ панами)
Не торгувавсь и панотець
Усімъ надыво та на чудо!

¹⁾ В Праж. К. немає ж. Хоч песу цю видруковано з автографу М., про те в Праж. К. зроблено кілька помилок.

²⁾ Зразу було „Ни вона дивоњка не та“.

За три копы звичавъ у будень...
 Просохлы очи у вдовы.
 Отакъ то друже мій живы
 То й весело на свити буде.
 И буде вартъ на свити жить.
 Якъ матемишъ кого любить.
 Хоть кажуть отще що небоже,
 Себе люби то й богъ поможе.
 А доведеца умирать?
 Здыхать наль гришми?· ни не-
 боже!

Любовъ Господня благодать!
 Люби жъ мій друже, жинку,
 дитокъ;

Дилы зъ убогимъ заробитокъ
 То легше буде й зароблять¹⁾.—

1. Спочинемъ трохи погово-
 римъ²⁾.

Шо ярина ще не зийшла?

2. Та де та ярина взялась.
 У мене ще на жито орютъ.
 Отымъ-то й ба, що живете
 Видколы дядьку, а нечулы
 А може й чулы та забулы,
 Журналъ дрюкують...

1... Те! те! те!

2. Та що вы думаете, поль-
 скій,
 Або казаць той московс-
 кій?

Нета ловись! журналъ *реву*
 Чите *ламодѣ*, купивъ для
 паші
 вторикъ въ Ромни...

1. Нышкомъ Такъ отъ якъ наши!
 Нечувъ; якъ на свити живу...
 2. У самому тому журнали

Моя пашета начитала,
 Як нимци сіялы траву:
 А потимъ вижалы серпами!...

И все написано стихами
 Та нетакими якъ у нась...

1. Як-бы ты брате свыни пасъ...
 За слово выбачай.—

2. *Мовѣ не чує*—Гей хлопче!
Хдитъ посвистує а потимъ
спиває.

Хлопче молодче
 З карими очима
 На що тоби жинка
 Камень за плечима.

1. Тагоди вже тоби спивать.

2. Що може хочите кончать
 А я признаця думавъ тее...“

1. А я такъ думаю инее,
 Шо вицьемо та поснемо,
 А тамъ и ладу нѣдамо;
 Сидай лышъ та пиши небоже
 Та кончено, якъ богъ поможе

Одружились небожата
 Дивувались люде
 Якъ то воны ти сироты
 Жити на свити будуть? ³⁾
 Минае рикъ, минувъ другій,
 Знову дивувались,
 Де в тихъ сырить безталан-

ныхъ
 Добро тее бралось?
 И евъ комори на двори
 На току й на ніви,
 И диточки якъ квиточки
 Й самій чорнобриви
 У жупанахъ похожають

1) Зразу було „и легше буде зароблять“.

2) Звідь й до слів „одружились небожата“ — в автографії текст закреслено олівцем.

3) Олівцем поправлено „На свити жити будуть“.

Старцівъ закликаютъ
На обиды, а багати
То ѹ такъ не минаютъ.
Неминалы себелубы,
Та все жалкувалы,
Шо сироты такимъ добромъ
Старцівъ годувалы!
Колы гніе то спродалыбъ,
Аджељ у ихъ диты!..
Ось слухайже що то роблять
Заадроши на святы,
И ненатля голодная.
Ходилы, ходыли
Поки въ ночи жалкуючи
Хату запалилы! ¹⁾
Нехай бы вже булы не певни
Яки вельможи просвищенні:
Тои нежаль будобъ; чи такъ?
А то сирісінкій сирякъ
Отакъ лютуе.—Тяжко брате
Людей на старисть розпизнаты.
Аще гирше зъ за мо(ло)ду
Гадыну кохаты.
Очаруе змійными
Карими очима...
А пекъ тоби, забувъ дурню
Шо смерть за плечима.

—
До стеблa все погорило,
И диты згорили,
А сусиды, и багати
И вбоги радилы
Багатій бачъ радилы.
Шо багаче стали,
А вбогій тому ради
Шо з ными зривнялышъ!
Посходылись жалкуваты,

Жалю завдаваты.
„Шкода, шкода, якбы знатья
Копійчинубъ дбаты,
Та все бъ таки воно не такъ ...²⁾
А що пакъ максыме!
(Бо його максымомъ звалы)
Попродай скотыну,
Та ходи до мене внайми,
Шо буде те ѹ буде.
Будемъ зновъ чумакуваты
Поки выйдемъ въ люде
А тамъ знову..., подякувавъ
Максымъ за пораду,
Побачу ще якъ тамъ буде;
Колы не дамъ ладу ³⁾
То тойди вже певне треба
Иты внайми знову....
Це то моя Катерина
Моя черноброда!...
Вона мене все радила
И теперь порадыть!..
Та останняя ся рада
Навики завадить.
Волы твои и коровы
Разомъ поздихалы,
А катруся зъ москалями
Десь помандрували!

—
Теперь отакъ пиши небоже.
Максымъ подумавъ, пожурился;
А потимъ богу помолывся;
Промовивъ двичи.. Боже! Бо-
же! —
Та ѹ билшъ ничего.
Одъ царыци
Прыйшовъ указъ лобы голыть,
„Не давъ вдовыци утопиця,

1) Зразу було „сирить пидлалилы“.

2) Поправлено олівцем: „То все-бъ таки не такъ воно“ В Праж. К.: „воно не так“.

3) Поправлено олівцем „Колы не дамъ рады“.

КРИТИЧНИЙ РОЗСЛІД НАД ТЕКСТОМ „КОВЗАРЯ“ ШЕВЧЕНКА.

Не дамже й сторбою ходыть.“
Сказавъ максимъ, и грунть
покинувъ.
Бо вдовиного бачишъ сына
Въ приомъ громада повезла.
Таки то темній дила,
Творяця вышкомъ на симъ
свiti!
А васъ письменныхъ треба-бъ
биты,
Шобъ не кричали ахъ! аллахъ!
Невартъ, невартъ! на свiti житы!
О чомъ пакъ темній не кричать“.
2 Хибажъ живуть воны? и знаютъ,
Якъ вы сказали благодать
1 Любовь що? що? недочуваю...
2 Воны кажу вамъ прозябають.
Або по вашому ростутъ
Якъ та капуста на горбоди
1 Отакъ повашому! ну годжъ
Нехай соби и неживуть...
А все скажу таки як хочешъ
А вы имъ жить не даете,
Бо вы для себе живете,
Заплещивше письменни очи.
2 Отже якъ будемъ таکъ писать,
Томы й довечера не кончимъ.
Ну де той безталанний зять?

—
Вернувшись вдовіченко додому,
А зять пишовъ у москали.
Не жаль було його никому,
Та ще й сміялсь у сели!
Отже далеби незнаю
Чивона верталась
Катерина до матери,
Чи таکъ и пропала?
Була чутка що стрижену
Въ Умани водили
По улыцяхъ—украла щось...

Потимъ утопилась.
Та все то те,—знаєшъ люде
Вто плять и задушать!
А може то така правда
Якъ на верби груши.
Знаю тилько що про неї
И писню проклалы.
Я чувъ тойди на досвіткахъ
Дивчата спивали.
Шелесь, шелесь подубыни
Шапки хлопци погубили
Тилько наймить незгубивъ
Удовивну полюбивъ...
Соромитна нехай ій лых!
Минали жата тихо, тихо,
Отакъ пиши, и за грихи
Карались господомъ лахи,
И пугавъ пугачъ надъ Ураломъ.
Пійти въ одахъ вихвалиялъ
Войну й царыцю.—тилько мы
Сидили нышкомъ, слава богу.
Писля великої зими,
Вернувшись и максимъ без ногій
Въ походи каже загубивъ.
Та срібний хрестыкъ заробивъ!
Чого винъ придібавъ? нема въ
його хаты
Нисестри, ни брата, никого нема
Чо гожъ винъ приплентавъ¹⁾? а
хто єго зна!
Чи чувъ ты що кажуть легше
умирати,
Хоть на пожарини въ своїй сто-
рони
Нижъ въ чужій въ палатахъ.
чи чувъ ты? ба'ни,
Эй дядечку швидче будемо пи-
сати;
Бо хочеця спати и вамъ и мени.

1) В Праж. К.: приплентавъ.

Зажуривсь москаль калика
Де йому подитись!
Вдовиченко въ пикинерахъ
Вдова на тимъ свити!
До когожъ винъ прихилиця?
Де перезимує?
Уже осинъ, незабаромъ
Зима залютує.
Нема й[о]му въ свити доли,
Полынула въ поле ¹⁾....
Попросився зимувати
До дяка у школу.
Бо таки й письма спасыби
Москали навчили,
І въ коси бувъ, бо й москали
Тойди бачъ носилы
Сыви косы зъ кучирями
Уси до одного,
І борошномъ посыпали
Богъ ихъ зна для чого?
Масымъ таки якъ письменний
Було помагає
І на кляраси дякови
І псалтырь читає
Надъ покойными, й хавтуры
Зъ школярамы носить,
А въ пильницьку сирома
Христа ради просить!
Ничого знай свое пиши,
Та передъ людьми не брыши.
Хочбы тобя лихе слово
Почувъ хто одъ його.
І талантъ, і безталання
Все каже одъ бога.
А ни охне ни заплаче
Ныначе дитина,

І собаки некусалы
Старого ²⁾ Максима.
А въ недильлю або въ свято
Мовъ причыпуриця,
Шкандинбае ³⁾ на вдовину
Пустку подивиця.
Сяде соби у садочку — ...
І вдову згадає ⁴⁾
І за іи гришну душу
Псалтырь прочитає.
Катерину о здравії
Тыхенько помяне!
Утрѣ слізы—все одъ бога—
Й веселенъкій стане.
А въ петривку, і спасивку
Неспочине въ школи,
Бере заступъ и лопату
Шкандинбае ⁵⁾ въ поле.
І край шляху придолини —
Отже невгадаешь?
Що калика выробляє? --
Криницю копає!
Та й викопавъ на те лито
Криницю святыли
На самого маковія,
І дубъ посадили
На прикмету произжачимъ;
А на друге лито,
Москаля вже неживого
Найшли въ бальли дити,
Коло самої криници —
Выйшовъ подивиця
Останній разъ сиромаха
На свою криницю.
Громадою при долини
Його поховалы,

1) В Праж. К.: в полі...

2) Поправлено олівцем: „москаля“.

3) Зразу було: „Пошкандинба“.

4) Зразу було: „Колышнѣ згадає“, але закреслено.

5) Зразу було: „І рушає въ поле“.

И долину и криницю
Напамять назвали
Москалевою, на спаса,
Або маковія
И доси тамъ воду святать
И дубъ зеленіе.
Хто йде иде не минаютъ

Зеленого дуба,
Въ холодочку посидауть
Та тихо та любо
Пьючи воду погожую
Згадують¹⁾ максима...
Отакъ живить недоуки
То й жить не остыне.

78. То так і я тепер пишу.

В автографі *M.* кінчачеться цим віршом рік 1847. Нумера немає ніякого. А як вірш стоїть усього лише на 3 сторінці 10-го невеличкого зшитка (останнього з р. 1847), то за цим віршом остается ще 13 сторін не записаних. В автографі *B.* вірша цього немає.

Проти видання Романчука одмін немає ніяких. Зауважу лише, що в рядку 14 знизу (стр. 22), зам. *побачу*—в *M.* було зразу: *набачу*.

На цьому й кінчачеться рік 1847. Хоч він і обнімає усього 32 поезії, але з них до заслання, як відмою думку, написано 14, а решта вже на засланні. Знаючи ті умови, в яких Ш. опинився в Орській кріпості можна дивуватися навіть і такій продуктивності. —

Год 1848 був значно продуктивніший: цього року чимало було написано і більших речей, а ще більше дрібних,—всього ж більш 60. Це пояснюється тим, що в місяці маї Шевченко вирушив з Орського в експедицію Бутакова, щоб змалювати береги Аральського моря. Очевидно, маючи волю писати і малювати, Шевченко найбільш скористувався цією волею за всі 10 літ заслання: меньш як за пів року на Арапі він написав коло півсотні поезій. Почнемо перегляд поезій під ряд—в тому порядку, як вони були написані.

79.

Друга книжечка невільницької поезії починається віршом без №, немов заспівом: „А нумо знову віршовать“... Вписаний він в зіниточок, який зразу, як знати, мав номер 1 (як перший з р. 1848), але згодом Шев., коли складав до купи усі зшиточки, поставив „11“ (рік 1847 скінчився на 10-му).

1) В Праж. К.: Згадають.

Вірш цей в автографі зразу був на одному боці написаний (на стр. 161,—2-й у зошиткові,—бо перша картка—обкладка), але потім другу половину його закреслено олівцем, і на задній стороні обкладки (на стр. 160) додано олівцем додаток на всю цю сторінку. В автографі *B.* цей вірш переписано знов із змінами проти тексту, поправленого вже в автографі *M.*

Одміни:

33, 10—7: Людей за те, щоб нас знали

Та нас шанували,

Долю за те, щоб не спала,—в *M.* іначе:

Долю за те, *що не спала*

Та нас доглядала,

Людей за те, що вітали

Та нас поважали,—

а дальших 6 рядків (до краю сторінки) в *M.* немає (тілько в *B.*), а за те в *M.* було одразу таке написано:

Як же його і не клясти!

І поезії не буде,

І не буде солі,

Як то кажуть. А без неї

І борщ, мов помії,

А вірші... вірші.... та цур ім!

Цей уривок в *M.* закреслено олівцем, а замість нього зроблено велику вставку олівцем же:

А то й поезія завяне,

Як кривди не стане.

Заходімось ж ми знову

Святеє поганить!

Ні не доладу, ні до складу,

І кому завадить

Моя кривда лукавая?

Нікому. А зрадить—

Самому зрадить на чужині.

І на далекій Україні

Старому віри не поймуть,

Старого дурнем назовуть:

„Нехай стара собака гине,

Коли не вміє шанувати”

Людей та Бога пресвятоого,
Не вміє правдоночки сказатъ,
То й цур йому! Нехай блукае,
Дурний свій розум проклинае,
На старість учиться брехать;
А ми не будемо читать
Його скаженої брехні!....

Правда ваша, люде!
Брехнею бач, вийдеш всюди,
А не вийдеш в люди.
Так цур же їй! Нехай собі,
Кого знає, шие
Брехня в дурні, а я собі,—

а далі знову п'ять рядків так, як було написано одразу:

Поки море вие
Та гризе високий берег,—
Чи не вдам я знову
Про що-небудь тихенького
Та благого слова.

Вважаю за потрібне зазначити де-які помилки в Пражському „Кобзарі“, де тілько й подано цю початкову редакцію з автографа *M.* В автогр.: *заходімося*, а не *заходимося ж*.

В автографі: *Самому зрадить на чужині.*

I на далекій... , — а в Пражськ.: „Самому зрадить. На чужині“...

В автографі *B.* нічого цього немає,—там зовсім інша редакція,—краще сказати, мало не заново написаний вірш,—такий як по всіх вид. „Кобзаря“, між іншим і вид. Романчука.

80. У Бога за дверми лежала сонира.

В автогр. *M.* стоїть за номером 2. В автогр. *B.* не переписано.
Особливості:

183, 10—9 зн.,—в автогр. взято в ( ).

— 4-зн.: по дроба (в автогр. з наголосом).

184, 9: до *Тингиза, до Афалу*,—в автогр. підкреслено обидва слова олівцем і до *Афалу* внизу додано олівцем прimitку: *Аральское море.*

— 17: I мерк за димом божий світ,—було: *сонця* світ,—а потім поправлено олівцем. Крім того в автогр.: *мер*, а не *мерк*.

— 15 зн.: неначе ляля в льолі білій,—зразу було: *неначе хлопчик*: поправлено олівцем.

— 5 зн.: червона глина та *тичина*,—ця помилка і в „Коба.“ Кожанч., і в Пражському, і скрізь по „Кобзарях“, — тим часом в автографі ясно: *червона глина та печина*, тоб-то перепалена глина, немов шматки цегли, з того місця, де була чірінь печі.

185. 2: верблюді,—в автогр.: верблюді.

— 7: Кара бутак,—в автогр. підкреслено олівцем і додано примітку: *невеличка ричка*.

— 8: Сингич—агач,—в автогр. підкреслено і додано примітку: „*одно дерево*“.

— 8 зн.: щоб парости роспустили,—в автогр. дійсно: *парости, а не парости*.

— 7 зн.: у *їх* біднім краю,—в автогр.: краї.

81. Варнак.

В автогр. *М.*—за номером 3, без заголовка, а в *Б.* з заголовком. В *М.* перед першим рядком стоїть ряд (.....). Єсть варіанти і в коп. Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39).

Одміни *Б.* од *М.* великі. Текст, звичайно, друкується в „Кобз.“ по *Б.* В *М.* і *Ж.* до перших 14 рядків такий варіант:

Тиняючи на чужині
В неволі злій, зострів я діда (в *Ж.*: *зазнава діда*),—
To був (зразу: *одпущеній*) поселений *Варнак* (під-
кresлено),
Наш бідний мучений земляк.
Неначе діти, ми зраділи
Один другому. У неділю— (в *Ж.*: *один одному* (.)
В неділю).

Бувало між талами
По-над тим Уралом,
Поки не смеркне, розмовляли [в *Ж.*: *поки не*
смеркає (!)]
О нашій славній старині.
І він росказував мені
Свою бувальщину. „Од Бога...

178, 15: од Бога все,—так і в *М.*, а в *Ж.*: *Все од Бога*.

— 16: не вдіє,—в *М.* і *Ж.*: *не зробить*.

— після рядка 15 зн. („І ні на кого не жалкую“) в М. рядок крапок, а далі, до низу на стр. 178 і аж до рядка 19 на стр. 179—в М. значно короччий варіант:

Води багато утекло.
З того часу... За Уманем
Було те вбоге село,
Де уродився я на зло,
Де виріс я на безталання
Та на погибіль... Наша пані
Мене побачила в селі
Та й узяла собі в покой.
А в неї паничі були;
Були однолітки зо мною—(нема в Ж.)
Так їм на виграніку. Росли (нема в Ж.),
Росли вони та виростали
Та мною, дурні, забавлялися (в Ж.: *дурнem*),
Уже й учиться почали (в Ж.: *й учити*).
А я собі на безголовя.

179, 5: *Із Ікви в море*,—тут, очевидно, цереборщиці видавці Кожанчик. видання; в автографі Б. (в М. цих рядків немає зовсім) стоять: *Із Ікви в.... утекло*. Йсне діло, що І. хотів згодом навести справку, в яку більшу річку невеличка річечка Іква тече, і зовсім не мав на думці моря,—бо це ж діться на Волині... Якби І. мав поставити *море*,—то на щоб він кидав порожнє місце? Іква тече в Стирь. Може б годилося так: *У Стирь із Ікви утекло...*? Шевч., очевидно, не мав на увазі ні моря, ні Дніпра, куди вода з Ікви тече раніш, ніж в море.

— 14 зн.: І я учуся. Слізми, кровю.—в М.: *Учуся з ними. Сльоз і крові*.

- 13: письмо те полилося,—в М.: *Письмо стойло... Чи нас!?*
- 11: письму учить?—в М.: *учить письму?*
Далі повний розмір (од слів „Молитись Богу“).
- 8: не повинен знати невольник,—в М.: *не повинні знати без волі.*
- 7: „Мого доля,—в М.: *наша доля*.
- 6: отож і,—в М. без *ж*.
- 4: не дає, і в москалі,—в М.: *Не пускати... У москалі.*
- 3: проклята, не голить,—в М.: *І туди не голять.*
- 1: ішов я,—в М.: *вернувсь я*.

180, 2—в М. після цього рядок (.....)

— 3: година тяжка настала,—в М.: *Настали тяжкій літа.*

— 4: настали тяжкій літа,—в М.: *У нашому таки селі.*

Далі рядки 5—9 узято з Б. (в М. немає), а замість того оден рядок: *Росла убога сирота.*

— 10: о Боже мій! о мій единий!—В М.: о Боже, Боже мій єдиний!

— 11: воно тогді було дитина, — в М.: *вона тойді була дитина.*

Далі аж до останнього рядка на цій сторінці в М. досить відмінний такий варіант:

Вона... Не нам Тебе судить
Великий Боже наш!

На неї

Не довелось і надивитись,
А я ще думав одружитись,
І жити, і радоваться з нею,—
І Господа хвалити...

Уже і краму накупили,
Уже і пива наварили—
Не довелось тілько пить:
Проклятий пан старий неситий
Покриткою пустив по світу:
Не довелось вкупі жити!..

Дарма.... минуло... не до ладу
Було б садити огород.
Пішов я писарем в громаду.

181, 3: та добрих,—в М. і Ж.: *та мовчики.*

— 5: позіжались,—Ш. пише: *позіжались.* Після цього рядка в М.: (*Мене звичайне не пізнали*) І в Б. було зразу:

Мене вельможні павичі
Хоч бачили, та не пізнали,—

але закреслено. В М. і Ж. тут далі 7 рядків досить одмінного варіанта:

Засватані, весілля ждуть,
А нашим молодим дівчатам

В селі проходу ще дають.

Дарма! Нехай! Радіє мати (в Ж.: *Нехай радіє мати*),
Радіє пан.... А хлопці ждуть,
Як Бога, панського весілля.

181, 13—14,— у клеччану неділю

Іх і повінчано обох,—в М.:

Як раз у клечальну неділю (в Ж.: в *клеччаную* (!)
І повінчали їх обох.

— 17 зн.: не бачив на землі великій, — в М.: не бачив зроду на землі.

— Після рядка 16 зн. („як молодії ті були“) в *M. i H.*, замість цих 15 рядків і 6 рядків на стр. 181—так стойть:

А я убив їх! Признаюсь—
І досі страшно, як згадаю;
Я і росказувати боюсь,
А то ще й вас перелякаю.

На весілля

І ми отароу прийшли,
Палати білі запалили,
Панів великих і малих
Усіх порізали....

Молила

Сама стара за молодих,
До Бога руки піднімала... (в Ж.: *підіймала*)
А невісткамі хлопці грались,
Поки замучили.. Затих,
Загас пожар... Уже світало (в Ж.: Уже затих).

А ми в діброву поховались

І раду рāдим, що робить?

А що робить! Ходімо бить

Та мордувати панів проклятих.

І ми пішли... Ох, тяжко, брате,

Такіє згадувати діла! (Ш. часто уживає закінчення
ie зам. n).
—

Ватага день і ніч росла,

Уже за сотню прибуvala.... (в Ж.: прибувало)..

Мов поросяча, кров лилась—

182, 9: без милосердія і зла,—в М.: *без зла*.

— 12; ходив три годи я,—в М.: *я три годи*.

- 13: неначе пяний той різник,—в М. слова *пяний* немає.
- 15: до всього, всього,—в М. другого *всього* нема (Ш. пише: *всего*).
- 17: спражеш,—в автографі Б.: спряжеш, а в М.: *спечеш*.
- 18: білолицю,—в М.: *чорнобровку*, в Ж.: *чорноброзву*.
- 7 зн.: зарізав би, та....—в М.: перед *та* рядок циток.
- 5 зн.: недолюдом,—в М.: *окаянним*.
- 4: Вже на світ займалось,—в М.: *тілько що світало*.
- 183, 3: святим дивом,—в М.: *дивом дивним*.
- 4—5: Храми божі, ніби з самим Богом , — в М.:

*Церкві Божі, ніби з Богом
Самим....*

- 10: який дивний Ти! Я плакав, — в М.: *Вперше зродув
я заплакав*.
- 15: Мов переродився,—в М.: Я мов народився.
- 19—20: Святим помолитись,
Та суда.. , — в М. і Ж.:

*Не святим молитись,
А суда.. .*

82. Ой гляну я, подивлюся.

В автогр. М. стоїть за нумером 4. Єсть і в Б. Ріжниця: міжними: 32, 7: я спочив хоч мало,—в М.: *на старість*.
 — 9: та шкода й гадки,—в М.: *шкодà і гадки*.
 Згадка про „степ та поле“, на який поет як гляне, то й згадає про волю—чи не належить до того часу, коли Ш. йшов пішки з експедіцією в Раім на Аralьскому озері.

83. Та не дай, Господи, ні кому.

В автогр. М.—за нумером 5. В Б. теж єсть.

Одмінці:

- 30, 4: літа коротати,—в М. паголос: *lita*.
- 5: ой пйду я степом—лугом,—в М. і Ж.: *лугом*, *лугом*.
- 6: свою тугу,—в М. і Ж.: *тую тугу*.
- 7: „Не йди кажуть з сї хати!“
Не пускають погуляти.—

Цих двох рядків ні в одному „Кобзарі“ як слід не написано, через попсовану інтерпункцію... Скрізь (і в Кожанч., і Пражськ.

„Кобзарі“ після „з ції хати“ (поставлено знак або (,), або (!)—тим часом в автографі *Б.* яснісінько стойть:

Не йди кажуть, съ ці хаты
Не пускають погуляти,—

і це натуральнице, і більш зрозуміло.. Отже мусить бути:

„Не йди, кажуть! З ції хати
Не пускають погуляти!“

В М. иначе:

*Сиди в хаті:
Підеш завтра погуляти!*

Цей вірш, можна здогадуватися, писано ще в Орську. А де написано далі цілу серію віршів, що відомі під одним заголовком „Царі“? Чи в Орському ще, чи вже в Кос-Аралі? Більш того, що в цьому останньому, бо „Бодай кати іх постинали“ (№ 11) відділено од іновідання про Рогволода (№ 9) віршом „Добро, у кого є господа“ (№ 10), а цей останній писаний десь уже аж літом р. 1848, як що не в осені:

„Ми довго в морі пропадали,
Прийшли в Царю... , —

значить уже вспіли девгенсько попоїздити по морю, а тим часом вирушили вони з Раіма в море липень 25 липня...

84. Царі.

Те, що має в „Кобзарях“ заголовок „Царі“—у III. просто окремі вірші (в автогр. М.), а в автогр. *Б.* цільна річ із V розділів з заспівом „Старенька сестро Аполлона“, без нумерації. Заголовка „Царі“ в автографі *Б.* немає.

В автогр. *М.* „Девята сестро Аполлона“ стойть за нумером 6 (на початку 12-го маленького зшитку,—це може бути ще найвідміннішим доказом того, що новий зшиток розпочато уже на Аралі,—та він, до того, її інше письмо має).

Крім автографів *М.* і *Б.* есть ще копія *Ж.*, яка не дає пічного.

В автографі *Б.* поезія ця написана заново, і те, що в *М.*, можна вважати за зовсім окрему поезію.

Подаю її по автографу:

Девято сестро аполона.

Якбы, бувае хоть на часъ
Вы кинулы отой парнась
Та въ степъ, таки пришканди-
бали
(Колы нѣвнаймахъ ле застрылъ
Або не хилете¹⁾ въ шинку
Зъ пропый-воламы чумакамы?)
Та древнимы тыми речами
Хоть ныч(?)ечкомъ якбы мени
Вы росказалыбъ про царя —
Або якого короля,
Зъ ихъ фонъ баронами-князями
И ихъ высокими страстями
Бо вже остылы мужики,
Та безтланни покриткі,
Тай тыхъ уже нестало.
А про журбу та про печаль
Остыло... и паперу жаль.
Чи е поганше що на свити
Якъ та дрюкована нудьга?
Про марне страченые лита,²⁾
Та про чернявого врага,
З очима яснымы якъ небо...
Голубчики: пишить для себе
Та не дрюкуйте —

Вже смеркало,
Дывлюся шкандибае
На мильцахъ, з торбиною
Бабуся сидал
И пьяненъка ниврокуй...
— Добры-вечиръ сыну! —
Добры вечиръ, кажу титко!...
Охъ мабуть я згину...
Чи далеко до Парнаса?

Я такъ утомилась...
Ледве, ледве несу ноги! —
Лита мои крила
Де вы дились молодії?
Згинулы — пропалы
Як ти славніи пи(!)ити
Шо оды писалы...
О тойди було завчестя...
Постривай бабусю! —
Хиба й справди ты зъ Парнасу?
И справди дидусю!..
Я до тебе поспишала
Та въ шинку зострила
Веселого бакаляра...
Трохи одпочила,
Та випили почароці...
Чого ж ты бажаешъ
Мій голубе? я до тебе...
— Сама кажу знаешь!
Отже далеби забула..
Прыстритъ, чи бешиха?...
Пошепчено... чи на старистъ
Не певного лыха
Чорнобривки забажалось!....
— Цуръ тоби злый гаде!
Стара паплюго, паскудо,
Отъ тоби й порада!
Отъ тоби й сестра зъ Парнаса
Морбка та й годи!...
Идыжъ соби де взялася,
А я трохи згодомъ
Захожуся коло царивъ
Та штылемъ высокимъ
Розмалю 'помазанныхъ
И спереду й збоку.

¹⁾ В. Пражськ. К. неправильно „живете“.

²⁾ В. Пражськ. К. неправильно „страчені“.

В варіанті *B.*, видрукованому і в виданню Ю. Романчука, тільки одна одміна проти автографа: на стр. 620, 13: то може *б*, — а в автографі *б* немає.

В автогр. *M.* дал під ряд за „Девята сестро“, без нумерації, а як один вірш йде — „*Не видно нікого в Іерусалимі*“. В автогр. *B.* це перший (I) розділ цілого твору.

Відміни чималі.

620, 4 зн.: а гірша, лихая, — в *M.*: *а иниша*.

— 3 зн.: царева война, — в *M.*: *то гірша война!*

— 2: цареві князі, — в *M.* і в *B.*: *цареви князі*.

621, од рядка 2 і аж до 19-го — в *M.* і *Ж.* такий відмінний варіант:

Пішли шукать собі могили,
Покидали дітей малих (в *Ж.*: *своїх*)
І жен своїх, і молодих
Своїх підложниць... (в *Ж.*: *наложниць* (!), а ті босі,
Розхристані, простоволосі,
Сидять в світлицях взаперті
Та тяжко плачуть в самоті,
І красоту свою велику (в *Ж.*: *и красу*)
Нарошне нівечатъ, — аж жаль!
На стогнах сльози та печаль;
За стогнами і гвалт, і крики, —
І гине, падає народ
За той завіт і за ківот (в *Ж.*: *за той ківот*),
І за царя свого Пророка.
А царь (святий), уявившись в боки,
По кровлі кедрових палат
В червленій ризі похожає
Та усміхавшись позирає

В зелений сад.

А в садочку мраморова (в *Ж.*: *мармурова*)

Купальня біліла

Кріз листочки, а в купальні

Русалка сиділа;

Не русалка... Версавія

Достеме́на Єва [в *Ж.*: *достоменна* (!)],

Подружіє Гурієве.

Як уже можна бачити з цих двох віршів, перша редакція „Царів“ була багато мягча, не така гостра, як та, яку надав їм Ш. вже р. 1858.

621, 12 зн.: лоно біле,—в М.: *біле лоно.*

— 8 зн.: дрімає, сумує,—в М.: *журутися в німоті.*

— 6: о цар неситий!—в М.: *і дума не ситий.*

— 5: сам собі говорить: „Я... Ми повелим!“—в М.: нечистії думи... А ми повелим!

— 2: я все, я все,—ні в М., ні в Б. другого „я все“ немає. Немає його і в Пражському „Кобзарі“. Звідкіля ж це?

622, 1—2: I кінву доброго сикеру.

І цар сказав, щоб па вечерю,—

Версавію..

В М. і Ж.:

*Сказав, щоб подали сікеру
І щоб просили на вечерю....*

Рядків 3 і 4—в М. немає.

— 4: твою Вирсавію,—в автографі: *таки* Вирсавію,—помилка пішла з Пражського „Кобзаря“.

„Нівроку“ далі—з нового рядка...

— 5: до божого царя-пророка. — в М. і Ж.: *Божому пророку.*

— 6: прийшла, — і в М. і Б.: *пріспе,* — помилка пішла з Пражськ. „Кобзаря“. Далі 4 рядки в М. немає (взято з Б.).

— 11: йому, сердечному, й не снилось,—в М.: *Чи Гурієви снилось.*

— 13: що з дому царь його украв, — в М.: *Царъ не злато-серебро.*

— 14:—в М. немає.

— 17—20: А щоб не знов він тій шкоди,

То царь убив його, та й годі!

А потім царь перед народом

Заплакав трохи, одурив,—в М.:

А царь, щоб Гурій і не знов,

Звелів убити його, та й годі!

А потім плакав перед народом,

Посипав пепелом главу

. . . . .

Далі 3 рядки в М. нема. Зауважу, що повинно бути *не Анафіна*, як це скрізь, почавши з Пражськ. „Кобзаря“, а *Анафіна* (в автогр. Б.), як це справедливо зауважив і М. Крський.

— 6 зн.: Та щі у кого не питати—в М.: *й не питать*. Муши
Зauważити, що рядки 9—5 („оттак святі...“)—узято з автографа
М., бо в Б. їх немає зовсім.

Після останнього рядка („Щоб не завадило, бувас!“) в М.
рядок (. . . .)

II.

Давид, святий пророк і царь.

В автографі М.—має окрему нумерацію (7); в автогр. Б.—
це II розділ „Царів“.

Одміни:

— 2: Тамар,—і в М. і в Б.: *Thetaмаръ*.

— 3: *Аммон*,—в М.: *Амнон*, а в Б.: *Амон*.

623, 4: Вродливий первенець юого,—в М.: (*Бо то був первенець його!*).

— 7: багряну ризу—в М.: *багряні ризи*.

— 11: після: „моя найкраща дитино!“—в М. ряд (. . . .)
і далі рядків 12—13 в М. немає.

— 15—18: Аж тюпає, немов біжить.

А той, бугай собі здоровий,

У храмині своїй кедровій,—в М.:

А син у храмині кедровій

Як той бугай лежить здоровий,

і рядків 17—18 в М. немає.

— 19: кепкує з дурня. Аж голосить,—в М.: *кепкує з батька
і так просить*.

— 20: Аж плаче бідний, батька просить,—в М.: *А той ригдає та голосить*.

— 21—в М. немає.

— 10 зн.: та щоб,—в М.: *І щоб*.

— 6 зн.: Тамар спекла і принесла,—в М.: *Thetaмаръ прекрасная прийшла*.

— 5: опіснок братови; за руку,—в М.: *І коржик з маком
принесла*.

— 4: бере її, веде,—в М.: *бере її за руку*.

— 3: у темну храмину, кладе,—в М.: *і в темну храмину веде*.

— 2: сестру на ліжко. Ломле руки,—в М.: *I на постілончику кладе.*

— 1: Ридає, плаче, і рвучись, — в М.: *Притерпіла сердечна муки.*

— 624: 1: Кричить до брата: „Схаменись!—в М.: *Рвучись кричала: зміс! гаде!* В автогр. Б. зразу було: *ридає; плаче. I рвучись*, але поправл.: „*Сестра ридає. I рвучись*“,—про-те видавці Праж. „Кобзаря“ узяли варіант не поправлений.

— 2: Аммоне, брате мій лукавий! — в М.: Амноне, брате мій! Я! Я!

Рядка 3-го в М. немає.

— 5: „де діну славу,
І гріх, і стид“?—в М. немає.

— 7: I Бог і люде прокленуть,—в М.: *Безумним люде назовутъ.*

— 8: не помогло таки нічого,—в М. *таки* немає.

— 11: Дивітесь,—в М.: *от бачте.*

III.

I поживе Давид на світі.

В автографі М. — має окрему нумерацію (8), в Б. — це III розділ.

424, 20 зн.: не малі літа,—посунуто вправо.

— 19 зн.: одрях старий,—в М.: *i одряхль.*

— 18: многими (наголос в обох автографах).

— 17—16—в М. немає.

— 16: котягу блудного свого,—тут безперечно краще було *б'єго*, бо через 1 рядок знову стойть: *царя свого....* Може бути, що в Б. Шевч. зробив помилку. На жаль, цих 2 рядків в М. немає,—так що не можна сконтролювати.

— 15: от отроки і доміркувались,—в М.: *a отроки доміркувались.*

— 12,—в М. немає.

— 10: старому,—в М.: *цареви.*

— 9: да гріють,—в М.: *да гріють.*

— 5: I розиустив слинни,—в М.: I пазорі слинить.

— 4: I пазорі простягає,—в М.: ледве, ледве простягає.

— 3: i до Самонтянини,—в М.: до *Сумантянини*, в Б.: *Самантянини.* Це й буде найправильніше.

— 2: собі на лихо,—в М.: *вона над всіми*.

— 1: і найкраща між ними,—в М.: *краше добротою*.

625, 2: зельний,—в Б.: *сельний* (так і в Праж. „Кобзарі“); в М. цих рядків немає; в Б. зразу було: „в траві“.

Зам. рядків 1—10 в М. такий варіант:

І та гріючи старого

Давида собою... (тут якийсь недогляд у III.: *гріючи*—стоїть без предіката!)

Як уже вона там гріла,

Того ми не знаєм.

А він грівся коло неї,

І.. і не познаю ю!...“

· · · · ·

Після цих рядків в автогр. М. єсть ще чотири рядки, яких немає в Б.:

Дивуються, що кіт мурий

Не ворушив сала,

А у його, сіромахи,

Зубів не осталось!—

IV.

По двору тихо похожас Старий веселий Рогволод.

В автогр. М.—має окрему нумерацію (9), в Б.: це IV розділ.

625, 16 зн.: у князя свято,—в М.: *велике свято*.

— 15: Із Лйтви (наголос в обох автографах).

— 14,—в М. немає, а рядок (. . . .)

— 10: І спипала в огнищі,—в М.: *I щедро поспипала*.

— 9: круг неї,— в М.: *кругом. неї*.

— 2: за Полоцком,—в М.: за городом.

626, 1: І отроки, й старі бояре,— в М.: *Дружина, отро-
ки, бояра.*

— 4: З дівчатами, з народом,—в М.: *весела за народом*.

— 5: князь сподіваний (в М. зразу було: давно віданий).

— 6: ще не знаємий, давно *жданий*,—безперечно помилка, яку зроблено ще в Праж. „Кобзарі“: розмір вимагає, щоб було *жаданий*, і так воно і єсть в обох автографах,—в М.: *давно знає-
мий, давно жаданий*.

— 11: кругом, і город запалили,—в М. *кругом і запалили*.

— 12: Владимір,—в М.: *Владимерь*, в Б.: *Владимір*.

- 14: потя народ,—в М.: побі.
 — 15: в волости,—в М.: в областї; в Б.: в волості.
 — 17 і 20—в М. немає; в Б. перед „Блукав по світу одна“ було, але закреслено:

*Блукала в Київі [У III.: Київі одна..
 Нічого з ворогом не вдіє,
 Аж поки сина привела,
 А потім з сином Ізч.лавом.*

Очевидно, ці рядки аж згодом III. викреслив.

— 10 зн.: отті царі,—в М. немає.

Далі в М. іншим письмом іде № 10 „Добро, у кого є господя“, а вже 11—„Бодай кати їх постинали“. В автограф. Б. цей останній стойть, як V розділ одного цілого вірша, через це й ми возьмемо його попереду.

V.

Бодай кати їх постинали.

626. 8 зн.: катів людських,—в М.: та ще й святих.

— 7 зн.: з їми,—в обох автографах: з ними.

— 6: кругом їх,—в М.: коло їх.

— 5: не знаєш, на яку,—в М. посунуто вправо.

Рядків 4-1 та 7 рядків на стр. 627 в М. немає.

627, 2: памистечка,—в Б.: памистечко (помилку зроблено іще в Пражськ. „Кобзарі“).

— 8: Бо де нема святої волі, — в М.: *А де нема, як жутъ, волі.*

Після 9 рядка в М. тої, що в Б. 8-ий: *Щкода і бльво тутить.*

Рядка 10 в М. немає.

— 13—14: Там будем житъ, людей любить,

Святого Господа хвалить, — в М. тут довший варіант:

*Тілько не треба їх учимъ
 Своїм писанієм—нікого,
 Не навчиши ти: тебе самого
 Великим дурнем назовуть,
 А книжку гратися oddадуть
 Маленьким дітям,—більш нічого!*

85. Добро у кого є господа.

В автографі М. стойть за № 10. Писано цей вірш і далішій, згаданий уже, „Бодай кати їх постинали“, одним заходом, дуже чистенько і чітко. В автографі Б. не переписано.

Одміни:

31, 7: в Да́рю,—в автографі підкреслено, так як і далі: в Ватаги письма принесли.

— 10: А ми з . . . . лягли,—цятки тут стоять через те, що видавці Пражськ. „Кобзаря“ не могли прочитати одного слова. А слово тут стойть в автографі *голегою*, — зам. *колегою* (в Звенигородщині, і в самій Звенигородці і зараз єсть ціла родина—Голеги).

86. Титарівна.

Стойть цей вірш в автографі М. за № 12 аж при кінці цілої книжки,—на стр. 399—409, через що досі залічувано його до р. 1850. Внизу зшиток мав одразу нумерацію 26 (перед останній уже, бо всіх зшиток 27,—і він дійсно стойть перед останнім, але поверх 26 хтось (може й сам Шевченко) поставив згодом чорнішим чорнилом „3“,—тоб то 3-й зшиток з року 1848). В автографі Б. „Титарівни“ немає.

Одміни:

Початок (8 рядків) мабуть згодом III. доробив аж у 27 зшитку на останній чистій сторінці (431-й—написано ті 8 рядків виоперек); зразу ж вірш починається з слів „У неділю на селі“.

550. 12 і 14,—посуято в автографі вправо.

— 10 зн.: *навприсядки*,—в авт.: *навприсідки*.

Після цього рядка—рядок (. . . .)

552, після рядка 15 зн. в М. рядок (. . . .)

554, рядки 16—17—посуято в автогр. вліво.

555, 2: місяці (наголос в автографі).

Після рядка 6-го—рядок (. . . .)

— 15: од сорому,— в автогр.: од сорома.

В кінці рядка 16-го знак (?), далі рядок (. . . .)

556. 2 зн.: чи жива, каке,—наголос в автогр.

— 3 зн.: пб світу,—наголос в автографі.

87.. Ну щоб здавалося слова?

В автографі М. стойть за № 13, зараз за „Титарівною“ в тому самому передостанньому зшитокові (стр. 410—412), пере-

креслене автором олівцем. В автографі *Б.*—немає. Які „Титарівну“, залічували досі цей вірш до р. 1850.

Одміни:

61, 14—15: Ну, щоб здавалося? слова!

Слова та голос, більш нічого! , -- у д. Романчука досить дивна інтерпункція—(?) після „здавалося“... Цей (?) має стояти аж після „слова“ (в автографі просто (.), а в Кожанч. та Пражському К. кілька крапок).

„Слова та голос—більш нічого“ так в автографі.

— 7 зн.: я вже *подумав* спать лягати. Цікаво знати, відкіль д. Романчук уявив: *подумав*, коли і в автографі, і в Кожанч. та Пражськ. „Кобзарях“ просто: *думав*.

— 3 зн.: з Острівної, — в автогр. примітка III: *Оренбург. Губ.*

— 2 зн.—посунуто вправо.

62, 12, 13 і 15—посунуто в автогр. вправо.

Після рядка 17—рядок (. . . .)

- 8 зн.: і що хороше, дороге,—в автогр.: хороше—дороге.

88. Мов за подушне остушили.

Цей вірш має нумерацію: 14, але стоїть, як і усі дальші вірші з р. 1848, серед віршів з р. 1849 (крім №№ 59 і 60—які серед тих, що до року 1850.). Зшиточок, внизу, мав зразу число 18, але поправлено згодом чорним чорнилом на „4“—тобто 4-ий зшиточок з р. 1848.

В автографі *Б.* вірш цей III. переписав під р. 1849, спи-суючи уже з оправленої книжки не так, як слід.

Одміни:

38, 10 зн.: деж заховатися,—в М. немає ж.

— 8 зн.: по сім Араду,—в М.: по цім *Араду* (*Араду* підкреслено і додано внизу приміткою: *островъ*)

89. П. С. Не жаль на злого.

В автографі *M.*—за № 15. Написано чистенько, без найменьшої поправки. В *Б.* теж єсть—серед поезій р. 1849.

Єсть ще варіант в копії Жемчужникова.

В автографі *Б.* він в заголовку має *П. С.*,—як здогадується д. С. Єфремов („Л. Н. Вістнику“, 1898, кн.)—Петро Скоропадський („потомок гетьмана дурного“).

Одміни.

257, 12 зн.: коло його,—в М. і Ж.: *кругом* його.

— 4 зн.: побачить, значить пан,—в М.: *забачить! дома пан!*

— 3: у себе з причетом гуляють,—в М. нема.

— 2—отсей годований кабан,—в М.: А пан, як бачите.

— 1—в М. немає.

258, 2: патріот—в М. підкреслено.

— 9: В селі своїх дівчаток

Перебирає,—тут, почавши з Кожанч. „Кобзаря“, пішла помилка, бо в автографі Б.: в селі *своїи* дівчаток; а в М.—то так: „Ба, ні: *в селі дівчаток*“ і далі ряд „. . . . .“

— 11: таки своїх байстрят з десяток,—в М.: *Та ще байстрят своїх десяток.*

Після рядка 12 знов рядок „. . . . .“

— 13: та її тілько ж то... Кругом паскуда,—в М.: *кругом, як бачите, паскуда!*

— 16: чому ж не топчути? Люде, люде!—в М.:

. . . . . За що люде
Його возносять, як те чудо?

— 16 зн.: Бо оддасте,—в Ж.: *так* оддасте.

А далі і в М. і в Ж., вставка:

To отдасте .... зовуть *світилом* (підкреслено)
Кривого п'яного Петра
І покровителем добра,
І патріотом... Боже милий!
А де ж та правда на землі?
. . . . .

258, 16: не жаль на його, — в М.: не жаль мені ей Богу.

— 15 зн.: на п'яного Петра кривого, — в М.: *На Петра кривого.*

— 16 зн.: — М. немає зовсім.

90. Г. З. Немає гірше, як в неволі.

Вірш цей в автогр. М. стоїть за № 16, без заголовка, в Б. теж єсть і над ним — Г. З. (кого це має означати, не відаю, — мабуть когось з родини Закревських).

В „Кобзарях“ він має заголовок „На Вкраїну“, але постає непевність, чи не вигадив його І. Куліш в „Хаті“ (р. 1860), де

виерше надруковано його. „На Вкраїну“ такого заголовка Ш. не міг дати уже через те, що у нього стоїть Г. З. (так як над попереднім віршом *P. C.*).

Крім двох автографів маємо ще і копію Ж.

Одміни:

40, 10 зн.: свіже-молодою,—в М.: свіжо-молодою.

— 8 зн.: Як на далекій чужині,—в М.: Як нині в дальній стороні, а в Б.: Так як тенер на чужині,—такий текст, як у д. Романчука, пішов з „Хати“ П. Куліша. Чи цю і подібні поправки роблено з відома Шевченка? Маючи в автографі Б., текст не гірший як в „Хаті“ країце його держатися.

— 7 зн.: Доле, доле!—в М.: степ і море.

— 6: Моя проспіваная воле!—в М.: Посиніли синіше; в Ж.: посиніли ще сильніше.

— 5: Хоть глянь на мене зза Дніпра, — в М.: І лютее мое горе.

— 4: Хоч усміхнися з за . . . . , — в М.: Погіршало ще гірше; в Ж.: ще лютійше.

40, 3—1 і 1 на стр. 41—в М. немає.

— 2: І ти,—в М.: А ти.

— 6: ніби море, виступають,—в М.: ніби з моря виступають; в Б.: ніби море заступають (так і в Праж. К.). Д. Романчук взяв так, як в „Хаті“, де сполучено два варіанти і зроблено третій новий.

— 10: І ті люде, і село те,—в М.: і те село, і ті люде.

— 11: Де колись,—в М.: Де мене.

— 12: Привітали мене. Мати, — в М.: Привітали. Чи жива ти (в Ж.: та).

— 13: Старесенька мати!—в М.: старенькая мати?

— 18 зн.: по старому,—в М.: як то кажуть.

— 15: Чорнявий,—в М.: веселій.

— 14: Веселій дівчаточка,—в М.: Рожевий.

— 12: Танцюете? А ти, доле,—в М.: Танцюсте, красуетесь.

— 8: тихо, пинно,—в М.: царицю.

— 4: Чи ще й досі,—М.: Люде ї досі.

— 2: гнучкий,—і в М. і в Б.: гнучий.

42, 1: Як оступлять тебе, доле, — в М.: Як зайдуться коло тебе (в Праж. К. неправ.: коло хати).

— 2: Дівчаточки—діти, — в М.: Рожеві дівчата.

— 3: й защебечутъ,—в М. немає ї.

— 5: Може й мене ненароком,—в М.: Нагадають про торішнє.

— 6: Діточки згадають,—в М.: *Дудочку* (підкреслено і притка Ш.: *танець*) згадають.

— 8: яке лихо—в М.: яке лихо?

— 11: щоб ніхто і не побачив—в М.: почервоній, мое любе.

— 12—тай більше,—в М.: *I більше.*

— 13: А я. *доленько*,—в М.: *зоренько*.

— 14: Помолося Богу,—в М.: Хвалитиму Бога.

Під цим віршом ще почавши з Кожанч. К. звичайно ставлять: „Над Арапом, 1849“. Що не 1849—то про це вже говорилося, а крім того: через що тільки цьому віршові така перевага, що означається його „Над Арапом“, тоді як припайні 70 віршів написано над Арапом!

91. Як би зострілися ми знову.

В М.—за № 17. Єсть і в Б. Єсть ще й конія Ж., але проти М. вона не дає нічого.

Одміни:

43, 16 зн.: Чи ти злякалася б,—в М.: *Чи ти б злякалася.*

— 15: тихеє ти слово,—в М.: *ти б слово....*

— 14: тогді б промовила мені, — в М.: *сказала б, серденъко, мені.*

— 12: А може б потім нагадала,—в М.: *i згадала.*

— 11: Сказавши,—в М.: *сказала б.*

— 8: Як би побачив,—в М.: *коли б недавнє.*

— 7 та 6—в М. немає.

— 5: Я—в М.: *I.*

— 4: І помоливсь, що не правдивим,—в М.: *И то не осталось правдивим.*

— 2: Слізьми—водою,—в М.: *глазами в воду.*

— 1—в М. немає.

Дата, очевидно, не р. 1849, а р. 1848.

92. Марина.

В М.—за № 18; в Б. немає. Заголовка в автографі піjakого немає.

Одміни:

525, 7: Отсу *„Марину“* я пошу,—в автогр. не підкреслено.

— 8: Давно б списати,—в М. зразу було: *Списать би вжсе.*

— 14, 15 і 13 зн.—посунуто вправо.

Після рядка 19 („християн“)—стоїть рядок цяток.

— 11 зн.: — — — писані закони, — в автогр.: *катами* писані.

526, 11: по шляхах,—в автогр.: *на шляхах*.

526, 14 зн., 8, 7, і 5 зн.,—посунуто вправо.

527, 3, 4 і 16 зн.,—посунуто вправо.

— Після рядка 15 („І молодого привели“) був ще рядок: „(З весілля та в гусари!“), але закреслено олівіцем.

528, 16—18—посунуто вліво, а 10 зн.—вправо.

Після рядка 18—в автогр. 1 рядок цяток.

529, 7: фарбами,—в М.: *хварбами*.

530, 13: доконав,—в М.: *доканав*.

— Після 1 знизу—рядок цяток.

531, 5: Кирик п'яний,—в М. *Кирик* підкреслено.

— 14 зн.: *на-голб* (наголос в автографі).

— 9 і 8 зн.:—посунуто вправо.

532, 13 зн.: запасбóк (наголос в автогр.)

— 4 зн.: („А сонечко“)—посунуто вліво.

— 13 зн.: І пташкам воля в чистім полі,

І пташкам весело літать,—

інтерпункція неправдива (пішла з Пражськ. „Кобзаря“), а в Кожанч. К. правильно, так як і в автографі, а власне:

I пташкам воля, в чистім полі

I пташкам весело літать.

— 6 зн.: не плач, голубочко! дивись:— в М. зразу було: *голубко!* *подивись*.

— 3 зн.: по снігу лізе (наголос в автографі).

534, 12 зн.: пострибала,—в М.: пострібала.

— 11 зн.: звір—в М.: *звірь*.

— 2 зн.: на полі (наголос в автографі).

Дата — 1848, а не 1849.

93. Пророк.

(*Неначе праведних дітей*).

В автогр. М.—за № 19; есть і в Б. Єсть ще й копія Ж. та най-пізніша (і найкраща) редакція—автограф в Музей В. Тарновського в Чернігові на листку поштового паперу з надписом: „Моїй любій кумаси, Н. В. Тарновскій. На память 17 декабря 1859 року“, а внизу: „Т. Шевченко. 1859 року, Декабря 18“. В автографі М. дуже багато поправок та перемарок: виглядає як справжній брульон.

Ні в М., ні в Б. немає заголовка, а в посвяті Тарновській стойть „Пророкъ“. Так воно повинно стояти і в „Кобзарях“.

Одмін багато:

116, 4 зн.: своїх людей—в автогр. Черниг.: *отих людей*.

— 3: послав на землю їм пророки,—у всіх трьох автографах: пророка,—помилка по всіх „Кобзарях“. Та воно очевидно, що—*пророка*, бо далі: „неначе наш Дніпро широкий, слова його лились...“

— 1 зн.: Святуому розуму учитъ.—в Ч.: *святую правду возистить*,—і це краще, як в автогр. Б.

117, 1—неначе наш Дніпро широкий,—в М. зразу було: І на че горного потока.

117, 4: Невидимим огнем пекли, — в Ч.: *огнем невидимим*; так і в М. (зразу було: і *ніби тим огнем....*). В. Б., а за ним в К. Кожанч. та Пражськ.: і *ніби тим огнем*.

— 5: Холодні душі,—в Ч.: *замерзлі*.

— 6: Пророка люде, і молились,—в Ч.: *того пророка, скрізь ходили*; так і в М., а зразу там було: *його, по улицях ходили*.

— 7: за ним, і сльози знай лили,—в Б.: *йому*; в М. було зразу: *за ним, і божим нафекли*.

— 8: А потім.... люде, род лукавий,—в М. теж так було, але „слези знай лили“ поправлено на: *А там? Люде... В Ч.: невчені люде. І лукаві!*

— 10: Роатлили, і чужим богам,—в М.: *ростліши* (підкреслено): в Б. і Ч.: *ростліши.....*

— 11: жертві,—в М. і Б.: *жертві*; в Ч.: *жертву*.

— 12. і мужа свята,—в М. теж так було зразу, потім: „*i пресвятоого*“.

— 13: камінем,—в М. і Б.: *каменем*.

— 14—15—ні в М., ні в Ч. немає.

— 17: мов на звірій тих лютих, диких,—так в М., а в Б.: *на вас на лютих, на вас диких*.

117, 18: Глибокі тюрми муруватъ,—в Ч.: *поконать*. В. М.: *високі тюрми муровати*.

— 19: І роде лживий і жестокий —в М. і Ч.: *лютий*.

— 20: *Во місто*,—в М. теж так, а в Б.: *Во мъсто* [в книжці „Вик“ I, 115: *Замісто* (?!)].

— 21: ізбрать,—в М: було *избрать*, але поур. на: *послатъ*; в Б.: *избрать*; в Ч.: *надать*.

І цей вірш повинно датувати не 1849, а 1848 р.

94. Сичі.

В автогр. М.—за № 20. Переукреслено увесь олівцем, хоча ІІІ. попереду підправив цей вірш іншим чорнилом. В Б. немає.

Одміни:

194, 4 зн.: орлине,—в М. зразу було: *а пташе.*

— 2 зн.: орла ж,—в М. було зразу: *а орла.*

195, 1, 10 і 18—посунуто вправо.

— 4 і 5 в автографі взято в ( )

— 7 і 8 вставлено пізніше писано (іншим чорнилом).

— 6: а то зирк,—в М. зразу було: *Та ѿ пішов*

В копиці спать.

— 9: спать собі. А рано,—в М. зразу було: *спать. А вранці рано.*

Останній рядок дописано пізніше,—тоді як всглавлено було рядки 7 і 8.

Дата мусить бути р. 1848, а не 1849.

95. Між скалами неначе злодій.

В автографі М.—за № 21 (в 5-му зошитоні за р. 1848, а од початку—19-му); стоїть серед віршів р. 1849, а через це так і датується. Єсть і копія Ж., яка не дає нічого, крім 1 рядка:

189, 18 зн.: між скалами...,—а в Ж.: *меж скелями.*

— 10 зн.: Або втопи при камені—це помилка. В автографі стоїть: *принамені* (а в Кожанч., Льв. 1867 та Пражськ. К. зовсім немає, а просто: *або втопи*).

— 8 зн.: та ѿ роздягся на камені—у Ю. Романчука правильно, а в Кожанч., Львів. та Пражськ. К.—на калині; в київських виданнях: *на камені*; в автогр.: *на камені*, хоч так написано, що не трудно помилитися і прочитати: *на калині*.

190, 9: йшли *мажсі рипучи*,—так стоїть по всіх, до одного, „Кобзарях“, а тим часом в автографі щось дуже сумнівне: в автографі яснісінько стоїть: *їшли мажери пьючи*. Постає злогад, чи не мав тут поет на думці „мазурів“ (написавши через помилку „мажери“), про яких згадується в пісні: „Із-за гор-гори ідуть мазури... Але який тоді був би сенс: *їдуть.... пьючи?* А тим часом в автографі: *пьючи* (яснісінько стоїть ь, і окремо од *мажери*.... Правда, ІІІ. не раз пише так, що розбиває слово на дві поло-

вини, але чи міг би він написати: *ріплючи?* Дуже потрібно, щоб наші критики висловилися з цього приводу.

— 9 зн.: аби оранда в руках була—Це величезна помилка. Так по всіх „Кобзарях“ стойть, а тим часом в автографі без найменьшого вагання можна прочитати: *аби файда в руках була.* (*Файда* або *хвайда* — циганський довгий батіг). І далі це пояснюється:

*А хлопа, як того вола,
У плуг голодного впряжені*

(тілько в автографі: *запряжені*).

Далі рядок цяток.

— 6 зн.: трохи лишень,—в М.: *троха* лишень.

191, після рядка 15-го теж рядок цяток.

192, після 14-го рядка зразу було, а потім закреслено:

Ішо зовуть,—байдуже,
Чи то дома, чи за морем,—
„Ой не шуми луже!“

193, після рядка 3-го — рядок цяток.

— 17 зн.: Сама ж, неначе — в М. зразу було: *а сама, мов.*

— 4 зн.: взяли сіромаху,—в М. зразу було: назад руки закрутили.

194, 14 зн.: Де ж нам грішним—новий рядок, а після „добра цього взяти“ два рядки цяток.

96. I небо невмите.

В автографі М.—за № 22 (в 6 зшитку р. 1848, а 20-му—од початку книжки). Єсть і в Б.

Одмін небагато:

Стр. 42, 10 зн.: нікчемним,—в М.: *поганим.*

— 7: пожовкляя,—в М.: *високая*, а після останнього рядка в М.—ряд крапок.

Вірш писано,—як це видно з нього—„над отцим поганим морем“ з “заспаними хвалиями“ (Ш. пише: *філі*).

Дата має бути 1848, а не 1849.

97. I виріс я на чужині.

В М.—за № 23, в Б немає.

Стр. 258, 10: на чужині (наголос в автографі).

— 5 зн.: Вкраїна,—в автогр.: *країна*.

259, 4: на свічку Богу,—зразу в М. було: *на свічечку*.

— 9: зарані,—в М.: *зарані*:

Після рядка 11 знизу і 1 знизу—в М. рядок цяток.

260, 4: дивитись, плакать і мовчать,—після *плакатъ* треба (—);

— 8: між *горами*,—наголос в автографі.

Після останнього рядка в М. рядок цяток.

Дата має бути: 1848, а не 1849.

98. Не для людей, тісі слави.

В автогр.—за № 24(серед віршів з р. 1849); есть і в Б.; есть також в копії Ж. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, І.

Одміни:

34, 18 зн.: Не для людей і *не для* слави, — так чомусь по всіх „Кобзарях“, тоді як і в обох автографах, і в копії Ж.:

Не для людей, тісі слави.—Переміна пішла з „Основи“.

— 16 зн.: отсі вірші віршую,—в М.: *мої вірші* (з наголосом) складаю; в Ж.: *мої.... віршую*.

— 12 зн.: З-за Дніпра мов далекого,—в М.: *I мов з Дніпра* далекого.

11: прилітають,—в М.: долітають.

10: стелюсь,—в М. і в Б.: стеляться.

7: *мою сиру* (!) душу (в „Основі“: *сирý*),—так і по всіх „Кобзарях“. — В М. і в Б.: *сіру*, (== покинуту сиротою) але в Б. згодом, червоним олівцем, рукою ІІ. поправлено: *одиноку душу*.

— 6: убогую. Любо мені, — в М. і в Ж.: *одинокую.... і любо*.

35, 1: щоб не приспав моїх діток.—в М. і в Ж.: *не займав*.

Далі і в М. і в Ж. вставка—8 рядків:

А іноді.... нагадаю (в Ж. мабуть помилка: „*нагадую*“, бо далі: *заплачу*)

Мою Україну

I заплачу... Боже милий!

Нехай я загину

У цій проклятій пустині,

Та не пусти димом

Дітей моїх безталанних

В широкій пустині.

— 3: нехай летять, — в М.: *ідуть*.

— 4: легенъкій діти — в М.: *мої любі*.

- 6: було ім,—в М.: *було мені в...*
  - 7: і в сімі веселій, тихій,—і в М, і в Б.: *і в семі веселій тихо.* По всіх „Кобзарях“: *тихій* (так почалося з „Основи“).
  - 8: дітей привітають,—в М.: сумно прочитають.
  - 14: Я їх полюбила,—і в М., і в Ж.: *Я б його любила.*
- Під цим віршом по „Кобзарях“, на диво, стойть правильна дата: 1848, але зовсім неправильно: „Орская крѣпость“.

99. Коло гаю, в чистім полі.

В М.—за № 25; есть і в автогр. Б. Есть і копія Ж.,—однаковісінка з М. Вперше надруковано в „Основі“, 1862, IX.

Одміни:

200, 13 зн.: Дві тополі високий:

Одна другу хилить,—інтерпункція неправильна (в Основі і в Кожанч. „Кобзарі“ правильно): в обох автографах після „*високий*“ немає ніякого знака, а після „*хилить*“—крапка (.).

— 3 зн.: *I* лицяється,—в обох автогр.: *A* лицяється. Помилка по всіх „Кобзарях“ пішла ще з „Основи“.

201, 6—трути-зілля,—в М.: *того зілля.*

— 8: найшли зілля,—в М.: *найшли його.*

Після рядка 10 („заплакали-заридали“) і в М., і в Ж. вставка:

Зілля наварили...
 А назавтра вранці рано
 Йвана отруїли.
 Поховали коло гаю
 В полі на могилі
 Того Йвана сердешного,
 І сестри ходили
 Що день божий вранці рано.

А далі,—як у рядку 11-му знизу: Плакать над Іваном, — тілько в М.: плакати за Іваном, а рядків 11—19 в М. немає (тілько в Б.).

— 11: *Ta нема*,—а в Б.: *А нема* (в „Основі“ і по всіх „Кобзарях“: *Fa*).

— 14: Івана струїли,—так по всіх „Кобзарях“, бо так в „Основі“; в Б.: *Йвана отруїли.*

— 10 зн.: поки й самі,—ні в М., ні в Б. нема: *й* (в „Основі“ і по всіх „Кобзарях“ з „*й*“).

— 6 зн.: після „на могилі тополями“ в Б. крапка (.).

— 4 зн.: над Іваном на могилі,—в М.: На Івановій могилі (без знака); без знака і в Б. Дата, очевидно, р. 1848, а не 1849.

100. Як би мені черевики.

В автогр. М.—за № 26; есть і в Б. Видруковано вперше в „Народномъ Чтеніи“, 1859, кн. 5, 168.

103, 3: горенько мое!—в М. знак (,), а в Б. (!).

— 4: черевиків я немаю,—в обох автографах: *немає*; так і в „Основі“, так і в Кожанч., так і в Пражському. Звідкіля ж: *я не маю*?

— 6: жалю (наголос в автографах).

— 8: свою долю: , — в обох автогр.: (,).

— 13: Дівчаточка,—в М.: *люде добри*.

— 17: зношу свої,—в М.: *мої*.

Дата—1848, а не 1849.

101. І багата я.

В автогр. М.—за № 27; есть і в Б. Копія Ж. не дає нічого одмінного. Вперше видруковано в „Народномъ Чтеніи“, 1860, кн. I, 145—146.

Одміни.

Перш за все росклад рядків: в автогр. М. кожен перший, другий і четвертий рядок в строфі на одному рівні, а третій—висунуто вліво.

103, 5 зн.: безталанна я,—в М.: *безталанная я*.

— 4 зн.: тяжко, важко в світі жить,—в М.: *Тяжко на світі жити* (а зразу було: тяжко жити, не любить); в Б.: *тяжко, тяжко* в світі жити.—Хто поправив на *тяжко-важко*—не відаю.

— 2 зн.: оксамитові,—в М.: *аксамитові*, в Б.: *аксамитови*.

104, 5: батько, мати,—в М.: *батько-мати*.

— 10: з препоганим,—в М.: *з рудим, косим*.

Дата—р. 1848, а не 1849.

102. Полюбилася я.

В автогр. М. має номер 28; есть і в автогр. Б. Видавці Пражськ. „Кобзаря“ не догляділи, що цей вірш має окремий номер і приточили його до попереднього (№ 101). Так само і в копії Л. Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39). Вперше видруковано в „Народномъ Чтеніи“, 1860, I, 147.

В цій копії єсть де-кілька одмін проти автографів.

Одміни:

Полюбилася я,
Одружилася я—в Праж. та в копії Жемчужн.:
Полюбилася би я
Одружилась би я.

В обох автографах: *полюбилася я.*

106, 1 зн.: така доля моя,—в коп. Л. Жемч.: *лиха доля.*

107, 1: люде гордій, злі,—в М.: *люди добрий зли;* в коп. Жемч.: *люде горді його.*

— 3: та повезли,—в коп. Л. Жемч.: *та ї привезли.*

— 4: oddали,—Шев. завжди пише: *отдали.*

— 7: старіюся в чужій хаті,—в М. та в коп. Жемч.: *нужу світом попід-тиинню.*

Дата — р. 1848, а не 1849.

103. Породила мене мати.

В автогр. М. — за № 29; єсть і в Б. Вперше видруковано в „Основі“, 1862, I.

Одміни:

104, 12 зн.: в оксамиті,—в М.: *оксамиті,* в Б.: *оксамиті.*

— 9: і виросла я на диво,—в М.: *всім на диво.*

— 7: білолицяя,—і в Б., і в М.: *білолицая.*

105, 1: як билина,—в М.: *мов.*

— 5: після „не горнуся“—в автографах кілька крапок.

Дата — р. 1848, а не 1849.

104. Ой я свого чоловіка.

В автогр. М. — за № 30 (на початку 7-го зошита за р. 1848 і 21-го од початку; цифри „7“ — не знати, бо 21 написано поверх). В автогр. Б. немає.

Одмін проти видання Ю. Романчука немає ніяких. Зауважу хіба, що Ш. уживає скрізь не: *отих*, а *отих, отой.*

Дата — р. 1848, а не 1849.

105. Ой виострю товориша.

В М. — за № 31: в Б. немає.

Одмін, крім: ой *вигострю* (в автогр.: *виострю*), немає ніяких. Дата — р. 1848, а не 1849.

106. По улиці вітер віє.

В автогр. М. — за № 32; есть в Б., і в копії Ж.

Вперше видруковано в „Основі“, 1862, I.

Одміни:

99, 1: *віє*, — в М.: *віє*, але в Б.: *віє*.

— 3: по уліці, по-під-тинню, — в М.: *попід-тинню з торбиною*.

— 5: під дзвіпицю сердешная,—так зразу було і в М., але згодом попр.: *під дзвінчию сердешна*.

— 10—12,—на кінці рядка рядок крапок.

— 13: не довелось,—в М.: *А довелось.....* В Б.: *не довелось.....*

— 14: тую копійчину,—в М.: *шага у скупого*.

В М. та Ж.—кінець довший:

Свічечку.... за кого?
За кого ти беш поклони?
За сина! За сина!
За Івана единствого,
За мою дитину! (в Ж.: за свою).

Дата — р. 1848, а не 1849.

107. Ой сяду я під хатою.

В М. — за № 33; есть і в Б. Вперше видруковано в „Основі“, 1862, I.

Одміни:

10, 13: як то тиї дівчаточка, — в М.: *як то там тиї дівчата*.

— 11 зн.: дівчаточка,—в М.: *чужі діти*.

Дата — р. 1848, а не 1849.

108. Закувала зозуленька.

В автогр. М. — за № 34; есть і в Б.,—значно корочче проти М. Вперше видруковано в „Основі“, 1862, I.

Одміни:

101, 3: як квіточкі за водою,—так по всіх „Кобзарях“ (так і в „Основі“), — тим часом: *квіточкі* тільки в автогр. М., а в Б. уже: *як квіточка*.

— 4: з сього,—в М.: *з сего*, в Б.: *съ цѣго*. На цьому в Б. й край, а в М. (і в Ж.) довший кінець:

Як би були батько-мати
 Та були б багаті,
 Було б кому полюбити,
 Було б кому взяти.
 А то нема; сиротою
 Отак і загину,
 Дівуючи в самотині,
 Де-небудь під тином.

Дата — р. 1848, а не 1849.

109. Швачка.

В автогр. М.—за № 35; зразу було без заголовка, але додано олівцем, справа коло нумера вірша, „Швачка“. Єсть і в автогр. Б. з заголовком. Маємо також для цього вірша і копію Ж.

Одміни дуже великі:

263, 4: прокляті,—в М.: *погані*.

264, 1: тее пиво,—в М.: *горілочка*.

— 3: не дам 'же я вражим ляхам, — в М.: *не будете, вражі ляхи*.

— 5: батьки отамани,—в М.: брати у *неділю* (в Ж. неправ.: *в неділю*).

— 6: в неділю,—в М.: *гуляти*.

Далі, до рядків 7—16, в М. такий варіант:

Ляхів мордувати,
 На смерть убивати,
 Свого батька козацького
 Будем поминати.

17—18: В Перепяті гайдамаки

Нишком ночували,—в М.:

В Переп'яті (підкреслено і примітка Ш.: *mogila*) *ночували*,

Вдосвіта вставали.

16—15 зн.: До схід сонця у Хвастові
 Хлопята гуляли,—в М.:

*Вранці рано у Хвастові
 Козаки гуляли.*

14—13: Прийди з того Межигорья,
 Наш славний Палію,—в М.:

*Прийди, батьку з Межигоря,
Семене Палю.*

12—11: Подивися, що той Швачка
У Хвастові діє,—в М.:

Подивися ти на Швачку,
Ішо він ляхам діє.

В М.:

10—7: Добре діє! У Хвастові,   У твоему у Хвастові,
У славному місті,   У славному місті
Покотилося ляхів, жидів   Покотились головоньки—
Не сто і не двісті,   Не сто та й не двісті.

264, 6—5: А тисячі; а майдани
Кровю червоніли,—в М.:

*А із тисяч шляхетская
Кров почервоніла.*

В Б. теж не так, як по „Кобзарях“

*А тисячи... Базарами
Кров почервоніла,*

але згодом олівцем „базарами“ поправлено на „а майдани“... Та тоді виходить nonsens, бо „а майдани кров почервоніла“ абсурд. Ще можна б допустити було: *почервонила*,—але Ш. не мав цього на думці: він уживає тут лише: *червоніла*, *почервоніла*... Хто підправив на „кровю червоніли“ (так в „Коба.“ Кожанч.)—не відаю, але по-правка тут мусіла бути зроблена, бо Ш. не доглядів помилки...

В М.:

264, 4—1: А оранди з костильами   I оранди, і костильми (так
у Ш.).

Мов свічки, згоріли.
В самім замку невеличку
Церковку святую

I все затопила;
Тілько то й не затопили,
Ішо церков святую,

265, 1: Не спалено. Оттам Швачка,—в М.: Оттам Швачка з козаками.

В Б. зразу було: „не спалили“, — але попр. на „не спалено“.

265, 2: аллілуя,—в автографах: *алілуя.*

— 5,—після рядка 5.в М. зразу було: *у Бихов гуляти*, але закреслено ще тоді, як писалося.

— 7: *у Бихові*, славнім місті,—в М.: *в славнім.*

Дата — р. 1848, а не 1849.

110. Ой не п'ються пива, медиа

В автогр. М.—за № 36. В Б. немає.

Одміни незначні:

109, 1: пива, меди,—наголос в автографі.

— 7 і 13: коло возу,—в автогр. М. обидва рази: *коло воза*.

— 15: а із степу,—в М. зразу було: *a із по...*,—очевидно, Ш. хотів був написати „*із поля*“.

Дата — р. 1848, а не 1849.

111. На улиці не весело.

В автогр. М.—за № 37. В Б. немає.

Одміни:

101, 6 і 5 зн.—в автогр. посунуто вправо.

— 2 зн.: утопитись,—в М. зразу було: *утопитися*.

102, 5: одчепися,—в М.: одчипися.

— 6—7: Бо як мені у матері,

То лучше втопитися,—

так скрізь по „Кобзарях“, а в автографі так:

*Бо як мені у матері....
То лучше топиця.*

Дата — р. 1848, а не 1849.

112. У тісі Катерини.

В М.—за № 38. В Б. немає.

Одміни:

197, 20 зн.: Запорожа,—в М.: *Запорожъжя*.

— 15 зн.: Іван Ярошенко,—зразу було: *Кіндрат...* Далі на другій сторінці Ш. забув зовсім поправити *Кіндрат ма Іван*.

— 11 зн.: Як се Катерина,—в автогр. навіть так: Я се,—очев. зам. „*як*“.

198, 3: не зробити,—в М.: *ни зробити*.

— 17 зн.: поїхали “виволяти”, — зразу в М.: *поїхали шук.*

[очев. хотів Ш. написати: „*шукати*“].

— 11 зн.: Третій, Іван Ярошенко,—в автогр. Ш. забув поправити,—стоїть *Кіндрат*.

199, 3: і Катрина,—в М.: *i Катрена*.

Дата — р. 1848, а не 1849.

113. Із-за гаю сонце сходить.

В автогр. М.—за № 39 (на початку 8-ої книжечки за р. 1848 і 22-ої спочатку). Тут уже ясно, що попереду стояло 8, а поверхнього: 22). Єсть і в автогр. Б. Зауважу, що останніх кілька віршів переписувалося в Б. не в тому порядку, що в М. вони стоять, а одні раніш, другі пізніш, хоч в межах одного або двох зошитів.

Одміни:

- 115, 13 зн.: смутний,—в М. і Ж.: *собі*.
- 10: чорнобрива,—в М.: дівчинонька.
- після „із темного лугу“ в (Б.: не (.), а (,), а в М. (.) а потім (рядок 8 зн.) знову: *Не виходить дівчинонька.....*
- 7: А з яру та з лісу,—в М.: *А з темного лісу*.
- 6: з собаками та псафями—в М.: З фушищею із челядью.
- 5: Іде пан-гульвіса,—в М.: *Виходить пан лисий*. В Б.: *пан гульвіса*,—а не „*пан-гульвіса*“.
- 1: смертельній муки,—в Б.: смертельные (в М.: *iu*).
- 116, 1: у льох його молодого,—в М.: сердешного.
- 2, після „замикає“—рядок крапок.

Дата — р. 1848, а не 1849.

114. Ой пішла я у яр за водою.

В М. — за № 40; в Б. немає.

Одмін проти видання Ю. Романчука—ніяких.

111, 6: з сією,—в М.: *сиею*.

— 7: вибирала,—в М.: *вибірала* (*выбірала*).

Дата — р. 1848, а не 1849.

115. Не так тії вороги.

В М.—за № 41. В. Б. немає.

Одміни:

98, 11 зн.: І попросять тебе в хату,—в М.: *тебе*--доцисано вгорі, але тоді ще, як писалося вірш.

Після 8-го рядка: „щоб потім сміялись“ — в автографі стоять „Цоб з тебе сміятись“,—цього рядка ніяким чином не можна опускати. Він стоять і в Кожанч., „Кобзарі“, єсть і в Пражсько-му. Через що його викинув д. Ю. Романчук—не можу зрозуміти.

— Після рядки 7 знизу „щоб тебе добити“—закреслено чорнилом 2 рядки, тоді ще як писалося, і прочитати} їх не можна (перший рядок починається: *a не можна без....*)

- 6 зн.: можно,—в М.: **можна**.
- 4 і 3—посунуто в М. вправо.
- 4: сі,—в М.: *ци*.

Дата—р. 1848, а не 1849.

116. Ой люлі, люлі, моя дитино.

В М.—за № 42; есть і в Б. Вперше видруковано в „Основі“ 1862, I.

Одміни:

- 108, 12 зн.: не йди між люде,—в М.: *не иди ти в люде*.
- 10 зн.: Гай не спитає, й бачить не буде,—в М. і Ж.: *гай зелененъкий питатъ не буде*.
- 7 зн.: *то пригорнись*,—і в М. і в Б.: *то и пригорнись*.
В „Кобзарях“ скрізь без „ї“.

Дата—р. 1848, а не 1849.

117. Ой чого ти почорніло.

В М. за № 43; есть і в Б. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, VII.

Одміни значні:

- 260, 13: Ой чого ти почорніло.—В М. зразу було: *чого*, а потім поправлено *коли*; в коп. Ж.: *коли*, а в Б. знову: *чого*.
- 11: почорніло я од крові,—а в М., де відповідається на *коли*: *я з вечера* (зразу було *учора*).
- 10 зн.: За вольную волю,—в М.: *Та за вашу волю*.
- 7: славні Запорожці,—в М.: вчора козаченьки.
- 6: вкрили,—в М.: *крыли*.
- 261, 4: не вернетесь на волю,—в М.: *не вирветесь на волю*.
- 6: Мене стиха, та орючи,—в М.: *Та орючи у кайданах*.
- 7: Долю проклинати, — в М.: *Долю* (але зразу було: *ляхів*).

Дата—р. 1848, а не 1849.

118. Туман, туман долиною.

В М.—за № 44, в Б. теж есть.

Вперше видруковано в „Основі“, 1862, I.

Одміни значні:

- 115, 3: серце,—в М.: друже.
- 5: батько й мати,—в М.: *батько мати*.

— 6: Де ми будем почувати, — в М. і Ж.: як нас буде піти вязати.

— 7—8: Одружились, заховались,

Бодай були не кохались, — безперечна помилка в „Кобзарях“. В автограф. Б.:

Одружились, заховались,

Бодай була не кохалась. Помилка пішла з

„Основи“. Так само і в М.:

Звязалася я, не знала [не знали — але безпечно помилка!],

Бодай була я пропала...

115, 14—15: Легче було б самій жити,

Як з тобою в світі битись,—в М.: *Легше було б в труні гнити* (в Ж.: *літше*, але це напевно небіжчик Кониський не доглянув: Ш. цього слова не вживає ніколи), Як з тобою в світі жити.

Дата — р. 1848, а не 1849.

119. У неділем'ку у святую.

В М.—за № 45. В Б. немає.

Одміни не значні.

261, 12: Mісті, в Чигирині,—в М.: в Чегирині (в додано згодом, але тоді як писалося).

— 16: скликали,—в М.: зкликали.

— 17: корогвами,—в М. зразу було: образами,—тілько у Ш.: коровгами (помилка).

— 11 зн.: бжола,—в М.: пчола.

262, 1 і 11 зн. і на стр. 263, 8 зн.: бунчуками,—в М.: бунчугами (як і скрізь в цьому слові).

— 16: Лободу Івана,—в М.: Івана (в Пражськ. К. так і стоїть).

— 8 зн.: здіймає,—в М.: знімає.

— 5 зн.: дзвоном дзвонить, — в М. помилка: з дзвоном дзвонити.

263 2: красче,—в М.: прасиче.

— 10: по батьківськи,—в М.: по батьківскій.

Дата — р. 1848, а не 1849.

120. У перетику ходила.

В М.—за № 46, в Б. немає.

Одмін немає.

Уваги: 113, 7: по горіхи,—в М.: *по оріхи*.

— 10: мельник меле, шеретує, — в М.: *мельник меле*
ширитує.

— 7 зн.: бондар,—в М.: *бондарь*.

— 6 зн.: мене горне, пригортав — в М. зразу було: *та до*
себе пригортав.

Дата—р. 1848, а не 1849.

121. У неділеньку та ранесенько.

В М.—за № 47, в Б. немає.

Одміни:

110, 5: невеселая виходила,—зразу в М. було: *та* виходила.

Рядки 8—10 в автогр. закреслено чорнилом, але так, що ясно видно слова,—через те їх й узято до „Кобзаря“ (в Кожанч. і в Пражськ. виданнях), але з помилками, бо в автографі не:

Мого молодого

Чумака з дороги, —а: *Того молодого*

Зострічати

Чумаченъка своего

Зострічати.

110, 8 зн.: спустили Йвана,—так і по „Кобзарях“, тим часом як в автографі: *Івана* (зразу будо: *у яму*).

— 5 зн.: Ой Боже мицій, милосердий, — так скрізь, а в автографі угорі дописано ще раз: *мицій*,—то б то стоять: *Ой*
Боже мицій! мицій, милосердий.

Дата—р. 1848, а не 1849.

122. Не тополю високую.

В М.—за № 48, в Б. немає.

Одмін—ніяких.

Дата—р. 1848, а не 1849.

123. Утоптала стежечку.

В автогр. М.—за № 49, есть і в Б. Крім того у В. П. Науменка есть ще копія, перезняття з автографа на шклі,—трудно навіть сказати, що це не автограф, так уміло зроблено. Копію зняв (18/IV 1862) М. К. Шмітгоф, син тєї Піукової—Шмідгоф, до якої залиявся Ш. в Нижн.-Новгороді та якій написав на па-

міть цей вірш в альбом „26 генваря 1858 р.“ Але автограф Б. пізніший за цю копію.

Одміни:

42, 8 зн.: я два шаги, два шаги,—так і в М., і в Б., а в копії В. Науменка було зразу: „я три шаги“, але попр. на „я два шаги, три шаги“.

112, 2 зн.: свое лишенько,—в М.: *свого лишенька*.

113, 2: така я,—в М.: і в коп. В. Науменка: *такая*.

Дата—р. 1848, а не 1849.

124. І широкую долину.

В автогр. М.—за № 50 (на початку 9-го зшитка з р. 1848 і 23-го од початку; ясно, що 9 переправлено згодом на 23). Єсть і в Б. і в копії Ж., але остання нічого не дає проти М. Вперше видруковано в „Народному Чтенії“, 1860, кн. I, 143, потім в „Основі“, 1861, VIII.

Одміни:

43, 1: І що снилось, говорилось,—в М.: *I що таке говорили*.

— 3: не побралися,—в М.: *розрізнили*.

— 4: Розійшлися, мов не знались, — в М.: *Розрізнили*: люде злий.

— 5: А тим часом дороги,—в М.: *A тепер ми помарніли*.

— 8: Помарніли ми,—в М.: *Зостарілись ми*.

— 11: годи,—в М. з наголосом: *годы*.

Дата—р. 1848, а не 1849.

125. Навгороді коло броду.

В автогр. М.—за № 51; есть і в Б. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, VII.

Одміни:

На городі,—і в М. і в Б. усі три рази в цьому вірші *Навгороді*.

105, 1 зн.: *Сожне*,—в М.: *вяне*.

106, 5: чорнобрива,—в М.: *дівчинонька*.

Дата—р. 1848, а не 1849.

126. Як би мені, мамо, намисто.

В М.—за № 52; есть і в Б. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, VII.

Одміни:

102, 10: то пішла б я,—в Б. немає б.

— 12: там музики грають троїсті,—перш за все в обох автографах: музика грає *троїста*,—так стоїть і в „Основі“, і в Кожанч. та Праж. „Кобзарях“. Крім того, в Б. зразу було так, як в М., а потім поправлено: *Грає мамо, музика троїста*, а у Льв. К. 1867: там музика грає троїста.

— 102, 14: Лицяються,... Мамо, мамо!—в М.: *кохаються, мамо! мамо!*

— 13 зн.: У найми наймуся,—в М.: *в найми*.

— 12 зн.: Та куплю я, мамо, черевики,—в М.: *зароблю, мамо, на кісники*, а в Ж.: *Зароблю там на кісники*.

— 11: Та найму я,—в М. я немає.

— 6: Коси мої плести,—в М.: *довгі коси плисти* (і в Б.: *плисти*).

— 4: В самотині віку дожити,—в М.: *Одинокий вік свій прожити*.

Дата—р. 1848, а не 1849.

127. Не хочу я женитися.

В автогр. М.—за № 53, в Б. немає.

Одміни невеличкі:

87, 15 зн.: на рілі,—в М.: *на рільлі*.

— 11 зн.: Та з Великим Лугом,—в М. зразу було: *З великим тим лугом*.

Вірш цей в Кожанч. „Кобзарі“ чомусь залічено до р. 1846, —так він; й досі означається датою р. 1846. Тим часом, як бачимо, написаний він десь в осені р. 1848.

128. Чума.

В автогр. М.—за № 54; з правого боку олівцем дописано: „Чума“. В. Б. немає.

Зразу ІІІ., очевидно, мав на думці в віршові з малювати не чуму, а холеру, і вірш починається був: *холера з заступом ходила*, але потім ~~з~~kreслено. Можна думати, що написано вірш під настроем холери, що того року завітові до Росії. Натяк на це маємо і в далішому зараз віршала була („І знов мені не привезла“):

„Вони з холери повіміали,

А то б хоч клаптик переслали

Того паперу...“

Уваги:

195, 9 і 8 зн.:—посунуто в автогр. вправо.

196, 7: сплять,—в М.: *спять*.

-- 11: коміни,—в М.: *коменій* (з наголосом).

-- 13 зн.: *крапивою*,—безперечно: *крапивою* (так і в автографі).

Дата—р. 1848, а не 1849.

129. І знов мені не привезла.

В М.—за № 55; в Б. немає.

Уваги:

45, 7—за цим рядком в автогр. рядок. цяток.

— 45, 4 зн.: листи тиї,—в М.: *листи тiї*, а зразу було: *то пiду я*.

Од рядка 6 знизу і до краю—инший розмір.

Дата—р. 1848, а не 1849.

130. В неволі, в самоті немає.

В автогр. М.—за № 56; есть і в автогр. Б., але цим віршом Ш. там розпочав аж рік. 1857, вихопивши вірша з середини автографа М. А взяв його туди мабуть тому, що в ньому одбивається страждання за цілих 10 літ: „от що зробили з мене годи!“ Есть де які одміни і в копії Ж. Вперше видрук. в „Основі“, 1862, кн. VII.

Одмін чимало:

62, 2: Нема з ким серце поєднати,—в М.: *душу* (в Ж. *думу*—*помилка*)

— 1: то сам собі отсе шукаю,—в М.: *то сам в собі* *когось шукаєши*.

63, 1: когось-то, з ким щоб розмовляти,—в М.: *Щоб з ним хоть серцем розмовляти* (в Ж.: *щоб з ким*—може теж помилка?)

— 2: Шукаю Бога, а нахожу,—в М.: *шукаєш Бога... а находиш*.

— 3: Таке, що цур йому й казать,—в М.: *таке, що гріх* (зразу було: *сօրօմ*) *i розсказать*.

— 4: От що зробили з мене годи,—в М.: *Отак-то нівечати нас годи*.

— 7: хмарно,—так в М. і Б., так і скрізь,крім Львів. 1867, де чомусь: *марно*.

Після рядка 9-го („Щоб доладу було згадать“) в М. вставка:

Видумуеш, щоб серце вбоге
Хоч тихим словом розважать,—
Не лізε в голову нічого

• • • • •

— 10: А душу треба розважать,—в М.: *нема з ким душу поєднати*.

— 11: Бо їй,—в М.: *A її.*

— 12: тихого,—в М.: *доброго.*

— 14: неохолонувший ще труп,—в М.: *незахолонувший той труп.*

Очевидно, що дата—р. 1848, а не 1857, як досі стоять в „Кобзарях“, між іншим і в вид. Ю. Романчука.

131. Ой умер старий батько.

В автогр. М.—за № 57; есть і в Б. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, VII.

Одміни:

100, 7: ой умер старий батько,—в М.: *ой умер, умер.*

— 8: I старенькая мати,—в М.: *Умерла і мати.*

— 9: щирої,—в М.: *в світі, в Ж.: щирої.*

— 10: Тії радоньки дати,—в М.: *порадоньки.*

— 14: Чи дома журитись,—в М.: *Чи йти утопитись.*

— 16: Посажу я.—в М.: *та посаджу.*

— 18: остануся тута,—в М.: *останусь я тута.*

— 13 зн.: Прийде милий,—в М.: *прийде, прийде.*

— 12 та 10 зн.—посунуто вправо.

— 11: А як же ні, то я пійду,—в М.: *A як же ні, то піду я.*

— 10: Доленьки шукати,—в М.: *матері шукати.*

— 9: походила тая рута,—в М.: *тая нема.*

— 7: сиротина,—в М.: *молодая.*

— 6: марніє,—в М.: *старіє.*

Дата—р. 1848, а не 1849.

132. Не вернувся із походу.

В автогр.—М. за № 58 (на цьому віршові кінчається рік 1849 в книжечці,—а на ділі, як знаємо, це лише середина 1848-го); есть і в Б. Вперше видруковано в „Народному Чтенії“, 1859, I, 144—145, а потім в „Основі“, 1861, VIII.

Уваги:

106, 17, 15, 12, 9 зн.—в автогр. М. посунуто вправо.

— 11: Ні не того мені шкода,—в М.: *Ні, того мені не шкода.*

— 6: „Гусаркою“ звуть,—в М.: *Московкою звуть.*

Дата—р. 1848, а не 1849.

133. у Вильні городі преславнім.

Вірш цей—за № 59, як і слідуючий, останній вже з р. 1848 (треба шукати його в останньому 27-му зшиткові, на кінці книжки). „У Вільні“ Ш. перекреслив олівцем і в Б. не переписав.

Уваги:

161, 6 зн.: шапки не знімали,—в автогр.: *не ламали*,—як справедливо здогадується д. М. Кр—ський.

— 5 зн.: у Острій Брамі—Ш. пише: *брямі*, а далі: *брамі*.

— 1 зн.—од сього рядка починається новий розмір.

162, 10 зн.: із Любська,—в автогр. підкреслено, і примітка Ш.: *Любськ—замокъ надъ Вилією*.

— 6 зн.: До Закрету,—в автогр. підкреслено.

— 2: дочку свою одиноку,—в автогр.: *одиночу*,—може бути Ш. хотів написати: *одиначку*.

163, 7—8: З шовковою драбинкою?

І Рухля не знала,—

в автогр. інша інтерпункція, через що інший трохи і сенс має бути: після *драбинкою*—нема ніякого знака, а після „*не знала*”—крапка (.). Таким чином виходить, що Рухля не знала того, де дівчина роман про шовкову драбинку читала.

— 4 зн.: аж по обух вгородила,—в автогр. помилка: *по обож*.

164—4: в автогр. після *убила* немає ?, а тільки (,).

Дата має бути не р. 1846, як досі ставилося, а 1848.

134. Заступила чорна хмара.

В автогр. М.—за № 60 (останній з р. 1848). В Б. немає.

Уваги:

265, 17 зн.: а гетьман попович,—в М. було зразу: а *дурний попович*.

266, 10: *Межигор*,—в М.: в *Межигоръ* (зам. *Межигоръя*, як 11 рядків нижче).

— 13 зн.: молитися,—зразу в М. було: *та молися*.

— 8 зн.: Ярополче,—підкреслено, і примітка Ш.: „*село коло Москвы*“.

— 5: запорожський,—в М.: *запорозъкій*.

— 267, 6 зн.: за гетьмана, панаходу,—в автогр. було зразу а потім закреслено. До останнього рядка: *над нашии гетьманом*

(Ш. завжди пише гетьманом) додано ще олівцем: **В Ярополчі** (а може **Ярополче**, — тяжко розібрати — але, що певніш **Ярополчі**).

Дата має бути р. 1848, а не 1850.

На сьому власне можна було б і скінчити з роком 1848, але ми маємо ще один вірш, який безперечно написаний 24 грудня р. 1848, а в книжечку заведений лишень за № 3 року 1849,—це „Не лодому в ночі йдучи“, посланий Θ. Лазаревському з Арапу. Хоч цей № (3) ніби свідчить, що й №№ 1 та 2 написано ще при кінці р. 1848, але як про них ми не маємо певних вказівок, то так уже й лишимо їх на початку р. 1849, тим більш, що ріжниця тут не в місяцях, а в днях.

135. Не додому вночі йдучи (на Різдво).

В автогр. М. стоїть за № 3 року 1849 (16 зшиток од початку), а в Б. на початку р. 1849 (теж на 3-му місці). Ні в М., ні в Б. заголовку немає—в М. стоїть лише Н. Н. (як знаємо, цей Н. Н.—Федір Лазаревський) і так само Н. Н. і в копії Ж. Вперше видруковано в „Хаті“ р. 1860, а потім в „Основі“, 1862, I.

Одміни:

- 39, 16 зн.: мій друже,—в М. зразу було: *брате*.
 — 15 зн.: пожуриться,—в М.: *зажуриться*.
 — 13: А так тільки. На дворі, бач,—в М.: *тілько, що на дворі*.
 — 6 і 5—До церкви молиться
 пійдуть люде завтра рано,—в М. зразу було: *зберуця мо-
 я*,—попр. на *молитись*; а в рядку 5: *Люде добре. Завтра рано*
 — 3 зн.: в пустині,—в М.: *у полі*.
 — 1: піском, снігом,—в М.: *снігом білим*.
 — 3: зустрічати,—і в М. і в Б.: *зострічати*.
 — 5: з тим лихом,—в М.: *з ним людям*.
 — 11: у неволі,—в М.: *та в неволі*.
 — 12: хоч,—в М.: *хоть*.
 — 13: що ж діяти маю,—в М.: *маєш?*
 — 14—15 в М. на половину закреслені,—можна лише ро-
 ти:

... та надія
З нами умірають.

Переходимо до р. 1849. Усіх поезій в ньому 19, а як виключимо „*Не додому вночі йдучи*“,—то останеться 18.

136. Неначе степом чумаки.

Роєпочинається з книжечка з описитом 15-им, і за обкладкою, на першому листку (стр. 225) стоїть „Неначе степом чумаки“.

Поставив його Ш. в автогр. М. як передмову („Уже два годи промережав, і третій в добрий час почну“), без нумера; так само і в автогр. Б.

Одміни.

— 46, 9: так і мене,—в М.: *отак мене.*

— 10: *А я ѿ байдуже.* Книжечки,—в М.: без *и* і після *байдуже* рядок цяточ.

— 12: Таки віршами,—в М. зразу було: *неначе писарі;* поправку зроблено пізніше, іншим чорнилом.

— 14: *та кайдани* (наголос в М.) *собі кую*, і далі іде (,), бо безпосередно до цього рядка належить дальший (в скобках): (Як ці добродії дознають!), яким пояснюється попередній. Тим часом по всіх „Кобзарях“ слова „Як ті добродії дознають!“ стоять окремо і без скобок,—і цим затемняється в значній мірі думка автора.

— 16: Та вже ж нехай хоч розіпнуть,—в М.: *нехай собі хоч,*—так зразу було' переписано і в Б., але поправлено на: *та вже нехай хоч...*

— 17: без вірші,—в М.: *без цього.*

— 19: і третій в добрий час почну,—в М. ще ясніща вказівка, що цим віршом почато 3-й рік писання на засланні:

*Уже два годи промережав
І третій год оце почну,—*

слово *оце* додано пізніше іншим чорнилом, тоді як поправлено і „*таки віршами*“.

138. Сотник.

В автографі М.—за № 1 з р. 1849. В Б. немає.

Одміни.

535, 1 і 3 та інш.: Оглав, Оглаві—в М. скрізь з наголосом: *'Оглав, 'Оглаві.*

— 5 і 6: од' Борисполя, Борисполь,—наголос в автографі.

— 14: вилася квасоля,—зразу було: *квасоля въєця.*

— 15: *А з оболонками*—в автогр.: *І з оболонками.*

— 7 зн.: старий козак—зразу було: *чию дитину.*

— 5 зн.: то й доглядає,—в автогр.: *Та ѿ доглядає.*

— 2 зн.: сина 'ддав,—для чого таку форму ужили видавці Кожанч. Кобзаря, не відаю, бо в автографі просто: *дав.*

— 1: об'учатись,—в автогр. (та й Кожанчик. К.): *обучатись.*

• 536, 13,—розділ II починається просто: *Сидить сотник—*“; —видавці Кожанчик. К., очевидно, не прочитали далі одного слова, а воно має бути так: *Сидить сотник на причілку.*

537, 17: заквітчала,—у III. скрізь: *заквічати...* Після *коси* в автографові рядок цяточ.

— 9 зн.: хрещатий,—в М.: *Хрищатий.*

— 8: та синій, сине голубий,—в автогр. буквально: *Та синій! Синій голубий.*

538, 4: *то* вийдеш заміж,—очевидно, помилка—в автографі: *Ти* вийдеш; так і в Кожанч. і в Пражськ. „Кобзарях“.

539, 8 зн.: в соломяному,—в автогр.: *в соломяному.*

540, 6: Богословом!—в М.: *Богословом?*

— 13: з Настею,—в М.: *з Настусею.*

— 13 зн.: В попи!, — в автогр.: *У попи* (з наголосом),—так і в Кожанч. К., а в Пражськ.: *В поті...*

— 4 зн.: для покійної,—в М.: *для покойної.*

541, 13 зн.: думаеш убити?—в М.: *хочеш погубити.*

543, 1: промовляє,—в автогр.: промовляє (так і в Кожанч. і Пражськ. „Кобзарях“).

— 15 зн.: А, бурсак,—в М.: *А бурсак!* (так і в Кожанч. Пражськ.).

— 9 зн.: дивися! Пся його личина,—в М.: *дивися, пся його...* (так і в Кож. і Праж.).

— 7 зн.: добре, свате! — в М.: *свату!*

544, 14: замирає вся,—в М.: *заміра.*

— 4 зн.: дожидайся!—в М.: *дожидайся ж!*

545, 8: то і заплачте, — в М.: *То ї плачте* (так і в Кож. та Пражськ.). Звідкіля ці поправки?

— 14: я вже заповіди,—в М.: *Заповіди.*

546, 1: Вже вам,—в М.: *вам вже...*

Ішли би,—в М.: *Ішли б* (так і в Кожанч., а в Праж.: *Ішли би).*

— 14: Доганятиму,—в М. було зразу: та дожену.

547, 1: ми жонаті,—в М.: *жонати!*

— 5: та сорому,—в М.: *сорома.*

549, 3: паном,—в М. було зразу: *дурнем.*

— 5 зн.: тілько і осталось,—в М.: *остались* (так і в Кожанч. та і в Праж.).

Дата, як знаємо,—р. 1849, а не 1850 (в київських виданнях рік поставлено правильно: 1849).

139. За сонцем хмаронька пливе.

В автогр. М.—за № 2; есть і в Б. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, XI—XII.

Одміни:

46, 10 зн.: пливе—в М.: *іде*.

— 8: зове,—в М.: *кладе*.

— 7: у сине море, — в автографах не (,), а (:), і далі—новий рядок.

— 6: Рожевою,—в М.: *червоною*.

— 4: годиночку,—в М.: *годиноньку*.

47, 3—10—так в Б., а в М. варіант короччий:

I з'лову тьма, і не знаєш,

Де дітися в світі...

A ніч темная та чорна,

I довго до світу.

— 7 зн.: й не знаєш,—в Б.: *I* не знаєш (поправка вже в „Основі“ есть).

Дальший № 3 („Не додому йдучи“) я переставив до р. 1848, а за ним іде № 4:

140. Як маю я журитися.

Єсть цей вірш і в Б. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, XI—XII.

Одміни:

49, 4 зн.: та не продамсь я,—в М.: *A не продамся*; а в Б.: *Та не продамся*, — так воно і мусить бути: *продамсь я* — пішло з „Основи“.

— 2 зн.: пішов же я,—в М.: *пішов собі світ за очі*,—а далі в М. було (потім закреслено): *не знайшлася доля*.

50, 5: щоб не росло таке зілля,—в М.: *щоб не було свободного* (останніх 2 рядків в „Основі“ зовсім немає).

141. На що мені женитися.

(*Козацька доля*).

В автогр. М.—за № 5, без заголовка; так само без заголовка і в Б. Заголовок дано в „Хаті“ (р. 1860), де вперше цей вірш видруковано.

Одміни чималі:

- . 92, 9 зн.: козаки,—в М.: *Сусіди*.
- 8: вони скажуть,—в М.: *Скажуть люде.*
- 6: нерозумний,—в М.: *навіжений.*
- 93, 1: ні, не буду,—в М.: *не буду я.*
- 4: тещу,—в М.: *тестя.*
- 6: в голубім,—в М.: *в синьому.*
- 93, 20 зн.: товариство,—в М.: *товариші.*
- 19: Вийде погуляти,—*прийдуть погуляти.*
- 18: та винесе, — в М.: *та принесуть* (в коп. Ж.: *та винесе*).
- 17: викотить гармату,—в М.: *привезуть гармати.*
- 16: як понесуть товариша,—М.: *як повезуть молодого.*
- 15: В новую,—в М.: *у нову.*
- 13: гукнуть,—в М.: *I mi.*
- 12: отамана,—в М.: *молодого.*
- 10: заголосить, як та матій,—в М.: *заспіває, мов та мати.*
- 9: голосна,—в М.: *велика.*
- 8: гукатиме,—в М.: *співатиме.*
- 6: І рознесе тую славу,—в М.: *мою славу.*
- 5: по всій Україні, — так і в М., а в копії Ж.: *Славу України.*

В „Кобзарях“ під цим віршом стоїть: *Над Афалом, 1849.*

142. Ой крикнули сірі гуси.

(Удовиця).

В автогр. М.—за № 6. Ні в М., ні в Б.—заголовка немає.
Одміни.

199, 16 зн.: на все село слава,—в М.: *слава не добрая.*

— 1 зн.: 'ддала—і в М. і в Б. просто: *дала.*

200, 5—6: Самим шовком вишивала,

Злотом окула,—в М. зразу було:

*Самии златом окувала,
Шовком повила.*

- 11: та й повела,—в М.: *за поводи* (зразу було:... *i повела*),—поправка пізніща, іншим чорнилом, так само як і попередня).
- 12: коня,—в М.: *веде* (зразу було: *сама*),—поправлено пізніш.
- 13: та й привела,—в М. *й* додано пізніш.
- 15: А сама на прошу в Київ, — в М.: *a сама остригла коси.*

143. Як би тобі довелося.

В автогр. М.—на початку 3-го зошита з р. 1849, а 17-го спочатку (ясно видно, як 17 написано поверх „3“). Єсть і в Б.

Одміні:

186, 1: покритих,—в автогр.: *накритих*,—помилка і в Кожанч. і в Пражському К.

— 2: а то верзе бісій зна що,—в М.: *верзеш*.

— 3: та й думає,—в М.: *думаеш*.

— 10: будуть собі тинятися,—в М. зразу було: *будуть жити, гуляти мутъ*.

— 14:—Добре, кажу. А все таки,—в М.: *нехай буде так, як буде*.

— 15: Невеличку нате,—в М.: *A все* (зразу було: *a ще*) одну нате.

— 16: Отсю одну останню,—в М.: *оцю одну непокритку*.

— 17: Слухайте ж, панята!—в М.: *a так собї.....*

— 18: на луці,—в М.: на луді (наголос в автогр.).

— 10 зн.: та до криниці,—в М.: *та знай по воду*.

— 9 і 7 зн. в М. посунуто вправо.

— 7: вже у яр пішла,—в М. немає *у яр*.

— 3 зн.: лукавий,—в М.: *поганий*.

187, 1: ратувать,—і в М. і в Б.: *рятовать*.

— 2: Аж там панич,—в М.: *аж там їх пан*.

— 3—в М. немає.

— 4: Сердешну дівчину,—в М. *сердешну* немає.—Од цього рядка і далі—новий розмір в М.

— 5—7—до цих рядків в М. інший варіант:

„Гвалт, ратуйте! Люде добрі!“

Шіхто не ратує!

Тілько хлопець. Перехристивсь (далі як в Б.).

— 11: поганець,—в М.: *поганий*.

— 14: подивились,—в М.: поховали.

— 16: заковали,—в М.: захували.

— 18: заквасували,—в М. і в Б.: *захвасували*.

187, 10 зн.: трохи одпочити,—в Б. зразу було: *cіли* одпочити.

189, 1: Й смерклося,—в Б.: *I смерклося* (так і в Кожанч. і в Пражськ.).

Схожий текст в М. і Б.—тільки до 22 рядка на стр. 187 (до „На верстовім шляху в полі“, а далі в М., до самого краю, зовсім відмінний текст, а власне:

Ішов етап із городу,
 Та й став під корчмою
 Одпочити в холодочку
 Та води напитись,
 Як то дадуть! Бо, буває,
 Далеко носити,
 То й вибачить таки треба!
 А тим часом стали
 Коло корчми аж три тройки;
 Дзвоники бряжчали,
 Грала музика троїста,
 Люде гомоніли
 Та весільної співали,
 Бо було весілля---
 Молодую везли в хутір
 Та так опинились
 Коло корчми. Коні біdnі,
 Бачте, потомились!
 Он як хропнути! Що ж це сталося:
 Плакать перестала
 Молода їх? Вона того
 В залізах пізвала,
 Того хлоця молодого,
 Що заколов пана,
 Та нікому й не сказала,
 А придане п'яні
 Не пізнали!—й не бачили,
 Як перелякалась
 Молода їх арестанта
 І як потім стала
 Розмовлять з ним—і отдала
 Перстень молодого
 Рестантові! Не бачили
 Предані нічого!
 Це та сама молодая,
 Ще сей безталанний
 Вирвав вилами у пана.
 І несе кайдани,
 У Сібірь несе за неї!...
 Як-би хоч любились?
 То й не жаль було б сіромі.

А то так случилось,
 Просто з запалу, та й годі.
 Молодії сіли,
 Та й поїхали додому,
 I етап в дорогу
 Забрязкотав кайданами,
 Помолившись Богу
 За молоду, бо молода
 Всіх почастувала.
 Приїхала.—Заспівали
 Та затанцювали
 До вечера, а ввечері
 Молоду шукали!
 Та не нашли, не дознались,
 Де вона поділась!
 I слізами умілося
 Веселе весілля!
 Молодий той у коморі
 Сам собі ночує,
 А молода за етапом
 У Сібірь мандрує.

144. Заросли шляхи тернами.

В автогр. М.—за № 8. В Б. немає. Єсть одміни і в копії Жемчужникова.

Одміни дуже незначні:

44, 2: на тую Україну,—в М.: *країну* (так і в Кожанч. і в Праж. К.).

— 17: Не дав серця,—зразу в М. було: *свого серця*.

45, 3: убитий,—в копії Жемч.: *убогий*.

— 4: На тую Україну,—в Ж.: на *тую Україну*.

В копії Ж. єще є два рядки далі:

Не дай мені згинуть
 Отут на чужині!

Кінець єсть і в М. (приписано пізніше), але в „Кобзарях“ його немає:

*Не дай мені згинуть
 На чужині, дай хоч глянуть
 На тую країну.*

Накраще брати кінець в редакції копії Ж., — як пізніший і лучче редактований.

145. Зацвіла в долині.

В М.—за № 9; в Б. теж есть; есть і в копії Жемчужникова. Вперше видруковано в „Основі“, 1862, I.

Одміни:

97, 19 зн.: дівчина—дитина,—в М.: *дівчинка* в долині.

— 15 зн.:—в М. немає.

— 14: I в білій свитині, -- в М.: *A франці* в неділю (в Ж.:

I вранці).

— 11: у гай на долину,—в М.: *дівчина* в долину.

— 4 зн.: тихою ходою,—в Б. немає:

— 3; I йдучи співають,—в М. немає.

98, 4: у Бога благаем,—у Льв. К. 1867, слідом за „Основою“: *на світі* благаєм. Між іншим, рядок: „*за руки хватає*“ там опущено.

— 5: I сами не знаєм — в Б. немає.

146. У нашім раї на землі.

(*Мати покрітка*).

В М. стойть за № 10; есть і в Б. Заголовка ні в одному, пі в другому немає,—з'явився він в „Основі“, де вперше видруковано цей вірш (1862, кн. 8).

Одміни.

94, 1: як тая мати,—в М. *тая* немає.

— 4: дивуюсь дивом,—в М.: дивлюся довго.

— 11—14,—в Б. немає,—а в М. вони в скобках.

— 16: *серед ночі* (наголос в автографі).

— 17 зн.: подивитись,—в М.: *надивиться*, в Б.: *надивитись*,—очев., в „Кобзарях“ помилка, і пішла вона з „Основи“.

— 13: I йде на улицю гулять,—в М.: *I вийде з дому погулять* (а зразу було: *в люде показать*).

— 10, — в М. немає, а зам. того: *Дивіться люде, подивіться!*

— 9: над всіма,—і в М. і в Б.: над всімі, — помилка скрізь в „Кобзарях“ (почалося з „Основи“).

95, 9: хату,—в М.: хати.

- 15: Великомученице, села, — в М. і Б. після „*великомученице*“ знак (!) (так як і в Кожанч. та в Пражському К.). Од рядка 13 знизу—новий рózmíр.
- 9: все забрала дитиночка, —в М.: *все дитиночка забрала*.
- 7: I вишла ти за царину,—в М.: I ходиш ти замучена.
- 6: з хреста ніби,—в М.: *ніби з христа*.
- 4: мов тії,—в М.: *неначе*.
- 2: воно ще й,—в М. зразу було: *що ще і*.
- 1: буде,—в М.: *стане*.
- 96, 1: гратись, і промовить,—в М.: *гратися, промовить*.
- 2: мамо,—в М. підкresлено; після *мамо*—в Б. (.).
- 5: дитині,—в М.: *роскажеш*.
- 6: про панича,—в М.: *про москаля*.
- 14: вилає за те,—в М.: *вилає—за те, бач*.
- 18 зн.: дитину,—в М.: *так тяжко*.
- 15 зн.: межи псами на морозі,— в М.: *на морозі межи псами*. На рядку 14 зн. — кінчается текст в автогр. Б., далі—узято з автографа *M.* (в „Основі“ теж тут кінчается досі).
- 10 зн. після *за його* не (;), а (,), а після „*чадо поганее*“ стоять (—).
- 97, після рядка 3—одділити дальший текст.
- 8—9: Бо матері *там не мають*,
А мамку наймають,—
- в автогр. тут не ясно: *Бо матері там немає* (здається, так,— власне похоже більш на *не маю*) „*Не мають*“—навряд чи могло б бути, бо на 6 рядків було б 4 закінчення на: *аютъ*.

147. На великдень на соломі.

В автогр. М.—за № 11, есть і в Б. Вперше видруковано в „Основі“, 1862, II.

Одміни:

- 99, 15 зн.: *На великдень*,—в М.: *У великдень*.
- 14: проти,—в М.: *против* (маб. *протів*).
- 1 зн.: купувала,—в М. зразу було: *вишивала*.

148. Було роблю що, чи гуляю.

В автогр. М.—за № 12. В Б. немає.

Уваги:

- 107, 1 зн.: вже хати не мати,—в М. зразу було: *ніколи не мати* (поправлено пізніш, іншим чорнилом).

108, 5: чого думаю, чого я,—зразу було: *i не знатиму, чого*
—поправлено пізніш, іншим чорнилом.

149. Буває, іноді старий.

В автогр. М. треба шукати за № 13-им після віршів з р. 1848 і перед 1849 (стр. 207) (4-й зошит з р. 1849, а 14-ий з початку книжки). В Б. немає.

Уваги:

92, 2: і заспіває, як уміє,—зразу було: *хоч не вміє*.

— 19: зелена травка,—зразу було: *свята травка*.

Дата мусить бути 1849, а не 1848.

150. Хіба самому написать.

В автогр. М.—за № 14, перекреслено олівцем. В Б. немає.

Уваги:

48, 15: Із Москалів,—мусить бути *и* маленьке (як це і єсть в автографі та в Кожанч. і Пражськ. К.), бо „москаль“ тут—салдат, а не нація.

49, 6: оттак-то я,—зразу було: *отак і я*.

151. І золотої й дорогої.

В автогр. М.—за № 15; есть і в Б. (вписано під р. 1848).

Одміни:

35, 18 і 17 зн.: І золотої й дорогої

Мені, щоб знали ви, не жаль,—

в М. першого рядка немає.

— 16: моєї долі молодої,—в М.: моєї молодості *й* досі.

— 15: А іноді,—в М.: *та іноді*.

— 14: оступить душу, аж заплачу,—в М.: *осяде* душу аж (зразу було: *що*) заплачу.

— 13: А ще до того, — в М.: *A надто (хлопці)*, як побачу.

— 12: малого хлопчика в селі, — в М.: *В селі веселому в ряднині*.

11—9: Мов одірвалось од гільлі,

Одно однісіньке під тином

Сидить собі в старій ряднині,—в М.:

Малого хлопчика під тином.

- 7: що се ж та,—в М.: *що це вся.*
- 3—2: Даремне, марне пролетять
Його найкрасчії літа,—в М.:

*Його найкрасчії літа
Даремне, марне пролетять.*

- 1: що він,—в М.: *що сам.*
- 36, 1: широкім вольшім,—в М.: чуднім широкім.
- 2: А піде в найми; і колись,—в М.: *Що піде в люде, що*
колись. В Б.: *I піде* (в Кож. і Праж. К. неправ.: *A піде*).
— 3: не журивсь,—в М.: *не журився.*
- 4: щоб він де-небудь прихиливсь, — в М.: *Щоб хоч де-*
небудь прихилився.

Дата—р. 1849, а не 1848.

152. Ми в-купочці колись росли.

В М.—за № 16. Друга половина вірша, од слів: „А що пак,
брате, чи живá“,—Шев. перекреслив олівцем аж до краю. Єсть
в Б. (вписано під р. 1848).

Одміни:

В Б. перед початком—рядок цяточ.

67. 13 зн.: ми вкупочці колись росли,—в М.: *Ми вкупі учі-*
лися, росли.

— 11: а матері (наголос в автогр.).
— 10: I говорили, що колись, — в М.: *та може дума-*
ли: колись.

— 8: зараньня—в М.: *заранъ*, в Б.: *заранънъ.*
Після рядка 6—в М. відділено дальший текст.
— 4: принесло,—в М.: *занесло.*
— 3: і додому,—в М.: *у село.*
— 2: веселее колись село,— в М.: *У те село, у ту хатину.*
Зам рядків 1 і 1—6 на стр. 68—з М.:

Де мати в тяжкую годину
Гріхом, сердешна, понесла,
На безталаньня сповила (в Ж.: *повила*).

68, 4: мені так бачиться,—в Б. ці слова в скобках.
68, 7: I яр, і поле, і тополя,—в Б.: *тополі* (помилка по всіх
„Кобзарях“), в М.: *I яр, і гребля, і тополі.*
— 9: *Далеко в самотній*,—в М.: *В далекій хатаржній*

- 10: гребелька,—в коп. Ж.: *i гребля.*
- 16 зн.: дощем позаливались,—в М.: *дожицем позаливало;*
в Б.: *дощем.*
- 15: I не дощем, і не слова. — в М.: *Не мудрі, ду-
маю, слова.*

Далі в М. олівцем усе перекреслено, а в Б. ця друга половина має зовсім відмінний варіант. Чи не свідчило б це за те, що усе те, що закреслено та підправлено олівцем, зроблено вже на початку р. 1858, перед тим як братися до переписування поезій в автограф Б.? В М. друга половина вірша така:

„А що пак, брате,—чи живá
Ота Оксаночка чорнява,
Шо з нами бігала гулять?“
—Еге! вдовівна кучерява?
Не знаю, як тобі й сказатъ!
Вона була помандрувала
За москалем, та знов вертала,
Така остриженна прийшла,
В старій шинелі, помарніла,
Уже либонь і одуріла,
Та знову десь собі пішла,
Здалась, сердешна, на ігрище!
Сядить було та чепуриця,
Та оченаш собі чита,
Як той школляр, та роспліта
Ниначе коси. У черниці,
Казали, в Чигирин пішла,
Та, думаю, таке ледацьо
І там не треба. Так ні за що
Занапастилася, звелась.
А що за дівчина була!
Так так що краля! і не вбога,
Та талану Господь не дав!

68, 13 зн.: *нехай святими спочивають*,—в Б., звідкіля цей текст уято, ясно стойть: *с святими..*, — помилка по всіх „Кобзарях“.

69, 5: кудись,—в Б.: *кудась.*

Нарешті, ні в одному „Кобзареві“ немає останнього рядка, який єсть в Б. Тут після слів:

А може й дав, та хтось украв,—додано:
I одурив святого Бога...

Очевидно, що видавці Кожанч. К. не могли подати цього рядка, а видавці Пражськ. „Кобзаря“ цей вірш мабуть узяли не з автографа, а передруковали з Кожанчик. „Кобзаря“.

Дата—*p. 1849*, а не *1859*, як стоїть чомусь у д. Романч., тоді як у Пражськ. *p. 1848*.

153. Готово! Парус роспустили.

В М.—за № 17. Це передостанній вірш з р. 1849, і свідчить він, що вже експедіція Бутакова з Шевченком вertiaється назад:

„Посунули по синій хвилі
Поміж кугою в Сир-Дарью....

· · · · ·
Прощай, убогий Кос-Арале!
Нудьгу заклятую мою
Ти розважав таки два літа“...

Два літа—це, як ми знаємо, літо р. 1848 і 1849. ІІ., вернувшись з експедіції, трохи згодом писав до Бодянського: „Перейшов я пішки двічі увесь Киргизький степ, аж до Аральського моря, плавав но йому два літа“¹⁾. Між іншим, ми маємо і близькі відомості, а власне, що з Раіму ІІ. вирушив в Оренбург 10 жовтня і в Оренбург прибув 1 листопада.

Як бачимо: „Готово! Парус роспустили!“ належить до часу повороту вже з експедіції, а не до початку плавби по морю, як це говорить небіжчик О. Кониський.²⁾

В автогр. Б. вірша цього немає.

Уваги:

47, 18 зн.: *в Сир Дарю*,—в автогр. тілько: *в С. Д.*

— 11 зн.: *I знали, що з тебе зробить*,—здається, що повинно бути *зробити*, і воно б тоді рифмувалося з попереднім: *два літа*. В автографові, на жаль, як оправлялася книжечка, обрізано дуже краї, і не знати, що стоїть після *т* (в слові *зробити*),—чи *и*, чи *ъ*.

Дата вірша не тільки р. 1848 (а не 1849), але навіть більш можна сказати: мабуть, місяць вересень, як що не початок жовтня.

¹⁾ Русск. Старина, 1883, IX, 640.

²⁾ Кіев. Старина, 1893, кн. 2, 248.

154. Ми в осені таки похожі.

В автогр. М.—за № 18. Це останній вірш з р. 1849,—останній писаний в експедиції (писано одним заходом з попереднім: „Готово! Парус“). Єсть і в Б. (вписано під р. 1848).

Одміни:

- 37, 6: по роздольлі,—в Б.: *по роздолі.*
- 7: Із степу перекотиполе,—в М.: У гай *перекатиполе;* в Б.—*перекотиполе.*
- 8: Рудим ягняточком біжить, — в М.: *Ягняточком собі біжить.*
- 9: До річечки собі,—в М.: *Біжитъ до річечки.*
- 10: Його взяла,—в М.: *малá* взяла.
- 12: А Дніпр у море; на край світа,—в М.: *А Дніпр широкий на край світа.*
- 13—14,—в М. немає.
- 18: чаєм,—в Б. було зразу: *полем.*
- 13 зн.: серце,—в Б.: *душу*, а в М.: *серце.* До-речі сказати: ні в Кожанч., ні у Львів. 1867, ні в Пражському „Кобзарях“—рядків:

Думи серце осідають
І капають слізози,—

зовсім немає; очевидно, як не догляділи їх видавці Кожанчик. „Кобзаря“, так скрізь і передруковано цей вірш з опущеними рядками.

— 7 зн.: І любити твою правду — в М.: *На сім світі,*
і любитись.

- 5 зн.: друже-брате,—в М.: *друже добрий.*
  - 1: немовляща,—в М.: маленькая.
  - 38, 1: І воно вгадає,—в М.: *I те угадає.*
  - 2: після *веселії*—рядок цяток.
  - 4: непорочними,—в М.: *немовлящими.*
  - 5: А тобі, мій одинокий,—в М.: *a ты, мій единий!*
  - 6: мій друже єдиний,—в М.: *одинокий, безталанний.*
  - 7: горе тобі на чужині,—*Друже, на чужині.*
  - 8: та на самотині,—в М. немає.
  - 38, 10: привітає, гляне?—В М.: *Xто розважисть горе?*
Далі в М. два рядки цяток.
  - 11: простягнулась,—в Б.: *простяглася.*
- Дата—не р. 1848, а 1849 (*осінь*).

155. Лічу в неволі дні і ночі.

Четверта книжечка (рік 1850-ий) починається віршом, мов прологом

(Каламутними болотами
Між бурьянами, за годами
Три года сумно протекли)

і хоч не поставлено над ним „1“, але другий за ним вірш має нумерацію 2. Вірш цей єсть і в Б., але далеко не ввесіль тілько частина.

Вперше видруковано в „Основі“, 1862, III.

Одміни:

50, 20 зн.: За ними,—в М.: *меж ними*.

— 19 зн.: Зтиха,—в М. і Б.: *стиха*.

— 12 зн.: Молитва за Богом,—по всіх „Кобзарях“ (і в „Основі“) після „Молитва“—стоїть (....); в збірнику „Викъ“ (Київ, 1902, вид. 2) стоїть „до Бога“, але це неправильно,—в обох автографах: *за Богом*.

Далі в М. рядків 12—1 на стр. 50 немає (вони є тілько в Б.)

— 10 зн.: три годи,—в Б.: *три года*.

Після останнього рядка на стр. 50 („Незримим писані пером“) в Б. єсть ще такий уривок (кінець вірша):

Нехай гнилими болотами
Течуть собі меж бурьянами
Літа невольничі. А я!
Такая заповідь моя!
Посижу трошки, погуляю,
На степ на море подивлюсь,
Згадаю де-що, заспіваю,
Та й знов мережать захожусь
Дрібненько книжечку. Рушаю!

Цей кінець (як і взагалі весь вірш в тому тілько виді, що у д. Романчука на стр. 50) єсть по всіх російських „Кобзарях“, і по всіх їх, почавши з „Кобз“. Кожанчик., в якому, знов, передруковано цей вірш з „Основи“,—в останньому рядку помилка: дрібненьку книжечку,—зам. дрібненько (мережати). А що Шевченко вже аж занадто дрібненько мережав, то це може посвідчити тілько той, хто на власні очі бачив його писання з часів заслання.

Мушу ще додати, з приводу цього кінця вірща, доробленого вже р. 1858, що Шевч. впав в ньому в анахронізм: на початку року 1850 III. давно вже був в Оренбурзі, і сказати року 1850:

Посижу трошки, погуляю;
На степ, на море подивлюсь,

Ш. в автогр. М. не міг би,— і справді ніде такого не говорить. Коли ж він р. 1858 переписував вірші і переставляв їх, як хотів, не надаючи великого значення хронології, сполучаючи кілька віршів не одночасних до-купин і т. и., то не диво, що він позавлив собі *licentiam poetam: море* в Оренбурзі.

У весь текст на стр. 51—53 узято з автографа *M.*

Уваги:

52, 12: на мою Вкраїну,— в М.: *на мою Країну* (з великим *K*).
— 18: після „згадувати будуть“— в М. знак (!).

Почавши з цього вірша—усі 12 віршів з р. 1850 треба означати: *в Оренбурзі*.

156. Ми заспівали, розійшлися.

В М. стоїть за № 2; в Б. немає.

Одмін—ніяких.

Увага:

56, 5: принаймні,— в М.: *принамні* (подібно до того, як переду ми бачили: *принамні*).

Сумовали,— в М.: *сумували*.

157. Не молилася за мене.

(Хатина).

В автогр. М.—за № 3; єсть і в Б. Заголовка в обох автогр. немає,— він з'явився в „Хаті“ (1860), де вперше цей вірш видруковано.

Одміни:

56, 20 зн.: Моя мати; отак собі,— в М.: *A так собі співаючи*.
— 18 зн.: Співаючи,— в М.: *Моя мати*.

56, 15: вийшов в люде,— в Б.: *виліз* в люде, а в М.: вийшов.

Додам, що в „Хаті“ Куліша, який мав копію з автографа Б., стоїть „виліз“ (так і в Кожанчівк. К.). Аж уже видавці Праж. „Кобзаря“, які мали під руками обидві редакції, поправили на *вийшов*:

— 14: лучшее б,— в Б. немає *б* (в М. єсть).

— 12: у недолі,— і в М., і в Б.: *у неволі*. Ця свідома помилка почалася з „Хаті“, і так і задержалася по всіх „Кобзарях“.

— 8: *А я*,— в М. і в коп. Ж.: *Бо я*.

— 7: Благав,— в М. і коп. Ж.: *Просив*.

- 5,—після *Оксаночку* в М. рядок пяток.
  - 4: у двох,—в М.: *собі*.
  - 2: лани золотополі,—в М.: *Золотофілі...*
  - 57, 4: і вдвох тихенько,—в М.: *I тихо, тихо*.
  - 11: мир божий,—в М.: *мир божий*.
  - 12:—зорьою,—в М.: *зарійою*; в Б.: *зорёю*.
  - 17: вечеряти в свою хатину,—в М.: вечерять в хаточку.
  - 12 зн.: единий,—в М.: і *злато* (в Б. сразу було: *палати*, але поправлено на: *единий*).
  - 11: сади панам у твоїм раю, — в М.: і *власть панам в твоїм раї* (в Ж.: *в твоему раї...*).
  - 10: Даеш високій палати, — в М. немає (в Б. вписано пізніше між рядками).
  - 9: пані ж неситиї пузаті,—в М.: *вони же неситиї пузаті* (дописано олівцем).
  - 7: запершися собі в палацах, — взято з автографа *M.*
  - 5: I убогої малої хати,—в М. немає, а в Б. дописано згодом, тоді як і „*Даси високій палати*“.
  - 4: я тілько хаточку в тім раю,—так і в Б., а в М.: *хаточки*; крім того, і в М. і в Б.: *в тім раї*.
- Почавши з „Хати“, під віршом стойть: *1850. Над Афалом.*—Що 1850, то це правда, а що „над Афалом“,—то зайве, а треба: *в Оренбурзі*.

158. Петрусь.

В автографі М.—за № 4; в лівому ріжку скоса написано: *Петрусь*. В автогр. Б. теж єсть з заголовком і з додачею: *поэма*. Вперше видруковано в „Основі“, 1862, VII, але не все,—з великими пропусками.

Одміни чимали.

- 557, 5: посватав,—в М.: *засватав*.
- 9: хутір, ублагали, — так і в Б., а в М.: *xutir.... Ублагали*.
- 12 зн.: *на придане*, — в М.: *за придане*.
- 9 зн.: безталанне,—в М. немає.
- 5 зн.: *A*, — в М.: *I*, але поправлено на *A*; в Б.: *I*. В „Основі“—*A*.
- 4: уже тихенько й плакать стала,—і в М., і в Б.: *тихенько плакать собі стала*,—поправку зроблено в „Основі“, а з неї пішло скрізь.

— 2: *Зіянне марно*, — в М.: *заянне*, в Б.: *зовянне* (так і в „Основі“).

— 1: *Краса і молодість моя*—в М.: *Засохне молодість моя!* [в Ж.: *твоя* (!)].

558, 4: *Машуню*,—в М.: *мамашо*, в Б.: *мамуню*,—на „Машуню“ поправлено в „Основі“, а звідти й по „Кобзарях“.

— 13: крилось лихо, — „*крилось*“ — помилка, і зроблено її ще в „Основі“, бо в обох автографах: кралось лиxo,—і це куди краще: „*кралось лиxo та в самім серці й уляглось*“.

— 14: й уляглось,—в М. немає *й*.

— 17: бенкети загули, — так пішло з „Основи“, а в обох автографах: *банкети* (!) загули.

— 13 зн.: і з двору—в М.: *у поле*.

— 11: за царину,—в М.: *за шлях собі*.

— 9: мале хлопяточко в стерні — в М.: *маленький хлопчик*.

Чи се ти.

— 8 і 7—в М. немає.

— 6: се ти, Петруся?—„*Аже ж я*“,—в М.: *Петруся?*—*Я*....

I подивилася.

558, 5—4 зн.—в М. немає, а зам. того:

Та й заридала (в Ж.: *зраділа!*!), *похилилась*.

— 3: Жили, жили—та й похилилась,—в М.: *Мов та тополя,* з *сироти*.

— 2: не зводючи, дивилася,—в М.: *не зводячи*, *згадала*.

— 1: на Петrusя. Одним одна, — в М.: *Убогий хутір*,—*там колись*.

559, 1: I виростала, й дівувала, — в М.: *Вона убога виростала*.

— 2: I за старого генерала,—в М.: *I дієувала. Продали*.

— 3—в М. немає.

— 4: I вкупі гроші,—в М.: *i гроші вкупі*.

— 5: I тяжко, тяжко заридала, — в М.: *На вік світ Божий завязали*.

— 6: серце,—в М.: *Петруся*.

— 7: ходім, Петруся, в сад, в палати,—в М.: *Ходімо в сад, ходім в палати*.

— 8: А хто ж тут буде доглядати?—в М.: Ходім, *не пасти-меш ягнят* (в Ж.: *ягнят!*!).

— 9: хто попасе мої ягнят?—в М.:—А хто ж тут *пастиме ягнят?* (в Ж.: *ягнят!*!).

— 12: Його в палати. А в палатах.—в М.: В палати *хлопчика в постолях* [в М.: *постолах*,—чудний началос!].

— 15: І любо їй,—в М.: *I рада стала*.

Зам. рядків 16—21 в М. такий варіант (після „І рада стала“):

Злуу долю
Ти на Петруся навела.
Та ми не знаємо, що буде,
Що виросте з того зерна,
Що ми посіємо? Ми люде,
А Всемогущий хоч і зна...

— 13 зн.: то нам,—в М.: *та нам*.

— 9: не оддала б,—в М.: *Ні, не дала б.*

— 6: до школи,—в М.: *у школу*.

— 3: а генерал,—в Б.: *I* генерал, але ще в „Основі“: *A.*

— 1: таки *води*,—в М.: бачиш, вони (а зразу було: *собі вони*).

560, 2: зімою в Київ,—в М.: *У Київ хлопця*.

— 3: І там у школу,—в М.: *та й там до школи*.

— 7—в М. немає.

— 8: І (,) — в М.: *вже*.

— 9: І ще!.. , — в М.: *Уже ѹ.*

— 10: колись,—в М.: *ті сні*.

— 11: про те, що снилося Петрові, — в М.: *які там снилися* Петрові.

Далі двох рядків в М. немає, — їх узято з Б., але в „Основі“, а звідти і скрізь, їх переіначені,—в автограф. Б. стойть:

*A генеральші чернобривий
Що тепер снилося? То ми
Още й роскажемо...*

560, 14: перед Пречистою,—це теж конъюнктура „Основи“: в М. стойть: *Перед образом Пречистої*, в Б. було: *перед іконою Пречистої*, потім поправлено: *перед образом*, але знов *образом* закреслено, а одкреслено—*іконою*. Той хто переписував, не доглядів під словом *іконою* знака (~~~~~), і даліше слово: *Пречистої* змінив на *Пречистою*. А на ділі воно так:

Перед іконою Пречистої.

— 17: Ридала, билась,—в М.: *вона молилася.... нечистії*.

— 18: огненнюю сліозу лила,—в М.: *Рікою слізиз проливала.*
В „Основі“ після „ридала“—пропущено далі 6 рядків.

— 14 зн.: щоб та їй, щоб...—в М.: *щоб заступила, щоб...*

— 10 зн.—в М. немає.

— 8: Свого Петра! І тяжко їй, — в М.: *Свого Петруся.....
Тяжко їй...,* потім в М., з нового рядка, знову: *Тяжко їй!*

— 5: Сердега.—в М.: *сердешна.*

— 4: як його,—в М.: *як таки.*

561, до рядків 1—21—в М. зовсім одмінний варіант,—після слів: „А лихо, кажуть, перескоч“ іде:

Не Бог судитиме, а люде.
Вони, вони тебе осудять
Своїм неправедним судом!
Петруся! добрая дитино!
Ти ще не знаєш, неповинний,
Як тяжко на світі любить!
Любить... і марне, марне гинуть (в коп. Ж.:
Любить.... любить, і марне гинуть).

І згинуть, віку не дожить!

Вона—твоя святая мати,

Твоя єдина сестра!...

За неї рад ти умірати

Хоч тричі на день, рад отdatи

За неї рай свій молодий!

А більш нічого не даси...

Бо серце гріх їй oddавати!

То мати бідная твоя!

Неначе лютая змія,
За серце грішне впилася
Любов нечистая .. не раєм;
А лютим пеклом розлилася
По грішній крові! І не знає,
Сама не знає, що робить
І що їй діяти з собою?

Чи то сковатись під водою? (в коп. Ж.:
Чи не...).

Чи то їй голову розбити?..

Останні два рядки єсть уже і в Б., але так:

Або сковатись під водою,

*Або принамені розбить
О стіну голову??. (Зразу було: о камінь),*

але цих рядків в виданні Ю. Романчука немає, бо їх немає і в Кожанч. „Кобзарі“; тим часом в Пражськ. „Кобзарі“—вони єсть, (тілько в останньому рядку: *об стіну....*)

- 561, 13 зн.: поїду,—в М.: *піду у*.
- 12: прожене,—в М.: *оджене*.
- 11: о мій Петруню,—в М.: *о мій*—немає:
- 9: я у Дніпрові, — так і в Б., і в М., а в Ж.: *Я у Дніпрі тоді*.
- 6: завдала,—в М.: *продала*.
- 5: за палати,—в М.: *не дала*.
- 4: любітесь, діточки, весною!—в М.: *Моліте Бога, щоб весною*.
- 261, 2 зн.: на світі е,—в М.: *Господь послав*.
- 1 зн.: І без користі; молодою, — в М.: *Вам буде любо, любо жити*.
- 562, 1—15,—до цих рядків в М. такий варіант:

Любов та буде молодою
І непорочною... такою,
Як сон дитини на зорі!..
А в осени любитись гріх!
То не любов, то пекло буде,
І осміють, осудять люде,
І Бог правдивий покара
За чорнобривого Петра.

- 15—13—в М. немає.
- 12: та й занехаяла. Везла,—в М.: *В село небога привезла*.
- 11: назад гадюку в серці люту, — в М.: *Свою змію ще гірше люту*.
- 10: та трошки в пляшечці отрути,—в М.: *I капельку на-щось отруті*.
- 8—3,—до цих рядків в М. такий варіант:

Не спала три дні і три ночі.
Засохли губи, впали очі...
Уже й не молиться в'ночі,
А щось шепотче сміючись.
І з тиждень грішная нудилась,

Сама не знала, що робить!
А потім трути наварила.

— 2: І генерала,—в М.: *Та...*

— 1: Та й спать, упоравшись лягла,—в М.: *Щоб знати, як дівчину любить.*

563, 3: та й буду жити собі та й жити, — в М. немає обох *ї*.

Далі ряд. 4—8—в М. немає.

— 12: до генерала ідучи,—в М.: *за гробом люде ідуши* (так було зразу і в *Б.*).

— 13—16,—до цих рядків в М. варіант:

Ой не мине Господня кара!
Великим громом упаде
На грішну голову... мов хмари,
Набралось люду, аж гуде...
Та все щось шепчуть про отруту
І ніби то когось то ждуть.

563, 18 зн.: І разом стихли,—в М.: *і всі затихли.*

— 17: Приїхали...—в М.: *Приїхав суд.*

— 15: І яд находять,—в М.: *Находять трутму.*

— 14: громада глухо присягає,—в М.:

*I на Господнему Христі
Уся громада присягає.*

— 12: скажіте,—в М.: *признайтесь.*

— 11: хто отруїв його,—в М.: *Xто пана отруїв?*

— 9: зично загула,—в М.: *разом заревла.*

— 8: тоді,—в М.: *Петрусь.*

— 6: Петрусь, і каже,—в М.: *Не правда ваша.*

— 4: А ви не знаете нічого,—в М.:

*A за що?.. Я вже тес знаю
I не скажу вам, люде злий!*

(коп. Ж.: *люде злій*),

Признаюсь, може, перед Богом!

— 2: та в город в путах одвезли,—в М.: *I зараз в Києв.*

— 1: його,—в М.: *Петра.*

564, 1: в тюрмі, в суді, а в добрий час—в М.: *в тюрмі глибокий..... в добрий час.*

- 4,—в М. немає.
- 6: аж у Сібір,—в М.: *аж на Сібір*.

159. Мені здається,—я не знаю.

В автогр. М.—за № 5; в Б. немає.

Одміни:

59, 5 зн.: та що ж мені тут.....,—по всіх „Кобзарях“ цятками далі визначено якісь, очевидно, два слова. Справді, в автографі стоїть тут два слова, які, хоча і досить ясно написано, але одразу здаються дивними,—стоїть тут, очевидно: *гриты-дуты...* Те, що сполучено їх протинкою,—зайкий доказ того, що слова ці мають бути сливе сіноніми... Вираз цей має однаке свій сенс.: Ш. каже, що йому немов би то байдуже за простих сірих сіромах:

Вони і Господом забути,
Так що ж мені тут грити-дуты,—

то-б то турбуватися, клопотатися цим,—і уживає для того образу з ковалського обиходу.... Д. М. Кр-ський в своїй статті здогадується, чи не має бути: *казати тута?*....

60, 7: мир палили,—в М.: *мир палили*,—у Шевч. не раз стрічається *мир*—в значенні громадянство, громада: „*поки мир божий не засне*“, „*і миром, громадою обух сталить*“.....

- 10: свинар,—в М.: *свинарь*.
- 12: після *палати*,—знак (?)
- 3 зн.: річах,—в М.: *речах*.
- 61, 3: після *едину*—рядок цяток.
- 6: після *нашого*—рядок цяток.
- 9: Прочитаю

Собі, хоч мало оживу,—

така інтерпункція по всіх „Кобзарях“, але неправильна, бо в автографі ось як:

Прочитаю

Собі хотъ мало..... оживу.....

160. Як би ви знали, паничі.

В автогр. М.—за № 6. В Б. немає. Вперше надруковано в „Правді“ 1876, № 4, 125—127, а потім в Пражському „Кобзарі“.

Одміни.

53, 16 зн.: то ви б *іділій* не творили,—таку поправку зроблено пізніше, бо в „Правді“ і в Пражськ. „Кобзарі“: *елегій*; в автографі теж *елегій*. Дуже може бути, що Ш. помилився, і замість *іділій*, ужив *елегій*; але такі поправки треба кожен раз визначувати в примітці.

— 13 зн.: називаем,—в М.: *називають* (так і в „Правді“ та Праж. „Кобзарі“),—цю вже пізнішу поправку зроблено без найменьшої раціональної підстави.

53, 7 зн. після: не жило,—в автографі знак (?).

54, 16: *школярям*,—в М.: *школярам*.

— 16 зн.: А сестри! сестри!—в М.: *a сестри! сестри?*—і це правильніше (так і в Пражськ. „Кобзарі“).

— 8—5—інтерпункція цілком неправильна, і тілько випадково думку автора не попсовано (помилка і в Пражськ. „Кобзарі“):

Такій, Боже наш, діла
Ми творимо у нашім раю!
На праведній твоїй землі
Ми в раю пекло розвели,—

тим часом в автографі після „у нашім раю“ немає ніякого знака, а знак (!)—після „*землі*“... Крім того, обидва рази не: *в раю*, а *в рai*.

— 2 зн.: лани братами оремо, — зразу було: *ланi мi iми оремо*, але поправлено олівцем,—пізніше, аж р. 1858.

55, 4: в *раю*,—в М.: *в рai*.

— 12: по над ставом,—наголос в автографі.

— 14: після *viti*—рядок цяток.

— 16: у тім *раю*,—в М.: *rai!*

161. Буває, в неволі иноді згадаю.

В автографі Б. немає; в автографові М.—за № 7. Писано не як звичайно, а боком, вздовж сторінки; списано таким чином 4 сторінки (395—398), і кінець вірша, як це й по всіх „Кобзарях“, такий:

*Менi той козак
Росказував ось що....*

Так ми й не знали досі, що саме він росказував, але тепер, однією однією секрет, в якому порядку треба читати вірші в автографові М.,—виявилося, що не тяжко знати, що власне ко-

зак росказував поетові; для цього треба тілько удастися до стр. 191 (зашиток 13-ий); там ми найдемо, без номера,—як і повинно бути,—вірш: „*Не знаю, як тепер Ляхи живуть...*“ Оце і есть те, що росказував козак,—це і есть кінець вірша „*Буває в неволі и ноді згадаю...*“ В цьому упевниться кожен, хто тілько прочитає спочатку „*Буває в неволі...*“, а зараз за ним і „*Не знаю, як тепер Ляхи живуть...*“ А як що досі цей останній датовано було роком 1848, а не 1850, то це зовсім натурально, бо зошит 13-ий (по новій лічбі, би по справжній він мусів бути 27) опинився серед віршів р. 1848, а через те половину поезій з р. 1850 (почавши от з цього кінця „*Буває в неволі*“) — залічено до р. 1848.

Одміни:

58, 8: От мені,—в М. було зразу: *Раз мені.*

— 9 зн.: ніби мені каже,—в М. узято в скобки, і це зовсім доладу.

255, 15 зн.: я жив на хуторі....—далі в автогр. закреслено 1½ рядки, — тільки й можна розібрати після „*на хуторі*”—
з моєю....

— 4 зн.: за церков божую,—в М.: *божію.*

256, 14 зн.: спражу—в М.: *спряжу.*

— 10 зн.: після *я бачив*—рядок цяток.

255, 8 зн. і 257, 6: тріох,—в М.: *трьох.*

162. I станом гнучим, і красою.

В автографі М.—за № 8,—виглядає як брульон: писано на швидку, з багатьома поправками і нарешті закреслено олівцем. А проте в автогр. Б. заведено (між віршами р. 1848).

Одміни:

70, 2: пренепорочно-молodoю,—в автографі сполучено через (—).

— 7: старому,—в М.: неначе

— 8: божої,—в М.: чистої.

Після рядка 10 — якісь 2 рядки викреслено чорнилом пізніше.

— 12: *укриє*,—і в М. і в Б.: *прикриє*,—але вже в Кожанч. „Кобзарі“: *укриє..* Звідки воно?

— 15: огнем любви,—в М.: *Господнім.*

70, 18 зн.: опріче,—в М.: *оприче*, в Б.: *опріче.*

— 17: молись же,—в М.: *Молися ж.*

— 16: I я з тобою,—в М.: *I я за тебе.*

- 12: уже й на тебе,—в М.: *На стан твоїй гнучий.*
 — 11: мені приснилось: ти вже, — в М.: *Мені вже снимтесь, що ти.*
 — 7: все добре за собою.—в М.: *усе, усе з собою.*
 — 5: А ти,—в М. зразу було: *I ти.*
 — 4: одна-однісенька. З тобою, — в М.: *Сама калікою старію?*
 — 3: єдине добро було,—в М.: *Сама... одно добро було.*
 71, 1: оперилась, а ти осталась,—в Б.: і *ти* (помилка ще в Кожанчиковськ. К.); в М.: А там... і *ти собі осталась.*
 — 2: стара і немощна. Людей, — в М.: *Сама, мов палець, у людей.*
 — 3: людей неприязних благаєш,—в М.: *Уже не пріязні благаєши.*
 — 4: *I*—в М.: А (помилка ще в Кожанч. К.).
 — 6: старі руки,—в М.: *сухі руки....*
 — 10: дивлюся іногді,—в М.: *A иноді дивлюсь.*
 — 13: молися й ти, щоб і на тебе,—в Б.: з *святого неба;* в М.: *Бо ще на небі.*
 — 14: з святого неба *зійшла*,—в Б.: *На тебе, серце, не зійшла;* в М.: ще з неба, серце, не зійшла.

Ціля тексту—в М. три рядки крапок.

Таким чином бачимо, що ці два рядка в вид. Кожанч. не згідні ні з одним автографом. Більш того: їх зовсім перекрученено і попсовано, бо в уста поетови вклали таке, що він ніколи б на те не пристав,—поета заставили благати Бога, щоб на сироту „з святого неба *зійшла* (=снізошла, зійшла) і доля, і *н е д о л я**.. Не вже б Шевченко благав сироті *недолі* з неба? А тим часом, коли возьмем хоча б автограф Б., то й там зовсім ясно бачимо думку поета: твоя і доля і недоля,—каже він,—на небі, а через те молися: *З святого неба*

(Ще) *На тебе серце, не зійшла*
Твоя і доля і недоля.

А ще ясніш це в автогр. М., звідки краще всього й брати до „Кобзаря“ текст для цього уривка:

Молися й ти: бо ще на небі--
Ще з неба, серце, не зійшла
Твоя і доля і недоля.

Дата—р. 1850, а не 1859 (як напр. це в вид. Романчука).

163. Огні горять.

В автогр. М.—за № 9; есть і в автогр. Б. Вперше видруковано в журналі „Іллюстрація. Всемірное Обозрѣніе“, 1861, № 177 (під 13 липня), стр. 27.

Одміни:

30, 12: алмазом добрим,—в М. було зразу: *цифри*.

30, 15—18 в М. немає, а замість того: І любо всім... І всі сміються.

В журн. „Іллюстрація“: „Неначе діти всі сміються.“

30, 12 зн.: неначе заклятий,—в „Іллюстрації“: *меж ними* заклятий.

Дата—р. 1850, а не 1848.

В журн. „Іллюстрація“ стойть: 10 мая 1858, але це дата посвяти, бо в примітці редакція журналу додала: „Стихотвореніе это посвящено покойнымъ поэтомъ одному изъ его близкихъ знакомыхъ, и вписано имъ въ его альбомъ, откуда мы его и перепечатываемъ“.

164. Чи то недоля та неволя.

В М.—за № 10, перекреслено олівцем.

Уваги:

32, 13 зн. після „*i душу чистую*“,—в М. знак (?)

— 4 зн.: *нехристянство*,—в М.: *Не христіане!*

33, 3 після *научили* в М. стойть крапка.

— 8: те серце, праведне колись,—в М.: *Та сердце праведне* колись,—очев. Ш. поруч з „*та убоге*“ (серце) ставив і „*та праведне*“, а не „*те праведне*“ (помилка ще з Кожанч. „Кобзаря“).

Дата—р. 1850, а не 1848.

165. На батька бісового я трачу.

В автогр. М.—за № 11; есть і в Б.

Одміни:

31, 11 зн. В першому ж рядку по всіх „Кобзарях“ одміна: на батька бісового трачу,—тоді як в обох автографах: На батька бісового я трачу.

31, 10: I дні, і пера і папір,—в М.: *Часи, i пера, i папір.*

— 8: таки аж надто, не на мир,—в М.: *Ta таки її добре... не на мир* (в коп. Ж. помилка: *Ta таки і добре*).

- 7: І на діла,—в М.: *I на гріхи.*
- 6: А так, мов иноді,—в М.: *A так—мов иноді.*
- 5: Дідусь сивесенький рида, — в М.: *дідусь сивенський,*
та й рида.
- 4: того бачте, що сирота,—так в Б., а в М. цього рядка не має: замість того було аж 4 рядки, але оден зовсім викреслено, і осталось три таких:

Йому, як бачте, на сім світі
Нема до кого прихилитись,
Шо він, сердешний, сирота (в Ж.: *I він...*)

Дата—р. 1850, а не 1848.

166. *I досі сниться.*

Останній вірш з р. 1850—„*I досі сниться.* В автогр. М.—за № 12; есть і в Б. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, XI—XII.

Одміни:

- 36, 9: сидить,—в М.: *стоїть.*
- 11: коло хатиночки,—в М.: *Сидить під хатою.*
- 15: сміючись мати,—в М.: *дитини мати.*
- 12 зн.: І усміхнеться, і з тиха, — в М.: *I усміхнувшись*
собі тихо.
- 11: промовить нишком: деж те лихо?—В М.: *Ta й думає:*
минуло лиxo.
- 10—печали тії, вороги, — в М.: *таки помог Господь*
дожить.
- 9: І нищечком старий,—в М.: *До радості. Старий.*
- 4: *I сам пішов*,—і в М. і в Б.: *Й собі пішов* (поправка
пішла ще з „Основи“).

Дата не р. 1848, а 1850, на весні, бо, як відомо, 27 квітня Шевченко був уже арештований і посажений у тюрму перед тим, як заслати його в Новолетровський форт.

На цьому українська муза надовго покинула Шевченка і знову вернулася до цього аж р. 1857.

III. На волі.

(1857—1861).

167. Москалева Криниця

(Я. Кухаренкови).

В літературі йде суперечка, коли написано „Москалеву Криницю“: чи 6/IV 1857, чи 6/V? Власне жадної суперечки й бути не може, бо за 6/IV промовляють аж дві обставини: власноручний надпіс ІІІ. на манускрипті, засланному Я. Кухаренкові і присланному сином А. Я. Кухаренка О. Кониському для розгляду: „Батькови Кошовому Я. Кухаренкови, на память 7 апреля року 1857“. 7 квітня значний день в житті Шевченка, бо тоді він одержавзвістку про волю. Одержавши як раз 7/IV листа од Кухаренка і 25 р. грошей, Шевч., посилаючи Кухаренкові 5/VI 1857 поему, послав і листа, в якому писав: „Я думав, що я вже зледащів, захолонув в неволі, але бачу—ні! Нікому тільки було огюю положить під мое, горем недобите серце старе, а ти, друже мій, догадався; взяв та й підкинув того святого огню. Довго я читав твій лист, разів з десять..... та закачавши рукава і захопився коло оції „Москалевої Криниці“. Бог поміг... скінчив, мені і полегшало трохи. Я умисне приписав „Ченця“ і „Вечір“, щоб ти порівняв їх з „Криницею“, бо „Криниця“ сеголітня, а „Чернець“ і „Вечір“ Бог зна колишні. Чи помолодшав я серцем за 10 літ неволі?“

Під засланним Кухаренкові списком дата стоїть: *мая 16.* Така саме дата стоїть і під текстом в автографі Б.: „1857 мая 16.

Новопетровське укрѣпленіе“,

але посвята („На память Я. Кухаренкови“) *7 мая 1857* року. Чи був це просто *lapsus calami*, чи дійсно 7 мая чимсь невідомим для нас вславилося,—напевне цього сказати не беруся, та й річ це дрібна.

Таким чином ми маємо два джерела для тексту „Москалевої Криниці“: автограф О. Я. Кухаренка, описаний О. Кониським в Зап. Н. Т. XXXIII, і автограф Б. Останній, як пізніша редакція—має більшу ціну. Деж подівся брульон (перша редакція, з якої списав ІІІ. „Москалеву Криницю“ в Б.)—не відаю.

Зауважу, що та „Москалева Криниця“, яку ІІІ. написав р. 1847, має не багато спільногого з цією, але ІІІ., перечитуючи р. 1858 автограф М. додав олівцем під заголовком і в ній: „Я. Кухаренку“, одразу вона не була присвячена Я. Кухаренкові.

Вперше видруковано в „Основі“, 1861, кн. II.

Одміни:

564, 11: Аж за Уралом, за Елеком,—в автогр. Кухар.: За Уралом, над Елеком. До слова „Елек“ додано рукоп. Щ. примітку: „того бічна, невеличка річка Уральська, вливається в Урал між Оренбургом і Уральском“.

— 12: старий недобиток,—в авт. Кух.: *недобиток, старий*.

565, 9: малоліток,—в Кух.: *семиліток*.

— 10: мати,—в Кух.: мавши.

— 12: а вбогій,—в Кух.: *a вдові*.

— 13: вдові не до того,—в Кух.: убогій не до того.

— 13 зн.: чи вік же їй продіуватъ,—в Кух.: *Чи вже їй вік пропіковатъ*.

— 4 зн.: з трави,—по всіх „Кобзарях“, та і в автогр. Б.: *з роси*, а в автогр. Кухарен.: з *трави*,—звідціля д. Романчук, очевидно, її узяв поправку, але зовсім даремне.

— 2 зн.: весь,—в Б.: *весь*.

566, 1: А ні кара,—в авт. Кух. нема.

— 2: ні муки, кайдани,—в Кух.: *a ні кара, ні кайдани*.

— 4: тій сили не втомили,—в Кух.: *тій сини* (очев—*сили*) *не вбили*.

— 9—10: Як я нагадаю, — в Кух.: *Як її згадаю*.

Катерину. Слухай, сину—*Як її згадаю....*

Слухай, сину.

— 10 зн.: сяк собі то так,—в Кух.: то так собі, то сяк.

— 5 зн.: *за сіль*. (по всіх „Кобзарях“); так в „Основі“, а в Б.: *i сіль*.

567, 8: після Покрова, — така явна помилка задержалася скрізь, тоді як безперечно мало бути: Покрови (бо nominativ: Покрова, Покрівонька); так і в автогр. Б.

567, 14 зн.: Всі люде бачать лихо, сину—в Б. зразу було: *Таки я бачивсь з лихом, сину*, а в Кух.: *Я таки бачивсь...*

— 7 зн.: у зятя, то в сина,—в Б.: у зятя *та* в сина (так і в „Основі“, в Кожанч. та Пражськ.), а в Кух.: *To... то....*

— 4: на дитя своє едине, — в Кух.: *Як на квіточку в садочку.*

568, 15—17: Таки її досі ще не знаю,

Не знаю нічого;

Знаю тілько, що тверезий,—в Кух.:

Незабаром сто літ мине,

А я, єй же Богу!

Таки її досі ще не знаю.

— 15—16: Оттаке-то сподіялось!
Вмер батько і мати,—в Кух.:

Оттаке то!
З журби батько,
З журби вмерла мати.

569, 1: мій брате,—в Б. зразу було: *единий*.

— 2 і 14 зн.: зосталась,—в Б.: *осталась*.

— 5: коли одпочине,—в Б.: *коли одпочине?*

— 11: попілище,—в Б.: *попелище*.

— 14: у димарі,—в Кух.: *в чорній грубі*.

— 15: що тут в світі,—в Б.: *Що на світі діяТЬ?* Поіправлено ще в „Основі“, а звідти і скрізь.

570, 1: та сучого сина,—і в Б. і в Кух.: та *скуївого*,—по-правка пізніща.

В „Основі“, Кожанч. і Пражк. К.—зовсім опущено цей рядок, а далі: *I вдовиченка*.

— 4: в скрепицю,—в Б.: *скрепицю*, в Кух.: *скріпцицю*.

— 8—12,—до цих рядків в автогр. Кух. одмінний варіант.

Після „яка правда—

Темнеє, мій сину!
Аж страх темнеє творилось
В нас на Україні:
Ні: вже, каже, добре люде... (так як в V
розділі)...

. 570, 16 зн.: Іду служить,—в Кух.: *Піду, каже*.

570—571—усього розділу V-го („Ні вже. каже, добре люде...“)—в автогр. Б. немає зовсім, а під V стоять те, що в „Кобзарях“ під VI... Однаке в „Основі“ цей розділ видруковано. Виходить, що Куліш мав якийсь інший оригінал під руками тєї самої редакції, що і в Б., але повніцій.

571, 6: через год ото й велике,—в автогр. Кух. мабуть так само було, а О. Кониський не прочитав, як слід, бо в нього: *чез-рэз сад (!) ота велика*.

— 5 зн.: в само серце,—в Б.: *в саме серце*; в „Основі“ теж: в сáме серце,—так і в Кожанч. та Пражськ. К.

— 4 зн.: тричі обвилася,—в Б.: *повилася*, але вже в „Основі“: *обвилася*.

572, 12—15: Мов дівчата, та святее—
Борошно псували?

На іграшку, я думаю
Так собі, аби-то! .

в автогр. Кух.:

*Мов дівчата?... Так, святеє
Борошно псували,—
Більш нічого. Я думаю,
На іграшку.*

— 14: з дяком таки, а то возьме, — в Кух.: з дяком собі, та візьме (!).

— 12: Апостола серед церкви, — в Кух.: *Апостола. У москалях.*

— 10: у москалах). Непевний був, — в Кух.: Оттакий то був пепевний.

— 8: та трудяцій, — в Б.: *A* трудяцій, — але вже в „Основі“: *Ta*

573, 2: від,—в Б.: *од*.

— 3: преблагай,—в Кух.: *святый*.

— 7: пострівай лиш,—в Б. зразу було:

*Не записуй,
Не росказуй, сину.*

— 9: та тогді вже,—так і скрізь, почавши з „Основи“,—а в автогр. Б.: *та то й вже* (наголос має бути на *вже*).

До рядків 4—9 в автогр. Кухаренка — відмінний зовсім варіант:

Був Максим той. Мені ж, сину,
Було б не родитись на світ Божий!
Такеє то створив я, клятий!
Цёго б було, мій голубе!
Не треба б писати;
Бо се страшне..... Страшне, сину!
У пеклі твориться
Не таке...

573, 9 зн.: й на тім світі,—в Кух.: *По вік-віки; бо сказано—Проклятий Богом і людьми.*

— 3 зн.: ввіпеться,—в Б.: *вопієца.*

— 2: пазурами в саме серце,—в Кух.: *пазорами в твою душу;* в Б.: *пазорями..*

574, 8: там, у холодочку,—в Б.: *Ta u холодочку*,—поправка єсть вже в „Основі“.

— 10 зн.: роботати,—в Б.: *работати*, — поправка пішла з „Основи“.

575, 4: при долині,—в авт. Кух.: під горою.

Рядки 6—9 в автогр. Б.—в скобках.

— 12: височений,—в автогр. Кух.: *превисокий*.

— 15—14 зн.: Та за того, що викопав,
Богу помолитись,—

в автогр. Кух.: *To (!) за його грішину душу
Господа молити.*

575, 5: у світлому раю,—в „Основі“ немає, але вже в Кожанч. К. єсть.

Після рядка 5 зн.—текст в Б. oddілено.

— 4 зн.: у неділю,—в Б.: *у недільлю*.

576, 11: чи глибоко,—в автогр. Б.: чи глибока,—і так воно й повинно бути. Помилка пішла з „Основи“.

— 14 зн.: оттаке-то, — в Б.: *такеє те*, — поправлено ще в „Основі“.

— 3 зн.: та у балці поховали,—в авт. Кух.: *та тут його
її поховали*.

577, 1—2: А його криницю
Москалевою назвали,—

в автогр. Кух.:

*I тую криницю
Москалевою прозвали.*

— 4: про криницю,—в Б.: про *ту* криницю (так і в Кожан. і в Праж., а в „Основі“ рядків 3—5 немає). Очевидно, поправка ще пізніща.

— 5: страшная билица,—в Б.: *нелюдська* билица; так і в Кожанч. та Пражськ. К. (в „Основі“ зовсім немає), — очевидно поправка пізніща як з 1876 року.

— 8: бо тут Сібір (в Б.: *Сібіръ*) була колись,—до цього в автогр. Кухаренка Ш. зробив примітку: „не дуже давно посилали каторжних на Єлек, чи Єлецьку зашиту, для ломки солі“.

— 9: і пропадаю, *моя* собака,—в автогр. Кух.: *як*.

— 10: *Моя той* , — в автогр. Кух.: *як той*.

168. Неофіти.

В автогр. Б. „Неофіти“ з посвятою: „М. С. Щепкину на пам'ять 24 декабря 1857“ (коли вони побачились знову після довгої розлуки), а дата *8 декабря 1857. Нижній Новгородъ*¹⁾. Автограф „Неофітів“ єсть у М. А. Маркович (Марко-Вовчок)²⁾.

Що до друкованого тексту „Неофітів“, то було його кілька редакцій, через те маємо аж чотири версії: у „Вечерницях“ (р. 1862, №№ 31, 32 і 33), де видруковано вперше по першому рукописови, в „Основі“ (1862, IV) та в Кожанч. К. по в автографу Б., у Львівському виданні 1867, — по невідомому автографу, і в Пражському (Женевське і Львівське 1893—важто з Пражського, а російські відання— наближаються до Львівського). Пражське—друковано по автогр. М. Вовчок.

Поема „Неофіти“ не викінчена, як писав про це Ш. до М. М. Лазаревського 21 січня р. 1858, не так він її кінчив потім.

З автографів, крім автографа Б.; розглядав я ще уривок (на чвертці аркуша паперу, перегорненого у—двоє, і списаного з усіх 4 боків) в Музеї імені В. Тарновського. Автограф цей обнімає кінець розділу IV (од слів „І пяний і голий фавн отой“), розділ V VI³⁾ (текст дуже близький до того що в „Вечерницях“). Крім того, єстьще копія в рукопису Л. Жемчужникова (З. Н. Т. XXXIII), де пролог починається з „Благословенная в женах“, але, як це видно з варіантів, вона не що інше, як копія з автогр. Б.; нового сливè нічого нам не дає.

Таким чином порядок (хронологічний) джерел буде такий: 1) Чернігівський автограф (частина поеми), 2) „Вечерниці“ 3) Пражський текст (автограф. М. Вовчок), 4) Львівський К. 1867—1868; 5) автограф Б. (примітки до Пражськ. К., „Основа“ і Кожанч. К.), 6) копія Л. Жемчужникова. „З усіх цих редакцій—та, що в „Вечерницях“, найранійша і через те найменьш має ваги,—тим часом д. Романчук дуже на неї покладався і багато варіантів взяв звідти. А цього крім 2 рядків в розділі XIV, недостача яких

¹⁾) В днівнику під 8/XII стоять: „Усі отсі чотирі дні (4, 5, 6 і 7) писав поему.... здається назову її „Неофітами“.

²⁾) Вказівка про це в—Пражськ. Кобзарі, т. II, 166: „Ми тута друкуємо їх по автографу, зіставшомуся у п. Маркевички (Марко Вовчок), додаючи варіянти з Львів. вид. та вид. Кожанчикова“ .

³⁾) Цей уривок, що в Музеї імені В. Тарновського,—шматок найпершого рукопису, про який Ш. згадує в „Днівнику“.

спраді почувався, не слід було робити. А ще ж д. Романчук зауважає (у згаданому листі до мене), що „не використав я лише значно відмінного та цікавого тексту „Неофітів“, поданого в „Вечерницях“.... Мусу признати, що це тільки на краще вийшло... Що до цього цікавого тексту, то д. Романчук, очевидно, не уявляв собі, яке він місце займає в історії текстів цієї поеми, і не відав, звідкіля його дістали Галичане. „Звідки редакція“ Вечерниць „той текст дістала, не знаю,— пише він у листі до мене, та й годі тепер розвідати, бо всі редактори і помічники (Заревич, Климкович, Володимир Шашкевич, Остап Левицький) вже померли“.

В новому виданні „Кобзаря“, що друкується в Петербурзі, я виправив текст відповідно останньої редакції в до автографі Б.

577, 11 зн.: Ісаїя, глава VI,—у Шевч. в Б.: глава 5.

— 8: я тихо плачу,—в „Вечерницях“: *нишком*.

— 5: благодушне,—в „Вечерницях“: *благодушино*.

578, 1: сирия,—в Б.: *сірая*; по всіх „Кобзарях“: сирия, бо очевидно у Ш.: сирия, і видавці не знали як прочитати *и*: чи за *i*, чи за *и*.

— 5: притчою,—в Б.: притчею; так і в „Вечерн.“.

— 14: на кладовищі,—в рукоп. вар. в примітк. до Пражськ. К.: *гробовиці*; так і в „Вечерницях“.

— 16: й за те, що бачу, що живуть,—в рук. вар. Пр. К.: *За те хоч бачу*; а в Б., після: „що бачу“ не (.), а (.) і далі: *Ще* живуть. „Добрий варіант і в „Вечерницях“: Слава Богу й за те.... Хоть бачу, що живуть.

— 14 зн.: на кладовищі—в „Вечерницях“: *на гробовиці*.

— 12 зн.: невбогий мабуть хтось лежить—в Б.: не вбогий; в „Вечерницях“ кращий варіант:

„Мабудь не вбогий хтось лежить“.

— 8 зн.: і я—,—в Б.: *A я*, але мабуть помилка, бо і в „Вечерницях“: *I я*.

— 5 зн.: із тюрми (.) В „Вечерницях“ немає ніякого знака після: *из тюрми дивлюсь, дивлюся*.

— 2: мов нагодована дитина,—в „Веч.“ помилка: негодована.

. 579, 9: його святого мордували,—в „Вечерниц.“: *За що його мордували*.

— 4: та праведних,—в „Вечерн.“: *у праведних*.

— 11: I главу його честную,—в прим. Пр. К.: *i святую главу його*; теж і в „Вечерницях“.

— 15: І повісили між ними?—в Б.: *між ними*; в *Вечерн.*: *повішили*.

— 17: сивий Верхотворець,—в *Вечерницях*, у Львів К. і в Б. теж так, а в Пражськ.: *святий*.

15—1 зн. на стр. 579, уся стр. 580 і 1—10 на стр. 581—в Б. немає: узято це з *Вечерниць*; есть і у Львів. К. 1867; в *Вечерницях*, через недогляд, опущені рядки 6—10 на стр. 580,—новна редакція тільки у Львів. 1867.

579, 11 зн.: син отгої *Марії*,—у Львів. Кобз. 1867: *отсієй Марії*; у *Вечерницях*: *отсій Марії*.

580, 17 зн.: Земні

Бете поклони,—

у Льв. К.: *до землі*; так і в *Вечерницях*.

— 15: од, — у Льв. К.: *від*; так і в *Вечерницях*.

580, 5 зн.: перелечу во время оно,—так в *Вечерницях* і у Льв., а в Пражськ.: *„перелечу в літа*, у те незгірше время оно”.

— 2: із тьми-недолі,—так в *Вечерницях* і Львів., а в Пражськ.: *юдолі*.

581, 7—10,—в Пражськ. одмінний зовсім варіант:

Так думаю во время оно
Перелетіть і стоном—звоном
І трубним гласом розсказать,
Як Бог поможет, про святую
Про тую матір молодую
І христіянку. Про царя,
Чи тее... про кесаря...

— 15: *летучі літа*,—в *Вечерницях*: *Літа летучі* (:). Може помилка—зам. *летучі?*

— 16 зн.: *i слово* розумом,—так у Льв., а в Пражськ.: *I голос....*; в Б. зразу було: *i голос плаченем*; в *Вечерницях*: *i слово пламенем*.

— 13: Старої матери, що море

Сльози святої пролила,—

це варіант *“Вечерниць”*, бб по інших К. і в Б.: *як тая мати ріки—море*, а далі в Пражськ.: сльози святої пролила; у Льв.: сльози кровавої лила,—так як в автогр. Б.

— 8: ти, мати Бога,—так у Львів., тільки *“мати Божа”*, а в Пражськ. і в Б. (зразу було): *Матір правди*; так і в *“Вечерн.”*, але попр. в Б. на: *мати Бога*.

— 7: слізами матері,—в „Вечерн.“: *матерні*.

— 6: до каплі вилила,—так у Львів.; в Пражськ.: *до краю*; в „Вечерницях“: *із серця*.

— 2: пламенем взялось,—в Б. зразу було: *пламенем святым*.

582, 1—3: Щоб по Україні розлилось,
Як благовоннее кадило,
1 рідні душі освятило,—

так в „Вечерницях“, тільки: *по Вкраїні*; в Кожанчиківськ. „Кобзарі“ та в „Основі“:

І на Україну почеслось
Те слово—Боже кадило,
Кадило істини.... Амінь.

В Пражськ., копії Жемчужник. та в Б.—повніше:

І на Україні понеслось (в Праж.: *I по Україні про- неслось*; в коп. Ж.: *На Украйну понеслось*).

І на Україні святилось (в Праж.: *світілось* (!)).

Те слово—Боже кадило (в Праж.: те слово чистее, кадило).

Кадило істини. Амінь (в Праж.: Чистішій істини).

Останніх двох рядків в коп. Ж. немає.

— 9: за Деція,—в Б.: *за Декія*.

— 13: Россії,—в Б.: *Росії*.

— 16 зн.: на його,—так в Праж. і в „Вечерницях“, а в Кожанч. і в Б.: *на неї*.

— 15: і дівчата,—в Б.: *і дівчаті*; в „Вечерн.“: *а дівчаті*.

— 14: людей шукала, і знайшла, — в „Вечерн.“: шукали, і знайшли.

— 12: гінекеї,—в Б.: *інікею*; в „Вечерн.“: „гінекеї“; так і по інш. „Кобз.“

— 11: одвела,—в „Вечерницях“: *одвели*.

— 9: Із доброго того дівчата,—в Б.: *із доброї тії* (Б.), але по всіх інших джерелах *дівча*—середнього роду.

— 8: дитину-сина привела.—М. Кр-ський зауважає, що треба б.: *повила*. Але як і тут, так і в „Марії“ у Ш. звичайний випадок: *привела*.

— 5: немалі жертві. І благала,—в Кожанч., в „Основі“, і у Львів. К. і в Б.: *Ублагала*. В „Вечерн.“: *Чималу жертву*. І благали (!).

— 4: весь синкліт,—в Кожанч. і в Б.: *той сігкліт*.

583, 2: сив Ї,—так в Кожанч. і в Б., а в Праж. і „Вечерницях: *первенець*.“

— 4: перед образом,—в „Вечерницах“: *i перед ідолом*.

— 5: горить кадило золоте,—це взято з „Вечерниць“ і Львів. К., тоді як в Пражськ. і в Б., *лампади світять* (в Б. зразу було: *теплять*); в „Основі і в Кожанч.: *лампаду* світять. Той варіант, що у д. Романчука, кращий, бо дає рифму до *син її росте*.

583, 7: сходила зоря,—в Б.: *заря*.

— 17 зн.: Г сина божого,—в Б.: *божія*; так і в „Вечерницах“; по всіх інших джерелах: *Божого*.

— 12: возстав із гроба! Слово встало—так у „Вечерницах“ у Львів.; в Праж.: *од гробу*, в Б.: *от гроба*. Після *от гроба* в Б. не (!), а (—).

— 11: понесли,—в Б. зразу було: *рознеслось*.

— 7: той син Алкид,—в рукоп. прим. Праж. К. і в Б.: ї Алкид в „Вечерницах“: *сей син*.

— 6: та ще,—в „Вечерницах“: *I тi*.

— 3: у гаї гарно,—в „Вечерн.“: в гаю гарненько.

— 2: вина святого напились,—так і в „Вечерниц.“, а в рукоп. прим. до Праж. К.: *I ще гарнiйше попились*; в Б. теж так: *Ta ще гарнiйше попились*.

— 1: та ї поклонялися Пряяпу,—в Б.: та ї покланялися Пріапу.

284, 1: іде святий Петро,—в „Вечерницах“: *святий, святий*.

— 2: Ідучи,—у Львів., в „Основі“, Кожанчик. та в Б.: *Ta йдучи*. Ідучи—в „Вечерницах“ і в Пражськ. К.

— 4: I одпочити—в „Вечерн.“: *Ta одпочити*.

— 6: I оргiю благословив,—в „Вечерницах“: *i взором оргiю змiрив* (!).

— 7: і тихим, добрим, кротким—в „Вечерницах“: *I добри.i, кротки.i, тихим*.

— 9: любов *i правду*,—в Праж.: любов *i кромiстъ*; так і в „Вечерницах“.

— 11: *L* ситий,—так—і в Б., а в „Вечерницах“ в Праж. і у Львов., в коп. Жемч.: *i дiти*.

— 12: I пяний ї голий Фавн отої,—з цього рядка починається ще одне джерело—автограф Черниг. Музея (найперша редакція). В Чернig.: *I козлоногий сивий пан* (так і в Праж.); у Льв.: *I козлоногий сивий Фавн*, а в рукоп. прим. до Пражськ. К., в коп.

Жемч. і в Б.: *I п'яний ѹ голий отої Фавн* (зразу було: *I п'яний голий пан Фавн*).

-- 13: *I син Алкід твій*,—в Черниг.: *I добрий син твій*.

584, 14: *Всі, всі*,—в Черниг.: *усі*.

— 15: Перед святим,—так у Льв., а в Праж.: *перед Петром*; в Б. зразу було: *перед святим*, але поправл. на: *Петром*.

16,—До себе в терми на вечерю,—в Б. додано: ще пів рядка: *Того апостола...*

— 18: *I в термах*,—в „Вечерн.“: *A в термах*. Це не резон, бо і свідчить про попередню вже оргію, про яку ми вже чули.

— 15 зн.: *куряться амфори*,—в Черниг.: *I курять амфори*.

— 14—15: *Трохи не голії, стоять*

Перед Кипрідом, і в лад,—

це взяв Ю. Романч. з Львівськ. К. (та так і в Б.), а в Пражськ.:

Трохи не голії, не в ряд

Перед Кипрідою стоять.

В Чернигів.: *Трохи не голі, і хлонята*

Перед Кипрідою стоять.

— 12: співають гимн. Приуготован.,—в Черниг. і в Пражськ. „Кобз“.: *I гимн співають. Уготован*; в „Вечерницях“: *Їх гимн співають. У Львів. К. помилка: приготован* (зам. приуготован).

— 9: аж тут їм гостя привели,—це взято з „Вечерниць“, а в Черниг. і в Б. і по всіх інших джерелах: *гетери гостя привели*.

— 8: сивобородого, і знову,—варіант: *i знову*—тільки в Праж. К. а в „Вечерницях“, у Львівск. „Кобзарі“, в Черниг. автогр., в коп. Жемчужн. і Б.: *i слово*.

— 6: *Єлеєм слово* потекло, — так тільки в Пражськ К.; в Черниг.: *єлеєм, медом*, а в „Вечерницях“ у Львівск.: в коп. Жемч. і в Б.: *драгим єлеєм*.

— 5: *A жриця*,—в Черниг.: *I жриця*.

585, 2: У катакомби. I єдиний,—в Черниг. тут вставка:

У катакомби,--за собою

I причет весь свій повела.

— 3: *твій син Алкід пішов із ними*,—в Черниг.: *I всіх гостей. I син твій, мати*; в Пражськ. і у Львів.: *пішов за ними*.

— 4: за тим апостолом святым,—так в „Вечерницях“ і в Пражськ.; в Черниг.: *пішов за ними, за святым;* у Львів., в коп. Жемч. і в Б.: *I за апостолом святым.*

— 5: за тим учителем благим,—так в „Вечерницях“, а в Черниг. Святым учителем своїм; у Львів.: *За тим учителем своїм;* в коп. Жемч.: за ним—учителем своїм; в Б.: *За тим—учителем своїм.* В Пражськ. К. цього рядка зовсім немає.

— 6: *A ти,*—в коп. Жемч.: *I ти.*

— 8: свого единого. Нема,—так в „Вечерницях“ і в Пражськ.: а у Львів. і в Б.: *Свого Алкида... Ні, нема!*

— 9: Уже й не буде! *I сама*,—так в Пражськ. К., а у Львів., в Черниг. і в Б.: *Ти сама....* В Черниг. тут вставлено ще два рядки (перед: *уже й не буде*):

Уже й смергає, вже й світає —
Твого единственного немає, .
Уже й не буде...

— 10: сама помолишся пенатам,—так в Пражськ., а у Льв. К і в Б.: *Помолишся своїм пенатам.*

— 11: сама вечерять сядеш,—в „Вечерницях“: *Сама вечеряй.*

— 12: Ні, не вечерять, а ридать,—в „Вечерн.“: *Ні, не вечеряй а ридай.*

— 13: себе і долю проклинать, — так в Праж. і в Б., а у Львів. К.: *Ридать і долю;* в Черниг. автогр.: *Ридать і Бога;* в „Вечерницях“: *себе і долю проклинай.*

— 14: I сивіть кленучи,—в Черниг.: *плачучи.*

585, 15: умреш-еси на самоті,—в Черниг.: *умреш сама;* в „Вечерницях“: *у самоті.*

— 16: мов,—в Черниг.: *як.*

— 15 зн.: старого,—так в Черниг. автогр. і в Пражськ. К., а у Львів. і в Б.: святого.

— 14: Апостола Петра святого,—в Черниг., в Праж. і у Львів.: Того апостола Петра. В Б.

— 13: а Неофітів в Сиракузі,—в Черниг. і в Праж. Кобз.: *А церков всю у.....*

— 12: в підземній страшній узи,—ні у Львів., ні в Б. немає, а взято із „Вечерниць“ та Пражськ. К.

— 11: в кайданах, —в Черниг.: *в галерах;* в „Вечерницях“ на барках.

— 10: твій син Алкід, твоя дитина,—в Черниг. і в Пражськ. К.: *твоя единственная дитина;* в Вечерн.: *твоя коханая дитина.*

— 9—8: Твоя любов, твоя едина
Утіха, радість на землі,—

а в коп. Жемч. і в Б.:

Єдиная твоя (в коп. Ж.: *єтвоя диная*) *родина,*
Любов единая твоя.

В Черниг., в Пражськ. К. і у Романчука зам. *тіха, радість—*
едина радість.

— 7: гнies в неволі у кайданах,—так нема ні в одному джерелі, бо в Пражськ. не стоїть і в Б.: *гнies* (в коп. Ж. і в „Вечерницях“: *гине*) *в неволі...* В Б. далі: *в кайданах*, а в Ж.: *I не знаєш*; у Львів.: *гине* в неволі, у кайданах...

— 6: а ти, прескорбна, і не знаєш,—у Льв.: а ти, прескорбна, не знаєш; так і в Б. (лишень через помилку опущено *ти*).

586, 3: Чи тее... в Скифію..., — в „Вечерницях“: *Чи то у Скифію...*

— 14: Круг одра

постанутъ,

—так у Львів. К., а в Черниг. і в Б.: *предстануть*; в Праж.: *повстануть* (!).

— 15: в кайданах,—в „Вечерницях“:

Постанутъ
Страшний муки,—

і далі немає 4 рядки.

— 14 зн.: Аж кишить
Невольника—

в „Вечерниц.“:

Аж кишасть
Невольники.

— 12 зн.: в льохах і тюрмах,—в Черниг.: *Все христіане*; в „Вечерницях“: в підземних мурах.

— 6 зн.: не знайшла, — в Б.: *не найшла*; так і в „Вечерницях“.

— 4: та там,—в Черниг.: *I там.*

— 1: сидіти,—в Б.: *сидіть*, але це неправильно, бо це слово мусить тут мати наголос на переодостанньому складі, відповідно до попереднього *подивйтись...* І справді, по всіх джерелах: *сидити..*

587, 1: коло острогу, ждатъ, — в Черниг.: *коло тюфми і ждатъ*; в Б.: *коло острога*.

— 3: *своего сина*, — в Черниг.: *так того*.

— 5: *Бульвар мести*, — в Черниг.: *Мести бульвар*; так і в „Вечерн.“.

— 10: *жреці*, — і в Черниг. і в Б.: *жерці* (так і у Льв.).

— 13: з кадил і амфор. I з собором, — в Черниг. не так: *I в Капітолію з собором*; в „Вечерн.“: *A в Капітолій і з собором*.

587, 15: ·Із бронзи литую статую. — в Черниг.: *литого Нерона*.

— 16: *самого кесаря несуть*, — в Черниг.: *Нерона кесаря несуть на цьому кончається автогр. Чернігівськ. Музею*.

— 18: *непевне видумали свято*, — в „Вечерницях“: *На певне (?)*.

— 11 зн.: *самим ледащо вихвалять*, — у Львів. К.: *його самим ім...*; в Пражськ. К., в копії Ж. і в Б.: *самим ім дурні*.

Рядків 10—4 в коп. Ж. немає.

— 10: *так щоб вже разом доконать*, — у Пражськ.: *та щоб вже разом*; у Львів.: *Ta заразом щоб*; в Б.: *To заразом щоб доказати*; в „Вечерн.“: *Та щоб вже разом доказати*.

— 4: *—бог, ще більш од бога*, — в Б.: *—бог, що більш од бога*; в „Вечерницях“: *що більше Бога*.

— 3: *I майстрові дали ковать*, — в Праж.: *I сказано було ковать*.

588, 1—2: *Що бронзовий той кесар буде*

І милуватъ, — в Пражськ.:

Що миловать Юпитер буде,

Щоб всі молилися.

— 3: *неначе в ірій потягли*, — в „Вечерн.“: *неначе вірні потягли*.

— 5: і та небога, — в Вечерн.: *й моя — цей варіант д. Романчук взяв з „Вечерниц.“, а більше його ніде немає*, — скрізь: *I чи одна ж вона? Мій Боже!*

— 6—5: *Iх тисячі в слюзах зібрались*

— *Зо всього царства*,

теж узято з „Вечерниць“, а скрізь:

Прийшло іх тисячі в слюзах,

Прийшло здалека!..

588, 14—16: Свою надію? І кого
Кого благаєте, благий,
Раби незрячій сліпий?—

цей уривок дуже попутаний і скрізь неоднаковий. В „Вечерницях“ так як тут, тільки зам. „раби неяричій“—„о нерозумній! У Льв. і Пражськ.:

Свою надію? Горе з вами!
Кого благаєте, благий,
Раби неяричій, сліпий!

В Б.—теж так, тільки після „Горе з вами“ вставлено ще рядки: „Раби незрячій, кого?“ але в такому разі виходить аж двічі: *раби незрячій*. В коп. Ж. після „благий“ — немає вже рядка: *раби незрячій, сліпий*.

— 17: чи ж камінь милує кого?—це гірший варіант; есть він в „Вечерницях“ та в Пражськ. К.: і якимсь дивом в Б., тим часом як у Львів. та в коп. Жемч.: *чи кат помилує* кого?

— 17 зн.: молітесь Богові святому,—в коп. Ж.: *одному*.

— 14: не поклонітесь,—в „Вечерн.“: Всі не молітесь.

— 13: цари, попи,—в Б.: *попи ї цари*. (В „Вечерницях“ кінця рядка 14 і цілого 13—немає).

— 10: перед тим Юпітером,—в Б. *тим* немає, — та воно ѹ зайве, бо в рядку повинно бути 8 складів, а так виходить 9; так воно і стоїть у Львів., у Праж. та в інш. „Кобзарях“, в „Вечерницях“ *перед Нероном* немає... Для чого Романчук додав: *тим* — не відаю.

— 9: молились вчора сенатори—в Б. поставлено наголос: *сенато^{ри}* (рифма до *вчора*); в „Вечерницях“: дуки сенатори.

— 8: і вчора—в „Вечерн.“: *учора*.

— 7: лилася божа благодать,—в „Вечерн.“: отце ж іллеться благодать.

— 6: коли не чином; то грошима,—так у Львів.; у Праж. і в Б.: *Кому чи чином, чи грошима*.

— 5: кому—в аренду,—в Б.: *Кому—аренду*.

588, 4: або за більший заслуги,—цього рядка в Праж. немає, затеж там мало зрозумілий варіант: *Байстрятам—Почеп, а кому*. В Б.: *Байстрятам де-що, а кому*.

— 1: *хоч і*,—в Б.: *хоча й*.

589, 5: *й* себе,—в Б.: *й* немає, але воно потрібне.

— 10: А ми,—треба писати: *A Mi*.

— 14 зн.: вести із Спракузів, — в Б.: *Вести з Сиракузи.*
 Справді, із Спракузів у Рим можна тільки *записи* міняти, а не *вести*. Про це не раз свідчить і текст „Неофіт“: „А неофіт в Сиракузі в кайданах одвеали“ (585, 13—11 зн.), „Литину мати не знайшла і в Сиракузі поплила“ (586, 6—5 зн.), „Припинала із Сиракуз і та небога“ (588, 5—6), „на галері везуть *трього сина* з христіанами в кайданах“ (590, 14—12).

— 12: і весела,—в „Вечерн.“: *і весело.*

— 11: кумирови помолилась,—в „Пражськ.“: *Кесареви.*

589, 10 зн.: а кумир той,—у Праж.: *A Юпітер.*

— 9: Юпітер той новий,—у Праж.: твій Юпітер новий; в коп. Ж. од рядка 10 до низу і 1—4 на стр. 590—немає.

— 1: ласкавого бога,—так у Пражськ.; у Льв.: *лукавого*, в Б.: *ласкавого* (так і в „Вечерницях“).

590, 2—3, 5—6—взято з Львів. К., хоча з одною одміною. У Львів. „Кобз.“ тут той самий текст, що в прим. до Пражськ. (= Б.).

— 2: Алкідова мати,—в Праж.: *I ти, моя мати.*

— 3: пішла сина зострічати,—в Б., в примітках до Пражськ. і у Львів.: пішла *його* зострічати; в „Вечерницях“: зострінути *сина*,—д. Романчук підправив *його*. А воно й не надто було потрібно, бо 4 рядки перед тим: *Іди зустрічати свого сина.*

— 5: на березі. Пішла-еси,—так і в коп. Жемч., а в Праж.: *I пішла ти.* В „Вечерн.“: пішла вона.

— 6: трохи не співаеш,—в „Вечерн.“: *не співає.*

— 8: хвалиш, вихваляеш, — в „Вечерн.“: *хвалить, ви-хваляє.*

— 15 зн.: байдак,—в Праж.: *барка.*

— 12: з христіянами,—в рукоп. прим. до Пр. К. і в Б.: з *неофітами.*

— 9—6—в коп. Ж. немає.

— 8: а апостол великого, — в Праж.: *твій единий, а апостол.*

— 7: христового,—в Праж.: *великого.*

— 6: слова істини,—в рукоп. прим. до Праж. К. і в Б.: *Оттакий то він.*

— 4: Аллілуя,—ні в одному джерелі немає, а в „Вечерницях“ зам. цього: *Псалом CXLIX.* Для чого Романчук добавив?

Далі іде „Псалом новий Господеви“—той самий псалом, який ми маємо в псалмах Давидових під р. 1845, — з невеличкими однакче одмінами.

591, 11: гострі,—в Б.: *острі*.

— 17 зн.: неправедних,—так в рук. прим. до Праж. К., а в Пражському основному тексті: *нечестивих*; в „Вечернициах“—губителей.

Це найраніший варіант псалма CXLIX, і дісно в „Псалмах Давидових“ (див. попереду) стойть *губителей* (490, 11 зн.); так само в „Вечернициах“: преподобних (591, 14 зн.) слава,—як в псалмах.

— 10 зн.: дивилась, слухала, ридала,—так в Пражськ., а в Львів., коп. Жемч. і в Б.: *Не слухала і не ридала*. Так і в рук. прим. до Праж. Кобзаря (= Б.).

— 9: I „Аллілuya“ подала,—в Б. і коп. Жемч.: *A...*; в „Вечерн.“: *подала*.

— 7: мов давони загули кайдани,—а в Пражськ.: *Бабрязали тяжкі окови*.

592, 1: гординею *ж*,—в Б.: *ж немає*.

— 2: не поклонітесь,—в „Вечернициах“: *не преклонітесь*.

— 5: пророків,—так скрізь, тільки—в Б.: *пророка*.

— 6: розпинає,—так в Б. і в рукоп. прим. до Праж. Кобз., а в Праж. Основ.: *похирає*.

— 8: I виростуть вони колись ряда 8—10—немає в Праж. основному; в „Вечерници.“: і виростуть внуцата тиї.

— 11: без огня—в коп. Ж.: *без огню*.

— 13: I тисячі і тьми,—в Б.: *і тьми і тисячі*.

— 15—16: Молітесь, братія, молітесь!

| павши ниць перед Христом,—

в Б.:

Молітесь братія!
Молились,
Молилися перед Христом.

В „Вечернициах“: *упавши ниць перед Христом*.

— 15 зн.: лицарі святий,—в „Вечерн.“ *святыі немає*.

— 14: во віki, віki,—в „Вечерн.“: *во віки вічні*.

542, 11 зн.: минає тиждень. П'яний кесар,—так в прим. до Праж. Кобзаря (= Б.), а в основному Праж.: *Минув і тиждень той. I кесарь*. В коп. Ж.: п'яний *писарь* (?); в „Вечернициах“: минув і тиждень „п'яний кесарь“.

— 10—9: Постригши сам себе в Зевеса,
 Завдав Зевесу юбілей,—

так і в Б., а в коп. Ж. один тільки рядок: *Рим пропиває, тримаю право віть.*

— 7: миро,—в Б.: *мірро.*

— 6: женутъ гуртами,—так і в рукоп. *прим.* до Праж., а в Пражськ. основному: *гуртами гонять.*

— 5: у колізей. Мов у різниці,—в Пражськ.: *Моя у різницю. Кров потекла.—І кров тече* (так і в „Вечерницях“).

593, 2: пий, лютуй.—так в „Вечерницях“; в Кожанч. і в Б.: *лютий, лютий,* в Пражськ. і Львів.: *Лютуй, лютуй.*

— 5: уже зійшла свята зоря,—в Б.: *уже встає;* в „Вечер.“: *зійшла, але свята*—опущено.

— 8: мов собаку,—в Б.: *мов собаку (,—).*

— 7—тебе убъють,—в „Вечерн.“: *тебе побе.*

593, 14: червленим,—ні в одному джерелі я не знайшов *червленим*, а скрізь: *червоним.*

— 15: в болоті крови замісивсь,—так тільки в Пражськ., а в решті джерел: *в болото крови.*

— 12 зн. в „Вечерн.“ немає.

— 13 зн.: Апостол, син твій, на арену,—так в Пражськ., а у Львівск. К. і в Б.: *А син твій гордо на арену.*

— 9: Із ями,—так в Пражськ. і у Львів., а в Б.: *із лъоху.*

— 7: По Колізей,—в Б.: *По Колізей* (так і у Львів.).

— 6: ревучим громом,—так у Львів. і в Б., а в Пражськ.: *неначе* громом.

594, 1: обступили,—в Б.: *оступили.*

— 3: твоїм Юпітером, —в „Вечерн.“: за кесарем твоїм.

— 5: а ти осталася одна,—в „Вечерницях“. А ти осталась на дворі.

— 12—в „Вечерницях“ короччий варіант:

Сама саміснька.... О горе!
Ти закричала, занявши руки,
І збожевілівши від муки.

— 13: σ мур,—в Б.: *об мур.*

— 14—15: I трупом пала,—
Під саму браму,—

в „Вечерницях“:

Ударилася—і не живою
Під браму впала.

— 12—11 зн. в Б. немає, —це взято з „Вечерниць“; ні в Пражськ., ні у Львів., ні в інших джерелах—немає, хоч без цих рядків дійсно почувався недостача.

— 10: одинокий, мов гора та,—так у Львів. К. і в Б., а в Праж. і в „Вечерницях“: *Одинокий серед Риму* (в „Вечерницях“: *серед Рима*).

— 9: на полі, чорніє,—так у Львів. і в Б., а в „Вечерницях“ і Праж.: *Мов гора, чорніє*.

— 8: Колізей той серед Риму,—так у Львів. і в Б., а в „Вечерницях“ і Праж.: *Серед поля широкого*.

— 6: Із Альбано, із-за Тибура—такого варіанта ніде немає, бо у Львів. К. і в Б., очевидно, бажалося мати крашу рифму до „Риму“—із-за *Тибуру*...

Із-за Тибуру, із Альбано, а в Праж.: Із Альбано, із-за гаю.

— 4: а з-за того Колізея,—так тільки в „Вечерницях“, а у Львів., в Пражськ. і в Б.: *А над чорним Колізеем*.

594, 3 зн.: неначе з-за диму,—так тільки в „Вечерницях“, а у Праж., Львів. і в Б.: *Ніби із-за диму*.

— 2: сходить місяць,—так в „Вечерницях“ і в Пражськ., а у Львів. К. в рукоп. прим. до Праж. (= Б.), в копії Жемч. і в Б.: *пливе місяць*.

595, 1: спочива на лоні ночі,—так тільки в „Вечерницях“, бо і в Праж., і у Львів., і в Б.: *одпочив*.

— 3: твої чада преступні,—в „Вечерницях“: *навісній*.

— 4: ми не спочиваєм,—так в „Вечерницях“ і в Пражськ., а у Львів. і в Б.: *не одпочиваєм*.

— 6: у проспанім раю,—так тілько в Пражськ., а в „Вечерницях“, Львів. і в Б.: *рай*.

— 9—10: та ще ѹ Бога заневажаєм—так в „Вечерницях“ та Пражськ. К., а у Львів. К. та в Б.:

*Та ѹ тебе, ще заневажаєм,
Праотче ледачий!*

(у Львів.: *ледачий* немає); в Пражськ.:

*А тебе, ледачий
Наша праотче... Та цур тобі!...*

А в „Вечерницях“ просто: ледачі, ледачі!

12—20,—скрізь (крім „Вечерниць“) так, як у Романчука, крім рядка 17: „коло замкнутої брами“ який в Пражськ.: читається: *Кругом*

того Колізея. Д. М. Креський в статті своїй проектує поправніший текст,—правда, досить гарний,—але Шевченко з ним розминувся...

- 14 зн.: тихесенько,—в Праж: *тихо—мовчки.*
- 9: коло брами сіла,— в Пражськ.: *під брамою сіл*
- 8—7: Й зажурилась. Незабаром
Брама одчинилась,—

так у Льв. і в Б., а в Пражськ.:

О-шів ночі брама тоді
Тихо одчинилась,

В „Вечерницях“ од рядків 12 згори і аж до 6 знизу такий варіант:

Опівночі прокинулась
Нешчаслива мати,
Підвелася, іздрігнулась,
Стала щось шептати.
Опівночі широкая
Брама одчинилась
І побоїще страшеннє
Світом освітилось.

— 6 зн.: на колісницях,—в „Вечерн.“, в Львів. і в Б.: *колесницах.*

595, 3—2: I повезли на Тібр, тілами
... . годувати (рибу).—

в Б.: I повезли на Тібр. *Тілами святих убитих годували;* так і в „Вечерницях“, так у Львів. та Пражськом. Очевидно і тут д. Романчук погнався за рифмою (годувати) для дальших (через один рядок) мати.

— 1: для царського таки стола,—в Праж.: *його стола*, а в коп. Жемч. помилка: *слова* (?!).

596, 8: сестра *Морока*,—в Б. примітка (не рукою Шевченка): *Скифський Плутон* (а не *Скандинавський*, як у Ю. Романчука в примітках). І справді: *А Скифи сіроокі*

. . . . .
Подумали: сестра Морока
Із пекла вийшла провожать
У пекло Римлян.—

мова йде про Скифів, а не Скандинавів. Помилку цю зроблено ще в примітк. до Пражськ. „Кобзаря“, але видавці того „Кобзаря“ не добре прочитали автограф Б., в якому червонім олівцем, не дуже виразно дописано: *Скифський ІЛутон.*

— 17 зн.: *A ти* — в *Б:* *I ти*, по всіх же інших джерелах: *A.*

— 16: одна на березі. Дивилась,—в прим. до Пр. „Кобз.“ та в *Б:* *На березі, і ти дивилась.* У Львів.: „одна на березі. Дивилась“, а в „Вечерниц.“ і в Пражськ.: На березі. Дивилась.

— 15: як розстидалася,—в „Вечерницях“ і у Львів.: розстелялася,—так й повинно бути.

— 12: дивилась, поки не осталось,—в Праж.: *дивилась довго. Не осталось.*

— 10—9 (взято з Пражськ., та Львів.):

*I ти заплакала тоді,
Ти страшно—тяжко заридала,—*

в *Б.* і в *Кобз.* Кожанчик. (це все з *Б.:*)

*I усміхнулася тоді,
I тяжко—страшно заридала.*

— 7: за нас Розпятому. І спас,—в Пражськ., Кожанч., в *Б.* і коп. Жемч.: *За нас Роспятому—і спас.*

169. Юродивий.

Це уривок з якоїсь більшої поеми. Дуже може бути, що це і є початок поеми „Сатрап і Дервиш“, яку він задумав ще літом 1857 р. в Новопетровському, і потім з цею думкою не розлучався аж до кінця года, бо з дневнику, під 8/XII, скінчивши „Неофітів“, Ш. записав: „не відаю, коли вільмуся за „Сатрапа і Дервиша“, але поччуваю, що мене вельми тягне писати; а через тиждень знов пише: сьогодня беруся за „Сатрапа і Дервиша“: хочеться мені написати епопеєю; ця форма мені зовсім нова. Не відаю, як з нею справлюся“... В віршові термін „Сатрап“ згадується досить часто.

Уривок цей знайшов небіжчик О. Кониський в паперах Л. Жемчужникова. Писано все власною рукою Шевченка на чвертці аркуша, перегорненій у двое; папір простий сірий, з паралельними просвітами впоперек аркуша. На віршах дати немає (бо не скінчений), але „досить близьку дату дає текст вірша“:

„О зоре ясная моя!
Ведеш мене з тюрми, з немої
Як раз на смітничок Микола..”

Очевидно, що писано в дорозі з заслання, але ще до прибуття у Петербург („Смітничок Миколи“), тобто між 20/IV 1857 і 7/III 1858. Не буде великою помилкою, як що ми поставимо вірш цей на кінець р. 1857,—тоді саме, коли захожувався ІІІ. писати „Сатрапа та Дервиша“, як що цей вірш навіть і не є початок задуманої ІІІ. поеми.

Збираючи усе для історії тексту „Кобзаря“, подаємо в цілості і вірш „Юродивий“,—раз тому, що в російських виданнях „Кобзаря“ його ще не було досі, друге—що треба зазначати деякі одміни в тексті, подані О. Кониським в примітках.

Юродивий.

Во дні фельдфебеля—царя
Капрал Гаврилович Безрукий ¹⁾
Та унтер-пяний долгорукий ²⁾
Україну правили. Добра
Таки чимадо натворили,
Чимало люду оголили
Отсі сатрапи ундіра,
А надто стрижений Гаврилич
З своїм ефрейтором малым
Та жвавим, на лихо ³⁾ лихим,
До того люд ⁴⁾ домуштровали,
Що сам фельдфебель дивовались
І маршировкою і всім,
І „благосклонні пребували
Всегда к ефрейторам своїм“.
А ми дивились ⁵⁾ і мовчали

¹⁾ Дмитро Гаврилович Бибиков, Київський генер.-губернатор в 40 рр., про які тут іде мова.

²⁾ Князь Долгорукий, шеф жандармів того часу. Хоча в тексті, поданому Кониським, написано з малої букви, але слід писати: Долгорукий.

³⁾ Наголос поставлено Шевченком.

⁴⁾ Спершу стояло „нас“, а потім закреслено і рукою ІІІ. в автогр. написано „люд“.

⁵⁾ Було перекреслене, а над ними написано: „читали“, потім це слово закреслене, а відкреслене слово „дивились“; поправки зроблені тим самим чорнилом.

Та мовчки чухали чуби.
 Німії, подлий раби,
 Підніжки царській, лакеї
 Капрала пяного! Не вам,
 Не вам, в мережаній ливреї
 Доносчики і фарисеї
 За правду пресвятую стать
 І за свободу. Роспинать,
 А не любить ви вчились брата!
 О роде суетний, проклятий,
 Коли ти видохнеш? Коли
 Ми діждемося Вашингтона
 З новим і праведним законом?
 А діждемось таки колись!

Не сотні вас, а міліони
 Полян, Дулебів і Древлян
 Гаврилич гнув во время оно;
 А вас, моих святих Киян,
 І ваших чепурних Киянок
 Оддав своїм прафосам пяним
 У наймички сатрап капрал,—
 Вам і байдуже. А між вами
 Найшовсь таки якийсь проява,
 Якийсь дурний оригінал,
 Що в морду затопив капрала
 Та ще й у церкві, і пропало
 Як на собаці¹⁾.

Так то, так!
 Найшовсь таки один козак
 Із міліона свинопасів,
 Що царство все оголосив:
 Сатрапа в морду затопив.
 А ви—юродиві—тим часом,
 Поки нездужає капрал,²⁾

¹⁾ Після цього слова йшло три рядки:

Тойді, дурні, і вам було б
 На його вийти з рогачами.
 А ви злякалися...

Усі три рядки закреслені поетом.

²⁾ Спершу було „Сатрап“, та закреслене і над ним надписано „капрал“.

Ви огласили юродивим
 Святого лицаря! а бивий
 Фельдфебель ваш—Сарданапах;
 Послав на ¹⁾ каторгу святого;
 А до побитого старого
 Сатрапа „кавсєгда“ оставсь
 Преблагосклонним.

Більш нічого
 Не викроїлось, і драму (в вид. Романчука підправ-
 влено: не викроїлося)

Глухими, темнimi рядами
 На смітник винесли, а я....
 О, зоре ясная моя!
 Ведеш мене з тюрми, з неволі,
 Як раз на смітничок Миколи
 І світиш, і гориш над ним
 Огнем невидимим, святым
 Животворящим, а із гною
 Встають стовпом передо мною
 Його ²⁾ беабожній діла.....
 Beabожний царю, творче ала,
 Правди гонителю жестокий!
 Чого накоїв на землі!

А ти всевидящее око!
 Чи ти дивилося з висока,
 Як сотнями в кайданах гнали
 В Сібір невольників святих,
 Як мордовали, роспинали
 I вішали. А ти ве знало?
 I ти дивилося ³⁾ на них
 I не осліпло. Око, око!
 Не дуже бачиш ти глибоко!
 Ти спиш в киоті, а царі... ⁴⁾
 Та цур їм, тим царям поганим!
 Нехай верзуться їм кайдани,

¹⁾ Спершу було: „у“.

²⁾ Це слово написане поверх закресленого „твої“.

³⁾ Спершу було: „не глянуло“.

⁴⁾ Спершу було „кати“, але закреслено і надписано „царі“.

А я полину на Сібір
 Аж за Байкал; загляну в гори,
 В вертепи темні і в нори
 Без дна глибокі і вас—
 Споборники святої волі—
 Із тьми, із смрада і з неволі
 Царям і людям на показ
 На світ вас виведу надалі
 Рядами довгими в кайданах¹⁾.

Рік 1858 минув для Ш. дуже непродуктивно. Правда, він мало не цілий цей год клопотався давнішим своїм постичним скарбом, поправляв та переписував невільницьку поезію та готував її до друку. Через те, мабуть, нових поезій за цей рік він і написав так мало,—всього п'ять: Доля, Музा, Слава, Сон (На панщині), Я нездужаю нівроку.

170. Доля.

І „Доля“, і „Муз“ і „Слава“ написані в оден день, 9/II рано, як це знаємо з Дневника,—написав іх Шевч., як сам признається без, найменьшого напруження. Усі три вони і вписані Шевченком в „Дневник“ під 9/II. Я порівнював текст видання Романчука з самим „Дневником“ (зберігається в Музеї імені В. Тарновського) і з автографом Б.

Одміни:

— 63, 7 зн.: А ти збрехала! — в Б. не (!), а (.)

— 1 зн.: мій друже вбогий, — в „Дневнику“: щирий, в Б.: вбогий. „Долю“ вперше видруковано р. 1860 в „Хаті“, але без останніх 4 рядків.

171. Муз.

64, 4: А ти, пречистая,—в Дневн.: *I mi...*

— 5: ти сестро фреба молодая, — в Б.: після „молодая“ знак (!)

¹⁾ Між двома останніми рядками закреслене: *I той юродивий в кайданах.*

— 11: І коликала, ѹ сповивала,—і в Б., і в Дневн.: *I сповивала...* Та ѹ крім того в попередньому рядку: *Туманом сивим сповила.* Відміна сталася в „Кобзарі“ Кожанчикової.

— 15: мене ти всюду доглядала,—в Б.: *зразу будо мені ти зорю сіяла*, а тоді ще було поправлено на: *святою зорю сіяла*, але все закреслене.

В Дневнику III., зам. рядка 15, стойть:

*I всюди, зоренько моя,
Ти не марніла* (закресл.: *непорочною ти сіяла*).

Так і у Льв. Кобз. 1867, в якому,—до речі,—усі ці три вірші надруковано так, як в „Дневнику“.

— 16: в степу, безлюдному степу,—в Б. зразу було так, як у Дневнику: *в степу безлюднім, в чужині.*

64. 16 зн.: Ти сіяла, пишалася,—в Дневн.: *Ти в кайданах пишалася.*

— 14 зн.: із казарми нечистої,—в Б. зразу було так, як у Дневнику: *смерд'чої.*

— 12: Пташечкою вилетіла,—в Дневн.: *Вилетіла, як пташечка* (у Льв. помилка: *вилітала*).

— 9 зн.: ти, золотокрила,—в Б.: золотокрила..... ; в Дневн.: *моя сизокрила.* (—)

— 5: з своєю божою, красою,—в Б.: „*C своею*“, а в Дневн.: нема зовсім З.

— 4: гориш ти, зоренько моя,—в Дневн.:

*Вітаєш ти, мій херувим,
Золотокрилий серафим.*

— 1: Не покидай мене! Вночи

— і в день,—

в Б. після „мене“ стойть (,), а в Дневнику (,—).

65, 4: сказати,—в Дневн.: *хвалити.*

— 7: мамо,—в Дневнику: *мати!*

— 9: І хоч,—в Дневн.: *I хотъ.*

172. Слава.

65, 13 зн.: горнись лишенъ ти до мене,— в Дневн. було зразу: *сидай лишенъ коло мене.*

— 12: витнемо злиха,—безперечна помилка зам.: з лиха, як це в Б.

— 5 зн.: за тобою чимчикую, — в Дневн.: коло тебе мікаюся.

— 3 зн.: кесарями,—в Дневн.: Королями.

— 2: хильялась,—в Дневн.: шаталась.

Рядків 3 і 2—у Льв. К. 1867 р. немає; а в Кожанч. і Пражськ. єсть.

В Пражськ. і в вид. Романчука перед останнім рядком єсть рядок кропок.

Цей рядок в автогр. Б. виповнено так:

*A надто з тим Миколою
У Севастополі.*

В Даєвнику трохи грубійше:

*I курвила з Миколою
У Севастополі.*

66, 2: подивитись,—в Дневн.: *надивитись*.

— 4: любенько,—в Дневн.:—*і любо*.

— 5: в холодку заснути,—в Дневн.: *з дороги заснути* (закреслено: „*з похмілля*“, потім „*на віки*“).

173. Сон.

(М. А. Маркович).

На паничині пишеницю жала.

Написано 13/VII 1858 р. у Петербурзі. Першу редакцію вірша маемо в Даєвнику під 13/VII (на цьому кінчачеться і „Днівник“), потім другу—в автографі Б., і третю ще—в листі до М. В. Максимович (од 22/XI 1858), нарешті ще й четверту, олівцем на картонці, приліпленій до офпорта „Святое семейство“, подарованого з присвятою О. Черненков. Коли саме офорт присвячено Ф. Черненкові, не відомо, але можна здогадуватися, що це сталося аж при кінці р. 1859, коли ІІІ. близче сприятелиував з Черненком і 22 вересня присвятив йому вірш „Ой погорі роман цвіте“ (написаний ще 7/IV 1859). У всякім разі ця остання редакція буде найпізнішою.

Отже самих лишень автографів для „Сна“ маемо аж чотири.

Вперше видруковано в „Русской Бесѣдѣ“, 1859, № 3, потім в „Основі“, 1862, VII і „Меті“, 1862, № 43, 360.

Одміни в них.

117, 7 зн.: *пішла в снопи*,—в Б.: *в снопи*.

— 4 зн.: у холодочку *за* снопом,—і скрізь: *за*, крім останньої редакції олівцем, де: *під* снопом. Так і у Льв. К. 1867.

118, 1: I сниться Й: той син Іван (— .) — по всіх автографах (—), немає.

— 3: не одинокий, а жонатий—так у трьох ред., крім четвертої (останньої), де: *уже засватаний жонатий*.

— 4: на вольній,—у Льв. Кобз. 1867 помилка: *та вольний* (про те, що Іван вольний—мова йде далі).

— 6: *Та на своїм*,—так у трьох ред., крім 4-ої (останньої), де: *I на своїм*.

— 7: *У двох собі*,—так в Дневнику і в останній 4 редакції, а в листі до Максимович: *свою таки*; так і в Б., а у Львівськ. „Кобз.“ навіть: *таки свою* (бо так в „Вечерницях“, звідки Льв. К. взяв цю поезію).

— Після рядка 8-го в Б. і в листі до Максимовича вставлено три рядки (в „Кобзарях“ їх немає):

В Б.:

*Та йдучи колоски збирають,
Мов тая долен'ка свята,*
Мов ангеляточка ідуть.

В листі до Максимович:

*Та йдучи колоски збирають,
Як тая долен'ка чужая.*

— 9: Та й усміхнулася,—в Б. і в листі до Максим.: *I* (так і у Льв. Кобз. 1867).

— 11: На *Йвася* глянула,—в Б. і в листі до Макс.: *На сина* (так і у Льв. 1867).

118, 12: гарненько,—так в Дневн., а в Б. і в листі до Макс.: *тихенько*. У Льв. „Кобз.“ навіть: *тихесенько* (!).

— 13: та щоб дожати до „ланового“,—слово лановий звичайне і підкреслювати його не треба: в автографах не підкреслене. В листі до Макс. знаємо гарний варіант до рядків 13 і 14:

*I копу дожинатъ пішла
Поки не чути ланового.*

У Львів. „Кобзарі“ 1867. помилка,—опущено *дожатъ*:

*Та й щоб до ланового
Ще копу дожинатъ пішла.*

По цих рядках в Кожанч. та Пражськ. „Кобзарях“ єсть ще два рядки:

*Останню, може; Бог поможет,
То сон твой спрадиться.*

Дійсно, ці рядки єсть в „Дневнику“ — але в останньому рядку:
То *й* сон...

В автогр. Б. Шевч. їх' не взяв,—дописано їх тут рукою.
коли не помиляється, М. Лазаревського, олівцем, але в остан-
ньому рядку з помилкою: *Той* сон....

174. Я не здухаю, нірону...

Дата цього вірша—22/XI 1858. Автограф його—в книзі *Б.*
Крім того у Льв. „Кобзарі“ 1867 р. подано текст значно відмін-
ний,—з якогось рукопису заборонених поезій Ш. Але текст там
гірший значно, і дуже поплутаний.

Одміни:

118, 17 зн.: А щось таке бачить око,—у Льв.: *A щось таке,*
щось бачить.

— 16—14: I серце жде чогось. Болить,
Болить і плаче, і не спить,
Мов негодована дитина,—

у Льв.:

*I не спить, а серце беться
I болить, мов негодована дитина (!)*

— 12 зн.: Мабудь ти ждеш. Добра не жди—у Льв.: *Tи*
ждеш: добра не жди. В Б. після „ти ждеш“—знак (?).

— 9 зн.: *a щоб,—у Льв.: i щоб.*

118, 7 зн.: обух сталить, — у Праж.: *спалить* (sic!), а у
Льв. (. . .)

— 6: вигострить сокиру,—у Львів. (. . .)

— 3: божого—страшного,—і в Б., і у Льв. „Кобз.“: *божого*
страшного.

— 2: а панство буде *колихатъ*, —у Льв.: *панувать.* Мабуть
видавці Львів К. не зрозуміли, до чого тут: *колихатъ*,—тим Час-
ом воно зовсім ясно: громада заходиться будити волю, а
панство не пристане на те і буде *колихатъ* (зам. *колисатъ*), щоб
водя *й* далі знов спала—не процидалася.

119, 1—дурного,—в автогр. Б.: *п'яного.*

— 3: *Ta ѹ,— у Льв.: Та...*

В протязі року 1859 Шевченко написав 14 поезій, між ними і велику—Марія. Першою (хронологично) написав він:

175. Подражаніс XI псалму.

Такий заголовок в *Б.*, бо по „Кобзарях“ стоїть: (*прочитавши XI псалм*). Написано, як це стоїть в автогр. *Б.*, 15/II 1859. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, X.

Уваги.

119, 20 зн. після *на цвінтарѣ* (у *Ш.*: цвінтаръ) *повезутъ*,— в *Б.* знак (?)

— 8 зн. після *убогих нищих*—кілька цяток.

— 7 зн.: *німіх*,— у *Львів.* „Коба.“ 1867 помилка: *похилых*.

— 5 зн.: *слово*,— в автогр. *Б.* не підкреслено.

176. Марку Вовчку.

(*На память 24 генваря 1859*).

Так стоїть в автогр. *Б.* Дата під віршом—17/II (досі по „Кобзарях“ стоїть просто *1859*).

Одміни:

272, 11: *I душу* вольную на волю,—і в автографі *Б.* і в Пражськ. та інших „Кобзарях“ стоїть ясно: *думу* вольную... *Д.* Романчук цілком вільно, по своїй уподобі, підправив *думу* на „*душу*“—мабуть під впливом дальшого: *із домовини* воззову. Таких „поправок“, не маючи більших підстав, як субективний погляд, годилось би видавцям „Кобзаря“ не робити.

„*Думу* вольную“, а не *душу*—стрічаемо ще й у „Минули літа молодії“:

*I думу вольную на волю
Не приде випустить.*

272, після рядка 12 в автографі було ще 2 рядки, але під час писання закреслено:

*А дні мої... моя ти доле!
Твоїми днями назову.*

177. Подражаніе Ісаї, глава 35.

Дата в автогр. *Б.* 25/III 1859. Випадково, в місяці серпні цього 1906 року довелося мені бачити автограф—початкову редакцію;

вірш написано олівцем на офорті роботи Соколова, з великими поправками,—єсть також кілька поправок чорнилом—значно пізніших. В автогр. Б. мало не все так, як в поправленому цьому автографові, але єсть кілька й одмін.

Автограф цей виставлено було в вітріні писчебумажного магазину Буймистрова, у Київі, на Фундуклейській вулиці.

Вперше видруковано в „Основі“, 1861, XI—XII).

Одміни:

В заголовку: „Подраж.“, а далі „Ісаія глава XXXV“.

120, 21 зн.: розпустись, — в автогр. Буйм. зразу було: *процвіти*.

— 20: рожевим,—в автогр. Буйм. зразу було: *рожевим*, тоді: „зеленим“, але одкреслено знову: *рожевим*.

— 17 зн.: луги, зелені береги,—в автогр. Б. немає знака (,), а через те не знати напевнє, чи: *луги зелені*, чи *зелені береги...*

— 16—15: I честь Кармилова, і слава.

Ливаноса, а не Лукава,—зразу було скрізь не *a*, а *u* (accusativ).

— 14 зн.: укрие,—в автогр. Буйм. зразу *укриє*, потім: *нокриє*, але знов одкреслено: *укриє*.

— 12 зн.: добром та волею,—в автогр. Буймистрова: *добром заробленим*, але вгорі чорнилом поправлено: та волею.

— 11 зн.: оміфором,—наголос в автографі.

— 8: Iспочинуть—в автогр. Буйм. зразу було: одпочинуть.

— 4 зн.: вбогодухі,—в автогр. Буйм. зразу було: *дрібнодухі*.

— Од рядка 8 зн.—новий розмір.

121, 6: прозрять, і кривій,—в автогр.: Прозрять, *a* кривій (так і в автогр. у Буймистрова і в „Основі“).

— 7: мов серна,—в обох автогр.: мов *сарна* (так і в „Основі“).

В автогр. Буйм. зразу було так:

Тоді кривий, мов сарна тая
Із гаю полем застрибає.

— 10: і дебр-пустиня,—в автогр. Б.: *дебрь-пустиня* (так і в „Основі“), а в Буйм. зразу було: *ненапоенную*, але закреслено.

— 9: як вода,—в автогр. Буймистр.: *мов*.

— 13: веселі,—зразу в автогр. Буйм.: *великі*, але чорнил. поправл. на: *веселі*.

— 14: гаями,—в авт. Буйм. зразу було: *лозами*.

— Од рядка 16—в автографі новий розмір.

— 17: I не верстовій,—в авт. Буйм. зразу було: *широкі святій*.

- 18: а вольній широкії,—в авт. Буйм. зразу: та великі простеляться.
- 20: простеляються,—в обох автогр.: *простеляться*.
- 7 зн.: шляхів тих владики,—в автогр. Буйм. було зразу: *царі* того шляху, а тоді: тих шляхів.
- 4 зн.: позіходяться, — в автогр. Буйм. зразу: *зійдуться собі*.
- 2: *I*,—в автогр. Буйм. зразу було: *i*, потім *a*, а тоді знову *i*.

178. Н Н.

(*Така як ти, колись лілея*).

В автографі дата 19/IV 1859. Одмін ніяких.

179. Ой по горі ромен цвіте.

(*Федору Івановичу Черненку*).

Так в автографові Б. В „Кобзарях“ заголовок цього вірша: *Пісня*,—так охрещено його в „Хаті“, де вперше видрюковано. Під віршом в „Кобзарях“ дата 1859, а в „Хаті“ ще додано *Лихвин*. В автографові Б. ще точніше: *Лихвен, 7 іюня*. Зауважу лише, що в книзі Б. вірш цей вписано не рукою Шевченка, а якоюсь іншою, і то людини простої, малограмотної, з великими ировінціалізмами (*роман цвіте*) і навіть помилками (*вз хвустыни*). В самій посвяті зроблено було помилку,—написано було: Григорію Федоровичу Черненку, а тоді закреслено і надписано: Федору Івановичу. Проте проставлена рукою того ж таки переписчика дата: *Лихвен, 7 іюня*—немов би промовляє за те, що списано цей вірш в Шевченків альбом з автографа. Вписано певно в Петербурзі в січні 1859, коли Ш. повернувся з Україні; альбома з собою він певно не возив, а згодом переписував в нього з брульонів.

Одміни: *роман* цвіте (зам. *ромен*),—хоч так міг ужити і Шевч., бо в Звенигородщині так і говорять.

123. 3. з *богачами*,—а в автогр. *багачами*.

— 6—в автогр. було: *виюця по воли*, а поправлено на: *виеця*.

— 7: друже, брате!—в автогр. і в „Хаті“: друже брате!

— 9: у рушнику,—в автогр. було зразу: *Ta в рушничку*, але *та* поправ. на *у*. В „Хаті“ теж: *у рушничку*.

180. Ой маю, маю і оченята.

В автогр. з датою: *го іюня Пирятинъ.*

Уваги:

122, 11 зн.: маю і рученята,—в автогр. було зразу, через помилку: *і оченята* („оченята“ уже виступали в попередній строфі).

181. Сестрі.

Дата в автогр.: *20 іюля Черкаси.*

Уваги:

66, 9: понаддніпрянські,—в автогр.: *По надъ Дніпра́ньски.*

— 16 зн.: сіяє батько,—в авт. зразу було: сіяє *синій*.

— 12 зн.: многострадальная, святая,—в автогр.: *многострада́лия святая* (так і у Львів. К. 1867, а в Пражськ. уже поправлено).

182. Колись дурною головою...

Дата в автогр.: *21 іюля Черкаси.* Вперше, видруковано в „Основі“ 1862, I.

Уваги:

67, 5: колись дурною головою,—в автогр.: *колись, дурною...*

— 7: після жить—в автогр. знак (?)

— 12: на (обезславлений) землі,—так стойть в „Основі“, і так уято до всіх „Кобзарів“, між тим в автографі: *На обікра-деній...* Теж саме і з датою: в „Основі“ помилка: 21 іюня,—і тільки в Пражськ. *іюля*, а по деяких (російських) виданнях, то ще *ї 24 іюля...*

183. Як би то ти, Богдане пяний.

Дата в автографі: *18 августа въ Переяслави*, а не 19,—як це по всіх „Кобзарях“.

Уваги:

272, 11 зн.: *O препрославлений*,—в автогр.: *I препрославлений* (так і в Пражськ. „Кобзарі“).

184. Та головонька моя бідна.

Вірш цей досі був не опублікований¹⁾). Написаний він олівцем на чистій сторінці почтового аркушу, на якому, на трьох боках, написано кимсь народну пісню і поставлено дату: *Kiev, 1859.*

¹⁾ Видруковав я в „Новій Громаді“ 1906, VIII.

Лист цей зберігається в Музеї імені В. Тарновського в Чернігові. Мабуть не далеко буде од правди поставити цей вірш до часів пробування Ш. в Київі, тоб то на місяць серпень, бо дальший вірш „Во Іудеї, во дні они“ з датою 24/X—писано вже в Петербурзі...

Подаю вірш з оригіналу:

*Та головонько моя бідна—
Чого моя мила зблідла?
Чи пшеници жала,
Чи ячмінь вязала,
Чи в недуженъки (маб. зам. недуженьц!?) лежала?*

*Була на ринбочку,
Пила горілочку,
На похміллячко лежала.
З родиною зійшла—
Горілки напилась.*

185. Во Іудеї, во дні они.

Дата цього вірша—24/X, у Петербурзі. Крім автографа Б., в Музеї імені В. Тарновського єще є брульон,—в одному великому зшитку з „Марією“, яку Ш. в тому ж зшиткові написав і переписав чистіше. Брульон цей дуже цінний, бо дає бачити, в якій формі вилилися у Ш. на папері, як вірш „Во Іудеї“, так і „Марія“.

Одміни:

2, 11: на те, на все,—очевидна помилка зам.: *на те, на се*,—як це єсть в обох автографах. Помилку цю зроблено ще у Льв. К. 1867, а потім і в Пражському.

— 17: *як ось не в самім Назареті*,—в автогр. Б. помилка, бо: *якось*—написано разом; що це помилка, зам.: *як ось*—свідчить брульон де: *Аж ось...* Після *як ось*—в Б. (,).

— 18: А в вифлеемському вертепі,—і в брульоні і в Б.; а у якомусь *у* вертепі; поправлено вже у Льв. К. 1867. Але, мені здається, дальший текст ясно показує, що *як раз* мусить бути *у якомусь*, бо „Марія сина привела і в Віфлієм з малим пішла“. Шевч. умисне хотів підкреслити, як це ми бачимо і в „Марії“, що *Icус* родився десь в полі, серед отари овець з пастухами, а не в самому Віфліємі:

*Марія з шляху не вставала,
Марія сина привела.*

— 19: родила,—і в брульоні, і в Б.: *привела*,—у Льв. 1867 уже: *родила*. Мабуть і з цею поправкою так само має бути, як і з попередньою. Чи зроблено ці виправки з відома ПІ. або ним самим,—я дуже не певен, і більш того, що це пізніші „поправки“. Чому напр. в „Марії“ можна допустити скрізь: *привела*, а тут вже неодмінно: *родила*,—та ще й з наголосом на кінці, який в цім разі чужий українській мові.

— 15 зн.: в Вифлеем,—Ш. пише: *Вифліем*.
 — 12: зіноватъ, кукіль,—в брульоні: *Бурьянъ, и кукіль*.
 — 9: піднялось,—в брульоні: *підросло*.
 — 7: постинать,—в брульоні: *постенатъ*, а в Б.: *постинатъ*.
 — 5: нам не дадуть доцарюватъ,—в брульоні: не *датимутъ* і *царюватъ* (оригінальна форма: *датимутъ!*).
 — 3: оддав,—в обох автогр., як і скрізь: *отдав*.

203, 3: од пяного царя — владики, — в брульоні: ще од пянішого.

— 4: од грішного ж тебе спасла,—в автогр. Б. яснісів'ко: *од гіршого ж* (тоб то пяниці *et cetera*).... В брульоні: *Тебе од пяного...* І цей варіант свідчить, що тут іде реч про степень „пяності“...

203, 6: Та де ж,—в брульоні: *А де...*
 — 8: з *кокафдою*,—в брульоні: з *кокафдами*.
 — 10: *съмѣтьте* з помела,—в Б.: *сміття з помила*, а в брульоні теж було зразу: *сміття*, а потім червон. олівцем угорі пізніше надписано: *потіл...*

В брульоні, після відомого нам кінця цього вірша було ще 7 рядків тексту, але Шевченко закреслив:

*Великомучениче сину!
Тв' единая дитино! Прости
Мене неправедного. Нині—
Сьогодня маю я клясти
Твоїх мучителів. А ти,
Благословенная в женах
Пренепорочная.....*

186. Марія.

Думка про написання Марії зародилася у Ш. більш як за за 10 літ, до того, як довелося її здійснити. Ще 1'1 1850 Шевч.

пишучи до кн. Репніної, говорить: „Єдина моя втіха тепер святе євангеліє. Я читаю його що дня, що години. Колись думав я аналізувати серце матері по житті св. Марії, Непорочної Матері Христової, але тепер! се було б взято мені за злочинство!“, а 7/IV того ж таки року пише він до неї ж: „Новий Завіт я читаю благоговійно, і у мене постала думка описати материне серце по житті Пречистої Діви Матері Спасителя“.

Як уже згадувалося, в Музеї імені В. Тарновського є чималий дрібно списаний зошит, де на 22 листках та ще й на 2 боках твердої обкладки з середини є аж дві „Марії“: перша редакція—буульон (з датою вгорі 27 октября), і переписаний текст, бо бульон дуже помараний і позакреслюваний. Коло початку цього тексту стоїть приписано рукою Шевченка: „ прочи- тайте і завтра пришліть“. Чи то посылав він Кулішеві на перегляд¹⁾, чи кому іншому, не скажу напевне.

Як можна бачити з дати під „Марією“ (11/XI) Шевч. довго над нею працював. Зауважу ще, що на маргінесах, в середині рукопису, прописано: „Михайло Корнієвич Чалий. Марко Александрович Андрієвський“. Там же, на маргінесах, трохи далі, вписано епіграф з Акафиста.

„Радуйся, ти бо обновила еси зачатия студно“... Очев., Ш. тут же робив собі і де-які замітки. Про Чалого і Андрієвського ми знаємо, що в листі до Сошенка з 9/X Ш. запитує його: „напиши мені, як зовуть Чалого і Чалиху. Андрієвському сам занеси рисунок і гарненько поклонись йому од мене“. Може бути, Сошенко десь після 24/X (бо „Марію“ почато писати 24/X) одписав Ш-ві, як зовуть Чалого і Андрієвського, і він собі для пам'яті дописав на маргінесах рукопису.

Для „Марії“ ми маємо бульон і чистіший текст. Це нам стає у великий помочі для виправки тексту, бо в автографі Б. „Марію“ вписано як раз не рукою Шевченка, а, коли не помилююся, рукою Марко Вовчок. Шевченко власноручно проставив тільки дату: *11 Ноября С. Петербургъ*, та сам же олівцем додав:

1) З Кулішем Ш. охотніше усього радився. Переписавши свою невільницьку поезію в автограф Б., Ш. під 18/Ш 1858 (у Москві) записав у Дневнику, жалюччись, що немає з ким порадитись: „Михайло Семенович (Щепкин) не судя мені в сій справі. Він занадто втішається ними. Максимович просто благогові перед моїми віршами, Бодянский теж. Треба буде підождати Куліша: сей хоча й жорстоко, а інколи скаже правду, за те, коли хочеш зберегти з ним добре відносини, так не кажи йому правди“.

1859. Та хоч би року і не стояло, то й так знати, що це р. 1859, бо в автогр. Б. поема ця стоїть серед творів цього року (далі за ним: „Антонію Сові“ (19/XI) „Подражаніє Іезекіїлю“ (6/XII), а ще далі „Осії глава XIV“, 25/XII 1859).

В автографі Б. писано не рукою Шевченка, але поправки самого Шевченка. Крім автографа Б., маємо ще дві Чернігівські редакції: 1—найперша і 2—переписана з поправками в тому ж шпилкові, що й 1-а; 2 редакція мало чим різниться од Б.

Перш за все в 1 ред. есть такий варіант початку, якого в інших редакціях потім немає, а власне:

Все упованіє мое
На тебе, мій единий раю!
На тебе, мати всеблагая,
Все упованіє мое!
Приб'жище святих, покров
Ограбленних людей, рабов,
За всіх скорбящая.... Ридаю,
Молюся плачуши, подай
Невольникам святую руку,
Сліпцям окраденим! Своего сина
Святую муку ізгадай.
І муку праведного сина,
Твою единственную дитину (?)
І все, пречистая, подай:
Рабам німим святую силу,
Щоб Ироди не ворушились,
Та більш нічого не давай.

В автографі Б. під заголовком „Марія“ стоїть: (*поема*).

597, 6: святая сило—в Б. зразу було: *женю*.

— 15 зн.: до самого, самого краю,—в 2 ред. з наголосом: *до самого, самого краю*.

— 14 зн.: достойно-пітая,—в 2 ред.: *достойно-пътая*.

— 5 зн.:   Скорбі і слози
                    Душі убогої убогий.

Щоб не було ніякого непорозуміння треба писати так, як у 2 редакції стоїть:

Скорб і слози
Душі убогої—убогий;

в Б. перед: убогий (= *ий*) стоїть (,).

В 2 редакції закреслено такий варіант до рядків 9—4 знизу (до кінця вступу):

*Як процвітуть убої села,
Псаломом тихим і веселим
Недолю тяжкую твою
Я воспою тоді. А нині,
Мов фарісей той милостиню
Тобі, убогий, лепту подаю
(Закреслено: Динарій—лепту подаю).*

597, 2 зн.: у Йосина, у тесляра, — в 1 ред.: У бондаря чи тесляра.

— 1 зн.: чи в бондаря того святого,—в 1 ред.: Чи в Йосина того старого.

598, 1: Марія в наймичках росла,—в 1 ред.:

*Убога до снаги (?) небога
У наймах дівчина (попр. Марія) росла.*

— 2: росла собі і виростала, — в 2 ред.: *росла та виростала*.

— 4: розцвітала,—в 1 ред.: *процвітала*.

— 7: Тесляр на наймичку свою, — в 1 ред.: *на ранню квіточку в гаю*.

— 8: неначе на свою дитину, — в 1 ред.: *Тесляр на наймичку свою*.

— 14: одна-однісенька! Хиба.... — в 1 ред.: *Як та билиночка—одна!*

— 15: смерть моя , — в 1 ред.: *смерть хібá...*

— 18: на той бурнус йому, — в 1 ред.: *Йому на той бурнус.*

— 16—15 зн.—Або на беріг поведе,
Козу з козяточком сердешним
І попасті і напоїть,—

в 1 ред.:

*Або ранесен'ко серденько
Козу з козяточком поведе
У Тиверіаду напуватъ.*

— 13—7—в 1 ред. немає.

— 6: то ви,—в 1 ред.: *собі*.

— 1: І смутно, сумно поглядає,—в 1 ред.: *i сумно, сумно* поглядає, в 2 ред.: смутно, сумно *позирає*,—так само і в Б. Через що у д. Романчука *поглядає*—не відаю.

У весь текст „Марії“ друковано в „Кобзарях“ по автографу Б. 599, 1: Божий,—в 1 ред.: *тихий*.

— 2—4, од слова „Тиверіадо“ і до „моя порадо“ в 1 ред. немає.

— 5: вийде,—в 1 ред.: *буде*.

— 7: І похилилась,—в 1 ред.: *Ta й похилилась*.

599, 11: Його *старого* підопру, — це недогляд видавців Пражського „Кобзаря“, бо і в 2 ред., і в Б.: *старї* (плечі) *підопру*, а не самого старого...

— 17: такої божої краси,—в 1 ред.: *Nіхто не зрів такої*, а далі 4 рядки в 1 ред. немає.

— 13 зн.: по-над водою,—в 1 ред. спочатку додано ще: *тихесенько*.

— 12: ходою тихою пішла,—в 1 ред.: *Пішла собі. Лопух* *рясний*.

— 11: Лопух край берега найшла,—в 1 ред.: *Широкий вир-*
вала *й накрила*; в 2 ред. так як у Романч., але *край* берега...

— 10: Лопух зірвала і накрила, — в 1 ред.: (*Шоб сонце,*
бачте, не смалило).

— 8: головоньку тую смутную,—в 1 ред.: *свою смутную*, а в 2 ред.: *Свою головоньку смутную*.

— 6: І зникла в темному гаю, — в 1 ред.: *I заховала-*
ся в гаю.

— 3: зельний крине,—в 1 і 2 ред.: сельний, в Б. теж було сельний, але поправл. на *зельний*.

— 2: в яких гаях, в яких ярах, — в 1 ред.: *Ярах....*
лісах.

600, 1: ти заховаєшся,—в Б.: *заховалася*, але очевидно, що помилився переписчик, бо і в 1 і в 2 ред.: *заховаєшся*; та й з дальнішого: *де ти скроваєшся?*—знати, що має бути *praesens*, а не *perfectum*.

— 4: потопить,—в 1 ред.: *затопить*.

— 9: *даремне*—в 1 ред.: *за марнё*.

— 12: І недобитая.—в 1 ред.: *i ти сердешная* (зразу було: *i ти безропотно*).

— 18: заквітчай,—в 1 ред.: *уквітчай*.

— 19: лілеями,—а далі 4 рядків в 1 ред. немає, а замість них одмінний варіант:

І заспівай

*Поки єдем твій, тихий рай
Ше не підпалював Єгова,
Сердитий індейський Зевс.*

— 9—7, од слів „Фавор-гора“ і до „Аж сліпити очі“,—в 1 ред. немає, а замість того і замість ще дальших 5 рядків таке:

Заквітчана, а Йордан
І сніговерхий той Ливан
Пурпуром, золотом сіяють,
Аж очі сліпнуть. А Марія
Очиці кроткії святий
Тихенько—тихо підняла
На Йордан, і усміхнулась,
Козу з під гаю й заняла,
На руки козиня взяла.

— 1 зн. і 1—7 на стр. 601 — в 1 ред. немає.

— 4 зн.: очиці кроткая Марія,—і в 2 ред., і в Б. (а також і в 1 ред.): очиці кроткії *Марія*.

601, 4: в твоїм раю,—в Б.: *рай*.

— 8: круг себе сумно,—в 1 ред.: *Кругом весела*.

— 9: на руки козеня взяла, — в 1 ред.: *I з козеняточком пішла*.

— 10—в 1 ред. немає.

— 11: на хутір,—в 1 ред.: *Вазис*.

— 17—18,—в 1 ред. переставлено ці рядки.

— 18: I не пручалось, не кричало,—в 1 ред.: *i не кричало, не пручалось*.

— 15—13 зн. (до „Виглядав“)—в 1 ред. немає.

— 15: любо,—в Б. зразу було: *мило*.

— 13: виглядав,—так і в 2 ред., але в Б. стойть *вигляда*, хоч маючи далі *привітав* немає рациї брати тут форму скорочену.

— 13—7,—до цих рядків в 1 ред. зовсім одмінний варіант:

*Прийшла додому. На порозі
Отірши радостній сльози
Її господарь привітав,
Неначе любую едину
Свою коханую дитину:
—І де ти гаялась,—спитав,—
Моя песченая дитино?*

- 601, 6 зн.: та,—в 1 ред.: *i*.
— 4: „який,—в 1 ред.: *З яким?*
— 3—1 і 1—6 на стр. 602 в 1 ред. немає.
— 7: А гость розгутий,—в 1 ред.: *Гость уже розумий.*
— 8: з кущі вихожав,—в Б.: *в кущі (?) вихожав.*
— 11—15—в 1 ред. немає, а замість того:

*I тихим, ласкавим уклоном
Марію молодик вітав.*

- 17: і стрепенулась,—в 1 ред.: *і стрепенулась* (, -)
— 14 зн.: А потім,—в 1 ред.: *I в кущу.*
— 13—12: Просила, ніби повела
 Очима в кущу,—

в 1 ред.: *Вступить просила.*

- 10: І молоко,—в 1 ред.: *опісноки.*
— 8: не їла, не пила,—в Б.: не їла *й* не пила.
— 4: дівочний, — по всіх 3 редакціях: дивочний, як і далі (605, 2).
— 3: святий,—в 1 ред.: *живії.*
603, 7: і в житницю,—в 1 ред.: *i в житниці.*
— 19 зн.: та пішла,—в усіх 3-х ред.: *та й пішла.*
— 14 зн.: І гость,—в 1 ред.: *A* гость.

Крім того до рядків 16—13 в 1 ред. зразу був такий варіант (закреслений):

*Марія з глечеком пішла
Води набрати, а яснолицій
Дивочний гость пішов гулять,
Ісалом Сіонський заспівати
При місяці. I у ярочку
Зострів Марію...*

603, 11 зн.: провела,—в 1 і 2 ред.: *провели.*

- 9: і рада,—в 1 і 2 ред.: *i раді.*
— 8: радесенька собі прийшла, — в 1: *радесеньки собі прийшли.* Як бачимо, в 1 ред. обое—і Марія і Йосип провожали гостя і обое раділи; в 2 ред.: провожають обое, але рада одна лише Марія (справді,—чого Йосип мав радіти?), а в Б. навіть провожає сама лише Марія. Справедливіше буде так, як в Б., бо, Йосип, очевидно, не провожав гостя (тоді б не сталося

зустрічі його в ярочку з Марією)... З оповідання знати, що він немов ненароком зострів Марію там, і вже до кущі Йосипової не вертався...

— 1 зн.: Марія,—тут *vocativ*, а через те мусить бути *Marie*, як це єсть в 1 ред. (в Б.: *Марія*).

604, 2: промовив Йосип,—в 1 ред.: Тесляр промовив.

— 4: ходім, *Marie*,—в 1 ред.: *ходімо в церков*.

— 5: їй не вимовив: убъуть, — в 1 ред.: *A то цеглиною убъуть*.

— 7—10, од „І в путь“ і до: „ідуть; несе“—в 1 ред. немає.

— 15: та ї за,—в 1 ред.: *i за*.

— 13 зн.: Пречистій їй не дав ти,—в 1 ред.: *Tu не подаєш грішний*.

— 12: біднії,—в 1 ред.: *подлії*.

— 11: I досі мерли би,—в 1 ред.: *i досі б кисли*,—в Б.: *I досі мерли б...* Так і має бути...

— 7 зн.: сліпі ви, нищій,—в 2 ред.: *сліпі і малий*.

— 6—1 в 1 ред. немає, а замість того в 1 ред. такий текст:

Не бачите перед собою
А нічогісінько. А тих
Великих, сильних і гладких
І отолстівшіх серцем малим.—
От іх так жаль—смердяче сало
Годованіх добром живим,
Людскою кровлю. Невдяки!
Смердітимуть, як та собака
Убита ї кинута в рові.

605, 1—2: —Деж подівсь

Дивочний гость оттой лукавий?—

в 1 ред.:

*A деж той молодик лукавий,
Дивочний гость,—ти де подівсь?*

— 6: не чутъ ні його, ні Мессії,—в 1 ред.: *не чутъ його, а ні Мессії*, а в 2 ред. і в Б. один зайвий склад: *не чутъ а ні його, а ні Мессії*.

— 9: ти безталанная,—в 1 ред. і в Б.: *ти ж*, — в 1 ред. після *Безталанная* не (!), а (, —).

— 12: ніже апостола того:—в 1 ред.: *свого*, а далі ще один рядок, якого немає в інших редакціях:

Благовістителя святого.

— 14: повінчану,—в 1 ред.: *заручену*.

— 16: молись і дякуй,—в 1 ред.: *молися й дякуй*, а далі зам. рядків 19—5 зн. в 1 ред. так:

Тяжко житъ.

*Настане гірше, одпочить
У бурьяні, не то під тином
З твоїм святым єдиним сином
Спочити сісти не дадуть.*

— 7—6: Що наймичка його несла
В утробі праведную душу—

так в 2 ред., а в Б. переписчик тут зробив явну помилку:

*Що наймички його нема (?)
В утробі праведную душу.*

— 4: ідуть,—в 1 ред.: *живуть*.

— 3—в 1 ред. немає.

— Після рядка 2 в 1 ред. вставлено ще: *Родин отих по-
троху ждутъ.*

— 1: Тесляр,—в 1 ред.: *Старий*.

606, 1: майструє в сінях,—в 1 ред.: *У сінях робить*.

— 4: I в поле дивиться,—в 1 ред.: *Та плачуши, небога*.

— 5: маленьке,—в 1 і 2 ред.: *малесеньке*.

— 6: кому ж то се?—в 1 ред. і в Б.: *Комусь то ще?* в 2 ред.:

Комусь то ще....

606, 10: його,—в 1 ред.: *таки*.

— 12: *Bci*,—це помилка, бо у всіх трьох редакціях: *Bi*.

— 14: I зник, пропав,—в 1 ред.: *I змовк, і зник*.

— 15,—тілько луща в яру гула,—в 1 ред. немає, в 2 і в Б.: *руна*,—те саме, що ми вже бачили раз у Шевченка.

— 12 зн.: тілько *й*,— в 1 ред. немає *й*.

— 6: в дорозі, от і молоко, — в 1 ред.: *то матиме
i молоко*.

— 5: сердешній матери. Скотина, — в 1 ред.: *До коржиків
недужня мати*.

— 4: Іде пасучися,—в 1 ред.: *Ідуть вони собі*.

— 3—в 1 ред. немає.

— 1: поволі тихо,—в 1 ред.: *поволі стіха.*

607, 4—в 1 ред. немає.

— Після рядка 5 в 1 ред. вставлено: *Возобновлять закон Мойсея.*

— 13: Йосип у торбині,—в 1 ред.: *мовчики із торбини.*

— 14: дає та її каже: „На, дитино!—в 1 ред.: *I дав Марії. Погодуйся.*

— 15 і 17—в 1 ред. немає.

— 16, зн.: ото її сидять,—в 1 ред.: *Сидять, сидять.*

— 15: а сонце праведне швиденько, — в 1 ред.: *A сонечко уже низенько.*

— 14: до-долу котиться,—в 1 ред.: *на степ спустилося; в Б.: до-дому.* Чи не помилка це переписчика? В 2 ред.: *до-дому.*

— 9: мітла з востоку,—в 1 ред.: *таки з востоку.*

— 7: мітла огненна, —в 1 ред.: *Звізда хвостатая.*

— 5: з шляху не вставала, — в 1 ред.: *тут же її привела.*

— 4: Марія сина привела, — в 1 ред.: *того возлюбленного сина.*

— 1,—в 1 ред. немає.

608, 1: лукавих,—в 1 ред.: *святая.*

— 2: край дороги,—в 1 ред.: *позв дороги, а в 2 ред.: крій* дороги.

— 5—8,—в 1 ред. такий варіант:

*Дитя і тесляря святого
Взяли з собою її привели
У свій корінь, і „Бог той з нами“
Чи Еммануїл нарекли.
Дитя невмитеє. А рано*

— 9: рано-рано,—в 1 ред.: *на майдані.*

— 10: на майдані,—в 1 ред.: *люд зійшовсь.*

— 11: зійшовся люд і шопотить,—в 1 ред.: *I мовить нищечком: „Сбилося.*

— 12—15—в 1 ред. немає.

— 16 — 17: *Iеремій.. Iсаїй, — по всіх редакціях: Iере-мія... Iсаїя.*

— 17: збулось, збулось,—в 1 ред.: *У нас Мессія.*

— 16—12 зн.—до них в 1 ред. такий варіант:

*У Вифліємі народивсь
Учора ввечері.—„Хто бачив,*

Як сходила ота мітла
 Над Вифліемом?“
 — „Всі ми! всі ми!“
 Громада крикнула—і глас,
 Неначе той огонь погас,
 Пропав і зник.—„О диво! діво!
 Непевне робиться у нас
 У Вифлієм!“—І Осанна
 Співали люде через час.

- 8—6 од слів „з Єрусалима—в 1 ред. немає.
- 3: та марне гріли,—в 1 ред.: *Нагріли вже та накупали*, а в 2 ред. і в Б.: *На марнє гріли.... не купали*.
- 2: маленьких діточок своїх,— в 1 ред.: *Ножі салдати сполоскали* (в 2 ред.: *сполокали*).
- 1: Ножі салдати сполоскали,— в 1 ред.: *В їх чистий, праведний крові*.
- 609, 1—2—в 1 ред. немає.
- 3: дивітесь ж, о матері, — в 1 ред.: *дивітесь добре, матери*.
- 4: Ироди,—в 1 ред.: на світі.
- 6—16—в 1 ред. немає, а зам. них:

*Та вже, спасибі, чабани
 Бітали їх і день ховали,
 А вечеरі кожух дали,
 Ослицю на козу зміняли.*

- 12—13—в Б. теж немає, але, очевидно, через не догляд переписчика, бо в 2 ред. ці рядки єсть.
- 609, 17 зн.: В-ночі тайними манівцями,—в 1 ред.: *I манівцями провела*.
- 16: А мітла,—в 1 ред.:—*i світила*.
- 15: мітла огненная світила, — в 1 ред.: *На шлях огненная мітла*.
- 14: неначе сонце,—в 1 ред.: *I ніби гріла*.
- Після рядка 11 зн. („І народженого Мессію“) в 1 ред. вставлено:

*Ослиця ще її дійна була,
 I матір з сином і несла,
 I несучи їх годувала,
 I не спочивши донесла
 Аж у Єгипет.*

— 10—5 зн.,—до них такий варіант в 1 ред.:

*Слава б стала
По всьому світу про ослицю,
Як би вона яку царицю,
Хоча Грузинськую, несла
В гарем з царем роскошувати,
Од сна і власті одпочити!
А ти несла живого Бога.*

— 1 зн.: таки завадила тобі, — в 1 ред.: *швидка завадила*; в 2 ред.: *заваділа*.

610, 2: в п'єлюшках долі під вербою,—в 1 ред.: *під пальмою* і *під вербою*.

— 9,—в 1 ред. немає.

— 10: З-за Нилу сфинкси, мов сичі,—в 1 ред.: *A сфинкси,* мов сичі вночі.

— 11: *Страшними мертвими очима*, — в 1 ред.: З-за Нилу..... ; в Б., крім того: *очами (!)*, але цього не може бути через те, що рифма до нього: *за ними*.

— 13: на голому, —в 1 ред.: *на черному*.

— 14,—в 1 ред. немає.

— 16—17: I ніби фараонам знатъ
Вони дають,—

в 1 ред.:

*Мов фараонові сказатъ
Хотять.*

— 18: Встає вже, встало,—в 1 ред.: *встає, встає вже*.

— 14 зн.: святий,—в 1 ред.: *старий*.

— 13: Іосип,—в 1 ред.: *Іосиф*.

— 5: курникає,—в Б. явна помилка: *куникас*.

610, 10—1 і на 611, 1 — 3 (до слів „Коло хатини“) — в 1 ред. немає.

611, 3: коло хатини,—в 1 ред.: *У тесляра*, і далі вставлено: *Під ворітми коло хатини*.

— 5: Гнівецьке,—в 1 ред.: *ї мале біленьке*.

— 10: з піпочком тихо по-під тином,—в 1 ред.: *Iz города*, — носив продати.

— 11: носив у гірод шапличок, — в 1 ред.: *Барило добре та шаплик*.

- 12: продать: йому медяничок, — в 1 ред.: *Несе ма-
лому медяник.*
- 14: несе,—в 1 ред.: *приніс.*
- 15: спочинув,—в 1 ред.: *в хатину.*
- 16: та й каже: „Доню! не журись: , — в 1 ред.: *ввійшов
та й каже: „Чути скрізь.*
- 17: царя вже Ирода не стало,—в 1 ред.: *Що Ирод царь
уже опрігся.*
- 17—3 зн.—в 1 ред. немає, а зам. того так:

*„Ходімо в Назарет, дитино!“
 Марії каже.—„То й ходім!“—
 Вона промовила і прати
 Сорочку (сорочечку?) пішла на Нил,
 А Йосип заходився в хаті
 В дорогу морщиць постоли.*

- 9: Паслась
Коза з козятком,—в 2 ред.: *паслись...*
- 2—1: Собі в дорогу. Та й знялись
До сходу сонця, по торбині
- 612, 1—2: На плечі взявиши, а дитину
У двох в колисочці несли.

В 1 ред.:

*Ото ж вони собі й пішли,
 На плечі взявиши по торбині,
 І сина, божую дитину,
 У-двох в колисочці несли
 Додому вкупі.*

- Зауважу, що й у 2 ред., і в Б.: до сходу сонця.
- 4: то сяк, то так пришли до дому,—в 1 ред.: *Приходяти
звечері додому.*
  - 5—в 1 ред. немає.
  - 6: узріть таке. Благодать,—в 1 ред.: *Аж страшно ста-
ло. Благодать.*
  - 7,—в 1 ред. немає.
  - 9: отой гайочок,—в 1 ред.: *Садочок тихий.*
  - 11: Все, все сплюндровано. В руйні,—в 1 ред.: *усе сплюн-
дровано. В пустині.*
  - 13: в ярок Марія,: -в 1 ред.: *В ярочок тихий.*

— 14: швиденько кинулася,—в 1 ред.: *Марія кинулася*; в Б.: *кинулась*, але це, певно, помилка, бо тоді не стає одного складу.

— 16: святий,—в 1 ред.: *отой*.

— 17: Будяк колючий з кропивою,—в 1 ред.: *Ta кропива там з лободою*.

— 14—13 зн.: Молися, серденько, молись!

Окуй свою святую силу,—

в 1 ред.:

*Пошли їй, Господи, пошли
Свою любов, любов і силу.*

— 12—11—в 1 ред. немає.

— 10: небога,—в 1 ред.: *Марія*.

— 5: І досі правди,—в 1 ред.: *святої волі*.

— 4: святої волі,—в 1 ред.: *святої правди*.

— 3: І тяжко-важко,—в 1 ред.: *і тяжко, тяжко*.

613, 2: полегшало,—в 1 ред.: *мов легше стало*.

— 5: з малим синком своїм жила,—в 1 ред.: *з малим Предтечею жили*.

— 6: таки з Іваном, та й була,—в 1 ред.: *Вони рідня якась були*.

— 7: якась рідня їм. В-ранці-рано,—в 1 ред.: *Святому бондареві. Рано*.

— 9: одягла,—в 1 ред.: *сповила*.

— 10: І зо святим,—у всіх 3 ред.: *за святим*.

— 12: в наймички,—в 1 ред.: *у найми*.

— 18 зн.: на улиці; знайшли,—в 1 ред.: *на улиці й нашли*.

— 17 зн.: палочки,—в 1 ред.: палічки, в Б.: палочки (у ІІІ. в таких вицадках нахил звичайно більший до о, як до і).

— 15: звичайне, діточки,—в 1 ред.: *звичайні дітки*, в 2 ред.: *Звичайні діточки*.

— 13: аж любо глянуть,—в Б.: аж любо *гледить* (!),—напевно, помилка переписчика. Од рядка 15 зн. (од „Ідуть“) і до рядка 5 зн. на стр. 614 (до слів „Заробила, чи то познчила“)—в 1 ред. немає.

614, 10: коржичком,—в 2 ред. і в Б.: *коржиком*.

— 15 зн.: та щоб його,—так і в Б., але в 2 ред.: то щоб...
Може бути, що переписчик тут не доглянув теж, як слід, і *та* подставив зам. *то*.

— 5 — 1, — до цих рядків в 1 ред. такий відмінний варіант:

*Марія мовчики утішалась,
Бо страх розумнее було
І преласкаєс дотого!
За золотого за гіркого
Букваф списали їй. Взяла
(Сама письма вона не знала).*

615, 1: та в школу хлопця одвела,—в 1 ред.: *У школу хлопця oddala*. В Б., очевидно, через недогляд, немає: „хлопця“.

— 3: Сама й навчала

Добру і розуму,—

в Б. теж, очевидно, помилка: навчила.

— 6: та вдвох собі,—в 2 ред.: *To вдвох...*

— 7—до кінца стр. 615 і 1—18 на стр. 616 — в 1 ред. немає.

— 15: якось на сьомому годочку, — і в 2 ред., і в Б.: *по сьомому*.

— 15 зн.: які будуть з його люде?—і в 2 ред., і в Б.: *Які то люде з його будуть*. Очевидно, таку поправку зроблено для рифми з попереднім: „*майстер буде*“.

916, 9: річам,—так і в Б., а в 2 ред.: *речам*.

— 16: I веселенькій в дороду,—так і в Б., а в 2 ред.: *i веселенькі у дорогу*.

— 14 зн.: I вкупі вчились, ростучи,—в 1 ред.: *У купці вчились i росли*.

— 13—11,—в 1 ред. немає.

— 10—8: Путем терновим розійшлись

Обидва: божії глаголи,

Святую правду на землі,—

в 1 ред.:

I виросли, і прорекли

Святії божії глаголи,

Святую волю на землі.

— 7: I прорікали й розпялись, — в 2 ред.: *I прорекли, i розпялись*.

617, 2: пішла тинятись по-під тинню, — в 1 ред.: *хилитись по-під тином*.

— 6—до краю стр. 617 і 1—14 на стр. 618 (до „Розпяли“)— в 1 ред. немає.

— 10: І мовчки-трепетно *ридала*,—безперечна помилка переписчика в автографі Б., яка задержалася по всіх „Кобзарях“. В 2 редакції ясно стойть: *радила*. За це промовляє й контекст:

Все чула й бачила, і мліла,
І мовчки-трепетно *радила*
На сина дивлячись.

Не кажучи про те, що таким чином буде добра рифма до *мліла*, самий сенс вимагає, щоб було *радила*: бачучи діла і чуючи слова сина—мати, натурально, *радила...*

— 12: на Єлеоні,—і тут, і далі в Б.: на *Ілоні...* Однаке в 2 ред.: *Елеоні*.

— 14: перед їм,—в Б.: *перед ним*.

— 6 зн.: та й знову,—в 2 ред. й немає.

— 1: із городу,—в 2 ред. і в Б.: *Із города*.

618, 2: по улицях,—в Б.: по улицям (?),—явно, що помилка переписчика.

— 7: як узрів діточок, привстав,—в 2 ред.: *Як узрів діток*.

Привітав,—а зразу було: *Як взрів діточок.... приостав*.

— 17 зн.: з малими дітьми,—в Б.: *дітками*,—але чи не помилка? В 2 ред.: *дітьми*, і того вимагає ритм.

— 17—14 зн. в 1 ред. немає, а замість того один рядок:

З учениками і сказала.

— 12 зн.: оттак і вас,—в 1 ред.: *I вас отак*.

— 11: сказала дітям і упала,—в 1 ред.: *промовила і трупом пала*.

— 9: Розпялась,—в 1 ред. цей рядок сполучено з попереднім і читається він так:

На землю трупом
На улици. I розпялась.

— 6: оттой,—в 1 ред.: *собі*.

619, 1: *A* ти,—в 1 ред.: *I ти*.

— 4: брати його,—в 1 ред.: *брати ж*.

— 7: сковались; потім,—в 1 ред.: *сковалися та й....*

— 13: мов,—в 1 ред.: *як*.

— 15: пронесла,—в 1 ред.: *пролила*.

— 17:   Хвала

І не хвала тобі, Marie,—

безперечна і велика помилка, бо у всіх трьох редакціях: *хвали* і *похвала*. Та й дивно було б, щоб Шевченко, так почитуючи Марію, чомусь би то не хвалив її...

Такий самий вираз стрічавмо у Шевченка і в „Неофітах“, написаних раніше:

*Хвала вам, лицарі святыї,
Во віки, віки похвала.*

У всіх трьох редакціях є ще кінець поеми, перекреслений Шевченком в Б. Кінець той такий:

*A потім чéці одягли
Тебе в порфиру, і вінчали,
Як ту цариню. Роспляли
Й тебе, як сина — наплювали
На тебе кроткую (в 2 ред. і Б.: чистую)
кати,
Ростліли чистую (в 2 ред. і Б.: кроткую).
А ти?
Мов золото в тому горнилі
В людській душі возобновилася.*

Досі—в 1 ред., а в 2 і в Б. ще два рядки:

*В душі невольничій малій,
В душі скорбящій і убогій.*

Кінець цей видруковано тільки в Пражському „Кобзарі“.

Брульон поеми викінчений був перед 27/X, бо ця дата стоїть у 2-ї редакції, спочатку. В Б. поема має дату 11/XI.

187. Подражаніє Едуарду Сovi.

(Посажу коло хатини).

По всіх, крім Льв. 1867, „Кобзарях“ вірш цей, слідом за „Основою“, має заголовок: *Антонію Sovi* (подражаніє польському поетові).

В автографі Б. стоїть: *Подражаніє Эдуарду Sovi*. Антоній Сова—це псевдонім Эдуарда Желеговского. Він присвятив р. 1858 Шевченкові вірш: „Do poety ludu“. Д. М. Крський каже, що Шевч. вірш—переспів з Сирокомлі, але у Ш. ясно сказано, що *подражаніє Едуарду Sovi*.

Вперше видруковано в „Основі“, 1862, II.

Дата в автографі—19/xi C.-Петербургъ.

Уваги:

69, 14 зн.: і грушечку,—в автогр.: і *грушеньку*,—і так повинно й бути, а не „грушечку“, як по всіх „Кобзарях“.

— 13: на спомин,—в автогр.: *на вспомин*.

188. Подражаніе Іозекілю:

(Глава 19).

Ця поезія стоїть в автографі Б. зараз після „Подражаніе Едуарду Саві“, але якимсь дивом так і лишилася невідомою в літературі, і О. Кониський, найшовши копію її у Л. Жемчужникова, опубліковав в Зап. Н. Т. т. 39, виявляючи все ж таки деякий сумнів, чи Шевченків це твір? Тепер ми можемо спокійно уявити його до „Кобзаря“, бо він безперечно Шевченків, писаний його рукою і дата під ним стоїть та сама, що й у копії Жемчужникова: *Декабрь 6.*

В копії Жемч. все ж єсть деякі одміни. Подаючи тут вірші з автографа, додержуючи деяких осібностей в ньому я зазначуватиму одміни в копії Жемчужникова.

Вооплач, пророче, сине божий! (коп. Ж.: *возстань*).

І о князях, і о вельможах,
І о царях отих. І рци (в коп. Ж., а так само
і в вид. Романчука—безперечна
помилка: *отих ірци*):

На що та сука (зразу: львиця), ваша мати,
Зо львами кліщелась (зразу: купилась), щенята?
(в коп. Ж. неправ.: й щенята з вас добувала, лютих вас).

І добувала вас лихих?

І множила ваш род проклятий? (в коп. Ж.
pid)

А потім з вас, щенят зубатих,
Зробились львища! Людей,
Незлобних праведних дітей,
Жрете, скажені!... Мов шуліка
Хватає в бурьяні курча,

Клює і рве його. А люде.....

Хоч бачать люде, та мовчать (в коп. Ж.: *хоч бачать теє, та мовчать*).

Отож львина^и те дике! лютє! (в коп. Ж.: *львеня*)

Підстерегли його, взяли.

Та закувавше добре в пута,

В Єгипет люде одвели—

На каторгу. А лута мати! (в коп. Ж.: А мати.... мати)

Спустила друге бісновате,

Свое скажене звіря.

Та вже такого сподаря,

Шо гради й весі пожерало.

Земля тряслася, трепетала

Од реву львичища твого (в коп. Ж.: *tого*).

Окули люде і цёго.

Заперли в щелини удила

І в Вавилоні посадили

В тюрму глибоку, щоб не чутъ

Було на світі того рику

Самодержавного владики

Царя неситого...

Минуть,—

Уже по троху і минають,

Дні беззаконія і зла.

А львичища того не знають, — (в коп. Ж.: *npo te*)

Ростуть собі, як та лоза,

У темнім лузі, уповають

На корінь свій, уже гнилий,

Уже червивий, і малий

І худосильний (в коп. Ж.: *худосилий*). Вітер
з поля

Дихне, погне і полама.

І ваша злая, своеволя

Сама скучаєця, сама

В своїй крові. Шлач великий (в коп. Ж.: *в своїй же крої*).

Во м'ясто львичищого рика (в коп. Ж. по-
милка: во місто львичиного)

Почують люде. І той плач,
Нікчемний, довгий і поганий: (в коп. Ж.
знака немає)

Меже людьми во притчу стане,
Самодержавний отой плачъ!

189.

Нарешті з р. 1859 остається ще „Осій глава XIV (подра-
жаніє).

Дата—25/XII, але в книжечку Б. вписано не рукою Ш., а
здається, М. Вовчок.

Одміни:

273, 14: довготерпливий,—в Б.: *довготерпеливий*.

— 12 зн.: матірнього,—в Б.: *матернього*.

— 10: да зритъ розлennaя,—в Б.: *да зритъ раслennая*.

Рядки 8 і 9 підкреслено спірально—мабуть самому Ш. цей ря-
док не подобався, а рядки од 4 знизу і рядків з 8 на стр. 274—
збоку теж обkreслено олівцем...

274, 10: Усюди,—в Б.: *всюди*, але тоді справді не стає одного
складу в рядку.

— 15: на грище — так і по всіх „Кобзарях“,—а в Б.: *на
зрище*.

— 18: розпнуть, розірвуть, рознесуть,—в Б. останнє слово
було: *рознесуть*, але закресл. рукою переписчика і вгорі: *розіпнуть*.
Та тоді виходило б двічі те саме: *роспнуть* і *розіпнуть*. Через
те уже в Пражськ. К. принято те, що закреслено було: рознесуть.

Після цього Шев. вставив своєю рукою рядок 19-й: *I вашей
кровію собак*, а потім знову текст, писаний рукою переписчика:
Собак напоять...

— 14—13: Такеє слово їм додай,
Без притчі вискажи,—

так у Праж. та і по всіх „Кобзарях“, а в Б. інтерпункція
інакша:

*Такеє слово їм додай
Без притчі; вискажи:*

— 4 ряд. знизу теж спірально підкреслено.

— 3—не ветхее, не древле..., , -- в Б. очев. помилка:
не ветхе.

— 2: Розтленнєс,—в Б.: *Ростлънное*.

З року 1860—маємо чимало поезій, але більше все дрібніші. Хронологично вони так ідуть.

190. Дівча любе, чорнобриве.

В автограф Б. вписано не рукою Ш. разом з „Ой діброво темний гаю“, і над першим стоїть I, а над другим II (писано на одній стороні, а не окремо,—як інші вірші).

Дата під ними (під другим, власне): *15 січня 1860*
C. П. б.

Одмін ніяких.

191. Ой, діброво, темний гаю.

Увага на стр. 125, 13 зн.: *на доненъку*.—В. Б. зразу: *на дочку свою*. Поправлено рукою Шевченка.

192. Подражаніс Сербському.

В автогр. Б. з датою: *4 мая 1860* СПБ. Перші 8 рядків писані рукою Ш., а далі—иншою, — так наче б то А. М. Лазаревського? ¹⁾.

Що до постання цього вірша, то до відомості істориків літератури подаю таку вказівку. В спискові книжок, які лишилися по смерті Т. Шевченка і стали власністю Петербургської української громади (куплені на складені гроші), есть між іншим згадка про книжку: *Пово i Мара*. Сербская поема, переводъ Щербины: М. 1860,—з посвятою перекладача.—Вірш свій Шевч. написав у маю р. 1860, коли та книжка мабуть уже вийшла в світ і була прислана Шевченкові. Не бачивши цієї книжки, даю лишень вказівку, чи не звідти узято тему для вірша: „*Наїхали ста-рости*“, якому сам Шевч. дав заголовок: Подражаніе серб-ському.

Одмін ніяких.

193. Молитви.

В автогр. Б. вписано їх (всі 4) не рукою Ш., а тієї ж людини, що й кінець вірша „Подражаніе Сербському“.

Перші три вписано заразом (очевидно, переписано з оригінала), один за другим, навіть без означення: I, II, III, а розділяються

¹⁾ До речі буде сказати, що в однісму з чималих 3-х зшитків, які знайшов О. Кониський у Л. Жемчужникова, вписано „Неофіти“ рукою, яку Кониський узнає теж за руку А. М. Лазаревського.

тільки датами під кожною, і власне: під першою — *24 мая 1860* Спб., під другою—*25 мая*, під третьою—*27 мая*.

Далі, на другій стороні вписано вірш, рукою Шевченка, „Колись то ще во время оно“ з датою 28 мая, а на 3-ій стороні—знову 4 Молитва,—знову рукою того, хто й перші три вписав. Дата під цією 4-ю молитвою: *31 мая*.

Видавці Пражськ. „Кобзаря“ мали ще якийсь рукопис,—„перший“, як говориться в примітці, який дає де-які варіанти для 4-ої молитви.

Одміни і уваги:

I молитва.

71, 9: всесвітним,—в Б.: *всесвітнім.*

II.

72, 8: Постав Ти ангели Твої,—в Б. той, хто переписував, очевидно не додивився, бо вписав: *поставте ангели свої...* Це очевидна помилка, бо поет весь час звертається до Бога: *спини, покажи, поможи, постав,—а не поставте* (хто?). Що до *Твої*, чи *Свої*,—то річ не певна, боз в III молитві така сама строфа має вже: *ангели свої.*

III.

72, 12 зн.: злоначинающих, — в коп. Жемчужн.: *зло на-чинающих.*

— 6—5 зн.: А чистих серцем—коло їх
Постав Ти ангели свої,—

в Б.:

*А чистих серцем? Коло їх
Постав (!) ангели свої...*

Взагалі, той хто переписував молитви, досить неуважно це зробив.

IV.

73, 1—6—тим неситим очам, — в перш. рукоп. (примітки Праж. „Кобз.“)—уся перша строфа інакша:

Тим неситим царям
І земля і моря,
І плуги й кораблі,
І всі добра землі
Тим неситим царям.

73, 8: Роботящим умам,—в перш. рук.: *I трудящим умам.*

- 12: Роботячим рукам,—в перш рук.: *I надія ще зам.*
 — 13—18,—ціла строфа в перш. рукоп. інакша:

Душевбогим дрібним,
 Чистим серцем, святым
 І молитву, і сон,
 І доземний поклон
 Всетеорпніє їм.

- 6 зн.: нам любов між людьми,—в перш. рук.: *Нам любов на землі.*

194. Колись то ще во время оно.

Дата в автогр. *B.—28/V. C.-Петербургъ*, а не 25/V (1860 ?),—як от і в виданні Романчука.

Одміни:

126, 5: у холодочку під платаном,—у Льв. „Кобз“ 1867 та у Пражськ.: *під платочком* (!),—в автогр.; *під платаном*.

— 3: *другдам* нічого робить,—уже здавна зауважалося що Шевч. або помилився, або не знаючи добре терміну, ужив тут *другдам* зам. дріадам... Тим часом, виявляється, що усі обвинувачення Шевченка марні: в автографі яснісінько стоїть: *дріадам*.

195. Плач Ярославни.

Із „Слова о полку Ігоревім“,—цього додатка в автографі немає. Всього із „Слова о полку Ігоревім“ переповів Шевченко три уривки, і то не разом. Під першим уривком стоїть дата: *4 іюня*, другий—аж після „Світе тихий“—з датою *6 липня*, і третій—ще пізніше, після *Н. Я. Макарову*—з датою *14 січня*.

Крім автографа Б., текст якого маємо по всіх „Кобзарях“, в примітках до Пражськ. „Кобзаря“ подано ще варіанти з власноручного рукопису Т. Шевченка, який ми зватимем 1 рукоп.

Одміни:

I.

275, 5: граді,—в 1 рук.: *славнім.*

— 7—8: Як та зозуленька куе,

Словами жалю додає,—

в 1 рук.:

*В гаю зозулею кує,
 Жалю словами додає....*

— 11: та по-над Доном полечу,—в 1 рук.: *по-над Дунаєм полечу.*

— 12: бобровий,—в 1 р.: *бобряний.*

— 13—16,—до цих рядків в 1 рук. одмінний варіант:

В каламутному тім .Дунаї;
Там десь далеко умірає
Мій любий князь на самоті.
Омию кров на білім тілі
На тяжких ранах почорніліх
На князі, ладо сироті;
Омию кров, омию рани,—
І розіб'юся о скалу...

— 15—9 зн.,—до цих рядків в 1 рук. варіант:

Вітрило, вітрє Господине!
На що ти віещ, мій единий,
На що несеш ти на крилі
Ті ханови тяжкий стріли
На вої милий мої,
На князя, ладо мое міле?
Чи мало ж неба...

— 10 зн.: ханові,—в Б.: *ханови.*

— 6 зн.: прелютій, горе, горе!, — в Б.: *прелютий!*

Gore, gore.

— 5—4: Мое веселіє украв,

В степу на тирсі розібгав,—

в 1 рук.:

Мое веселіє—надію
В степу між тучею розвіяв.

— 1 зн.: І каже: „Дужий і старий”,—в 1 рук.: А ти Словутицю старий.

276, 3: в землю, — в Б. не ясно, може бути і в земли (= землі).

— 6—7: Дружину тую Святославлю.

О мій Словутицю преславний!—

в 1 рук.:

Дружину хробру преславну,
Дружину тую Святославлю.
О, мій Словутицю старий....

- 9: весела слала,—в 1 рук.: сміючись, слала.
- 10: сліоз,—в Б.: сліз.
- 11: слізами моря не долить, — в 1 рук.: *Бо море слёзи не приспить.*
- 276, 16: на землю,—в 1 рук.: *Землі ти...*
- 17: I людям і землі, моєї,—в 1 рук.; *I людям на землі; моєї ж.*
- 18: туги-нудьги не розвело, — в 1 рук.: *Журби-туги не рознесло.*
- 19: святий, огненний,—в 1 рук.: *Пресвятий, світлий;* в Б. зразу було: *пресвітлий*, але попр. на *огненний*.
- 11 зн.: загинув ладо,—й я загину,—в Б.: *Ладо.... Я загину!* Так і в Цражськ. К.: *Ладо, — я загину* (без *й*). В 1 рук.: *нехай сама собі загину.*

II.

276, 9 і 8,—до вечора,—в Б.: до вечера.

- 7—5: Летять стріли калениї,
Брязкати шаблі о шеломи,
Тріщати списи гартовані,—

увесь цей уривок в „Кобзарях“ подано зовсім неправильно,—очевидний доказ маємо в автографі Б. В автографі все стойть в singularis:

Летить стріла каленая,
Брязчитъ шабля о шеломи....

Правда, Шевч. мав зразу намір ужити pluralis, і спочатку було в першому рядку: *летять стріли*, але зараз же, перше ніж написати другий рядок, поправлено твердо: *летить*, а на *стріла*—поставлено навіть наголос: *стріла*...

Що я не помиляюся,—свідчить і Львів. „Кобз.“ 1867, де і *летить*, і *стріла*, і *брязчитъ*.

Що ж до третього рядка: *тріщати списи*, — то за plural. не може тут бути й мови: закінчення „иць“—безперечно. Але постає другий сумнів: чи *тріщить*? Очевидно, що тріщить списи (як де ясно написано)—nonsense... Та ще й друге: в автогр. ніякого і немає: може бути мова тільки за *e* або за *o* (буква дуже дрібна, хоч на *e* більш скидається). Як що навіть це *e*—то тоді може бути або: 1) трещить—зам. трещать (= тріщать), або ж 2) трещить—зам.: *трощить*,—що мало б добрий сенс: *шабля трощить списи гартовані*. Але, здається, більш правди на боці

Львів. „Кобзаря“ 1867 р., де *треціть* — прочитано як *третіть*, тим більш, що у Шевч. *и і а* на письмі часом ніяк не можна розрізнити.

— 3 зн.: середи землі Половецької, — в 1 рукоп.: В землі дальний Половецький.

— 2: земля чорна,—в 1 рук.: *Чорна земля*.

— 1: поорана, поритая,—в 1 рук.: *Розорана, засіяна*.

277, 1: кістыми земля засіяна, — в 1 рук.: Костьми була,— полтая.

— 2: А кровю полтая, — в 1 рук.: Кровью. Горе на тім полі. В автогр.: Б.: костьми.

— 5—8,—для цих рядків в 1 рук. варіант:

Що там шумить, гуде-реве
До зорі рано? Повертає
То Ігорь війско Всеолоду
Любому брату на помоч.

— 11: та коло полуудня,—в 1 рук.: *та день отолудня*.

— 12: поникли Ігореві,—в 1 рук.: *упали Ігореви*.

— 18: й сами,—в Б.: *А* сами, — поправлено ще у Львів.

К. 1867.

III.

277, 10 зн.: сумує,—в 1 рук.; *Незфімо*.

— 5—4: На княжому дебелім тілі,
Глибокій на ладо рани,—

в Б. зразу було: *добрім білім тілі*. В 1 рук.:

*На княжім твердім тому тілі
Засохшу кров, і обітру
Глибокі запеклі рани....*

Цей варіант найближчий до правди, бо у Львів. „Кобзарі“ р. 1867, а за ним і в Пражському (обидва слово в слово узяли текст з автогр. Б.) опущено, через недогляд, один рядок після слів „Дебелім тілі“, який в автогр. Б. читається так:

— *Засохлу кров його..... Отру
Глибокий...*

Що ж до рядка „Глибокий на ладо рани“, то в автогр. Б. під *ладо* рукою Шев. підписано згодом (іншим чорнилом) *любім*, але *ладо* не закреслено. Допустити, що Ш. тут зробив вставку

але чому ж *під* текстом, а не *над*?) і що має бути: на *любім* (*ладо*—не можна, бо тоді б було в рядку 2 зайнвих склади, які псували б ритм). Таким чином остається тільки прийняти *любім* в заміну замість *ладо*, що дасть чи не кращий навіть текст.

278, 4—5: . . . На мое
Єдине ладо й його вої,—

ці слова узято з 1 рукоп., бо ні в *Б.*, ні у Льв. К. 1867, ні в Пражськ. „Кобзарі“ слів цих немає:—текст кінчачеться словами: *хановські стріли*; але без цієї добавки не знати, на кого вітер несе стріли.

196. На смерть Григорія, митрополита петербургського.

Заголовку в автографі *Б.* немає. Дата—17 іюня.

Уваги:

127, 15: Москви—Отечества любитель,—очевидно, що Москва не є ще „отечество“, а через те в автографі зовсім правильно: *Москви, отечества*.

Останній рядок розбито в автографі на два.

197. Гимн черничій.

Дата не 28/VI, як чомусь в вид. Романчука, а 20/VI (як це і в Пражському „Кобзарі“).

Увага:

130, 11 зн.: співаючи промовляєм,—в автографі *Б.*: *примо-*
вляєм (помилка ще в Пражськ. „Кобзарі“).

198. Над Дніпровою сагою.

Дата в автографі *Б.*—24/VI. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, X.

Одміни:

128, 3: без дружини і надії,—в автогр.: *I дружини, і надії*,—одміна пішла ще з „Основи“, а тоді у Львів. К. 1867.

— 8: та любої пошукаю, — в автогр. *Б.*: *та любую пошукаю*,—переміна ще в „Основі“.

— 15: думки, гадонъки,—в *Б.*: *думки—гадонъки*.

— 19: вуються, гнучая,—в *Б.*: *вьюся—гнуция*.

199. Росли у-купочці.

Дата в автографі—25/VI.

Одміни:

73, 4 зн.: Росли у-купочці; зросли; — в Б.: *у купочці, зросли.*

— 3—перестали, — у Львів. „Кобзарі“ помилка: *непрестали* (!).

— 2: неначе справді.—в Б.: *неначе ѹ справді.*

74, 1: пройшли (так по всіх „Кобзарях“), а в Б.: *прийшли.*

74, 2: душою, серцем,—в Б.: *душою-серцем* (так у Льв. і Пражськ. К.).

— 4: А між людьми вони,—в Б.: А меж людьми ж вони.

Перша строфа була з 8 рядків, а в другій по всіх „Кобзарях“ тільки п'ять. В автографі Б. і в другій строфі теж 8 рядків,—не узято останніх трьох через те мабуть, що вони не дають нічого ні змістом, ні формою:

*Не плач, не волъ, не скрегитъ зуба,—
Любовъ безвѣчную (так у Ш.), сугубу
На твой свѣтъ тихий принести.*

200. Світе ясний! Світе тихий!

Дата—27/VI. Вірш цей у „Правді“, 1873, № 15 видруковано, як частину поеми „Іван Гус“¹⁾. Цей вірш Романчук значно реставрував, пішовши слідом за О. Партицьким, який видркував цей вірш вперше в своїй книзі „Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка, 1872 р. стр. 29, не подавши однаке джерела, з якого він його узяв (усі інші уривки він цітує з Львів. К. 1867 р. Нема сумніву, що Партицький процітував цей вірш з памяти).

Усі одміни проти автогр. Б. зроблено Ю. Романчуком.

— 129, 13 зн.: в *твоїй* добрій, теплій хаті, — в Б.: в *своїй*; в „Правді“ (1873): в *твоїй теплій, тихій хаті.*

1) Помилку цю зауважили ще видавці Пражськ. К., додавши примітку: „сі вірші у „Правді“ 1873 р. ч. 15 надруковані як частина поеми „Гус“ (писані в 1845 р.), але у власному рукопису Шевченка вони означені датою 1860 р.“

— 12 зн.: одурено, — в Б.: *омурено*; у Партицького і в „Правді“: *одурено*.

— 11: кадилами окурено—так і у Партицького, і в „Правді“, а в Б.: (Премудрого одурено).

— 10: багряницями закрито,—в „Правді“ і у Партицького: *окрито*.

— 4: А з кадил люльки курити,—так і в Партицького, а в Б.: *Люльки з кадил закуряти*; в „Правді“: *Та з кадил люльки курити*.

— 3: явленними,—в Б. підкresлено.

— 2: А кропилом, — в Б.: кропилами. Так і у Партицького.

— 1: Вимітати,—так і в Б.; у Партицького—*замітати*.

В Пражському ж „Кобзарі“ надруковано слово в слово, як в автогр. Б.

P. S. Щоб ніяка дрібниця не пропадала, зазначу, що під датою цього вірша *27 іюня*,—приписано рукою Шевченка приватну замітку: *Зонтикъ украдено*.

201. Ликері.

(На память 5 augusta 1860).

В автографі Б. дата—*5 augusta*. Стрільна.

Вірш вписав не Шевченко, а вписано якоюсь жіночою рукою. Одмін—ніяких.

Увага на стр. 75, 1: лихе, дебеле,—в Б.: *лихе дебеле*.

202. Н. Я. Макарову.

(На память 14 сентября).

В автографі Б. одмін ніяких.

203. I Архимед, I Галілей.

Дата в автографі Б.—24/IX. В Музеї імені В. Тарновського єсть шматочок брульону—перших 6 рядків на клаптику почтового паперу.

Одміни:

130, 3 зн.: і крихту хліба понесли, — в Черниг. автогр.: *і крихти хліба не взяли*.

131, 3: А на оновленній,—в Б.: *I на...*

204. Я.

(Поставлю хату і кімнату).

Дата в автогр. Б.—27/IX, а не 24IX, як у вид. Романчука (24—і в Пражськ. „Кобзарі“).

Увага на стр. 75, 4 зн.: У малий,—в Б. помилка, чи описка: *И малий*.

— 3; з-під-тиха-тиха,—в Б.: *спідтиха-тиха*.

205. Не нарікаю я на Бога.

Дата в автогр.—5/X. Видруковано вперше в „Основі“, 1861, IX.

Одмін ніяких.

206. Саул.

Дата під цією поезією в автографі—13/X. В Пражськ. „Кобзарі“ в примітках подано варіанти з якогось „перш. рукопису.“

Одміни:

203, 20 зн.: у нас,—в 1 рук.: *i в нас*.

— 18—17: Свої ягнята і теллята
На полі вольнім вольно пас,—

в 1 рук.:

*Свою худобу пастиръ пас
В своём степу, в своёму раї.*

— 14—13: Пасе, і доить, і стриже
Свою худобу та співає,—

в 1 рук.:

*Пасе соби, пасе-пасе,
Та хвалить Бога, та співає*

— 12: царя,—в 1 рук.: *царів*.

— 11: з законами,—в Б. зразу було: з дружинами, а в 1 рукоп.:

*З дружинами, з огнем, з ножами,
З жерцями, з книгами, з войсками.*

204, 5: (неначе наші панотці), — в 1 рук.: (*Мов наши ченчики—ченци*).

— 6: в храмах, пагодах,—в Б.: в пагодах.

— 8: I царі,—в 1 рук.:

*От-царі,
Росли собі царі, росли,
Повиростали вже чимало.*

- 11: поклонялись,—в Б.: покланялась.
- 15: попросили,—в 1 рук.: *i просили.*
- 16: таки старого,—в 1 рук.: *пророка стария.*
- 18: старий,—в 1 рук.: *таки.*
- 19: отож премудрий,—в 1 рук.: святий старенький..
- 5 зн.: та промовляли,—в 1 рук.: *та дивувались.*
- 205, 3: престол із золота кує,—а далі в 1 рук. для рядків
4—10 такий варіант:

*I гвардію на караул
Муштрує сам. I одинокий
В порфирі довгій і широкій,
Серед гарема царь Саул,
Зробивши сам на караул
Та й одурів.*

В Б. після слів „кедрові світлиці“ стояло зразу, але закреслено:

*Кує із золота престол,
А чабанам кує закон
З.... (зовсім замазане слово), і в широкополій.*

- 14: Самодержавець господар, — в 1 рук.: *I господаръ*
i государь.
- 15: сердешний,—в 1 рук.: *сьогодня.*
- 15 зн.: смутній пастирі,—в 1 рук.: *вельможі-пастирі.*
- 12: не гомонить,—в 1 рук.: *i не кричить.*
- 4—1 зназу, од слів „I Саул“ і до краю та „Отож вельможі й“ на стр. 206—в автогр. Б. немає зовсім. Звідкіля їх уято в Пражськ. „Кобзарі“—не відаю,—може з 1 рукопису?
- 206, 3: отрокам,—в 1 рук.: *лакеям.*
- 5: у сінях царських. Заревла,—в 1 рук.: *У царських сінях. Заревли.*
- 6: Сивоборода, волохата,—в 1 рук.: *Сивобороді, волохаті.*
- 7: рідня Саурова пузата,—в 1 рук.: *Вельможі—пастирі*
пузаті.
- 8: та й гусляря ще, — а в Б. і в Пражськ. „Кобзарі“:
Та ще й гусляра. Кому і для чого потрібно було робити перенстановку?
- 12 зн.: гусляря,—в Б.: *гусляра.*

— 11—10: Трохи не вбив, не розтоптав
Як тут гадюку—

тут теж не зовсім доладу вийшло. В Б. і в Пражськ. К. кінчачеться рядок 11 на словах: *Трохи не вбив*,—а далі „не розтоптав, як тут гадюку“—немає. Очевидно, як знати з варіанта 1 рукопису, слова ці узято звідти, і узято без усякої потреби з гіршої редакції а до того ж переіначивши: *яко гадюку*—на: *як тут гадюку*. Краще було б, як на мене, зовсім не втягати в текст цього додатку, а лишити текст так, як ІІІ. виправив в автогр. Б., тоб то: *Трохи не бив. Як би в ін знав* (у д. Романчука *в ін* викинуто, бо в 1 рук. немає). В 1 рукоп. цей рядок, як уже згадувалося, читається: *Яко гадюку. Як би знав*.

— 9: яке то лихо з його вийде, — в 1 рук.: *якеє лихо на світ вийде*.

— 8: лукавого,—в 1 рук.: *поганого*.

— 7—6—з цим рядком і дальшим вийшла помилка ще у Пражському „Кобзарі“ (опущено чомусь цілий рядок „*I ядовитую б ростер*“,—мабуть через недогляд), а через це в тексті сталася плутанина, яку д. Романчук заходився лагодити знову таки 1-им рукописом. У нього ці рядки узято просто з 1 рукопису, де, як і у нього, стоять:

*To розтоптав би і розщер
Гадючу слизу.*

Тим часом зовсім немає потреби в тому, щоб поправляти текст автографа Б. виrivками з 1 рукопису, — в ньому стоять:

To мов гадюку б ростоптав (так і в Пражськ. К.)
I ядовитую б ростер... (опущено в Праж.)

Тепер уже являється і рифма до сумежнього: *тепер*, — і поєднавши в 1 рук. немає для чого.

— 2—1 зн.,—ці рядки в 1 рук. мають варіант:

I досі дуріють царі,—

I поки горе на землі.

В автогр. Б. в останньому рядку ясно написано: *висяця царі*.
Зазначую це для того, що д. Романчук не цевен в цьому слові, і навіть ставить питання, чи не *бісяться*? Як на мене,—*висяться* дуже зрозуміло; що ж до *бісяться* — то цього не може бути навіть через те, що хоч і є слово *біснуватий*, але глагодів таким разі був би тільки *казяться...*

207. Минули діта молодії.

В автографі Б. дата не 15/Х, як по „Кобзарях“ стойть, а 18/Х. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, V.

Одмін ніяких.

Увага на стр. 78, 3: весни, святої долі, — в Б.: *весни—святої долі*.

208. Титарівна-Немирівна.

Дата в автографі—19/Х. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, VIII.

Уваги:

131, 8: Немирівна,—в Б.: Немерівна.

— 19: москаля з походу,—зразу було: *юнкера*.

209. Хоча лемачого й не бъуть...

Дата в автографі—20/Х.

Увага:

131, 5 зн.: одоєних щенят,—в Б.: *оддоєних*.

210. І тут, і всюди—скрізь погано.

Дата в автографі—30/Х. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, V, без останніх 3 рядків. Одмін ніяких.

211. О люде, люде небораки.

Дата в автографі—3/Х. Вперше надруковано в „Основі“, 1861, V, з де-якими опущеними місцями.

Уваги: 132, 6 зн.: *мрака*, — в автогр.: *мряка*.

133, 1: о люде, люде!—в Б.: *люди, люди!*

— 3: *сердечний інвалід*—в Б. в скобках (так і в „Основі“).

— 10: *послѣдній долгъ отдать*—в Б. не підкреслено.

Рядки 10—13 в російських виданнях навмисне переіначенено, ще в „Основі“, — і з того часу так і лишилися непоправленими. В „Основі“ після слова *женутъ* немає ні: *послѣдній долгъ отдать*, ні далішого рядка, а замість того, щоб поставити, як в автографі:

Чи буде суд? чи буде кара,—

в російських „Кобзарях“ стойть: *чи буде суд і кара*, бо на починку цього рядка поставлено *женутъ*, яке аж два рядки вище має бути.

Ще дальший рядок в росийських виданнях читається:

Усім неправдам на землі,—

замість:

Царям, царятам,—в автографі.

212. Як би з ким сісти, хліба ззісти.

Дата в автографі—4/XI. Вперше видруковано в „Основі“ 1861, VI.

Уваги:

79, 6: з'їсти,—в Б.: ззісти.

— 15: або ні! Треба—в Б.: Або.... ні. Треба. Здається правильніща інтерпункція буде: або.... Ні, треба...

213. І день іде, і ніч іде.

Дата в автографі—5/XI. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, V. Одмін ніяких.

214. Тече вода зпід явора.

Вірш цей в виданні Романчука датовано [1860 ?]. В автографі дата—7/XI.

Одміни:

128, 2 зн.: качаточки,—форма зовсім не українська, і дійсно, в автографі і у Львів. К. 1867 бачимо: качаточка, але в Пражськ. К. уже єсть помилка.

Друга помилка на стр. 129. 3: Ловлять ряску, розмовляють,—так по всіх „Кобзарях“, почавши з Львів. 1867, але в автографі:

Ловить ряsku, rozmовляє,—

тоб то сама качка, а не обое—і качур і качка.

129, 14: зятем звати,—в Б.: зятем звати?

215. Якось-то йду я у-ночі.

В автогр. Б. писано не рукою Ш., а того, що й „Марія“ та „Осії“ глава XIV. Дата—13/XI.

Уваги:

133, 1 зн.: а то нема,—в Б.: а то..... нема.

134, 1: ні Бога навіть, ні ців-Бога,—інтерпункція викликає сумнів. Де-хто радить ставити (,) після *Бога*, а *навіть* однести до дальшого речення (так напр. в Женевському «виданні»), але в Б. стоять так, як і в вид. Романчука.

— 10: два ліхтарі,—в Б.: два ліхтаря.

216. *Бували войни.*

В Б. теж не рукою Ш. вписано, а тією, що й попередній вірш. Дата—26/XI.

Вірш цей попсовано двічі: переписчиком в Б., і в виданнях „Кобзаря“.

Одміни.

278, 7: *Бували войни і війскові свари*,—так стоять в вид. Романчука. Розуміється, таких наголосов, яких наставив д. Романчук, жадним чином не може бути, бо *война*—*войни*, а *свара*—*свари*. Правда, текст д. Романчук узяв з Пражськ. „Кобзаря“, але там наголосів немає ніяких. Видавці ж Пражського „Кобзаря“ не уважно вчиталися тут в текст Б., бо там зовсім ясно стоять:

Бували войни и війскові свари:—

і в тому, щоб робити якісь незвичайні наголоси, немає ~~а ні~~ найменьшої потреби.

Після *свари* в Б. стоять (:), — поясняється, які ж то, кого і з ким войни та свари, а після *Кочубеї* — *нагай* в Б. стоять не (:), а (;).

— 12: *жеруть і тягнуть*,—хоча в Б.: *жрутъ*, але це вже безперечно помилка переписувача. Цей самий переписувач ще більшу помилку зробив далі, в рядку 14: *зелені парости ростуть...* В Пражськ. „Кобзарі“ після *парости* стоять (?), бо видавці „Кобзаря“ поставили це слово сами через те, що в Б.: *зелене коріння ростуть...* Ясно, що в автогр. було *ростутъ* (тяжко було сплутати з *росте*), а коли *ростуть*, то очевидно не *коріння* знов же: *зелені коріння* (з наголосом на *і*) *ростуть*—теж був би nonsens і грамматичний, і логичний. Та коли б навіть і логика позволяла ужити *зеленого коріння*, то цього щеможливо було б допустити через те, що вже в попередньому рядку:

А од корінля [в Б.: коріння (!)] тихо, любо.

Скоріш усього, що переписував прочитав *парости* за коріння...

278, 7 зн.: крапива,—в Б.: кропива.

— 4 зн.: гній,—в Б.: *гній* (—).

— 2—1: А ми помолимося Богу
І небагатій й невбогі,—

в Б. *ми* опущено (так надруковано і в Пражському „Кобзарі“), але це дуже схоже на помилку, бо не стає одного склада, а в останньому рядку в Б. немає *й*. В Пражському поставлено: *й*.... I це мабуть помилка.

Таким чином, не маючи власноруччя Шевченка, не можемо виправити кілька сумнівних, непевних рядків в цьому віршові.

Коли не помиляюся, переписувач цей—не хто інший, як Михайло Лазаревський, якому Ш. подарував ще в р. 1858 свій „Дневник“ і взагалі приязно до нього відносився.

217. Н. Т. Великомученице йому!

Дата в автографі—2/XII.

Увага:

134, 13 зн.: квітом.—в автогр.: *цвітом*.

218. Зійшлися, побралися.

Дата в автогр. Б.—5/XII. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, VIII.

Одмін ніяких.

Це останній твір, вписаний рукою Шевченка в автограф Б.

Далі ще на новій сторінці, посередині її, рукою Шевч. поставлено синім олівцем 1861, але вписувати поезії цього нового року йому вже не довелося. Року 1861, перед смертю вже, він написав один лише вірш:

219. Чи не покинуть нам, небого.

В „Основі“ (1861, V), де вперше видруковано цю поезію, дата: 14—26 лютого (де зберігається і чи єсть де небудь автограф, мені не відомо). До вірша в „Основі“ додано таку примітку од редакції: „Стихи оці (мабуть—До Музи), здається, останнє поетичне слово нашого вічно-памятного Тара-

са. На подліннику, під первою его половиною (після стиха: *Славою святою*). стойть „14 февраля“; під другою половиною — дня не „означено“.

Уваги.

79, 2 зн.: на *той свій*, — в „Основі“ підкреслено.

80, 4: в *хату*, — в „Основі“ підкреслено.

— 9: на *сей світ* — в „Основі“ підкреслено.

— 17: сестри зорі, — в „Основі“: *сестри* — *зорі*.

— 5 зн.: те да се да оне, — в „Основі“: *те, да се, да оне*.

— 4: просто на-впростець, — в „Основі“: просто — на-впростець.

81, 2: епопею, — в „Основі“: *епопею*. —

— 7: прозу, та нотам — в „Основі“ правильно: прозу — та по нотам... Цю помилку зроблено у Львів. К. 1867, але в Пражському правильно.

— 12: *лучше до Харона*, — в „Основі“: *лучче до Харона* (—).

— 16: святую, — в „Основі“: *святую* (—).

— 9 зн.: хаточку, садочек, — в „Основі“: *хаточку*, — *садочек*.

Під час дрюкування цих матеріалів виявилися ще де які автографи (в Румянцевському музеї у Москві), вияснилися де які подробиці про поезії, знайдені в архіві Департамента поліції, знайшовся і власний Шевченків примірник „Кобзаря“, видання р. 1860, з його поправками в тексті, але всі ці додаткові матеріали не можуть бути подані зараз, а увійдуть, як додаток, у окремий одбиток цієї статті. Там же подано буде й щомилики та недогляди, що сталися під час дрюкування.

В. Доманицький.

Михайлова Гора, над Дніпром 15/ix 1906.

Воспоминаніе и Автобіографія Одесского Протоієрея Николая Ивановича Соколова.¹⁾

Поступленіе на службу и женитъба.

(1831—1832.).

Определеніе на должность Смотрителя духовныхъ училищъ въ г. Херсонѣ и настоятеля Херсонскаго Собора.—Неудачная попытка жениться въ Киевѣ.—Путешествіе въ Екатеринославъ—на еврейской балагуль—въ компаніи съ товарищами.—Визиты по начальству въ Екатеринославъ.—Квартированье у земляка—учителя семинаріи, Павла Иван. Данкова, и знакомство съ его свояченицей дѣвицей Варварой Ивановной Станиславской.—Характеристика ея.—Авторъ рѣшается сдѣлать ей предложеніе.—Многочисленная родня невѣсты автора въ Екатеринославѣ.—Первая поѣздка автора въ Херсонъ на мѣсто службы.—Нѣчто о Херсонскомъ дух. училишѣ.—Поѣздка въ Корсунскій монастырь.—Игуменъ Тихонъ.—Возвращеніе въ Херсонъ и ночлегъ у бѣднаго сельскаго священника въ ночь подъ Рождество.—Визитъ къ Вице-Губернатору Брюхачеву.—Возвращеніе въ Екатеринославъ къ невѣстѣ и свадьба.—Рукоположеніе въ священника.—Обученіе Богослуженію въ архіерейской Загородней церкви.—Возведеніе автора въ сань Протоієрея.—Дѣлежъ женихаго наслѣдства и отъездъ автора съ женою въ г. Херсонъ—на мѣсто постояннаго жительства.

По возвращенію въ Киевъ съ родины, я засталъ въ академіи все по старому. Наѣхали яловые студенты. Мы, окончивши курсъ, какъ-нибудь помѣстились въ номерахъ бакалавровъ. Въ столовую ходили вмѣстѣ. Проходитъ сентябрь и октябрь; рѣшенія о нашихъ ученыхъ степеняхъ и мѣстахъ нѣть; только около 10-го ноября мы перестали быть дармоѣдами въ Академіи.

Пришли наши дѣла, какъ тогда выражались. Я остался младшимъ кандидатомъ богословія... Моя степень старшаго кандидата и мѣсто смотрительское въ Орлѣ отданы новому монаху, который постоянно шелъ въ числѣ послѣднихъ студентовъ. По

1) См. Киев. Стар. 1906 г. № 10.

отъѣздѣ моемъ домой, онъ постриженъ въ монахи; это—пьяница забылъ я его фамилію. Богъ съ нимъ! онъ скоро потерялъ должностъ и умеръ¹⁾—Что мнѣ оставалось дѣлать? итти учителемъ въ Орловское училище? Мѣсто было; но это казалось мнѣ послѣднимъ несчастіемъ: для чего же я былъ 4 года въ академії? Одинъ изъ товарищъ моихъ по семинаріи *Скурудинъ*, и не бывъ въ академії, уже занималъ тогда мѣсто смотрителя училищъ въ Сѣвскѣ. Что было дѣлать? Оставалась одна надежда—поступить учителемъ въ уѣздное училище въ ближайшей къ Орлу губерніи, и послѣ, черезъ Амфитеатрова и Церемію, промышлять себѣ профессорское мѣсто. Тогда въ епархіальное вѣдомство не поступали. Назначеніемъ академії главнымъ было приготовленіе учителей и профессоровъ. Притомъ епархіальные начальники почему-то не долюбливали воспитанниковъ академії, а иногда и явно преслѣдовали ихъ. Но надежда изъ учителей уѣзднаго училища перешагнуть въ профессоры семинаріи была слишкомъ несбыточна. Воспитанники *третьаго* академического курса *Яцінъ* и *Маляревскій* уже 4 года учителствовали въ училищѣ²⁾.

Но вдругъ моя участіе рѣшилась... Въ одно утро призываетъ меня Иннокентій и говоритъ: „Ты отправляешься въ Херсонъ—Смотрителемъ училищъ, настоятелемъ собора, первоприсутствующимъ въ Духовномъ Правленіи.“—„Мое мѣсто смотрительское въ Орлѣ, какъ Вы...“—началъ было я.—„Свѣтскому тамъ не прилично быть“, прервалъ меня Иннокентій,—„а священническаго мѣста нѣть; туда нужень монахъ. Училище тамъ въ архіерейскомъ монастырѣ, тебѣ тамъ нѣть мѣста.“—„Херсонскій архіерей требуетъ, какъ я слышалъ, кого-либо изъ профессоровъ Академіи, бакалавровъ или по крайней мѣрѣ магистровъ,—возразилъ я,—а я—кандидатъ и при томъ младши.“—„На что тебѣ эта степень? Ты будешь протоіереемъ. Архіерей въ Херсонѣ нѣть, онъ въ Екатеринославѣ; ты тамъ будешь вмѣсто его. Ступай,—я самъ буду писать къ архіерею.“—Я поклонился, поцѣло-

¹⁾ Это былъ, по всей вѣроятности, *Алексій Никитич Тихомировъ*, принявшій монашество съ именемъ *Амвросія*. Онъ послѣ переведенія былъ учителемъ Волынской Д. Семинаріи, въ каковой должностіи и скончался 28 ноября 1836 г. —Л. М.

²⁾ *Іокиній Петр. Яцінъ* былъ воспит. 2-го курса Кіевской академіи (вып. 1825 г.), а *Василій Петр. Маляревскій*—восп. 3-го курса—вып. 1827 г. Оба—куряне и оба перешли потомъ на службу въ Одессу: Яцінъ—священникомъ, а Маляревскій—секретаремъ духовной консисторіи, и оба пострадали по одному бракоразводному дѣлу... Л. М.

валь благословляющую руку и слезы навернулись у меня на глазахъ. Эти слезы были приняты ректоромъ за слезы радости, а онъ были слезами безвыходного положенія и горя. Отъ ректора я не пошелъ въ номера, къ товарищамъ, а бросился въ ворота Братского монастыря и долго оплакивалъ судьбу свою на берегу Днѣпра. Что теперь будетъ съ родителями, что съ матерью, которая съ нетерпѣніемъ ожидаетъ меня, пріискавая невѣсту?...—думалъ я.—Успокоившись сколько-нибудь, я хотѣлъ обстоятельнѣй узнать о херсонскомъ мѣстѣ.

И прежде между студентами и баккалаврами шли толки о херсонскомъ мѣстѣ. Но баккалавры, гордясь своимъ положеніемъ, не хотѣли мѣнять фрака на рясу. Новые магистры не хотѣли профессорскихъ мѣстъ своихъ мѣнять на смотрительское. Я пошелъ въ Академическое Правленіе. Тамъ прочли мнѣ отношеніе архіепископа Гавріила¹⁾ Архіепископъ пишетъ, что не находя въ трехъ губерніяхъ своей епархіи достойныхъ занять мѣсто смотрителя училищъ,protoіерей собора и перво-присутствующаго въ духовномъ правленіи въ г. Херсонѣ, просить предложить эти мѣста профессорамъ академіи, баккалаврамъ и въ крайнемъ случаѣ—магистрамъ, окончившимъ курсъ въ 1831 году—съ непремѣнною обязанностю немедленно принять духовный санъ.—Возвратился я къ товарищамъ, объявилъ имъ о своей судьбѣ: не было поздравленій. Обратился я къ Екатеринославскому студенту Лонгинову, не знаетъ ли онъ чего о Херсонскомъ училищѣ и соборѣ. Онъ ничего не зналъ, а говорилъ только, что этотъ городъ на краю моря—при устьѣ Днѣпра; что съ юга привозятъ виноградъ: что городъ богатый, страна роскошная: такъ-то студенты академіи знали въ то время географію и статистику!—Я зналъ о Херсонѣ, какъ странѣ ссылки и какъ убѣжищѣ бродягъ. Мой двоюродный братъ *Николай*, сынъ тетки *Мары*, бывшей за магистратскимъ чиновникомъ въ Мценскѣ, бѣжалъ въ Херсонъ, а послѣ очутился въ Одесѣ. По его разсказамъ, женился, имѣлъ каменный домъ. По требованію матери, прослышившей о его пребываніи, возвращенъ былъ въ Мценскѣ по пересылкѣ. Онъ опять бѣжалъ; узнанъ Мценскими богомольцами въ Кіевской Лаврѣ. Мать собралась взять его изъ Кіева. Но только-что по пути зашла въ наше село и отслужила

1) Это былъ преосвящ. Гавріилъ Розановъ—тотъ самый, который былъ въ Орѣ и которого авторъ сихъ записокъ раньше описывалъ... судьба опять сводила ихъ вмѣстѣ... Л. М.

на путь молебенъ, какъ бѣглецъ явился къ церкви и съ невѣстою. Мати упала въ обморокъ. Послѣ—мать и мои родители уговарили его отпустить дѣвицу, которую онъ увезъ, обратно въ Киевъ—къ ея родителямъ. Провожая ее, Николай отдалъ ей всѣ деньги, какія пріобрѣлъ, служа письмоводителемъ въ Лаврѣ. Мать его отправлялась таки въ Киевъ, а онъ, до возвращенія ея, жилъ у моего отца и тутъ-то познакомилъ мое семейство съ южнымъ краемъ, а отъ семейства слышалъ кой-что и я. Это было еще въ 1819 году.

Теперь нужна была мнѣ невѣста. У меня была уже наготовъ Мѣдинцева. Прежде мнѣ напоминали обѣ ней въ шутку; теперь я объявилъ Максимовичу и Спасскому рѣщительное намѣреніе жениться на ней, и просилъ Максимовича что-нибудь обстоятельнѣе узнать обѣ ней.—„Да вотъ Лаврентій Егоровичъ спросить брата своего Иоакима Егоровича, священника Притиско-Николаевской церкви. Она его прихожанка и домъ ея вблизи его.“¹⁾ Лаврентій приносить извѣстіе, что Мѣдинцевой только 15 лѣтъ и 5 мѣсяцевъ. Не вѣрю. Умоляю Максимовича справиться покороче,—и горе! Максимовичъ принесъ даже справку изъ метрическихъ книгъ, добытую имъ черезъ діакона Николаевской церкви! Недоставало до совершеннолѣтія полгода и нѣсколькихъ дней. А тогда только-что вышелъ строжайший указъ—не вѣнчать не достигшихъ 16 лѣтъ даже и однимъ днемъ. Это обстоятельство совершило убило меня..—Была еще одна хорошая дѣвица—*Саша Яворская*, дочь священника, домъ которого тутъ же на Подолѣ. Я часто видѣлъ ее въ ея палисадникѣ; но пость Мѣдинцевой она была только сносною; притомъ и она оказалась не достигшою двухъ или трехъ мѣсяцевъ до совершеннолѣтія.

Написалъ я письмо домой. Признался въ неудачѣ относительно невѣсты. Старался утѣшить мать. Но она не перенесла разрушенія своей мечты. Они считали, что я посланъ въ ссылку. Стала болѣть...

Стали мы собираться въ дорогу. Получили на обзаведеніе по 100 рублей. Выдали намъ прогоны, въ которыхъ я самъ себя обсчиталъ, потому что самъ высчитывалъ по дорожнику и ошиб-

¹⁾ *Иоакимъ Егор. Орловъ*, магистръ 3-го курса С.-Петербургской Д. Академії (вып. 1819 г.), былъ профессоромъ Кіевской академіи и вмѣстѣ съ настоятелемъ Притиско-Николаевской церкви на Подолѣ. Его родной братъ, *Лаврентій Егор. Орловъ*, товарищъ по академіи автора сихъ *записокъ*, служилъ послѣ по духовному вѣдомству въ г. Каменецъ-Подольскомъ.

ся рублей на 20; при томъ мнѣ выдали ихъ не до Херсона, а кажется только до Екатеринослава. Въ Екатеринославѣ назначено было изъ моихъ товарищѣй трое: *Лонгиновъ*—профессоромъ семинаріи, *Иванецкій* и *Липинскій*—учителями въ духовное училище. Подъ моимъ начальствомъ въ Херсонѣ пожелалъ служить тоже одинъ изъ моихъ товарищѣй—*Софроновичъ*. Вхалъ-ли съ нами, или особо этотъ Сафоновичъ,—не помню. Кажется, онъ прямо поѣхалъ въ Херсонъ. А мнѣ непремѣнно надобно было заѣхать въ Екатеринославъ—представиться сѣминарскому начальству и архіерею и принятіемъ присяги облечься въ званіе смотрителя училищъ. Простишись за пуншкомъ съ товарищами, я отправился вмѣстѣ съ екатеринославскими на жидкѣ.

Холоду большого не было. Вхали весело. Только я былъ мраченъ. Сопутники вздумали эксплоатировать мое положеніе: такъ, ни съ стого—ни съ сего заѣхали въ Переяславскую семинарію. Тамъ рекомендовали меня, какъ смотрителя и будущагоprotoіерея собора. Это обстоятельство открыло имъ пріемъ женихъ профессоровъ, у которыхъ жили дѣвицы родственницы, и пунши. Но я былъ мраченъ и, чувствуя отчего-то боль въ груди, жаловался на здоровье и откровенно говорилъ, что я не прійму духовнаго сана и останусь только смотрителемъ. Но мнѣ не вѣрили, потому что я былъ лицемъ полный и краснощекій; огромные баки лоснились... Затѣмъ по дорогѣ ступники завозили меня въ *Крюковъ*—къ старому протоіерею; у него было двѣ дѣвицы, давно переслѣдья,—и тутъ тоже дали знать о моемъ назначеніи и о необходимости для меня жениться.—Пришлось намъ шабашевать въ мѣстечкѣ *Завертайловка*, верстъ 15 не доѣзжая до села—родины Лонгина¹⁾: Лонгиновъ нанялъ подводу и приглашалъ всѣхъ къ себѣ. Я не поѣхалъ подъ предлогомъ необходимости остаться кому нибудь для охраненія багажа. На другой день пошелъ я на базарчикъ и изумился дешевизнѣ птицы. Я сначала купилъ битую утку за семь копѣекъ мѣдью, потомъ навязываютъ мнѣ битую индюшку за 10 коп.,—

¹⁾ Шабашевать—пришлось потому, что подводчикомъ былъ еврей, нѣпрѣмѣнно соблюдавшій покой субботы и низачто не рѣшившійѣхать дальше въ субботу. Это шабатеванье вмѣстѣ съ подводчикомъ—евреемъ—вещь хорошо знакомая людямъ старого времени, когда совершалось путешествіе большою частю на такъ называемыхъ *жидовскихъ балагулахъ*. Вотъ на такой-то балагулѣ, какъ выражился выше нашъ авторъ, на жидкѣ, и вхали наши спутники въ Екатеринославъ.—Л. М.

купилъ и ее. Думаю, вотъ угожу товарищамъ, и велѣль сжарить обѣ птицы. Когда на другой день пріѣхалъ я къ Лонгиновыемъ, я засталъ тамъ пиръ горой, а птицы столько нажарено было, что кажется, тремъ семействамъ на три дня стало бы. Священница, вдова Лонгина, такъ рада была пріѣзду сына и поступлению его въ Екатеринославъ на службу, что изъ села собрала всѣхъ старухъ и дѣлилась съ ними своею радостю. Послѣ жирнаго обѣда у Лонгиновой, пошли старухи водить насыпь по селу. У той—водичка, у другой—закусочка, а у иной—цѣлый обѣдь. Къ полдню мнѣ сдѣлалось не-хорошо. Я почувствовалъ лихорадочное состояніе; почему, когда другіе сидѣли за столомъ, а я на печкѣ; но меня никакъ не отпускали отъ себя. День потеряли въ хожденіи по гостямъ. У покойнаго Лонгина изба была свѣтлая, довольно просторная, но полъ глиняный. Всѣмъ была постель на полу, а я взбрался на печь, гдѣ, вспотѣвъ, я совершенно поправился въ здоровыи.

На другой день подъѣхали мы къ Екатеринославу. Но нужно было переѣзжать Днѣпъръ паромомъ, а по рѣкѣ шель ледъ. Паромышка—дрянной, скопилось на немъ подводъ много. На всякий несчастный случай я приготовлялся спасаться въ плавъ: для чего скинулъ шинель и ваточный шлафоръ; остался въ одномъ сюртукѣ. Какъ я не простудился тогда!

Въ Екатеринославѣ мы размѣстились по квартирамъ профессоровъ и учителей училища. Я съ кѣмъ-то остановился у учителя Петрова, кандидата богословія, замѣчательнаго темъ, что онъ кончилъ курсъ 32-хъ лѣтъ; до 19 лѣтъ не зналъ грамоты, выучился ей въ кабакѣ, будучи тамъ подносчикомъ. Человѣкъ добрый¹⁾. У него тогда проживалъ отставной профессоръ, имѣвшій несчастье запивать. Онъ составилъ по Карамзину учебникъ по русской исторіи. Я читалъ рукою и изумился въ ней краткости, живости изложенія и полнотѣ, но авторъ не имѣлъ ни гроша, чтобы отправиться на родину.—Тутъ я узналъ, что местные воспитанники академіи, служившиѣ при семинаріи и училищѣ, подавали прошеніе на Херсонское смотрительство, и въ томъ числѣ Петровъ. Но Гавріиль всѣмъ отказалъ.

Тогда духовныя училища непосредственно зависѣли отъ семинаріи въ учебномъ и экономическомъ отношеніи; почему на

¹⁾ Алексѣй Діонисьевичъ Петровъ, младшій кандидатъ Кіевской д. академіи 3-го курса (выпуска 1827 г.), былъ родомъ изъ Курской спархіи.

другой день я явился къ ректору семинаріи архимандриту *Іакову Вечеркову*, прежде извѣстному мнѣ по Орловской семинарії¹⁾; затѣмъ къ инспектору *Кутузову*. Наконецъ явился къ архіерею Гаврілу съ обычнымъ трепетомъ и ужасомъ; не помню подробностей этого моего представлениѧ; должно быть — я принялъ быть безъ особенныхъ приключений. Въ тотъ же день я увидѣлся съ землякомъ своимъ профессоромъ семинаріи *Павломъ Ивановичемъ Данковымъ*, котораго я видѣль въ Орловской семинаріи и въ академіи, когда онъ цѣлую третью ожидалъ мѣста. Онъ былъ третьяго курса Кіевской академіи. Не помню, онъ ли первый пришелъ ко мнѣ, или я къ нему, но хорошо помню, что я скоро перенесся къ нему на квартиру. Онъ былъ уже женатъ на дочери умершаго Катедрального протоіеря *Станиславскаго* и жилъ въ домѣ его²⁾. Онъ женился на младшей дочери *Аннѣ Ивановѣ*.

1) Архим. *Іаковъ Вечерковъ* былъ раньше инспекторомъ Орловской д. семинаріи, когда она находилась еще въ г. Сѣвскѣ. О немъ, какъ обѣ инспекторѣ, говорилъ нашъ авторъ выше въ своихъ запискахъ, но допустилъ хронологическую погрѣшность, представляя дѣло такъ, что будто бы Іаковъ поступилъ инспекторомъ въ Сѣвскѣ послѣ инспектора *Степана Левицкаго*, окончившаго жизнь свою столь печальнымъ образомъ. А между тѣмъ Іаковъ былъ инспекторомъ Сѣвской семинаріи *прежде* Левицкаго, поступившаго на эту должность непосредственно уже послѣ Іакова.—Іаковъ окончилъ курсъ С.-Петербург. д. академіи въ 1819 г. и былъ назначенъ въ томъ же году въ г. Сѣвскѣ инспекторомъ семинаріи и профессоромъ въ ней церковной исторіи и еврейскаго языка. Въ 1820 г. онъ принялъ монашество (въ Сѣвскѣ онъ прѣѣхалъ еще въ свѣтскомъ званіи — съ именемъ *Іосифа*) и опредѣленъ былъ, кромѣ инспекторства въ семинаріи, еще ректоромъ Сѣвскихъ духовныхъ училищъ. Въ 1823 г. онъ былъ назначенъ ректоромъ семинаріи въ г. Екатеринославѣ,—а его мѣсто въ Сѣвскѣ занялъ *Степанъ Левицкій*, который именно въ этомъ 1823 г. окончилъ курсъ С.-Петербургской д. академіи и потому, конечно, не могъ служить въ Сѣвскѣ раньше Іакова Вечеркова.—Нашъ авторъ допустилъ эту погрѣшность — потому, что писалъ свои записи въ глубокой старости и не могъ всего помнить въ точности. Но мы раньше не замѣтили этой ошибки и не исправили ея потому, что не имѣли подъ руками *послужного списка* Іакова Вечеркова. А теперь мы добыли этотъ списокъ.—Л. М.

2) Каѳедральный протоіерей Екатеринославскаго Успенскаго Собора, *Іоаннъ Іоанновичъ Станиславскій*, скончался въ 1827 г. на 67 году жизни своей. Съ 1783 г. по 1791 г.—онъ былъ учителемъ поэзіи и риторики въ епархіальной семинаріи Екатеринославской епархіи, которая (семинарія), какъ извѣстно, сначала помѣщалась въ г. Полтавѣ и въ которой учился знаменитый начинатель новой Украинской литературы *Іванъ Петровичъ Котляревскій*. Его-то и училъ поэзіи и риторикѣ учитель Станиславскій—Въ 1791 г. апрѣля 17-го Станиславскій произведенъ въ протоіеря къ Соборной церкви—въ *Новые Кайдаки* (предмѣстье Екатеринослава); въ 1796 г. переведенъ въ Екатеринославъ къ соборной Успенской церкви; въ 1801 г. былъ посланъ въ Москву на коронацію депутатомъ отъ Екатериносл. епархіи; съ 1817 г. былъ каѳедральнымъ протопопомъ—въ г. Екатеринославѣ.—Л. М.

иъ, но оставалась старшая, *Варвара Ивановна*, которая жила съ сестрою пока нераздѣльно.

На третій день я присягнулъ на должностъ въ правленіи семинаріи. Это было деревянное зданіе, окна побитыя и залатаныя; была ли печка въ немъ, не могу сказать,—только оно было нетопленное. Флигелекъ ректора быль не лучше старинной свѣской ~~квартиры~~ его; въ немъ едвали было больше трехъ малыхъ ~~комнатокъ~~.

На 4-й день узнаю, что инспекторъ Кутузовъ—своякъ Павла Ивановича: женатъ на средней дочери протоіерея Станиславскаго. Другая средняя была за учителемъ гимназіи, а старшая—за казначеемъ.

Когда я жилъ у Павла Ивановича, Варвары Ивановны не было дома. Спальня ея была заперта. Она жила у сестры своей, Кутузовой. Но вотъ насталь посты; чрезъ нѣсколько дней я быль приглашенъ къ инспектору на именинныій вечеръ. Тамъ были архіерей, ректоръ и многіе учащи. Тамъ мнѣ Павель Ивановичъ указалъ сестру жены своей—*Варвару Ивановну*. Сначала показалась мнѣ она приличною и здоровою, но она вела себя не совсѣмъ скромно. Сидя въ гостиной маленькой, она слишкомъ громко хохотала и заглушала рѣчь архіерея. Я съ ней ничего не говорилъ. Но когда на другой день явилась она домой, я ей отрекомендовался, нашелъ ее скромною и приличною. Каждый день за чаемъ и обѣдомъ я наблюдалъ ея характеръ.

Живя въ квартирѣ Павла Ивановича, я на сторонѣ разспрашивалъ и разыскивалъ невѣсть. Я видѣлъ дочь каѳедрального протоіерея *Моторнаго*—Машиньку. Это была полненькая, свѣженькая дѣвица, но ей было не больше 13 или 14 лѣтъ. О дочери *Дьяковскаго*, протоіерея, служившаго въ церкви при суконной казенной фабрикѣ, говорили, что и она еще несовершеннолѣтняя. Быль я у протоіерея *Мартынова*, совершенно мнѣ не знакомаго, и просилъ совѣта: что мнѣ дѣлать въ моемъ положені?—“Чтобы не утерять мѣста, надобно скорѣе жениться”,—сказалъ онъ.—Да вотъ невѣсты все несовершеннолѣтнія,—говорилъ я.—Узнавъ, что мнѣ уже скоро 27 лѣтъ и что невѣста подъ руками, но не совсѣмъ нравится, т. е. не чувствую къ ней любви, онъ сказалъ: „Да кто женится по любви? Послѣ слюбливаются и привыкаютъ другъ къ другу. Женитесь на той, какую Богъ посылаетъ”.

И такъ я предложилъ Варварѣ Ивановнѣ свое желаніе—желаніе жениться на ней, но не скрылъ отъ нея своей грудной

богъзни,—и получилъ согласіе. Романъ у ~~былъ~~ не былъ. Совѣтъ—ваться не съ кѣмъ. Отца и матери нѣть у ~~меня~~ мои—дахко... Самы согласились и сами объявили всѣмъ о своемъ разведеніи—и роднымъ, и чужимъ.—Чрезъ нѣсколько дней собрались родные моей невѣсты и поздравили насть формально; не помню, было ли обрученіе, или какой-либо обрядъ, но я получилъ кольцо, а свою его не могъ дать, потому что не имѣль. Тутъ я познакомился со всѣми родными невѣсты своей; то были: 1) старшая сестра ея Елена Ивановна и мужъ ея Корній Фомичъ Шамраевскій, губернскій казначай, люди почтеные; 2) средняя сестра—Марья Ивановна и мужъ ея Романъ Николаевичъ Кутузовъ, магистръ 2-го курса с.-петербургской духовной академіи, инспекторъ семинаріи и смотритель духовныхъ училищъ, предметъ зависти для служащихъ въ семинаріи и училищъ и сплетенье для студентовъ академіи, поступающихъ изъ Екатеринослава. Человѣкъ высокий ростомъ и тучный, строгій къ подчиненнымъ, но самъ по себѣ добрый¹⁾. 3) Другая средняя сестра Наталья Ивановна, бывшая прежде за секретаремъ приказа общественного призрѣнія и только что вышедшая вновь за учителя гимназіи Аристарха Матвієвича Черкасова, имѣвшаго отъ первой жены двухъ прелестныхъ малютокъ б и 3-хъ лѣтъ—дѣвчата, которыми я любовался, особенно послѣднею, напоминавшую мнѣ мою киевскую невѣсту. 4) Меньшая сестра Анна Ивановна за извѣстнѣмъ уже намъ Павломъ Ивановичемъ Данковымъ, учителемъ и экономомъ семинаріи. Она отличалась отъ всѣхъ хорошимъ голосомъ и умѣніемъ пѣть; ростомъ высокая, носъ острый и длинный, глаза продолговатые и красивые.—Наталья Ивановна была худощавая и беззаубая. Марья Ивановна—желтая съ впалыми глазами.—Худощавая и беззаубая всѣхъ пережила и досель (1877 г.) здравствуетъ.—О приданномъ не было толку. Отецъ, похоронивши жену, сдѣлалъ завѣщаніе, которымъ предоставлялась не вышедшими замужъ Варварѣ и Аннѣ изъ всего имущества по двойной части. Духовное завѣщаніе было домашнее и безъ свидѣтелей; но оно принято было родными безспорно. Все это открылось мнѣ послѣ зарученія. Но мною овладѣла такая апатія, что я относился къ этому дѣлу, какъ бы оно до меня не касалось.

¹⁾ Романъ Николаевичъ Кутузовъ былъ родомъ изъ Петербургской губерніи. Въ Екатеринославѣ онъ славился, какъ прекрасный преподаватель философіи — Л. М.

Я рвался на должность, но меня задерживали и не безъ причины. Предмѣстникъ мой въ Херсонѣ, протоіерей и кандидатъ *Наумовъ*, страдалъ чахоткою¹⁾. Цураки медики посовѣтовали ему Евпаторійскія грязи. Денегъ не было. Онъ, дождавшись юля, получилъ изъ казначейства окладъ на содержаніе училища во второй половинѣ года. Вмѣсто того, чтобы вложить деньги въ кассу, хранившуюся, по тогдашнему порядку, въ церковномъ сундуке Херсонскаго собора, онъ взялъ ихъ съ собою. Инспекторъ Херсонскаго училища кандидатъ богословіи *Осипъ Никифоровичъ Михайловскій*²⁾, по закону вмѣстѣ съ смотрителемъ завѣдывавшій суммами, не могъ предотвратить поступка смотрителя Наумова. Онъ подписалъ бумагу въ казначейство, но когда пришелъ къ смотрителю, чтобы вложить деньги въ кассу, — его уже не было въ Херсонѣ. Но не предвидя смерти смотрителя,—Михайловскій не доносилъ о поступкѣ его правленію семинаріи. И вотъ всю вину свалили на Михайловскаго. Должность смотрителя была временно поручена не ему, а старшему учителю *Турчановскому*, священнику собора. Деньги, конечно, смотритель не всѣ растратилъ, но безсовѣтная жена его приступала и послѣшила распродать все имущество мужа. Послѣ имѣя двухъ дѣтей, вышла замужъ за товарища моего, кандидата *Семена Иларіонъ Липинскаго*, человѣка въ высшей степени логичнаго и беззлабернаго.

Въ половинѣ декабря 1831 года я отправился въ Херсонъ. У меня были деньги; но какъ я въ разграбленномъ училище долженъ былъ жить безъ жалованья, то не отказался отъ своей невѣсты принять 42 р. на случай.—Вхалъ я на почтовыхъ всю дорогу благополучно; только, вѣхавъ въ Херсонъ и проѣзжая мимо собора, опрокинулся. Сани наскочили на камень. Что это? Не предзначено ли чего худаго? Но тотчасъ самъ я устыдился своей мысли.—Первую ночь, кажется, провелъ я у Турчановскаго. На другой день ходилъ по классамъ, познакомился съ учителями. Ученіе шло по Уставу. Учители служили безъ жалованья и Богъ вѣсть чѣмъ жили; но какъ увѣрялъ Турчановскій, классовъ не опускали. Съ прибытіемъ моимъ они ожидали

¹⁾ Протоіерей *Стефанъ Наумовъ*, бывшій смотрителемъ Херсонскаго д. училища, былъ воспитанникъ втораго курса С.-Петербургской д. академіи (выпуска 1817 г.).

²⁾ *Осипъ Никифоръ Михайловскій* — былъ воспитанникъ третьаго курса Киевской д. академіи [выпуска 1827 г.], а родомъ изъ Харьковской губ.

какой-нибудь милости отъ начальства; думали, что правление семинарии исхлопотало новую ассигновку сумми въ замѣнъ растерянныхъ. Не тутъ-то было. Я приѣхалъ только раздѣлить ихъ бѣдствіе. Въ рапортѣ о бѣдственномъ состояніи училища я долѣсь о примѣрномъ усердіи учителей и хорѣстахъ успѣвахъ учениковъ. Показавъ всѣмъ такой рапортъ, я старался хоть сколько-нибудь ободрить несчастныхъ...

Училище не имѣло своего собственнаго помѣщенія. Оно занимало флигель, принадлежавшій греческой церкви и нанимавшійся за 100 рублей. На наемъ употреблялась та сумма, которая отпускалась на содержаніе училища, на отопленіе, служителей и канцелярскіе расходы. Я склонялъ грековъ пожертвовать зданіе училишу; ихъ было семействъ шесть; но согласить ихъ трудно было. Они указали мнѣ на Корсунское подворье, которое легко можетъ быть пожертвовано богатымъ монастыремъ. Осмотрѣвъ двухъ-этажное зданіе этого подворья и мѣсто его, я нашелъ возможнымъ приспособить его къ училищу, если изъ зданія вынести никому не нужную домовую церковь, и только что распустилъ училище на Рождественскіе праздники, бросился въ Корсунскій монастырь собрать свѣдѣнія о подворьѣ и о возможності даромъ пріобрѣсть его для училища. За день до Рождества вечеромъ я прибылъ туда и остановился въ монастырской гостинницѣ. Въ гостинницѣ никого кромѣ меня не было, а между тѣмъ всѣ комнаты были отоплены и готовы были принять множество посѣтителей. Гостинница была за оградой монастыря. Мнѣ доставлено было все нужное. Утромъ часовъ въ 8 я былъ у настоятеля игумена Тихона. Это—простецъ, но благочестивый человѣкъ. Какъ великороссъ, я ему понравился. Онъ до того былъ со мною откровененъ, что рассказалъ мнѣ всю свою жизнь. Это былъ бѣлевскій или московскій купецъ—раскольникъ, очень богатый и имѣль большое семейство; но въ одну ночь лишился всего. Домъ, капиталъ и все семейство сгорѣли. Дворъ былъ кольцемъ, вымощенный досками, домъ—посреди двора. Пожаръ начался съ коротъ. Горѣли не только окружающіе домъ амбary, бараи, но въ самое жаркое время лѣта горѣла и самая земля во дворѣ. Его дома не было. Когда возвратился домой, ничего изъ имущества и никого изъ семейства не было! дочь съ зятемъ нашелъ обгорѣлыми въ сгорѣвшей банѣ; жену—въ ледникѣ, заставленную пепломъ въ сидячемъ положеніи и обхватившую дѣтей. Это заставило его бросить міръ и поселиться въ монастырѣ, который изъ раскольничьяго скоро сдѣлался единовѣрческимъ.—

Игуменъ не могъ подробно разсказать исторію монастыря. Но у меня, въ теченіе 7-лѣтней жизни моей въ Херсонѣ, на основаніи рассказовъ многихъ тогдашнихъ знатоковъ края, составилось такое понятіе о Корсунскомъ монастырѣ. Когда гнѣздо Крымскихъ разбойниковъ было разорено и Таврическій край вошелъ въ часть Россіи,—раскольничіи монахи искали въ немъ пріюта и основали скитъ; за ними шли другіе и вслѣдъ ихъ изъ всей Россіи текли пожертвованія, на которыхъ построился вмѣсто Ски-та монастырь съ церковью, келліями и обширною каменною оградою. Потемкинъ надѣлилъ монастырь огромнымъ количествомъ земли, въ составѣ которой вошли и соленые озера. Послѣдня скоро были отобраны въ вѣдомство казны за 40 тысячъ р. ассигнаціями ежегодной аренды въ пользу монастыря.—Корсунскій монастырь, по времени построенія, не много старше Бизюкова монастыря, и овъ быль, вѣроятно, надѣленъ отъ Потемкина такимъ же количествомъ земли, какъ и Бизюковъ. Но къ нему присоединился помѣщикъ Куликовскій. Корсунцы, какъ и Бизюковцы, не могли наблюдать за предѣлами земли, заключавшейся въ нѣсколькихъ десяткахъ тысячъ десятинъ. Но у Бизюкова монастыря не было такихъ сосѣдей, какъ Куликовскій, и у него изъ 27 тысячъ десятинъ, благодаря сохранившемуся Потемкинскому документу, осталось по крайней мѣрѣ 24 тысячи десят. А. Корсунскій, во время моего пребыванія въ немъ, имѣлъ уже только тысячу до 8 десятинъ. Бизюковъ отдавалъ тогда свои земли одному турку или турецко-подданному татарину за 600 р.¹⁾. А Корсунскій держалъ на своей землѣ воловъ отличного за-вода и ежегодно продавалъ ихъ до 200 штукъ.—Упомянутый Куликовскій похороненъ въ Корсунскомъ монастырѣ¹⁾.

Дѣло о подворья рѣщено менѣе, чѣмъ въ 10 минутъ. Игуменъ охотно жертвовалъ его подъ училище—тѣмъ болѣе, что въ церкви его служили не монахи, а безприходные священники; а для прїѣзда монаха или послушника за покупками игуменъ оставлялъ одинъ изъ многихъ флигельковъ на дворѣ подворья.

1) Въ описываемое авторомъ время оба монастыря—и Корсунскій, и Бизюковъ, принадлежали къ епархіи Екатеринославской, которая вмѣщала въ себѣ тогда и нынѣшнія Херсонскую и Таврическую епархіи. Затѣмъ, по раздѣленіи въ 1837 г. Екатеринославной епархіи на двѣ самостоятельные епархіи,—оба монастыря отошли къ новообразованной епархіи Херсонской и Таврической.—Въ 1861 г., при образованіи новой самостоятельной Таврической епархіи,—Корсунскій монастырь отошелъ къ ней,—а Бизюковъ остался въ Херсонской епархіи. Корсунскій монастырь находится вблизи города Алешекъ, Таврич. г., а Бизюковъ—вблизи г. Берислава, Херс. г.—Л. М.

Послѣ беſъды съ игуменомъ, я съ нимъ пошелъ на часы. Часы подъ Рождество служились царскіе, по уставу. Церковь тогда была богатая серебромъ и золотомъ, иконами и утварью. Послѣ часовъ, простившись съ игуменомъ, я отправился въ обратный путь. Не доѣхавъ до Херсона 15 верстъ, я долженъ былъ переночевать въ селѣ Тягинка—у священника. Священникъ былъ лѣтъ 50 и одинокъ. Тѣсный и бѣдный быть его разилъ меня. Домъ его состоялъ изъ одной тѣсной и бѣдной хаты съ дворомъ, огороженнымъ навозомъ. Въ хатѣ была печь, столъ и около стола скамьи. Священникъ не имѣлъ чайного прибора. Я попросилъ хлѣба. Хлѣбъ былъ ни ржаной, ни пшеничный, а какой-то сѣрый и прѣсный. Попросилъ квашеной капусты; подано, но безъ масла; масла въ домѣ не было. Столъ былъ занятъ свининою тушью. Поставивъ блюдо деревянное на скамью, я немного поѣлъ хлѣба съ капустой и просилъ женщину постлать мнѣ на полу соломы. Священникъ предлагалъ соединить двѣ скамьи, а самъ ползть на печь. Полъ былъ глиняный и мокрый,—но сухая солома, молодость и неизнѣженность доставили мнѣ хороший сонъ.—Впрочемъ—не много лучше жили и другіе сельскіе священники Херсонскаго уѣзда въ то время. Тогда и помѣщики, обладавшіе тысячию десятинъ, жили въ домахъ съ глиняными полами. Вѣдь это было въ 1831 г.-

Продумавши утромъ, я не видался съ священникомъ,—онъ! былъ въ утрени,—отправился въ путь и прибылъ въ Херсонъ къ 9 часамъ; но былъ ли я въ обѣднѣ, или нѣтъ,—не помню. Въ 12 часовъ дня, не помню—стъ рекомендательнымъ ли письмомъ отъ кого-то изъ Екатеринослава, или только съ поклономъ, я былъ у вице-губернатора Брюхачева. Былъ принять ласково и оставленъ обѣдать; но предъ самымъ обѣдомъ пришло съ крестомъ духовенство—и я, сидя въ гостиной, былъ очевидцемъ, съ какими подозрительными улыбками и даже смѣхомъ относились къ посѣтителямъ, горланившимъ въ залѣ праздничный троепарь и принимаемымъ хозяиномъ; даже въ выраженіи этого презрѣнія участвовали дѣти... Такъ и меня будуть принимать,—подумалъ я. Но потомъ узналъ, что вице-губернаторша была католичка, а зятекъ ея, секретарь губернской канцеляріи—воспитанникъ Харьковскаго университета, имѣлъ не просвѣщенное, а развратное вліяніе на семейство. Объ немъ предстоитъ мнѣ еще говорить...

На новый годъ я былъ въ Соборѣ, стоялъ въ правомъ придѣлѣ. На мнѣ былъ фракъ и холдная шинелишка.—Когда куда

ѣхалъ, я сверху сюртука пододѣвалъ теплый шлафоръ и подпоясывалъ платкомъ. А тутъ я имѣлъ подъ фракомъ двѣ рубашки и двое подштаниковъ. Служба шла соборнѣ. Первенствовалъ протоіерей *Базилевичъ*, лѣтъ 55-ти въ зеленой скучѣ, которою награждать духовенство присвоилъ себѣ право Екатеринославскій Архіепископъ *Іоанн Потемкинъ*.—Базилевичъ—вдовецъ, человѣкъ скромный и бѣдный. На молебнѣ между городскимъ духовенствомъ первенствовалъ *Серединскій*, протоіерей привозной церкви. Онъ служилъ прежде въ военномъ духовенствѣ и имѣлъ камилавку. Все прочее духовенство городское было безъ отличій. Всѣ старались издали видѣть меня; но я ни съ кѣмъ не былъ знакомъ, кромѣ Турчановскаго.

Еще до Нового года я трудился надъ приведеніемъ въ порядокъ Училищнаго Архива. Трудъ этотъ былъ не мой; но мнѣ совѣтно было требовать этого труда отъ Михайловскаго и Турчановскаго, которымъ не могъ сдавать дѣло покойный мой предмѣстникъ. Послѣ нового года, когда была окончена мною эта работа, я остался безъ дѣла. Съ духовенствомъ я не хотѣлъ знакомиться, съ подчиненными я не хотѣлъ сближаться. Мною овладѣло сильное недовольство и невыносимая тоска. Зачѣмъ я поддался Иннокентію и забился въ такую даль; зачѣмъ не поѣхалъ учителемъ въ Орловское училище: пьяница—монахъ современемъ уступилъ бы мнѣ място. Главное—я могъ бы болѣе осмотрѣться; жениться не по необходимости и не съ такою спѣшностью... Не помню, писалъ ли я изъ Херсона что-нибудь моей невѣстѣ? Но въ воображеніи моемъ носились дамы—все въ родѣ Мѣдинцевой. Можетъ быть, я не женился бы на мѣщанкѣ, дочери пьяницы. Но все же я имѣлъ бы время избрать другую, ей подобную; по крайней мѣрѣ—похожую на моихъ Мценскихъ двоюродныхъ сестрь. Въ сстрахѣ моей невѣсты я замѣтилъ отвращеніе къ духовному званію: что—если и моя суженая такихъ же мыслей?—Въ такихъ мрачныхъ размышленіяхъ проходило, или, правильнѣе, тянулось все время—до начатія ученія.

Послѣ Крещенія я познакомился, не помню какъ, съ протоіереемъ *Павловскимъ* и священникомъ *Дьяковскимъ*. Протоіерей Павловскій былъ 69 лѣтъ, вдовецъ, студентъ древней Екатеринославской Семинаріи¹⁾; служилъ сперва въ Никополѣ, малое

¹⁾ Древняя Екатеринославская семинарія — вотъ именно та, которая основана была въ г. Полтавѣ въ 1778 г. архіепископомъ *Евгениемъ Булгарисомъ* и

время—въ Херсонскомъ Соборѣ; потомъ перемѣстился въ при-
возную церковь; простецъ, говорилъ чистымъ малороссійскимъ
языкомъ. На него было донесено, что онъ *позвычалъ* дѣвипу,
недостигшую 2 мѣсяцевъ до совереннолѣтія. У дѣвки уже
былъ годовой ребенокъ, а онъ все оставался подъ запрещенiemъ.
Дѣло велось въ консисторіи и еще не послѣдовало рѣшенія, а
на его мѣсто опредѣленъ былъ протоіерей Серединскій. Такъ
тогда дѣйствовала консисторія, а можетъ быть—архиерей. Впро-
чемъ старикъ переносилъ несчастіе благодушно.—У него я по-
знакомился съ священникомъ той же церкви Федоромъ Дьяков-
скимъ. Всякій разъ когда этотъ Дьяковскій отправлялся почему-
либо въ Екатеринославъ, онъ бралъ съ собою св. тайны, муро-
ризы и нужная для церковныхъ требъ книги. Онъѣхалъ обык-
новенно по кошарамъ и хутрамъ и—куда ни прїѣзжалъ, рабо-
ты прекращались; однихъ онъ исповѣдывалъ, другихъ вѣчалъ,
надъ умершими и погребенными безъ священника совершилъ
погребеніе, *печаталъ*—по тогдашнему выраженію, не вышедшему
изъ употребленія и доселѣ. Инымъ служилъ панихиды, другимъ—
молебны. Поѣздка эта не только ничего не стоила ему, но даже
обогащала его. Его дарили телятами и лошаками, и онъ остав-
лялъ ихъ у хуторянъ. Такъ, по дорогѣ въ Екатеринославъ у
него считалось 13 лопадей на выпасѣ. Вотъ онъ-то доставилъ
мнѣ средство даромъ возвратиться въ Екатеринославъ.—Выѣхалъ
я на одной лошади Дьяковскаго, но по дорогѣ припргъ въ
указанныхъ мѣстахъ еще дѣвъ.

19 января, получивши ассигновку на первую половину
1832 года, я, по предварительно исходатайствованному разрѣше-
нію, выдалъ учителямъ за мѣсяцъ жалованье. Остальные деньги
сложилъ въ кассу, хранившуюся въ Соборѣ, и поспѣшилъ вы-
ѣхать въ Екатеринославъ.

Не помню, чтобы дорогою я забѣжалъ къ кому изъ духо-
венства. Не доѣзжая до Екатеринослава верстъ 20-ти, я при-
зналъ нужнымъ побритьсь. Зеркала не было, и едва мыла до-
сталъ,—“Какъ же вы обходитесь безъ зеркала?”,—спрашивая

по имени епархіи называлась сначала *Словенскою*, а потомъ уже (съ 1787 г.) переименована въ *Екатеринославскую*. Въ Полтавѣ она была до 1797 г., а потомъ была перемѣщена въ г. *Новомѣргородъ* (нынѣ Херсонской губ.); и только въ 1803 г. перешла въ г. Екатеринославъ, гдѣ и существуетъ въ настоящее время. Вотъ въ этой-то древней Екатеринославской семинаріи, помѣщавшейся въ Полтавѣ, и учил-
ся нашъ Иванъ Петровичъ Котляревскій. — Л. М.

семейство дома, въ которомъ я остановился. „Ну—прыщъ появится на лицѣ, царапина или грязное пятно—какъ его увидать беъ зеркальца?“—„А мы смотримъ въ воду на сковородѣ“,—отвѣчали мнѣ.—„Покажите мнѣ—какъ?“—напросилъ я.—Женщи-на налила на черную сковороду воды и подала мнѣ. Глянуль,—все видно, не надо зеркала,—и преблагополучно обрілся.

По прибытии въ Екатеринославъ, я нашелъ свою невѣсту довольною мѣимъ пріѣздомъ, и она мнѣ стала нравиться лучше чѣмъ прежде. Романъ Николаевичъ передалъ мнѣ хороший от-зывъ о первоначальной моей дѣятельности въ Херсонѣ. „Смот-рите,—говорилъ онъ въ присутствіи многихъ,—недавно—изъ-за скамьи, а показалъ больше заботливости объ училищѣ, чѣмъ опытные его предшественники,—ѣздила въ Корсунскій мона-стырь и выпросила себѣ у игумена съ братиою подворье для училища. Такой прыткой!“—Когда же я представился архіерею, онъ принялъ меня сухо и хоть бы слово сказалъ о моихъ ре-портахъ къ нему какъ о состояніи училища, такъ и о зданіи, необходимомъ для него, а сказалъ только: „ну—скорѣй женись, да прошеніе объ опредѣленіи къ Собору“.

Я готовъ былъ къ вѣнцу хоть въ тотъ же день, а тутъ сестры невѣсты стали готовить свадьбу. Дни были тяжелые для меня. Нѣть дѣла, да и вѣтъ ни одной книжки почитать. Камог-ся, семинарія не выписывала ни одного журнала. Я ни къ кому не ходилъ; до самой свадьбы не видался ни съ однимъ то-рищемъ.

Разъ заставалъ меня Феодоритъ іеромонахъ, экономъ архи-рѣйскаго дома, тотъ самый, который былъ экономъ и въ Орлѣ и строилъ тамъ семинарію. Это было вѣчеромъ; только-что поданъ былъ чай; пришелъ и домашній секретарь архіерея—*Николаев-скій*, кажется— тотъ же, что былъ и въ Орлѣ. Они со мною об-ходились, какъ съ землякомъ. За чаемъ, по тогдашнему обычая, слѣдовали пунши. Они стали намекать на то, что если бы я, по пріѣздѣ изъ Академіи, прямо обратился къ нимъ, они бы со мной объѣздили всю епархію и достали бы лучшую невѣсту, и архіерей бы принялъ участіе. Я имъ напомнилъ участіе орлов-скихъ красавицъ, и какъ 16-лѣтняя красавица, дочь кафедрального орловскаго, въ первый мѣсяцъ бѣжала съ офицеромъ. И старал-ся склонить разговоръ на постройку орловской Семинаріи, лю-бимый предметъ Феодарита, на выгодное положеніе Орловскаго архіерейскаго дома почти-что въ самомъ городѣ и на множество церквей и семействъ духовныхъ, чѣмъ пробудилъ воспоминанія

Николаевского. Послѣ третьаго пуньша ~~изъ архіерейскаго дома~~ откровенныя воспоминанія объ орловской ~~жизни~~ жизни архіерейской, кто изъ нихъ больше служилъ видамъ архіерая, ~~и въ архіерейскомъ~~ архіерейскаго дома, наконецъ—ссоры. Между похвалившимъ и выбрали всю секретную домашнюю жизнь архіерая, ~~и въ архіерейскомъ~~ ли,—кричалъ Феодорить, досталь Владыкъ мальчика *Ивана Дрокова?* Вѣдь онъ теперь не дыхнетъ безъ него¹⁾). А ты только знаешь свои карманы набивать". Эти откровенныя рѣчи и скоры ведены были впрочемъ съ цѣллю показать мнѣ, что оба они — самыя близайшія лица къ архіерю. Наконецъ они учили меня, какъ взять духовенство въ руки. Я не отставалъ отъ нихъ въ числѣ стакановъ пунша, но развратныя рѣчи ихъ постоянно вытрезывали меня я видѣлъ, что архіерей—тотъ же, что былъ въ Орлѣ, нисколько не перемѣнилъ своего поведенія. Только въ обращеніи сталъ мягче, можетъ быть лукавѣй... Я видѣлъ, что мнѣ придется зависѣть отъ мерзавцевъ, окружающихъ его. Хмѣль падалъ мнѣ на грудь, и я возвратился на квартиру съ головною болью, и на утро почувствовалъ сильную тяжесть въ груди. Вечеромъ я признался невѣстѣ, что у меня и неперестаетъ боль въ груди и что я не надѣюсь долго жить. Я говорилъ это по искреннему убѣжденію. Я тогда не догадывался, что грудь больна собственно отъ полнокровія.

Насталъ день вѣнчанья моего. Я рѣшился провести его въ постѣ, размышеніяхъ, молитвѣ,—и для того просилъ у Романа Николаевича кабинета. Кабинетъ въ его домѣ мнѣ уступленъ былъ. Здѣсь предался я размыщеніямъ; молитвы не было на сердцѣ, но слезы навертывались на глазахъ. Спасибо,—никто не мѣшалъ мнѣ. Марья Ивановна собиралась на свадьбу, притирая желтое лицо свое и наряжая куклами своихъ дѣтей. Саша и Коля вышли прелестныя дѣти, я очень любовался ими. Часовъ въ 5 пополудни, умывъ лицо, я возвратился въ домъ невѣсты Тамъ все было готово; но дѣло стало за каретою. Наконецъ прибыла карета съ крупною вдововою—Генеральшею Хотя церковь

¹⁾ *Иванъ Дроковъ* былъ—воспитанникъ аркіеп. Гавріила Розанова, который впослѣдствіи сдѣлалъ его своимъ келейникомъ и домашнимъ секретаремъ. Въ Одесѣ некоторые старожилы изъ духовенства еще хорошо помнятъ любимца Гавріилова — *Ивана Дрокова*. Изъ Одессы онъ перешелъ съ Гавріломъ и въ Тверь; но послѣ Гавріиль пристроилъ его на службу гдѣ-то въ другомъ мѣстѣ. Гавріиль любилъ вообще воспитывать при себѣ сиротъ мальчиковъ и послѣ выводить ихъ въ люди. Л. М.

была черезъ дорогу и противъ воротъ, но, послѣ обычнаго благословенія, невѣstu усадили съ свахами въ карету; я поѣхалъ съ Данковымъ впередъ. Вѣнчаль протоіерей *Моторный*. Я не замѣчалъ, какъ невѣста старалась занести ногу за порогъ церкви первою,—я съ благоговѣніемъ принималъ таинство брака и рѣшился не отвергать обычаевъ края, а покоряться имъ. Посему я позволилъ привязать свою руку къ рукѣ невѣсты.—По окончаніи таинства и принятіи поздравленій отъ присутствовавшихъ,—я пошелъ съ женою въ экипажъ. Шляпы? Шляпы нѣть; сѣль въ карету и безъ шляпы. Встрѣча по обычая съ иконою и хлѣбомъ съ солью. Кажется, мы не заняли первого мѣста на диванѣ въ гостинной, а разсѣлась тамъ генеральша, доставившая карету. Послѣ чая, по обычая—танцы; послѣ танцевъ—ужинъ. Я покорился всѣмъ требованіямъ обычая, подслащалъ гостей поцѣлуями своей жены. Но я не позволилъ, чтобы кто-либо сопровождалъ меня къ брачному ложу.—На свадьбѣ была одна хорошенъкая дѣвица, бѣдная нѣмка *Вильгельмина*, и она тутъ нашла себѣ жениха въ лицѣ *Василия Алексѣевича Лонгинова*¹⁾. Я любовался болѣе дѣтьми Кутузовыми, Черкасовыми; были дѣвочки Моторная и Шамраевская. Я тогда ничего не желалъ, какъ чтобы у меня были такія дѣти, какъ Кутузовы и Черкасовы.

На утро—въ 12 часовъ—свадебный обѣдъ. На третій день я и женаѣдили къ архіерею съ свадебнымъ пирогомъ. Но недогадливые родственники не распорядились, чтобы поднести и матери на рясу, а онъ ожидалъ и этого, какъ можно было замѣтить. Впрочемъ приняты были довольно лакомо.

На 4-й день я поѣхалъ къ архіерею съ прошеніемъ о посвященіи меня во священники къ Херсонской соборной церкви

¹⁾ *Василий Алекс. Лонгиновъ*, магистръ Киевской д. академіи, товарищъ по курсу автора сихъ записокъ. Онъ былъ назначенъ профессоромъ словесности въ Екатеринославскую семинарію иѣхъ изъ Киева въ Екатеринославъ вмѣстѣ съ авторомъ, какъ объ этомъ послѣдній разсказывалъ выше. Впослѣдствіи онъ оставилъ духовно-учебное вѣдомство и перешелъ на свѣтскую службу въ Петербургъ, где въ Горномъ вѣдомствѣ министерства финансіи дослужился высокихъ чиновъ и орденовъ. — Сынъ его *Аркадій Васильевич Лонгиновъ*, извѣстный современный русскій археологъ. Онъ живетъ телерь въ Одессѣ и занимается мѣсто предѣдателя департамента Одесской судебной галаты, а вмѣстѣ съ тѣмъ состоится дѣятельнѣйшимъ членомъ Одесского общества исторіи и древностей. Рецензіи на историко-археологическія сочиненія Арк. Вас. Лонгинова помѣщались и въ *Киевской Старинѣ* (такъ см. 1883 г. № 9 и 10; 1886 г. № 5). Въ настоящее время этотъ трудолюбивѣйшій русскій археологъ занятъ изслѣдованіемъ нѣкоторыхъ остальныхъ вопросовъ о поэмѣ *слово о полку Игоревѣ* Л. М.

—на протоіерейську вакансію. Я не подписался въ прошенні *послушникомъ*; но это не годилось,—и меня *остановили*; я под-
писался *послушникомъ*. Тогда Николаевский открылъ мнѣ, что Преосвященный очень не доволенъ быть тѣмъ, что на репортѣ по дѣламъ училищнымъ я не подписался: *нуждайший послушникъ* — „Да! что будетъ съ дѣломъ о зданіи для училища?”, спросилъ я Николаевскаго—„Да едвали что,—отвѣчалъ онъ. Владыка самъ начнетъ это дѣло когда—нибудь. Онъ сказалъ .Ишь, *безъ* него не знали Корсунскаго подворья!“—Дѣло объ училищномъ зда-
ніи такъ и брошено было.—Подворье существуетъ и досель; тамъ служить священникъ, обѣдая и ограбляя соборный при-
ходъ...

Оставалось до великаго поста двѣ недѣли. Мнѣ слѣдовало при-
нять санъ діаконскій въ мясопустную недѣлю; но родственники
хотѣли, чтобы я проводилъ масляницу еще свѣтскимъ, не въ
рясѣ, которая была имъ противна, но въ куцой одеждѣ—фракѣ,
и черезъ Кутузова обдѣлали, что посвященіе мое въ діаконы
отложено до недѣли сырной. Первая недѣля прошла въ жраньѣ
и питьѣ, по очереди—то у той, то у другой сестры; а масляница
сверхъ того и въ катаныи. Но послѣ вечеровъ оставался цѣлый
день, который нечѣмъ было наполнить. Книгъ не было, занятій
тоже. Мои мысли были заняты уже Херсонскимъ училишемъ; все
думалъ я, что и какъ тамъ; писалъ къ Турчановскому, писалъ
къ Софроновичу; отвѣта не было ни отъ того ни отъ другого.
Душа просила дѣятельности.—Прошли тяжелыя двѣ недѣли. Въ
недѣлю сырную я благоговѣйно принялъ санъ діаконскій, а въ
первую недѣлю поста Пресвитерскій. Въ минуты посвященія я
смотрѣлъ на Гавріила какъ на преемника апостольского служе-
нія и какъ на орудіе Духа Святаго, и не помнилъ его человѣче-
скихъ слабостей. Во время посвященія во священника я былъ
переполненъ чувствами благоговѣнія къ дару священства, кото-
рый принималъ, и едва удерживалъ слезы... Только тормошеніе
при облаченіі охладило меня. И къ чѣму спѣшить? Эта поспѣш-
ность показываетъ только пренебреженіе служащихъ къ священ-
ному дѣйствію, и уэкономливается не больше поль-минуты вре-
мени. Торжественно и трогательно было для меня то священ-
но-дѣйствіе, когда, по совершенніи Таинъ тѣла и Крови Христовой,
часть первого вида архіерей вручилъ мнѣ—для того, чтобы я
держалъ его въ рукахъ позади престола до времени причащенія.
Архіерей говорилъ при этомъ: „Се Агнецъ Божій, вземляй грѣ-
хи міра! пріими залогъ сей и сохрани его до послѣдняго твоего

издыханія!“—Эти слова послужили мнѣ содержаніемъ и рѣчи, которую я сказалъ архіерею, при выходѣ его изъ алтаря по окончаніи службы, стоя предъ амвономъ. Рѣчь была краткая, выражена была въ краткихъ изреченіяхъ и произнесена была съ чувствомъ. Въ ней я выразилъ важность залога, врученного мнѣ, обѣщая сохранить его до послѣднихъ минутъ недытанія и, признавая свою немощь, просилъ святительскихъ молитвъ. Голосъ мой громкій и разстроенный обратилъ вниманіе многихъ. Товарищи по академіи не узнавали меня, „Откуда сіе бысть?“, говорили они. Духовные говорили: „слишкомъ просто и далеко отъ правиль церковнаго краснорѣчія.“ Мнѣне архіерея осталось неизвѣстнымъ, но онъ не могъ не думать: „всего только кандидатъ, а не Баккалавръ, ни профессоръ академіи, котораго я желалъ бы имѣть въ своей епархії“.

Возвратившись домой, я уже не цѣловалъ ручекъ у дамъ, по-здравлявшихъ меня. Въ извиненіе говорилъ имъ: „теперь я не тотъ, что былъ; теперь не таящую и не могу цѣловать руки у васъ.“

Мнѣ назначено было служить не въ городѣ, а полторы verstы за городомъ, въ церкви архіерейскаго дома. Прежде, когда я былъ свѣтскимъ, то обыкновенно въезжаю въ архіерейский дворъ и подъѣзжалъ къ самому дому, отстоящему отъ воротъ на 30 саженей. Теперь экипажа моего во дворъ не пускаютъ, а требуютъ, чтобы я шелъ по двору пѣшій. Покорился—попалъ въ тѣшій; на половинѣ двора подбѣгаютъ ко мнѣ и требуютъ, чтобы я шелъ безъ трости. Воротился, отдалъ трость кучеру. Думалъ, потребуютъ еще, чтобы снялъ и верхнюю теплую шубу?—Нетъ, дозволили снять ее въ прихожей. Такъ я цѣлую неделю єздилъ на утреню, часы и вечерню. Спасибо за то, что послѣ этихъ Богослуженій не посылали въ комнаты архіерея за благословеніемъ. Но послѣ преждеосвященныхъ літургій я ходилъ и поклонялся въ ноги и принималъ благословеніе отъ архіерея, а въ субботу — и съ просфорою. Монахъ, слѣдившій за моимъ служеніемъ, не смотря на то, что я ни на юту не отступалъ отъ устава, находилъ ошибки и безпрестанно тормошилъ меня, особенно на преждеосвященной літургіи и літургіи Златоустаго. Іеромонахъ этотъ не зналъ устава, а зналъ все по практикѣ. „Когда отверзается завѣса и когда царскія врата? Какъ бы мнѣ видѣть все это въ уставѣ, или въ Богослужебныхъ книгахъ?“—спросилъ я разъ у него.—„Это надо узнать изъ практики“,—отвѣчалъ онъ. Тоже онъ сказалъ о молебнѣ и панихидѣ и заставилъ меня списывать

активний—и заздравный и заупокойный.—Какъ-то я заглянуль на оглавление устава и нашелъ тамъ обѣ отверстіи церковной завѣсы; прочитавъ эту статью,—указываю ее монаху. Ч то же? Онъ обидѣлся.—Просиль я богослужебныхъ книгъ для просмотра,—не даль. Да на клиросѣ и не было ихъ, кроме *Труды постной, цветной и большого псалтыря* при *часословѣ*. Ни октоиха, ни мясъячныхъ миней въ церкви не было. Да я тогдѣ не только не зналъ содержанія ихъ, но и не слыхалъ обѣ ихъ существованіи. Такъ приготавляли меня къ священнической должности 16 лѣтъ!...

Монахъ худо отозвался о знаніи моемъ въ Богослужѣніи и мнѣ назначена была другая недѣля. По 3-мъ воскресеньи мнѣ объявили, чтобы я бралъ священническую грамоту и хлопоталъ въ консисторіи обѣ указъ на мѣсто. Священническая грамотка взята и въ ней прописано, что я посвященъ въ іеря къ Херсонской Соборной церкви на вакансію протоіерея. Архіерей сказалъ мнѣ: „Вотъ послужишь,—произведемъ въ протоіереи.“—Я передалъ это домашнимъ; всѣ вѣбодоржались. „Какъ? Жхватъ священникомъ и настоятелемъ къ церкви, при которой есть въ числѣ служащихъ протоіерей?! да протоіерейство можетъ быть отложено въ долгій ящики!... Такъ говорили мои домашніе.

Черезъ два дня Романъ Николаевичъ Кутузовъ пришелъ и крехтя сказалъ: „Вдемъ къ архіерю, попытаемъ счастья.“—Когда вошли мы къ архіерю, я поклонился ему, какъ священникъ въ ноги. Гляжу—и Романъ Николаевичъ съ огромнымъ пузомъ валится наземь. Архіерей бѣжитъ къ нему и, поднимая его, говоритъ: „къ чѣму это?“—„Окажите отеческую милость,—крехтя и кашляя отвѣчаль Кутузовъ и объяснилъ просьбу.—„Да пусть бы хоть обросъ волосами да по привыкъ къ священническому званію“, говорилъ Гавріиль.—Не помню, какіе примѣры представлялъ Кутузовъ, но наконецъ архіерей, обратился ко мнѣ, сказалъ: „Ну, ужъ готовъся въ протоіереи на воскресенье!“ я поклонился въ ноги и поцѣловалъ руку. Кутузовъ себѣ, поднимаясь со стула, протягиваетъ руки къ землѣ. Архіерей не позволяетъ ему кланяться, но остается совершенно довольнымъ. Сталъ ласково говорить съ Кутузовымъ о постороннихъ предметахъ.

Съ сіяющимъ лицемъ Кутузовъ возвратился домой и назвалъ Варвару Ивановну *Протоіерейшей*. Та покраснѣла до ушей отъ восторга. А я грустно высматривалъ. Униженіе, какому подвергался изъ-за меня Кутузовъ, тяжкимъ бременемъ лежало на душѣ моей. Я даже не благодарила Романа Николаевича. Вы-

ходить: я не заслужилъ протоіерейства, а вымолилъ его поклонами, купилъ самоуничиженіемъ, подлостію...

Дѣйствительно, въ воскресенье 4-й недѣли Великаго поста архіерей произвелъ меня въ протоіереи и, кажется, въ тотъ же день родственники мои давали ему обѣдъ. Я, по наставлению своихъ руководителей,ѣздила по членамъ консисторіи и отвезъ голову сахару и фунтъ чаю секретарю консисторіи *Неводчикову*. Неводчиковъ принялъ меня очень радушно, угощать чаемъ—и я видѣла его малютокъ и, можетъ быть, нынѣшняго издателя „Одесскаго Воскреснаго Листка“ о. *Николая Васильевича Неводчикова*¹⁾.

Наступало время дѣлежа наслѣдства и сборовъ моихъ къ отѣзгу въ Херсонъ. Вещи подѣлены между наслѣдниками тотчасъ по смерти отца—и въ томъ разъ не соблюдено было завѣ-

¹⁾ *Николай Вас. Неводчиковъ*, сынъ секретаря Екатеринославской д. консисторіи, воспитанникъ Екатеринославской д. семинаріи, а затѣмъ—московской д. академіи (выпуска 1844 г.), личность въ духовномъ и литературномъ мірѣ очень замѣчательная. Служа въ г. Одессѣ священникомъ,—онъ былъ основателемъ въ 1860 г. и затѣмъ около 10 лѣтъ сряду фактическимъ редакторомъ „Херсонскихъ Епархиальныхъ Вѣдомостей“,—гдѣ много помѣстилъ статей, особенно по местной исторіи. Въ 1876 г. онъ основалъ собственный духовный журналъ въ Одессѣ подъ названіемъ „Одесскій Воскресный Листокъ“, существовавшій два года. Въ 1880 г. онъ постригся въ монашество—съ именемъ *Неофита* и вскорѣ послѣщенъ былъ во епископа Елисаветградскаго; въ 1883 г.—переведенъ на епіскопскую каѳедру въ Туркестанъ; въ 1892 г.—назначенъ архіепископомъ кишинѣвскимъ. Въ 1898 г. уволился на покой и имѣть теперь мѣстопребываніе въ Бессар. губ.—Есть одна еще замѣчательная подробность въ биографии *Неофита Неводчикова*. По окончаніи академическаго курса онъ былъ въ 1844—1851 г. домашнимъ секретаремъ у известнаго писателя и філантропа *Александра Скарлатовича Стурдзы*, жившаго въ Одессѣ. И такъ какъ Стурдза былъ знакомъ съ Гоголемъ,—то и Ник. Вас. Неводчиковъ познакомился съ великимъ нашимъ писателемъ, когда этотъ послѣдній былъ въ Одессѣ въ 1848 г. и навѣщалъ Стурдзу. Неводчиковъ имѣлъ даже переписку съ Гоголемъ.—Впослѣдствіи онъ напечаталъ свои воспоминанія о знакомствѣ съ Гоголемъ въ „Библіографич. Запискахъ“ 1859 и 1861 гг.—Подробности обо всемъ этомъ смотр. въ „Материалахъ для біографіи Н. В. Гоголя“, изд. В. И. Шенрокомъ, т. VI, стр. 697.—См. также „Письма Н. В. Гоголя“ подъ редакцією В. И. Шенрока—изд. А. Ф. Маркса—т. IV, стр. 324.—Кромѣ того, у Н. В. Неводчикова хранится дневникъ одной образованной дамы, которая была сначала гувернанткой въ семействѣ проживавшаго тогда въ Одессѣ князя В. Н. Репнина (брата извѣстной покровительницы Т. Г. Шевченка княгини *Варвары Николаевны Репниной*, которая тоже жила тогда, т. е. въ началѣ 50-хъ гг. XIX в.; въ Одессѣ), а потомъ сестрой милосердія въ общинѣ сердобольныхъ сестеръ, основанной въ Одессѣ А. С. Стурдзою въ 1850 г. Въ своемъ дневникѣ эта дама записывала всѣ подробности пребыванія Гоголя въ Одессѣ, въ гостяхъ у Репниныхъ. Копію этого днев-

щаніе его. Младшія дѣти, не вышедшія тогда замужъ, не получали по двойной части, а по ровной. Странно подѣлили библіотеку, не по названіямъ и цѣнности книгъ, а по томамъ и величинѣ книгъ, такъ что томы одного и того же сочиненія очутились въ рукахъ многихъ.—Теперь дѣлились деньги, лошади, экипажи и распредѣлялись крѣпостные люди. У протоіеря Станиславскаго было до 20 душъ этихъ людей. Деньги заключались въ наличныхъ и векселяхъ, а какъ Кутузовъ оставилъ за собой домъ въ 4000 р., то къ деньгамъ наличнымъ присоединена и эта сумма. Наслѣдниковъ было семеро: пять дочерей и два брата—одинъ умершій, а вмѣсто его наслѣдникъ; и какъ двѣ дочери получали по двойной части, то деньги дѣлились на 9 частей. Изъ цѣны за домъ и наличныхъ Варвара Ивановна получила 1300 р., или около того. Не помню, на сколько было векселей; но всѣ они были на имя моей жены.. Эти вѣксы приссорѣ по всѣмъ правамъ должны были остаться собственностью Варвары Ивановны. Но она и я не подумали объ этомъ, хотя хорошо знали это. Варвара Ивановна представила ихъ роднымъ. Ихъ, кажется, было до 5 тысячъ цѣною. Такъ какъ дѣла по заемнымъ письмамъ хорошо понималъ Корнѣй Фомичъ, то ему сообща и дали довѣренность взыскивать. Спустя годъ онъ два раза присыпалъ намъ въ Херсонъ деньги—разъ 300 р., другой—150 р.; но полнаго отчета никому не далъ. Мы дали рессорную

ника Н. В. Наводчиковъ (то есть нынѣ архіепископъ Неофитъ) сообщилъ г. Шенроку и этотъ послѣдній напечаталъ ее въ *Русскомъ Архивѣ* 1900 г.—во 2-мъ №.—См. брошурку покойнаго проф. Алексія Иван. Маркевича: „Гоголь въ Одесѣ“, оттискъ изъ 88 тома „Записокъ Императ. Новороссійскаго Университета“, стран. 32. См. также письмо къ А. И. Маркевичу князя Ник. Вас. Репнину, нынѣшняго Кіевскаго губернскаго предводителя дворянства, напечатанное въ XXVI т. „Записокъ Одесскаго Общества исторіи и древностей“ (въ *протоколахъ* общества).—Кстати замѣтимъ здѣсь, что изъ дневника именно упомянутой дамы видно, какъ Гоголю нравились проповѣди архіеп. Іакова Вечеркова (бывшаго инспектора орловской семинарии въ Сѣвскѣ). Объ этомъ также упоминаетъ и княжна Варвара Ник. Репніна въ своихъ воспоминаніяхъ о Гоголѣ, помѣщенныхъ въ „Русскомъ Архивѣ“ 1890 г. (кн. 10-я).—Архіепископу Неофиту Неводчикову идетъ въ настоящее время 86-й годъ отъ роду; но онъ еще бодръ и еще живы въ немъ умственные и литературные интересы. Подобно тому, какъ въ молодости своей онъ любилъ писать стихи на религіозныя темы и печаталъ ихъ въ дѣтскихъ журналахъ извѣстной писательницы Александры Осип. Ишимовой (въ „Лучахъ“ и „Звѣздочкѣ“),—такъ и теперь онъ еще пишетъ стихи—но не для печати, а только лишь въ письмахъ къ своимъ искреннимъ друзьямъ и пріятелямъ.—Л. М.

бричку, огромных дрожки. Изъ прислуги—*Никифора* съ женою его, нянькою Варвары Ивановны, и дочерью ихъ 8 лѣтъ; и ста-
рую, но отличную лошадь.

На 5-й недѣлѣ Вел. поста я собрался въ дорогу. Въ брич-
ку нанялъ двухъ лошадей, двѣ въ телегу, а своя лошадь упо-
треблена была на перевозъ дрожекъ. На телегѣ уложено было
въ сундукъ имущество и посуда.—Варвара Ивановна съ горь-
кими слезами оставила родину и родныхъ; а я радъ былъ, что
развязался съ Екатеринославскими хлопотами. Очень былъ ве-
сель и цѣлую дорогу на досугѣ обдумывалъ свою вступитель-
ную проповѣдь.

Весенняя росталь захватила меня въ дорогѣ. Рѣчку Камен-
ку едва могъ перѣхать. Во Вшивой ночевалъ у ипохондрика
священника Смирнова, который вмѣстѣ съ женою отъ души вѣ-
рили, что мужикъ ихъ обошелъ.—Въ Херсонѣ по грязи едва
добрался въ пятницу на 6-й недѣлѣ Вел. Поста. Квартира, по
довѣрію моему, нанята была за 240 р. въ годъ, не слишкомъ да-
леко отъ собора и училища. Она была небольшая, кухня подъ
зданія. Я съ собою привезъ всѣ принадлежности кухни и стола.
Купилъ только стульевъ 6-ть и кровать.—Бросился въ училище
и велѣль распустить учениковъ на Праздникъ Пасхи.

Къ исторіи еврейскихъ земледѣльческихъ колоній въ половинѣ XIX ст.

Правительство Императора Николая I, какъ извѣстно, весьма заботились о привлечениіи евреевъ къ занятию—хлѣбопашествомъ. По этому случаю, были издаваемыя распоряженія, но наиболѣе подробно этомъ вопросъ былъ разработанъ особымъ еврейскимъ комитетомъ и выработанная имъ инструкція высочайше утверждена 19 августа 1852 г. Коснемся ея въ существенныхъ чертахъ, упуская формальную сторону, порядокъ подачи прошений, дѣлопроизводства и т. п. Инструкція эта касается переселенія евреевъ на казенные и владѣльческія земли во всѣхъ губерніяхъ, гдѣ имъ дозволено постоянное жительство.

Переходъ въ земледѣльческое состояніе въ западныхъ губерніяхъ дозволялся и евреямъ, состоящимъ на очереди рекрутской повинности, но съ тѣмъ только, чтобы они переходили цѣлыми семействами. Въ Новороссійскій край, куда поселяли евреевъ изъ полтавской губерніи, моглиходить евреи только по окончаніи рекрутского набора, если, понятно, до этого объявленія не было получено разрѣшенія на это переселеніе. Чѣмъ можно объяснить такое изъятіе завона для западныхъ губерній, сказать трудно. Остается предположить, что въ виду многочисленности евреевъ въ этихъ губерніяхъ правительство было вынуждено заинтересовано выселеніемъ ихъ изъ западнаго края. Евреямъ было предоставлено право просить объ отводѣ имъ казенныхъ земель изъ пустопорожнихъ и оброчныхъ, по собственному избранію, но только въ мѣстахъ, разрѣшенныхъ для ихъ поселенія. Земли, розданныя евреямъ, считались состоящими въ пользованіи общества, на нихъ поселенаго, и онѣ не могли быть ни продаваемы, ни отданы въ аренду. Такого рода сдѣлки считались недѣйствительными. Евреи малороссійскихъ губерній могли селиться только въ Новороссійскомъ краѣ, т. е. въ губерніяхъ екатеринославской, херсонской и таврической, гдѣ имъ отводи-

лось на каждое семейство отъ 20 до 40 дес. Отъ каждой губерніи разрѣшалось переселять до 100 семействъ ежегодно. Всѣ евреи, изъявившіе желаніе переселиться, сопровождались чиновникомъ губернатора, при чмъ переселявшіеся въ Херсонскую губернію, направлялись въ колонію Большой Нагартовъ, а переселенцы въ екатеринославскую губернію—въ колонію Грунау, маріупольского округа. Въ этихъ двухъ пунктахъ имѣли пребываніе „попечители еврейскихъ поселеній“, которые и распредѣляли между прибывающими евреями участки земли Чиновникъ, прибывшій съ поселенцами, сдавалъ ихъ подъ роспиську попечителя. Правительство, организуя еврейскія поселенія, не ассигновывало средствъ своихъ на это дѣло, а отнесло эти расходы на суммы коробочного сбора, вносимаго самими евреями. На каждое семейство назначалось по сту рублей для постройки дома и по 75 р. въ ссуду на пріобрѣтеніе скота, продовольствія, покупку орудій и сѣмянъ. Выдавались эти ссуды съ разсрочкой на 10 лѣтъ, безъ процентовъ. Помимо этого, евреямъ, переселяющимся въ Новороссійский край, выдавалось еще по 5 р. на каждое семейство для составленія вспомогательнаго капитала. Забота о болѣе успѣшномъ и, по возможности, единовременномъ устройствѣ домовъ и хозяйства возложена была на мѣстныя власти, при участіи самихъ поселенцевъ. Въ западныхъ губерніяхъ, надо сказать, для этой цѣли были образованы губернскіе комитеты подъ начальствомъ губернатора. Въ составъ его входили вице-губернаторъ, управляющій и совѣтники хозяйственныхъ управлений палаты государственныхъ имуществъ. Дѣлопроизводитель этого комитета получалъ изъ суммъ коробочного сбора отъ 150 до 200 р. жалованья въ годъ.

Евреи-поселенцы пользовались большими льготами. Они освобождались на 10 лѣтъ отъ платежа податей и натуральныхъ повинностей. Этого мало. Имъ прощались всѣ недоимки; если же сумма ихъ въ точности не могла быть опредѣлена, то изъ общей суммы недоимокъ, лежавшихъ на обществѣ, слагалась сумма по раскладкѣ, причитающаяся на каждую ревизскую душу. По прошествіи же льготнаго срока, евреи-земледѣльцы должны уже вносить подати и отправлять повинности, налагаемыя закономъ на государственныхъ крестьянъ. Кромѣ этого, евреи-земледѣльцы освобождались отъ рекрутской повинности въ теченіе 25 лѣтъ.

Правительство, видимо, было сильно заинтересовано въ дѣлѣ привлечения евреевъ къ занятію земледѣліемъ. Помимо

означенныхъ льготъ, оно установило награды, какъ поощрительную мѣру. Награды были: похвальный листъ, денежная выдача, преміи, форменные кафтаны, почетные кафтаны, серебряные и золотыя медали. Получить послѣднія было не легко; слишкомъ серьезны были требования. Серебряную медаль могъ получить только тотъ, кто въ теченіе 5 лѣтъ занимался земледѣлемъ „съ огородными овощами“ и засѣвалъ не менѣе 6 десятинъ, имѣть собственные плуги съ волами или лошадьми, сѣять коноплю и ленъ и приобрѣть болѣе 20 штукъ рогатаго скота и не менѣе 100 овецъ. Помимо этого, онъ долженъ былъ посадить на своемъ участкѣ не менѣе 50 деревьевъ.

Получившій серебряную медаль могъ разсчитывать получить и золотую, но для этого надо было удвоить за тотъ же періодъ посѣвъ, предобрѣтеніе скота и т. под.

Установленіемъ наградъ правительство хотѣло поощрить самихъ евреевъ къ тому, чтобы они привлекали своихъ единовѣрцевъ къ переселенію и занятію земледѣлемъ; за такое привлеченіе въ награду обѣщало было званіе личнаго и потомственаго гражданина. Но для полученія этого званія требовалось много; такъ получить медаль и званіе личнаго почетнаго гражданина могъ лишь тотъ еврей, который на свой счетъ поселить 25 семействъ, снабдивъ ихъ скотомъ, сѣменами и всѣми хозяйственными принадлежностями, необходимыми для веденія хозяйства. Для полученія почетнаго потомственаго гражданства необходимо было оборудовать хозяйство 50 семействъ.

Всѣ евреи поселенцы обязаны были на второй годъ своего поселенія завести огородъ на одной десятинѣ, а на шестой годъ —на трехъ десятинахъ и приобрѣсти достаточное количество рабочаго скота, земледѣльческихъ орудій и годовое продовольствіе для себя и скота. Для обработки полей они могли нанимать рабочихъ только изъ своихъ единовѣрцевъ, но не изъ христіанъ. Если начальство замѣчало, что еврей нерадиво занимается хозяйствомъ, то онъ отдавался подъ надзоръ мѣстнаго начальства съ запрещеніемъ отлучки изъ своего мѣста жительства, пока не устроить своего хозяйства. Если же по истеченіи 6 лѣтъ, еврей, по нерадѣнію своему, не устроитъ его, чѣмъ будетъ, конечно, тягостенъ своему обществу, такъ какъ не въ состояніи будетъ исправно платить податей, то онъ исключается изъ сельскаго состоянія и члены семейства, физически здоровые, отдаются въ военную службу. Полученная же за нихъ квитанція обращаются въ продажу и вырученная сумма пріобщается къ общему капи-

талу, предназначенному для поселенія евреевъ въ этомъ краѣ. Хозяйства евреевъ периодически подвергались осмотру лицъ, назначенныхъ властью. Для поддержанія этихъ хозяйствъ и развитія ихъ, евреямъ разрѣшалось учреждать вспомогательныя кассы, для чего выдѣлялась часть коробочнаго сбора въ такомъ количествѣ, чтобы на каждую душу причиталось по 1 р. с. Этихъ же евреевъ—поселенцевъ правительство желало привлечь къ разведенію красильныхъ, торговыхъ, аптекарскихъ растеній, для чего, если кто пожелалъ бы заняться этимъ, отпускались безвозмездно сѣмена. За уменьшенную плату они могли получить и тонкорунныхъ овецъ.

Съ цѣлью усовершенствованія еврейскихъ хозяйствъ и ознакомленія евреевъ съ болѣе рациональными способами земледѣлія, попечительный комитетъ обязанъ былъ избрать нѣсколькихъ молодыхъ людей и отправить ихъ на ближайшую ферму или въ школу садоводства для ознакомленія ихъ съ хозяйствомъ, въ разсчетѣ, что они будуть руководителями въ еврейскихъ поселеніяхъ. Молодыхъ людей, избранныхъ для этой цѣли въ западныхъ губерніяхъ, предписывалось отправлять въ Горигоцкое земледѣльческое училище (на 100 семействъ одного, но не болѣе 30). На расходы отпускать по 175 р. на каждого съ доходовъ отъ земли, принадлежащей евреямъ-колонистамъ. По евреи, какъ известно, болѣе склонны къ занятію торговлей, промыслами. Правительство, издавая эти указанія, предусмотрѣло и это. Попощряя занятіе земледѣліемъ, оно воспрепятствовало колонистамъ, особенно въ первое время, занятіе торговлей и разрѣшило имъ заводить лавки, лабазы и другія торговыя заведенія только въ мѣстахъ ихъ поселенія. Разрѣшалось имъ здѣсь имѣть малыя фабрики, домашнія заведенія, на которыхъ вырабатывались крестьянскія сукна, холсты, пестрядь и т. п. Эти произведения, какъ и продукты хозяйства, евреи могли возить для продажи лишь въ свой уѣздный городъ и на ярмарки своего и смежныхъ уѣздовъ, но не далѣе 30 верстъ отъ мѣстъ своего поселенія. По прошествіи 3-хъ лѣтъ, со времени своего водворенія, колонисты могли уже свободно развозить свои товары и произведенія внутри общей ихъ осѣдлости. И только послѣ 25 лѣтъ пребыванія въ колоніи имъ дозволялись всѣ роды промысловъ, какъ по торговымъ свидѣтельствамъ, такъ и безъ нихъ. Такою постепенностью отличались условія, въ которыхъ была поставлена торговая дѣятельность евреевъ, въ разсчетѣ, что евреи, проживъ уже достаточное число лѣтъ, не бросятъ хозяйства, трудомъ нажитаго,

Прибавимъ, что въ первые три года своего поселенія евреямъ не дозволялось иначе отлучаться изъ своихъ селений, какъ только по паспортамъ, и то съ дозволенія смотрителей. Переходъ евреевъ-поселенцевъ въ другія сословія не былъ воспрещенъ, но былъ обставленъ условіями, равносильными запрещенію. Въ случаѣ такого перехода, еврей обязанъ былъ возвратить выданный ему пособія, уплатить подати за протекшее льготное время, а также и сложенную съ него недоимку, и если онъ былъ освобожденъ и отъ рекрутчины, то теперь долженъ былъ отбыть ее. Кроме того, переходъ допускался только семьями, а не по одиночкѣ. Въ случаѣ перехода въ мѣщанскоѳ сословіе, требовалось еще согласіе того общества, къ которому еврей хотѣлъ приписаться. Всякій еврей-колонистъ, оставившій колонію, признавался неблагонадежнымъ и навсегда терялъ право вновь вернуться въ нее.

Законъ дозволялъ евреямъ селиться и на владѣльческихъ земляхъ, а также и на земляхъ своихъ единовѣрцевъ, и въ та-комъ случаѣ имъ выдавалось до 85 р. на каждое семейство, но выдавалось лишь за поручительствомъ владѣльца, на землю котораго селились колонисты, удостовѣрявшаго, что казенное пособіе будетъ использовано согласно назначенню. Такіе евреи-колонисты были въ вѣдѣніи министерства внутреннихъ дѣлъ или, точнѣе сказать, мѣстнаго губернскаго правленія и земскихъ судовъ. И губернскому правленію было предписано строго слѣдить за такими поселенцами, „чтобы не скрывалось съ симъ обмана передъ правительствомъ и чтобы евреи не прибѣгали къ землемѣльческому званію, какъ къ средству воспользоваться предоставленными симъ положеніемъ льготами безъ занятія землемѣлемъ“.

На такихъ колонистовъ были распространены законоположенія, какія были изданы и для евреевъ, поселявшихся на казенныхъ земляхъ.

Евреи, поселяемые на казенныхъ земляхъ, не въ правѣ былъ отдавать ихъ въ аренду христіанамъ, за что всякий разъ взимался штрафъ втрое противъ суммы, за каждую была отдана въ аренду земля. Поселяемые евреи образовывали сельское общество и могли заботиться о призрѣніи престарѣлыхъ, больныхъ, объ уничтоженіи бродяжничества и учрежденіи заведеній, гдѣ бы бродяги могли найти работу и содержаніе¹⁾). Дозволялось имъ имѣть и коробочный сборъ, съ-издавна существующій у евреевъ.

¹⁾ Полт. Гор. арх. 1852., № 216.

Коробочный или такъ наз. „кружечный сборъ“ былъ подвергнутъ правительственной регламентаціи въ 1839 году; когда и было издано о немъ законооположеніе. Коробочный сборъ считался принадлежностью всего еврейского общества и долженъ быть служить „для пособій и облегченій еврейскихъ обществъ, при уплатѣ податей, въ водвореніи и поддержаніи въ обществахъ внутренняго порядка и благоустройства въ дѣлахъ благотворительности, общественнаго образованія и призрѣнія“.

Отъ этого сбора никто изъ евреевъ не освобождался. Раздѣлялся онъ въ то время на общій и повсемѣстный, съ предметовъ, которые подвергаются ему во всѣхъ еврейскихъ обществахъ, и частный или вспомогательный.

Первому подлежитъ сборъ за убой скота, за „рѣзъ“ птицы и продажу коширнаго мяса. Таксу за убой скота и птицы опредѣляло само еврейское общество, созывавшееся по распоряженію городской думы.

Интересны цѣны, наложенные за убой скота и „рѣзъ“ птицы. Мы имѣемъ данныхыя за 1840 г. о цѣнахъ, установленныхъ кагаломъ г. Полтавы. За убой рогатаго скота взималось 33 кош., съ молодой скотины 16 к., съ старого барана 8 к., съ молодого 5 к., съ гуся $\frac{4}{7}$ к., съ индюка $\frac{6}{7}$ к., съ индейки $\frac{4}{7}$ к., съ голубя и курицы по $\frac{2}{7}$ к., съ пуда коширнаго мяса 46 к. сер.

Второму, частному или вспомогательному сбору, подлежали: сборъ съ производства евреями торга или промысла по губерніямъ, доходъ за наемъ лавокъ, амбаровъ, съ шитья еврейской одежды, со всякаго верхняго мужескаго и женскаго платья, стоимостью болѣе 10 р., съ содержимыхъ евреями шинковъ, трактировъ, билльярдовъ, штрафы и пени за несоблюдение правилъ о коробочномъ сборѣ, известный процентъ съ капиталовъ умершихъ евреевъ и съ еврейскихъ бань съ „купальнями“ въ нихъ (мыквискъ¹⁾). Въ 1848 г. по высочайшему новеллѣнію былъ установленъ повсемѣстно единообразный взносъ за ношеніе ермолокъ по 5 р., что и поступало въ коробочный сборъ. (До этого времени взималось въ разныхъ мѣстахъ различно—отъ 3 до 5 руб.

Коробочный сборъ обыкновенно отдавался на „откупъ“ на четыре года, и въ Полтавской губерніи его брали чаще всего сами евреи. Сумма сбора по губерніи назначаема была правитель-

1) Полт. Гор. арх. № 5926.

ствомъ, и еврейскія общества сами дѣлали разверстку этой суммы по числу ревизскихъ душъ. Коробочный сборъ въ 1845—1849 г.г. во всей Полтавской губерніи составлялъ 9193 р. 95 к. На Полтаву была назначена сумма сборовъ 955 р.; а евреевъ тогда числилось въ городѣ 1053 души, но изъ нихъ 1017 ч. жило въ городѣ, а остальные внѣ его. Въ послѣдующіе годы сумма сбора была нѣсколько больше. Мы имѣемъ данныя за 1853 годъ, первый годъ по изданію новаго законоположенія о переселеніи евреевъ. Всѣхъ еврейскихъ обществъ въ губерніи было 18. Слѣдующая таблица указываетъ на число евреевъ въ Полтавской губерніи по уѣзdamъ и количество взноса ими коробочнаго сбора отъ каждой ревизской души.

О Б Щ Е С Т В А.

Число душъ. На одну душу.

Полтавское	1201	58 к.
Гадячское	495	13 "
Глинское	84	5 "
Градижское	415	8 "
Золотоношское	706	13 "
Зыньковское	253	16 "
Кременчугское	2460	41 "
Крюковское	437	15 "
Константиноградское	137	7 "
Лубенское	205	39 "
Миргородское	44	56 "
Переяславское	1128	17 "
Пирятинское	376	15 "
Прилукское	774	29 "
Роменское	547	30 "
Хорольское	220	22 "
<hr/>		
	10299	

Къ этому сбору должно отнести и такъ наз. частный или вспомогательный сборъ. Въ 1845—49 г.г. были установлены ка-галомъ слѣдующіе взносы или, лучше сказать, распределеніе по числу ревизскихъ душъ. На уплату податей, на пособіе бѣднымъ, престарѣлымъ, увѣчнымъ и др. по $58\frac{3}{4}$ к. съ души, на со-держаніе синагогъ, больницъ, богадѣлень и общественныхъ бань съ купальнями по 22 к., въ замѣнъ нѣкоторыхъ натуральныхъ

повинностей по $2\frac{1}{2}$ к. Этотъ сборъ, вмѣстѣ съ предыдущимъ и составлялъ коробочный сборъ и въ 1853 г. онъ равнялся 14698 р. по всей губерніи¹⁾.

Въ 1847 г. быль еще установленъ сборъ на переселеніе евреевъ на казенные и помѣщичьи земли по $9\frac{3}{4}$ к. сер., что указываетъ на стремленіе правительства и ранѣе изданныхъ правилъ, изложенныхъ выше, привлекать евреевъ къ поселенію на казенные деньги въ Херсонскую губернію. Законъ 1852 г. подробнѣ только регламентировалъ вопросъ о переселеніи и предоставилъ большія льготы въ сравненіи съ предыдущимъ. И дѣйствительно, въ 1847 г. администрація предложила еврейскому обществу объявить своимъ членамъ, не пожелаетъ ли кто переселиться въ Херсонскую губернію. Въ Полтавѣ заявило желаніе переселиться 30 семействъ, но они поставили непремѣннымъ условіемъ возвратить ихъ сыновей, отбывавшихъ военную службу. Но эта просьба не могла быть удовлетворена: она противорѣчила закону 12 мая 1847 года, которымъ это запрещалось. Такъ и не состоялось въ томъ году переселеніе евреевъ. Въ слѣдующемъ году губернское правленіе вновь сдѣлало запросъ о желающихъ переселиться въ ту же губернію, но еврейское общество, созванное думой, „по разнымъ неудобствамъ“ отказалось, такъ какъ многіе въ семействахъ были на очереди по отбыванію воинской повинности и по „малочисленности душъ“ въ семействѣ, въ которыхъ не было роботниковъ²⁾.

Едва ли послѣднее обстоятельство было причиной; видимо, не было желанія предпочесть земледѣлію исконную привычку къ торговлѣ и промысламъ. И къ новому закону 1852 г., давшему большія льготы переселенцамъ, евреи отнеслись довольно равнодушно: онъ не привлекъ много желающихъ.

Губернское правленіе, получивъ новую инструкцію о переселенцахъ, 24 ноября 1852 года предписало городскимъ думамъ и ратушамъ губерніи созвать еврейскія общества и предложить переселиться для занятія земледѣліемъ въ Новороссійскій край.

¹⁾ Для надзора за этими сборами и вообще за евреями, при послѣднемъ малороссійскомъ генераль-губернаторѣ генералѣ Кокошинѣ, была учреждена должность „чиновника особыхъ порученій по еврейскимъ дѣламъ“; эту должность занималъ раввинъ Модіевскій, получавшій жалованья 200 р. с. въ годъ изъ суммы коробочного сбора всей губерніи. Въ самомъ г. Полтавѣ, въ 1852 г. коробочный сборъ быль 1720 р., въ 1847 г.—975 р.

²⁾ Полт. Гор. арх. 1847, № 6662.

Заявило желаніе изъ Полтавы въ сколько семействъ, а вмѣстѣ съ уѣздами 25. Завязалась о нихъ очень длинная переписка. Необходимо было знать число членовъ каждой семьи, число работниковъ, а также имѣть свѣдѣнія, не состоять ли они подъ судомъ или слѣдствіемъ и т. п.

Когда шла обѣ этомъ переписка между губернскимъ правлениемъ и уѣздными учрежденіями, были объявлены по случаю крымской войны два рекрутскихъ набора съ мѣщанъ-евреевъ Полтавской губерніи, первый—съ 1 ноября по 1 декабря 1853 г. и второй—съ 1 марта по 15 августа 1854 г. Опять возобновилась переписка, такъ какъ необходимо было знать, кто изъ пожелавшихъ переселиться находился на очереди по отбыванію рекрутской повинности,—обстоятельство, не принимавшееся въ разсчетъ при переселеніи евреевъ изъ западныхъ губерній. Наконецъ, по выясненіи числа поселенцевъ, надо было озабочиться устройствомъ для нихъ домовъ, что было на обязанности попечительного комитета; нужно было войти съ предложеніемъ о высылкѣ денегъ этому комитету, а для этого завязалась переписка съ казенной палатой. Тѣмъ временемъ многіе изъ пожелавшихъ переселиться успѣли оставить полтавскую губернію, иные умерли, другіе попали подъ слѣдствіе, чѣмъ теряли право на поселеніе на казенныхъ земляхъ, и въ концѣ концовъ только 5 семействъ (53 д.), по предписанію казенной палаты, поселены были на казенной землѣ въ екатеринославской губерніи. ¹⁾.

Въ настоящее время отъ бывшихъ еврейскихъ землепашеческихъ колоній сохранились еще поселенія евреевъ въ маріупольскомъ уѣздѣ, где они продолжаютъ заниматься земледѣliемъ, но сколько ихъ въ настоящее время, мы не знаемъ.

И. Фр. Павловскій.

---

¹⁾ Пол. Гор. арх. 1853, № 216.

Новый храмъ въ старомъ украинскомъ стилѣ.

(Къ рисунку).

На съверовосточнѣй окраинѣ полтавской губ., въ трехъ верстахъ отъ границы харьковской, по склону горы праваго берега Псла расположено небольшое село Плѣшивець, гадячскаго уѣзда. Существовавшая въ немъ старая деревянная церковь, построенная еще въ концѣ XVIII ст., къ началу XX в. настолько обвѣтшала, что оказалось необходимымъ соорудить новую. Задумавши это дѣло, жители с. Плѣшивца обратились къ своему односельчанину, епископу Пароенію, викарию московской епархіи (нынѣ епископъ подольскій и брацлавскій) съ просьбою помочь имъ въ изготовлѣніи проекта будущаго храма и въ изысканіи средствъ на постройку его. Преосвященный Пароеній, будучи уроженцемъ с. Плѣшивца (отецъ его, священникъ Андрей Левицкій, 30 лѣтъ священствовалъ въ этомъ селѣ), съ полнымъ сочувствіемъ отнесся къ просьбѣ своихъ земляковъ и, имѣя обширный кругъ знакомства среди московскихъ архитекторовъ, обратился къ ихъ содѣйствію и получилъ отъ нихъ много эскизовъ каменной церкви во всевозможныхъ стиляхъ, не все проекти, хотя и отличались разными достоинствами, не отвѣчали желаніямъ преосвященнаго Пароенія. Однажды онъ уже совсѣмъ было остановился на проектѣ очень красивой архитектуры въ итальянскомъ стилѣ, но увидѣвъ этотъ проектъ извѣстный художникъ В. М. Васильцовъ и высказался о немъ такъ: „Не слѣдуетъ на русской землѣ иностранную вещь строить“. Послѣ того преосвященный встрѣтился у извѣстнаго изслѣдователя по истории Запорожья Д. И. Эварицкаго фотографическій снимокъ запорожскаго храма въ г. Новомосковскѣ и остановился на мысли строить церковь въ такомъ именно стилѣ, потому что видѣ запорожской церкви живо напомнилъ ему съ дѣтства знакомыя черты архитектуры украинскихъ храмовъ. Проектъ былъ разработанъ московскимъ худож-

никомъ-архитекторомъ И. С. Кузнецовымъ и подъ его руководствомъ и наблюденіемъ началась съ осени 1902 г. постройка церкви, а въ іюлѣ 1906 года совершилось ея освященіе.

Такъ возникъ на территорії Полтавщины новый архитектурный памятникъ, представляющій собою настоящую достопримѣчательность не только по своимъ художественнымъ достоинствамъ, какъ безукоризненно-прекрасное, стильное, оригинальной красоты зданіе, но главнымъ образомъ—какъ первый опытъ художественного воспроизведенія національнаго украинскаго зодчества.

Выборъ образца для него нельзя не признать весьма удачнымъ. На территорії Украины, преимущественно на правой сторонѣ Днѣпра, немало еще сохранилось старинныхъ церквей, въ архитектурѣ которыхъ ярко выражены типическія черты древняго украинскаго стиля; но тотъ знаменитый запорожскій храмъ, который послужилъ моделью для новосозданной церкви с. Плѣшивца, справедливо признается высшимъ и совершенѣйшимъ образцемъ національнаго украинскаго творчества въ церковно-строительномъ дѣлѣ. Не даромъ народное преданіе о его сооруженіи украшено легендарными чертами, напоминающими древнее благочестивое сказаніе о построеніи великой церкви Киево-Печерскаго монастыря. Рассказываютъ, что когда жители запорожской слободы Новоселицы (что нынѣ г. Новомосковскъ) задумали въ 1773 г. построить у себя церковь, то приглашенный ими мастеръ изъ Водолаги Яковъ Погребнякъ сначала предложилъ имъ проектъ пятиглаваго храма, фасадъ котораго онъ тутъ же и начерталъ на дорожкѣ, въ саду ктитора, гдѣ происходило совѣщаніе, а когда заказчики усомнились, съумѣть ли онъ выстроить такую „знатную“ церковь, то подзадоренный этимъ Погребнякъ похвалился:

— Я вамъ, батьки, и не такую еще съумѣю построить: я сдѣлаю вамъ церковь съ девятью банями (верхами)!

О такой церкви запорожцы еще и не слыхали, да такой и не было тогда въ цѣлой Украинѣ; но эскизъ ея, тутъ же начертанный Погребнякомъ, крѣпко, имъ понравился, и они заключили съ нимъ договоръ на постройку именно такой церкви. Но когда совершена была закладка храма, въ присутствіи кошевого атамана и другой сѣчевой старшинѣ, и нужно было приступить къ самой постройкѣ, Погребнякъ неожиданно исчезъ и . гдѣ-то скрывался въ теченіе нѣсколькихъ дней. Ктиторъ, Павелъ Федо-

ровичъ Коржевскій, начинаяль уже беспокоиться, какъ вдругъ Погребнякъ такъ же неожиданно появился предъ нимъ.

— Ну, вотъ она вамъ, вся тутъ!—сказалъ онъ, не поздоровавшись даже съ хозяиномъ.—Берите ее, глядите!

Съ этими словами онъ подалъ ктитору модель церкви съ девятью верхами, сдѣланную изъ болотнаго оситняка.

— Вижу, вижу, Господь тебѣ помогай! сказалъ Коржевскій.—Все оно такъ, какъ ты говорилъ. Гдѣ жъ это ты былъ, Божій человѣкъ?

— Бѣжалъ я,—отвѣтилъ Погребнякъ,—въ наши самарскіе камыши и залегъ въ нихъ, а думка моя точно спорила сама съ собою: то „выстрою“, то „не выстрою“—безпрестанно вѣртѣлось у меня въ головѣ. Подумаю, доведу вотъ, кажется, до самыхъ верховъ, смотришь—какой-либо сучокъ либо задоринка и остановливается; пройдешь то и другое, дойдешь почти до крестовъ—кроква въ крокву (строила) не приходится: одно гнетъ, другое преть, того гляди—все полетить къ низу. Я совсѣмъ ослабѣлъ душою и тѣломъ, измучился одною только думкою, точно Богъ знаетъ какую великую тяжесть ворочаль на плечахъ. Лежалъ я въ очеретахъ, недалеко отъ нашего николаевскаго монастыря; и вотъ, обратившись лицомъ къ монастырю, помолился я св. Николаю и такъ усердно, какъ будто всѣ мои сокрушенія разомъ вылились въ одно прощеніе и молитву. Послѣ молитвы я заснуль и спалъ, помню, долго; заснуль чуть не въ обѣднюю пору, а проснулся—солнце было на два дуба надъ землею. И вѣрно, угодникъ Божій услышалъ грѣшную мою молитву: во снѣ видѣлъ я св. Николая сѣдымъ старикомъ, и онъ указалъ мнѣ, какъ строить этотъ храмъ Божій, да такъ ясно, какъ будто теперь вижу его передъ очами. Я всталъ бодрый и свѣжій и началъ, какъ во снѣ указано мнѣ было, плести эту церковь изъ оситняку, и вотъ, какъ видите, сдѣлалъ.

Какъ видно, Погребнякъ былъ не заурядный строитель, а истинный художникъ, въ душѣ вынашивающій свое созданіе и цѣнно душевныхъ мукъ добывающій для него соотвѣтственный образъ. Созданный имъ храмъ справедливо признается замѣчательнымъ памятникомъ архитектуры XVIII ст., носящимъ на себѣ яркую печать національнаго гenія¹⁾.

1) Рисунокъ этого храма помѣщенъ въ I т. „Кiev. Старины“ за 1888 годъ и повторенъ въ I вып. „Древностей Украины“.

Но строитель запорожского храма, при всей своей гениальности, не создалъ въ сущности ничего нового, индивидуального: онъ лишь талантливо скомбинировалъ готовыя формы церковнаго зодчества, давно выработанныя на югѣ Россіи и въ его время повсемѣстно распространенные на всей территорії, занятой украинскимъ племенемъ, оть Дона до Карпатъ. Уцѣлѣвшіе памятники этого оригинального зодчества лишь въ недавнее время подверглись точному, систематическому изученію со стороны специалистовъ по архитектурному искусству, и теперь уже имѣются строго научныя изслѣдованія по данному предмету, вполнѣ устанавливающія фактъ существованія національнаго украинскаго церковнаго стиля и выясняющія его существенныя черты и особенности. Кто хотѣлъ бы ближе познакомиться съ этимъ предметомъ, тому можно рекомендовать недавно вышедшее въ свѣтъ (въ 1905 г.) изданіе Моск. Археологического Общества „Древности Украины“, вып. I, где подробно описано болѣе 30 старинныхъ украинскихъ храмовъ, со множествомъ рисунковъ и чертежей, и предпослано превосходное изслѣдованіе проф. кіев. университета по каѳедрѣ теоріи и исторіи искусствъ Г. Г. Павлуцкаго объ украинскомъ церковномъ зодчествѣ¹⁾). Въ виду новизны предмета и малой распространенности названнаго изданія, мы позволимъ себѣ привести здѣсь главныя положенія, извлеченные изъ труда почтеннаго профессора.

Церковно-строительное искусство перешло на Русь вмѣсть съ христіанствомъ изъ Византіи. Но на востокѣ не было другихъ храмовъ, кроме каменныхъ, между тѣмъ обиліе на Руси лѣса и недостатокъ камня побуждали строить здѣсь по преимуществу деревянныя церкви, для которыхъ Византія не могла дать образцовъ; поэтому, наряду съ каменной архитектурой въ византійскомъ стилѣ, здѣсь развивается самобытное деревянное зодчество, носящее на себѣ печать народнаго творчества, причемъ на сѣверѣ оно постепенно вырабатываетъ однѣ архитектурные формы, а на югѣ—другія. Нельзя, конечно, сказать съ надлежащею точностью, какой именно архитектурный видъ имѣли

¹⁾ Кромѣ ст. проф. Павлуцкаго, укажемъ еще на два недавно появившіяся интересныя изслѣдованія, посвященные тому же предмету: 1) „Исчезающій типъ деревянныхъ церквей“,protoiereя Е. Сѣцинскаго (въ X т. Трудовъ Подольского церк. историко-археологич. Общества) и 2) „Деревляні церкви на Україні і їхъ типи“, В. Щербаковскаго (въ VI кн. Записокъ Наукового Товариства імені Шевченка за 1906 г.). Оба эти изслѣдованія, какъ и трудъ проф. Павлуцкаго, снабжены многочисленными снимками старинныхъ украинскихъ церквей.

тѣ деревянныя церкви, какія самъ Владимиръ св., по словамъ лѣтописи, „повелъ рубити и поставляти по мѣстамъ, идѣже стояху кумиры“; судя, однако, по миниатюрамъ древнерусскихъ рукописей, гдѣ нерѣдко встрѣчаются изображенія трехкупольныхъ храмовъ, можно полагать, что основныя черты украинскаго церковнаго стиля должны восходить къ глубокой древности. О томъ же свидѣтельствуютъ и сохранившіяся до нашего времени старинныя украинскія церкви. Хотя всѣ онѣ не древнѣе XVIII и рѣдко XVII ст., но ихъ архитектура представляеть настолько законченную, выработанную цѣльность стиля, что возникновеніе его, безъ всяаго сомнѣнія, нужно отнести къ гораздо болѣе древнему времени. Въ частности, сохранившіяся на Украинѣ пятиглавыя деревянныя церкви всѣ относятся къ XVIII ст.; однако такіе именно храмы вызываютъ искренній восторгъ у сирийскаго путешественника Павла Алеппскаго, посѣтившаго Украину вмѣстѣ съ отцемъ своимъ, патріархомъ антіохійскимъ Макаріемъ, въ половинѣ XVII ст. Вообще этотъ умный и любознательный наблюдатель съ восхищеніемъ отзыается о видѣнныхъ имъ на Украинѣ каменныхъ и деревянныхъ церквяхъ, изумляется ихъ красотѣ, хвалить искусство и замысловатость „ко-запкихъ“ мастеровъ и съ такими подробностями описываетъ наиболѣе понравившіеся ему храмы, что въ нихъ нетрудно найти всѣ типическія черты національнаго украинскаго зодчества, достигшаго, какъ видно, къ тому времени полной законченности формъ и стиля.

Теперь посмотримъ, въ какихъ же формахъ выразился національный типъ украинской церковной архитектуры?

Внѣшность украинскаго храма отличается простотой и отсутствиемъ какихъ-либо наружныхъ украшеній. Это придаетъ ему строгій характеръ и рѣзко отличаетъ его отъ велико-русскаго храма, въ архитектурѣ котораго играютъ важную роль разныя декоративныя украшенія, въ родѣ рундуковъ, крылецъ, кокошниковъ и т. под. Тѣмъ не менѣе, въ цѣломъ, украинскій храмъ отличается стройнымъ и изящнымъ видомъ, въ немъ ярко выражена опредѣленная идея: люди создали здѣсь простой и задушевный памятникъ своему религіозному чувству, которое стремится къ небу. Въ этомъ порывѣ, стремлениіи къ небу, вылилась вся малорусская архитектура; во всѣхъ линіяхъ и формахъ явно обозначилось направлѣніе въ высоту.

Украинскія церкви лишены фасадовъ, то есть того, что въ другихъ христіанскихъ храмахъ, напр. романскихъ, готическихъ,

составляется красу архитектуры. Разматривая многокупольный украинский храмъ, не видишь сразу, гдѣ его передній фасадъ и сколько сторонъ и куполовъ или башень имѣть зданіе. Обойдя лишь вокругъ церкви и избравъ удобную точку зрѣнія, начинаешь понимать, что эти странныя своеобразныя формы расположены симметрично и красиво.

Господствующимъ типомъ украинской архитектуры является трехкупольная церковь, состоящая изъ трехъ срубовъ, соединенныхъ по направлению отъ востока къ западу. Это— самая распространенная и, по всейѣроятности, самая древняя форма южно-русского храма. Иарѣдка встрѣчающаяся однокупольная старинная церкви на Украинѣ (хотя все-таки съ тремя основными срубами); по всейѣроятности, представляютъ лишь упрощеніе трехкупольной формы¹⁾. Дальнѣйшимъ развитіемъ ея являются церкви пятикупольные, съ крестообразнымъ планомъ, распространенные на Украинѣ уже въ половинѣ XVII ст. Наконецъ, въ XVIII ст. возникаетъ еще болѣе сложная форма храма о девяти главахъ, планъ которого представляетъ нѣчто въ родѣ восьмиугольной звѣзды. Дальше расширять эту систему уже невозможно, такъ какъ дальнѣйшей ступенью въ ея развитіи была бы 13-купольная церковь; но постройка такого лабиринта (и притомъ изъ дерева) встрѣтила бы непреодолимыя техническія затрудненія, такъ какъ, по основнымъ требованіямъ украинской архитектуры, купола ставятся не на кровль храма, гдѣ попало, но каждому куполу соответствуетъ основной срубъ, служацій ему основаніемъ.

Фигура основанія этихъ срубовъ не всегда бываетъ одна и та же; иногда она имѣеть видъ четыреугольника съ прямыми или отрѣзанными углами, а иногда — фигуру восьмиугольника. Надъ каждымъ срубомъ, при помощи кровельныхъ узкихъ заломовъ, утверждается меньшій восьмиугольный срубъ (такъ называемый восьмерикъ), поверхъ которого возводится шатровое покрытие и ставится главка съ крестомъ; но большинство старинныхъ украинскихъ церквей имѣеть по два и даже по три такихъ постепенно уменьшающихся въ діаметрѣ восьмериковъ, и эта черта

1) Г-н Щербаковскій предполагаетъ существование нѣкогда на Украинѣ и двухкупольныхъ церквей, но упоминаніе о такихъ церквяхъ (и то всего лишь о двухъ, въ Киевѣ, губ.) онъ встрѣтилъ въ старинныхъ описяхъ изъ временъ конца XVIII ст.; впослѣдствіи же и эти обѣ церкви передѣланы были въ трехкупольные, изъ чего слѣдуетъ заключить, что ихъ прежняя двухкупольность была какимъ-то случайнѣмъ явленіемъ.

является самой типичной для украинской архитектуры; она то и придает ей своеобразную прелесть и красоту.

Купола украинского храма снаружи имѣютъ иногда форму усѣченной восьмигранной пирамиды, или форму широкую, сдавленную, со слабымъ перехватомъ у основанія. Эта послѣдняя форма, встрѣчающаяся и въ нѣкоторыхъ каменныхъ церквяхъ (напр. церковь Спаса на Берестовѣ, въ Киевѣ),—чисто народная и древняя, тогда какъ пѣсколько вытянутый и вычурный въ линіяхъ куполь, замѣнившій въ XVIII ст. старые купола въ нѣкоторыхъ киевскихъ каменныхъ церквяхъ (напр. въ Софійскомъ соборѣ и въ Михайловскомъ монастырѣ), является уже подражаніемъ позднему нѣмецкому ренессансу. Поверхъ купола ставится еще одинъ маленький восьмиугольный срубикъ, или фонарикъ, а на немъ уже утверждается глава. Форма главы,— луковичная, съ заостренной вершиной, на подобіе славянского шлема.

Башни украинскихъ церквей, вообще очень высокія, достигающія иногда 20 саженей, однако не имѣютъ тяжелаго вида, благодаря системѣ восьмериковъ, скрывающихъ какъ-бы ихъ головокружительную высоту. Такъ какъ внутри онъ сквозныя во всю высоту, безъ потолковъ, и освѣщены окнами не только въ нижнемъ срубѣ, но и въ восьмерикахъ, то впечатлѣніе внутренности храма выходитъ торжественнымъ и возвышающимъ. Глазъ невольно влечется въ вышину, по выступамъ сводовъ, которые, благодаря игрѣ свѣта и тѣни, даютъ много живописной прелести и напоминаютъ молящимся, въ какой бы части храма они ни находились, что ихъ помыслы должны стремиться къ небу; плоскіе же потолки съверныхъ церквей подавляютъ эти порывы, возвращая мысли и чувства человѣка въ обыденный кругъ жизни. Такое же впечатлѣніе производятъ и иконостасы украинскихъ церквей, часто настолько высокіе, что ихъ верхніе ряды теряются въ полумракѣ восьмерика. Они всегда рѣзные, съ золочеными орнаментами изъ гроздьевъ и листьевъ винограда, и по своему художественному достоинству нерѣдко представляютъ настоящіе шедевры когда-то процвѣтавшаго на Украинѣ „сніцарскаго“ искусства.

Колокольни на Украинѣ всегда строились отдельно; только въ XIX ст., подъ влияніемъ готики, ихъ стали устраивать въ одной связи съ церковью, чѣмъ грубо нарушилось единство стиля. Въ старину, въ эпоху татарскихъ набѣговъ, колокольни на Украинѣ не только служили прямому своему назначенію, но исполняли и роль дозорной башни. Въ общемъ архитектура ихъ

та же, что и церковныхъ башенъ: два или три квадратныхъ сруба, поставленныхъ одинъ надъ другимъ и уменьшающихся кверху; стѣны верхнихъ срубовъ замѣняетъ аркатура.

Таковы, въ общихъ чертахъ, особенности и формы стариннаго украинскаго церковнаго стиля. Были попытки изслѣдоватъ его источники и происхожденіе. Иные хотѣли видѣть въ украинскомъ церковномъ зодчествѣ вліяніе съверной деревянной архитектуры, но проф. Павлуцкій рѣшительно оспариваетъ это предположеніе. По его словамъ, отъ украинскихъ деревянныхъ церквей „вѣтъ такимъ упрямымъ, несокрушимымъ своеобразіемъ, что было бы большими заблужденіемъ говорить о заимствованіи и отрицать ихъ родство съ народомъ, ихъ создавшимъ“. Своебразіе формъ южнорусской архитектуры прямо говоритъ за то, что малорусские храмы выросли изъ родной земли вмѣстѣ съ тѣми тополями и липами, которые ихъ окруждаютъ. Если сравнить южнорусскій храмъ съ съвернымъ, то первый является полнѣющею художественною противоположностью послѣднему. Малорусскій храмъ — это суровое, замкнутое въ себѣ цѣлое: хотя верхнія части трехглаваго или пятиглаваго малорусскаго храма и производятъ впечатлѣніе отдѣльно стоящихъ башенъ, но на самомъ дѣлѣ онъ строго подчинены общему, ни одна часть не имѣеть собственной самостоятельности. Напротивъ, съверная деревянная архитектура, со своими крыльцами, рундуками, кокошниками и проч., стремится болѣе къ живописной декоративности, чѣмъ къ органическому единству“. Въ ней даже купола, закрытые плоскимъ потолкомъ, являются собственно говоря декоративной надстройкой, а не органической частью храма. Благодаря отсутствію виѣшнихъ украшеній, малорусская архитектура является, быть можетъ, менѣе живописною, чѣмъ съверная, но она должна быть поставлена выше ея въ идеиномъ отношеніи. Стремленіе вверхъ, чувство страстнаго желанія неба сдѣлалось основной руководящей мыслью южнорусскаго строительного искусства“.

Столь же безрезультатны попытки найти на западѣ образцы украинскаго деревяннаго зодчества. Только въ Галиції доселѣ сохранились старинныя церкви, типъ которыхъ родственъ типу малорусскихъ церквей; но Галиція и Малороссія, населена однимъ и тѣмъ же украинскимъ народомъ и въ теченіе долгихъ вѣковъ жили одной общей политической, религіозной и культурной жизнью, почему и архитектура у нихъ была общая. По мнѣнію проф. Павлуцкаго, къ малорусскимъ деревяннымъ храмамъ нельзя примѣнить ни одной изъ извѣстныхъ художественно-истори-

ческихъ схемъ: ихъ нельзя отнести ни къ готикѣ, ни къ стилю возрожденія, ни къ бароку; они сами представляютъ стиль, естественнымъ образомъ возникшій изъ строительного матеріала и въ теченіе долгихъ вѣковъ остававшійся неизмѣннымъ, тогда какъ западные деревянные храмы претерпѣвали измѣненія въ стилѣ всякой разъ, какъ измѣнялись эпохи. Конечно, нельзя безусловно утверждать, будто украинское церковное зодчество осталось вѣвсякаго вліянія какъ со стороны Византіи, такъ и впослѣдствіи со стороны западнаго искусства, но оно самостотельно переработало и совершенно поглотило всѣ чужіе элементы, византійскіе или западные, которые къ нему притекали, и потому украинское зодчество такъ же, какъ и деревянная архитектура южной Россіи, по всей справедливости должно быть признано искусствомъ самобытнымъ и національнымъ. Его стиль настолько же оригиналенъ, красивъ и приворовленъ къ артистическимъ вкусамъ той народности, среди которой возникъ, какъ и другіе архитектурные стили.

Несмотря на то, что еще въ XVII ст. стиль этотъ достигъ извѣстной выработанности основныхъ своихъ формъ, кругъ его полнаго развитія не былъ законченъ и въ слѣдующемъ столѣтіи; не забудемъ, что только въ третьей четверти XVIII в. впервые появляются девятиглавыя церкви. Ему оставалось еще подчинить своему вліянію архитектуру каменныхъ церквей, которая продолжали строиться на Украинѣ отчасти по старому византійскому типу, а чаще по образцамъ западныхъ базиликъ. И такое вліяніе начало сказываться уже въ концѣ XVII ст.; для примѣра укажемъ лишь на киевскія каменные церкви: трехглавую церковь преп. Феодосія, на Печерскѣ, построенную въ концѣ XVIII ст., пятиглавую Всесвятскую у экономическихъ вратъ Печерской Лавры, построенную гетманомъ Мазепою въ 1696—1698 гг. Около того же времени въ (1696—1701 гг.) „коштомъ и стараніемъ“ стародубскаго полковника Мих. Миклашевскаго была построена въ Киево-Выдубецкомъ монастырѣ соборная церковь во имя св. Георгія, представляющая по своему стилю дивный образецъ чисто украинскаго пятиглаваго храма. Въ XVIII ст. это вліяніе деревянной архитектуры на каменную продолжало сказываться все съ большею силой,¹⁾ и можно было надѣяться, что, съ перемѣнною строительного матеріала, украинскому церковному стилю предстоитъ но-

¹⁾ Этому предмету былъ посвященъ особый рефератъ проф. Павлуцкаго, читанный на XIII археологич. съездѣ въ Екатеринославѣ. Къ сожалѣнію, изданіе трудовъ этого съезда понынѣ не окончено.

вый, блестящій періодъ развитія и совершенствованія Но на дѣлѣ произошло нѣчто совсѣмъ неожиданное: начало XIX вѣка служить гранью, за которой церкви старого типа уже перестаютъ созида́ться въ Малороссіи, а появляются новыя, съ великорусскими формами и мотивами въ украшеніяхъ. Эта удивительная метаморфоза представляется до того странной и непонятной, что иные изслѣдователи склонны объяснять ее насильственными мѣрами правительства съ обрусильными цѣлями, именно утверждаютъ, будто въ 1800 году былъ изданъ указъ, запретившій строить въ Малороссіи трехглавыя церкви и вообще придерживаться особенностей старинаго мѣстнаго стиля ¹⁾). Намъ не приходилось слышать о такомъ указѣ, но если даже и вовсе его не было, то и тогда легко объяснить, почему прекратилась въ Малороссіи постройка церквей старого типа. Разумѣется, здѣсь не можетъ быть и рѣчи о внезапной перемѣнѣ народнаго вкуса; не могъ же въ самомъ дѣлѣ украинскій народъ вдругъ отвернуться съ пренебреженiemъ отъ родного и завѣтнаго и прилѣпиться къ чужому, да еще въ такомъ святомъ дѣлѣ, какъ храмоздательство. Дѣло объясняется гораздо проще. Пока лѣвобережная Украина жила еще по своимъ обычаямъ, а правобережная находилась подъ властью Цольши, и тамъ и здѣсь дѣло постройки церквей вѣдали сами прихожане. Они испрашивали у архіерея только благословенную грамоту на созданіе нового храма, затѣмъ сами отыскивали мастера и договаривались его строить церковь въ такомъ именно родѣ и стилѣ, какой имъ нравился. Но по мѣрѣ того, какъ на Украину распространялось дѣйствіе общеміперскихъ узаконеній, многое изъ ея прежняго быта постепено исчезло, иногда даже помимо намѣренія законодателя. Такъ случайно погибли ея приходскія школы, то же случилось и съ архитектурой ея церквей. По новымъ законамъ требовалось, чтобы всякаго рода зданія, предназначенные для общественнаго пользованія, разрѣшались къ постройкѣ не иначе, какъ по утвержденіи ихъ проектовъ (плановъ, фасадовъ и разрѣзовъ). Такъ какъ составленіе такихъ проектовъ требовало специальныхъ познаній по архитектурѣ, какими не обладали, конечно, прежніе мастера, строившіе церкви на Украинѣ, то обязанность эта была возложена на епархиальныя архитекторовъ, которымъ консисторія не давала никакихъ опредѣленныхъ указаній относительно стиля, а

¹⁾ См. ст. В. Щербаковскаго въ Зап. Науков. Товар.

лишь сообщала свѣдѣнія о томъ, на какое число прихожанъ церковь должна быть разсчитана и изъ какого материала она будетъ строиться. А сами архитектора были люди малосвѣдущіе и не умѣли составлять другихъ проектовъ, кромѣ тѣхъ, какие сами изучали въ школахъ, а тамъ, конечно, не было и упоминанія о какомъ-то украинскомъ стилѣ. При томъ же, это были не артисты, а чиновники, которымъ не было охоты работать надъ проектомъ для каждой деревенской церкви; для собственнаго облегченія они еще въ школахъ вырабатывали извѣстные шаблонные проекты и примѣняли ихъ постоянно съ незначительными видоизмѣненіями. Такъ это дѣлается и теперь, и въ этомъ причина, почему все наши храмы, построенные въ послѣднемъ столѣтіи, за весьма рѣдкими исключеніями, такъ безжизненно ординарны, шаблонны. Церковное зодчество, нѣкогда такъ пленительно воодушевлявшее старыхъ украинскихъ мастеровъ, въ родѣ знаменитаго строителя Новомосковскаго собора, давно уже призилось у насъ до степени ремесла, исполняемаго съ чиновничьимъ равнодушіемъ. При такомъ положеніи дѣла нельзя было и ожидать, чтобы казенный архитекторъ, составляя по порученію консисторіи проектъ церкви для украинскаго села, сколько нибудь сообразовался съ мѣстнымъ архитектурнымъ стилемъ: его шаблоны одинаково годны для Вятской и Полтавской губерній. Поручите ему составить проектъ храма на могилѣ Богдана Хмельницкаго—и онъ вамъ воспроизведетъ церковь Василія Блаженнаго. Такъ поступаютъ не одни заурядные архитекторы, но на это способны нерѣдко и прославленные храмостроители. Не такъ давно еще въ самой Киево-Печерской Лаврѣ, гдѣ все дышитъ своеобразной стариной, разломали стильную трапезную церковь XVIII ст. и на ея мѣстѣ построили новую удивительнаго стиля—съ куполомъ константинопольской св. Софіи и съ луковицами суздальскаго типа. И кто поручится послѣ этого, что не перестроить когда-нибудь и саму великую лаврскую церковь на манеръ Московскаго Успенскаго собора! При нашемъ историческомъ невѣжествѣ и варварскомъ неуваженіи къ прошлому все возможно.

Вотъ почему мы сугубо привѣтствуемъ просвѣщенный починъ преосв. Пароенія, украсившаго свою родину храмомъ дивной красоты въ томъ самомъ старинномъ стилѣ, который искони радовалъ взоры и умилялъ сердца сыновъ Украины. Быть можетъ, его авторитетный примѣръ найдеть подражателей, и скоро снимется съ украинского зодчества печать забвѣ-

нія или, точище, невѣжественнаго пренебреженія, незаслуженно надъ нимъ тяготѣюща цѣлое столѣtie. Какъ плодъ народнаго художественнаго творчества, вѣковое выраженіе народнаго генія, это зодчество имѣть всѣ права на существованіе, и мы вѣримъ что для него снова наступить пора возрожденія, когда оно, руководимое талантливыми мастерами и вспомоществуемое всѣми техническими средствами современнаго строительнаго искусства, будетъ создавать архитектурные памятники высоко-художественнаго достоинства, отъ нихъ же первымъ нужно признать и ново-созданный Плѣшивецкій храмъ.

Въ заключеніе прилагаемъ техническое описание этого храма, составленное его строителемъ, художникомъ-архитекторомъ И. С. Кузнецовымъ.

Планъ храма представляетъ фигуру креста. Фасады со всѣхъ четырехъ сторонъ одинаковы. Отъ главнаго массива храма на высотѣ 4,5 саж. отъ земли берутъ начало главы (башни) и разбиваясь на три группы, пропорціонально, одна выше другой, стремятся вверхъ; такимъ образомъ изъ общаго массива образуется храмъ о девяти главахъ.

Главы освѣщаются окнами, при чмъ 8 главъ имѣютъ два яруса оконъ, каждая по четыре окна въ ярусѣ, а девятая, центральная глава имѣть три яруса оконъ, по восьми оконъ въ ярусѣ. Смотря на фасадъ церкви, трудно представить своеобразную грандіозность и легкость внутренняго вида церкви. Этотъ эффектъ получился, какъ слѣдствіе перспективности постройки, достигаемой наклонами стѣнъ башень, идущими къ центру ихъ.

Длина и ширина храма по наружному размѣру 12,56 погон. сажень, безъ стѣнъ по нутру—11,40 саж. Длина отъ западной входной двери до средняго иконостаса 7,33 саж., отъ западной стѣны до малаго иконостаса 6,25 саж. Толщина круглаго пилона въ діаметрѣ 1,04 саж. Толщина квадратнаго пилона 0,78 саж. каждая сторона. Высота церкви: отъ пола до арки у большой главы 5,51 саж., у малой главы—4,94 саж. Высота отъ земли центральной главы съ крестомъ 21 саж.; отъ пола церкви до купола центральной главы 14,54 саж. Высота отъ земли четырехъ среднихъ главъ съ крестами 16 саж., отъ пола церкви до куполовъ среднихъ главъ 10,35 саж. Высота отъ земли четырехъ малыхъ главъ съ крестами 12,8 саж., отъ пола церкви до куполовъ малыхъ главъ 8,26 саж. Длина иконостасовъ по огибу у пилоновъ 13,13 саж. Высота главнаго иконостаса съ крестомъ 5,20 саж., боковыхъ съ крестами—3,15 саж. Ширина главнаго

иконостаса, шестиярусной его части, 3 саж., боковыхъ иконостасовъ, трехъярусныхъ ихъ частей, 5 арш. 8 вершковъ.

Церковь по своему плану построена такъ, что главный грузъ постройки (600 тыс. пудовъ) сосредоточенъ на четырехъ пилонахъ, а напряженіе на квадратный дюймъ съченія пилона допущено 6 пудовъ. Чтобы не произошло выжиманія грунта, а также для равномѣрности нагрузки во всѣхъ частяхъ постройки на площадь заложенія фундаментовъ, сдѣланы между пилонами и отъ пилоновъ къ стѣнамъ церкви разгрузныя оборотныя арки. Такимъ устройствомъ фундаментовъ достигнуто напряженіе въ 1 пудъ на квадратный дюймъ грунта во всѣхъ частяхъ постройки.

Въ конструктивномъ отношеніи настоящая постройка заслуживаетъ большого вниманія тѣмъ, что всѣ девять главъ съ прямоугольниками переходять въ восьмигранники и, поднимаясь вверхъ, пропорціонально суживаются, при чёмъ кладка стѣнъ внутреннихъ и наружныхъ (въ частяхъ крышъ) идетъ наклономъ внутрь главъ и наклонъ стѣнъ по отношенію къ высотѣ ихъ достигаетъ $\frac{1}{3}$ высоты.

Любопытно, что вопросъ кладки наклонныхъ стѣнъ здѣсь решенъ не такъ, какъ это предлагается учебниками, т. е. кладка велась кирпичемъ горизонтальными рядами съ напускомъ, т. е. сдвигомъ одного ряда надъ другимъ, а не нормально къ наклону стѣны. Сводчатой кладкой (нормально къ наклону поверхности стѣнъ) исполнены девять сомкнутыхъ сводовъ въ главахъ.

Шестиярусный иконостасъ исполненъ по рисункамъ И. С. Кузнецова въ моск. иконостасной мастерской И. А. Соколова. Иконы прекраснаго письма написаны моск. художникомъ В. П. Гурьяновымъ.

Построенъ храмъ на средства отчасти прихожанъ, но главнымъ образомъ на пожертвованія московскихъ благотворителей. Стоимость постройки нѣсколько болѣе ста тысячъ рублей. Прихожане всѣ отъ мала до велика, старики и женщины, принимали самое живое участіе въ постройкѣ—подвозкой матеріаловъ, выдѣлкой кирпича, земляными и др. работами.

Въ настоящее время собраны средства для постройки отдельной колокольни, по стилю соотвѣтствующей архитектурѣ храма.

Село Плѣшивецъ расположено по склону высокой горы, среди живописной мѣстности. Новый храмъ поставленъ на половинѣ уклона горы и виденъ на далекое разстояніе. Общий его видъ поражаетъ величавой красотой.

Ор. Левицкій.

Символика птицъ и растеній въ украинскихъ похоронныхъ причитаніяхъ.

Даже при бѣгломъ ознакомлениі съ украинскими похоронными причитаніями, бросается въ глаза то обстоятельство, что въ представлениихъ ихъ о смерти и загробной жизни человѣка очень большую роль играютъ птицы. Онъ—единственная посредница между міромъ живущихъ и умершими; послѣдніе обрисовываютъ въ представлениіи плакальщицы въ образѣ какой-либо птицы, и птицы же, какъ будто являются иногда виновниками смерти человѣка.

Одинъ изъ собирателей украинскихъ похоронныхъ причитаній С. Н. Брайловскій въ своей небольшой статьѣ: „Малорусская похоронная причеть и миѳическое ея значеніе“ (К. Стар. 85 г. сент.) высказалъ мнѣніе, что украинскія причитанія сохранили въ себѣ миѳическая славянскія возарѣнія на смерть и загробную жизнь человѣка, сводя данное мнѣніе къ слѣдующимъ положеніямъ. Въ похоронныхъ причитаніяхъ содержатся: 1) представление смерти въ образѣ птицы, и—2) представление душіи по смерти человѣка въ образѣ птицы.

Признаніе миѳическихъ пережитковъ въ томъ или иномъ произведеніи народной словесности, конечно, сообщаетъ данному произведенію большую историко-литературную цѣнность и даетъ намъ основаніе для широкихъ выводовъ. Быть особенно осторожнымъ въ отношеніи миѳологіи въ народной словесности, чтобы не впасть въ ошибку,—это одна изъ основныхъ заповѣдей историкамъ русской литературы, нарушеніе которой часто приводило къ ложнымъ выводамъ.

И сейчасъ, относительно положеній г. Брайловскаго, у насъ является вопросъ: дѣйствительно ли это такъ, какъ утверждаетъ авторъ? Насколько мы вправѣ указанныя выше представления украинскихъ причитаній считать древними и сопоставлять ихъ съ древнѣйшими представленіями о душахъ арійскихъ и

другихъ народовъ? Въ языкѣ литовцевъ и финновъ названіе млечнаго пути этимологически означаетъ *птичий путь*, такъ какъ по древнѣйшимъ вѣрованіямъ этихъ народовъ душа, выйдя изъ тѣла человѣка, принимаетъ образъ птицы и летить въ загробный міръ по этому пути. Поскольку тѣ же вѣрованія мы находимъ въ украинскихъ похоронныхъ причитаніяхъ?

Мысль человѣческая развивается въ словѣ. Не отдавая себѣ точнаго и опредѣленного отчета въ значеніи самого слова, мы не въ состояніи опредѣлить коренную сущность мысли. Лишь при томъ условіи, что всякий разъ въ каждой данной мысли опредѣлено нами значеніе слова, мы можемъ говорить о сущности мысли. Значеніе же слова не обусловливается лишь тѣмъ *minimum* содержанія, которое дается слову его внутреннею формою. (См. „Мысль и языкъ“ А. А. Потебни). *Minimum* содержанія только почва, на которой можетъ возникнуть то или иное значеніе слова. Подобно тому, какъ въ произведеніе искусства каждымъ воспринимающимъ его субъектомъ всякий разъ вносится новое содержаніе, такъ и слово измѣняетъ свое содержаніе въ зависимости отъ личности, его воспринимающей и имъ пользующейся. Эта гибкость и постоянная измѣнчивость содержанія слова имѣеть большое значеніе въ поэтическомъ стилѣ, представляя возможность создания смѣлыхъ поэтическихъ сравненій и образовъ,—и здѣсь-то надо искать источникъ нѣкоторыхъ предполагаемыхъ миѳическихъ вѣрованій.

Объектъ восприятія, въ зависимости отъ психического состоянія говорящаго или думающаго, можетъ быть покрытъ словомъ, ни внутренняя форма, ни обычный *minimum* содержанія котораго совершено не соотвѣтствуетъ данному объекту. И вотъ понятіе, окрыленное новымъ для него словомъ, начинаетъ развиваться въ направленіи того другого понятія, которому обычно соотвѣтствуетъ въ рѣчи это слово: происходитъ напластываніе на наше понятіе атрибутовъ понятія, у котораго было взято самое слово.

Приведу яркій примѣръ подобнаго явленія изъ забытаго писателя народника А. Левитова, когда объектъ покрывается несоответствующимъ ему идеино словомъ, и на этой почвѣ происходитъ новое поэтическое освѣщеніе предмета.—„И была,—читаемъ у Левитова,—если можно такъ выразиться, съмая глубина ночи. Ни малѣйшаго слѣда жизни нельзя было подмѣтить на этомъ неоглядномъ пространствѣ. Только по обѣимъ сторонаамъ большой дороги выстроились громадные стоги сѣна—и

незнакомому съ мѣстностью проѣзжающему кажутся они гигантами, быстро несущимися по степи...“

Достаточно было сдѣлать это наблюденіе и покрыть кажущееся явленіе движенія стоговъ словомъ „несущимися“, какъ произошло дальнѣйшее напластываніе на обновленное содержаніе слова, тѣхъ образцовъ и представлений, которые обычно при соединяются къ слову „неистись“ въ его значеніи движенія.— „Слышился ему,—продолжаетъ далѣе авторъ,—топотъ ихъ тяжелый и быстрый,—и невольному чувству страха поддается пугливое сердце. То овсянникъ медвѣдь напугалъ табунъ лошадиной. Вотъ онъ, вытянувшись въ струнку, полетѣли къ свѣтлому Дону. Никто другой это, какъ лошади, потому что при всемъ томъ, что далеко ускакали онъ, еще можно видѣть, какъ мѣсячный лучъ скользить по хребтамъ ихъ, жидкимъ и слабымъ какъ будто, но которые съ такою славою и такъ долго носятъ на себѣ славное войско донское“. Такимъ образомъ оказались возможными поэтическій переходъ отъ стоговъ къ лошадямъ и постановка образа скачущихъ по степи коней на мѣсто неподвижныхъ сѣнныхъ стоговъ.

Въ народной поэзіи подобные явленія многообразны и многочисленны. Не всегда бываетъ легко и возможно определить корень такихъ явленій, но вообще можно сказать определенно, что языкъ развивается лишь во взаимодѣйствіи съ психикою человѣка, и въ этомъ взаимодѣйствіи субъекта и языка, какъ объекта, надо искать объясненія всѣмъ поэтическимъ явленіямъ и многимъ предполагаемымъ миѳическимъ вѣрованіямъ. Такія псевдомиѳические представленія встрѣчаемъ мы въ возрѣніяхъ на птицъ украинскихъ похоронныхъ причитаній.

Поэтическое освѣщеніе кажущагося движенія стоговъ можетъ быть сведено къ формулѣ: *стога несутся, какъ лошади*. Словомъ, мы видимъ въ основѣ указанного примѣра изъ Левитова ничто иное, какъ развитое въ цѣлый образъ сравненіе. Сравненіе же является исходнымъ пунктомъ развитія заключающихся въ похоронныхъ причитаніяхъ возрѣній на птицъ.

Поэтическое сравненіе основывается на признакахъ, которые наиболѣе ярко и картино выражаютъ идею двухъ наблюдаемыхъ явленій—субъекта и объекта сравненія. При этомъ въ объектѣ, съ которымъ дѣлается сравненіе, данный признакъ болѣе типиченъ и ярче выраженъ, нежели въ субъектѣ, который сравнивается съ первымъ. Цѣль сравненія въ томъ, чтобы представить субъектъ въ болѣе изобразительномъ видѣ, чѣмъ то да-

ется внутреннимъ содержаніемъ самого слова. Такимъ образомъ, сравнивая субъектъ, въ которомъ признакъ выраженъ въ слабой степени, съ объектомъ, въ которомъ тотъ-же признакъ выраженъ въ сильной степени, мы невольно усиливаемъ степень этого признака и въ субъектѣ, чѣмъ и достигается изобразительная цѣль сравненія.

Признакъ можетъ указывать или на качество, и формально выражается именемъ прилагательнымъ, или на дѣйствіе, и выражается глагольною формою. Въ украинской народной поэзіи сравненія, гдѣ tertium comparationis есть признакъ дѣятельный, выражаютшійся глаголомъ, наиболѣе часты. Послѣднее явленіе психически объясняется тѣмъ, что дѣйствіе объекта является болѣе рѣзкимъ, болѣе выраженнымъ признакомъ его, нежели качество.

Обычно въ украинской лирикѣ сравненія почерпаются изъ жизни природы. Это опредѣляется народнымъ міросозерцаніемъ, которое поконится на живомъ отношеніи къ окружающей природѣ, отношеніи, выражашемъся въ сильной степени психического вліянія природы на человѣка, съ одной стороны, и пониманіемъ явленій ея подъ тѣмъ угломъ зрењія, который соотвѣтствуетъ данному настроенію человѣка—съ другой. Поэтому материаломъ для сравненій служатъ космическія явленія—сравненія со свѣтилами, рыбами, насекомыми, птицами и растеніями.

Привожу примѣры сравненій съ птицами и растеніями.

Причитанія:

Та я ж тепер степами йтиму,
Як голубка густиму;
Та я садами літатиму,
Як зозуля куватиму. (Мил. ¹).

Пѣсни:

Будеш ти, мати, як зозуленъка кувати. 144, 308 А.

Причитанія:

Та я з тобою жила,

¹) Примѣры причитаній и пѣсенъ взяты изъ слѣдующихъ сборниковъ: 1) Народные обряды и пѣсни Лубенского у. Полтавской губ. В. П. Милорадовича (Мил.); 2) малорусскіе обряды, повѣрья и заплачки при похоронахъ А. П. Малинки. Этногр. Обозр. 1898, № 3—4 (Мал.); 3) Причитанія южного края С. Н. Брайловскаго. Рус. Филолог. Вѣст. 1884. (Бр.); 4) Труды стат.—этногр. экспедиціи въ юго-зап. край. П. Чубинскаго, томъ V. (Сигнатура: первое число — страница; второе — № пѣсни).

Як маківочка цвіла (Мил.).

Пѣсни:

Що люде... з церкви йдуть, як мак процвітає.

469, 51.

Въ формулѣ сравненія—двѣ члена, и оба они неравны другъ другу синтаксически и логически. Одинъ изъ нихъ есть предложеніе главное и заключаетъ въ себѣ субъектъ—предметъ, который сравниваютъ съ чѣмъ-то; другой—выраженіе предложеніемъ придаточнымъ и заключаетъ въ себѣ объектъ—предметъ, съ которымъ сравниваютъ. При этомъ поэтическая сила заключается во второмъ членѣ—предложеніи придаточномъ. Такимъ образомъ сравненіе есть синтаксическая единица, нѣчто цѣлое, недѣлимо.

Въ сравненіи—двѣ картины: одна изъ жизни природы (съ чѣмъ сравнивается), другая изъ жизни человѣческой (что сравнивается). То же самое мы видимъ и въ параллелизмѣ, но только оба члена параллелизма не связываются другъ съ другомъ синтаксически. Но логическая связь членовъ параллелизма та же, что и между членами сравненія.—„Параллелизмъ, по опредѣленію А. Н. Веселовскаго, поконится на согласованіи субъекта и объекта по категоріи движенія, дѣйствія, какъ признаку волевой жизнедѣятельности“. Если такъ, то слѣдуетъ признать, что параллелизмъ и сравненіе будуть одно и то же поэтико-стилистическое явленіе. Разница же будетъ заключаться лишь въ способѣ связи между членами, входящими въ составъ сравненія и параллелизма: въ первомъ члены соединены гипотаксически, во второмъ—паратаксически. Какой изъ этихъ двухъ видовъ сравненія развился раньше: собственно ли сравненіе или параллелизмъ?—Паратаксисъ параллелизма, какъ древнійшій видъ соединенія предложеній, могъ бы указывать на то, что параллелизмъ древніе, чѣмъ сравненіе, пользующееся гипотаксисомъ. Но дѣло въ томъ, что, если и приемъ сравненія, и параллелизмъ основаны на сравненіи двухъ явленій между собою, то они неравны другъ другу по глубинѣ сравненія. Въ параллелизмѣ мы видимъ вполнѣ развитое во всѣхъ его частяхъ сравненіе, гдѣ субъектъ соответствуетъ объекту, дѣйствіе—дѣйствію, качеству—качеству, какъ въ удачномъ примѣрѣ, приводимомъ акад. Веселовскимъ:

Не хилися, яворопъку, ще ти зелененький;
Не журися, козаченьку, ще ти молоденъкий.

Объ картины „вторять другъ другу; при различії объектиаго содержанія, между ними проходятъ созвучія, выясняющія то, что въ нихъ есть общаго“ (Веселовскій).

Такимъ образомъ, если мы и видимъ въ параллелизмѣ то же сравненіе, то оно обставлено очень искусно, можно сказать виртуозно. Словомъ, параллелизмъ есть развитое сравненіе. Поэтому, несмотря на простейшую связь членовъ параллелизма другъ съ другомъ, сравнительно съ пріемомъ сравненія, можно признать первый позднѣйшою ступенью развитія послѣдняго. Въ самомъ дѣлѣ, народной поэзіи надо было пройти очень значительный путь развитія для того, чтобы достигнуть той искусственной формы параллелизма, какую мы наблюдаемъ въ ней; какъ напр.:

Чого селезень смутен, невесел?
 – Гей, та як же мині веселому буть,
 Ой як же мині веселому буть,
 Веселому буть, одрадостному?—
 Що вчора була утінка моя,
 Сьогодня нема—застріленая!
 Коли б на воді, то б не жаль мині,
 А то на горі в ішовковій траві.
 Чого сей козак смутен, невесел,
 Смутен, невесел, неодрадостен?
 — Ой як же мині веселому буть,
 Веселому буть, одрадостному?—
 Що вчора була дівчина моя,
 Сьогодня нема—засватацая!
 Коли б на село, то б не жаль було,
 А то через двір, та й товарищ мій¹⁾.

Когда параллель оказывается достаточно развитою, то соответствующіе члены его тѣсно связываются въ представленіи другъ съ другомъ и могутъ быть мыслимы и употребляемы въ формулы параллелизма: пары параллелизма стали устойчивыми и крѣпкими другъ другу.—„Устойчивость всей параллели, говоритъ А. Н. Веселовскій, достигается лишь въ тѣхъ случаяхъ, 1) когда къ основному сходству, по категоріи дѣйствія, подбираются болѣе или менѣе яркія сходныя черты, его поддер-

¹⁾ Изъ лубочного сборника „Грыцько-Кобзарь“. У Чубинскаго менѣе выдержанній варіантъ.

живаючія или ему не перечашця; 2) когда параллель приглянулась, вошла въ обиходъ обычая или кульга (или же, добавлю съ своей стороны—въ обиходъ рѣчи), опредѣлилась и окрѣпла на долго. Тогда параллель становится символомъ, самостоятельно являясь и въ другихъ сочетаніяхъ, какъ показатель нарицательнаго. Напр., такимъ образомъ отложились путемъ подбора и подъ вліяніемъ бытовыхъ отношеній, которыхъ трудно опредѣлить, параллели—символы: солнце—отецъ, мѣсяцъ—мать, звѣзды—дѣти и т. д.

На почвѣ украинскихъ причитаній подобные символы—образы, выдѣлившіеся изъ формулы параллелизма, получили особенно широкое развитіе. Примѣровъ весьма много; я приведу нѣкоторые изъ нихъ, указывая при этомъ формулы параллелизма изъ бытовой поэзіи, которая могли выдѣлить изъ себя тѣ или иные символы—образы. Вышедшіе первоначально изъ сравненія при посредствѣ параллелизма, эти символы почерпнуты изъ тѣхъ же областей жизни природы, какъ и сравненія.

Причитанія.—Моя й дочечко, моя й зозулечко (Мил.).—И мій братику, мій зозуленьку (Мил.).—Матінко ж моя голубонько, моя ж зозуленько (Бр.).—Моя матінко, моя п'ятінко, моя покрівонько, моя зозуленько (Мал.).—Зозулечко моя луговая (Собств. мат.).

Пѣсни:

Ой летила зозуленка
Через сад куючи;
Як заплакав козаченько,
До дівчини йдучи.¹⁾

Сива зозуленка й а в гай полетіла
В гай полетіла, на калину сіла:
Сіла на калину та й стала кувати—
Кого я любила, того й не видати.
Немила худоба, а ні в стозі жито:
Чогось мое сердце, як ножем пробито,
Як ножем пробито, то знайдутся ліки,
А як закохання—пропала навіки. 3,5.

Причитанія.—Братику муй орлику (Мал.) I мої сини, і мої орли! I куди ж ви поленули? У яку. ви краіноньку поленули? (Мил.).—Синочку ж мій... орле сизокрилий (Чуб.).

¹⁾ Мой сборникъ: „Пѣсни с. Андреевки“, 177.

П'єсни.

Ой не лети, сивий орле, на Волиня пiti,
 Засідають вражі ляшки, хотять тебе вбити,
 Як же мені не летіти на Волиня пiti,
 Коли в мене на Волинню маленький діті?
 Діти мої дрібненьки!, пропав же я з вами,
 Забуло мene вражі ляшки, лишитеся сами!.. 133, 284.

Причитанія.—Мое й голубя, мое й соколя!: Моя й дочечка
 Моя й голубочко! (Мил.). І мій братику, мій голубоньку! (Мил.)
 Братику муй соколику!.. Ізвинить, муй братику, ізвинить мій
 муй соколику! Братику муй голубчику, братику муй соколику
 (Мал.). Синочку ж мій, голубе мій (Чуб.). Охъ мій чоловіче, мій
 ясний соколе! (Бр.). Хозяіну мій, соколоньку мій (Мал.). Хозяін
 мій, голубе сизий, дружино моя (Бр.). Синочок мій милий, си-
 nochok mіj любий, голуб mіj сизий... Откуль тебе виглядати, mіj
 синочок, mіj соколочок? (Собств. матер.).

П'єсни.

Ой високо соколоньку до неба літати,
 Ой далеко козаченську до осени ждати.
 Хоч високо, невисоко—треба долітати,
 Хоч далеко, недалеко—треба дожидати. 103, 216.

Ой загув та загув сизий голубонько рано на зорі,
 Ой заплакали наши новобранці, стоячи в строї;
 Ой загув, загув сизий голубонько, садом летячи,
 Ой заплакали наши новобранці в строю ідучи. 497, 113 А.

Причитанія.—Моя дочечко! моя й ластівко! (Мил.) Мамочко
 моя ластівочко (Соб. мат.).

П'єсни.

Да ластівочка да купалася,
 Да на бережку да сушилася,—
 Дівка Парасечка да хвалилася. 9, 18.

Причитанія.—Моя вишенко і моя черешенько (Мал.). Моя
 й дочечко, моя й ягідо! Моя й дочечко, моя й милесенька, моя
 й ягідо червонесенька! (Мил.). Моя донечко, моя тополечко
 (Мил.).

П'єсни.

Ой в полю черешенька та рясно зродила.
 Коли б мене дівчинонько моя не зрадила?

Ой як тая черешенька сама не зірветься,
Такъ до мене дівчинонько сама не пришлеться.

155, 327 А.

Ой вишнино—черешнино,
Чомъ ти листу не пускаеш?
Молодая молодице,
На що сльози проливаеш?
Тимъ я листу не пускаю,
Бо лютую зиму маю,
Тимъ я сльозы разливаю,—
Невірного друга маю. 202, 410.

Гей, на току вишня, чому не черешня?
Любиш мя, кхахаеш мя, чому не візмеш мя?
А я тую вишню підрубати мишлю,
А до тебе старостоньки пришлю. 209, 419.

Ой хто ж то оре? То же Пилипичко.
А ягода смородина, то же Парасечко.
А ягода смородина його поспіває. 516, 121.

Ой у полі, ой у полі стойть три тополі,
Ой там сидить три козаки у неволі. 329, 652.

Тонкая, высокая тополя.
Чорнявая дівчина—то моя.
Тонкую высокую зрубаю,
Чорнявшую дівчину кохаю. 39, 92.

Здѣсь кстати замѣтить, что не только понятія, выраженные именами существительными, становятся синонимами другихъ понятій, выдѣлившихъ изъ формулы параллелизма, но также и нѣкоторые члены параллели, выраженные прилагательными, мыслятся настолько совмѣстно, что одно качество становится символомъ другого. Такъ, въ причитаніяхъ мать называется, свою дочь *зеленою*: „А ти на горенько мене бросила, молодая, зеленая!“ Очевидно, что здѣсь оба понятія: *зеленый* и *молодой*—синонимичны. Этотъ синонимизмъ легко могъ образоваться на почвѣ тѣхъ формулъ параллелизма, гдѣ два понятія, означающія качество *зеленый* и *молодой*, стоять рядомъ, какъ напр.

Ой зелений дубе, чого похилився?
 Молодий козаче, чого зажурився? 27, 69 А.
 Зеленая березонька, чого нахилилась?
 Молодая дівчинонька, чого зажурилась? 315, 621.

Не шуми, дібрівонько,
 Не шуми, зеленая!
 Не плач, удівонько,
 Не плач, молодая!

Изъ приведенныхъ, но далеко не исчерпывающимъ образомъ, примѣровъ символовъ, которыми запечатлѣны тѣ или другія лица въ украинской похоронной причети, мы видимъ, что они очень развиты въ послѣдней. Во всякомъ случаѣ, такого накопленія символовъ—названій мы нигдѣ въ другихъ видахъ украинской поэзіи не встрѣчаемъ. Это—характерная черта причитаній, какъ особаго вида народной украинской поэзіи, и объясненіе данной особенности надо искать въ психическомъ состояніи, на почвѣ котораго выросли самыя причитанія. Обращаясь къ умершему сыну, мужу, къ покойной дочери, матери и т. д., причитавшія женщины старались назвать ихъ всѣми возможными ласкательными именами, какія только были въ ихъ распоряженіи, дать имъ названія всего лучшаго, красиваго, чистаго, что считается таковыми народное міровоззрѣніе, а сравненіе въ формѣ параллелизма давало богатый матеріалъ для такихъ названій, вводя покойнаго въ мысляхъ близкихъ ему людей въ кругъ красивыхъ предметовъ изъ міра природы. Любовь къ поконому, окрыленная поэтическою фантазіею, то надѣяла его именемъ сокола, то называла стройнымъ тополемъ, то возносила его своимъ названіемъ надъ землею и помѣщала въ среду небесныхъ свѣтиль,

Эти слова—образы, символизующіе покойнаго, какимъ онъ является въ представлениі причитывающаго лица, и создаютъ ту псевдо-миieическую атмосферу, съ которой мы начали свою рѣчь.

Разъ известныя лица были запечатлѣны названіями, соотвѣтствующими инымъ объектамъ, то произошло то же, что и въ указанномъ ранѣе примѣрѣ изъ Левитова. Мысль, сравнившая человѣка съ птицею, не остановилась только на этомъ и развила сравненіе въ образъ, причемъ данному лицу были приписаны всѣ тѣ атрибуты, которые такъ или иначе характеризуютъ птицу, какъ таковую; напр.

Мое дитятко, моя пташечко! Хто тепер мині буде *щебетать* раненько, *воркувати* низенько? (Бр.).

Ты ж був веселий щебетун, утішне мое дитятко, моя дорога пташино! Та де ж ти тепер будеш, та куди ж ти, моя пташечко, улітаєш, мене покидаеш? (Бр.).

Такъ умершее лицо было сравнено съ отлетающей птицею. Теперь естественно указать, куда отлетаетъ птица:

Моя птичко отлетная!
Одлетаеш ты од мене на чужую стороночку.
Дитятко мое любее,
Птичка отлетная,
Птичка залетная.
Отлетаеш ты од мене далеко,
Голубчику мій сизий. (Собств. мат.).

Сравненіе тоскующей женщины съ кукушкою—общеупотребительно въ славянской народной поэзіи. Оно не обошло и украинскія причитанія, гдѣ плакальщица, сравнивая себя съ кукушкою, выражаетъ намѣреніе облетѣть свѣтъ и отыскать улетѣвшую птицу—умершаго близкаго человѣка:

Я ж біля тебе, моя матінко,
Не час і не два стою;
Та я ж біля тебе, моя матінко,
Як зозуленъка кую. (Мил.).
Як би ж я, мій таточку, крильця мала,
То я б вас, мій таточку, що дня одвідала...
А то ж я крилечка не маю,
І доріженъки не знаю,—
Тим же я вас не одвідаю (Мил.).

Такимъ образомъ стилистически образованное представление объ умершемъ, какъ объ отлѣтающей птицѣ, съ одной стороны, и представление тоскующей по умершему лицу женщины также въ образѣ птицы, съ другой, вполнѣ ввело носителей причитаній въ міръ птиць, завладѣло ихъ фантазіею,—и дальнѣйшее развитіе образа пошло легко.. Образъ укрѣпляется въ сознаніи и уже не отделяется отъ данного лица въ представлениі носительницы причитаній: какъ бы ни мыслилось это лицо, оно продолжаетъ мыслиться въ образѣ птицы. Птица улетѣла,—надо просить, чтобы она возвратилась:

Та прилети ж до мене в гості,
 Та сядь на оконечку.
 Та ти ж будеш буркувати,
 А я буду кувати,
 А ти будеш мене питати,
 Як мені в світі проживати (Мил.).

Въ образѣ какої птицы возвратится умёршій, и какъ его узнать?

І як ти прилетатимеш?
 Чи соловеєчком, чи горобеєчком?
 І на якої ти груші сідатимеш?
 („Пѣсни, с. Андреевки“).

Моя дочко, моя павочко!
 Моя дочко, моя зозуле!
 Яку ти мені звістку подаватимеш?
 Чи ти куватимеш, чи щебетатимеш?...

Да коли ти до мене в гостенъки прибудеш?
 Да чи ти ітимеш, чи летітимеш, чи плистимеш?
 Утенькою плистимеш, буду ряску розгоняті,
 Зозулей будеш летіти,—сади буду росхиляти. (Мал.).

Да соловейки будуть щебети, а я буду прислухатись, чи не
 мене йде моя вірная дружина на пораду (Бр.).

Представленія о покойномъ, тѣсно связанныя съ представлениями о птицахъ, идутъ далъе,—не онъ самъ является въ мірѣ въ образѣ птицы, но уже другія птицы служать посредниками между нимъ и міромъ живущихъ; эти птицы, какъ бы, его новая семья, которая все знаетъ о немъ и можетъ разсказать о томъ людямъ.

Плакальщица просить покойнаго прислать вѣсть черезъ птицу:

Ой присилайте ж нам порадоньку, моя матюнко, хоч соловеєчком, хоч зозулею, моя матюнко. (Мал.).

Однѣ птицы могутъ дать свѣдѣнія объ умершемъ:

Садочки цвітуть і зозуленъки кують,
 А я вийду соловейків питати:
 Ви, зозуленъки сивесеньки,
 Соловеєчки малесеньки,
 Високо летаете,

Багато світа відаєте.
Чи ви не чули моого батенька, ріднонъкого,
Чи не бачили моого батенька, старенъкого?
А зозуленьки літають та пуватъ,
Та бідним сиротам жалю заливатъ. (Мил.).
Та будуть, моя дружинъко, щоди процвітать,
Та будуть зозуленьки пуватъ,
А соловейки щебетать.
Будуть мені несчастниці жалю завдаватъ.
А я вийду за ворітчка та й буду пітатъ:
Ви, зозуленьки сизесеньки,
А соловейки малесёнъки,
Та ви високо літаете,
Ви далеко буваете:
Чи не чули, чи не бачили моїй дружинонъки
вірненъко?
Як бачили, то хваліться;
Як побачите, поклонітесь моїй дружині вірненъко.
(Мил.).

Та зозулі ж куватимуть,
А соловейки цебетатимуть.
А я вийду водиці брати.
Та зозульки питати:
Ти, зозуленко, моя й голубонько
Чи ти не бачила моєї дочечки?
Чи не йшла, чи не їхала
До мене в гостоньки? (Мил.).

Далѣе, птицы представляются виновниками смерти, какъ бы отнявшими чокойнаго у живыхъ и переманившими его въ свою читчью семью:

А де це на вас, матюнко, смертоњка узялась? Чи вас зозуленки одковали, чи вас соловейки оцебетали? (Мал.).

Чи тебе соловейки одщебетали,
Чи тебе зозульки одковали? (Мал.)

Птицы взяли покойного; птицы же снова могутъ возвратить его въ міръ живущихъ:

Загудіть, голубоньки, на хаті,
Загудіть, голубоньки, на світлиці,
Та збудіть мою матеньку с камніці.

Та гудіть, голубоньки, на порозі,
Та збудіть мою матінку у дорозі. (Мил.).

Послѣдняя указанная нами представлени¤ о птицахъ, какъ видимъ, далеко отошли отъ первоначальныхъ сопоставленій человѣка и птицы, основанныхъ на сравненіи. Такъ стилистические образы въ своемъ развитіи принимаютъ все новыя и новыя формы, удаляясь отъ своего первоисточника, и переходятъ въ рядъ поэтическихъ мотивовъ, не объяснимыхъ самостоительно, но вполнѣ понятныхъ на почвѣ общаго изученія свойствъ народно-поэтическаго стиля.

Въ меньшей степени развита въ причитаніяхъ символика растеній. Но міръ послѣднихъ занялъ въ причитаніяхъ то же положеніе, какъ и міръ птицъ. Процессъ, при посредствѣ котораго развивается символика растеній, тотъ же, что и указанный выше относительно птицъ. Формулы параллелизма, заимствующія свои картины изъ области растительного царства, выдѣляютъ изъ себя символы—растенія. Становясь обычными и часто употребительными, такие символы получаютъ характеръ нарицательныхъ названий и могутъ являться въ любыхъ стилистическихъ сочиненіяхъ, гдѣ пониманіе сущности ихъ смысла становится иногда весьма затруднительнымъ.—При невыдержанности параллѣли,—говорить Веселовскій, касаясь символи растеній,—обращеніе къ цвѣтку-милой производить впечатлѣніе чего-то антропоморфического. Но это не синкетиазъ древней метафоры, отразившій въ формахъ языка такое же синкетическое пониманіе жизни, и не антропоморфизмъ старого вѣрованія, населившаго каждое дерево гамадріадой, а поэтическая метафора, новообразованіе, являющееся въ результатахъ продолжительного стилистического развитія". Какъ и въ любомъ изъ выше приведенныхъ примѣровъ символики изъ міра птицъ, въ отношеніи растеній произошло то же самое, т. е. при употребленіи символа изъ міра растительного царства произошло нарощеніе на слово—символъ тѣхъ атрибутовъ, которые мыслятся нераздѣльно съ понятіемъ о растеніи. При словѣ—*роза*—возникаетъ мысль: *цвѣтъ* или же *отцвѣтъ* и т. д.—„Моя дочечко, моя рожанная! Як же ти зацвіла і скоро отцвілася і обсипалась... (Мал.).

Мы видѣли, что однимъ изъ символовъ, выдѣлившихся изъ формулъ параллелизма, является *вишня*. Данный символъ вызываетъ дальнѣйшія представлени¤ о вишнѣ, и мать, плача по умершіей дочери, причитаетъ такими словами:

Де ж тіи, вітри набралися,
Що вишеньку зломили?
Іде вони набралися,
Що на вишеньці листочки оббили? (Мил.).
Мій синочку, мій голубчику,
Мій синочку, моя й дитиночко!
Моя дитипичко, моя й щиничко!
Моя щипочка одщепнулася,
Мое яблучко одкотилося,
Мое й зерничко, деж тебе шукать,
Де ж тебе й питатъ?
Моя й маківко!
Моя й маківка осипалася;
Як ти зацвіла та й не надовго,
Моя й дитиночко, моя й родиночко! (Мил.).

Мысль: человѣкъ—растеніе, умирающій человѣкъ—отцвѣтающее растеніа и т. д. ведеть—за собою дальнѣйшую мысль. Когда плодовое дерево хорошей породы начинаетъ гибнуть, отъ него берутъ вѣтви и прививаютъ къ здоровому дереву другой худшей породы, чѣмъ сохраняютъ цѣлую породу. Умершій человѣкъ, лежацій въ хатѣ подъ святыми,—онъ еще не погибъ: онъ гибнущее растеніе... Что, если его сберечь такимъ же образомъ, какъ сберегаютъ дорогія породы деревьевъ въ саду?—Конечно, чтобы дойти до такой мысли, надо обладать большою простотою ума. Но и помимо того, разъ явилось сравненіе человѣка съ растеніемъ, оно не останавливается на опредѣленной точкѣ, и языкъ доводить эти сравненія до крайнихъ предѣловъ: такова сила стиля! И вотъ что получается въ результатахъ:

Та де тебе, матюнко, прищепить,
Щоб до тебе на пораду ходить?
Прищеплю я вас до билини,
То й вы не прийметесь.
Та посаджу я вас, матюнко, на покуті,
То ви й похилитесь. (Мил.).

Ясно, что здѣсь нѣть основанія искать вѣрованія, по которому люди, превращающіеся въ растенія, въ этихъ новыхъ формахъ продолжаютъ свое загробное существованіе.

Вообще слѣдуетъ признать, что въ обращающихся или обращавшихся въ недавнее еще время въ народѣ лирическихъ пѣсняхъ нѣть основанія искать какихъ-либо миѳическихъ представ-

леній. Болгє всего мы должны считаться съ тѣми или иными формами стилистического развитія поэтической мысли. Такъ напримѣръ, сравненіе, выраженное творительнымъ падежомъ: даетъ весьма сильный толчокъ къ развитію поэтическаго образа въ такую форму, въ какой онъ представляется не просто поэтическимъ образомъ, но миѳическимъ представлениемъ.

Казакъ и дѣвица любили другъ друга, но потомъ расходятся:

Ішов козак яром,
Яром, долиною;
Зацвів козак рожою,
Дівка калиною.
Калина цвілася,
Рожа зачалася,
Козак оженився,
Дівка зосталася. Чуб. V, 85, 178.

Уже здѣсь, хотя это—лишь сравненіе, выраженное творительнымъ падежомъ, стиль имѣеть такой наклонъ, по которому поэтические образы могутъ дойти до кажущихся антропоморфическихъ представлений. Дальнѣйший шагъ въ томъ же направлении дѣлаетъ слѣдующая пѣсня, представляющая отзывъ хородной игры дѣвицы и молодца:

Дівка Катерина личенько біила,
Із личенькомъ говорила:
„Не біились, личко, біленькее, будуть к тебі гости,
Гости не з любості, а од нелюба старости.
Ой стану я, стану под водою вербою“!
А нелюб тee чue, під сінцями стоя:
— Ой не збудеш, Катерино, моя будеш!
А я коло тебе тонким верболозом.—
„Ой стану я, стану у полі березою“.
Нелюб тee чue, під сінцями стоя:
— Ой не збудеш, Катерино, моя будеш!
А я коло тебе зеленим явором...

Пѣсня оканчивается словами дѣвишки: „Тепер же я ізбула нелюба свого“ (Чуб. V, 574, 173).

Мы думаемъ, что на почвѣ такого же сравненія человѣка съ растеніемъ, но развитого до кажущагося вѣрованія, явилась извѣстная пѣсня о превращеніи въ цветы сестры и брата, вступившихъ другъ съ другомъ въ любовную связь.

Казакъ женился на казачкѣ, малы съльбы они.

Свого роду привалася.
Скали мені сердечко,
Якого ти родильку?
— Я з Кіїв'я Петренко,
Від батькові Траненіко.
Який тепер світ насташ,
Що брат сестри не щевав.
Ходім, сестро, горою,
Розсіємось травою;
Ходім, сестро, степами,
Розсіємось цвітами!
Ой ти будеш жовтий цвіт
А я буду синій цвіт.
Будуть люде косити;
З нас Бога молити;
Будуть люде цвіти рвати,—
Із нас гріхи збирати.
Стануть люде казати;
От се ж тая травиця,
Що з братиком сестриця.

Чуб. V, 201, 407.

Эта пѣсня, сопоставляемая съ обще-славянскими и даже не славянскими вѣрованіями о происхожденіи цветка Иванъ-да-Марья, нерѣдко приводилась для объясненія антропоморфическихъ вѣрованій въ украинской народной поэзіи. Тѣмъ не менѣе мы не видимъ возможности искать въ этой пѣснѣ антропоморфическая вѣрованія. Слова:

Ходім, сестро, горою,
Розсіємось травою и т. д.—

по наимену крайнему мнѣнію, указываютъ лишь на сравненіе, выраженное сильно—творительнымъ падежомъ.

Что же касается вѣрованія въ происхожденіе цветка Иванъ-да-Марья, то мы склонны думать, что оно могло повлиять на нашу и ей подобныя пѣсни уже послѣ того, какъ онѣ сложились, вслѣдствіе внѣшняго идеяного родства между этими пѣснями и вѣрованіемъ.

представленія ученіскіхъ похоронныхъ признаковъ, а
затѣмъ, явліють достаточно убѣдительнымъ примѣромъ
внѣшнаго образованія кажущихся вѣрованій и не сознава-
емыхъ для учрежденія поэтической сущности пѣсень; подобны-
е приведены.

Владимѣр Данкертъ